

کشف الباری

عَمَّا فِي

صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ

تصنيف
حضرت مولانا سید محمد خاں
عالم دینی و فاضل کتب

مترجم

مولانا شاہ فیصل قاسمی استاد الفرائض
و حاجی عبداللہ صاحب

کتاب خانہ
مدرسہ اسلامیہ

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب التیمم

حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان

درس نکاح کیلئے ایک مفید ترین
ٹیلیگرام چینل

خصوصیات

جلد ۱۹

- ◀ د احادیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحوی حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دہری خبری لاندی پہ حاشیہ کنبی حوالہ
- ◀ د ترجمۃ الباب مقصد بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اوبیا د مذہب حنفی ترجیح
- ◀ د بخاری د احادیثو اطراف خودل

خودونکی: فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پینشور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ..... ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری
شارح: - صدروفاق المدارس مولانا سلیم الله خان
شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملاویدو پټي: د فیصل کتب خانہ پېښور څخه علاوه

- رحیمی کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامی کتب خانہ خوست --
- دیوبند کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانہ جلال آباد
- دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- رشیدیہ جدید کتب خانہ کابل
- انتشارات نعمانیہ کابل
- انتشارات علامہ تفتازانی کابل ۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰ --
- قدرت کتب خانہ کابل --
- واحدی کتب خانہ خوست
- صداقت کتب خانہ کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- مکتبه القرآن والسنة کابل
- مکتبه صدیقیه غزنی
- مکتبه فریدیہ خوست
- مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي: ← فیصل کتب خانہ محله جنگی پېښور

موبایل: - ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ..... ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

فهرست مضامین

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

④ کتاب التیمم

۲۵	د نسخو اختلاف :	۲۵
۲۶	د تیمم لغوی معنی :	۲۶
۲۶	اصطلاحی تعریف :	۲۶
۲۷	د تیمم ثبوت :	۲۷
۲۸	په تیمم کښ د نیت شرط :	۲۸
۳۰	د نیت د اشتراط په باره کښ د امام زفر <small>رحمته الله علیه</small> مسلك :	۳۰
۳۲	د تیمم فرضیت او مشروعیت :	۳۲
۳۳	د غزوه بنی مصطلق په باره کښ :	۳۳
۳۵	د نزول تیمم سبب :	۳۵
۳۵	آیا دا دواړه واقعي په یو سفر کښ راپیښې شوې دي؟ :	۳۵
۳۷	د تعدد سفر د قائلینو دلیل :	۳۷
۴۰	د ابن حبان <small>رحمته الله علیه</small> توهم :	۴۰
۴۲	د تیمم د مشروعیت حکمت :	۴۲
۴۳	په تیمم کښ د زمکې د تخصیص وجه :	۴۳
۴۳	د اودس او غسل دپاره تیمم کښ عدم فرق وجه :	۴۳
۴۴	د عدم فرق یوه بله وجه :	۴۴
۴۴	په تیمم کښ د مخ او د لاسونو د تخصیص وجه :	۴۴
۴۵	د تیمم حکم د قیاس موافق دي :	۴۵
۴۶	د کتاب التیمم د ما قبل سره مناسبت :	۴۶
۴۶	د کتاب التیمم و قول الله تعالی ... محل اعراب :	۴۶
۴۷	د ترجمه الباب مقصد :	۴۷
۴۸	رجال الحديث :	۴۸
۴۸	عبد الله بن يوسف :	۴۸
۴۸	مالك بن انس :	۴۸
۴۸	عبد الرحمن بن القاسم :	۴۸
۴۹	عن ابيه :	۴۹
۴۹	عائشه صديقه :	۴۹
۴۹	شرح حديث :	۴۹
۵۰	قوله : « حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ أَوْ بِذَاتِ الْجُبْنِ » :	۵۰

شـمـيرـه	مـضـمـون	صـفـحـه
٥١	قوله: ﴿انْقُطِعْ عِقْدِي﴾:	٥١
٥٣	قوله: ﴿فَأَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى التَّيْمِمْ وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ﴾:	٥٣
٥٤	قوله: ﴿وَلْيُسْوِاعِي مَاءً﴾:	٥٤
٥٤	قوله: ﴿فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ﴾:	٥٤
٥٥	قوله: ﴿فَقَالُوا أَلَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسُ وَلْيُسْوِاعِي مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ﴾:	٥٥
٥٥	قوله: ﴿فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضِعَ رَأْسَهُ عَلَى فُجْدِي قَدْ نَامَ﴾:	٥٥
٥٥	قوله: ﴿فَقَالَ حَبَسَتْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسُ﴾:	٥٥
٥٦	قوله: ﴿وَلْيُسْوِاعِي مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ﴾:	٥٦
٥٧	قوله: ﴿فَقَالَتْ عَائِشَةُ فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ﴾:	٥٧
٥٧	قوله: ﴿وَقَالَ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَقُولَ﴾:	٥٧
٥٨	قوله: ﴿وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِبِدَةٍ فِي خَاصِرَتِي﴾:	٥٨
٥٨	قوله: ﴿فَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى فُجْدِي﴾:	٥٨
٥٩	قوله: ﴿فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ﴾:	٥٩
٦٠	قوله: ﴿فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ التَّيْمِمْ﴾:	٦٠
٦٠	د آيت تيمم نه كوم آيت كريمه مرا دي:	٦٠
٦٣	يو اشكال	٦٣
٦٦	قوله: ﴿فَتَيَمَّمُوا﴾:	٦٦
٦٧	قوله: ﴿فَقَالَ أَسِيدُ بْنُ الْحَضِرِ﴾:	٦٧
٧٣	قوله: ﴿مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ﴾:	٧٣
٧٤	قوله: ﴿قَالَتْ فَبَعَثْنَا الْبَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ فَأَصْبَحْنَا الْعُقَدَ نَحْتَهُ﴾:	٧٤
٧٦	رجال الحديث	٧٦
٧٦	هشيم	٧٦
٧٨	سعيد بن النضر	٧٨
٧٩	سيار	٧٩
٨٠	يزيد	٨٠
٨١	جابر بن عبد الله <small>رضي الله عنه</small>	٨١
٨١	شرح حديث:	٨١
٨٢	قوله: ﴿أُعْطِيتُ خُمًا لَمْ يُعْطَ أَحَدٌ قَبْلِي﴾:	٨٢

شمیره	مضمون	صفحه
۸۳	د خصائص په تعداد کښ تعارض او د هغې جواب	۸۳
۸۴	قوله: «لُيُصْرَتُ بِالرُّعْبِ مَيِّرَةً شَهْرًا»:	۸۴
۸۶	ایا دا خصوصیت د رسول الله ﷺ امت ته هم ملاؤ شوې دي؟	۸۶
۸۶	په ذکر شوی خاصیت باندې یو اشکال او د هغې جواب	۸۶
۸۷	قوله: «وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهْرًا»:	۸۷
۹۱	قوله: «فَأَيْمًا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ فَلْيَصِلْ»:	۹۱
۹۳	قوله: «وَأَجَلْتُ لِي الْمَغَانِمَ وَلَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي»:	۹۳
۹۴	قوله: «وَأُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ»:	۹۴
۹۸	قوله: «وَكَانَ النَّبِيُّ يُبْعَثُ إِلَى قَوْمِهِ خَاصَّةً، وَيُبعَثُ إِلَى النَّاسِ عَامَّةً»:	۹۸
۱۰۳	د عموم بعثت مفهوم د یو بل جهت نه:	۱۰۳
	① بَابُ إِذَا الْمَجْدُ مَاءٌ وَلَا تُرَابًا	
۱۱۱	د باب د ماقبل او مابعد سره مناسبت	۱۱۱
۱۱۱	د ترجمة الباب مقصد	۱۱۱
۱۱۲	رجال الحديث	۱۱۲
۱۱۲	زکریا بن یحیی	۱۱۲
۱۱۵	عبد الله بن نمیر	۱۱۵
۱۱۶	هشام بن عروه	۱۱۶
۱۱۶	عن ابیه	۱۱۶
۱۱۶	عن عائشة	۱۱۶
۱۱۶	د فاقد الطهورین مسئله	۱۱۶
۱۱۸	اولنی قول	۱۱۸
۱۱۹	دویم قول	۱۱۹
۱۲۰	دریم قول	۱۲۰
۱۲۰	خلورم قول	۱۲۰
۱۲۱	پنځم قول	۱۲۱
۱۲۱	شپږم قول	۱۲۱
۱۲۲	شرح حدیث	۱۲۲
۱۲۲	د حدیث د ترجمة الباب سره مناسبت	۱۲۲
	② بَابُ التَّيَمُّمِ فِي الْحَضَرِ إِذَا الْمَجْدُ الْمَاءُ وَخَافَ قَوْتَ الصَّلَاةِ	
۱۲۴	د باب د ماقبل سره مناسبت	۱۲۴
۱۲۴	د ترجمة الباب مقصد	۱۲۴

شمییره	مضمون	صفحه
اولنی اثر :		۱۲۳
مسئله تیمم فی الحضر :		۱۲۴
دویم اثر :		۱۲۶
قوله : الماء :		۱۲۷
قوله : یتیمم :		۱۲۷
په حضر د مرض په وجه باندې د تیمم کولو حکم :		۱۲۷
دریم اثر :		۱۲۸
قوله : الجرف :		۱۲۸
قوله : فحضرت الصلاة :		۱۲۹
قوله : بمربد النعم :		۱۲۹
دویمه خبره :		۱۳۱
تیمم کولو سره دلوستلی شوی مونځ په وخت کښ دننه اوبو ملاویدو باندې داعادی حکم :		۱۳۲
رجال الحديث :		۱۳۴
یحیی بن بکیر :		۱۳۴
اللیث :		۱۳۴
جعفر بن ربیعہ :		۱۳۴
الاعرج :		۱۳۶
عمیر :		۱۳۷
عبدالله بن یسار :		۱۳۷
قوله : (ابی الجهم بن الحارث بن الصمة الانصاری) :		۱۳۹
اوله خبره :		۱۳۹
دویمه خبره :		۱۴۰
دریمه خبره :		۱۴۲
شرح حدیث :		۱۴۳
قوله : فلم یرد :		۱۴۴
قوله : حتی اقبل علی الجدار :		۱۴۴
قوله : فمسح بوجهه ویدیہ :		۱۴۴
د ابو جهیم، مهاجرین قنفذ او د رجل مبهم په باره کښ د علامه انور شاه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> :		۱۴۵
محدثانه تحقیق :		۱۴۵
حدیث ابی جهیم <small>رضی اللہ عنہ</small> :		۱۴۶
حدیث عبدالله بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> :		۱۴۶

شماره	مضمون	صفحه
	حدیث د سیدنا مهاجر بن قنفذ <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۴۸
	د حدیث مهاجر <small>رضی اللہ عنہ</small> تحقیق	۱۴۹
	یو بل اشکال او د هغې جواب	۱۵۰
	بل اشکال او د هغې جواب	۱۵۰
	دریم اشکال او د هغې جواب	۱۵۱
	خلورم اشکال او د هغې جواب	۱۵۱
	د حدیث نه مستنبط شو فوائد	۱۵۲
	د ذکر شوې مسئلې تنقیح	۱۵۲
	د فوت کیدو په اعتبار سره د مونځ قسمونه	۱۵۷
	اول قسم	۱۵۷
	دویم قسم	۱۵۷
	دریم قسم	۱۵۷
	د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت	۱۵۸

③ بَابُ التَّيَمُّمِ هَلْ يَنْفَعُ فِيهَا

	د باب د مخکښ باب سره مناسبت	۱۵۸
	د ترجمه الباب مقصد او په ترجمه کې د لفظ (هل) راوړلو وجه	۱۵۹
	اولنې احتمال	۱۵۹
	دویم احتمال	۱۵۹
	دریم احتمال	۱۵۹
	خلورمه وجه	۱۶۰
	د علامه رشید احمد گنگوھی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۱۶۰
	د شاه ولی الله محدث دهلوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۱۶۰
	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۱۶۱
	رجال الحديث	۱۶۱
	ادم	۱۶۱
	شعبة	۱۶۲
	الحکم	۱۶۲
	ذر	۱۶۲
	سعید بن عبد الرحمن	۱۶۴
	عبد الرحمن بن ابی <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۶۵
	عمر بن الخطاب	۱۶۸
	عمار بن یاسر	۱۶۸

شمیره	مضمون	صفحه
	شرح حدیث	۱۶۸
	قوله: انی اجنبت:	۱۶۹
	قوله: فلم اصب ماء:	۱۶۹
	قوله: انا کنا فی سفر:	۱۶۹
	قوله: انا وانت:	۱۶۹
	قوله: فاما انت:	۱۶۹
	قوله: فلم تصل:	۱۷۰
	قوله: واما انا فتمعکت:	۱۷۱
	پہ ذکر شوی قصہ باندی یو اشکال:	۱۷۱
	قوله: فذکرت ذلك:	۱۷۲
	قوله: فضرب النبی ﷺ بکفیه:	۱۷۲
	قوله: الارض:	۱۷۲
	قوله: ونفخ فیہما:	۱۷۳
	قوله: ثم مسح بہما وجهہ وکفیه:	۱۷۴
	د حدیث الباب نہ مستنبط خو فوائد:	۱۷۴
	د حدیث د ترجمۃ الباب سرہ مناسبت:	۱۷۵
	④ باب التَّيَمُّمُ لِلْوَجْهِ وَالْكَفَّيْنِ	
	قوله: باب التيمم للوجه والكفين:	۱۷۵
	د ترجمۃ الباب مقصد:	۱۷۹
	د علامہ عینی رحمہ اللہ رائی:	۱۷۹
	د شاہ ولی اللہ رحمہ اللہ رائی:	۱۷۹
	د حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمہ اللہ رائی:	۱۷۹
	د علامہ رشید احمد گنگوہی رحمہ اللہ رائی:	۱۸۰
	رجال الحدیث:	۱۸۱
	حجاج:	۱۸۱
	شعبۃ:	۱۸۱
	الحکم:	۱۸۱
	ذکر:	۱۸۱
	سعید بن عبد الرحمن بن ابزی:	۱۸۱
	ابیہ:	۱۸۱

شمیره	مضمون	صفحه
عمار		۱۸۱
النضر		۱۸۲
شرح حدیث		۱۸۲
قوله: وضرب شعبة:		۱۸۲
قوله: ثم ادناهما:		۱۸۲
قوله: وقال النضر:		۱۸۲
قوله: قال المحکم:		۱۸۳
رجال الحديث		۱۸۴
سليمان بن حرب		۱۸۴
شرح حدیث		۱۸۵
قوله: في سرية:		۱۸۵
قوله: فاجنبنا:		۱۸۵
قوله: تفل فيهما:		۱۸۵
قوله: تفل:		۱۸۵
رجال الحديث		۱۸۵
محمد بن كثير		۱۸۶
شرح حدیث		۱۸۶
قوله: تمعكت اى تمرغت:		۱۸۶
قوله: يكفيك الوجه والكفين:		۱۸۶
رجال الحديث		۱۹۰
مسلم		۱۹۰
شرح حدیث		۱۹۰
قوله: فقال له عمار:		۱۹۰
قوله: وساق الحديث:		۱۹۰
رجال الحديث		۱۹۱
محمد بن بشار		۱۹۱
عندر		۱۹۱
شرح حدیث		۱۹۱
په احادیث الباب کنس ذکر شوي مسئله کنس د حضرات ائمه کرام <small>عليهم السلام</small> مسلك:		۱۹۲
په ضربات تیمم کنس د حضرات فقهاء کرام <small>عليهم السلام</small> اختلاف:		۱۹۲
اول قول		۱۹۲

شمیره	مضمون	صفحہ
۱۹۲	دویم قول	۱۹۲
۱۹۳	دریم قول	۱۹۳
۱۹۴	خلورم قول	۱۹۴
۱۹۴	د حنابلہ دلیل	۱۹۴
۱۹۴	د جمهور مستدللات	۱۹۴
۱۹۸	اولنی دلیل : د سیدنا عمار بن یاسر <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	۱۹۸
۱۹۸	دویم دلیل : د سیدنا اسلع <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	۱۹۸
۲۰۱	دزیم دلیل : د سیدنا عبد اللہ بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> روایت	۲۰۱
۲۰۲	خلورم دلیل : د سیدنا جابر بن عبد اللہ <small>رضی اللہ عنہما</small> روایت	۲۰۲
۲۰۲	عثمان بن محمد الانماطی	۲۰۲
۲۰۶	پنخم دلیل : د سیدنا عبد اللہ بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> روایت	۲۰۶
۲۰۹	شپږم دلیل : د سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	۲۰۹
۲۱۱	اووم دلیل : د سیدہ عائشہ <small>رضی اللہ عنہا</small> روایت	۲۱۱
۲۱۲	اتم دلیل : د سیدنا ابو امامہ <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	۲۱۲
۲۱۳	نهم دلیل : د سیدنا عمار بن یاسر <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	۲۱۳
۲۱۳	لسم دلیل : د سیدنا عبد اللہ بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> روایت	۲۱۳
۲۱۷	په اثبات ضربتین باندنی دلیل عقلی	۲۱۷
۲۱۷	اثار صحابه و تابعین <small>رضی اللہ عنہم</small>	۲۱۷
۲۱۸	د سیدنا عبد اللہ بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> اثر	۲۱۸
۲۱۸	د سیدنا علی <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۱۸
۲۱۹	د امام حسن بصری <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۱۹
۲۱۹	د سالم بن عبد اللہ <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۱۹
۲۱۹	د امام طاؤس <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۱۹
۲۱۹	د ابن شہاب زہری <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۱۹
۲۲۰	د ابراہیم نخعی <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر	۲۲۰
۲۲۰	د فن حدیث متعلق خواصول	۲۲۰
۲۲۲	د حنابلہ د دلیل جواب	۲۲۲
۲۲۲	اول جواب	۲۲۲
۲۲۳	دویم جواب	۲۲۳
۲۲۳	د محدث خلیل احمد سہارنپوری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق	۲۲۳
۲۲۵	په مسح الیدین کس د حضرات فقہاء کرامو اختلاف	۲۲۵
۲۲۵	اول قول	۲۲۵

شمیره	مضمون	صفحه
دویم قول		۲۲۵
دریم قول		۲۲۵
خلورم قول		۲۲۲
د تیمم الی المناکب والابطاط دلیل		۲۲۲
د تیمم الی المناکب جواب		۲۲۷
دویم جواب		۲۲۷
د تیمم الی المناکب بل دلیل		۲۲۸
د دویم دلیل جواب		۲۲۸
د جمهور مستدللات		۲۲۸
اولنی حدیث : د سیدنا ابو الجهم بن الحارث بن الصمة الانصاری <small>رضی الله عنه</small>		۲۲۸
وجه د استدلال		۲۲۹
دویم حدیث : د سیدنا عبداللہ بن عمر <small>رضی الله عنہما</small> نه		۲۳۱
دریم حدیث : د سیدنا اسلع تمیمی <small>رضی الله عنه</small>		۲۳۴
خلورم حدیث : د عبداللہ بن عمر <small>رضی الله عنہما</small>		۲۳۵
پنځم حدیث : د سیدنا ابوهریره <small>رضی الله عنه</small> نه		۲۳۷
شپږم حدیث : د عائشې <small>رضی الله عنها</small> نه		۲۳۸
اووم حدیث : د سیدنا جابر بن عبد الله <small>رضی الله عنه</small> نه		۲۳۹
اتم حدیث : د سیدنا ابو امامه <small>رضی الله عنه</small> نه		۲۴۱
نهم دلیل : د سیدنا عمار بن یاسر <small>رضی الله عنه</small> روایت		۲۴۱
لسم دلیل : د سیدنا عبداللہ بن عمر <small>رضی الله عنہما</small> روایت		۲۴۲
د اثار صحابه <small>رضی الله عنہم</small> وتابعین <small>رضی الله عنہم</small> نه د جمهورو استدلال		۲۴۲
د سالم بن عبداللہ <small>رضی الله عنه</small> اثر		۲۴۳
د امام حسن بصری <small>رضی الله عنه</small> اثر		۲۴۳
د امام شعبی <small>رضی الله عنه</small> اثر		۲۴۳
د ابراهیم نخعی <small>رضی الله عنه</small> اثر		۲۴۳
د امام طاؤس <small>رضی الله عنه</small> اثر		۲۴۴
د کتاب الله نه د جمهورو استدلال		۲۴۴
د قیاس او دلالة النص نه استدلال		۲۴۵
په ذکر شوی استدلال باندې یو اشکال		۲۴۵
د اشکال جواب		۲۴۵
دویم اشکال		۲۴۵
د دې اشکال اولنی جواب		۲۴۶

شماره	مضمون	صفحه
۲۴۲	دویم جواب	۲۴۲
۲۴۲	د امام طحاوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> نظر	۲۴۲
۲۴۷	د حنابلہ او اصحاب الحدیث دلیل	۲۴۷
۲۴۸	د حنابلہ دویم عقلی دلیل	۲۴۸
۲۴۸	د جمهور و د طرف نہ د دلیل عقلی جواب	۲۴۸
۲۴۹	د علامہ رشید احمد گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۴۹
۲۴۹	د علامہ سرخسی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۲۴۹
۲۴۹	د سیدنا عمار بن یاسر <small>رضی اللہ عنہ</small> جوابات	۲۴۹
۲۴۹	اولنی جواب	۲۴۹
۲۵۰	دویم جواب	۲۵۰
۲۵۰	دریم جواب	۲۵۰
۲۵۱	خلورم جواب	۲۵۱
۲۵۱	پنجم جواب	۲۵۱
۲۵۲	پہ حدیث د عمار <small>رضی اللہ عنہ</small> کتب د موجود اضطراب تحقیق او تفصیل	۲۵۲
۲۵۲	اضطراب فی السند	۲۵۲
۲۵۴	اضطراب فی المتن	۲۵۴
۲۵۴	د اضطراب فی امتن اولتی جهت	۲۵۴
۲۵۵	د اضطراب فی المتن دویم جهت	۲۵۵
۲۵۵	د اضطراب فی المتن دریم جهت	۲۵۵
۲۵۶	قوله: فمعهما وجهه وکفیه	۲۵۶
۲۵۸	شپږم جواب	۲۵۸
۲۶۰	یوه شبه او د هغې ازاله	۲۶۰
۲۶۱	یوه بله شبه او د هغې ازاله	۲۶۱
۲۶۴	د ابن حزم ظاهری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په ذکر شوی مسئله کتب په احنافو وغیره باندې رد	۲۶۴
۲۶۵	اقول	۲۶۵
۲۶۹	د اصحاب ظواهر په باره کتب د اهل علم رائي	۲۶۹
۲۷۰	اوله مسئله	۲۷۰
۲۷۰	دویمه مسئله	۲۷۰
۲۷۰	دریمه مسئله	۲۷۰
۲۷۱	په حدیث الباب کتب په ذکر شوی مسئله باندې د شاه ولی الله <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۲۷۱
۲۷۳	د شیخ عبدالحق محدث دهلوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق	۲۷۳
۲۷۴	د احادیثو د ترجمه الباب سره مطابقت	۲۷۴

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

⑤ ﴿بَابُ الصَّعِيدِ الطَّيِّبِ وَضُوءُ الْمُسْلِمِ يَكْفِيهِ مِنَ الْمَاءِ﴾

۲۷۸	قوله: يكفيه من الماء:	۲۷۸
۲۷۹	قوله: ولو الى عشر سنين:	۲۷۹
۲۷۹	د ترجمه الباب مقصد د شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> راني	۲۷۹
۲۷۹	د مولانا محمد ادریس کاند هلوی <small>رحمته الله علیه</small> راني	۲۷۹
۲۸۰	د شیخ الحدیث صاحب راني	۲۸۰
۲۸۱	د امام حسن بصری <small>رحمته الله علیه</small> اثر	۲۸۱
۲۸۱	قوله: يجوزنه:	۲۸۱
۲۸۱	د تعلیق مذکور تخریج:	۲۸۱
۲۸۳	په تعلیق کبس ذکر شوی اختلافی مسئله:	۲۸۳
۲۸۳	په یو تیمم سره د ډیرو فرائضو ادا کولو حکم:	۲۸۳
۲۸۴	د ائمه ثلاثه جمهورو دلائل:	۲۸۴
۲۸۴	اول دلیل. د سیدنا عبدالله بن عباس <small>رضی الله عنهما</small> اثر:	۲۸۴
۲۸۴	د ذکر شوی اثر جواب:	۲۸۴
۲۸۵	د ذکر شوی اثر دویم جواب:	۲۸۵
۲۸۵	د ذکر شوی اثر دریم جواب:	۲۸۵
۲۸۶	دویم دلیل د سیدنا علی <small>رضی الله عنه</small> اثر	۲۸۶
۲۸۶	د ذکر شوی اثر جواب:	۲۸۶
۲۸۹	د ذکر شوی اثر دویم جواب:	۲۸۹
۲۸۹	دریم دلیل د سیدنا عبدالله بن عمر <small>رضی الله عنهما</small> اثر	۲۸۹
۲۸۹	د ذکر شوی اثر جواب:	۲۸۹
۲۸۹	د ذکر شوی اثر دویم جواب:	۲۸۹
۲۹۰	تیمم طهارت مطلقه دې یا طهارت ضروریه؟	۲۹۰
۲۹۰	د احنافو مسلک	۲۹۰
۲۹۰	د جمهورو مسلک	۲۹۰
۲۹۰	د حضرات احناف دلائل	۲۹۰
۲۹۰	اول دلیل د قران کریم نه	۲۹۰
۲۹۱	وجه د استدلال:	۲۹۱
۲۹۱	دویم دلیل: د سیدنا ابوهریره <small>رضی الله عنه</small> روایت	۲۹۱
۲۹۱	دریم دلیل، د سیدنا ابوذر غفاری <small>رضی الله عنه</small> روایت	۲۹۱
۲۹۳	خلورم حدیث د سیدنا جابر بن عبدالله <small>رضی الله عنه</small> روایت	۲۹۳
۲۹۳	خواشکالات او د هغې جوابات:	۲۹۳

شمیره	مضمون	صفحه
۲۹۳	اولنی اشکال او د هغې جواب	۲۹۳
۲۹۳	دویم اشکال او د هغې جواب	۲۹۴
۲۹۴	دریم اشکال او د هغې جواب	۲۹۴
۲۹۴	څلورم اشکال او د هغې جواب	۲۹۴
۲۹۴	پنځم اشکال او د هغې جواب	۲۹۵
۲۹۵	تیمم طهارت ضروریه کیدو باندې د جمهورو دلائل	۲۹۵
۲۹۵	اولنی دلیل : د سیدنا عمرو بن العاص <small>رضی الله عنه</small> روایت	۲۹۵
۲۹۵	وجه د استدلال	۲۹۵
۲۹۵	د ذکر شوی حدیث نه جواب	۲۹۶
۲۹۶	دویم جواب	۲۹۶
۲۹۶	دریم جواب	۲۹۶
۲۹۶	دویم دلیل د سیدنا ابو ذر <small>رضی الله عنه</small> روایت	۲۹۷
۲۹۷	د مذکوره استدلال جواب	۲۹۷
۲۹۸	دریم دلیل عقلی	۲۹۸
۲۹۸	د ذکر شوی دلیل جواب	۲۹۸
۲۹۸	د علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> جواب	۲۹۸
۳۰۰	قبل الوقت تیمم کول جائز دی یا نه؟	۳۰۰
۳۰۰	د نفل دپاره کړې شوی تیمم باندې د فرض ادا کولو حکم	۳۰۰
۳۰۱	په ذکر شوي مسئله کېږي د ابن تیمیه <small>رحمته الله علیه</small> رائي	۳۰۱
۳۰۱	علامه کرمانی <small>رحمته الله علیه</small> او د مذهب شافعيه ترجیح	۳۰۱
۳۰۲	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله علیه</small> یو تسامح	۳۰۲
۳۰۲	دویم اثر، سیدنا عبدالله بن عباس <small>رضی الله عنه</small> نه	۳۰۲
۳۰۳	د تعلیق مذکور تخریج	۳۰۳
۳۰۴	په تعلیق کېږي د ذکر شوي مسئلې وضاحت	۳۰۴
۳۰۴	د امام محمد <small>رحمته الله علیه</small> دلائل	۳۰۴
۳۰۴	د سیدنا علی <small>رضی الله عنه</small> اثر	۳۰۴
۳۰۵	د سیدنا عبدالله بن عمر <small>رضی الله عنه</small> اثر	۳۰۵
۳۰۵	د سیدنا جابر <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۰۵
۳۰۵	د جمهورو دلائل	۳۰۵
۳۰۶	دویم دلیل د سیدنا عمرو بن العاص <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۰۶
۳۰۷	د امام محمد <small>رحمته الله علیه</small> د دلائلو جواب	۳۰۷
	په ذکر شوي مسئله کېږي د اختلاف سبب او مدار	

شمیره	مضمون	صفحه
	د امام محمد <small>رحمته الله</small> دلیل	۳۰۷
	د حضرات شیخین دلائل	۳۰۷
	د قران کریم نه استدلال	۳۰۸
	د سیدنا ابوهریره <small>رضی الله عنه</small> د روایت نه استدلال	۳۰۸
	د سیدنا ابوذر <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۰۸
	د سیدنا جابر <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۰۸
	د اثر مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت	۳۰۹
	دریم اثر	۳۰۹
	په تعلیق کښ د ذکر شوي مسئلې وضاحت	۳۱۰
	د اثر مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت	۳۱۱
	رجال الحديث	۳۱۴
	مسدد	۳۱۲
	یحیی بن سعید	۳۱۲
	عوف	۳۱۳
	ابو رجاء	۳۱۳
	عمران	۳۱۷
	شرح حدیث: حدیث لیلۃ التعرّیس	۳۲۰
	قوله: کُنَّا فِي سَفَرٍ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۳۲۰
	د مذکوره سفر په تعیین کښ اختلاف	۳۲۰
	واقعة لیلۃ التعرّیس یوه وه یا متعدد؟	۳۲۲
	د امام نووی <small>رحمته الله</small> رائي	۳۲۳
	د ابوبکر بن العربی <small>رحمته الله</small> رائي	۳۲۳
	د ابن عبد البر رائي او په ټولو روایاتو کښ تطبیق	۳۲۳
	قوله: وَإِنَّا أَسْرَيْنَا:	۳۲۷
	قوله: حَتَّى كُنَّا فِي آخِرِ اللَّيْلِ وَقَعْنَا وَقْعَةً:	۳۲۷
	قوله: وَلَا وَقْعَةً أَحَلَىٰ عِنْدَ الْمَسَافِرِ مِنْهَا:	۳۲۷
	قوله: وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ اسْتَيْقَظَ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ:	۳۲۸
	قوله: ثُمَّ فُلَانٌ، ثُمَّ فُلَانٌ:	۳۲۹
	قوله: يُتَمِّمُهُمْ أَبُو رَجَاءٍ فَنَسِيَ عَوْفٌ، ثُمَّ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ الرَّابِعُ:	۳۳۰
	قوله: وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا نَامَ لَمْ يُوقَظْ حَتَّى يَكُونَ هُوَ اسْتَيْقَظَ:	۳۳۳
	په روایت الباب باندې یوه شبهه او د هغې ازاله	۳۳۳

شماره	مضمون	صفحه
۳۳۶	قوله: لَا تَأْتَا لَتَذَرِي مَا يَخْدُثُ لَهُ فِي تَوْبِهِ:	۳۳۶
۳۳۷	قوله: فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ عَمُرُو أَيْ مَا أَصَابَ النَّاسَ:	۳۳۷
۳۳۸	قوله: وَكَانَ رَجُلًا جَلِيدًا:	۳۳۸
۳۳۸	قوله: فَكَتَبَ رَوْرَقَهُ صَوْتَهُ بِالتَّكْبِيرِ فَمَا زَالَ يُكْتَبُ وَيَرْقَعُ صَوْتُهُ بِالتَّكْبِيرِ:	۳۳۸
۳۳۹	قوله: حَتَّى اسْتَيْقَظَ بِصَوْتِهِ النَّجِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۳۳۹
۳۳۹	قوله: قَالَ لَا ضَيْرَ وَلَا يَضِيرُ:	۳۳۹
۳۴۰	په ذکر شوي قصي سره په (ولا ينام قلبي) باندې اشكال	۳۴۰
۳۴۰	د ذکر شوي اشكال اولنې جواب	۳۴۰
۳۴۱	دويم جواب	۳۴۱
۳۴۱	په ذکر شوي دواړو جوابونو باندې اشكال	۳۴۱
۳۴۲	د ذکر شوي اشكال دريم جواب	۳۴۲
۳۴۲	خلورم جواب	۳۴۲
۳۴۳	پنځم جواب	۳۴۳
۳۴۳	شپږم جواب	۳۴۳
۳۴۴	قوله: ارْتَحِلُوا:	۳۴۴
۳۴۴	د مذکور ځای نه د روانیدو سبب	۳۴۴
۳۴۷	قوله: فَأَرْتَحَلْ:	۳۴۷
۳۴۷	قوله: فَسَارَ غَيْرَ بَعِيدٍ:	۳۴۷
۳۴۸	قوله: ثُمَّ نَزَلَ قَدْعًا بِالْوُضُوءِ:	۳۴۸
۳۴۸	قوله: فَتَوَضَّأَ:	۳۴۸
۳۴۹	قوله: وَتَوَدَّى بِالصَّلَاةِ:	۳۴۹
۳۴۹	قوله: فَصَلَّى بِالنَّاسِ:	۳۴۹
۳۴۹	قوله: فَلَمَّا انْقَلَبَ مِنْ صَلَاتِهِ إِذَا هُوَ بِرَجُلٍ مُعْتَزِلٍ لَمْ يُصَلِّ مَعَ الْقَوْمِ:	۳۴۹
۳۵۰	قوله: قَالَ أَصَابَتْنِي جَنَابَةٌ وَلَا مَاءَ:	۳۵۰
۳۵۲	قوله: عَلَيْكَ بِالصَّعِيدِ:	۳۵۲
۳۵۳	د لفظ صعيد تحقيق	۳۵۳
۳۵۴	په کوم څيز سره تيمم جائز دي	۳۵۴
۳۵۴	د امام شافعي او امام احمد <small>عليه السلام</small> مسلك	۳۵۴
۳۵۵	د امام مالک <small>عليه السلام</small> مسلك	۳۵۵
۳۵۶	د امام ابو حنيفه او امام محمد <small>عليه السلام</small> مسلك	۳۵۶

شماره	مضمون	صفحه
۳۵۶	د زمکې د جنس کیدو او نه کیدو معیار	۳۵۶
۳۵۷	د امام محمد <small>رحمته الله علیه</small> دلیل	۳۵۷
۳۵۷	د امام ابو حنیفه <small>رحمته الله علیه</small> دلیل	۳۵۷
۳۵۸	د حضرات شافعيه او حنابله دلائل . اولنې دلیل . آيت کریمه	۳۵۸
۳۵۸	طریقه د استدلال	۳۵۸
۳۵۸	د ذکر شوی استدلال جواب	۳۵۸
۳۵۸	د ذکر شوی استدلال دویم جواب	۳۵۸
۳۵۹	د حضرات شافعيه وحنابله جواب	۳۵۹
۳۵۹	د احناف او مالکیانو د طرف نه جواب	۳۵۹
۳۵۹	بل دلیل، د سیدنا حذیفه <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۵۹
۳۶۰	د دلیل مذکور جواب	۳۶۰
۳۶۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله علیه</small> جواب	۳۶۰
۳۶۱	د محقق عینی <small>رحمته الله علیه</small> جواب	۳۶۱
۳۶۲	د ذکر شوی دلیل دویم جواب	۳۶۲
۳۶۲	دریم جواب	۳۶۲
۳۶۲	د مولانا عبدالحی رحمہ الله جواب	۳۶۲
۳۶۳	دریم دلیل د سیدنا عبد الله بن عباس <small>رضی الله عنه</small> اثر	۳۶۳
۳۶۳	د احنافو او مالکیانو د طرف نه د ذکر شوی استدلال جواب	۳۶۳
۳۶۴	د ذکر شوی استدلال دویم جواب	۳۶۴
۳۶۵	د استدلال مذکور دریم جواب	۳۶۵
۳۶۵	خلوړم جواب	۳۶۵
۳۶۵	خلوړم دلیل . دلیل عقلی	۳۶۵
۳۶۵	د دلیل مذکور جواب	۳۶۵
۳۶۶	د دلیل مذکور دویم جواب	۳۶۶
۳۶۶	د اشتراط تراب او رمل دلیل	۳۶۶
۳۶۶	د ذکر شوی استدلال جواب	۳۶۶
۳۶۷	د ذکر شوی استدلال بل جواب	۳۶۷
۳۶۸	دویم دلیل، د سیدنا ابوامامه <small>رضی الله عنه</small> روایت	۳۶۸
۳۶۸	د ذکر شوی دلیل جواب	۳۶۸
۳۶۸	دریم دلیل	۳۶۸
۳۶۹	د ذکر شوی دلیل جواب	۳۶۹
۳۶۹	د حضرات احنافو او مالکیانو دلائل	۳۶۹

شماره	مضمون	صفحه
اولنی دلیل، ایت کریمه	.....	۳۶۹
دویم دلیل، د ابو جهیم الانصاری <small>رضی اللہ عنہ</small> روایت	.....	۳۷۰
د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	.....	۳۷۱
د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	.....	۳۷۱
د احنافو او مالکیان دریم دلیل	.....	۳۷۲
د سیدنا جابر <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۲
د سیدنا ابو ہریرہ <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۲
د سیدنا ابو ذر غفاری <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۲
د سیدنا ابو موسیٰ اشعری <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۲
د سیدنا عبداللہ بن عمرو بن العاص <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۳
د سیدنا عمران بن حصین <small>رضی اللہ عنہ</small> حدیث	.....	۳۷۳
قوله: فانه يكفيك:	.....	۳۷۳
قوله: فاشتكى إليه الناس من العطش:	.....	۳۷۴
قوله: فَنَزَلَ، فَدَعَا فُلَانًا - كَانَ يُسَمِّيهِ أَبُو رَجَاءٍ نِسْبَةً عَوْفٌ:	.....	۳۷۵
قوله: فَقَالَ: اذْهَبَا فَاَبْتَقِيَا الْمَاءَ:	.....	۳۷۵
قوله: فَتَلَقَّيَا امْرَأَتَيْنِ مَزَادَتَيْنِ - اَوْسَطِيحَتَيْنِ - مِنْ مَاءٍ عَلَى بَعِيرَهُمَا:	.....	۳۷۶
قوله: مزادتين:	.....	۳۷۶
قوله: اوسطيتين:	.....	۳۷۶
قوله: قَالَتْ عَهْدِي بِالْمَاءِ اَمْسَ هَذِهِ السَّاعَةِ:	.....	۳۷۷
د ذکر شوې جملې نحوی ترکیب	.....	۳۷۷
د لفظ "امس" نحوی تحقیق	.....	۳۷۸
قوله: وَنَقَرْنَا خُلُوفًا:	.....	۳۷۹
د ذکر شوې جملې نحوی ترکیب	.....	۳۸۰
د امام جمال الدین ابن مالک <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق	.....	۳۸۱
قوله: الَّذِي يُقَالُ لَهُ الصَّائِرُ:	.....	۳۸۲
قوله: قَالَا هُوَ الَّذِي تُعْنَيْنَ:	.....	۳۸۲
قوله: فَجَاءَ بِهَا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	.....	۳۸۳
قوله: فَاسْتَنْزَلُوها عَنْ بَعِيرِها:	.....	۳۸۳
قوله: فَفَرَّغَ فِيهِ مِنْ اَفْوَاهِ الْمَزَادَتَيْنِ:	.....	۳۸۳
قوله: وَأَوْكَأَ اَفْوَاهَهُمَا وَأَطْلَقَ الْعِزَالِيَّ:	.....	۳۸۵

شـمـيرـه	مـضـمـون	صـفـحـه
٣٨٢	قوله: وَتَوَدَّى فِي النَّاسِ اسْقُوا وَاسْتَقُوا:	٣٨٢
٣٨٢	قوله: وَكَانَ آخِرَ ذَلِكَ أَنْ أُعْطِيَ الَّذِي أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ إِنَاءً مِنْ مَاءٍ:	٣٨٢
٣٨٧	قوله: الَّذِي أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ:	٣٨٧
٣٨٧	قوله: وَهِيَ قَابِئَةٌ تَنْظُرُ إِلَى مَا يَفْعَلُ بِمَا فِيهَا:	٣٨٧
٣٨٨	قوله: وَإِيمُ اللَّهِ لَقَدْ أَقْلِعَ عَنْهَا وَإِنَّهُ لَيَخْشَلُ إِنَبْنَا أَنَّهُمَا أَشَدُّ مِلَاقَةً مِنْهَا حِينَ ابْتَدَأَ فِيهَا:	٣٨٨
٣٨٩	قوله: اقلع:	٣٨٩
٣٨٩	قوله: اشد ملاعة:	٣٨٩
٣٩١	قوله: فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اجْمَعُوا هَٰذَا:	٣٩١
٣٩٢	قوله: فَجَمَعُوا هَٰذَا مِنْ بَيْنِ عَجْوَةٍ وَدَقِيقَةٍ وَسَوِيقَةٍ:	٣٩٢
٣٩٢	قوله: دقيقة وسويقة:	٣٩٢
٣٩٢	قوله: حَتَّى جَمَعُوا هَٰذَا طَعَامًا:	٣٩٢
٣٩٤	قوله: فَجَعَلُوا فِي ثَوْبٍ:	٣٩٤
٣٩٤	قوله: وَحَمَلُوا عَلَى بَعِيرِهَا وَوَضَعُوا الثَّوْبَ بَيْنَ يَدَيْهَا:	٣٩٤
٣٩٥	قوله: قَالَ لَهَا تَعْلَمِينَ مَا رَزَيْنَا مِنْ مَا بَكَ شَيْئًا:	٣٩٥
٣٩٦	قوله: وَلَكِنَّ اللَّهَ هُوَ الَّذِي أَسْقَانَا:	٣٩٦
٣٩٧	قوله: قَالُوا مَا حَبَسَكَ يَا قُلَاتَهُ:	٣٩٧
٣٩٧	قوله: قالت: العجب:	٣٩٧
٣٩٨	قوله: عجبت من كذا:	٣٩٨
٣٩٨	قوله: اعجبني هذا الشيء لحسنه:	٣٩٨
٣٩٨	قوله: عجبت غیری تعجباً:	٣٩٨
٣٩٨	قوله: إِنَّهُ لَأَسْعُرُ النَّاسَ مِنْ بَيْنِ هَذِهِ وَهَذِهِ:	٣٩٨
٣٩٩	قوله: وَقَالَتْ يَا صَبَّغِيهَا الْوُسْطَى وَالسَّبَابَةَ:	٣٩٩
٤٠٠	قوله: يُغَيِّرُونَ عَلَى مَنْ حَوْلَهَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ:	٤٠٠
٤٠٠	قوله: وَلَا يُصِيبُونَ الصِّرْمَ الَّذِي هِيَ مِنْهُ:	٤٠٠
٤٠٠	قوله: فَقَالَتْ يَوْمًا لِقَوْمِهَا مَا أَرَى أَنَّ هَٰؤُلَاءِ الْقَوْمَ يَدْعُونَكُمْ عَمْدًا:	٤٠٠
٤٠١	: ذكر شوي جملې نحوي تحقيق او د نسخو اختلاف	٤٠١
٤٠٢	قوله: فَدَخَلُوا فِي الْإِسْلَامِ:	٤٠٢
٤٠٢	قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ صَبَّاحَ خَرَجَ مِنْ دِينٍ إِلَى غَيْرِهِ:	٤٠٢

شمیره	مضمون	صفحه
	قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: الصَّابِتِينَ فِرْقَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ يَقْرَعُونَ الزُّبُورَ:	۴۰۲
	د اثر مذکور تخريج:	۴۰۵
	د فرقه صابئين تحقيق:	۴۰۵
	د علامه انور شاه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقيق:	۴۰۶
	د حافظ ابن تیمیہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تسامح:	۴۰۶
	د صابئين متعلق د امام ابوبکر الجصاص <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی:	۴۰۷
	د حدیث الباب نه مستنبط خو فوائد او احکام او مسائل:	۴۱۲
	د حدیث مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت:	۴۱۲
	۶: بَابُ إِذَا خَافَ الْجُنُبُ عَلَى نَفْسِهِ الْمَرَضَ أَوِ الْمَوْتَ أَوْ خَافَ الْعَطَشَ تَيَمَّمَ	
	قوله: اوخاف العطش:	۴۱۲
	د باب د ماقبل وما بعد سره مناسبت:	۴۱۷
	د جنب دپاره د تیمم کولو مسئله:	۴۱۷
	د جمهورو دلائل:	۴۱۸
	د سیدنا عمر او سیدنا ابن مسعود <small>رضی اللہ عنہما</small> د انکار جواب:	۴۱۹
	اوله مسئله د جنبی د مرض د ویری نه د تیمم کولو حکم:	۴۲۰
	دویمه مسئله د مرگ د ویری د وجی نه تیمم کول:	۴۲۳
	دریمه مسئله د تندي د وجی نه د تیمم کولو حکم:	۴۲۴
	د ترجمه الباب مقصد:	۴۲۶
	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی:	۴۲۶
	د مولانا زکریا صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی:	۴۲۶
	سیدنا عمرو بن العاص <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۴۲۶
	قوله: فلم يعنف:	۴۲۸
	د تعليق مذکور تخريج:	۴۲۹
	قوله: مغابن:	۴۳۰
	په روايت کښ د ذکر شوې غزوې مختصر ذکر:	۴۳۳
	د روايت مذکوره نه مستنبط خو فوائد:	۴۳۳
	رجال الحديث:	۴۳۴
	بشر بن خالد:	۴۳۴
	قال حدثنا محمد:	۴۳۴
	عن شعبة:	۴۳۴
	سليمان:	۴۳۵
	عن أبي وائل:	۴۳۵

شمییره	مضمون	صفحه
۴۳۵	قال ابو موسى	۴۳۵
۴۳۵	لعبد الله بن مسعود	۴۳۵
۴۳۵	شرح حديث	۴۳۵
۴۳۵	قوله: إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمَاءَ لَا يُصَلِّيْ	۴۳۵
۴۳۶	قوله: قال عبد الله:	۴۳۶
۴۳۶	قوله: لَوْ رَخَّصْتُ لَهُمْ فِي هَذَا:	۴۳۶
۴۳۶	قوله: كَانَ إِذَا وَجَدَ أَحَدُهُمُ الْبَرْدَ:	۴۳۶
۴۳۶	قوله: قال هكذا:	۴۳۶
۴۳۶	قوله: يعني تيمموصلي:	۴۳۶
۴۳۷	قوله: قَالَ إِنِّي لَمَ أَرْغَمَقْنِي بِقَوْلِ عُمَارِ:	۴۳۷
۴۳۷	د حديث د ترجمه الباب سره مطابقت	۴۳۷
۴۳۷	د حديث دويم طريق	۴۳۷
۴۳۸	رجال الحديث	۴۳۸
۴۳۸	شرح حديث	۴۳۸
۴۳۸	د تيمم للجنب په مسئله كېن د سيدنا ابو موسى اشعري او عبد الله بن مسعود رضي الله عنهما ترمينځه	۴۳۸
۴۳۸	مناظره	۴۳۸
۴۳۸	د ابو موسى اشعري رضي الله عنه استدلال	۴۳۸
۴۳۹	د سيدنا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه جواب	۴۳۹
۴۳۹	د سيدنا ابو موسى اشعري رضي الله عنه دويم استدلال	۴۳۹
۴۴۰	خو اهم تنبيهات	۴۴۰
۴۴۱	د صحابه كرام رضي الله عنهم د مذاهب په نقل كولو كېن د غلطۍ واقع كيدل	۴۴۱
۴۴۲	قوله: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ:	۴۴۲
۴۴۲	قوله: إِذَا اجْتَنَبَ فَلَمْ يَجِدْ مَاءً كَيْفَ يَصْنَعُ:	۴۴۲
۴۴۲	قوله: كَانَ يَكْفِيكَ:	۴۴۲
۴۴۲	قوله: أَلَمْ تَرَ عُمَرَ لَمْ يَقْنَعْ بِذَلِكَ:	۴۴۲
۴۴۳	قوله: قَدْ غَنَّا مِنْ قَوْلِ عُمَارِ:	۴۴۳
۴۴۳	قوله: فَمَا دَرَى عَبْدُ اللَّهِ مَا يَقُولُ:	۴۴۳
۴۴۳	قوله: لَا وَشَكَ:	۴۴۳
۴۴۳	قوله: إِذَا بَرَدَ عَلَى أَحَدِهِمُ الْمَاءُ:	۴۴۳
۴۴۴	قوله: فَقُلْتُ لِشَقِيقِي فَأَتَمَّا كَرِهَ عَبْدُ اللَّهِ هَذَا؟:	۴۴۴
۴۴۴	د حديث الباب نه مستنبط خو مسائل	۴۴۴

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

④ باب التَّيَمُّمُ ضَرْبُهُ

۴۴۶	د ترجمه الباب مقصد	۴۴۶
۴۴۶	د حضرت شیخ الحدیث صاحب رَحِمَهُ اللهُ رَافِعِی	۴۴۶
۴۴۶	رجال الحدیث	۴۴۶
۴۴۷	په حدیث کتب د ذکر شوی مسئلې وضاحت	۴۴۷
۴۴۷	دویم قول	۴۴۷
۴۴۷	دریم قول	۴۴۷
۴۴۷	خلوړم قول	۴۴۷
۴۴۸	د حنابلہ دلیل	۴۴۸
۴۴۸	د جمهور مستدلّات	۴۴۸
۴۴۹	د ضربتین اثبات د دلیل عقلی نه	۴۴۹
۴۴۹	اثار صحابه و تابعین رَحِمَهُمُ اللهُ	۴۴۹
۴۴۹	د سیدنا علی رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۴۹
۴۴۹	د سیدنا عبد الله بن عمر رَحِمَهُمُ اللهُ اثر	۴۴۹
۴۵۰	د امام طاووس رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۵۰
۴۵۰	د ابن شهاب زهري رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۵۰
۴۵۰	د سالم بن عبد الله رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۵۰
۴۵۰	د امام حسن بصری رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۵۰
۴۵۰	د ابراهیم نخعی رَحِمَهُ اللهُ اثر	۴۵۰
۴۵۰	د جمهورو د طرف نه حنابلہ ته جواب	۴۵۰
۴۵۲	شرح حدیث	۴۵۲
۴۵۳	قوله: فَكَيْفَ تَصْنَعُونَ فِي هَذِهِ الْآيَةِ فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ:	۴۵۳
۴۵۴	قوله: قُلْتُ وَإِنَّمَا كَرِهْتُمْ هَذَا إِذَا قَالَ نَعَمْ:	۴۵۴
۴۵۴	قوله: كَمَا تَمَرُّغُ الدَّابَّةُ:	۴۵۴
۴۵۴	د ذکر شوی جملې ترکیب	۴۵۴
۴۵۵	قوله: فَقَالَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَصْنَعَهُ هَكَذَا:	۴۵۵
۴۵۵	مسئله د رسول الله ﷺ په موجودگي کښ د اجتهاد جواز او عدم جواز	۴۵۵
۴۵۵	د ابن حزم ظاهري رَحِمَهُ اللهُ د قياس په بطلان باندې استدلال	۴۵۵
۴۵۵	د جمهور د طرف نه ابن حزم رَحِمَهُ اللهُ ته جواب	۴۵۵
۴۵۵	دویم جواب	۴۵۵
۴۵۶	قوله: فَضَرَبَ بِكَفِّهِ ضَرْبَةً عَلَى الْأَرْضِ:	۴۵۶

شمیره	مضمون	صفحه
۴۵۲	قوله: لَمْ مَسَحَ بِمَا ظَهَرَ كَفِّهِ يَسْمَالِهِ، أَوْ ظَهَرَ شِمَالِهِ بِكَفِّهِ:	۴۵۲
۴۵۷	قوله: لَمْ مَسَحَ بِمَا وَجْهَهُ:	۴۵۷
۴۵۷	په حدیث الباب کبس ذکر شوی کیفیت تیمم باندې خو اشکالات	۴۵۷
۴۵۷	اول اشکال	۴۵۷
۴۵۷	دویم اشکال	۴۵۷
۴۵۷	دریم اشکال	۴۵۷
۴۵۸	خلورم اشکال	۴۵۸
۴۵۸	پنجم اشکال	۴۵۸
۴۵۸	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د طرف نه د ذکر شوی اشکالاتو جوابات	۴۵۸
۴۵۸	د اول او دویم اشکال جواب	۴۵۸
۴۵۸	د دریم اشکال جواب	۴۵۸
۴۵۸	د خلورم اشکال جواب	۴۵۸
۴۵۸	د پنجم اشکال جواب	۴۵۸
۴۵۹	د شیخ الاسلام زکریا انصاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب	۴۵۹
۴۵۹	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق	۴۵۹
۴۶۰	قوله: أَقْلَمُ تَرَعُمَرُ لَمْ يَقْنَعُ بِقَوْلِ عُمَارَ:	۴۶۰
۴۶۱	په قصه مذکوره کبس په ترتیب استدلال باندې اشکال او د هغې توجیه	۴۶۱
۴۶۴	قوله: وَزَادَ عَلِيٌّ:	۴۶۴
۴۶۴	د تعلیق مذکور تخریج	۴۶۴
۴۶۴	قوله: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَنِي أَنَا وَأَنْتَ:	۴۶۴
۴۶۵	قوله: بَعَثَنِي أَنَا وَأَنْتَ:	۴۶۵
۴۶۵	قوله: وَمَسَحَ وَجْهَهُ وَكَفِّهِ وَاحِدَةً:	۴۶۵
۴۶۶	حدیث الباب نه مستنبط خو فوائد	۴۶۶
۴۶۷	د حدیث د ترجمه الباب سره مطابقت	۴۶۷
۴۶۸	باب	۴۶۸
۴۶۸	اختلاف نسخ	۴۶۸
۴۶۸	د ترجمه الباب مقصد	۴۶۸
۴۶۸	د شاه ولی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۴۶۸
۴۶۸	د عام شارحینو رائي	۴۶۸
۴۶۸	د حضرت شیخ الحدیث صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي	۴۶۸
۴۶۹	رجال الحديث	۴۶۹
۴۶۹	شرح حدیث	۴۶۹

شماره	مضمون	صفحه
۴۶۲	قوله: یاقلان:	۴۶۲
۴۶۷	قوله: ما منعك:	۴۶۷
۴۶۷	قوله: ان تصلى مع القوم:	۴۶۷
۴۶۷	قوله: اصابتني جنابة ولا ماء:	۴۶۷
۴۶۷	قوله: ولا ماء:	۴۶۷
۴۶۷	د حديث د ترجمة الباب سره مطابقت:	۴۶۷
۴۶۸	د احنافو په نزد د تيمم طريقه:	۴۶۸
۴۶۹	د تيمم ارکان:	۴۶۹
۴۶۹	د تيمم شرطونه:	۴۶۹
۴۶۹	د تيمم سنت:	۴۶۹
۴۷۰	د استيعاب مسئله:	۴۷۰
۴۷۱	خاتمة الكتاب:	۴۷۱
۴۷۱	براعت اختتام:	۴۷۱

فهرس اسماء من ترجم لهم على حروف الهجاء

۱۶۱	ذرين عبد الله، ابو عبد الله الهمداني	۶۶	اسيد بن حيدر رضي الله عنه
۱۶۳	سعيد بن عبد الرحمن بن ابي الخزاعي	۷۵	هشيم بن بشير ابو معاوية الواسطي
۱۶۴	عبد الرحمن بن ابي الخزاعي	۷۸	سعيد بن النضر، ابو عثمان البغدادي
۳۱۳	عمران بن ملحان العطاردی البصري ابو رجاء	۷۸	سيار بن ابي سيار، ابو الحكم الواسطي
۳۱۵	عمران بن حصين بن عبيد الخزاعي	۷۹	يزيد بن صهيب الفقي، ابو عثمان
۴۰۱	رفيع بن مهران البصري الرازي	۱۱۱	زكريا بن يحيى الطائي، ابو السكون
۴۲۳	عمرو بن العاص رضي الله عنه	۱۱۴	عبد الله بن دبر، ابو هشام الهمداني
۴۶۰	يعل بن عبيد الطنافسي، ابو يوسف	۱۳۴	جعفر بن ربيعة بن شرحبيل الأزدي
۳۱۳	ابو رجاء داوود كوري: عمران بن ملحان	۱۳۷	عبد بن عبد الله الهلالي، ابو عبد الله
۴۰۱	ابو العالية داوود كوري: ربيع بن مهران	۱۳۷	عبد الله بن يسار البدلي الهلالي
		۱۳۹	عبد الله بن الحارث بن العبة الانصاري رضي الله عنه

(بسم الله الرحمن الرحيم)

④: کتاب التیمم

د نسخو اختلاف : د کریمه په نسخه کښ «بسم الله» په کتاب التیمم باندې مقدم ده، او د ابوذر په نسخه کښ «بسم الله» موخر ده.^(۱)

بیا د بسم الله د مقدم کیدو وجه خو ظاهره ده لکه چه په حدیث کښ دی. (۱) او د موخر کیدو وجه دا ذکر کړې شوې ده چه دا کتابونه (کتاب الطهارة، کتاب الغسل مثلاً) د سورتونو په شان دی! (لکه سورة بقره، سورة يوسف وغیره) او هلته بسم الله د سورتونو د نومونو نه روستو او د آیتونو نه مخکښ ذکر کولې شی، هم دغه شان دلته هم د کتاب نه روستو او د احادیثونه مخکښ بسم الله ذکر کړې شوې ده.^(۲)

(۱) عمدة القاری ج ۳ ص ۴، وفتح الباری ج ۱ ص ۵۶۰

(۲) ونصه علی ما ذکره السیوطی رحمه الله : «کل امر ذی بال لا یبدا فیه بسم الله الرحمن الرحیم اقطع» (عبدالقادر الرهاوی فی الاربعین عن ابی هريرة رضی الله عنه) (جمع الجوامع، قسم الاقوال، حرف الکاف، رقم ۱۵۷۶۱ و ج ۵ ص ۳۷۴، دار الکتب العلمیة، وفی فیض القدر للمناوی : «لا یبدا فیه بسم الله الرحمن الرحیم اقطع» ای : ناقص غیر معتد به شرعا، وسبق ان المراد بالحمد ما هو اعم من لفظه، وانه لیس القصد خصوص لفظه، فلا تنافی بین روایتی الحمد والبسطة. (حرف الکاف، ج ۵ ص ۱۷، ۱۸) و ذکر الامام النووی رحمه الله فی الاذکار :

وفی رواية : «کل امر ذی بال لا یبدا فیه بسم الله الرحمن الرحیم فهو اقطع»

روینا هذه الالفاظ کلها فی کتاب الاربعین للحافظ عبدالقادر الرهاوی، وهو حدیث حسن، وقد روی موصولا کما ذکرنا. وروی مرسلا، وروایة الموصول جيدة الاسناد، واذا روی الحدیث موصولا ومرسلا، فالحكم للاتصال عند جمهور العلماء، لانها زیادة ثقة، وهی مقبولة عند الجماعیر. (کتاب حمد الله تعالی ص ۹۴، دار الکتب العلمیة)

وقال محمد بن علان الشافعی المکی فی شرحه : قال البخاری هذا حدیث غریب اخرجه الخطیب هكذا فی کتابه الجامع لاخلق الراوی والسامع ومن طریقہ اخرجه الرهاوی فی خطبة الاربعین له. وقال الحافظ : فی سنده ضعف وسقط بعض رواته! ... (قوله وقد روی موصولا الخ) ..... وصحح جهیز العلل والحیل ابو الحسن الدارقطنی من طرق هذا الحدیث هذه الروایة المرسلة، وهو موافق لما نقله الخطیب عن اکثر اصحاب الحدیث عن تقديم الارسال علی الوصل فیما اذا اختلف الثقات فی وصل او ارسال الحدیث. بان رواه بعضهم موصولا وبعضهم مرسلا.

وقیل الحكم للاكثر. وقیل للاحفظ (الفتوحات الربانیة علی الاذکار النوویة: ج ۳ ص ۲۹۱، ۲۹۰، المكتبة الاسلامیة)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۴

د تیمم لغوی معنی «التیمم» د باب تفعل نه مصدر دی، د دې ماده «ام» ده. د دې معنی په

لغت کښ د قصد کولو راځي. (۱) د الله پاک ارشاد دې: «وَلَا آمِنُ الْبَيْتَ الْحَرَامَ» (۲)

یعنی (بې حرمتی مه کوی) د هغه خلقو کوم چه د بیت الحرام په قصد سره روان وی

شاعر وائی: «وما أدري أذا بئت أرضا» اريد الخير ايها يلىنى

الخير الذى انا ابتغيه امر الشاه الذى هو يتغى (۳)

ترجمه: چه کله زه د يو ځانې قصد او کړم د نيکي په ارادې سره نو ماته معلومه نه ده چه د دوه

نه به کوم يو څيز ماته رارسېږي؟ ايا هغه خير به ماته رارسېږي د کوم چه زه طالب یم، يا هغه

شر کوم چه زما په لټون کښ دي. د «حج» معنی هم قصد ده، خو په هغې کښ د محترم لحاظ

او د هغې قيد دي یعنی د يو محترم څيز قصد کول، (او تیمم عام دي) لکه د الله پاک ارشاد

دي «وَلَا تَمْنُوا الْخَبِيثَ»... دى قوله تعالى: «وَلَا آمِنُ الْبَيْتَ الْحَرَامَ»... لکه د يو انسان يو بابرکت او

محترم ځانې ته قصد کول. يقال: حج الينا فلان... اى قدم... وحجبت فلانا... اى قصدته.... یعنی

فلانې سرې مونږ ته راغلو... او ما د فلانې قصد او اراده اوکړه. (۴)

اصطلاحی تعریف: د تیمم په شرعی تعریف کښ د فقهاء کرام او شارحینو الفاظو کښ لږ شان

اختلاف دي، خود هغې ټولو مفهوم او خلاصه يوه ده چه «القصد الى الصعيد الطاهر للتطهر» (۵)

یعنی په پاکه خاوره (يا په يو داسې څيز سره کومه چه د خاورې په حکم کښ وی، لکه

پهټکړی، لوته وغیره) سره بدن لره د نجاست نه د پاکولو نوم تیمم دي.

په شرعی تعریف کښ د لغوی معنی هم لحاظ ساتلې شوې دي. (۶)

اود تیمم فضیلت د دې امت خاصیت دي. د دې نه مخکښ هیڅ امت ته نه دي ملاؤ شوې. (۷)

(۱) تاج العروس، ماده ام، ج ۸ ص ۱۸۹

(۲) المائدة: ۲

(۳) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۰۹

(۴) لسان العرب، فصل الحاء من حرف الجيم، ج ۲ ص ۲۲۶، معجم الصحاح، مادة حجج، ص ۲۱۱، ۲۱۲.

(۵) فتح القدير والعناية ج ۱ ص ۱۲۵، وانظر ايضا: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۰۹، البنایة ج ۱ ص ۵۱۰، الدر المختار ج ۱ ص ۱۶۸

(۶) المبسوط ج ۱ ص ۲۴۲، البنایة ج ۱ ص ۵۱۰، الكفاية ج ۱ ص ۴۱، العناية ج ۱ ص ۱۲۵

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۳، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۵۶، قال فی السعایة: ذکر اصحاب السير ان التیمم من خصائص هذه الامة، ولم يكن في امة من الامة السابقة، وبدل عليه قوله صلى الله عليه وسلم: جعلت لى الارض مسجدا وطهورا..... اخرجه اصحاب الصحاح وغيرهم، ج ۱ ص ۴۸۶

په خصوصیت باندې ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ اجماع ذکر کړې ده (۱) او هم دا خبره دنص نه هم ثابتې ده، په صحیحین کښ د سیدنا جابر رضی اللہ عنہ نه روایت دې چې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل .

﴿ اعطیت خمساً لم یعطهن احد قبلی .. نصرت بالرعب مسيرة شهر، وجعلت لی الارض مسجداً وطهوراً (الخ) ﴾
یعنی ماته پنځه څیزونه داسې ملاو شوي دي کوم چې زما نه مخکې انبیاء صلی اللہ علیہ وسلم ته نه وو ملاو شوي. (د هغوی نه یو خو دا دې چې) ماته د یوې میاشتې د فاصلې په مقدار په دشمن باندې رعب را کړې شوې دې، او بل دا چې ټوله زمکه زما دپاره د مونځ ځانې او پاکونکې جوړه کړې شوې ده (۲)

د تیمم ثبوت . د تیمم ثبوت او جواز د قران، سنت او اجماع امت نه ثابت دې، د الله پاک ارشاد دې چې : ﴿ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَبَسَ نِسَاءً فَلَمْ يجدْ ماءً فَتيمموا صعيداً طيباً فامسحوا بوجوهكم وأيديكم ﴾ (الایة) (۳)

د تیمم هم دا حکم په سورة مائده کښ هم دې : ﴿ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَبَسَ نِسَاءً فَلَمْ يجدْ ماءً فَتيمموا صعيداً طيباً فامسحوا بوجوهكم وأيديكم منه ﴾ (۴)

یعنی که تاسو بیمار یی، یا د سفر په حالت کښ یی، یا په تاسو کښ چا قضاء حاجت کړې دې، یا په تاسو کښ چې زنانو سره نژدیکت کړې دې، بیا تاسو ته اوبه ملاو نه شی نو په پاڅه خاوره باندې تیمم او کړی، یعنی په هغه زمکې سره خپل مخ او لاسونو باندې اومړی

په بخاری او مسلم کښ د سیدنا جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ نه روایت دې چې : ﴿ وجعلت لی الارض مسجداً وطهوراً (الخ) ﴾ (۵)

په ترمذی، ابوداؤد او نسائی کښ د سیدنا ابوذر رضی اللہ عنہ په روایت کښ دی چې رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل ﴿ ان الصعيد الطيب طهور المسلم، وان لم يجد الماء عشر سنين ﴾ (۶)

یعنی زمکه زمونږ دپاره پاکونکې جوړه کړې شوې ده: که چاته اوبه ملاو نه شی نو په پاڅه

(۱) اوگوری: مرقاة المفاتیح، کتاب الطهارة، باب التیمم، الفصل الاول ج ۲ ص ۲۲۵، مکتبه حبیبه

(۲) اخرجه البخاری، واللفظ له، فی کتاب التیمم، رقم الحديث ۳۳۵، ومسلم فی کتاب المساجد مواضع الصلاة، حديث ۵۲۱

(۳) النساء، ۴۳

(۴) المائدة: ۶

(۵) اخرجه البخاری، واللفظ له، فی کتاب التیمم، رقم الحديث ۳۳۵، ومسلم فی کتاب المساجد مواضع الصلاة، حديث ۵۲۱

(۶) اخرجه الترمذی، واللفظ له فی کتاب الطهارة، باب التیمم للجنب اذا لم يجد الماء حديث: ۱۲۴، وابوداؤد فی کتاب الطهارة، باب الجنب یتیمم، حديث ۳۳۲ ۳۳۳، والنسائی فی کتاب الطهارة، باب الصلوات یتیمم واحد، حديث نمبر ۲۲۳

خاوره باندې دې تیمم او کړی. او هم په دې باندې د امت اجماع ده. (۱)
په تیمم کښ د نیت شرط. چونکه د دې لفظ تیمم حقیقت (معنی لغوی) کښ قصد داخل دې
هم په دې وجه باندې امام ابوحنیفه رحمته الله او نور انمه په تیمم کښ نیت لره شرط کړی (۲) په
خلاف د اودس او غسل، چه «وضوء» د «وضاءت» نه اخستلې شوې دې چه د هغې معنی د
صفایی ده او د غسل معنی د وینځلو ده او دا بغیر د نیت نه هم حاصلیږی. (۳) او اصل دا ده
چه په تعریفات شرعیه کښ د لغوی معنی هم لحاظ اوساتلې شی. (۴) لهذا تیمم بغیر د نیت نه
صحیح نه دې.

بل دلیل په تیمم کښ د نیت د فرضیت دا دې چه د اوبو ذات د طهارت دپاره وضع کړې شوې
دې (جوړې کړې شوې دی، په خلاف د خاورو، چه په هغې سره خو د طهارت په ځانې نور هم
تلویث راځی، لهذا په خاورې سره د طهارت د حصول دپاره به نیت شرط وی، او! که داجر او
ثواب د حصول اراده وی نو د اوبو نه د طهارت د حصول نیت به کوی، خو د اودس صحت په
دې باندې موقوف نه دې. (۵)

دریم دلیل کوم چه صاحب هدایه ذکر کړې دې هغه دا چه «او جعل طهوراً فی حالة مخصوصة والباء
طهور بنفسه» (۶) چه د هغې تقریر دا دې چه خاوره په دوه شرطونو سره طهور (پاکونکې) مقرر
کړې شوې ده. یو دا چه اوبه نه وی، دویم دا چه دا تیمم د مانځه دپاره وی، ځکه چه په آیت
کریمه کښ د «فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا» بڼا په «إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ» باندې ده، چه په
هغې سره د خاورې په دوه شرطونو سره مطهر کیدل ثابتیږی، ځکه چه د «فَاغْسِلُوا» نه مراد
«فاغسلوا للصلاة» دې. لهذا د «فَتَيَمَّمُوا» نه مراد هم «فتیمموا للصلاة» دې، اوس دغه شان د اول
شرط د نیت والی (یعنی د اوبو په موجودگي کښ، د وجې نه تیمم هم صحیح نه دې. (۷)

(۱) انظر: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۰۸، وعمدة القاری ج ۴ ص ۳.

(۲) دا خبره ابن رسلان داسې ذکر کړې ده: «لوجود معنى القصد فى التيمم اتفق الفقهاء الامصار على وجوب النية فيه الا ما حكى عن الازاعى» یعنی په تیمم کښ د قصد د معنی لحاظ ساتلو د وجې نه د
ټولو فقهاء کرامو په تیمم کښ د نیت په فرض کیدو باندې اتفاق دې، سوا د امام اوزاعی رحمته الله نه.
(اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۲)

(۳) انظر: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۲۳۱، البنایة ج ۱ ص ۵۳۸، الهدایة ج ۱ ص ۹۰، السعایة ج ۱ ص ۵۲۷.
مرقاة المفاتیح ج ۲ ص ۲۲۵، الکفایة ج ۱ ص ۴۴، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۲.

(۴) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۳۳، السعایة ج ۱ ص ۵۲۷.

(۵) الهدایة ج ۱ ص ۹۰، مرقاة المفاتیح ج ۲ ص ۲۲۵، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۲.

(۶) الهدایة ج ۱ ص ۹۰.

(۷) العناية ج ۱ ص ۱۳۴، ۱۳۵، الکفایة ج ۱ ص ۴۴.

او اوبه مطلقاً مطهر جوړې کړې شوې دی، دالله پاک ارشاد دې ﴿وَأَكْثَرُ النَّاسِ تَمَآءٌ طَهُورًا﴾^(۱) یعنی مونږ د اسمان نه پاکونکې اوبه نازلې کړې دی. او د اوبو طهور کیدو لره د هیڅ شرط سره نه دې مقید کړې شوې، لهذا اوبه به بغیر د نیت نه هم طهور وی. د دې تعبیر داسې هم کیدلې شی چې تیمم طهارت حکمیه دې حقیقیه نه دې، چې د حاجت په وخت ورته طهارت ونیلې شوې دې او د حاجت علم په نیت سره کیږي، لهذا په تیمم کښ نیت شرط دې په خلاف د اودس، ځکه چې هغه طهارت حقیقیه دې، چې د هغه د طهارت کیدو دپاره د حاجت کیدل ضروری نه دی، لهذا نتیجه هلته د نیت هم ضرورت نشته.^(۲)

په دې دریم دلیل باندې اشکال دا دې چې څنگه الله پاک اوبه علی الاطلاق طهور ګرځولې دې هم دغه شان ئې د اوبو په عدم موجودګۍ کښ خاوره هم علی الاطلاق طهور ګرځولې دې لکه چې په صحیحین کښ تیر شوې دی چې: ﴿وجعلت لی الارض مسجداً وطهوراً﴾^(۳) لهذا چې کله د اوبو د استعمال دپاره نیت ضروری نه دې او د هغې نه بغیر د نیت نه طهارت حاصلیدلې شی، نو په اوبو کښ هم نیت غیر ضروری کیدل پکار دی ځکه چې هغه هم د اوبو په غیر موجودګۍ کښ مطهر جوړ کړې شوې دې.^(۴)

دویم اشکال دا راځي چې څنگه د آیت کریمه نه د خاورې د طهور کیدو دپاره د صلاة نیت او اراده شرط معلومیږي هم دغه شان ترې داودس دپاره هم دا شرط معلومیږي، ځکه چې د ﴿فَاغْبِلُوا﴾ حکم هم ﴿اِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ سره مرتبط دې، لهذا هلته هم نیت شرط کیدل پکار دی.^(۵) د دې دواړو یو جواب خو دا دې چې اوبه د خپل ذات او طبیعت په اعتبار سره خپله طهور دی، لهذا که هلته څوک نیت کوی یا نه کوی، چې کله د مطهر استعمال وی نو هغه به د طهارت کار ورکوی، څنگه چې د طهارت عینیه: ظاهره، د لرې کولو دپاره د اوبو استعمال اوکړې شی، لهذا اوس که د ازاله نجاست او حصول طهارت نیت اوکړې شی، نو بیا به هم نجاست زائل او طهارت حاصلیږي او که دا نیت اونکړې شی نو بیا به هم طهارت حاصلیږي، ځکه چې اوبه د خپل ذات په اعتبار سره مطهر دی. هم دغه شان نجاست حکمیه (حدث) کښ هم که نیت اوکړې شی، نو بیا به هم طهارت حاصل وی، او که نیت اونکړې شی نو بیا به هم د مطهر په استعمال سره طهارت پخپله حاصل وی.^(۶)

^(۱) الفرقان ص ۴۸^(۲) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۳۱^(۳) أخرجه البخاری. واللفظ له. فی کتاب التیمم. رقم الحدیث ۳۳۵. ومسلم فی کتاب المساجد مواضع

الصلاة. حدیث ۵۲۱

^(۴) السعایة ج ۱ ص ۵۲۷^(۵) العناية ج ۱ ص ۱۳۵. البنایة ج ۱ ص ۵۳۹^(۶) العناية ج ۱ ص ۱۳۵. البنایة ج ۱ ص ۵۳۹

هم د دې جواب طرف ته صاحب هدایه په (والباء طهور بنفسه) سره اشاره کړې ده او دویم جواب کوم چه صاحب الکفایه کړې دې د هغې تقریر دا دې چه اودس کول بذات خود مقصود نه دی، بلکه په اودس سره مقصود طهارت او پاکي حاصلول دی، او دا طهارت او پاکي چه څنگه په هغه اودس سره حاصلیږي په کوم کښن چه نیت وی، هم دغه شان په هغه اودس سره هم حاصلیږي چه په کوم کښن د طهارت نیت نه وی، په دې وجه د اودس نه چه کوم طهارت حاصلیږي هغه د اوبو په ذاتی صفت او طبیعت سره حاصلیږي (چه د اوبو صفت او طبیعت پاکول دی، او د نیت په کیدو او نه کیدو سره د اوبو په دې صفت او طبیعت باندې هیڅ اثر نه راځي، لهذا دا به په دواړو صورتونو کښن د طهارت فائده ورکوي. برابره خبره ده که نیت اوکړې شی یا نه، لکه چه د ستر عورت او تطهیر ثياب حکم دې چه دا د الله پاک د طرف نه مامور به دی د اولنی حکم په (يُنِيْ اَدَمَ خُذْ وَاٰزِيْنَتُکُمْ) (۱) کښن او د دویم حکم په (وَيَاْبَاكَ فَطَهِّرْ) (۲) کښن دې، خود دې باوجود په دې کښن د نیت شرط نشته، ځکه چه مقصود په نیت او بغیر د نیت دواړو نه حاصلیږي، لهذا که څوک خپل ستر پټ کړي او هم دغه شان د کپړې نه نجاست لرې کړي نو هغه ته به په مامور به باندې عمل کونکې وئیلې شی. برابره خبره ده که هغه د ستر د پټولو او د جامې د صفا کولو نیت کوي یا نه کوي. پاتې شوه خاوره نو هغه د خپل طبیعت او ذات په اعتبار سره طهور نه دې (ځکه چه هغه خو ملوث ده لکه چه ذکر کړې شوې دی، هغه ته خو خلاف القیاس سرعا طهور وئیلې شوې دې، لهذا دا به هم د دې شرط سره مقید کیدو باندې طهور وی د کوم شرط سره چه نص هغې ته طهور وئیلې دې یعنی د نیت او د ارادې شرط (۳).

د نیت د اشتراط په باره کښن د امام زفر رحمته الله علیه مسلک دا خود جمهور فقهاء کرامو مسلک دې، دې په خلاف کښن امام زفر رحمته الله علیه په اصل مسلک باندې چلیدو سره په تیمم کښن د اشتراط نیت قائل نه دې کما صرح به صاحب الهدایة والعلامة الکاسانی فی الهدایة وغیرهما. (۴) ابن رسلان د امام اوزاعی رحمته الله علیه اختلاف نقل کړې دې (۵) او ابن رشد په بدایة المجتهد کښن د امام زفر او اوزاعی سره د حسن بن حی رحمته الله علیه اختلاف هم ذکر کړې دې. (۶)

د دې حضراتو دلیل دا دې چه تیمم د اودس نائب دې (او دا نیابت د طاهر دې، ځکه چه د

(۱) الاعراف : ۳۱

(۲) المدثر : ۴

(۳) الکفایة ج ۱ ص ۴۴

(۴) الهدایة ج ۱ ص ۹۰. بدائع الصنائع ج ۱ ص ۲۳۱. السعایة ج ۱ ص ۵۲۶

(۵) اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۲

(۶) بدایة المجتهد ج ۲ ص ۲۳

نائب را وړل هم په هغه صورت کښې جائز وی چه کله اصل د یو لاحق عذر د وجې نه معدوم او ممتنع شی او دلته هم دغه شان ده چه تیمم جواز د اوبو د معدوم کیدو په صورت کښې دې او ضابطه دا ده چه نائب د اصل مخالفت د هغه په وصف کښې نه کوی. او هغه وصف صحت دې، پس چه هر کله د اودس صحت په نیت باندې موقوف نه دې نو د تیمم صحت هم په نیت باندې موقوف نه دې، که تیمم بغیر د نیت نه صحیح نه وی نو په دې سره د نائب د خپل اصل وصف (صحت) کښې د هغه مخالف کیدل لازمیږي او هغه جائز نه دی، ځکه چه په دې مخالفت سره به هغه (نائب) د نیابت نه اوځی. (۱)

د دې یو جواب خو علامه عبدالحی لکنهوی رحمته الله علیه د علامه عینی رحمته الله علیه په حوالې سره نقل کړې دې چه د نائب په بعض اوصاف کښې د خپل اصل مخالفت کول هیڅ قبیح نه دی، ځکه چه په اودس کښې خو د درې اندامونو د وینځلو او په څلورم باندې د مسح کولو حکم دې. او په تیمم کښې حکم صرف په دوه اندامونو (مخ او لاسونو) پورې متعلق دې، چه دلته نائب د خپل اصل مخالفت او کړو (او هغه ستاسو په نزد هم مسلم دې) نو که د څه خاص دلیل په بنیاد (کوم چه مونږ ذکر کړې دې) د نیت په باب کښې هم دا مخالفت راشی (چه اصل په اودس کښې نیت شرط نه وی او په نائب یعنی تیمم کښې شرط وی) نو په دې کښې هیڅ نقصان نشته. (۲)

او صاحب کفایه د دې جواب دا کړې دې چه کله د اصل او نائب په احوال مختلف کیدو سره نائب د اصل مخالفت کوی، لکه چه قصاص دې چه هغه اصل دې او دیت د هغه نائب دې، نو قصاص خو د وارثانو دپاره د شروع نه ثابت دې، او د دیت په صورت کښې مال اول د مورث دپاره ثابتیږي، بیا به وارثانو ته ملاویږي. هم دا وجه ده چه دې (د دیت) مال سره د مړی (مورث) قرضونه (که په هغه باندې وی هله) ادا کړې شی او د هغه د وصایا تنفیذ کولې شی که هغه څه جائز وصیت کړې وی، او هغه مال به د ټولو وارثانو ترمینځه د هغوی د حصو مطابق تقسیم کولې شی او د دې افتراق وجه د (قصاص او دیت، اصل او نائب) احوال مختلف کیدل دی، ځکه چه د قصاص مشروعیت د انتقام اخستلو دپاره دې او انتقام اخستل دی د مورث د ژوند ختمیدو نه پس او ظاهره ده چه د دې انتقام نه پس د مورث هیڅ حاجت نه شی پوره کیدې، لهذا قصاص ابتداء د وارثانو دپاره د حق په طور ثابتیږي او چه کله هم دا قصاص د مال طرف ته منتقل شی نو اوس ئې حالت بدل شو چه په هغه کښې د مورث د حوائج او ضروریاتو د پوره کیدو صلاحیت راغلو، لهذا اول به دا د مورث دپاره ثابتیږي، ځکه چه سبب وجوب د هغه په حق کښې دې چه دا مال د هغه د وینې په بدل کښې واجب کیږي، بیا به دا د وارثانو دپاره ثابت وی.

او زموږ په مسئله کښې هم د نائب حالت د اصل د حالت نه مختلف دې، ځکه چه اصل خو د خپل ذاتی صفت او طبیعت په وجه باندې مطهر دې، هم په دې وجه باندې هغه د نجاست

(۱) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۳۱. السعایه ج ۱ ص ۵۲۶. العنایه ج ۱ ص ۱۳۴. البنایه ج ۱ ص ۵۳۸

(۲) السعایه ج ۱ ص ۵۲۶

حقیقه او حکمیه دواړو په زائل کیدو کښ خپل عمل کوی، او حال دا چه نائب داسې نه دې، بلکه هغه خو ملوث دې او هغه د اصل (اوبو) عمل هغه وخت کوی چه کله ورسره نیت هم شامل شی، لهذا د نیت په وخت به هغه د اوبو نائب وی او په نیت سره به مطهر وی، نه د هغې نه بغیر. (۱)

د تیمم فرضیت او مشروعیت: ابن سعد، (۲) ابن حبان، (۳) ابن عبدالبر، (۴) او نور اهل سیر او محدثینو لیکلې دی چه د تیمم مشروعیت په غزا د بنو مصطلق کښ شوې دې، کوم ته چه غزوه مریسيع هم وئیلې شی. (۵)

د دې غزوه د وقوع په کال کښ درې اقوال دی: ۴ هجری، ۵ هجری او ۶ هجری امام ابن کثیر (۶)، ابن خلدون (۷)، حلفظ ذهبي (۸)، امام طبري (۹)، ابن هشام (۱۰) او ابن الاثير جزري (۱۱) د دې غزا کال شپږم کال د هجرت لیکلې دې د امام مغازی محمد بن اسحاق، ابن حزم ظاهري او خلیفه بن خیاط هم دا رائي ده (۱۲)

علامه ابو الفرج حلبی لیکلې دی «وقیل سنة ست، وان علیه اکثر المحدثین» (۱۳) چه اکثر محدثینو د شپږم کال قول اخستلې دې امام بخاری رحمه الله په کتاب المغازی کښ د موسی بن عقبه په حوالې سره د دې د وقوع کال ۴ هجری لیکلې دې (۱۴)

(۱) الکفایة فی اخر فتح القدير ج ۱ ص ۴۴

(۲) الطبقات الکبری لابن سعد ج ۲ ص ۶۵، دار صادر

(۳) کتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۸، دار الکتب العلمیة

(۴) التمهيد ج ۱ ص ۴۶۵، والاستذکار ج ۱ ص ۳۴۶

(۵) صحيح البخاری، کتاب المغازی، باب غزوة بنی المصطلق من خزاعة، وهی غزوة المریسيع، السيرة النبوية لابن هشام ج ۳ ص ۲۸۹، تاريخ الاسلام للذهبي ج ۱ ص ۱۸۹، السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۷۷، البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹

(۶) البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹

(۷) تاريخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۳۱

(۸) تاريخ الاسلام للذهبي ج ۱ ص ۱۸۹

(۹) تاريخ الطبري ج ۲ ص ۱۰۹

(۱۰) السيرة النبوية لابن هشام ج ۳ ص ۲۸۹

(۱۱) الكامل فی التاريخ لابن الاثير الجزري ج ۲ ص ۱۷۳

(۱۲) صحيح البخاری، کتاب المغازی، باب غزوة بنی المصطلق من خزاعة، وهی غزوة المریسيع، فتح الباری ج ۷ ص ۶۳۶، ارشاد الساری ج ۹ ص ۱۷۱

(۱۳) السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۷۸

(۱۴) صحيح البخاری، کتاب المغازی، باب غزوة بنی المصطلق من خزاعة، ونصه: وقال موسی بن عقبه: سنة اربع

خو حافظ صاحب رحمته الله د هغه تعقب کولو سره دې ته د قلم سبقت ونيولې دې، ځکه چې امام بیهقي رحمته الله په دلائل النبوة (۱) کښ د امام حاکم ابو سعید نیشاپوری او نورو اصحاب مغازی نه د موسی بن عقبه قول ۵ هجری نقل کړې دې چې د هغې الفاظ داسې دي: «ثم قاتل رسول الله ﷺ بنی المصطلق وبنی لحيان في شعبان سنة خمس» (۲) بیا په شعبان ۵ هجری کښ رسول الله ﷺ د بنی مصطلق او بنی لحيان سره قتال او کړو.

ابن حبان (۳) او ابن سعد (۴) وغیره ۵ هجری کښ دا ذکر کړې ده، د ابن شهاب، عروه، قتاده او واقدی وغیره هم دا رانې ده. (۵) او هم دا مشهوره هم ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله دا د حاکم په حوالې سره راجح لیکلې ده او بیا د دې په تائید کښ فرمائی چې امام بخاری رحمته الله په حدیث د افک کښ د سعد بن معاذ او سعد بن عبادہ رحمتهما الله د اصحاب افک په باره کښ تنازع ذکر کړې ده او د افک واقعه په غزوه د مریسيع کښ پېښه شوې وه او د سیدنا سعد بن معاذ رضی الله عنه وفات د غزوه بنی قریظه په زمانه کښ شوې وو، کوم چې د صحیح قول مطابق په پنځم کال د هجرت باندې واقع شوې وو، اوس که غزوه مریسيع شپږم کال او منلې شی نو په هغې کښ د سیدنا سعد بن معاذ رضی الله عنه شرکت نه صحیح کیږي، لهدا د غزوه مریسيع په ۵ هجری کښ واقع کیدل راجح دی. او د دې تصحیح به داسې وی چې په شعبان ۵ هجری کښ غزوه مریسيع اوشوه، چې په هغې کښ سیدنا سعد بن معاذ رضی الله عنه موجود وو بیا د هغې نه روستو په غزوه خندق کښ هغه زخمی شو او په ۵ هجری په بنو قریظه د غزوه په زمانه کښ وفات شو. (۶)

د غزوه بنی مصطلق په باره کښ دلته به مونږ د اهل سیر په حوالې سره غزوه د بنی مصطلق په اختصار سره ذکر کوو. چې په هغې سره به د وړاندې راتلونکو بعض ابحاثو په فهم کښ مدد ملایږي.

بنو مصطلق د بنو خزاعه یو څانګه ده او مریسيع د هغوی په ابادي کښ د واقع یوې چینې نوم دې، چرته چې دا غزوه شوې وه (۷)

چې کله رسول الله ﷺ ته دا خبر ورکړې شو چې د قبيله بنو مصطلق (کوم چې د قبيله بنو مدلج حلیف وو، سردار حارث بن ابی ضرار د مسلمانانو خلاف د جنگ دپاره لښکر تیاروی نو

(۱) دلائل النبوة للبيهقي ج ۴ ص ۴۵

(۲) فتح الباری ج ۷ ص ۵۳۷، دلائل النبوة للبيهقي ج ۴ ص ۴۵

(۳) کتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۸

(۴) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۲ ص ۶۳

(۵) تاريخ الاسلام للذهبي ج ۱ ص ۱۸۹، دلائل النبوة للبيهقي ج ۴ ص ۴۴، ۴۵

(۶) فتح الباری ج ۷ ص ۵۳۷

(۷) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۶۳، السيرة الحلبية ج ۲ ص ۳۷۷

رسول الله ﷺ د خبر د تصدیق دپاره سیدنا پریده بن الحصیب (بالتصغیر) اسلمی ﷺ اولیرلو. هغه د حارث بن ابی ضرار سره ملاؤ شو او واپس راتلو سره ئې اوئیل چه هغوی تیاری کوی، نو رسول الله ﷺ هم د جنگ تیاری اوکړو، پس سیدنا ابوذر غفاری ﷺ ئې په مدینه منوره کښ خپل نائب مقرر کړو او د لښکر سره روان شو. (۱) د لښکر سره دیرش کسان په اسونو سواره وو چه په هغې کښ لس مهاجرین او شل انصار وو، د ازواج مطهرات نه ورسره سیده عائشه او سیده ام سلمه ﷺ هم ملگرې وې.

د ابن سعد (۲)، واقدی (۳) او حلبی (۴) وغیره د بیان مطابق دا د دویم شعبان ۵ هجری د کل د ورځې واقعه ده، د قدید او ساحل طرف ته د واقع مریسيع نوم چینې په خوا کښ رسول الله ﷺ خپله خیمه اولگوله، د قتال تیاری اوشو، صفونه جوړ شو، د مهاجرینو جهنډا رسول الله ﷺ سیدنا ابوبکر صدیق ﷺ او د انصارو جهنډا ئې سیدنا سعد بن معاذ ﷺ ته ورکړه. (۵)

سیدنا عبدالله بن عمر ﷺ فرمائی چه کله په هغوی باندې حمله اوکړې شوه نو هغوی غافل وو. خپلو څاروو ته په اوبو ورکولو کښ مصروف وو، د دې حملې طاقت ئې او نه لرلو، پس په هغوی کښ لس کسان اووژلې شو، باقی ټول قید کړې شو چه کومې دوه سوه کورنۍ وې، دوه زره اوبسان او پنځه زره بیزې وې هغه ورته په مال غنیمت کښ ملاؤ شوې، د بنو مصطلق د سردار حارث بن ابی ضرار لور سیده جویریة بنت الحارث ﷺ (چه روستو ام المومنین جوړه شوه) هم قید شوه او په غنیمت کښ د سیدنا ثابت بن قیس بن شماس ﷺ په حصه کښ راغله، هغه د هغې نه د بدل کتابت په طور د نهه سوه اوقیه سرو زرو مطالبه اوکړه، دا د رسول الله ﷺ په خدمت کښ حاضره شوه، اسلام ئې قبول کړو او عرض ئې اوکړو چه زه د سردار لور یم، د بدل کتابت په ادا کولو کښ ستاسو نه د مدد اخستلو دپاره راغلې یم، پس رسول الله ﷺ د هغې د طرف نه بدل کتابت ادا کړو او هغه ئې په خپل زوجیت کښ واخستله.

ابن اسحاق ﷺ فرمائی چه په دې غزوه کښ د صحابه کرام ﷺ نه صرف یو سړې هشام بن صبابه شهید شو، کوم چه یوانصاری صحابی په غلطۍ سره دشمن گنړلو باندې شهید کړو. (۶)

(۱) فخرج الیهیم واستخلف اباذر الغفاری، وقیل نميلة بن عبدالله اللیثی ... تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۳۱
(۲) واستخلف صلی الله علیه وسلم علی المدینة زید بن حارثة رضی الله تعالی عنهما وقیل ابا ذر الغفاری رضی الله عنه وقیل نميلة تصغیر نملة بن عبد الله اللیثی رضی الله تعالی عنه وخرج معه صلی الله علیه وسلم من نسانه عائشة وأم سلمة رضی الله تعالی عنهما السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۷۸

(۳) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۶۳

(۴) البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹

(۵) السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۷۸

(۶) ودفع صلی الله علیه وسلم رایة المهاجرین إلى أبی بکر رضی الله تعالی عنه وقیل لعمار بن یاسر وراية الأنصار إلى سعد بن عبادة رضی الله تعالی عنه. السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۷۸، البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹

(۷) د تفصیل دپاره اوگورئ: طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۶۳ تا ۶۵. کتاب الثقات [بقیه بر صفحه آئنده...]

د نزول تیمم سبب امام بخاری رحمہ اللہ د دې باب په اولنی حدیث کښ د سیده عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا په حوالې سره د تیمم د فرضیت واقعہ لیکلې ده چه په دې غزوه (مړیسع) کښ د سیده عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا امیل وړک شو، نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم د هغې د لتون دپاره ایسار شو په دې کښ د مانځه وخت شو، نزدې اوبه هم نه وې نو الله پاک د تیمم حکم نازل او فرمانيلو. (۱)

خو په غزوه مړیسع کښ د امیل د ورکیدلو او د افک واقعہ پیښه شوه، چه د هغې خلاصه دا ده چه سیده عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا فرماني چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به کله د سفر اراده کوله نو د خپلو بیبيانو ترمینځه به ئې خسنړې اچولو، پس په یوه غزوه کښ خسنړې زما په برخه راوتلو. مونږ د غزوه دپاره اوتلو، دا د نزول حجاب نه روستو واقعہ ده، چه کله مونږ د غزوه نه فارغ شو نو په واپسۍ کښ مو مدینې منورې ته نزدې پراؤ اوکړو، د شپې په آخره کښ د روانیدو اعلان اوشو، نو زه اعلان اوریدلو سره د قضاء حاجت دپاره لاړم، په واپسۍ باندې زما امیل وړک شو، زه د امیل د لتولو دپاره واپس لاړم. ناوخته شو او قافله لاړه، نو زه په خپل زوړ منزل باندې ناسته پاتې شوم په دې خیال چه هغوی ما بیا نه مومی نو د تلاش کولو دپاره به هم دلته راشی، په دې کښ په ما باندې د خوب غلبه اوشوه نو زه اوده شوم، صفوان بن معطل سلمی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چه په لښکر پسې شاته راروان وو، هغه د سحر په وخت کښ زما ځانې ته راورسیدو، هغه یو اوده انسان اولیدو، نزدې راغلو او زه ئې اوپیژندمو ځکه چه د نزول حجاب نه مخکښ هغه زه لیدلې اوم، د هغه په استرجاع (انا لله وانا الیه راجعون ونیلو) سره زه بیداره شوم او خپل مخ مې پټ کړو او په اوبښ باندې سوریډو سره مدینې منورې ته اورسیدم، نو تهمت لگونکو تهمت اولگولو. (۲)

ایا دا دواړه واقعي په یو سفر کښ راپیښې شوې دی؟ اوس مسئله دا ده چه دا دواړه واقعي په

بقیه حاشیه از صفحه گذشته: لابن حبان ج ۱ ص ۱۰۶، البدایة والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹، صحیح البخاری، کتاب المغازی باب غزوة بنی المصطلق... تاریخ الاسلام للذهبی ج ۱ ص ۱۴۱ تا ۱۵۳، دلائل النبوة للبيهقي ج ۴ ص ۴۴ تا ۵۱، تاریخ الطبری ج ۲ ص ۱۰۹ تا ۱۱۵، تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۳۱، السيرة النبوية لابن هشام ج ۳ ص ۲۸۹ تا ۲۹۱، السيرة الحلبية ج ۲ ص ۳۷۷ تا ۳۸۴، الكامل فی باب غزوة المړیسع، وهی غزوة بنی المصطلق ج ۶ ص ۱۴۲، دار الفکر.

(۱) اوگوری: صحیح البخاری، کتاب التیمم، حدیث نمبر ۳۳۴

(۲) د تفصیل دپاره اوگوری صحیح البخاری، کتاب المغازی، باب حدیث الافک، حدیث ۳۹۱۰، کشف الباری، کتاب المغازی، باب حدیث الافک ص ۳۳۲ تا ۳۵۱.

کتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۱۰۷، ۱۰۸، البدایة والنهاية ج ۴ ص ۱۷۳، ۱۷۸، تاریخ الاسلام للذهبی ج ۱ ص ۱۴۶ تا ۱۵۳، تاریخ الطبری ۱۹، ۱۱۰، ۱۱۱ السيرة النبوية لابن هشام ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۷، التاريخ لابن الاثير الجزري ص ۱۷۳، ۱۷۵، مجمع الزوائد الهيتمي کتاب المغازی والسير، السيرة الحلبية ج ۲ ص ۳۹۵ تا ۴۰۵، المعجم الكبير للطبرانی، قصة افک وما انزل الله من براءتها، ج ۲۳، ص ۵۰ تا ۱۶۴

یو سفر کښ پېښې شوې دی یا په جدا جدا سفر کښ؟ نو ابن سعد رحمته الله په طبقات کښ تصریح کړې ده چه دا دواړه واقعي په یو سفر، یعنی غزوه بنی مصطلق، کوم ته چه غزوه مریسیع هم وئیلې شی، کښ پېښې شوې دی. پس هغه فرمائی:

﴿وَلِي هَذِهِ الْغَزَاةِ سَقَطَ عِقْدٌ لِعَائِشَةَ فَأَخْتَبَسُوا عَلَى طَلَبِهِ، فَتَرَكْتُ آيَةَ التَّيَمُّمِ، فَقَالَ أَسِيدُ بَنِي الْحَضِيرَةِ: مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي هَكْمٍ. وَلِي هَذِهِ الْغَزَاةِ كَانَ حَدِيثُ عَائِشَةَ وَقَوْلُ أَهْلِ الْإِفْكِ فِيهَا. قَالَ وَأَنْزَلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى، بِرَأْسِهَا﴾ (۱)

یعنی په دې غزوه (مریسیع) کښ د سیده عائشه رضی الله عنها امیل وړک شو، نو صحابه کرام رضی الله عنهم د هغې د لټون دپاره ایسار شو، (په دې کښ د مانځه وخت دې او اوبه هم نژدې نه وې) نو د تیمم حکم نازل شو، نو سیدنا اسید بن الحضیر رضی الله عنه او فرمائیل: ای ال ابی بکر! دا ستاسو څه اولنې برکت نه دې (بلکه د دې نه مخکښ هم ستاسو په وجه باندې په مسلمانانو باندې برکت راغلې دې، او هم په دې غزوه کښ د عائشې رضی الله عنها سره د افک واقعہ هم راپېښه شوه، نو الله پاک د هغې براءت په قران کریم کښ نازل او فرمائیلو.

د امام بخاری رحمته الله هم دا رانې ده، ځکه چه دلته هغه دا سفر ذکر کړې دې او په دې کښ نې د تیمم د حکم نازلیدل بیان کړې دی او مونږ مخکښ د اهل سیر په حوالې سره بیان کړه چه د تیمم حکم په غزوه مریسیع کښ نازل شوې دې. او بیا وړاندې په کتاب المغازی، باب الافک کښ امام بخاری رحمته الله هم دا سفر (غزوه مریسیع) ذکر کړې دې او په دې کښ نې د افک د واقعي پېښیدو ذکر کړې دې او هلته نې دا تصریح هم کړې ده چه غزوه بنی مصطلق او غزوه مریسیع یو څیز دې. چه د هغې نه واضح طور دا معلومیږي چه د امام بخاری رحمته الله په نزد هم دا دواړه واقعي په یو سفر کښ راپېښې شوې دی.

حافظ ابن حجر رحمته الله هم په فتح الباری کښ دې طرف ته رجحان ښکاره کړې دې، هغه فرمائی که د دې سفر نه مراد غزوه بنی مصطلق وی (لکه چه ابن عبدالبر، ابن سعد او ابن حبان رحمته الله په دې باندې جزم کړې دې، نو بیا به دا هم منو چه په دې سفر کښ امیل دوه کرته وړک شوې وو. ځکه چه دا دواړه واقعي (نزول تیمم او واقعہ افک) جدا جدا دی، او دا ممکنه ده اگر چه مستبعد ده، لکه چه بعض مشانخو دې ته مستبعد وئیلې دی او دلیل نې دا ورکړې دې چه مریسیع د قدید او ساحل ترمینځه د مکې طرف ته واقع دې او دا د نزول تیمم قصه د خیبر د طرفونو ده، دلیل په دې باندې د عائشې رضی الله عنها دا قول دې چه: کله چه مونږ بیداء یا ذات الجیش ته راوړسیدو او دا دواړه (بیداء او ذات الجیش) خو د خیبر طرف ته واقع دی لکه چه امام نووی رحمته الله په جزم سره ذکر کړې دی.

بیا حافظ صاحب د بعض مشانخ د استبعاد په دې دلیل کښ د امام نووی رحمته الله د قول تردید کولو سره او د دواړو واقعاتو په یو سفر کښ پېښیدو ته راجح وئیلو سره فرمائی چه امام

(۱) الطبقات لابن سعد: ج ۲ ص ۶۵

نووی رحمته اللہ علیہ چه په کومه خبره باندې د جزم اظهار کړې دې هغه د هغه خبرې مخالف دې په کومه باندې چه ابن التین رحمته اللہ علیہ د جزم اظهار کړې دې هغه (ابن التین رحمته اللہ علیہ) فرمائی چه بیداء د ذوالحلیفه سره د مکې په لاره کښ مدينې ته نژدې دې او ذات الجیش د ذوالحلیفه نه شاته واقع دې، او ابو عبید بکری په خپل معجم کښ ونیلې دی چه بیداء د ذوالحلیفه په نسبت مکې ته زیات نژدې دې. بیا هغه د عائشې رضی اللہ عنہا دا حدیث ذکر کړې دې: ... او فرمائی: بیداء هغه لوړ ځانې دې کوم چه د مکې په لاره کښ ذوالحلیفه ته مخامخ دې. او دا ئې هم ونیلې دی چه ذات الجیش د مدينې منورې نه د یو برید (۱) په فاصله باندې دې، د هغه او د موضع عقیق تر مینځه د اووه میلو فاصله ده او عقیق خود مکې په لاره کښ راځی نه د خیبر، لهذا په کومه خبره چه ابن التین جزم کړې دې هم هغه صحیح ده. او د دې تائید د مسند حمیدی د هغه روایت نه هم کیږی کوم چه د (سفيان عن هشام بن عروة عن ابيه) په طریق سره روایت دې چه په هغې کښ دی (ان القلادة سقطت ليلة الابهاء) امیل د ابواء په شپه ورك شوې وو، یعنی د شپې اضافت د ابواء مقام طرف ته اوکړې شو، او ابواء د مکې او مدينې تر مینځه واقع دې، (نه د خیبر طرف ته) او هم په دې حدیث کښ د (علي بن مسهر) په طریق کښ دا الفاظ دی: (وكان ذلك المكان يقال له الصلصل) د دې ځانې نوم صلصل دې. او ابو عبید فرمائی چه دا اصلصل، ذوالحلیفه ته نژدې یو غر دې. بهر حال د دې روایات او شواهد د مجموعې نه د ابن التین رحمته اللہ علیہ خبره صحیح ثابتیږی (۲) هم دا بحث زرقانی رحمته اللہ علیہ هم د موطاء په شرح کښ کړې دې. (۳) د تعدد سفر د قائلینو دلیل او کوم حضرات چه د تعدد سفر قائل دی، هغوی په معجم کبیر کښ د سیده عائشه رضی اللہ عنہا د دې روایت نه استدلال کوی کوم چه د (يحيى بن عباد بن عبد الله بن الزبير عن ابيه) په طریق سره روایت شوې دې. (۴) ونصه:

(عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهَا، قَالَتْ: لَمَّا كَانَ مِنْ أَمْرِ عَقْدِي مَا كَانَ قَالَ أَهْلُ الْإِفْكِ مَا قَالُوا، فَخَرَجْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةٍ أُخْرَى، فَسَقَطَ أَيْضًا عَقْدِي، حَتَّى حَسَسَ التَّمَسُّهُ النَّاسَ، وَأَطْلَعَهُ الْقَجَرُ، فَلَقِيتُ مِنْ أَبِي بَكْرٍ مَا شَاءَ اللَّهُ، وَقَالَ لِي: يَا بَنِيَّةُ فِي كُلِّ سَفَرٍ تَكُونِينَ عَنَاءً وَبَلَاءً وَلَيْسَ مَعَ النَّاسِ مَاءٌ، فَأَرْسَلَ اللَّهُ الرَّحْصَةَ

(۱) د دود منزلو تر مینځه فاصلې ته ونیلې شی. یا د شپږو میلو (دوه فرسخ) فاصلې ته ونیلې شی اوگوری: لسان العرب، مادة: برد ج ۱ ص ۳۶۷

(۲) فتح الباری ج ۲ ص ۵۷۰، عمدة القاری ج ۴ ص ۶، امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۰

(۳) شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹

(۴) فتح الباری ج ۲ ص ۵۷۰، عمدة القاری ج ۴ ص ۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۴، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۸، امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۰

بِالتَّيَمُّمِ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَمَّا وَاللَّهِ يَا بَنِيَّةُ إِنَّكَ لِمَا عَلِمْتُ مُبَارَكَةٌ^(۱)

یعنی چه کله زما د امیل د ورکیدو واقعہ پېښه شوه. نو اهل افک چه څه وئیل هغه ئې اونیل، نو زه د رسول الله ﷺ سره یوې بلې غزوه ته لازم نو په هغې کښ هم زما امیل وړک شو، تردې چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم د امیل د لتون دپاره ایسار شو، د سحر وخت شو او زما خپل والد محترم سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اورتل، هغه ماته اووې چه ای لورې! په هر سفر کښ ته د مشقت او امتحان سبب جوړیږي. او د حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم سره اوبه هم نه وې، نو الله پاک د تیمم رخصت نازل او فرمائیلو. نو (زما والد محترم) ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ او فرمائیل: ای لورې! قسم په الله ته ډیره مبارکه ئې.

ددې حدیث په سند کښ یو راوی محمد بن حمید الرازی دې^(۲) کوم چه مختلف فیه راوی دې^(۳)

^(۱) المعجم الكبير قصة الافک وما انزل الله من براءتها حديث: ۱۵۹، ۱۲۱/۲۳، ۱۲۲، دار احیاء التراث العربی.

^(۲) سند داسې دې: حدثنا القاسم بن عباد الخطابي، ثنا محمد بن حميد الرازي، ثنا سلمة بن الفضل، الخ
^(۳) قال الحافظ في تهذيب التهذيب في ترجمته ما ملخصه: محمد بن حميد بن حيان التميمي الحافظ أبو عبد الله الرازي، روى عن يعقوب بن عبد الله القمي ... وابن المبارك ... وسلمة ابن الفضل ... وأبي داود الطيالسي ... وجماعة. وعنه: أبو داود والترمذي وابن ماجه وأحمد بن حنبل ويحيى بن معين.... قال أبو زرعة الرازي من فاته ابن حميد يحتاج أن ينزل في عشرة آلاف حديث... وقال أبو قريش محمد بن جمعة كنت في مجلس الصاغانى فحدث عن ابن حميد فقلت تحدث عن ابن حميد فقال وما لي لا أحدث عنه وقد حدث عنه أحمد ويحيى... وقال ابن أبي خيثمة سئل ابن معين فقال ثقة لا بأس به رازي كيس وقال علي بن الحسين بن الجنيد عن ابن معين ثقة وهذه الاحاديث التي يحدث بها ليس هو من قبله إنما هو من قبل الشيوخ الذين يحدث عنهم وقال أبو العباس بن سعيد سمعت جعفر بن أبي عثمان الطيالسي يقول ابن حميد ثقة كتب عنه يحيى وروى عنه من يقول فيه هو أكبر منهم... وقال يعقوب بن شيبة محمد بن حميد كثير المناكير وقال البخاري في حديثه نظر وقال النسائي ليس بثقة وقال الجوزجاني ردئ المذهب غير ثقة. وقال اسحاق بن منصور الكوسج قرأ علينا محمد بن حميد كتاب المغازي عن سلمة فقضى إني صرت إلى علي بن مهران فرأيت يقرأ كتاب المغازي عن سلمة فقلت له قرأ علينا محمد بن حميد قال فتعجب علي وقال سمعه محمد بن حميد مني وقال صالح بن محمد الاسدي كان كلما بلغه عن سفيان يحيله علي مهران وما بلغه عن منصور يحيله علي عمرو بن أبي قيس ثم قال كل شيء كان يحدثنا ابن حميد كنا نتهمه فيه وقال في موضع آخر كانت أحاديثه تزيد وما رأيت أحدا أجرا على الله منه كان يأخذ أحاديث الناس فيقلب بعضه على بعض وقال أيضا ما رأيت أحدا أحذق بالكذب من رجلين سليمان الشاذكوني ومحمد بن حميد. وقال أبو القاسم ابن أخي أبي زرعة سأل أبا زرعة عن محمد بن حميد فأومى بإصبعه إلى فمه فقلت له كان يكذب فقال برأسه نعم فقلت له كان قد شاخ لعله كان يعمل عليه ويدلس عليه فقال لا يا بني كان يتعمد.

وقال أبو نعيم بن عدي سمعت أبا حاتم الرازي في منزله وعنده ابن خراش وجماعة من مشايخ اهل الري وحفاظهم فذكروا ابن حميد فأجمعوا على أنه ضعيف في الحديث جدا وأنه يحدث بما لم يسمعه وأنه يأخذ أحاديث أهل البصرة والكوفة فيحدث بها عن الرازيين. وقال أبو العباس بن سعيد سمعت داود بن يحيى يقول حدثنا عنه أبو حاتم قديما ثم تركه بآخره. قال وسمعت ابن خراش يقول [بقية برصفحه آتئده...]

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دې روایت ته حسن و نیلی دې فرمائی: (قلت اسنادہ جید حسن) (۱) بهر حال، که دا روایت د سند په لحاظ سره قابل احتجاج وی نو په دې کښ د دې خبرې صراحت او وضاحت دې چه نزول تیمم او د افک واقعہ دواړه په جدا جدا سفر کښ پښ شوي دي، او دا چه د افک واقعہ مخکښ پښه شوې ده او د نزول تیمم واقعہ روستو. محمد بن حبيب اخباری هم ونيلی دې چه دا دواړه واقعات په جدا جدا سفر کښ پښ شوي دي، یو کرته د امیل د ورکیدو واقعہ په غزوه د ذات الرقاع کښ او دویم کرت په غزوه د بنو مصطلق کښ پښه شوې ده. (۲)

خو د اهل مغازی وسیر په دې خبره کښ اختلاف دې چه په غزوه ذات الرقاع او غزوه بنی مصطلق کښ کومه واقعہ مخکښ پښه شوې ده؟

عام طور سره خو اهل سیر غزوه د ذات الرقاع اول په ۴ هجری او غزوه بنی مصطلق روستو په ۵ هجر کښ ذکر کړې ده، لکه چه حلبی (۲) ابن سعد (۱) ابن حبان (۳) ابن هشام (۴) ابن خلدون (۲) طبری (۱) حافظ ذهبی (۱) او ابن کثیر رحمۃ اللہ علیہ (۱) وغیره ذکر کړې دي.

خو د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ رائي دا ده چه غزوه ذات الرقاع روستو، د غزوه خیبر نه روستو واقع شوې ده او د دې دلیل هغوی دا پیش کړې دي چه هیدنا ابوهریره او سیدنا ابو موسی

بقیه حاشیه از صفحه گذشته. ثنائین حمید و کان والله یکذب.

وقال النسائي فيما سأله عنه حمزة الكناني محمد بن حميد ليس بشئ قال فقلت له البتة؟ قال نعم.... وقال في موضع آخر محمد بن حميد كذاب وكذا قال ابن وارة وقال الخليلي كان حافظا عالما بهذا الشأن رضىه أحمد ويحيى وقال البخاري فيه نظر... وقال ابن حبان يتفرد عن الثقات بالمقلوبات وقال أبو علي النيسابوري قلت لابن خزيمة لو حدث الاستاذ عن محمد بن حميد فإن أحمد قد أحسن الثناء عليه فقال إنه لم يعرفه ولو عرفة كما عرفناه ما أثنى عليه اصلا. تهذيب التهذيب، حرف الميم، الترجمة: ۱۸۰، ج ۹ ص ۱۲۷ تا ۱۳۱

كذا في تهذيب الكمال ج ۲۵ ص ۹۷ تا ۱۰۸، والجرح والتعديل، باب محمد ج ۷ ص ۳۱۱، ۳۱۲. والمغني في الضعفاء رقم الترجمة ۵۴۵۲ ج ۲ ص ۲۸۹. وكتاب المجروحين لابن حبان، الترجمة ۱۰۰۵، ج ۲ ص ۳۲۱

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۶۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۳، امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۰

(۳) السيرة الحلبیة ج ۲ ص ۳۶۶ تا ۳۸۱

(۴) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۶۱ تا ۶۴

(۵) کتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۶ تا ۹۸

(۶) السيرة النبوية لابن هشام، غزوه ذات الرقاع ج ۳ ص ۲۰۳، وغزوه بنی مصطلق ج ۳ ص ۲۸۹

(۷) تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۲۶ تا ۵۳۲

(۸) تاریخ الطبری ج ۲ ص ۸۵ تا ۱۵۳

(۹) تاریخ الاسلام للذهبی ج ۱ ص ۱۳۴ تا ۱۵۳

(۱۰) البداية والنهاية، غزوة ذات الرقاع ج ۴ ص ۹۱، وغزوة بنی المصطلق ج ۴ ص ۱۶۹

اشعری رحمته الله په دې غزوه کښ شریک شوې دی (۱) د ابو موسی اشعری رضی الله عنه شرکت خو خپله امام بخاری رحمته الله په کتاب المغازی، باب غزوة ذات الرقاع کښ په څلورم حدیث کښ ذکر کړې دې (۲) او هم د دې باب په اخره کښ نې د ابوهریره رضی الله عنه شرکت هم تعلیقا ذکر کړې دې، کوم چه امام ابوداؤد (۳) امام طحاوی (۴) او ابن حبان (۵) موصلا ذکر کړې دې. (۶) او ورسره امام بخاری رحمته الله دا هم صراحت کړې دې چه سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه د خیبر د فتح کیدو نه روستو او ابوهریره رضی الله عنه په ایام خیبر کښ اسلام قبول کړې دې، لهذا د هغه حضراتو شرکت په غزوه ذات الرقاع کښ هله صحیح کیدې شی چه کله د غزوه ذات الرقاع وقوع د غزوه خیبر نه روستو او منلې شی.

د دې نه علاوه چه کوم حضرات د د امیل د ورکیدو واقعه دوه جدا جدا واقعه گنړې د هغوی د دې قول تائید د حدیث الباب په اخر کښ د سیدنا اسید بن حضیر رضی الله عنه د دې جملې نه هم کیرې چه (ماهی بادل برکتکم یا ال ابی بکر) یعنی ای آل ابی بکر! دا ستاسو اولني برکت نه دې، چه د هغې نه معلومیږي چه د تیمم د حکم نازلیدو نه مخکښ هم د عائشې رضی الله عنها په قصه کښ په مسلمانانو باندې برکت راغلې وو، او هغه برکت د عائشې رضی الله عنها براءت وو. چه د هغې نه معلومیږي چه حدیث افک او نزول تیمم په دوه جدا جدا سفرونو کښ د امیل په ورکیدو باندې مرتب شوې دی (۷).

د ابن حبان رحمته الله توهم. دا خبره خو تیره شوه چه د دواړو کړتو امیل ورکیدو واقعه په یو سفر کښ پېښه شوې ده، یا په دوه جدا جدا سفرونو کښ، پس په دې کښ دواړه اقوال دی او هر قائل سره په خپل قول باندې دلیل او څه شواهد دی، خو امام ابو حاتم ابن حبان بستی رحمته الله دواړه واقعات په بیل بیل سفر کښ خو ذکر کړې دی خو هغه ته یو وهم پیدا شو. هغه دا چه د امیل د ورکیدو واقعه نې شعبان ۵ هجری او بیا ۶ هجری ذکر کړې ده او لیکلې نې دی چه په ۵ هجری کښ غزوه مریسیع پېښه شوه، چه په هغې کښ دامیل په ورکیدو

(۱) پس امام بخاری رحمته الله د کتاب المغازی، باب غزوة ذات الرقاع په شروع کښ فرمائی: وهی غزوة محارب خصفة من بنی ثعلبة بن غطفان، فنزل نخلا، وهی بعد خیبر، لان ابا موسی جاء بعد خیبر ... او د دې باب په اخری حدیث کښ فرمائی. وقال ابوهریره: صلیت مع النبی صلی الله علیه وسلم فی غزوة نجد صلاة الخوف، وانما جاء ابوهریره الى النبی صلی الله علیه وسلم ایام خیبر.

(۲) ونصه: عن ابی موسی - رضی الله عنه - قال خرجنا مع النبی - صلی الله علیه وسلم - فی غزاة ونحن ستة نفر.... الخ (کتاب المغازی، باب غزوة ذات الرقاع، حدیث ۴۱۲۸)

(۳) ابوداؤد، کتاب الصلاة، باب من قال: یکبرون جمیعا وان كانوا مستدبری القبله رقم ۱۲۴۲

(۴) شرح معانی الآثار، کتاب الصلاة، باب صلاة الخوف کیف هی؟ رقم ۱۷۲۹

(۵) صحیح ابن حبان، کتاب الصلاة، باب صلاة الخوف رقم: ۲۸۷۸

(۶) فتح الباری ج ۷ ص ۵۳۵، ارشاد الساری ج ۹ ص ۱۷۱

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۸

باندې د تیمم حکم نازل شو او بیا په ۶ هجری کښ غزوه بنی مصطلق پښه شوه چه په هغې کښ د امیل په ورکیدو باندې واقعه افک مرتب شوه (۱)

خو دا صحیح نه ده، ځکه چه غزوه مریسیع او غزوه بنی مصطلق د یو عزا دوه نومونه دی بلکه چه مخکښ په وضاحت سره ذکر کړې شوې دي، بنو مصطلق د قبیلې نوم دي او مریسیع د چینې نوم دي، د هغه چینې په خوا کښ بنو مصطلق آباد وو او هغه چینې سره نژدې دا غزوه راپښه شوه، د دې تصریح خو تقریبا ټولو اهل سیر ومغازی کړې ده (۲) بلکه ابن حبان په غزوه د بنو المصطلق کښ خپله ذکر کړې دی چه مریسیع د بنو مصطلق د چینې نوم دي،

(ونصه: حق لقبهم على ماء من مياههم يقال له: المریسیع من ناحية قديد الى الساحل) (۲)

او د دې نه زیاته د تعجب خبره دا ده چه ابن حبان رحمته الله په دې دواړو غزواتو کښ د سیده جویریة بنت الحارث رضی الله عنها ملاویدل او د رسول الله صلی الله علیه و آله په زوجیت کښ شاملیدل ذکر کړې دی. (۱) حال دا چه کله هغه په ۵ هجری کښ ملاؤ شوې وه نو په ۶ هجری کښ نې د ملاویدو څه سوال پیدا کیږي؟ هغه خو د ملاویدو نه پس د رسول الله صلی الله علیه و آله په ازواج کښ داخله شوې وه. او دا هم نه شی وئیلې کیدې چه هغه تختیدلې وه، د هغې نه روستو دوباره ملاؤ شوه. حقیقت

(۱) پس هغه ۵ هجری د لاندې لیکي: ثم غزا رسول الله صلى الله عليه وسلم غزوة المریسیع في شعبان... في هذه الغزوة سقط عقد عائشة فأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالناس على التماسه وليسوا على ماء وليس معهم ماء فنزلت آية التيمم الخ... او وړاندې د ۶ هجری د لاندې لیکي: ثم غزا رسول الله صلى الله عليه وسلم غزوة بنی المصطلق.... فمشت عائشة لحاجتها حتى جاوزت الجبش... فهلك فيها من هلك وكان الذي كبره عبدالله بن أبي بن بلول. (كتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۸، ۱۰۶، ۱۰۷)

(۲) پس ابن سعد رحمته الله په خپل تاریخ کښ لیکي: إن بلمصطلق من خزاعة وهم من حلفاء بني مدلج وكانوا ينزلون على بئر لهم يقال لها المریسیع. الطبقات لابن سعد: ج ۲ ص ۶۳
ابن هشام لیکي: حتى لقبهم على ماء لهم، يقال له: المریسیع. (السيرة النبوية ج ۳ ص ۲۹۰) انظر كذلك تاريخ الاسلام للذهبي ج ۱ ص ۱۴۲، السيرة الحلبية ج ۲ ص ۳۷۷، الكامل في التاريخ، ج ۲ ص ۱۷۳، البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۶۹، تاريخ الطبری ج ۲ ص ۱۰۹، دلائل النبوة للبيهقي ج ۴ ص ۴۶، تاريخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۳۱

(۲) كتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۱۰۶

(۱) پس هغه د ۵ هجری د لاندې لیکي: ثم غزا رسول الله صلى الله عليه وسلم غزوة المریسیع في شعبان... وكان فيمن سبي جويرة بنت الحارث بن أبي ضرار تزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم وجعل صداقها أربعين أسيرا من قومها. او وړاندې په ۷ هجری کښ ذکر کوي: ثم غزا رسول الله صلى الله عليه وسلم غزوة بنی المصطلق.... وقعت جویریة بنت الحارث في سهم لثابت بن قيس بن الشماس... فأنت رسول الله صلى الله عليه وسلم تستعينه في كتابتها... قال وهل لك خير من ذلك قالت وما هو يا رسول الله قال أقضى كتابتك وأتزوجك قالت نعم يا رسول الله قال فعلت وخرج الخبر إلى الناس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تزوج جویریة بنت الحارث. (كتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۸، ۱۰۶)

دا دې چه دا د ابن حبان رحمته الله علیه د اوهام نه دی. او د ابن حبان رحمته الله علیه په اتباع کښ هم دا وهم او مغالطه صاحب د مجمع بحار الانوار علامه محمد طاهر پتنی رحمته الله علیه ته هم شوې ده. (۱)

د تیمم د مشروعیت حکمت : شاه ولی الله محدث دهلوی رحمته الله علیه په حجة الله البالغة کښ د تیمم د مشروعیت حکمت بیانولو سره لیکي

(لما كان من سنة الله في شرائعه أن يسهل عليهم كل ما لا يستطيعونه، وكان أحق أنواع التيسير أن يسقط ما فيه حرج إلى بدل لتطمين نفوسهم، ولا تختلف الخواطر عليهم بإهمال ما التزموا غاية الالتزام مرة واحدة، ولا يأنفوا تركه، أسقط الوضوء والغسل في المرض والسفر إلى التيمم. ولما كان ذلك كذلك نزل القضاء في البلاء الأعلى بإقامة التيمم مقام الوضوء والغسل، وحصل له وجود تشبيهي أنه طهارة من الطهارات، وهذا القضاء أحد الأمور العظام التي تميزت بها الملة المصطفوية من سائر الملل، وهو قوله صلى الله عليه وسلم : جعلت تربتها لنا طهوراً إذا لم نجد الماء) (۲)

يعني په احكام شرعيه كښ د الله پاك سنت دا دې چه كوم د بنده په استطاعت كښ نه وي په هغې كښ تخفيف او اساني او كړې شي. (پس په قران كريم كښ دى : الله پاك هر انسان لره په هغه كار باندې مكلف كوى كوم چه د هغه په وس او طاقت كښ وي) بيا د اساني په بهترين صورتونو كښ د ټولو نه غوره صورت دا دې چه د كوم څيز په كولو كښ حرج لازم شي هغې لره ساقط كولو سره د هغې بدل تجويز كړې شي، ځكه چه كه بغير د بدل نه هغه بالكلية ساقط كړې شي نو بيا به يو خو د هغوى زړونه نه مطمئن كيږي. او د كوم څيز چه هغه غايت درجه التزام او اهتمام كولو هغې لره د بالكلية ترك كولو د وجې نه به مختلف وسوسې د هغوى په زړونو كښ راځي. او دويم چه د كوم څيز هغوى التزام كولو (يعنى اودس او غسل وغيره) چرته د هغې په ترك باندې عادت نه شي، چه بيا په عام حالاتو كښ هم د هغې هغه اهميت باقى پاتې نه شي. پس د دې حكمت د وجې نه د الله پاك په دربار كښ د اودس او غسل په ځانې د تيمم حكم او كړې شو او هغه (تيمم) ته يو حكم تشبيهي حاصل شو، چه دا هم د ټولو طهارتونو نه يو طهارت دې او (د تيمم) دا فيصله او قضاء د هغه امور عظيمه نه يوه ده د كوم په ذريعه چه د رسول الله صلى الله عليه وسلم امت ته په نورو امتونو باندې فوقيت حاصل دې، رسول الله صلى الله عليه وسلم فرماني : د اوبو نه ملاويدو په وخت د زمكې خاوره زمونږ دپاره پاكونكې مقرر كړې شوې ده.

(۱) پس هغه د ۵ هجري د لاندې ليكي : وفيها غزاة المريسيع في ثاني شعبان، فاقتتلوا، وقتل عشرة، واسر الباقون. وكان فيهم جويرة بنت الحارث فاعتقها وتزوجها. او د دې نه روستو د غزوه بنى مصطلق متعلق په ۶ هجري كښ ليكي : ثم غزا في شعبان بنى المصطلق فهزموا، فاغنم ابناءهم ونساءهم واموالهم، واصاب جويرة بنت الحارث ثابت بن قيس بن شماس فتزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم. (مجمع بحار الانوار ج ۵ ص ۲۶۳، ۲۶۵. دائرة المعارف العثمانية).

(۲) حجة الله البالغة. باب التيمم ج ۱ ص ۵۰۱. زمزم پبليشرز

خلاصه داده چه که د عذریه حالت کنب هم د اودس اود غسل حکم برقرار اوساتلې شی نو حرج به لارم شوي وي. (کوم چه په احکام شرعيه کنب د الله پاک د مقرر شوي سنت خلاف دي، او که دا حکم بالکلیه (بغير د څه بدل تجویز کولو نه) ساقط کړي شوي وي، نو بیا به انسان د ترک طهارت عادی شوي وي او په عام حالاتو کنب به هم ددې طهارت هغه اهمیت باقی نه وي پاتې شوي، په دې وجه شریعت د عذر په حالت کنب د اودس او غسل په ځاني د تیمم حکم او کړو.

په تیمم کنب د زمکې د تخصیص وجه: د دې نه روستو د زمکې د تخصیص وجه بیانولو سره فرماني ﴿إِنَّمَا غَسَّ الْأَرْضَ لِأَنَّهَا لَا تَكَادُ تَفْقَدُ، فَمَنْ أَحَقَّ مَا يَرْفَعُ بِهِ الْحَرَجَ، وَلَئِنْهَا طَهُورٌ فِي بَعْضِ الْأَشْيَاءِ كَالْخَفِّ وَالسَّيْفِ بِدَلَالَةِ الْغَسْلِ بِالْمَاءِ، وَلَئِنْ فِيهِ تَذَلُّلٌ بِمَنْزِلَةِ تَعْقِيرِ الْوَجْهِ فِي التَّوْبَةِ، وَهُوَ يَنْسَبُ طَلَبِ الْعَفْوِ﴾^(۱) یعنی د زمکې سره تخصیص په ظاهره کنب په درې وجو باندې دي:

① یو خو په دې وجه چه زمکه هر ځاني کنب موجود ده، کله هم نه مفقود کیږي، پس هم داسې څیز د حرج لري کولو دپاره زیات مناسب دي.

② دویم دا چه د بعض نورو څیزونو د تطهیر هم په دې کنب دخل دي، لکه د څرمنې موزې او توره که ناپاکه شی او اوبه نه وي نو د اوبو په ځاني هغه په خاورو باندې پاکیدلې شی، چه کله هلته هغه مطهر او منلې شوه نو دلته هم دا مناسبه ده.

③ دریم دا چه په دې کنب کسر نفسی او عاجزی ده، ځکه چه په دې کنب مخ په خاورو باندې ککړ کولې شی، کوم چه په عاجزی پاندې دلالت کوي، (او عاجزی د الله رب العزت خوبه ده، او هغه د طلب عفو سره زیات مناسب دي، په دې وجه تیمم د زمکې سره خاص کړي شو. د اودس او غسل دپاره تیمم کنب عدم فرق وجه: د دې نه روستو د اودس او غسل دپاره د یو شان تیمم کولو وجه بیان فرماني:

﴿وَلِإِنَّمَا يَفْرُقُ بَيْنَ بَدَلِ الْغَسْلِ وَالْوَضُوءِ - وَلَمْ يَشْرَعْ التَّمَرُّغَ - لِأَنَّ مِنْ حَقِّ مَا لَا يَعْقِلُ مَعْنَاهُ بَادِي الرَّأْيِ أَنْ يَجْعَلَ كَالْبُؤْثِ بِالْخَاصِيَةِ دُونَ الْبِقْدَارِ، لِإِنَّهُ هُوَ الَّذِي أَطْبَأَتْ نَفْسُهُمْ بِهِ فِي هَذَا الْبَابِ، وَلَئِنْ التَّمَرُّغَ فِيهِ بَعْضُ الْحَرَجِ، فَلَا يَصْلَحُ رَافِعًا لِلْحَرَجِ بِالْكَلِّيَةِ﴾^(۲)

یعنی په ظاهره د اودس او د غسل دپاره د تیمم تر مینځه فرق دا کیدی شي چه څنگه په غسل کنب په پوره بدن باندې اوبه اړولې شي هم دغه شان دي د غسل په تیمم کنب هم پوره بدن په خاورو باندې ککړ کړي شي، خو شریعت د دې حکم ورنکړو او د دواړو تیمم نې په یو طریقه باندې تجویز کړو. ځکه چه سطحی طور (په ظاهري نظر کنب) کوم څیز چه خلاف معقول معلوم شي د هغه حکم دا دي چه د هغه خاصیت مؤثر او منلې شي نه مقدار لره. ځکه چه هم دا څیز د زړونو د اطمینان سبب دي. (مثلا په سورة فاتحه کنب د هرې بیماری نه شفاء ده تردي

(۱) حجة الله البالغة. باب التيمم ج ۱ ص ۵۰۱. زمزم پبلیشرز

(۲) پورته حواله

چه د زهرو نه هم شفاء ده، اوس که زمونږ نه د دې وجه اوتپوسلې شی نو مونږ به وایو چه دا د سورة فاتحه خاصیت دې نو په دې سره به د سائل زړه مطمئن شی. او ظاهره ده چه داسې نه ده چه د د یوې وړې بیماری نه د شفاء دپاره د فاتحه لږ مقدار د شفاء سبب بیان کړې شی او د هغې نه د لوڼې بیماری نه د شفاء دپاره زیات مقدار د شفاء سبب اومنلې شی. ځکه چه دا یو امر غیر معقول دې، په دې کښ د فاتحې مقدار لږه هرگز دخل نشته، بلکه د هغې خاصیت لږه دخل دې چه په هغې کښ لږ مقدار او زیات مقدار دواړه برابر دی. دغه شان دلته هم د تیمم او د خاورې خاصیت دې د طهارت فائده ورکول، پس په دې مقدار کښ د فرق هیڅ وجه نشته، چه هر کله د دې خاصیت تطهیر دې نو په دې کښ لږ مقدار او زیات مقدار دواړه برابر دی. او دویمه وجه دا ده چه د غسل په تیمم کښ پوره بدن لږه په خاورو باندې ککړ کولو سره یو قسم حرج دې، پس هغه د بالکلیه حرج د رفع کولو دپاره څنگه مناسب کیدې شی؟

د عدم فرق یوه بله وجه: حافظ ابن القیم رحمته الله په اعلام الموقعین کښ د دې یوه بله وجه بیان کړې ده چه هر کله د بې اودسه انسان دپاره په تیمم کښ د سر او خپو مسح ساقط شوه نو د جنبی سړی نه به د پوره بدن مسح کول په طریق اولی ساقطه وی، ځکه چه په دې کښ مشقت، حرج او تنگییا ده کوم چه د تیمم د رخصت منافی ده، او په داسې صورت کښ چه جنبی پوره بدن په خاورو ککړ کړی نو د یو اشرف المخلوقات (انسان) د خناورو سره مشابَهت لازمیږي (چه هغه هم ځان په خاورو کښ رغړولو سره په خاورو ککړ کوي) لهذا څه چه شریعت بیان کړې دې (چه یو د هغې نه د اودس او غسل په تیمم کښ فرق نه کیدل دی) په حسن، حکمت او عدل کښ د هغې نه بهترین صورت نشته. (۱)

په تیمم کښ د مخ او د لاسونو د تخصیص وجه: حافظ ابن القیم رحمته الله چه په اعلام الموقعین کښ د دې کومه وجه بیان کړې دهد هغې حاصل دا دې چه!

د تیمم د دوه اندامونو سره خاص کیدل د دوه وجو نه د قیاس او حکمت عین مطابق دی! ① یو خو دا چه د خاورو په سر باندې اچول د عامو خلقو په عادتونو کښ یو ناخوبه فعل دې، چه داسې خو د مصیبتونو او تکلیفونو په وخت کولې شی (ځکه چه په تیمم کښ په سر باندې د خاورو د مړلو حکم نه دې کړې شوې، او په خپو باندې د خاورو د پورې کولو حکم په دې وجه نه دې کړې شوې چه خپې خو اکثر وخت خپله په خاور ککړې وی، په دې وجه په دې باندې هم د خاورو د مړلو ضرورت نشته

او مخ لږه په خاورو باندې ککړ کولو (او په هغه باندې مسح کولو) کښ د الله پاک تعظیم او د هغه په مخکښ د عاجزی او بې وسۍ اظهار دې، کوم چه د الله پاک په نزد د محبوب ترین عبادانو نه دې او د بنده په حق کښ ډیر زیات مفید دې، هم دا وجه ده چه د سجده کونکي دپاره خپل مخ لږه د خاورې نه نه بچ کول مستحب او خوښ کړې شوې دی، لکه چه بعض صحابه کرام رضی الله عنهم چا چه د سجدي دوران خپل مخ د خاورې نه د بچ کولو دپاره مخامخ څه

(۱) اعلام الموقعین ج ۲ ص ۱۸ دار الجبل

خیز کیخودلو، وې وئیل چه خپل مخ په خاورو باندې ککړ کړی، او دا علت چونکه د خپو په مسخ کښ نه شی موندلې، په دې وجه د دې حکم اونکړې شو.

⑤ دویمه وجه دا ده چه د تیمم حکم د اعضاء مغسوله (لاس او مخ) دپاره دې او اعضاء ممسوحه، سر او خپې چه په سر باندې خو هسې هم مسح کولې شیاو په خپو باندې مسح د موزو اچولو په حالت کښ کولې شی، سره دا حکم ساقط دي، لهدا چه کله د اعضاء مغسوله د حکم په ذریعه تخفیف اوکړې شو، نو په اعضاء ممسوحه کش په تخفیف صرف په ساقطولو سره حاصلېږي، (چه هغه بالکلیه ساقط کړې شی، خکه چه که هلته هم په خاورې سره د مسح کولو حکم اوکړې شی نو په هغې کښ په تخفیف نه وی، بس د یو قسم مسح نه په بل قسم مسح ته انتقال لازم شی، (یعنی اول په اوبو سره د مسح حکم وو او اوس په خاورې سره، په دې وجه د سر او خپو د مسح حکم شریعت نه دې ورکړې (۱)

او حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه د دې وجه بیانوی چه: «وانما لم یؤمر یمسح الرجل بالتراب، لان الرجل محل الاوساخ، وانما یؤمر بالمیاء خالصا، لیحصل به التیمم» (۲)

چه په تیمم کښ په خپو باندې د مسح حکم په دې وجه ورنکړې شو چه خپې خو خپله د خیر وگر دوغبار، خاڼې دې (چه هلته عموما دورې وغیره وی، او حکم خود داسې خیژ ورکولې شی کوم چه د مخکښ نه نه وی حاصل شوې، چه د هغې په حصول سره تنبیه حاصله شی، چونکه دا معنی په خپو باندې مسح کولو سره نه حاصلېږي، په دې وجه په خپو باندې د مسح کولو حکم اونکړې شو.

د تیمم حکم د قیاس موافق دې حافظ ابن قیم رحمته الله علیه د تیمم خلاف قیاس کیدو باندې یو اشکال او د هغې جواب ورکولو سره افرمائیل چه: دا وئیلې کیدې شی چه د تیمم حکم خلاف قیاس دې، خکه چه خاوره خو خیرنونکې ده، نه خیرې لرې کوی او نه بدن یا کوی لکه چه جامې نه پاکوی، نو په دې سره د طهارت حکم څنگه اوکړې شو؟

د دې جواب دا دې چه الله پاک هر ژوندې خیژ د خاورې او اوبو نه پیدا کړې دې. هم دا دوه خیژونه زمونږ د انسانانو هم اصل دی، نو هر کله چه الله پاک هم دا دوه خیژونه زمونږ د ظاهري تربیت او زمونږ د خوراک سبب مقرر کړې دې نو زمونږ د باطنی طهارت او عبادت دپاره ئې هم هغه وضع کړې دې الغرض خاوره د ټولو خلقو د پیدائش دپاره اصل دې او په اوبو کښ د هر یو خیژ ژوند دې، نو گویا په دې عالم کښ چه څه هم الله پاک رب العزت جوړ کړې دی د هغوی اصل هم دا دوه خیژونه دی او اصالة د گندگۍ او خیرو د لرې کولو دپاره عموما اوبه استعمالولې شی، اوس د عذر او مرض په حالت کښ هم دا مناسب ده چه د اوبو په خاڼې (چه د ټولو ژوندو خیژونو دپاره یو اصل دې، خاوره استعمال کړې شی، کوم چه د اوبو سره د ټولو ژوندو خیژونو دویم اصل دې، اگرچه هغه ظاهرا د تلویث سبب وی، خکه چه زمونږ د ظاهري

(۱) اعلام الموقعین ج ۲ ص ۱۸. دار الجبل

(۲) حجة الله البالغة. باب التیمم ج ۱ ص ۵۰۲. زمزم پبلشر

تربیت. تقویت او خوراک سبب هم دا دوه څیزونه دی نو د باطنی او روحانی پاکوالی وغیره دپاره هم دا دوه څیزونه مناسب دی.^(۱)

د کتاب التیمم د ما قبل سره مناسبت: د کتاب التیمم د ما قبل سره مناسبت دا دی چه په ما قبل کتاب الوضوء، کتاب الغسل او کتاب الحيض کښ، د اوبو نه د طهارت د حاصلولو احکامات ذکر کړي شو او دلته په کتاب التیمم کښ، به د خاورې نه د طهارت احکام ذکر کيږي او خاوره د طهارت په باب کښ، د اوبو نائبه ده، لهذا د اصل د ذکر کولو نه پس د هغه د نائب او خلف ذکر اوشو.^(۲)

(وقول الله تعالى: فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ) (المائدة: ۶)

د الله پاک فرمان چه: بیا تاسو ته اوبه ملاؤ نه شی نو په پاکې زمکې سره تیمم او کړی، یعنی په خپلو مخونو او لاسونو باندې لاس راکارې د هغه زمکې نه.

د کتاب التیمم وقول الله تعالى... محل اعراب: (کتاب التیمم) په محل د رفع کښ خبر دی د مبتداء محذوف دپاره، تقدیر به داسې وی (هذا کتاب التیمم) او اضافت دلته د (فی) په معنی کښ دی. فالمعنی: هذا کتاب فی بیان احکام التیمم... دا کتاب د تیمم د احکاماتو د بیان په باره کښ دی.^(۳)

(قول الله تعالى) هم دغه شان په بعض نسخو کښ بغیر د واؤ نه راغلې دي، او د اصیلی او د ابن عساکر په روایت کښ (وقول الله تعالى) د واؤ عاطفه د زیادت سره دي. په اول صورت کښ (قول الله تعالى) مبتداء او (فَلَمْ تَجِدُوا) به د دي خبر وی، والمعنی (قول الله في شان التيمم هذه الآية) د تیمم په باره کښ د الله پاک فرمان دا آیت کریمه دي.

په دویم صورت کښ به د (قول الله تعالى) عطف په (کتاب التیمم) باندې وی او تقدیر به داسې وی چه (کتاب فی بیان احکام التیمم فی بیان قوله تعالى الخ) دا کتاب د تیمم د احکاماتو او د الله پاک د دي فرمان په بیان کښ دی.^(۴)

د امام بخاری رحمه الله عادت دي چه اصل مسئله د قران کریم نه ثابتوی، دلته ئې هم دغه شان کړې دی. خو د آیت کریمه د نقل کولو په سلسله کښ دوه نسخې دي، د اصیلی په نسخه کښ (فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا) الآية... دي او د ابوذر په نسخه کښ (فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا)

(۱) اعلام الموقعین ج ۲ ص ۱۷، ۱۸. دار الجبل

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳

(۳) ويجوز نصب الكتاب بعامل مقدر. تقدیره: خذ او هاک کتاب التیمم... (عمدة القاری ج ۴ ص ۳)

(۴) انظر: فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۰. عمدة القاری ج ۴ ص ۳. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۰۹. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۴. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۵

فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ) پورې دې، د (منه) زیادت نشته، او د کریمه او شپوې په نسخه کښ (منه) هم دې (١)

زمونږ په هندي نسخو کښ دا ډیره گرانه وی چه د آیت کریمه په سلسله کښ دواړه نسخې جمع کړی، پس دلته نې هم دغه شان کړې دی، په دې وجه د (فَلَمْ يَجِدْ وَاَمَاءً فَتَيَمَّمُوا) نه روستو الایه دې. او د هغې نه روستو (صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ) دې. والله اعلم

د ترجمه الباب مقصد: د امام بخاری رحمه الله مراد په ذکر شوی آیت کریمه سره څه دې؟ نو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په دې آیت کریمه سره د تیمم تعین مراد دې، یعنی په حدیث الباب کښ چه کوم د عائشې رضيها په قول کښ (فَنَزَلَتْ آيَةُ التَّيْمِ) راغلې دې او د آیت هیڅ تعین نه دې راغلې چه آیت نساء مراد دې یا آیت مائده چه د تیمم ذکر خو په دواړو ځایونو کښ دې امام بخاری رحمه الله د سورة مائده آیت ذکر کولو سره بیان کړه چه د آیت تیمم نه مراد آیت مائده دې. (٢)
شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمه الله فرمائی چه د حافظ صاحب په رانې باندې به یو اشکال خو دا وی چه د باب د دویم حدیث مناسبت به د باب سره پاتې نه شی چه په هغې کښ خو د تیمم د آیت هیڅ ذکر نشته، او دویم اشکال دا دې چه امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر کښ هم دا حدیث د آیت نساء د لاندې هم ذکر کړې دې، بیا دا خبره چه د امام بخاری رحمه الله مراد د آیت مائده تعین دې، گرانه ده.

خو دا وئیلې کیدې شی چه په حدیث الباب سره د (صعیذ طیب) تفسیر کول مقصود دی، کوم چه په آیت کریمه کښ دې، خو په دې باندې به هم اشکال دا وی چه د دې دپاره خو وړاندې مستقل باب (باب الصعیذ الطیب) په نوم سره راوان دې.

بیا شیخ الحدیث صاحب خپله رانې ذکر کړې ده چه د دې ټولو نه غوره خبره دا ده چه د امام بخاری رحمه الله مقصد مبدا حکم لره بیانول دی، لکه چه د هغه عادت دې چه د هر کتاب په شروع کښ د حکم د مبدا طرف ته اشاره کوی، پس دلته نې هم د تیمم د ابتداء طرف ته اشاره اوکړه چه د تیمم ابتداء هغه وخت اوشوه چه کله دا آیت کریمه نازل شو. (٣)

٣٢٧: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ (٤) خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

(١) ارشاد الساری ج ١ ص ٥٧٤، ٥٧٥... د دې (منه) په زیادت سره دا تعین اوشی چه دلته د سورة مائده آیت مراد دې نه د سورة النساء، ځکه چه د (منه) زیادت په سورة مائده کښ دې په سورة النساء کښ نشته. دا بحث وړاندې په تفصیل سره راوان دې.

(٢) فتح الباری ج ١ ص ٥٦٩

(٣) الابواب والتراجم ص ٦٧، الكنز المتواری ج ٣ ص ٣١٤، ٣١٥.

(٤) الحدیث اطرافه فی هذا الكتاب (التیمم) باب: اذا لم يجد ماء ولا ترابا، رقم ٣٢٦، [بقیه بر صفحه آئنده...]

فِي بَعْضِ أَسْفَارِهِ حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ أَوْ بِذَاتِ الْجَبِشِ انْقَطَعَ عَقْدِي فَأَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى التَّمَاسِيهِ وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ وَلَيَسُوا عَلَى مَاءٍ فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ فَقَالُوا أَلَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسُ وَلَيَسُوا عَلَى مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضِعَ رَأْسَهُ عَلَى فُحْذِي قَدْ نَامَ فَقَالَ حَبَسَتْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسُ وَلَيَسُوا عَلَى مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ فَقَالَتْ عَائِشَةُ فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ وَقَالَ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَقُولَ وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِيَدِهِ فِي خَاصِرَتِي فَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى فُحْذِي فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ التَّيْمُمِ فَتَيَمَّمُوا فَقَالَ أُسَيْدُ بْنُ الْحَضِرِ مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ قَالَتْ فَبَعَثْنَا الْبَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ فَأَصْبَحْنَا الْعَقْدَ تَحْتَهُ [٣٢٩، ٣٤٦٧، ٣٥٦٧، ٤٣٠٧، ٤٣٣١، ٤٣٣٢، ٤٨٦٩، ٤٩٥٢، ٥٥٤٣، ٥٦٥٢، ٦٤٥٣]

رجال الحديث

عبدالله بن يوسف : دا عبدالله بن يوسف تيسی دمشق دی، د هغه حالات په کتاب پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې شوي دي. (١)
مالک بن انس : دا امام دار الهجرة ابو عبدالله مالک بن انس بن مالک ابن ابی عامر اصبحی مدنی رحمته الله دی، د هغوی حالات د کتاب پدم الوسی په دویم حدیث کښ تیر شوي دي. (٢)
عبدالرحمن بن القاسم : دا عبدالرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق رضي الله عنه دی. د هغه احوال په کتاب الغسل، باب : هل يدخل الجنب يده في الاناء قبل ان يغسلها اذالم يكن على يده قدر غير الجنابة؟ د لاندې تیر شوي دي.

بقیه حاشیه از صفحه گذشته وفي فضائل اصحاب النبي عليهم السلام باب قول النبي عليه السلام لو كنت متخذاً خليلاً رقم ٣٦٧٢. وباب فضل عائشة رقم ٣٧٧٣. وفي كتاب التفسير باب ﴿وَأَنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ﴾ رقم ٤٥٨٣. وباب ﴿فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ رقم : ٤٦٠٧، ٤٦٠٨. وفي كتاب النكاح، باب استعارة الثياب للعروس وغيرها رقم ٥١٤٦. وباب قول الرجل لصاحبه : هل اعرستم الليلة. وطعن الرجل ابنته في الخاصر عند العتاب، رقم ٥٢٥٠. وفي كتاب اللباس باب استعارة القلانيد، رقم ٥٨٨٢. وفي كتاب الحدود، باب من ادب اهله او غيره دون السلطان، رقم ٦٨٤٤، ٦٨٤٥. واخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب التيمم رقم (٨١٧) والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب بدء التيمم رقم (٣١١) وباب فيمن لم يجد الماء ولا الصعيد رقم (٣٩٤) وابوداؤد في سننه في كتاب الطهارة باب التيمم رقم (٣١٧) وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة. ابواب التيمم باب ما جاء في السبب رقم (٥٦٨)

(١) اوگوری: کشف الباری ج ١ ص ٢٨٩، ٢٩٠

(٢) اوگوری: کشف الباری ج ١ ص ٢٩٠، ج ٢ ص ٨٠

عن ابيه : دا قاسم بن محمد بن ابی بکر دي، د سيدنا ابوبکر صديق ﷺ نمسي دي او د عائشي ﷺ وراره دي، د هغه احوال په کتاب الغسل، باب من یداء بالحلاب او الطيب عند الغسل د لاندې اوگوري.

عائشه صديقه . د ام المومنين سيده عائشه ﷺ حالات په بده الوسي کښ د دويم حديث د لاندې تير شوې دي. (۱)

شرح حديث قوله: قَالَتْ خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ

أَسْفَارِهِ : سيده عائشه ﷺ فرماني چه مونږ په يو سفر (غزوه د بنی مصطلق) کښ د رسول الله ﷺ سره اووتلو.

حافظ ابن عبد البر ﷺ په التمهيد کښ ضعف سره ذکر کړې دي چه دا د غزوه بنو مصطلق سفر وو. (۱) او هم دا خبره هغه په الاستذکار کښ په جزم سره ذکر کړې ده. (۲) ابن سعد (۳) او ابن حبان (۴) هم د هغه نه مخکښ هم دا ذکر کړې دي، هم په دي غزوه د (بنی مصطلق) کښ د اميل په ورکيدو باندې د افک واقعه هم پيښه شوې وه، اوس که هم په دي غزوه کښ د اميل د ورکيدو په قصه باندې د تيمم آيت کریمه نازل شوې وي نو دا به هم منلې شي چه هم په دي يوه غزوه کښ دوه کرته اميل وړک شوې دي، خو ما بيان کړې ده چه دا اگر چه ممکنه ده خو مستبعد ده، د دي تفصيل تير شوې دي. (۵)

د حديث د دي ټکړې نه معلومېږي چه په غزوات وغيره کښ د زنانو خان سره بوتلل جائز دي، چه کله د څه فتنې ويره نه وي. (۶) که د يو سړي بيبيانې ډيرې وي نو د هغه دپاره جائز ده چه هغه خان سره هره يوه سفر کښ شريکه کړي، خو د هغوی په مينځ کښ خسنېږي اچول د احنافو

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، ۲۹۲

(۲) التمهيد، کتاب الطهارة، باب ما جاء في التيمم ج ۱ ص ۴۶۵، ونصه فيه : والسفر المذكور في هذا الحديث يقال انه كان غزاة بنی المصطلق. والله اعلم

(۳) الاستذکار، کتاب الطهارة، باب التيمم ج ۱ ص ۳۴۶، ونصه فيه : والسفر المذكور فيه كان في غزوة المريسيع الى بنی المصطلق بن خزاعة في سنة ست من الهجرة.

(۴) الطبقات الكبرى لابن سعد : ج ۲ ص ۶۵

(۵) کتاب الثقات لابن حبان ج ۱ ص ۹۸، انظر كذلك فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۰، عمدة القاری ج ۴ ص ۵ فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۰۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۸، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۷، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۳

(۶) شاته نې د : ايا دا دواړه واقعي په يو سفر کښ پيښې شوې وې .... د عنوان د لاندې اوگوري.

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۰، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۲۶، شرح النووی علی صحيح الامام مسلم ج ۴ ص ۲۸۰، التمهيد ج ۱ ص ۴۶۴

په نزد مستحب دی، پس د چا چه خسري راوخی نو هغه دې خان سره یوسی، او د امام شافعی، امام احمد او په یو قول باندې د امام مالک رحمته الله علیه په نزد خسري اچول واجب دی. (۱)
قوله: حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ أَوْ بِذَاتِ الْجَيْشِ: چه کله مونږ مقام بیداء یا ذات الجیش ته راوړسیدو!

امام نووی رحمته الله علیه فرماني **(والبیداء وذات الجیش موضعان بین المدینة وخیبر)** (۲) چه بیداء او ذات الجیش د مدینې او خیبر ترمنځه د دوه ځایونو نومونه دی، خو علامه زرقانی د ابو عبید بکری رحمته الله علیه په حوالې سره او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابو عبید او ابن التین رحمته الله علیه په حوالې سره د امام نووی رحمته الله علیه د قول تردید کولو سره فرمایلې دی چه:
 بیدا ذوالحلیفه سره، د مکې د لارې نه مدینې ته نژدې دې، او ذات الجیش د ذوالحلیفه نه شاته واقع دې. (۳) او هم دا خبره صحیح ده کما مرتفصیلا (۴)

شیخ الحدیث رحمته الله علیه په اوجز المسالك کښ د امام نووی رحمته الله علیه د قول دا توجیه کړې ده چه ممکنه ده چه د هغوی په نزد دا قصه په غزوه ذات الرقاع کښ پېښه شوې وي. (۵) کوم چه د خیبر طرف ته دې، په دې وجه هغه او فرمائیل چه دا دواړه مقامات د مدینې او خیبر ترمنځه دی (۶) دلته **(بالبیداء او بذات الجیش)** په شک سره ذکر کړې شوې دې، دا شک د عائشې رضی الله عنها د طرف نه

(۱) رد المختار مع الدر المختار. کتاب النکاح. باب القسم ج ۲ ص ۴۳۵، فتح القدير والعناية ج ۳ ص ۳۰۲، الهدایة ج ۳ ص ۱۱۷، ۱۱۸، مکتبة البشرى، البحر الرائق ج ۳ ص ۳۸۳، دار الکتب العلمیة، بدائع الصنائع، کتاب النکاح، فصل فی وجوب العدل بین النساء ج ۳ ص ۶۱۱، دار الکتب العلمیة، البایة ج ۵ ص ۲۵۳، المبسوط ج ۵ ص ۲۰۶، تبیین الحقائق ج ۲ ص ۶۲۸، اعلاء السنن ج ۱۱ ص ۱۱۸، النهر الفائق ج ۲ ص ۲۹۵، ۲۹۶، کتاب الام للشافعی، کتاب النفقات، قسم النساء اذا حضر السفر ج ۵ ص ۱۱۱، دار المعرفة، حاشیة الدسوقي على الشرح الكبير ج ۳ ص ۲۰۹، المغنی ج ۷ ص ۲۳۸، الموسوعة الفقهیة ج ۳۳ ص ۱۴۰، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۰

(۲) شرح النووي على صحيح مسلم ج ۴ ص ۲۸۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۴، ۵۵۵، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۳

(۴) شاته ئې د ایا دا دواړه واقعي په یو سفر کښ پېښې شوې وې .... د عنوان د لاندې اوږورئ
 (۵) لکه چه مونږ مخکښ د قائلین تعدد سفر په دلائلو کښ د محمد حبیب احباری په حوالې سره ذکر کړې دی چه یو کړت د امیل د ورکیدو واقعه په غزوه ذات الرقاع کښ پېښه شوې وه ام دویم کړت په غزوه د بنو مصطلق کښ

(۶) اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۵

دې (۱) په کتاب التفسیر، سورة المائدة کښ د عمرو بن الحارث په روایت کښ بغیر د شک نه صرف د «بیداء» ذکر دې (۲) د ابوداؤد او نسائی په روایت کښ د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنهما په روایت کښ «اولات الجیش» بغیر د شک نه دې (۳) حافظ ابن عبدالبر رحمته الله په خپل سند سره د «شامین عروۃ، عن ابيه عن عائشة» په طریق سره نقل کړې دی په هغې کښ دی وکان ذلك المكان يقال له الصلصل او په یو بل سند سره «سفيان بن عيينة، عن هشام بن عروة، عن ابيه عن عائشة» په طریق سره نې نقل کړې دی «انها سقطت قلادتها ليلة الابهاء» چه په هغې کښ د موضع ابواء ذکر دې او بیا فرمائی چه د ناقلین روایت په اختلاف سره په مضمون باندې هیڅ اثر نه پریوځی، ځکه چه مقصود د آیت تیمم د نزول سبب ذکر دې او په دې کښ د چا اختلاف هم نشته (۴) خو دلته دا اشکال کیدې شی چه دا ټول د منازل او ابادو نومون دی چرته چه اوبه وغیره وی، نو بیا دا څنگه او نیلې شو چه «وليسوا على ماء» هلته اوبه نه وې؟

د دې جواب دا دې چه دا عین د هغه مقاماتو ذکر نه دې چرته چه هغوی پراؤ اچولې وو، بلکه هغوی هغه مقاماتو ته نزدې چرته په لاره کښ پراؤ اچولې وو. او چونکه د پراؤ اچولو ځانې هغه مقاماتو ته نزدې وو (او دومره نزدې هم نه وو چه د هغه ځانې نه نې د اوبو په حاصلولو باندې قدرت لرلو، په دې وجه چا د یو مقام ذکر او کړو او چا د بل مقام، او چا دوه مقامات په شک سره ذکر کړل. (۵) والله اعلم

قوله: انْقَطَعَ عِقْدِي : نو زما امیل مات شو!

عقد: د عین په کسري سره اود قاف په سکون سره دې، اهل لغت ددې معنی کړې ده: الخيط ينظم فيه الخرز... (۶) هغه تار چه په هغې کښ غمی پیللې شوې وی، دې ته قلاده هم و نیلې شی.

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۴، ۵۵۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۵، وقيل: الشک من احد الرواة عن عائشة، كما في ارشاد الساری و اوجز المسالك و فتح الملهم.

(۲) ونصه: سقطت قلادة لي بالبيداء... صحيح البخاری، کتاب التفسیر، باب قوله: «فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» رقم ۴۶۰۸

(۳) ونصه: ان رسول الله ﷺ عرس بالاولات الجیش معه عائشة... ابوداؤد کتاب الطهارة باب التيمم رقم ۳۲۰، والنسائی رقم ۳۱۵.

(۴) التمهيد، کتاب الطهارة، باب في التيمم ج ۱ ص ۴۶۵، ۴۶۶

(۵) الكنز المتوارى ج ۳ ص ۳۱۴

(۶) لسان العرب ج ۹ ص ۳۰۹، معجم الصحاح ص ۷۲۴، القاموس المحيط ص ۲۷۲، المعجم الوسيط ص ۶۱۴، وقال الحافظ في بيان معناه: بكسر الميملة كل ما يعقد ويعلق في العنق... [بقية برصفحه آئنده...]

انقطع: نه مراد صرف دا نه ده چه هغه هار پرانستلې شو، بلکه دا معنی ده چه هغه ورك شو، لكه چه په وړاندې باب كښ دی (فهلكت) (۱) یعنی هغه امیل هلاك شو، ورك شو، خكه چه د رسول الله ﷺ او د حضرات صحابه كرام رضی الله عنهم د امیل په لتون كښ ایساریدل صرف د امیل د پرانستلې كیدو او غورځیدو د وجې نه نه وو، لهذا معنی به دا وی چه هغه هار پرانستلو سره اغورځیدو! او عائشې رضی الله عنها ته د هغې علم اونشو، روستو چه ورته امیل رایاد شو نو اوس ورته هغه خانې یاد نه وو چرته چه امیل پریوتلې وو، په دې وجه قافله د هغې په لتون كښ اودریده (۲) په ابوداؤد كښ د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنهما په روایت كښ دی: (فانقطع عقدلها من جزم ظفار) (۳) هغه امیل د ظفار ښهر د كانړو نه جوړ شوي وو.

(جزم) د جیم په فتحې سره او د زاء په سكون سره د (جزعة) جمع ده. یمنی غمی، قیمتی كانړو ته ونیلي شي، چه په هغې كښ سپین والې او تور والې وی، په هغې سره د سترگو ښكلا ته تشبیه وركولې شي. (۱)

(ظفار) د ظاء په فتحې سره د (قطار) په وزن باندې مبنی دې په كسرې سره، د یمن یو ښهر كوم چه د قبيله جند مسكن وو، په بعض روایت كښ دا لفظ (اظفار) هم مروی دې، خو صحیح ظفار دې. (۲) د دې تفصیل د كتاب الحیض، باب الطیب للمرأة عند غسلها من الحيض د لاتدې تیر شوي دې. ابن بطال رحمه الله لیکلي دی چه د دې امیل قیمت دولس درهم وو. (۳)

(لی) دلته د امیل نسبت عائشې رضی الله عنها د خان طرف ته كړې دې، په وړاندې باب كښ دی چه (انها استعارت من اسماء فلانة) (۴) چه هغې دا امیل د خپلې خور سیده اسماء رضی الله عنها نه عاریة

بقیه حاشیه از صفحه گذشته: ویسی فلانة .... (فتح الباری ج ۱ ص ۱۶۱، كذا فی شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۱۰، وشرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱، وشرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹)

(۱) باب: اذا لم يجد ماء ولا ترابا ... رقم ۳۳۶

(۲) المنتقى ج ۱ ص ۴۲۳

(۳) ابوداؤد كتاب الطهارة باب التيمم رقم ۳۲۰، كذا فی مسلم، كتاب التوبة، باب حديث الافك، رقم ۷۰۲۰، والنسائي، باب التيمم في السفر، رقم ۳۱۵

(۴) لسان العرب ج ۲ ص ۲۷۵، معجم الصحاح ص ۱۷۱، النهاية لابن الاثير ج ۱ ص ۲۶۳، القاموس المحيط ص ۶۳۸

(۵) النهاية ج ۲ ص ۱۴۱، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۶۶

(۶) شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۶۱، كذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱، الكوثر الجاری ج ۲ ص ۷، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸،

اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۵

(۷) باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶

اخستلی وو. او په حقیقت کښ هم دغه شان وه، په دې وجه په وړاندې باب کښ د دې تصریح راغله، او دلته ئې د خان طرف ته نسبت د خپل تصرف او استعمال کیدو د وجې نه اوکړو، لهذا په دواړو کښ هیڅ تعارض نشته. (۱)

د حدیث د دې تکررې نه څو فوائد مستفاد شو، یو د هغې نه دا د چه د چا یو څیز (هم دغه شان کالی، عاریه اخستل جائز دی. او هغه د عاریت والا څیز د مالک په اجازت سره (هم دغه شان کالی، په سفر کښ خان سره اوړل جائز دی. او دغه شان د زنانو دپاره کالی استعمالول، هم دغه شان د خپل خاوند دپاره د ډول او سنگار په طور امیل اچول جائز دی. (۲)

قوله: فَأَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى التَّمَاسِيهِ وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ: نو

رسول الله ﷺ د هغه امیل په لتون کښ ایسار شو او ورسره صحابه کرام رضی الله عنهم هم ایسار شو. مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ ایسار وو چه تیارة ختمه شی او امیل لتول اسان شی، یا دا مطلب دې چه څوک د امیل د لتون دپاره لیرلې شوې وو د هغه په انتظار کښ ایسار شو. (۳) د دې نه معلومه شوه چه امام لره د مسلمانانو د حقونو د تحفظ اهتمام کول پکار دی، هم په دې وجه رسول الله ﷺ د امیل په تلاش کښ ایسار شو. او دا چه مال د ضائع کیدو نه بچ کول پکار دی، که چرته وړک شی نو هغه دې تلاش کړې شی، اگر چه د هغې قیمت کم وی، لکه چه مونږ ذکر کړې دی چه د دې امیل قیمت صرف دولس درهم وو. (۴)

وجه د دې ښکاره ده چه مال د الله پاک نعمت دې، او د نعمت قدر دا دې چه ترڅو کیدې شی هغه د ضائع کیدلو نه بچ کړی.

او دا هم معلومه شوه چه د مال د حفاظت په غرض یو ځانې کښ دومره ایساریدل چه د هغه د وجې نه د اوبو دنه ملاویدو خطر ووی اوبه تیمم سره د مونږ کولو ضرورت راشی، جائز دې. (۵)

قوله: وَلْيَسُوا عَلَى مَا يَرَوْنَ: او نژدې چرته هم اوبه نه وې.

په اکثر نسخو کښ د دې جملې نه روستو دی (ولیس معهم ماء) لکه چه وړاندې هم راروان

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۴، الکونثر الجاری ج ۲ ص ۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، ۵۷۶ عمدة القاری ج ۴ ص ۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۵، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱، وشرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۵، الکونثر الجاری ج ۲ ص ۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۵، ۵۵۶، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱.

(۳) المنتقى ج ۱ ص ۴۲۳، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۶

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۰، ۱۱، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱، الکونثر الجاری ج ۲ ص ۷

(۵) المنتقى ج ۱ ص ۴۲۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱

دی. (۱) د ابوذر په روایت کښ دا جمله نشته. (۲)
 بعض حضراتو د دې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه په داسې ځانې کښ قیام کول
 چرته اوبه نه وی او د سفر دپاره داسې لازه اختیارول چه په هغې باندې اوبه نه وی جائز ده. (۳)
 خو دا خبره صحیح نه معلومیږی ځکه چه مدینه منوره د هغوی د قیام ځانې ته نژدې وه او
 هغه مدینې منورې ته داخلیدونکې وو. (۴)

بیا د دې خبرې هم احتمال دې چه رسول الله ﷺ ته د اوبو د نه کیدو علم نه وی، او دا هم چه د
 رسول الله ﷺ د الله پاک په ذات باندې اعتماد وی، چه که د اوبو ضرورت شو نو الله پاک به د
 باران په ذریعه یا په لاسونو سره اوبه جاری کولو باندې دا ضرورت پوره کړی، لهذا په دې سره
 په ذکر شوې خبره باندې استدلال بعید دې. (۵)

قوله: فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ : نو خلق سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته د
 شکایت دپاره، راغلل.

ددې نه معلومه شوه چه د یوې زنانه شکایت د هغې د خاوند په موجودگي کښ هم د هغې
 پلار ته کیدلې شی. (۶) په ظاهره کښ سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته په دې وجه ورغلل چه رسول
 الله ﷺ آرام فرمائیلو، رسول الله ﷺ ته ورتلل په آرام کښ خلل جوړیدې شو. (۷)
 علامه عینی رحمته الله علیه یوه وجه دا لیکلې ده چه رسول الله ﷺ ته شکایت اوړل په طبیعت باندې د
 بوجه کیدو سبب جوړیدې شو، په دې وجه هغوی سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته لاړل. (۸)

**قوله: فَقَالُوا لَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
 وَالنَّاسِ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ :** او وې وئیل : آیا تاسو نه گورئ چه

(۱) د موطاء. مسلم او نسائی په روایت کښ دا جمله موجود ده، انظر الموطاء باب فی التیمم رقم ۱۱۸.
 مسلم رقم ۸۱۶. نسائی رقم ۳۱۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱. دار السلام. الرياض. ارشاد الساری ج ۱ ص ۴۷۶، دار الکتب العلمیة، عمدة
 القاری ج ۴ ص ۶، دار الکتب العلمیة.

(۳) المنتقى ج ۱ ص ۴۲۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، شرح النووی علی صحیح الامام مسلم ج ۴ ص ۲۸۱
 (۴) لکه چه په کتاب التفسیر کښ د عمرو بن الحارث په روایت کښ دی : « ونحن داخلون المدينة »
 او مونږ مدینې منورې ته داخلیدونکي وو. سورة المائدة باب قوله تعالى : فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا
 طَيِّبًا... رقم ۴۶۰۸.

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۰۹

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱، شرح ابن بطال ج ۱
 ص ۴۶۱، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز السالك ج ۱ ص ۵۵۷

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۹

عائشی رضی اللہ عنہ ڄڻ ڇهه اوکڙل؟ رسول الله ﷺ او ٻول خلق نبي ايسار ڪري ڏي او نڙدي اوبه هم نشته! او نه هغوی سره اوبه شته

د ڊي نه معلومه شوه ڇهه د فعل نسبت د هغه ڇا طرف ته کول جائز ڏي کوم ڇهه د هغه فعل سبب وي. اگر ڇهه هغه خپله د هغی مرتکب نه وي، لکه ڇهه هغوی اونیل: ﴿ما صنعت عائشة؟﴾ اقامت... الخ) (۱)

قوله: فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضِعُ رَأْسِهِ عَلَى فُحْذِي قَدْ نَامَ: نو زما والد محترم، ابوبکر صديق رضي الله عنه تشریف راوڙلو او رسول الله ﷺ خپل سر مبارک زما په پتون باندې کيخودلې آرام فرمائيلو.

د ڊي نه معلومېږي ڇهه پلار د خاوند په موجودگي کښ د لور خواته ورتلې شي، په ڊي شرط ڇهه خاوند راضي وي او د خلوت او مباشرت وخت نه وي. (۲) او دا هم معلومه شوه ڇهه د خپلې بيبي په پتون باندې سر کيخودل جائز ڏي (۲)

قوله: فَقَالَ حَبَسْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسَ: نو وي فرمائيل: رسول الله ﷺ او ٻول خلق ايسار ڪري ڏي.

په كتاب التفسير کښ د عمرو بن الحارث په روايت کښ ڏي: ﴿حبست الناس في قلادة﴾ (۱) تا د يو اميل دپاره خلق ايسار ڪري ڏي

قوله: وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ: او نڙدي اوبه هم نشته اونه هغوی سره اوبه شته. ابن عبد البر رحمه الله ليکلي ڏي ڇهه د اوبو د وجې نه دومره فکر مند کيدل او ڊي خبرې ته دومره اهميت ورکول د ڊي خبرې دليل ڏي ڇهه اودس د ڊي آيت کریمه د نزول نه مخکښ په هغوی باندې فرض وو او هغه به د تیمم د آيت د نزول نه مخکښ په اودس سره مونځ کولو. مطلب دا ڏي ڇهه دلته ڇهه څنگه د آيت تیمم ذکر ڏي د ڊي په شروع کښ د اودس ذکر ڏي، بيا د غسل جنابت، بيا د تیمم، خو د ڊي آيت کریمه د نزول نه مخکښ د حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم د اوبو د نيشت والي د وجې نه دومره فکر مند کيدل د ڊي خبرې بين دليل ڏي ڇهه اودس د ڊي آيت کریمه د نزول نه مخکښ په هغوی باندې فرض وو او دا ڇهه حضرات صحابه

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۱، ارشاد الباری ج ۱ ص ۵۷۶، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۷، الکونر الجاری ج ۲ ص ۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱

(۱) کتاب التفسير، سورة المائدة باب قوله تعالى: فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا ... رقم ۴۶۰۸، کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۶، ۷

کرام علیهم السلام د دې نه مخکېن کله هم بغیر د اودس نه مونځ نه دې کړې. او دا خبره هم مسلم ده چه غسل جنابت هم دا و دس نه روستو فرض شوې دې. پاتې شوه دا خبره چه هر کله اودس د مخکېن نه فرض وو نو د دې آیت کریمه په شروع کښ د اودس ذکر ولې رانغلو؟ نو د دې جواب دا دې چه دا ذکر په دې وجه اوشو چه کوم څیز د مخکېن نه فرض دي اوس هغه منصوص هم شی، هم دا وجه ده چه دې آیت کریمه ته ایه التیمم او نیلې شو نه ایه الوضوء... ځکه چه هغه وخت چه کوم نوې حکم صحابه کرام علیهم السلام ته ملاؤ شو هغه د تیمم وو نه د اودس. (۱)

حافظ صاحب او بعض شارحینو دلته یو بل احتمال هم ذکر کړې دې او هغه دا چه ممکنه ده چه په دې موقع باندې د آیت کریمه صرف هم هغه حصه نازل شوې وی په کوم کښ چه د تیمم ذکر دې او د آیت کریمه ابتدائی حصه (په کوم کښ چه د اودس ذکر دې) هغه مخکېن نازل شوې وی، پس په دې صورت کښ چه د اودس کوم علم حضرات صحابه کرام علیهم السلام ته حاصل شوې وی هغه به د شروع نه د نص په ذریعه وی، نه دا چه اول هغوی عمل او کړو او روستو د دې حکم تنصيص اوشو، او په دې صورت کښ په دې باندې د «ایه التیمم» اطلاق د «تسبیه الكل باسم البعض» د قبیل نه وی.

خو حافظ صاحب خپله د دې احتمال تضعیف کړې دې او د ابن عبد البر رحمته الله د خبرې طرف ته ئې خپل رجحان ښکاره کړې دې، ځکه چه د عمرو بن الحارث د روایت نه د دې تائید کیږي. (۲) هم دغه شان د عمرو بن الحارث په روایت کښ دی: «حضرت الصبح، فالتمس الماء فلم يوجد» چه د هغې نه معلومیږي چه د طهارت دپاره د اوبو طلب او تلاش د وخت د داخلیدو نه روستو واجب کیږي. (۳)

قوله: فَقَالَتْ عَائِشَةُ فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ: نو عائشې رضی الله عنها او فرمائیل چه ابوبکر رضی الله عنه په ما باندې غصه او کړه! د دې جملې نه او د وړاندې جملې نه معلومه شوه چه پلار د خپل اولاد تادیب په قول، فعل او

(۱) التمهيد ج ۱ ص ۴۷۴

(۲) کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۹، ۱۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱، وشرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۲

ځکه چه د عمرو بن الحارث په روایت کښ دا الفاظ دي: فالتمس الماء، فلم يوجد، فنزلت: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ...» کتاب التفسیر، باب قوله تعالى: فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا... رقم ۴۶۰۸. د دې تصریح نه پس د دې احتمال هیڅ حیثیت نه پاتې کیږي چه د آیت کریمه ابتدائی حصه (چه په کومې کښ د اودس ذکر دې) دا به اول نازل شوې وی او دویمه حصه (چه په کومې کښ د تیمم ذکر دې) هغه روستو نازل شوه. والله اعلم وعلمه اتم واحکم

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰

ضرب و غیره هرې طریقې سره کولې شی او دا چه پلار د خپلې لور تادیب هم کولې شی، اگر چه هغه لویه وی، واده شوې وی او په خپل کور کښ وی. (۱)

او دلته عائشې رضی الله عنها (فعاتبني ابوبکر) اووې او (فعاتبني ابن) نې او نه وئیل خکه چه د ابوت معامله د شفقت او نرمۍ متقاضی وی او دلته چه په قول او فعل سره کوم عتاب او تادیب واقع شوې دې هغه په ظاهره کښ د دې مغایر دې، په دې وجه نې هغه په منزله د پردی گنړلو سره (ابوبکر) اووې او (ابن) نې او نه وئیل. (۲)

قوله: وَقَالَ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَقُولَ: اوڅه چه الله پاک ته منظوره ماته نې بدې ردې اونیلې. د معجم کبیر طبرانی په روایت کښ مونږ په تفصیل سره ذکر کړې دی، په هغې کښ دی چه ابوبکر صدیق رضی الله عنه سیده عائشه رضی الله عنها ته اووې: (يا بنية! في كل سفر تكودين عناه وبلاء) (۳) په لمرې ته په هر سفر کښ د مشقت او مصیبت سبب جوړېږي!

او په ابوداؤد کښ د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه په روایت کښ داسې الفاظ دی: (فتغیظ علیها ابوبکر) وقال: حسبت الناس وليس معهم ماء (۴) ابوبکر صدیق رضی الله عنه هغې ته غصه شو او وې وئیل چه تا خلق ایسار کړې دی، او هغوی سره اوبه هم نشته.

قوله: وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِيدِهِ فِي خَاصِرَتِي: او په خپل لاس سره نې زه په تشی کښ وهلم! (يعطن) د عین په ضمې سره (د باب نصر نه) د طعن حسی دپاره استعمالیږي، لکه په لاس او نیزې وغیره سره وهل. او (يطعن) د عین په فتحې سره د (باب فتح نه) د طعن معنوی دپاره استعمالیږي، لکه په ژبې وغیره سره چاته بدې ردې وئیل، غالبه هم دا ده گینې (يطعن) (د عین په ضمې سره په دواړو (طعن حسی او معنوی) کښ، هم دغه شان (يطعن) د عین په فتحې سره هم په دواړو کښ منقول دې. (۵)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۷. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۷. شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱، الکواثر الجاری ج ۲ ص ۷.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۷، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۷، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶.

(۳) المعجم الكبير قصة الافک وما انزل الله من براءتها حديث: ۱۵۹، ۲۳/۱۲۱، ۱۲۲، کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۶، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰.

(۴) ابوداؤد، کتاب الطهارة و باب التیمم، رقم (۳۲۰)

(۵) صاحب د لسان العرب او القاموس المحيط د طعن حسی دپاره د ضمې او فتحې دواړو استعمال نقل کړې دې. او المعجم الوسيط کښ د طعن حسی او معنوی دواړو [بقیه برصغه اتنده...]

د عائشې رضی اللہ عنہا مراد دا دې چه سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ داسې په زجرو توبیخ، او د غیظ او غضب په اظهار کښ د مبالغې دپاره او کړل، یا نې په دې وجه او کړل چه ماته حرکت را کول د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د بیدارۍ سبب جوړ شی، ځکه چه هغه ته د وخت د تیریدو د وجې نه د مونځ د قضاء کیدو ویره وه. (۱)

قوله: فَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى

فَخِذِّي : د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سر مبارک زما په پتون پروت وو، صرف هم په دې وجه باندې ما حرکت اونکړو.

(مكان) مصدر ميمي دې په معنی د (كون) ... ای کون راسه علی فخذی... مطلب دا دې چه د ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د سخت رتلو سپیسلو، او ما لره په تشو کښ د وهلو باوجود چه په هغې سره ماته تکلیف رسیدو او زما حرکت کول ضروری وو، خو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سر مبارک زما په پتون باندې د کیدو د وجې نه او د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په اکرام او تعظیم کښ او د دې ویرې نه چه زما د پتون په حرکت سره به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په آرام کښ خلل راشی، ما حرکت اونکړو. (۱)

د دې نه معلومه شوه چه که چا ته داسې تکلیف زیږی چه د هغې په نتیجه کښ حرکت او اضطراب پیدا شی، یا په هغې سره د چا په آرام کښ خلل واقع شی، یا د تلاوت کونکی، یا مونځ کونکی یا په علم او ذکر کښ د مشغول سړی په معمولاتو کښ خلل واقع شی، نو د هغه دپاره صبر کول او نورو لره د پریشانی نه بچ کول د اجر باعث او مستحب عمل دې. (۲) یا دا او نیلې شی چه د څه مصلحت د وجې نه مشقت برداشت کول مستحب او غوره عمل دې. (۳)

قوله: فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ : نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سحر پاسیدو او اوبه نه وې

(أصبح) په معنی د (دخل وقت الصبح) دې، کوم چه تامه دې دې ته د خبر ضرورت نه وی.

(على غير ماء) دا جار مجرور متعلق دې د (كائنا) اسم فاعل پورې، کوم چه د خپل فاعل سره

بقید حاشیه از صفحه گذشته دپاره په فتحی سره نقل کړې دې، او په معجم الصحاح کښ د دواړو دپاره په ضمیمې سره منقول دې انظر : لسان العرب ج ۸ ص ۱۶۷، القاموس المحيط ص ۱۰۹۳، المعجم الوسيط ص ۵۵۸، معجم الصحاح ص ۶۴۱، وانظر كذلك : فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۷، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۱، الکونر الجاری ج ۲ ص ۶.

(۱) الکونر الجاری ج ۲ ص ۶، ۷، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، المنتقى ج ۱ ص ۲۴۴

(۲) شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، المنتقى ج ۱ ص ۲۴۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۹

یو ځانې کیدو باندې د «اصبح» د ضمیر فاعل نه حال دې. (۱) نو معنی دا شوه چه رسول الله ﷺ پاسیدو چه کله د سحر په وخت کښ داسې حال کښ داخل شو چه اوبه نه وې. (۲)

د حاشیه نسخه ده: «فنام حق اصبح علی غیر ماء» چه رسول الله ﷺ اوده شو، تردې چه د سحر په وخت په داسې حال کښ داخل شو چه اوبه نه وې. یعنی د «قام» په ځانې «نام» دې، هم دغه شان امام بخاری رحمه الله وړاندې د صدیق اکبر رضی الله عنه په فضائلو کښ د «قتیبه بن سعید عن مالک» په طریق سره هم نقل کړې دی. (۳) او د مسلم (۴) او موطاء (۵) په روایت کښ هم دا الفاظ دی. په دواړو تقدیرونو باندې دا معنی نژدې نژدې ده، ځکه چه دواړه په دې خبره باندې دلالت کوی چه د رسول الله ﷺ د خوب نه بیداریدل د سحر په وخت کښ وو.

بعض حضراتو دا وئیلې دی چه «حق اصبح» دا د خوب دپاره غایت او انتهاء نه ده (چه خوب نې د سحر د وخته پورې وو) بلکه دا د اوبو د نیشت والی دپاره غایت دې. (چه اوبه ملاؤ نه شوې تردې چه سحر شو) او د دې خبرې دلیل دا ورکوی چه «حق اصبح» نې مقید کړې دې په روستو «علی غیر ماء» سره، (ځکه چه حال د ذوالحال دپاره مقید وې) چه د هغې نه متبادر هم دا ده چه دا د اوبو د نیشت والی دپاره غایت دې نه د خوب دپاره. (۶)

او په کتاب التفسیر کښ د عمرو بن الحارث د روایت الفاظ دا دی چه «ثم ان النبي ﷺ استيقظ وحضرت الصبح» (۷) که دلته واؤ حالیه اومنلې شی نو دا مطلب به وی چه رسول الله ﷺ

(۱) په «علی غیر ماء» کښ د «قام» او «اصبح» دواړو تنازع واقع شوې ده. کذا فی شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱، وعمدة القاری ج ۴ ص ۷، وارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۶، وتحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶. یعنی په دواړو کښ نې هر یو خپل متعلق جوړول غواړی، لهذا ذکر شوې ترکیب د نحوی بصریانو د مذهب مطابق دې، ځکه چه د هغوی په نزد به عمل عامل ثانی ته ورکولې شی او هم دا د نحویانو په نزد راجح او مؤید بالقران دې. کما هو مبسوط فی کتب النحو، فلیراجع.

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۷، الکواثر الجاری ج ۲ ص ۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۶.

(۳) کتاب فضائل اصحاب النبی ﷺ باب قول النبی ﷺ لو کنت متخذاً خلیلاً رقم ۳۶۷۲

(۴) مسلم رقم ۸۱۴

(۵) الموطاء: رقم ۱۱۸

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۷، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالک ج ۱ ص ۵۵۸

(۷) باب قوله تعالى: فَلَمْ يَجِدْ وَامَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا ... رقم ۴۶۰۸

بیدار شو په داسې حال کښ چې سحر شوې وو. (۱) چې د هغې نه دا معلومیږي چې «حق اصبح»
دا غایت او انتها ده د نوم دپاره.

بهر حال! د دې نه بعض حضراتو په دې خبره باندې استدلال کړې دې چې د رسول الله ﷺ دپاره
په سفر کښ د تهجد ترك کولو رخصت وو، خو دا په دې تقدیر باندې ده چې دا ثابته شی چې په
رسول الله ﷺ باندې د تهجد مونځ فرض وو (۲)

کیندې شی چې په رسول الله ﷺ باندې د تهجد مونځ فرض نه وو پاتې شوې، لکه چې د امت په
حق کښ منسوخ شوې وو، او ډیره ممکنه ده چې رسول الله ﷺ نې روستو قضاء راوړې وی.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ التَّمِيمِ: نو الله پاک د تیمم آیت کریمه نازل کړوا

د ایت تیمم نه کوم ایت کریمه مرا دې: دا بحث انتهائي اهم، لږ سخت او حل طلب دې چې
دلته په دې حدیث کښ چې عائشه رضی الله عنها فرماني چې د تیمم آیت نازل شو، نو د دې نه مراد کوم
یو آیت دې؟ شارحینو هم دا بحث په اهمیت سره ذکر کړې دې، ځکه چې په قران کریم کښ په
دوه ځایونو کښ د تیمم ذکر راغلې دې، بلکه په دواړو ځایونو کښ د آیت هغه حصه کومه د
تیمم په مضمون باندې مشتمل ده من او عن یو شان ده، صرف دومره فرق دې چې په یو ځای
کښ لفظ د «منه» دې او بل ځای کښ نشته، خو د دواړو آیتونو د شروع او اخیری حصې
مضمون مختلف دې، پس په سورة النساء کښ هم د تیمم حکم موجود دې او پوره آیت کریمه
داسې دې:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِينَ سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَابُوا
وَأَنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمْ تُنْمِ الْبَسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا
فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾ [النساء: ۴۳] (۲)

او په سورة المائدة کښ هم دا مضمون موجود دې، هغه آیت کریمه داسې دې:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى
الكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمْ تُنْمِ الْبَسَاءَ فَلَمْ
يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ

(۱) شرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۰، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۹، شرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۰، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۸

(۳) ترجمه: اې ایمان والو! مانځه ته د نشې په حالت کښ مه نزدې کیږئ، ترڅو چې تاسو په خپله وینا
باندې پوهه نه شئ. او نه د جنابت په حالت کښ مگر په لاره باندې تیریدونکي، تردې چې غسل
او کړئ. او که تاسو بیمار یئ یا په سفر کښ یئ او یا په تاسو کښ څوک د بیت الخلا، نه راغلې وی
او یا مو زاننو سره نزدیکت کړې وی او اوبه بیا نه مومئ نو په پاکې خاورې سره تیمم او کړئ، او په
هغې سره خپل مخونه او لاسونه مسح کړئ. یقینا الله پاک معاف کونکې بخښنه کونکې دې.

لِيُظَهِّرَكُمْ وَلِيَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥﴾ [المائدة : ٦] (١)

د اصل بحث نه مخکښ خان پوهه کړې چه د سورة النساء آيت کریمه اول نازل شوې دې او د سورة المائدة آيت روستو، ځکه چه د سورة النساء آيت کریمه حتمي طو د تحریم خمر نه مخکښ آيت دې، لکه چه د آيت کریمه په شروع حصه کښ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى) د دې د پس منظر او د سبب نزول نه معلومېږي (چه دا آيت کریمه د تحریم خمر نه مخکښ دې، کوم امام ترمذی رحمته الله په خپل سنن کښ د سيدنا علي رضي الله عنه په روايت سره نقل کړې دې، او د هغې تصحيح نې کړې ده. ونه:

(عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ سَمِعَ لَنَا عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ مَوْيٍ طَعَامًا قَدَعَانَا وَسَقَانَا مِنَ الْخَمْرِ فَأَخَذَتِ الْخَمْرُ مِنَّا وَحَضَرَتِ الصَّلَاةُ فَقَدَّ مُنِي فَقَرَأْتُ (قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ) لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَنَعْنُ نَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ. قَالَ فَكُنْتُ لِلَّهِ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ) قال ابو عيسى: هذا حديث حسن صحيح غريب. (٢)

سيدنا علي رضي الله عنه فرمائي چه سيدنا عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنه مونږ ته د خوراک دعوت راکړو، خوراک نې تيار کړو او په مونږ نې شراب او ځکل، په شرابو سره نشه شو، په دې کښ د مانځه وخت شو، نو ما په مانځه کښ د سورة الکافرون داسې تلاوت او کړو: (قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ... وَنَعْنُ نَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ) نو الله پاک دا آيت کریمه نازل کړو: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ)

د ابو داؤد او مستدرک حاکم په روايت کښ دا تصريح ده چه دا واقعه د تحریم خمر نه مخکښ ده او د مابنام په مانځه کښ پېښه شوې وه. ونه:

(عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه: أن رجلاً من الأنصار دعا وعبد الرحمن بن عوف، فسقاها قبل أن تحرم الخمر، فأثمهم على أبي المغرب.... الخ) (٢)

(١) ترجمه: اي ايمان والو! چه کله تاسو مونځ ته پاسېږئ نو خپل مخونه وينځئ، او لاسونه هم د څنگلو سره، او په سرونو باندې مسح او کړئ، او خپې سره د گيتو وينځئ، او که تاسو جنابت کښ يې نو ټول بدن پاک کړئ. او که تاسو بيمار يې يا په سفر کښ يې او يا په تاسو کښ څوک د بيت الخلا، نه راغلي وي او يا مو زنانو سره نږدېکت کړې وي او اوبه بيا نه مومي نو په پاکې خاورې سره تيمم او کړئ. او خپل مخونه او لاسونه مسح کړئ د دې زمکې نه، الله پاک نه غواړي چه په تاسو باندې څه تنگسيا راولي. بلکه الله پاک غواړي چه تاسو پاک کړئ او په تاسو باندې خپل نعمت پوره کړي، چه تاسو نې شکر او کړئ.

(٢) جامع الترمذی، ابواب تفسير القرآن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، باب ومن سورة النساء، رقم: ۳۰۲۶

(٢) ابو داؤد کتاب الاشربة، باب تحریم الخمر، رقم ۳۶۷۱، کذا اخرجه الحاكم في مستدرکه في کتاب الاشربة

رقم: ۷۲۲۰/۲۱، صححه ووافقه الذهبي على ذلك في تلخيصه: ج ۴ ص ۱۵۸

ددې روایاتونه معلومه شوه چه د سورة النساء ذکر شوې آیت کریمه د تحریم خمر نه مخکې دې او د تحریم خمر واقعه د غزوه احد نه پس د بنو نضیر د محاصرې په موقع باندې پېښه شوې وه، حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه د ۴ هجری په واقعاتو کښ د غزوه بنی النضیر د لاندې لیکلې

دی چه : (قال ابن اسحاق : فسار حق نزل بهم فحاصروهم ست ليال، ونزل تحريم الخمر حينئذ) (۱)
ابن اسحاق فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله روان شو او د بنو نضیر په خوا کښ نې پراؤ واچولو او د شپږو شپو پورې نې هغوی محاصره کړې وو، هم دې دوران کښ د شرابو د حرمت حکم نازل شو او حافظ ذهبي رحمته الله علیه هم د ۴ هجری په واقعاتو کښ د غزوه بنی النضیر د لاندې لیکلې دی چه : (قال ابن اسحاق : كانت غزوة بنی النضیر في ربيع الاول سنة اربع، وحاصروهم النبي صلی الله علیه و آله ست ليال، ونزل تحريم الخمر) (۲)

ابن اسحاق فرمائی چه غزوه بنی النضیر په ربيع الاول ۴ هجری کښ پېښه شوې وه رسول الله صلی الله علیه و آله تر شپږو شپو پورې هغوی محاصره کړې وو او د شرابو د حرمت حکم راغلو او غزوه احد په ۳ هجری کښ پېښه شوې ده، د دې تصریح خو اکثر مؤرخینو کړې ده. (۳) او دلته غزوه مریسيع چه پکښ د تیمم د آیت نزول ذکر شوې دې د دې باره کښ هم په شروع کښ ذکر کړې دی چه دا سفر د ۵ یا ۶ هجری دې. لهذا د پورته تفصیل نه دا خبره واضحه شوه چه د سورة النساء آیت د سورة المائدة د آیت کریمه نه مخکې نازل شوې دې.

اوس د اصل بحث طرف ته راځو چه دلته د عائشې رضی الله عنها د دې قول (فانزل الله اية التيمم) نه کوم آیت کریمه مراد دې؟ علامه قرطبي رحمته الله علیه فرمائی چه د دې نه مراد د سورة النساء آیت دې او وجه نې دا ذکر کړې ده چه د سورة المائدة آیت کریمه ته خوايه الوضوء وئیلې شی او د سورة النساء په آیت کریمه کښ د اودس ذکر نشته. (او د تیمم ذکر په دواړو کښ دې) لهذا آیت د تیمم نه مراد به د سورة النساء آیت وی.

علامه ابن بطال رحمته الله علیه دلته د تردد اظهار کړې دې چه کیدې شی چه د سورة النساء آیت مراد وی او کیدې شی چه د سورة مائدة آیت مراد وی. امام ابو الحسن واحدی رحمته الله علیه په اسباب النزول کښ دا حدیث د سورة النساء د لاندې ذکر کړې دې. (۴) هم دغه شان امام بغوی رحمته الله علیه هم دا حدیث د آیت نساء د لاندې ذکر کړې دې او بیا نې د آیت مائدة د لاندې نه دې ذکر کړې. (۵)

(۱) البداية والنهاية ج ۴ ص ۸۲

(۲) تاريخ الاسلام للذهبي : ج ۱ ص ۱۳۴

(۳) انظر : البداية والنهاية ج ۴ ص ۱۱، تاريخ الاسلام للذهبي : ج ۱ ص ۹۳، الكامل لابن الاثير الجزري ج ۲ ص ۴۴، تاريخ ابن خلدون ج ۲ ص ۴۲۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۷، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۶۲، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۱، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۸

(۵) امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۲

حافظ ابن کثیر رحمته الله د دې نه مراد آیت النساء اخستلې دې او د آیت النساء د لاندې نې دا حدیث په څلورو طرقو سره ذکر کړې دې. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلې دی چه : « وحق على الجميع ما ظهر للبخاري من أن المراد بها آية المائدة بغير تردد لرواية عمرو بن الحارث إذ صرح فيها بقوله فنزلت يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة الآية » (۲) چه کومه خبره په ټولو باندې پته پاتې شوه هغه د امام بخاري رحمته الله مخې ته بغير د تردد نه ښکاره شوه چه د دې آیت کریمه نه د سیده عائشه رضی الله عنها مراد آیت المائدة دې. ځکه چه د عمرو بن الحارث په روایت کښ دا تصریح ده چه فنزلت : « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ » او ظاهره ده چه د دې آیت دا ابتدائی حصه د سورة المائدة په آیت کښ ده. د سورة النساء په آیت کښ نشته.

یو اشکال دلته یو ډیر لونی اشکال دې کوم چه قاضی ابوبکر بن العربی مالکی رحمته الله په خپل احکام القرآن کښ ذکر کړې دې. هغه فرمائی

« وهي معضلة ما وجدت لدائها من دواع عند احد، هما ايتان فيهما ذكر التيمم، احداهما في النساء، والاخرى في المائدة، فلان علم اية اية عنت عائشة رضي الله تعالى عنها » (۳)

دا ډیر پیچیده او گرانه بیماری ده چه د هغې دوائی ماته چاسره هم ملاؤ نه شوه. ځکه چه دوه آیتونه دی چه په هغې کښ د تیمم ذکر دې، یو په سورة النساء کښ او یو په سورة المائدة کښ، مونږ ته نه ده معلومه چه عائشه رضی الله عنها کوم آیت کریمه مراد کړې دې؟ وړاندې قاضی صاحب لیکي چه زما خو په امام بخاري رحمته الله باندې تعجب دې چه هغه په کتاب التفسیر کښ د سورة النساء په ذکر شوی آیت کریمه باندې باب ترلو سره دا حدیث هلته ذکر کړو. بیا نې د سورة المائدة په ذکر شوی آیت کریمه باندې باب ترلو سره هم دا حدیث عائشه رضی الله عنها هلته هم ذکر کړو، یعنی د دواړو آیتونو د لاندې نې دا حدیث ذکر کړو د ابن العربی رحمته الله د دې اشکال وضاحت دا دې چه هر کله د سورة النساء آیت کریمه د دې واقعي نه مخکښ نازل شوې وو او په دې کښ د تیمم هم ذکر دې، گویا د تیمم حکم او طریقه د سورة النساء د آیت کریمه په ذریعه هغوی ته د مخکښ نه معلومه شوې وه، نو اوس په دې واقعه کښ د ابوبه نه ملاویدو باندې د صحابه کرام رضی الله عنهم دومره حیران، پریشان او فکر مند کیدلو څه مطلب دې؟ چه بعض خو صرف د لاس د تلو پورې مسح کولو سره تیمم اوکړو او بعض د اوږو پورې او بعض په پوره بدن باندې مسح اوکړه، لکه چه د طحاوی په روایت کښ دی « ولم يقدر واعلى ماء فمنهم من تيمم الى الكف، ومنهم من تيمم الى المنكب، وبعضهم على جلد » (۴)

(۱) تفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۲۹۰. ۲۹۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۳

(۳) احکام القرآن لابن العربی. سورة النساء آیت : ۴۳، ج ۱ ص ۵۶۱. ۵۶۲. دار الکتب العلمیة

(۴) شرح معانی الآثار. باب صفة التيمم كيف هي ج ۱ ص ۵۸. المكتبة الحقانية

او بعضو بغیر د اودس نه مونځ او کړو لکه چه د ابوداؤد په روایت کښ دی :

(.... فحضرت الصلاة، فصلوا بغیر وضوء، فاتوا النبي ﷺ، فذكروا ذلك، فانزلت اية التيمم) (١)

هم دغه شان چه سيدنا اسيد بن حضير رضي الله عنه د تيمم د آيت كريمه په نازلیدو باندې چه د کومې خوشحالی اظهار او کړو، د هغې څه مطلب دې؟

بيا ابن العربي رحمه الله خپله د دې جواب طرف ته اشاره کړې ده او هغه دا چه کيدې شی چه د آيت النساء صدر (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا)

پورې خو د سيدنا علي رضي الله عنه په قصه کښ نازل شوې دې او د هغې نه روستو حصه چه په هغې کښ د تيمم حکم او طريقه ذکر ده هغه د دې واقعه مریسيع نه روستو نازله شوې وی، بيا هغه د آيت كريمه د ابتداء سره ملحق کړې شوې وی.

بيا ابن العربي رحمه الله فرماني چه دلته مراد آيت مائده دې او دليل د دې خبرې دا دې چه چه د مدينې منورې ټولو مفسرينو هم دا تفسير کړې دې او قصه د دې شهادت ورکوی، مفسرين

مدینه فرماني چه (إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ) معنی ده (إِذَا قُمْتُمْ مِنَ النُّومِ) او قصه هم دغه شان راپښه شوې وه چه کله خلق د اوده کيدو نه پس بيدار شوې وو او هغه وخت د اوبو ضرورت پښ شوې وو. (٢)

مطلب دا شو چه په دې واقعه کښ د سورة المائده آيت التيمم نازل شوې دې، او د دې نه مخکښ د تيمم حکم معلوم نه وو، په دې وجه صحابه کرام پريشانه شو، او په سورة النساء کښ چه کوم د تيمم حکم دې، هغه د دې واقعي نه روستو نازل شوې دې.

پاتې شوه دا خبره چه کله په آيت مائده کښ د تيمم حکم راغلو نو بيا په آيت النساء کښ د هغې د تکرار څه وجه ده؟ نو د دې جواب بعض داسې کړې دې چه په آيت النساء کښ اصل د مريض د تيمم حکم بيانول دی او د مسافر د تيمم حکم هلته تبعاً دې او په آيت مائده کښ د دې برعکس حکم دې. (٣)

خو دا جواب چه د آيت مائده صدر اول نازل شوې دې او د تيمم والا حصه د هغې نه روستو نازله شوې ده او بيا د هغې سره ملحق کړې شوه، دا ډيره گرانه ده، ځکه چه د آيت كريمه په دې تقطيع او تجزيه باندې هيڅ معتبر او صريح نقل نه ملاوېږي. او بغیر د څه نقل نه د آيت كريمه تقطيع کول بغیر د دليل نه دی او دا خبره صحيح نه ده، بلکه حافظ ابن کثير رحمه الله په خپل تفسير کښ د حضرت سيدنا اسلع بن شريك رضي الله عنه نه يو روایت نقل کړې دې کوم چه د دې خلاف دې!

(١) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ٣١٧، کذا فی رواية مسلم ولفظه : فادرکتهم الصلاة فصلوا بغیر وضوء، کتاب الحيض، باب التيمم، رقم ٨١٥، ج ٤ ص ٢٨٢

(٢) احکام القرآن، سورة النساء ٤٣، ج ١ ص ٥٦٢، دار الکتب العلمية

(٣) فضل الباری ج ٢ ص ٥٠٧

حضرت سیدنا اسلم فرمائی چه زه د رسول الله ﷺ د کیجاوې د مضبوطولو په خدمت باندې مامور اوم، په یوه یخه شپه کښې ماته جنابت اورسیدو او رسول الله ﷺ د کوچ کولو اراده اوفرمانیله، اوس د جنابت په حالت کښې د کیجاوې برابرول زما طبیعت نه برداشت کول، او په یخو اوبو باندې ماته سخت مرض یا مرگ ویره وه، په دې وجه ما په یو انصاری باندې دا کار اوکړو، بیا ما په گرم کانړې باندې اوبه گرمې کړې او په هغې باندې مې غسل اوکړو او د رسول الله ﷺ او صحابه کرام رضی الله عنهم سره ملاؤ شوم، نو رسول الله ﷺ اوفرمانیل ای اسلم: څه خبره ده نن ستا (مضبوطه کړې) کیجاوه لږه بدله شان لگیرې؟ (انصاری صحابی دا د اسلم رضی الله عنه په شان مضبوطه کړې نه وه، نو ما اووې یا رسول الله ﷺ! دا ما نه ده مضبوطه کړې بلکه یو انصاری مضبوطه کړې ده. نو رسول الله ﷺ د دې وجه اوتپوسله! ما عرض اوکړو زه جنب شوې اوم او (شپه یخه وه، په یخو اوبو باندې غسل کولو کښې) ماته د یخنۍ ویره وه، په دې وجه ما په انصاری باندې کیجاوه مضبوطه کړه او کانړې گرمولو سره مې په هغې اوبه گرمې کړې او په هغې سره مې غسل اوکړو، نو الله پاک دا آیت کریمه نازل کړو ﴿لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَانْتُمْ سُكْرٰی حَتّٰی تَعْلَمُوْا مَا تَقُوْلُوْنَ﴾ (۱) ال قوله ﴿اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُوْرًا﴾ (۲)

د دې روایت نه معلومیږي چه آیت النساء چه کله نازل شو نو پوره آیت کریمه یو کرت باندې نازل شوې وو، چه په هغې سره د آیت کریمه د تقطیع والاجواب صحیح نه معلومیږي.

امام طبرانی رحمه الله په المعجم الکبیر کښې د ذکر شوی روایت تخریج کړې دې. (۱) حافظ هیثمی رحمه الله په مجمع الزوائد کښې دا روایت نقل کړې دې او فرمائی: ﴿وقیه الیهیثمین زریق، قال بعضهم، لا یتابع علی حدیثه﴾ (۲)

بهر حال! دا روایت که قابل احتجاج وی یا نه وی، کم از کم دومره خبره خو ضرور ده چه د آیت النساء په تقطیع او تجزیه باندې هیڅ نقل صریح نشته او بغیر د څه نقل نه د تقطیع قول صحیح نه دې. والله اعلم

قوله: فَتَيَمَّمُوا: نو خلقو تیمم اوکړو.

په دې صیغه کښې دا هم احتمال دې چه دا د ماضی صیغه وی او په دې سره حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د فعل خبر ورکولې شی، مطلب به دا وی چه د آیت التیمم د نزول نه روستو خلقو تیمم اوکړو. او دا هم احتمال دې چه دا د امر صیغه وی او په دې سره په آیت تیمم کښې ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِدًا طَيِّبًا﴾ حکایت کول مقصود وی نو بیا به دا په سابقه جمله ﴿فانزل الله ایه التیمم﴾ کښې د

(۱) تفسیر ابن کثیر، سورة النساء: ۴۳، ج ۲ ص ۲۹۲

(۲) المعجم الکبیر للطبرانی، مسند الاسلع رقم ۸۷۷، ج ۱ ص ۲۹۹، دار احیاء التراث العربی

(۳) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، کتاب الطهارة، باب فی التیمم، ج ۱ ص ۲۶۲، دار الفکر

(ایة التیمم) بیان شی. یا به ترې بدل واقع شی، مطلب به دا وی چه: الله پاک د تیمم آیت کریمه
(فَتَيَمَّمُوا... الخ) نازل او فرمائیلو. (۱)

د آیت التیمم نه حضرات فقهاء کرام په تیمم کښ د نیت په وجوب باندې استدلال کړې دي او
وجه د استدلال نې دا ده چه د (فَتَيَمَّمُوا) معنی ده (اقصدوا) اراده او کړې! او ظاهره ده چه د
ارادې تحقق د نیت نه بغیر نشته، او هم دا د ټولو فقهاء کرامو مسلك دي سوا د امام اوزاعي
او امام زفر رحمتهما الله نه. (۲) وقد ذکرنا ذلك مفصلاً.

قوله: فَقَالَ أُسَيْدُ بْنُ الْحَضِيرِ: اسید: د همزه په ضمه او د سین په فتحې سره د فعیل په
وزن باندې د (اسد) تصغیر دي. (۳)

حضیر: هم د حاء په ضمی سره او د ضاء په فتحې سره د فعیل په وزن باندې اسم مصغر دي. (۴)
په بعض نسخو کښ (الحضیر) په الف لام سره دي، دا د (الحارث) په شان د هغه اسمونو ن
دي چه د الف لام داخلول پرې جائز دی. (۵)

دا جلیل القدر صحابی دي، د سیرت او رجال په عام کتابونو کښ د هغه سلسله نسب داسې
ده: (اسید بن الحضیر بن سناک بن عتیک بن امری القیس بن زید بن عبد الاشهل الانصاری الاشهل) (۶)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۷. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳. ارشاد الساری ج ۱
ص ۵۷۶. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶. شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰. اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۹.
(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۰. شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۰. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۹.
(۳) الاکمال لابن ماکولا ج ۱ ص ۶۷. بیروت لبنان. تقریب التهذیب ص ۱۱۲. توضیح المشتبه حرف الالف
ج ۱ ص ۷۳. دارالکتب العلمیة. خلاصة تهذیب الکمال للخزرجی ص ۳۸. مکتب المطبوعات الاسلامیة.
(۴) الاکمال لابن ماکولا ج ۱ ص ۶۷. بیروت لبنان. تقریب التهذیب ص ۱۱۲. توضیح المشتبه للحافظ شمس
الدین: ج ۱ ص ۷۳.

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۷. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۱.

(۶) الاصابة فی تميز الصحابة حرف الالف رقم الترجمة ۱۸۵، ج ۱ ص ۲۳۴. دارالکتب العلمیة. کذا بتغییر
یسیر فی اکمال تهذیب الکمال لمغلطانی. حرف الالف. من اسمہ اسید بالضم. رقم الترجمة: ۵۵۳. ج ۲ ص
۲۲۷. الفاروق الحدیثة للطباعة والنشر. و سیر اعلام النبلاء للحافظ الذهبی رقم الترجمة ۸۴. ج ۱ ص ۳۴۰.
موسسة الرسالة. وتهذیب الکمال للحافظ المزی. حرف الالف. من اسمہ اسید. رقم الترجمة ۵۱۷. ج ۳ ص
۲۴۶. بتحقیق الدكتور بشار عواد معروف. موسسة الرسالة. وتهذیب التهذیب حرف الالف. من اسمہ اسید
بالضم رقم الترجمة ۶۳۳. ج ۱ ص ۳۴۷. دار صادر بیروت. ومعرفة الصحابة لابی نعیم الاصبهانی. باب الالف
من اسمہ اسید. رقم الترجمة ۱۱۶. ج ۱ ص ۲۴۵. دارالکتب العلمیة. والطبقات الکبری. لابن سعد. طبقات
البدریین من الانصار. ج ۳ ص ۶۰۳. دار صادر بیروت والمستدرک للحاکمو کتاب معرفة الصحابة. ذکر
اسید بن حضیر الانصاری رضی الله تعالی عنه. رقم الحدیث ۵۲۵۶. ج ۳ ص ۳۲۵. دارالکتب العلمیة.

ابن الاثیر جزری رحمۃ اللہ علیہ پہ اسد الغابۃ کتب د عبدالاشهل نه روستو ﴿ بن چشم بن الحارث بن الخزرج بن عمرو بن مالک بن الاوس الانصاری الاوسی ﴾ پورې نسب بیان کړې دې. ^(۱)

ابن عساکر په تاریخ دمشق کتب لیکلې دی چه د هغه سلسله نسب تر ﴿ یشجب بن یعرب الانصاری الاوسی النقیب ﴾ ته رسیږي. ^(۲)

د هغه کنیت ابو یحیی دې، ویقال: ابو حذیر، ویقال: ابو عتیک، ویقال: ابو عیسى، ویقال: ابو عتیق، ویقال: ابو عمرو .... ^(۳)

د هغه د مور نوم ﴿ امراسید بنت النعمان بن امرئ القیس بن زید بن عبدالاشهل ﴾ دې، ﴿ امراسید بن السکن بن کرز بن زعوراء بن عبدالاشهل ﴾ ^(۴)

د بیعت عقبه ثانیه په موقع باندې په دولس سردارانو کتب یو اسید بن حضیر رضی اللہ عنہ هم وو. ^(۵) د هغه پلار د جاهلیت په زمانه کتب د قبیلہ اوس سردار وو او د جنگ بعث ^(۶) په موقع باندې قتل کړې شوې وو، د دې نه روستو سیدنا اسید بن حضیر رضی اللہ عنہ د جاهلیت په زمانه کتب د خپل پلار په ځانې سردار وو، په کتابت، لامبو وهل او غشی ویشتلو کتب ماهر وو، او په دغه زمانه کتب د کتابت رواج په عربو کتب ډیر کم وو او په چا کتب به چه دا درې واړه اوصاف موجود وو هغه ته به په جاهلیت کتب کامل وئیلې شو، د اسلام قبلولو نه پس هم په پوهه او

^(۱) اسد الغابۃ فی معرفة الصحابة، باب الهمزة والسين وما يثلثهما، رقم الترجمة ۱۷۰، ج ۱ ص ۱۲۹، دار الفكر

^(۲) تهذيب تاريخ دمشق، باب الهمزة مع السين، ذکر من اسمه اسيد، ج ۳ ص ۵۳، ار المسيرة، بيروت

^(۳) تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۶، اسد الغابۃ ج ۱ ص ۱۲۹

^(۴) اسد الغابۃ ج ۱ ص ۱۳۰، معرفة الصحابة ج ۱ ص ۲۴۵، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۳، ۶۰۴

^(۵) سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۳۴۱، الاصابة ج ۱ ص ۲۳۴، تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۳۴۷، تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵، تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۶، المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۳۲۵، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۴، ۶۰۵، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۷، البداية والنهاية ج ۷ ص ۹۹

^(۶) ﴿ بعث ﴾ د بآ په ضمي سره د مدينې په اطرافو کتب د يو ځانې نوم دې، چرته چه به د جاهلیت په زمانه کتب د قبیلہ اوس او خزرج تر مينځه جنگونه کيدل، ذکر شوې جنگ بعث د اوس او خزرج تر مينځه د ټولو نه اخري جنگ وو، چه پکښ د اوس سردار حضير او د خزرج سردار عمر بن النعمان البياضي وو او دواړه په دې جنگ کتب او وژلي شو، دا د هجرت نه شپږ کاله مخکښ واقع ده، رسول الله ﷺ ته نبوت ورکړې شوې وو او په مکه مکرمه کتب ئې د اسلام دعوت شروع کړې وو، شپږ کاله پس رسول الله ﷺ مدينې منورې ته هجرت او فرمائيلو، انظر: معجم البلدان للامام ياقوت الحموي ج ۱ ص ۴۵۱، دار احياء التراث العربي، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۴۰۶، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۵، تعليقات شعيب الارنؤوط على سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۳۴۱، تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۷

اهل رأي خلقو کښ د هغه شمار کيدلو. (۱)
 سيدنا اسيد او سيدنا سعد بن معاذ رضي الله عنهما د سيدنا مصعب بن عمير رضي الله عنه په لاس باندې اسلام قبول کړو. (۲)
 د اسلام د قبلولو نه پس رسول الله ﷺ د هغه او د سيدنا زيد بن حارثه رضي الله عنه تر مينځه مواخات قائم کړو. (۳)

د اسيد رضي الله عنه اواز ډير ښکلې وو، سيدنا ابوسعید خدری رضي الله عنه فرماني: «کان اسيد من احسن الناس صوتا بالقران» (۴) چه سيدنا اسيد رضي الله عنه قران لره د ټولو نه په ښکلی آواز باندې لوستونکې وو.

امام بخاري رحمه الله په کتاب فضائل القرآن کښ د سيدنا اسيد رضي الله عنه نه نقل کړې دي چه يو کړت هغه د شپې سورة البقره لوستلو د هغه اس کوم چه هغه سره نژدې تړلې شوې وو هغه ناڅاپه په ټوپونو شو، بيا چه کله هغه خاموش شو نو اس هم په قلاړه شو، درې کړته هم دغه شان او شو، پس هغوی تلاوت بند کړو او د هغه څو نې يحيی کوم چه هغه اس سره نژدې پروت وو هغه نې د هغه ځانې نه لرې کړو چه چرته دا اس هغه ته څه تکليف او نه رسوي، بيا نې د اسمان طرف ته سره اوچت کړو او څه نې اوليدل، چه سحر شو نو اسيد رضي الله عنه دا ټوله قصه رسول الله ﷺ ته بيان کړه، چه د هغې په اوریدو سره رسول الله ﷺ او فرمائيل: اي ابن حضير! تا به تلاوت کولې، تا به تلاوت کولې! سيدنا اسيد رضي الله عنه د ماشوم د ويرې تذکره او کړه او عذر نې بيان کړو او بيا نې اووې چه ما د اسمان طرف ته سر اوچت کړو نو څه گورم چه د ورېځ په شان يو څيز دې چه په هغې کښ ډيوې شان بليږي، زه د هغې د ليدو دپاره بهر راوتلم، خو هغه بيا ماته په نظر رانغلې، رسول الله ﷺ او فرمائيل: تاته علم شته هغه څه وو؟ سيدنا اسيد رضي الله عنه عرض

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ در ۴۰۶، المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۳۲۵، تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۵، تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۷، ۲۴۸

(۲) سيدنا مصعب بن عمير رضي الله عنه په هغه اویا کسانو کښ د ټولو نه مخکښ مدينې منورې ته تشريف راوړلو کوم چه په بيعت عقبه ثانيه کښ شريک وو او هلته هغه د رسول الله ﷺ په حکم باندې خلقو ته د اسلام دعوت ورکول شروع کړل، هغوی ته به نې قران ښودلو او ديني تعليم به نې ورکولو، هم په دې زمانه کښ د عقبه ثانيه په موقع باندې سيدنا اسيد رضي الله عنه د هغه په لاس باندې اسلام قبول کړو. انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۴، الاصابة ج ۱ ص ۲۳۴، ۷۵، تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۸، ۲۴۹، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۵... ابن عساکر په تاريخ دمشق کښ د هغه د اسلام قبلولو واقعه ډيره په تفصيل سره ذکر کړې ده. تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۵ تا ۵۷

(۳) البداية والنهاية، سنة عشرين من الهجرة، ج ۷ ص ۹۹، دار الكتب العلمية، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۵، الاصابة ج ۱ ص ۲۳۴، ۷۵، تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۹، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۷، المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۳۲۵، تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵، اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۳۴۱، تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۸، تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵، اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰

او کړو نه جی رسول الله ﷺ او فرمائیل: هغه ملائک و کوم چه ستا د آواز اوریدلو دپاره نزدې راغلې وو، که تا لوستلې نو هم دغه شان به صبا شوې وې او خلقو به فرشتې لیدلې وې او فرشتې به د خلقو د سترگو نه نه وې پټې شوې. (۱)

سیده عائشه رضی الله عنها د هغه په باره کښې نقل کړی دی چه هغه به فرمائیل: درې وختونه داسې دی یعنی د قرآن اوریدلو او لوستلو وخت، د رسول الله ﷺ د خطبې د اوریدلو په وخت او په یوه جنازه کښې د حاضری په وخت چه کوم کیفیت زما وی که هم هغه کیفیت زما برقرار پاتې شی نو ماته به په خپل جنتی کیدو کښې هیڅ قسم شک نه وی، کله هم داسې نه ده شوې چه زه یوې جنازې ته حاضر شوې یم او زما په زړه کښې سوا د دې خبرې نه بل څه فکر پاتې شوې وی چه د دې مړی سره به څه کولې شی او د هغه انجام په څه وی؟ (۲)

امام ترمذی رحمه الله د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په یو اوږد حدیث کښې نقل کړی دی چه رسول الله ﷺ او فرمائیل: «نعم الرجل اسید بن حضیر» (۳)

په طبیعت کښې ئې مزاح او ظرافت وو، یو کړت د رسول الله ﷺ په مجلس کښې ناست وو، او خلقو سره ئې خبرې کولې او هغوی ئې خندول چه رسول الله ﷺ هغه په خپته کښې په همسا باندې اوو هلو، نو هغه په مزاح کښې، اووې چه ماته قصاص (بدله) راکړه، نو رسول الله ﷺ او فرمائیل: بدله واخله! نو هغه عرض اوکړو چه «داسې بدله څنگه اخستلې کیدې شی او حال دا چه، تاسو قمیص اغوستلې دې او (زه مو په داسې حال کښې اوو هلم چه) په ما باندې قمیص نه وو، نو رسول الله ﷺ خپل قمیص اوچت کړو، نو هغه رسول الله ﷺ په خپل غیر کښې واخستلو او د رسول الله ﷺ اړخونه ئې ښکل کړل، او وې وئیل چه: هم دا زما مقصود او زما خواش وو. (۴)

(۱) صحیح البخاری، کتاب فضائل القرآن، باب نزول السکينة والملائكة عند قراءة القرآن رقم: ۵۰۱۸ دا واقع امام عبدالرزاق خپل سند سره به المصنف کښې او امام طبرانی په المعجم الکبیر کښې د حضرت ابوسلمه رضی الله عنه نه اختصار سره نقل کړې ده او په دې کښې د بچی په ځانې د حامله ښځې ذکر دې، انظر: مصنف عبدالرزاق، کتاب الصلوة، باب حسن الصوت، رقم: (۴۱۹۳)، ۱۲، ۳۲۱، دارالکتب العلمیة.

(۲) اخرجه الحاکم فی المستدرک عن عائشة رضی الله تعالی عنها برقم ۵۲۶۰ وصححه ووافقه الذهبي فی التلخیص، واخرجه ابونعیم بسنده عن عائشة رضی الله تعالی عنها، برقم ۸۸۷ فی معرفة الصحابة ج ۱ ص ۲۴۸ (۳) اخرجه الترمذی فی باب مناقب معاذ بن جبل وزید بن ثابت وابی بن کعب وابی عبيدة بن الجراح رضی الله تعالی عنهم، من کتاب المناقب رقم ۳۷۹۵، وقال هذا حديث حسن، انما نعرفه من حديث سهيل، واخرجه الحاکم برقم ۵۲۶۳، وقال: هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي فی ذلك وقال فی سير الاعلام: اسناده جيد ج ۱ ص ۲۴۱، مؤسسة الرسالة، وذكره ابن عساكر فی تاريخ دمشق بلفظ الترمذی ج ۳ ص ۵۷

(۴) اخرجه ابوداؤد فی باب فی قبلة الجسد، من کتاب الادب برقم ۵۲۲۴، والحاکم فی المستدرک برقم ۵۲۶۲، وصححه، ووافقه الذهبي فی التلخیص، کذا فی سير اعلام النبلاء: ج ۱ ص ۳۴۲

امام حاکم رحمہ اللہ پہ مستدرک کنیں د سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا نہ نقل کری دی چہ پہ بنی عبدالاشہل کنیں درې کسان داسې وو چہ د هغوی نہ افضل څوک هم نہ وو، یو سعد بن معاذ، دویم اسید بن حضیر، دریم عباد بن بشر رضی اللہ عنہ (۱)

سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ به د هغه ډیر اکرام کولو او په انصارو کنیں به ئې څوک هم په هغه باندې نه مقدم کول. (۲)

د هغه په بدری کیدو کنیں اختلاف دې. (۲) بعض وائی چہ هغه بدری دې. (۱) محمد بن سعد رحمہ اللہ په خپل طبقات کنیں هغه په طبقات البدریین من الانصار د لاندې ذکر کړې دې، خو ورسره ئې دا تصریح هم کړې ده چہ هغه په بدر کنیں شرکت نه دې کړې. (۱) او صحیح هم دا ده چہ دې بدری نه وو. (۱)

خپله به ئې خپل عذر بیانولو چہ کله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د غزوہ بدر نه واپس راغلو نو سیدنا اسید رضی اللہ عنہ او فرمائیل: ټول تعریفونه هغه الله پاک لره دی چا چہ تاسو ته فتح درکړه او ستاسو سترگې ئې یخې کړې، قسم په الله یا رسول الله! زما د بدر نه روستو پاتې کیدل په دې وجه نه وو چہ تاسو به د خپلو دشمنانو سره هلته جنگ کوئ، بلکه زما خو دا خیال وو چہ تاسو صرف

(۱) المستدرک، کتاب معرفة الصحابة، ذکر مناقب عباد بن بشر بن وقش الاشہلی رضی الله تعالى عنه، رقم ۵۰۱۶، ج ۳ ص ۲۵۵، دار الکتب العلمیة، قال الحاکم: هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه ووافقه الذهبي في التلخيص. وذكره الحافظ في الاصابة عن ابن اسحاق، وصرح فيه بالتحديث، الاصابة ج ۱ ص ۲۳۵، حرف الالف رقم (۸۵) اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰.

(۲) الاصابة ج ۱ ص ۲۳۵، اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰.

(۳) تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۶، قال ابن الاثير الجزري: واختلف في شوهده بدرا، فقال ابن اسحاق وابن الكلبي لم يشهدا... وقال غيرهما: شهدا وشهد احدا وما بعدها من المشاهد. اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰، والاصابة ج ۱ ص ۲۳۴.

(۴) وقال خليفة بن خياط: انه كان بدريا... تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۴، وقال ابو نعيم في ترجمته: عفي بدری... معرفة الصحابة ج ۱ ص ۲۴۵.

(۵) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۳-۶۰۷.

(۶) قال العلامة مغلطاني: وفي قول المزي اختلاف في شوهده بدرا، نظر، لان الذي قال: انه شهدا وهم ورد قوله، فصا كلا قول. والصحيح الذي ذكره جماعة من الائمة انه لم يشهدا. قاله ابن عساكر وغيره. اكمال تهذيب الكمال ج ۲ ص ۲۲۷.

وصرح ايضا بعدم شوهده بدرا الحاکم في المستدرک ج ۳ ص ۳۲۵، ۳۲۶، والحافظ الذهبي في تاريخ الاسلام ج ۲ ص ۷۵، وابن سعد في الطبقات الكبرى ج ۳ ص ۶۰۵، وابن عساكر في تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۴، ۵۷، وابن كثير في البداية والنهاية ج ۷ ص ۹۹، وابن حجر في التهذيب ج ۱ ص ۳۴۸، والذهبي في

سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۳۴۳.

په قافلې پسې شاته روان یی، که ماته علم وي چه تاسو د جنگ دپاره ځی: نوزده به هرگز شاته نه وي پاتې شوې، رسول الله ﷺ چه دا واوریدل نو وي فرمائیل: تا رشتیا اوئیل (۱)

محمد بن سعد رحمته الله په الطبقات الکبری کښ دا واقعه په وضاحت سره ذکر کړې ده (۲)
خو په احد کښ شریک شوې وو او په هغې کښ اووه ځایه زخمی شوې وو، هم دغه شان په خندق او ټولو غزواتو کښ د رسول الله ﷺ شریک شوې وو. (۳)

په صحیحین او بعض نورو کتابونو کښ د هغه روایات دی. (۴) د هغه ټول روایات اتلس دی، چه د هغې نه یو متفق علیه دي. (۵) هغه د رسول الله ﷺ نه روایت کوی، او د هغه نه په روایت کونکو کښ سیدنا انس بن مالک، کعب بن مالک، ابو سعید خدری، عائشه رضی الله عنہا، عبدالرحمن بن ابی لیلی، د هغه والد ابو لیلی الانصاری، ابن شفیع الطیب، محمد بن ابراهیم بن الحارث التیمی او حصین بن عبدالرحمن الاشهل رضی الله عنہ شامل دی. اخره کښ ذکر شوې دوه کسانو د هغه زمانه نه ده بیا موندلې. (۶)

ابو عبید القاسم بن سلام، محمد بن عبدالله بن نمیر، عمرو بن علی، یحیی بن بکیر، بغوی، ابن السکن، واقدی او جمهور علماء سیر ذکر کړې دی چه د سیدنا عمر بن الخطاب رضی الله عنہ په دور خلافت کښ په شعبان ۲۰ هجری کښ په مدینې منوره کښ وفات شو، سیدنا عمر رضی الله عنہ د هغه جنازې ته اوږه ورکړه او په جنت البقیع کښ ئې د هغه جنازه ادا کړه او هم هلته دفن شو. (۷)

رضی الله عنه وارضاه

(۱) تاریخ دمشق ج ۳ ص ۵۴. الطبقات الکبری لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۵. وقال الذهبي: وندم على تخلفه عن بدر. وقال: ظننت انها العير. ولو ظننت انه غزو ما تخلفت ... سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۳۴۳. تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۳۴۸. المستدرک ج ۳ ص ۳۲۵. ۳۲۶

(۲) اوگنوری: الطبقات الکبری لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۵. کذا فی تاریخ دمشق ج ۳ ص ۵۷
(۳) المستدرک ج ۳ ص ۳۲۶. الطبقات الکبری لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۵. الاصابة ج ۱ ص ۲۳۴. اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰. سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۲۳۴.

(۴) الاصابة ج ۱ ص ۲۳۴

(۵) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال للخزرجی ص ۳۸

(۶) تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۴۶، ۲۴۷. تاریخ دمشق ج ۳ ص ۵۳. تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۳۴۷. اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۰. تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵

(۷) المستدرک ج ۳ ص ۳۲۵. الطبقات الکبری لابن سعد ج ۳ ص ۶۰۶. الاصابة ج ۱ ص ۲۳۵. اسد الغابة ج ۱ ص ۱۳۱. سير اعلام النبلاء ج ۱ ص ۱ ص ۳۴۳. البداية والنهاية ج ۷ ص ۹۹. تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۵۲، ۲۵۳. تاریخ دمشق ج ۳ ص ۵۵. تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۳۴۶. تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۷۵. اكمال تهذيب الكمال ج ۲ ص ۲۲۶. الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة. حرف الالف، رقم الترجمة ۳۴۳. بتحقيق الشيخ محمد عوامه، ص ۲۵۲. دار القبة للثقافة الاسلامية... [بقينه برصفحه آنده...]

امام بخاری رحمته الله په کتاب مناقب الانصار کښ د هغه منقبت کښ باب منقبة اسيد بن حضير و عباد

بن بشر رحمته الله قائم کړې دې. **قوله: مَا هِيَ بِأَوَّلَ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ:** اي د ابوبکر رحمته الله د کور خلقو! دا ستاسو رومي برکت نه دې!

(آل ابی بکر) نه مراد خپله سيدنا ابوبکر صديق، د هغه اهل او تابعدار دي. (۱) په بعض نسخو کښ (اول) د پاء جاره نه بغير راغلې دې او هغه نصب او رفع دواړو طريقو سره لوستلې شوې دې، نصب په دې تقديرچه (ما) مشبه بليس عامله وي. او رفع په په تقدير د اهمال وي. (۲)

بهر حال! د دې نه معلومېږي چه بل څه برکت د مخکښ نه ښکاره شوې وو، ما د هغې طرف ته په شروع کښ اشاره کړې وه چه په ظاهره کښ د دې نه د افک د خلاصی طرف ته اشاره ده (او د افک واقعه د دې قصې نه مخکښ پېښه شوې وه) (۳) ځکه چه مسلمانان د منافقانو د لعن طعن مورد جوړ شوې وو، مخالفينو قسم قسم طعن او تشنيع کولو، الله پاک د عائشې رحمته الله براءت نازل کړو نو مومنان هم د غم نه خلاص شو.

خو دلته يو اشکال دا کيدې شي چه د قصه سابقه نه د افک قصه ولې مراد کړې شي؟ د دې څه وجه ده، د افک نه علاوه بله څه قصه هم مراد کيدې شي؟ د دې جواب دا دې چه د افک قصه هغه قصه ده کومه چه د مسلمانانو دپاره د برکت جوړيدو حوالې سره مشهوره شوه او بله يوه داسې واقعه نشته کومه چه دې حوالې سره مشهوره شوې

....بقية از گذشته] مؤسسة علوم القرآن، تقريب التهذيب، بتحقيق الشيخ محمد عوامة، رقم الترجمة ۵۱۷ ص ۱۱۲، دار الرشيد، سوريا، حلب، خلاصة تهذيب تهذيب الكمال، ص ۳۸.

ولم نجد فيه خلافا الا ما حكى عن المدائني انه قال: انه توفي سنة احدى وعشرين، كما في الاصابة ج ۱ ص ۲۳۵، وتهذيب التهذيب ج ۱ ص ۲۴۸.

وقال ابن عساكر: وحكى المدائني انه توفي سنة احدى وعشرين، وتبعه على ذلك خليفة بن خياط. تاريخ دمشق ج ۳ ص ۵۹.

(۱) شرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۱، فتح الباري ج ۱ ص ۵۶۰، تحفة الباري ج ۱ ص ۲۶۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۵۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۹.

(۲) تحفة الباري ج ۱ ص ۲۶۶، اعمال د اهل حجاز (هم دغه شان د اهل تهامة او اهل نجد) مذهب دې، هم په دې وجه دې ته ما نافيه حجازيه ونيلې شي او اهمال د بنو تميم مذهب دې. هداية النحو ص ۴۷، قديمي، جامع الدروس العربية ج ۲ ص ۲۱۰، قديمي، كذا في كتب النحو المبسوطه.

(۳) المنتقى ج ۱ ص ۴۲۴، ۴۲۵، فتح الباري ج ۱ ص ۵۷۲، ۵۷۳، ارشاد الساري ج ۱ ص ۵۷۶، فيض الباري ج ۱ ص ۵۱۴، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۰.

وی، په دې وجه په ظاهره کښې هم هغه مراد ده. (۱)
دا جمله د عائشې رضی اللہ عنہا، ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ او د هغوی د کورنۍ په فضیلت اود هغوی بار بار د برکت سبب جوړیدو باندې دلالت کوي. (۲)

د دې نه پس خان پوهه کړې چه دلته د سیدنا اسید رضی اللہ عنہ الفاظ «ماهی پاول برکتکم یا ال ابن بکر» ذکر کړې شوي دي او په کتاب التفسیر کښې د عمرو بن الحارث په روایت کښې دا الفاظ دي: «لقد بارک الله للناس فيكم يا ال ابن بکر، ما اتمم الا برکة لهم» (۳) اي آل ابی بکر! ستاسو په وجه باندې الله پاک خلقو ته برکات ورکړل، تاسو خو د خلقو دپاره د برکت سبب یئ! په وړاندې باب کښې د هشام بن عروه رضی اللہ عنہ په روایت کښې دي: «فوالله! ما نزل بك امر تکرهينه الا جعل الله ذلك لك وللمسلمين فيه هديا» (۴) قسم په الله پاک! چه کله هم تاته څه داسې خبره پيښه شوې ده چه په هغې سره تاته تکلیف رسیدلې وي نو الله پاک پکښې ستا دپاره او د مسلمانانو دپاره خیر پیدا کړې دي. په کتاب فضائل الصحابة او کتاب النکاح کښې هم په دې طریق سره دا الفاظ دي: «فوالله! ما نزل بك امر قط الا جعل الله لك منه مخرجا وجعل للمسلمين فيه برکة» (۵) چه کله هم په تا باندې څه مصیبت راځي نو الله پاک ستا دپاره د هغې نه د خلاصی لار اویاسی او د مسلمانانو دپاره هغه د برکت ذریعه جوړه کړي.

مفهوم او مقصد د دې ټولو الفاظو یو دې چه د عائشې رضی اللہ عنہا او د هغې د کورنۍ د فضیلت ذکر پکښې دي. (۶)

قوله: قَالَتْ قَبِعْنَا الْبَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ فَأَصْبْنَا الْعِقْدَ تَحْتَهُ: عائشه رضی اللہ عنہا فرماني: چه کله مونږ هغه اوښ پاسولو په کوم باندې چه زه سوره اوم نو امیل د هغې د لاندې پروت وو. د دې نه دا معلومه شوه چه کوم حضرات اول د تلاش کولو دپاره تلې وو هغوی ته امیل نه وو ملاؤ شوي. (۷)

(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۲. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۹

(۳) صحیح البخاری. کتاب تفسیر القرآن: سورة المائدة باب قوله تعالى: فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا ... رقم ۴۶۰۸

(۴) باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶

(۵) کتاب فضائل الصحابة. باب فضل عائشة رقم ۳۷۷۳. کتاب النکاح. باب استعارة الثياب للعروس وغيرها رقم ۵۱۴۶. کذا فی مسلم. کتاب الحيض. باب التيمم. رقم ۸۱۵

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۵. فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۲. ۵۷۳

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۶ شرح الرزقانی ج ۱ ص ۱۱۱. اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۰. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۹

بیا په دې هم خان پوهه کړې چه دلته په روایت کښ دی (فامبنا العقد تحتہ) د وړاندې باب په روایت کښ دی (فبعث رسول الله ﷺ رجلا فوجدھا) (۱) باب فضل عائشة رضی الله تعالی عنها، او د مسلم په روایت کښ دی چه: (فارسل رسول الله ﷺ ناسا من اصحابه لی طلبھا) (۲) د ابوداؤد په روایت کښ دی: (فبعث رسول الله ﷺ اسیدا بن حضیر وانا سامعہ لی طلب قلادة اضلتھا عائشة) (۳) او د دې روایاتو تعارض بالکل ښکاره دې.

چه د هغې جواب دا دې، یا داسې اوایی چه د رفع تعارض دپاره د جمع بین الروایات په سلسله کښ به دا وئیلې شی چه کوم خلق ئې د امیل د لتون دپاره لیرلې وو د هغوی امیر سیدنا اسید بن حضیر رضی الله عنہ وو، هم په دې وجه په بعض روایاتو کښ د هغه د نوم تصریح کړې شوې ده، لکه چه د ابوداؤد په روایت کښ دی، او چرته چه مبهم (غیر معین) سړی طرف ته د فعل اسناد شوې دې یعنی (فبعث رسول الله ﷺ رجلا فوجدھا) لکه چه د وړاندې باب په روایت کښ دی هلته هم سیدنا اسید رضی الله عنہ مراد دې. او اوس به دا وئیلې شی چه هغه جماعت کوم چه د امیل د لتون دپاره تلې وو هغوی ته هغه وخت امیل ملاؤ نه شو، چه کله هغوی واپس راغلل او د تیمم آیت نازل شو او هغوی د روانیدو اراده اوکړه او اوښ ئې پاسولو نو اوس اسید بن حضیر رضی الله عنہ ته دوباره ملاؤ شو.

اوس صرف دا خبره پاتې شوه چه د وړاندې باب په روایت کښ خو دی چه (فبعث رسول الله ﷺ رجلا فوجدھا) چه د هغې نه متبادر دا معلومېږي چه هغه امیل هغه سړی ته ملاؤ شو کوم چه د هغې په لتون کښ تلې وو او هم هلته ورته ملاؤ شو، نه په واپسئ کښ، پس د دې حل دا دې چه د (رجلا) نه مراد سیدنا اسید رضی الله عنہ دې (کما ذکرنا) او د (فوجدھا) مطلب دا دې چه د هر قسم تفتیش او لتون نه پس چه کله واپس راغلو نو د اوښ د لاندې ئې هغه امیل بیا موندلو. کذا فی الفتوح وغیره. (۱)

۳۲۸: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ قَالَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ ح وَحَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ النَّضْرِ قَالَ أَخْبَرَنَا هُشَيْمٌ قَالَ أَخْبَرَنَا سَيَّارٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ هُوَ ابْنُ صُهَيْبٍ الْفَقِيرُ قَالَ أَخْبَرَنَا جَابِرُ بْنُ عَبْدِ

(۱) باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶

(۲) صحيح البخاری باب فضل عائشة رقم ۳۷۷۳. كتاب النكاح، باب استعارة الثياب للعروس وغيرها رقم ۵۱۴۶. كذا في مسلم. كتاب الحيض رقم ۸۱۵

(۳) ابوداؤد، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۳۱۷

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۶. شرح الرزقانی ج ۱ ص ۱۱۱، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۰. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۱۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۶

اللَّهِ (۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أُعْطِيَتْ عَمَّا لَمْ يُعْطَيْنِ أَحَدٌ قَبْلِي نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ مَسِيرَةً فَهَرَوْتُ وَجُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهْرًا فَأَتَيْتُهَا رَجُلٌ مِنْ أُمَّتِي أَدْرَكَنِي الصَّلَاةَ فَلْيُصَلِّ وَأَجَلْتُ لِي الْمَغَانِمَ وَلَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَأُعْطِيَتْ الشَّقَاعَةُ وَكَانَ النَّبِيُّ يُنْعَثُ إِلَى قَوْمِهِ خَاصَّةً وَيُنْعَثُ إِلَى النَّاسِ عَامَّةً (۲) [۴۲۷، ۲۹۵۴]

رجال الحديث

① محمد بن سنان : دا محمد بن سنان عوقی باهلی بصری رحمته الله دی، د هغه تذکره په کتاب العلم کنډ د اولنی حدیث د لاندې راغلي ده. (۱)

② هشیم : دا ابو معاویه هشیم (په هله وقتم الشین مصغرا) (۲) بن بشیر (بوزن عظیم) (۳) بن قاسم بن دینار سلمی واسطی دی. (۴)

هغه د خپل والد محترم قاسم بن بشیر، امام زهري، عمرو بن دینار، ایوب سختیانی، سلیمان تیمی، سلیمان اعمش، حمید الطویل، عبدالعزیز بن صهیب، ابو اسحاق الشیبانی، عطاء بن السائب، حجاج بن ارطاة، خالد الخذاء، داؤد بن ابی هند، حمزه بن دینار، شعبه بن الحجاج، عبدالملک بن عمیر، لیث بن سعد او یحیی بن سعید انصاری رحمته الله وغیره نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کنډ امام احمد بن حنبل، سفیان ثوری، امام شعبه (کوم چه د هغه د شیوخ نه دي، عبدالله بن مبارک، ابوبکر بن ابی شیبه، عبدالرحمن بن مهدی، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدينی، قتیبه بن سعید، ابو عبید قاسم بن سلام، امام مالک بن انس، هناد بن السری، محمد بن سنان عوقی، محمد بن سلام بیکندي، وکیع بن الجراح، مسدد بن سرهد، وهب بن بقیه، یحیی بن معین او یحیی بن یحیی نیشاپوری رحمته الله وغیره شامل دي. (۵)

(۱) الحدیث اطرافه فی کتاب الصلاة، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم جعلت لی الارض مسجدا وطهورا. رقم ۴۳۸. وفی کتاب فرض الخمس، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم احلت لکم الغنائم رقم : ۳۱۲۲. واخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب المساجد مواضع الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، رقم ۱۱۶۳، والنسائی فی سننه، فی کتاب الفسل والتیمم، باب التیمم بالصعید الطیب رقم ۴۳۲

(۲) اوگوری: کشف الباری ج ۳ ص ۵۳، ۵۴

(۳) المغنی ص ۲۹۰، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، الکونثر الجاری ج ۲ ص ۸

(۴) تقریب التهذیب رقم ۷۳۱۲

(۵) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۲۷۲، رقم ۶۵۹۵، تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۵۹، سیر اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۸۷، تقریب التهذیب رقم ۷۳۱۲

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۲۷۲ تا ۲۷۷، وسیر اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۸۷ تا ۲۸۹، تهذیب التهذیب ج ۱ ص ۵۹، ۶۰

په ۱۰۵ هجری کنب پیدا شوي دي. (۱)

امام عجلې عليه السلام فرماني: «ثقة يعد من الحفاظ وكان يدلس» (۲)

يزيد بن هارون عليه السلام فرماني: «ما رايت احدا احفظ من هشيم الاسفيان ان شاء الله» (۳)

عبد الرحمن بن مهدي عليه السلام فرماني: «كان هشيم احفظ للحديث من سفيان الثوري» (۴)

امام خليلي عليه السلام فرماني: «حافظ متقن» (۵)

عبد الرحمن بن مهدي عليه السلام فرماني: «حفظ هشيم عندي اثبت من حفظ ابي حوانة» (۶)

امام ابو حاتم عليه السلام فرماني: «لا يستل من هشيم في صلاحه وصدقته وامائه» (۷)

ابن ابي حاتم عليه السلام فرماني څه ما د خپل والد محترم نه د هشيم متعلق تپوس او کړو نو هغه

او فرماني: «ثقة وهو احفظ من ابي حوانة» (۸)

حافظ ذهبي عليه السلام فرماني: «امام ثقة مدلس» (۹)

حافظ ابن حجر عليه السلام فرماني: «ثقة ثبت، كثير التدليس والارسال الخفي» (۱۰)

يحيى بن يحيى عليه السلام فرماني: «ما رايت في الشيوع احفظ من هشيم» (۱۱)

ابن سعد عليه السلام فرماني: «كان ثقة، كثير الحديث، ثبتا، يدلس كثيرا» (۱۲)

ابن حبان عليه السلام هغه په كتاب الثقات کنب ذکر کړې دي. (۱۳)

(۱) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۱۳

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۹۰

(۳) تذكرة الحفاظ للذهبي، الطبقة السادسة: ج ۱ ص ۲۴۹، رقم ۲۳۵

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۹۰

(۵) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۶۲، ۶۳

(۶) سير اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۹۲، تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۲۸۲

(۷) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۶۲

(۸) تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۲۸۳، تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۶۱

(۹) الكاشف ج ۲ ص ۳۳۸، رقم ۵۹۷۹

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۵۷۴، رقم ۷۳۱۲

(۱۱) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۶۱

(۱۲) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۱۳

(۱۳) كتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۵۸۷، دار الفكر

په شعبان ۱۸۳ هجری کنب په بغداد کنب د هغوی وفات اوشو. (۱)
 هشیم بن بشیر واسطی رضی الله عنه د حدیث د انمو نه دې د چا په توثیق چه د ټولو انمه کرامو اتفاق
 دې، خو دې په تدلیس کنب مشهور وو، امام عبدالرزاق د عبدالله بن مبارک رضی الله عنه نه نقل کړې
 دې هغه فرمائی چه ما هشیم ته اووې چه تاسو د کثیر الحدیث کیدو باوجود تدلیس ولې
 کوئ؟ نو هغه او فرمائیل چه امام اعمش رضی الله عنه د لوئی خلقو نه وو او هغه به هم تدلیس کولو. (۲)
 امام حاکم رضی الله عنه د هغوی د تدلیس په باره کنب دا نقل کړې دی چه د هغوی شاگردانو یو کړت
 په دې خبره باندې اتفاق اوکړو چه هغوی به د هشیم هغه روایت نه اخلی کوم چه هغه تدلیسا
 بیانوی، پس هشیم ته د دې خبرې علم اوشو نو هغه د هر حدیث د بیانولو په وخت د تحدیث
 تصریح اوکړه او وې وئیل (حدثنا حصین ومغيرة) چه کله د درس نه فارغ شو نو د شاگردانو نه
 ئې ټپوس اوکړو چه ما نن یو روایت تدلیسا بیان کړې دې؟ نو هغوی جواب ورکړو نه نو په
 دې باندې هشیم اووې چه کوم احادیث ما بیان کړی دی په هغې کنب ما یو حرف هم د مغیر نه
 نه دې اوریدلې، بلکه د (حدثنا حصین ومغيرة) نه زما مراد دا وو چه (حدثنا حصین وهو مسوول
 واما مغيرة فغير مسوول) (۳)

خاص طور سره د امام زهري رضی الله عنه نه چه د هغه کوم روایات دی هغه د محدثینو په تزد د کمې
 درجې دی.
 بهر حال! د محدثینو او حفاظ یو جماعت د دې خبرې تصریح کړې ده چه امام بخاری رضی الله عنه د
 هشیم نه صرف هم هغه روایات اخستلې دی په کوم کنب چه هغه د تحدیث تصریح کړې ده،
 حافظ صاحب رضی الله عنه فرمائی چه ما په بخاری کنب د هشیم د روایاتو تتبع اوکړه نو هم دغه شان
 مې بیا موندل، (یعنی بخاری د هغه صرف هغه روایات اخستلې دی، په کوم کنب چه هغه د
 تحدیث تصریح کړې ده) پاتې شوه خبره د هغه د روایاتو کوم چه هغه د امام بخاری رضی الله عنه نه نقل
 کړی دی، پس د صحیحینو نه په هغې کنب یو روایت هم نشته. (۴)
 دلته هم هشیم د سیار نه د سماع تصریح کړې ده، او بیا هغه د یزید الفقیر نه او هغه د سیدنا
 جابر بن عبدالله رضی الله عنه نه د سماع تصریح کړې ده، لهذا د دې سند په متصل کیدو کنب هیڅ
 کلام نشته. (۵)

(۱) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۱۳، تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۶۲، تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۲۸۸، تذکره
 الحفاظ ج ۱ ص ۲۴۹، الکاشف ج ۲ ص ۳۳۸، رقم ۵۹۶۹، تقریب التهذیب ص ۵۷۴، رقم ۷۳۱۲، خلاصة
 تهذیب تهذیب الکمال للخزرجی ص ۴۱۴

(۲) تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۶۲

(۳) پورته حواله

(۴) هدی الساری، الفصل التاسع ص ۶۲۶، دار الکتب العلمیة

(۵) فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۲

سعید بن النضر : دا سعید بن النضر په فتحې د نو او سکون د ضاد سره، (۱) ابو عثمان بغدادی رحمته الله دې هغه د اسماعیل بن عیاش، عثمان بن عبد الرحمن وقاصی، هشیم بن بشیر، ابو البختری او وهب بن وهب قاضی رحمته الله و غیره نه روایت حدیث کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ امام بخاری او فضل بن احمد بن سهل املی رحمهما الله و غیره داخل دی. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (۳) «لَقَدْ» (۴) ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کښ د هغه ذکر کړې دې. (۵) په ۲۳۴ هجری کښ وفات شوې دې. (۶) رحمه الله رحمة واسعة سیار : دا سیار «بفتح الشين المهملة وتشديد الياء وبالراء» (۷) ابن ابی سیار ابو الحكم (بفتح الكاف) (۸) عنزی (بفتح النون) (۹) واسطی رحمته الله دې. (۱۰) هغه د ثابت بنانی، زر بن حبیش، ابو وائل شقیق بن سلمه اسدی، شهر بن خوشب، عامر شعبی، عبد الرحمن بن ابی لیلی، یزید الفقیر او ابو برده بن ابو موسی اشعری رحمته الله و غیره نه روایت حدیث کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ اسماعیل بن ابی خالد، حسن بن حکم، سفیان ثوری، سلیمان التیمی، شعبه بن حجاج، عباد بن کثیر ثقفی او هشیم بن بشیر رحمته الله و غیره شامل دی. (۱۱)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱. تحفة الباری ج ص ۲۶۶. دا لفظ چه چرته هم په الف لام سره وی هلته به په ضاد سره «النضر» وی او چرته هم بغیر د الف لام نه بغیر راځی هلته به صاد سره (نصر) وی. الکوتر الجاری ج ۲ ص ۸. تهذیب الکمال ۱۳ ۸۸. تهذیب التهذیب ۹۹۱۴. تقریب التهذیب ص ۲۴۱. رقم (۹۴۰۶) خلاصة الخرجی ص ۱۴۳. الجرح والتعديل ج ۴ ص ۶۸. رقم (۵۴۱۲/۲۹۳)

(۲) تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۸۸

(۳) تقریب التهذیب ص ۲۴۱. رقم ۲۴۰۶

(۴) کتاب الثقات ج ۵ ص ۱۸۶. رقم ۱۳۵۳. دار الكتب العلمية

(۵) تهذیب الکمال ج ۱۱ ص ۸۸. تهذیب التهذیب ج ۴ ص ۹۲. الکاشف ج ۱ ص ۴۴۵. رقم ۱۹۶۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱. تقریب التهذیب ص ۲۴۱. رقم ۲۴۰۶

(۶) فتح الباری ج ۲ ص ۵۷۴. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶. الکوتر الجاری ج ۲ ص ۸

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱

(۸) خلاصة الخرجی ص ۱۶۰

(۹) تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۳۱۳. تهذیب التهذیب ج ۴ ص ۲۹۱. اکمال مغلطانی ج ۶ ص ۱۸۶. رقم ۲۳۲۲

(۱۰) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۳۱۴

د هغه شمار په کبار تبع تابعین کښ کيږي، د بعض صحابه کرام رضي الله عنهم زمانه هغوی موندلې ده، خو لقاء نهې د چا سره هم نه ده شوې، ټولو محدثينو د هغه په توثيق باندې اتفاق کړې دې، اصحاب د صحاح سته او نور محدثين کرام د هغه نه روايات اخستلي دي. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني: (ثقة) (۲)

امام يحيى بن معين او امام نسائي رحمتهما الله فرماني: (ثقة) (۳)

امام احمد بن حنبل رحمته الله عليه فرماني: (صديق، ثقة، ثبت في كل المشايخ) (۴)

ابن حبان رحمته الله عليه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۵) په ۱۲۲ هجري کښ هغه وفات شوې دې. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

يزيد: دا ابو عثمان يزيد بن صهيب (مصغرا مخففا) (۷) کوفي الفقير رحمته الله عليه دې. (۸)

فقير ... د باب سمع نه (فقر - فقرا) د فعيل په وزن باندې صفت مشبه دې، دا هغه سړی ته ونيلې شی چه د هغه د ملا په هډوکي کښ د بيماري يا کمزوري د وجې نه درد وی. او د باب کرم نه (فقر - فقرا) د غريب په معنی کښ استعمالیږي. (۹)
دلته فقير په اوله معنی کښ مستعمل دې، دا د مالدار يا غنی مقابل نه دې، هغه ته فقير په دې وجه ونيلې شی چه د هغه د ملا په هډوکي کښ به د درد شکايت وو. (۱۰)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۸

(۲) تقريب التهذيب ص ۲۶۲

(۳) تهذيب الكمال ج ۱۲ ص ۳۱۵، تهذيب التهذيب ج ۴ ص ۲۹۲

(۴) پورته حواله جات

(۵) کتاب الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۴۲۱، دار الفكر

(۶) خلاصة الخرجی ص ۱۶۱، تهذيب الكمال ج ۱۲ ص ۳۱۵، تهذيب التهذيب ج ۴ ص ۲۹۲، تقريب التهذيب ص ۲۶۲، رقم: ۲۷۱۸، الکاشف ج ۱ ص ۴۷۵، رقم ۲۲۱۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱، سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۳۹۲

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱، الکونر الجاری ج ۲ ص ۸

(۸) خلاصة الخرجی ص ۴۳۲، تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۳۳۸، تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۱۶۳، ۱۶۴، طبقات ابن سعد ج ۶ ص ۳۰۵، تقريب التهذيب ص ۶۰۲، رقم ۷۷۳۳

(۹) فقر فقرا: الشکی فقر ظهريه من مرض او کسر، فهو فقير وفقير وفقير ... فقر فقارة ... ضد استغنى .. افتقر، فقر، واليه احتاج فهو فقير، ج: فقراء ... (المنجد في اللغة ص ۵۹۰، تهران)

انظر ايضا تاج العروس (فصل الفاء من باب الراء ج ۳ ص ۴۷۳، ولسان العرب ج ۵ ص ۶۲، ايران، ومعجم الصحاح ص ۸۱۸، والقاموس المحيط ص ۴۱۲، دار الفكر

(۱۰) خلاصة الخرجی ص ۴۳۲، تقريب التهذيب ص ۶۰۲، رقم: ۷۷۳۲، ... [بقیه بر صفحه آئنده ...]

هغه د سیدنا جابر بن عبدالله، عبدالله بن عمر بن الخطاب او ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ و غیره نه روایت حدیث کوی، د هغه نه په روایت کونکو کښ اشعث بن سوار، مسعر بن کدام، حکم بن عتیبه، سلمان اعمش، امام ابوحنیفه، سیار بن ابی سیار، قیس بن سلیم، محمد بن ابی ایوب او منصور بن دینار رضی اللہ عنہ و غیره شامل دی. (۱)

امام نسائی، یحیی بن معین او ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی: (ثقة) (۲)

امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: (صدوق) (۳)

ابن خراش رضی اللہ عنہ فرمائی: (جلیل، صدوق، غریز الحديث) (۴)

امام ابو زرعه رضی اللہ عنہ په یو بل خانی کښ فرمائی: (یکتب حدیثه) (۵)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: (ثقة) (۶)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: (ثقة) (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۸)

جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ: دا مشهور صحابی دي، د هغه احوال په کتاب الوضوء، باب من لم ییر الوضوء الا من المخرجین، من القبل والدبر.... کښ اوگورئ.

شرح حدیث: امام بخاری رضی اللہ عنہ دا حدیث په دوه سندونو سره ذکر کړې دي، د اول سند الفاظ په ۶۲ صفحه باندې په کتاب الصلاة کښ راروان دي. (۹) او دلته ئې د دویم سند الفاظ ذکر

...بقیه از گذشته [فتح الباری ۵۶۵۱۱، ارشاد الساری ۵۷۷۱۱، تحفة الباری ۲۶۶۱۱، الکاشف ج ۲ ص ۳۸۴، رقم ۶۳۲۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۱، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۶، التوشیح علی الجامع الصحیح للسيوطی ج ۱ ص ۲۸۲، دار الکتب العلمیة، التوضیح لشرح الجامع الصحیح ج ۵ ص ۱۶۲، وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامیة، قطر (۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۳۲، ص ۱۶۴، تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۳۸

(۲) تهذیب الکمال ج ۳۲، ص ۱۶۵، تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۳۸

(۳) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۳۷، تهذیب الکمال ج ۳۲، ص ۱۶۵

(۴) تهذیب الکمال: ج ۳۲ ص ۱۶۵

(۵) تهذیب الکمال ج ۳۲، ص ۱۶۵، تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۳۳۸

(۶) تقریب التهذیب ص ۶۰۲، رقم ۷۷۳۳

(۷) الکاشف ج ۲ ص ۳۸۴، رقم ۶۳۲۱

(۸) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۵۳۵

(۹) باب قول النبی ﷺ: جعلت لی الارض مسجد و طهورا ..... رقم ۴۳۸

کړې دی، هم دا د امام بخاری رحمته الله علیه اکثر او غالبی عادت دې، بعض وخت داسې هم شوې دی چه د اول سند الفاظ ئې بل ځانې کښ ذکر کړې هم نه وی.

حافظ صاحب رحمته الله علیه د ذکر شوی سند نکات بیانولو سره لیکي چه د امام بخاری رحمته الله علیه دواړه استاذانو هغه ته دا حدیث د هشیم نه بیان کړې دې، د دې باوجود امام بخاری رحمته الله علیه د حدیث په بیان کښ دواړه شیوخ جمع نه کړل چه **«حدثنا محمد بن سنان وسعيد بن النضرني ونيلي وي خكه چه هغه دا حدیث د ذواړو استاذانو نه په جدا جدا مجلس کښ اوریدلې دې»**.

او په ظاهره کښ د محمد بن سنان نه په حدیث اوریدلو کښ د امام بخاری رحمته الله علیه سره نور هم ډیر حضرات شریک وو، په دې وجه ئې **«حدثنا»** د جمع په صیغې سره ذکر کړو. او د سعید بن

النضر نه ئې دا روایت ځانله اوریدلې دې، په دې وجه ئې په **«حدثني»** د مفرد صیغې سره ذکر کړو، بیا وړاندې د هغه اولنې استاذ په ظاهره کښ د امام هشیم رحمته الله علیه نه هم د هغه په الفاظو

کښ اوریدلې دې (چه هشیم خپله بیانونکې وو) هم په دې وجه ئې د **«حدثنا»** تحدیث لفظ استعمال کړو، او دویم استاذ سعید بن النضر هغه حدیث د هشیم مخکښ خپله لوستلې دې یا ئې بل څوک په لوستلو باندې اوریدلې دې (یعنی هشیم خپله نه دې بیان کړې) هم په دې وجه ئې د **«اخبثنا»** صیغه استعمال کړه، **«حدثنا»** ئې او نه وئیل، بهر حال! دا ټولې خبرې د اصطلاح د رعایت کولو د وجې نه دی.

بیا د متن الفاظ د امام سعید بن النضر (یعنی د دویم سند) دی او د امام بخاری رحمته الله علیه د صنیع د استقراء او تتبع نه معلومېږي چه کله هغه د حدیث د یو نه زیات سندونه بیانوی نو الفاظ د آخری سند وی. والله اعلم^(۱)

قوله: أُعْطِيتُ خَمْسًا لَمْ يُعْطَهُنَّ أَحَدٌ قَبْلِي : ماته پنځه څیزونه داسې راکړې شوې دی کوم چه زما نه مخکښ یو نبي ته هم نه دی ورکړې شوی.

د کتاب الصلاة په روایت کښ د **«من الانبياء»** اضافه ده. ^(۲) او په مسند احمد کښ د عبدالله بن عباس رضی الله عنه په روایت کښ د دې نه روستود **«ولا اقلوه فخرا»** اضافه ده. ^(۳) یعنی دا خبره د فخر د وجې نه نه کوم، بلکه د تحدیث بالنعمة په طور ئې کوم. لقوله تعالى: **«وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ»** ^(۴)

^(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۴

^(۲) صحيح البخاری. کتاب الصلاة. باب قول النبي ﷺ جعلت لي الارض مسجدا وطهورا. رقم ۴۳۸

^(۳) مسند احمد. احاديث عبدالله بن عباس رضي الله عنهما. رقم ۲۲۵۶. ج ۱ ص ۶۶۱ عالم الكتب.

امام احمد رحمته الله علیه د عبدالله بن عباس رضی الله عنه دا حدیث په یو بل ځانې کښ روایت کړې دې. په هغې کښ د **«ولا اقلوه فخرا»** الفاظ دی. او گورئ: رقم ۲۷۴۳

^(۴) شرح المواهب اللدنية ج ۷ ص ۱۰۶، ۱۰۷

په مسند احمد کښ د (عمرو بن شعيب، عن ابيه، عن جدّه) په روايت کښ دی چه رسول الله ﷺ دا خبره د غزوه تبوک په موقع باندې ارشاد فرمائيږي وه. (۱)
دې څيزونو ته خصائص ونيږي شي، د رسول الله ﷺ د خصائص په سلسله کښ ډير روايتونه راغلې دي، په بعض کښ د درې او په بعض کښ د شپږو ذکر دي، په بعض کښ د دې نه علاوه عددونه راغلې دي (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله په فتح الباري کښ د خصائص متعلق مختلف روايات جمع کولو سره د هغې نه اولس خصائص اخذ کړي دي، او ونيږي نې دي چه که نوره تتبع او کړي شي نو خصائص د دې نه هم زيات کيدې شي، بيا ئې ليکلي دي چه ابو سعيد نيشاپوري رحمه الله په خپل کتاب شرف المصطفى ﷺ کښ شپيته خصائص جمع کړي دي. (۳)
د خصائص په تعداد کښ تعارض او د هغې جواب: اوس په دې مختلف روايات کښ چه د خصائص د تعداد متعلق کوم ظاهري طور تعارض موندلې شي د دې يو جواب خو دا دي چه

(۱) ونښه: عن عمرو بن شعيب عن ابيه عن جدّه ان رسول الله صلى الله عليه وسلم عام غزوة تبوك قام من الليل يصلي ... حتى اذا صلى وانصرف إليهم فقال لهم لقد أعطيت الليلة خمسا ما أعطيهن أحد قبلي... مسند الامام احمد، مسندات عبدالله بن عمرو بن العاص، رقم ۷۰۶۸، ج ۲ ص ۷۱۸، عالم الكتب.

(۲) پس په مسند بزار کښ د ابوهريره رحمه الله په روايت کښ د دوه خصلتونو ذکر دي: فضلت على الأنبياء بخصلتين كان شيطاني كافرا فأعانني الله عليه حتى أسلم ونسيت الخصلة الأخرى. البحر الزخار. المعروف بمسند البزار، مسندات ابي هريرة رضي الله تعالى عنه: رقم ۷۸۲۶

په مسلم کښ د سيدنا حذيفه بن اليمان رحمه الله په روايت کښ د درې خصائص ذکر دي: ونښه: «فضلنا على الناس بثلاث جعلت صفوفنا كصفوف الملائكة وجعلت لنا الأرض كلها مسجدا وجعلت تربتها لنا طهورا إذا لم نجد الماء». وذكر خصلة أخرى. مسلم، كتاب المساجد ومواضع الصلاة، رقم ۱۱۶۵

په مسند احمد کښ د سيدنا علي رحمه الله په روايت کښ د څلورو خصلتونو ذکر دي: ونښه: «أعطيت أربعا لم يعطهن أحد من أنبياء الله أعطيت مفاتيح الأرض وسميت أحمد وجعل التراب لي طهورا وجعلت أمتي خير الأمم» (مسند احمد، مسندات علي بن ابي طالب رضي الله تعالى عنه، رقم ۱۳۶۲).

او د پنځه خصائصو روايت د بخاري نه علاوه په صحيح مسلم، صحيح ابن حبان، سنن نسائي، مسند احمد، مسند بزار، مسند حميدي، مسند ابي عوانه، مصنف ابن ابي شيبة، شعب الايمان للبيهقي، سنن كبرى للبيهقي، معجم اوسط، معجم كبير للطبراني او سنن دارمي وغيره کښ د مختلف صحابه کرام رحمه الله نه د الفاظ د لږ فرق سره روايت شوي دي.

او په مسلم کښ د ابوهريره رحمه الله په روايت کښ د شپږو خصلتونو ذکر دي: ونښه: «فضلت على الأنبياء بست أعطيت جوامع الكلم ونصرت بالرعب وأحلت لي الفنائم وجعلت لي الأرض طهورا ومسجدا وأرسلت إلى الخلق كافة وختم بي النبيون» مسلم، كتاب المساجد ومواضع الصلاة، رقم ۱۱۶۷

(۳) فتح الباري ۱ ص ۵۶۹، كذا في عمدة القاري ج ۴ ص ۱۲، ۱۳، والمواهب اللدنية مع شرح العلامة الزرقاني. الفصل الثاني فيما خصه الله تعالى به من المعجزات وشرفه به على سائر الأنبياء من الكرامات والايات البينات: ج ۷ ص ۱۰۷ - ۱۱۰، عباس احمد الباز

د یو عدد په ذکر کولو سره د هغه د زائد نفی نه لازمیږي، پس که په یو روایت کښ درې، پنځه یا شپږ خصائص ذکر دی، نو د دې مطلب دا نه دی چې خصائص هم په دغه عدد کښ منحصر دی، بلکه د دې نه زیات هم کیدې شي، لهذا که چا سره شل یا دیرش دینارونه وی او هغه اوایي چې ما سره پنځلس دینارونه دی نو د دې نه د زیاتو پنځو یا پنځلسو نفی نه لازمیږي، لهذا هغه په دویم کړت دا ونیلي شي چې ما سره شل (یا دیرش) دینارونه دی. (۱)

دا جواب خود هغه حضراتو د طرف نه دې کوم چې د عدد مفهوم لره اعتبار نه ورکوي او کوم چې اعتبار کوي هغوی فرماني چې رسول الله ﷺ ته چې د کومو څیزونه علم کیدلو هغه نې بیانول، یا چې د کومو څیزونو د ذکر کولو موقع ورته ملاویده هغه نې ذکر کړل (۲)

علامه جلال الدین سیوطي رحمه الله د رسول الله ﷺ په خصائص باندې کفاية اللیب فی خصائص الحبيب ﷺ په نوم باندې یو مستقل کتاب لیکلي دي کوم چې د خصائص کبری په نوم سره په علماء کرامو کښ مشهور دي او په دوه جلدونو کښ د حیدر آباد نه چاپ شوې دي او اوس په بلاد عربیه کښ د هغې قوتو اخستلو سره چاپ کړې شوې دي. علامه جلال الدین سیوطي رحمه الله خو د خپل علم مطابق په هغې کښ هیڅ خصوصیت نه دي پریخودلي او د علامه دا کتاب په دې موضوع باندې د ټولو نه جامع کتاب دي، روستنو بعض علماء کرامو د هغې نه بعض څیزونه مختصر کولو سره چاپ کړې دي. (۳)

په شرح مواهب کښ هم په دې موضوع باندې ډیر غوره تفصیل دي.

قوله: نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ: (یو دا چې، ما سره د یوې میاشتې د فاصلې په مقدار رعب باندې زما مدد کړې شوې دي.

د رعب نه مراد دا دي چې الله پاک د رسول الله ﷺ د دشمنانو (کفار او مشرکینو) په زېړونو کښ مدد کینوي، لکه چې د په سورة آل عمران کښ د الله پاک ارشاد دي: **(سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ)** (۴)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳. شرح المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۱۱۰. فتح الملهم ج ۴ ص ۳۴۳. حاشیة السیوطی علی النسائی. کتاب الفسل والتیمم. باب التیمم بالصعب. ج ۱ ص ۷۳. قدیمی

(۳) علامه سیوطی رحمه الله د نسائی په حاشیه کښ د دې خپل تالیف په باره کښ خپله لیکي: وقد دعانی ذلک ... الی تتبعها. فوجدت ذلک شینا کثیرا فی الاحادیث. والاثار. وکتب التفسیر وشروح الحدیث والفقه والأصول والتصوف فأفردتها فی مؤلف سمیته أنموذج اللیب فی خصائص الحبيب وقسمتها قسمین ما خص به عن الأنبياء وما خص به عن الأمة وزادت عدة القسمین علی ألف خصیصة. وسار المؤلف المذكور إلی أقاصی المغارب والمشارق واستفاده کل عالم وفاضل. وسرق منه کل مدع وسارق. (حاشیة السیوطی علی النسائی ج ۱ ص ۷۳. قدیمی)

(۴) آل عمران ص ۱۵۱

او ځنگه چه د بدر په قصه کښ د الله پاک فرمان دې، ﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبَّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأَلِفِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ﴾^(۱)

او هم دغه شان په مسند احمد کښ د سيدنا ابو امامه الباهلي رضي الله عنه په روايت کښ د دې نه روستو ﴿يَقْذِفُ فِي قُلُوبِ اَعْدَائِي﴾ (کوم رعب چه زما د دشمنانو په زړونو کښ اچولې کيږي) اضافه ده.^(۲)

دلته په روايت کښ د ﴿مسيرة شهر﴾ ذکر دې، د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه په يو روايت کښ د ﴿مسيرة شهر او شهرين﴾ په شك سره راغلې دې.^(۳) او د ابن عباس رضي الله عنه په يو بل روايت کښ په جزم سره ﴿مسيرة شهرين﴾ راغلې دې.^(۴) او د السائب بن يزيد رضي الله عنه په روايت کښ ﴿شهر امامي و شهر اخلفي﴾ الفاظ راغلې دي.^(۵) علامه زرقاني رحمته الله د طبراني په اخري ذکر شوې روايتونو کښ تطبيق بيانولو سره فرمايلې دي چه د السائب بن يزيد رضي الله عنه روايت د عبدالله بن عباس رضي الله عنه د روايت بيان دې.^(۶) يعنې د ﴿مسيرة شهرين﴾ نه مراد ﴿شهر امامي و شهر اخلفي﴾ دې. بهر حال! د مفهوم عدد غير معتبر کيدل مونږ شاته ذکر کړې دي، خو دلته د ﴿مسيرة شهر﴾ حوالي سره درې خبرې ذکر کول پکار دي!

① يوه خو دا چه د ﴿مسيرة شهر﴾ نه په ظاهره کښ متبادر دا ده چه د رسول الله صلى الله عليه وسلم خصوصيت د يوې مياشتې په مقدار باندې په دشمن رعب پريوتل دي، چه د هغې نه د مفهوم مخالف په طور دا فهم کيدې شي چه د يوې مياشتې او د هغې نه د زيات مسافت پورې رعب خو د رسول الله صلى الله عليه وسلم خصوصيت دې، خو د دې نه د کمې مودې په فاصله باندې د دشمن مرعوب کيدل دا د رسول الله صلى الله عليه وسلم سره خاص نه دي، بلکه ممکنه ده چه دا وصف بل چاته هم حاصل وي، خو په مسند احمد کښ د عمرو بن شعيب د روايت الفاظ دي: ﴿ونصرت على العدو

^(۱) الانفال: ۱۲، فتح الباري لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۲، دار الكتب العلمية

^(۲) مسند احمد، مسندات ابي امامه الباهلي رضي الله عنه رقم: ۲۲۴۸۸

^(۳) ونصه: ونصرت بالرعب حتى ان العدو ليخافوني من مسيرة شهر او شهرين. المعجم الكبير. مسندات عبدالله بن عباس رضي الله تعالى عنهما، رقم ۱۱۰۴۷، ج ۱۱ ص ۵۱، دار احياء التراث العربي

^(۴) ونصه: نصر رسول الله صلى الله عليه وسلم بالرعب مسيرة شهرين على عدوه... المعجم الكبير، مسندات عبدالله بن عباس رضي الله تعالى عنهما، رقم ۱۱۰۵۶، ج ۱۱ ص ۵۴

^(۵) ونصه: نصرت بالرعب شهر امامي و شهر اخلفي... المعجم الكبير، مسندات السائب بن يزيد رضي الله تعالى عنه، رقم ۶۶۷۴، ج ۷ ص ۱۵۵

^(۶) شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۶، ۲۲۷

بالرعب، ولو كان بيني وبينهم مسيرة شهر لم يلني منه رعباً»^(۱) چه د دشمن په زړه کښ رعب اچولو سره زما مدد کړې شوې دې، که زما او د دشمن تر مینځه د یوې میاشتې فاصله هم وی نو بیا به هم هغه مرعوب شی، د کلام د دې صنیع نه متبادر هم دا ده چه دا خصوصیت رسول الله ﷺ ته مطلقاً حاصل دې، برابره خبره ده که د رسول الله ﷺ او د دشمن تر مینځه د یوې میاشتې فاصله وی یا د هغې نه کمه یا زیاته.^(۲)

دویمه خبره دا ده چه هر کله دا خصوصیت رسول الله ﷺ ته مطلقاً حاصل دې، نو بیا د یوې میاشتې د تعیین څه معنی ده؟

د دې جواب د حدیث شارحینو دا کړې دې چه د یوې میاشتې د مسافت په تعیین کښ نکته دا ده چه رسول الله ﷺ د مقام مدینې او د هغوی نه چاپیره واقع د دشمنانو ملکونه (شام، عراق، یمن او مصر وغیره، تر مینځه په هیڅ جهت کښ هم د یوې میاشتې نه زیات مسافت هغه وخت نه وو، په دې وجه د یوې میاشتې تنصيص او کړې شو.^(۳)

دریمه خبره دا ده چه دا خصوصیت رسول الله ﷺ ته علی الاطلاق حاصل وو، که رسول الله ﷺ به د لښکر سره وو، یا به بغیر د لښکر نه یوآځې هم وو.^(۴)

ایا دا خصوصیت د رسول الله ﷺ امت ته هم ملاؤ شوې دې؟ : حافظ صاحب فرمائی چه د دې احتمال خو دې چه دا خصوصیت د رسول الله ﷺ نه روستو د هغه امت ته هم ملاؤ شوې وی.
(۵) علامه زرقانی رحمه الله په شرح مواهب کښ د حافظ د دې احتمال وجه او دلیل دا بیان کړې دې

چه د مسند احمد په روایت کښ دی : «والرعب يسع بيني وبين امي شهر»^(۶) چه رعب زما د امت سره د یوې میاشتې په مقدار وړاندې وړاندې روان وی، بیا فرمائی چه : زیاته مشهوره دا ده چه امت محمدیه ته د دې نه حظ وافر ورکړې شوې دې، خو ابن جماعه د یو روایت په حوالې سره وئیلې دی چه هغوی (امت محمدیه) دې باره کښ د رسول الله ﷺ په شان دی.^(۷)

(۱) مسند احمد، مسندات عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه، رقم ۷۰۶۸.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۶. شرح المواهب ج ۲ ص ۲۲۸. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷. شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵، ۱۰۶، ۲۲۸. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴. عمدة القاری ج ۴ ص ۹

دویم جواب دا دې چه د «مسيرة شهر» ذکر د مبالغې للتکثیر دپاره دې، د تحديد دپاره نه دې. (حاشیة الشيخ محمد المحدث التهانوی علی النسائی، کتاب الفسل والتیمم، باب التیمم بالصعید، ج ۱ ص ۷۵. قدیمی.

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۶. شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۶، ۲۲۸. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴.

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷

(۶) مسند احمد، حدیث حذیفه بن الیمان رضی الله تعالی عنه، عن النبی ﷺ، رقم ۲۳۷۲۵

(۷) شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۸

په ذکر شوی خاصیت باندې یو اشکال او د هغې جواب : دلته یو اشکال دا کیدې شی چه د بعض جابر او ظالم حکمران او بادشاهت نه هم خلق د یوې میاشتې په مقدار ویرېږي، هم دغه شان په بلقیس باندې هم د یوې میاشتې په مقدار باندې د سیدنا سلیمان عليه السلام ویره او رعب وو، بیا دا د رسول الله ﷺ خاصیت څنگه شو؟

د دې جواب دا دې چه د دې رعب نه مراد هغه رعب دې کوم چه د اسباب ظاهريه او الات عاديې نه بغیر وی او ذکر شوې ویره د اسباب ظاهريې د لاندې ده، او د رسول الله ﷺ رعب د اسباب ظاهريې نه بغیر وو، بلکه هلته خو ظاهري شان او شوکت د نه کیدو برابر وو او د رسول الله ﷺ حالت خو دا وو چه څو څو ورځې به نې په لوږه کښ تیرولې، په کور کښ به نې درې ورځې متواتر نغري نه بليدو، په خيټه باندې به نې کانړی تړلو ته خبره اورسیده، په دې فقر او غریبي کښ د دشمن په زړه کښ د یوې میاشتې په فاصله باندې د ویرې او رعب پیدا کیدل صرف د رسول الله ﷺ خاصیت دې. ^(۱)

قوله: وَجُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَظَهْرًا: (دویم دا چه) ټوله زمکه زما دپاره د مانځه خانې او پاکونکې جوړه کړې شوې ده.

د (جعلت) صیغې نه معلومېږي چه په زمکه کښ د پاکولو شان د اصل په اعتبار سره نه دې، بلکه د رسول الله ﷺ او د رسول الله ﷺ د امت د خصوصیت په اعتبار سره دې چه د اوبو د نه ملاویدو په صورت کښ په تیمم سره مونځ کولې شی، د حدیث الباب د هم دې جملې نه ترجمه ثابتېږي. ^(۲)

(مسجدا) د جیم په کسري سره د دې معنی (موضع السجود) د سجدي ځانې دې، مطلب به دا وی چه سجده کول د زمکې د هیڅ متعین حصې سره خاص نه دی، بلکه په هر ځانې کښ کیدې شی، سوا د هغه ځایونو نه کوم چه مستثنی دی ^(۳) لکه حمام، مقبره او نجس ځانې وغیره ^(۴)

^(۱) حاشیة السندی علی النسائی. کتاب الفسل والتیمم. باب التیمم بالصعید. ج ۱ ص ۷۴. قدیمی

^(۲) فضل الباری ج ۲ ص ۵۰۸. اداره علوم شرعیه

^(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

^(۴) مرقاة المفاتیح. کتاب الفضائل والشمائل. باب فضائل سید المرسلین. الفصل الاول. رقم الحديث ۵۷۴۷ ج ۱۰ ص ۴۲۶. دار الکتب العلمیه. شرح الطیبی ج ۱۰ ص ۳۴۲. اداره القرآن والعلوم الاسلامیه. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸. فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۳

د ابوداؤد. ترمذی. ابن ماجه په روایت کښ دا مضمون دې: ان النبی صلی الله علیه وسلم قال: الأرض كلها مسجد إلا الحمام والمقبرة. رواه ابوداؤد فی کتاب الصلاة. باب فی المواضع التي لا تجوز فيها الصلاة. رقم ۴۹۲. والترمذی فی ابواب الصلاة. باب ما جاء ان الأرض كلها مسجد الا المقبرة والحمام. رقم ۳۱۷. وابن ماجه فی کتاب الصلاة. باب المواضع التي نكره فيها الصلاة. رقم ۷۴۵

یا د دې نه مراد مسجد معهود دې او په زمکه باندې د مسجد اطلاق د مجاز تشبیه د قبیل نه دې، معنی دا ده چه هر کله پوره زمکه باندې مونځ لوستل جائز شونو زمکه د مسجد په شان شوه (چه هلته هم مونځ جائز شو)، هم په دې وجه باندې په هغې باندې د مسجد اطلاق کړې شوې دې. (۱)

علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د تیرو امتونو دپاره په وختونو کښن توسیع وه او په ځایونو کښن ئې تنگی او تحدید وو (یعنی د عبادت دپاره ئې د معبد تخصیص وو. خو په وختونو کښن نه، او زمونږ دپاره د هغې برعکس په وختونو کښن تحدید او په ځایونو کښن توسیع او گنجائش دې، پس په کتب سابقه کښن چه زمونږ کوم اوصاف بیان کړې شوې دی د هغې نه دا هم دی چه د اخری امت خلق به د عبادتونو د وخت دپاره د نمر د احوالو تجسس کوی. لهذا زمونږ د مونځونو وختونه د نمر د راختلو، غروب کیدلو او زوال په احوالو باندې تقسیم کړې شوې دی.

او مزید فرمائی چه د دارمی په روایت کښن دی: «وَيَصْلُونَ وَلَوْ فِي الْكِنَاسَةِ» (چه هغوی به مونځونه کوی اگر که د خزلې په ځانې کښن وی، دا د اشتراط طهارت منافی نه دې، ځکه چه دا د مبالغې په طور وئیلې شوې دی او مطلب دا دې چه هغه خلق به د مونځونو د وختونو دومره رعایت کوی چه چرته هم د مانځه وخت وی په وخت کښن دننه د لوستلو به ضرور اهتمام کوی، اگر چه هغه ځانې موزون نه وی، لکه چه نن صبا مونږ په سفر کښن په غیر موزون ځانې باندې کپړه خورولو سره مونځ ادا کوو، او هم دا مطلب دې د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد چه «صلوا فی مرائب الغنم» د دې مطلب دا نه دې چه د ماکول اللحم څاروو پچې او سوتیه پاکه ده، په هغې باندې مونځ او کړی، لکه چه بعض دا خیال کوی. (۲)

«طهورا» په فتحې د طاء، سره په معنی د «البطهر» د دې نه مراد طاهر نه دې، ځکه چه که د دې نه طاهر مراد کړې شی نو یو خو د دې نه خصوصیت کیدل نه ثابتیږی، او د ذکر شوی حدیث مقصد خصوصیت ذکر کول دی او بله دا چه د سیدنا انس رضی اللہ عنہ په روایت کښن دی «وَجَعَلْتُ كُلَّ اَرْضٍ طَيِّبَةً مَسْجِدًا وَطَهُورًا» او د «طیبة» معنی طاهره ده، اوس که د «طهورا» معنی هم طاهرا شی نو به دې سره به تحصیل د حاصل لازم شی. (۳)

شاه صاحب کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه مالکیانو د لفظ «طهورا» نه استدلال کړې دې چه اوبه کله هم نه مستعمل کیږی، ځکه چه الله پاک اوبو ته «طهورا» وئیلې دی، په خپل قول «وازلنا

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، شرح المواهب ج ۷ ص ۲۳۰، ۱۰۴

(۲) فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۵

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

من السماء ماء طهوراً» (الفرقان: ۴۸) او طهور هم هغه دی چه بار بار پاکول کولې شی، اوس که دا اونیلې شی چه یو کرت پاکولو سره په دویم او دریم کرت پاکول نه شی کولې (اگرچه خپله پاکې هم وني، نو بیا به ورته طهور وئیل صحیح نه وی. بیا فرمائی چه د دې یو جواب خو محقق ابن الهمام رحمته الله په فتح القدير کښ ورکړې دې، هغه دې هلته او کتلې شی او زما جواب دا دې چه په علم صرف کښ د صیغ مبالغې اوزان څلور دی او په دې کښ چه کوم د تکرار د معنی دپاره وضع دې هغه وزن د «فعال» دې لکه «غراب» چه د دې وضع د هغه سړی دپاره شوې ده کوم چه پرلپسې بار بار وهل کوی، او د «فعل» وضع د طاقت دپاره شوې ده، لهذا د «طهور» معنی به دا وی چه کوم څیز په پاکولو کښ قوی وی، نه دا چه بار بار پاکونکې، لکه چه مالکیانو خیال کړې دې. والله تعالی اعلم^(۱)) صاحب مبسوط علامه سرخسی رحمته الله د دې جملې نه د انسان په شرافت او کرامت باندې استدلال کړې دې، د استدلال وجه نې دا ده چه انسان د اوبو او خاورې نه پیدا کړې شوې دې او دا خبره (د دې حدیث نه، ثابته شوې ده چه اوبه او خاوره دواړه طهور دی، چه د هغې نه د انسان کرامت ثابتیږي. (چه د هغه وجود د طهور څیز نه دې،^(۲))

ددې نه پس تاسوپه دې باندې خان پوهه کړې چه د دې جملې «وجعلت الارض مسجداً وطهوراً» په مطلب کښ اختلاف دې، ابن التین رحمته الله معنی دا بیان کړې ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله دپاره زمکه مسجد جوړ کړې شوې وو او طهور هم، او د امم سابقه دپاره صرف مسجد وو نه طهور، لکه چه سیدنا عیسی علیه السلام به سفر کولو او چرته چه په دمانځه وخت راغلو نومونځ به نې ادا کړو. او بعض علماء کرام فرمائی چه مخکښ امتونو ته صرف په هغه ځایونو کښ د مونځ کولو اجازت وو د کوم چه طهارت یقینی وو، په خلاف د امت محمدیه چه د هغوی دپاره په هر ځای کښ مونځ جائز دې، سوا د هغه ځای نه چه د هغه نجس کیدل یقینی وی. او علامه خطابی رحمته الله د دې مطلب دا بیان کړې دې چه د دې امت دپاره د زمکې په هره حصه باندې مونځ کول جائز دی، په خلاف د امم سابقه چه د هغوی دپاره صرف په خپلو عبادت خانو کښ د مونځ د ادا کولو اجازت وو او د دې اخری قول تائید د عمرو بن شعيب د روایت د دې الفاظو نه هم کیږي «وكان من قبل يعظون ذلك، انما كانوا يصلون في كتائبهم ويجمعهم»^(۳) او هم دغه شان په مسند بزار کښ د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه د دې الفاظو نه هم چه :

^(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۵، ۵۱۶

^(۲) ونصه فی المبسوط : وفيه اظهار كرامة الادمي، فانه مخلوق من التراب وبالماء، فخصا بكونهما طهورا لهذا، المبسوط، كتاب الصلاة، باب التيمم، ج ۱ ص ۲۴۶، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان. كذا في فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳، والتوضيح ج ۵ ص ۱۶۳، وفتح الباری ج ۱ ص ۵۶۹، ۵۷۰

^(۳) مسند احمد، رقم الحديث ۷۰۶۸.

(ولم یکن من الادیاء احد یصلی حق یدلّم محرابه) کذا فی الفتح وغیره. (۱)

د حدیث د دې ټکړې «وجعلت لی الارض مسجداً وطهوراً» نه امام مالک او امام ابوحنیفه رحمهما الله استدلال کړې دې چې د زمکې د ټولو څیزونو نه تیمم جائز دې، او د امام احمد او امام شافعی رحمهما الله مذهب دا دې چې صرف په خاورې سره تیمم جائز دې، د هغوی استدلال په صحیح مسلم کښ د سیدنا حذیفه رضی الله عنه د روایت نه دې چې د هغې الفاظ داسې دی: «وجعلت لنا الارض کلها مسجداً، وجعلت ترتیبها لنا طهوراً، اذالم نجد الباء» (۲)

او وجه د استدلال دا ده چې د بخاری روایت عام او د مسلم خاص دې نو عام به په خاص باندې محمول کولې شی، یا دې داسې او نیلې شی چې د مسلم روایت د بخاری د روایت دپاره مخصص دې، لهذا تیمم په صرف په خاورې سره جائز وی. (۳)

د استدلال یو تقریر داسې کړې شوې دې چې اول ټولې زمکې ته مسجد و نیلې شوې دې، بیا د زمکې خاورې لره خاص کول سره هغې ته طهور و نیلې شوې دې، دا د دې خبرې واضح دلیل دې چې طهوریت د زمکې د خاورې سره خاص دې چې که هغه د زمکې دپاره عام وي نو د دې صنیع ضرورت به نه وو. (۴)

بعض حضراتو د دې دا جواب کړې دې چې لفظ «تربة» هغه ځانې ته و نیلې شی چرته چې خاوره او د هغې د جنس نور څیزونه وی. (۵)

حافظ صاحب د دې جواب دا ورکړې دې چې د ابن خزیمه په ذکر کړی حدیث کښ د لفظ «تراب» تصریح ده. (۶) هم دغه شان امام احمد او بیهقی په حسن سند سره د سیدنا علی رضی الله عنه

روایت ذکر کړې دې، د هغې الفاظ داسې دی: «وجعل التراب لی طهوراً» چې په هغې کښ د خاورې د تخصیص ذکر دې ورسره ئې دا هم فرمائیلې دی چې د دې تقویت د دې خبرې نه کیږي چې د حدیث مقصد اظهار تشریف و تخصیص دې، که تیمم د خاورې نه علاوه په نورو

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، شرح المواهب ج ۷ ص ۲۳۰، ۲۳۱. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳، ۳۴۴

(۲) مسلم، کتاب المساجد مواضع الصلاة، رقم الحديث ۱۱۴۸

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۴، ۱۰۵، شرح النووی علی مسلم ج ۵ ص ۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳

(۴) فتح الباری لابن رجب: ج ۱ ص ۳۱۳، ۳۱۴

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(۶) رواه ابن خزیمه فی صحیحہ عن حذیفه بن الیمان رضی الله عنه ... ونصه: جعلت لنا الارض کلها مسجداً، وجعل ترابها لنا طهوراً ... جماع ابواب التیمم، باب ذکر الدلیل علی ان ما وقع علیه اسم التراب فالتیمم به جائز عند الاعواز من الماء.... رقم ۲۶۴، ج ۱ ص ۱۶۶، المکتب الاسلامی

خیزونو باندې هم جائز وي نو د خاورې په ذکر باندې به اقتصار نه کیدلو. (۱)
 محقق عینی رحمته الله د دواړو دلیلونو جواب دا ورکړې دې چې هر چه د مسلم د روایت تعلق دېو
 پس د دې په الفاظ ذکر کولو کښې ابو مالک تفرد اختیار کړې دې (۲) او امام قرطبي رحمته الله
 فرماني چې د مسلم روایت لره د بخاری د ذکر شوې روایت دپاره مخصص کول صحیح نه دی،
 ځکه چې د تخصیص مطلب دا وی چې د یو عام حکم نه یو داسې څیز لره خارج کول کوم ته چې
 عموم شامل وی، او د مسلم روایت خو هیڅ څیز نه دې خارج کړې بلکه هغه خو د یو فرد تعیین
 کړې دې کوم ته چې اولنې اسم هم شامل وو. (یعنی د بخاری په روایت کښې «ارض» ته ظهور
 ونیلې شوې دې او د مسلم په روایت کښې «تراب» ته، او ظاهره ده چې ارض تراب ته شامل وو
 او حکم د دواړو یو دې. د تخصیص مطلب به دا وي چې تراب د ارض د حکم نه خارج
 او گنرلې شی، یعنی هغه ظهور نه وی، حال دا چې داسې نه ده، حاصل دا چې د مخصص دپاره
 شرط دې چې هغه د عام حکم منافی وی او دلته د دواړو حکم یو شان دې، او دا هم داسې ده
 لکه چې د الله پاک ارشاد دې «فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَتَخْلُ وَرَمَانٌ» (الرحمن: ۶۸) او په دې فرمان کښې چې
 «مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ» (البقرة: ۹۸) چې دلته د لفظ اول «فاكهة او ملائكة»
 په مشمولاتو کښې د بعض تعیین او کړې شو تشریفا. (او ظاهره ده چې کهجور او انار په فاکهه
 کښې شامل دی، هم دغه شان جبرائیل او میکائیل عليهم السلام هم په ملائکو کښې شامل دی، هم دغه
 شان د مسلم په روایت کښې هم د خاورې ذکر د فرد واحد تعیین د تشریف د قبیل نه دې.
 او هم دا جواب د ابن خزیمه، مسند احمد او بیهقی د هغه روایاتو هم دې، چرته چې لفظ د
 تراب راغلې دې، یعنی هلته د فرد واحد تعیین کړې شوې دې تشریفا.
 د دې دویم جواب دا ورکړې شوې دې چې په دې احادیثو کښې د «تراب» تعیین په دې وجه
 کړې شوې دې چې د «تراب» موندلې کیدل زیات اغلب دی، په دې وجه نه چې تیمم د تراب
 سره خاص دې، او په غیر تراب سره جائز نه دې.
 او دریم جواب دا دې چې د تیمم د جواز مستدل لفظ د «صعید» دې، «فی قوله تعالى: فَتَيَمَّمُوا
 صَعِيدًا» (النساء: ۴۳، المائدة: ۶) نه لفظ «تراب» او صعید د زمکې دپاسه حصی ته ونیلې شی که
 هغه خاوره وی، یا داسې کمر چې په هغه باندې خاوره نه وی، یا بل څه څیز. (۳)
 قوله: فَأَيُّمَا رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَدْرَكْتُهُ الصَّلَاةَ فَلْيُصَلِّ: نو زما په امت کښې چې کوم
 سړی باندې د مانځه وخت راشي نو هغه دې مونځ او کړی.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸

(۲) دا ابو مالک اشجعی د مسلم د ذکر شوی روایت یو راوی دې سند داسې دې: حدثنا ابوبکر بن ابی
 شیبہ، قال حدثنا محمد بن فضیل، عن ابی مالک الاشجعی، عن ربیع، عن حذیفه رقم ۱۱۴۸

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(فا) په (فایا) کښ سببیه ده، لفظ (ای) مبتدا مرفوع دې چه متضمن دې معنی د شرط لره، (ما) زانده دې دپاره د توكید او تعمیم، (رجل) مجرور دې د مضاف الیه کیدو په وجه باندې (من امتی) متعلق دې د (کائن) مقدر سره، او دا صفت اولی دې، د (رجل) دپاره، (ادرکته الصلاة) دا په محل د جر کښ صفت ثانیه دې د (رجل) دپاره. (فلیصل) کښ فاء جزائیه ده او جمله (یصل) خبر متضمن ده معنی د جزاء لره. (۱)

د (فلیصل) مطلب دا دې چه (فلیتیمم ویصل) او دا تقدیر په دې وجه راوباسلې شو چه د دې نه مخکښ چه د زمکې کوم دوه صفات بیان کړې شوي دي (چه هغه مسجد او طهور دي) د هغې سره مناسبت پیدا شی، اوس به مطلب د اوی چه زمکه زما دپاره مسجد او پاکونکې جوړه کړې شوې ده، لهذا زما د امت په کوم سړی باندې چه چرته هم د مانځه وخت راشی او اوبه نه وی نو هغه دې تیمم او کړی او هم هلته دې مونځ او کړی. (۲)

په بیهقی کښ د ابوامامه رضی الله عنه په روایت کښ هم دا مفهوم دې چه (فایا رجل من امتی اتی الصلاة لم یجد ماء وجد الارض طهورا ومسجدا) او د مسند احمد په روایت کښ دی (فعنده طهورة ومسجدة) او په مسند احمد کښ د عمرو بن شعيب په روایت کښ دی (فاینما ادرکتک الصلاة تسحت و صلیت) (۳)

د حدیث په ذکر شوي جمله کښ د دې خبرې هم دلیل دې چه مقیم که اوبه بیا نه مومی او د مونځ د وخت فوت کیدو ویره وی نو د هغه دپاره تیمم کول جائز دی. (۴)
او د دې خبرې هم چه د تیمم دپاره صرف خاوره شرط نه ده، لکه چه مخکښ ذکر کړې شو ځکه چه دلته په دې روایت کښ دی چه زما په یو امتی باندې چه چرته هم د مانځه وخت راشی هغه دې هلته مونځ او کړی، اوس چرته په داسې ځانې کښ هم د مانځه وخت راشی چه هلته خاوره نه وی. (۵)

حضرت شاه صاحب رحمته الله د (ایا رجل من امتی ادرکته الصلاة الخ) د لاندې فرمائی چه د احنافو

(۱) تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۲، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴، التوضیح ج ۵ ص ۱۶۳

(۲) شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۲، ۲۱۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۲

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۷، ۵۶۸، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۲۷۸، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳، التوضیح ج ۵ ص ۱۶۵، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۶۲

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۱۲۳ ...

په نزد دا د « افراد الخاص بحکم العام » د قبیل نه دې، لهذا دا به د تخصیص فائده نه ورکوی، او د دې حاصل دا دې چه که مسجد نزدې وی نو هم په هغې کښ مونځ کول او د مونځ اهتمام کول مطلوب دی او که نزدې نه وی، لکه چه د سفر په حالت کښ وی، نو بیا د وخت اهتمام کول پکار دی، چه په وخت کښ دننه اولوستلې شی، (۱)

قوله: وَأَجِلْتُ لِي الْمَغَانِمُ وَلَمْ تَجَلْ لِأَحَدٍ قَبْلِي : او (دریم دا چه) زما دپاره د غنیمت مال حلال کړې شوې دې، زما نه مخکښ دا د چا دپاره هم حلال نه وو.

د کشمېنې په نسخه کښ د « الغنائم » په ځانې د « المغانم » لفظ دې او هم دا د مسلم په روایت کښ هم دې. (۱) غنائم جمع ده د غنیمت، او دا هغه مال ته وئیلې شی کوم چه د کفارو نه جنگ کولو سره حاصل کړې شی. (۲) او مغانم جمع ده مغنم ده، جوهری رحمه الله فرماني چه د غنیمت او مغنم یوه معنی ده. (۳)

امام خطابی رحمه الله د دې مفهوم دا بیان کړې دې چه سابقه امتونه دوه قسم تیر شوې دی، بعض ته خو د جهاد اجازت نه وو، لهذا د هغوی دپاره د غنیمت تصور نشته، او بعض ته د جهاد اجازت ملاؤ شو خو چه کله به هغوی په غنیمت کښ مال حاصل کړو نو د هغوی دپاره د هغه مال نه د استفادې اجازت نه وو، غنیمتونه به یو ځانې ته راوړلو سره کیخودلې شو، د آسمان نه په یو اور راغلو او هغه په ئې اوسیزل. (۴) الله پاک په دې امت باندې رحم او فرمائیلو او د هغه په ضعف باندې نظر کولو سره ئې د هغه دپاره غنیمتونه حلال او مباح کړل.

د ذکر شوې جملې یو مفهوم دا هم بیان کړې شوې دې چه رسول الله ﷺ ته دا خصوصیت حاصل وو چه هغه به په مال غنیمت کښ چه څنگه به ئې خوښه وه تصرف ئې کولې شوو خو شراح حدیث دې مفهوم ته ضعیف او اولنی ته اصوب وئیلې دې چه د امم سابقه دپاره غنیمتونه اصلاً حلال او مباح نه وو. (۵)

ددې نه روستو تاسو په دې ځان پوهه کړئ چه د ټولو نه اولنې غنیمت په غزوه بدر کښ حاصل شو او د هغې په باره کښ دا آیت کریمه هم نازل شو ﴿فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ (الانفال : ۶۹)

(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳

(۴) مختار الصحاح، مادة غنم. ص ۷۸۶، دار المعرفة، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۶۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۴، ۴۲۳، فتح الملمم ج ۳ ص ۳۴۳

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۶۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، ۱۵، شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۴، ۴۲۳

لکه چه په صحیح کنب د ابن عباس رضی الله عنه حدیث کنب دی، ابن اسحاق فرمائی چه د ټولو نه اول غنیمت په سریه د عبدالله بن جحش رضی الله عنه کنب حاصل شوې وواو دا سریه د غزوه بدر نه دوه میاشتې مخکې وه. حافظ صاحب په دواړو اقوالو کنب تطبیق داسې بیان کړې دي چه د ټولو نه اول غنیمت خو د بدر نه مخکې پېښې شوې سریه کنب حاصل شوې وو، خو رسول الله صلی الله علیه و آله د هغې تقسیم مؤخر کړو او چه کله د بدر نه واپس شونو د بدر د غنیمتونو سره نې هغه هم تقسیم کړل، نو حاصل دا شو چه د مطلق حصول په اعتبار سره د سریه عبدالله بن جحش رضی الله عنه غنیمت د ټولو نه مخکې دي، خو د تقسیم په اعتبار سره د بدر غنیمت ته هم اولنې ونیل صحیح دی. (۱) وړاندې به امام بخاری رحمه الله په کتاب فرض الخمس کنب هغه روایات ذکر کوي چه په هغې کنب د دي خبرې ذکر دي چه د امم سابقه دپاره د غنیمتونو حکم دا وو چه هغه به اور سیزلې او الله پاک هغه زمونږ دپاره حلال کړل، زمونږ ضعف او عجز ته کتلو سره. (۲)

قوله: وَأَعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ: او «فلورم دا چه، ماته شفاعت راکړې شوې دي.

رسول الله صلی الله علیه و آله به د خپل امت دپاره شفاعت کوي، دا خبره متعین ده. او د احادیثو په ذخیره کنب د رسول الله صلی الله علیه و آله دپاره د مختلف شفاعتونو ذکر ملاوېږي او دا چه د نورو انبیاء صلی الله علیه و آله او مومنانو دپاره هم د بعض شفاعتونو ذکر ملاوېږي. اوس دلته خو مطلق شفاعت نه شی مراد کیدي (کوم چه نور انبیاء کرام صلی الله علیه و آله ته هم حاصل دي) ځکه چه دلته خو د رسول الله صلی الله علیه و آله د خصائص بیان دي، لهذا یقیناً دلته شفاعت مطلقه (یعنی هغه شفاعت کوم چه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره خاص وو) مراد دي. اوس د دي شفاعت تعیین او د هغې تفسیر کنب د شارحینو مختلف اقوال ذکر کړې شوې دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله د امام تقی الدین ابن دقیق العید رحمه الله په حوالې سره ذکر کړې دي چه په (الشفاعه) کنب الف لام د عهد دپاره دی او معهود هغه شفاعت عظمی مراد دي چه د هغې په ذریعه به په میدان محشر کنب د موقف د سختی او مصیبت نه نجات ملاوېږي. چه کله خلق په میدان محشر کنب راجمع شی، خوله به بې حساب اوځی، هغه وخت په خلق پریشانه وی، حضرات انبیاء صلی الله علیه و آله به د یو بل ولف ته خلق متوجه کوي، په اخر کنب به سید الانبیاء صلی الله علیه و آله شفاعت کوي، اخر به د حساب کتاب سلسله شروع کړې شی. (۳) هم په دي باندې امام نووی رحمه الله د جزم اظهار کړې دي. (۴)

(۱) شرح المواهب ج ۷ ص ۴۲۳

(۲) باب قول النبی صلی الله علیه و آله احلت لكم الغنائم ..... رقم الحديث ۳۱۲۴. وفيه: فجاءت النار فاكلتها ثم احل الله لنا الغنائم. رأي ضعفنا وعجزنا فاحلها لنا.

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸

(۴) شرح النووي علی صحیح الامام مسلم. کتاب الايمان. باب اثبات الشفاعه واخراج الموحدين من النار. رقم الحديث ۶۵۶ ج ۳ ص ۳۵

او اکثر شارحینو دا خبره ذکر کړې ده. (۱) بعض حضرات فرمائی چه د دې شفاعت نه مراد دا دې چه رسول الله ﷺ کومه دعا کوی هغه رد کولې نه شی. (۲)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه د دې نه مراد هغه شفاعت دې کوم چه به د هغه خلقو دپاره کولې شی چه د هغوی په زړونو کښ د ذرې برابر ایمان وی، په دې وجه د رسول الله ﷺ نه علاوه چه د نورو انبیاء علیهم السلام کوم شفاعت وی هغه په د هغه خلقو دپاره وی چه د چا په زړونو کښ د دې نه زیات ایمان وی. (۳)

د قاضی عیاض رحمه الله نه یو قول دا هم نقل دې چه د دې نه مراد هغه شفاعت دې کوم چه رسول الله ﷺ د خپل امت دپاره ذخیره کړې دې او هغه به په اخرت کښ کوی، لکه چه د ابن عباس رضی الله تعالی عنهما په حدیث کښ دی: (واعطيت الشفاعة فاخترتها لامتي، فهي لمن لا يشرك بالله شيئا) او د عمرو بن شعيب په روایت کښ دی: (فهي لكم ولمن شهد ان لا اله الا الله) (۴)

حافظ صاحب رحمه الله فرمائی چه ظاهره دا ده چه د دې شفاعت نه مراد هغه خلق د جهنم نه راویستل دی چه د هغوی سره صرف توحید دې، نیک عمل ئې یو هم نشته. او د دې شفاعت ذکر په کتاب التوحید د سیدنا انس رضی الله تعالی عنیه په روایت کښ په دې الفاظو سره راغلې دې:

(ثم ارجع الى ربّي الرابعة، فاقول: يا رب ائذن لي فيمن قال: لا اله الا الله فيقول وعني وجلالي لاخرجن منها من قال لا اله الا الله) (۵)

امام بیهقي رحمه الله فرمائی چه د دې شفاعت نه مراد دا دې چه رسول الله ﷺ به د اهل صفائو او اهل کبائر دواړو دپاره شفاعت کوی، او د رسول الله ﷺ نه علاوه نور انبیاء علیهم السلام به شفاعت صرف د اهل صفائو دپاره کوی. (۶)

(۱) اوگوری: ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸. شرح النووی ج ۵ ص ۷. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳. مرفاة المفاتیح ج ۱۰ ص ۴۲۶. شرح البواهر ج ۷ ص ۲۸۳، ۳۲۲. فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۶. التوضیح ج ۵ ص ۱۶۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴. التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷. نسیم الریاض فی شرح شفاء القاضی عیاض. القسم الاول فی تعظیم العلی الاعلی لقدر النبی ﷺ. الباب الثالث فیما ورد من صحیح الاخبار. فصل فی تفضیله بالشفاعة والمقام المحمود. ج ۳ ص ۱۹۳. دار الکتب العلمیة

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸، ۵۷۹. شرح النووی ج ۵ ص ۷. فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴. الشفاء للقاضی عیاض ج ۱ ص ۱۴۰. نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۱۳

(۴) نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۰، ۲۰۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. شرح النووی ج ۵ ص ۷. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴. الشفاء للقاضی عیاض ج ۱ ص ۱۴۱

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۹. دار الکتب العلمیة بیروت. فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. التوشیح ج ۱ ص ۲۸۳. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۴. دار القلم، دمشق

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۹. فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۶

خو په دې باندې اشکال دا دې چه صفائر خو د طاعتونو په ذریعه معاف کیږي. ﴿ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ﴾ (۱) صفائر چه کله باقی پاتې نه شي نو د هغې دپاره به د شفاعت څه ضرورت وي؟ او که څوک دا اوانی چه کیدې شي چه بعض داسې خلق وي چه طاعات نې بالکل وي نه نو په دې باندې دا اشکال دې چه داسې خلق خو د اصرار علی الصفائر د وجې نه د کبائرو مرتکب شو؟

د دې جواب دا کیدې شي چه یو داسې سړی وي چه هغه ډیر گناهونه کړي وي. جواز د جنس صفائر وي او په هغې کښ تکرار نه وي بیا موندلې شوې او دا هم کیدې شي چه داسې صورت راپېښ شوي وي چه صفائر نې نه وي معاف شوي. مثلاً یو سړی د سخر نه پس د څلور یا لسو صفائرو ارتکاب او کړو او د ماسپڅین د مانځه نه مخکښ مړ شو، خو دا یو شاذ شان

صورت دې. والله اعلم

علامه نووی رحمته الله د شفاعت پنځه اقسام ذکر کړي دي:

یو شفاعت د قیامت د سختۍ نه د نجات دپاره او د تعجیل حساب دپاره.

دویم شفاعت د یو قوم دپاره بغیر د حساب کتاب نه جنت ته د اخلیدو دپاره.

دریم شفاعت د هغه خلقو دپاره دې کوم چه د حساب کتاب نه پس د عذاب مستحق شو، د

هغوی په حق کښ به شفاعت کولې شي چه هغه جهنم ته داخل نه کړي شي.

څلورم شفاعت به جهنم ته د داخل کړي شوو نافرمانو د راویستلو دپاره وي.

پنځم شفاعت به د اهل جنت دپاره په جنت کښ د رفع درجات دپاره وي.

او امام نووی رحمته الله فرماني چه په دې کښ اولنی دوه قسمونه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره خاص

دی (۱)

حافظ ابن رجب حنبلي رحمته الله د شفاعت شپږ قسمونه ذکر کړي دي کوم چه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره

خاص دی، د هغې نه پنځه خو مخکښ (په څه نه څه طریقه) ذکر شو. او شپږم د هغه خلقو په

عذاب کښ د تخفیف دپاره دې کوم چه په همیشه په جهنم کښ اوسیدي، لکه چه د رسول

الله صلی الله علیه و آله د تره ابو طالب په باره کښ د رسول الله صلی الله علیه و آله شفاعت قبول کړي شو. (۲)

ابن الملکن په خپله شرح کښ فرماني د شفاعت اووه اقسام دی کوم چه ما په خپل کتاب

غایة السؤل فی خصائص الرسول صلی الله علیه و آله کښ ذکر کړی دی

د هغې نه پنځه خو هم هغه دی کوم چه علامه نووی رحمته الله ذکر کړي دي او شپږ هغه کوم چه

حافظ ابن رجب حنبلي رحمته الله ذکر کړو او اووم شفاعت د هغه خلقو دپاره دې چه د هغوی وفات

(۱) هود: ۱۴۴

(۲) شرح النووی ج ۳ ص ۳۵، شرح المواهب ج ۱۲ ص ۳۴۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳

(۳) فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۶

په مدينه منوره كښ اوشی په دې باندې هغوی د ترمذی هغه روایت ذکر کړې دې کوم چه د عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت دې چه په هغې كښ دی :

﴿ فَمَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يَهْوِيَ بِالْمَدِينَةِ فَلْيَمِتْ، فَإِنْ اشْفَعَ لِمَنْ مَاتَ بِهَا ﴾^(١)

بهر حال: د شفاعت حوالې سره دا مختلف اقوال وو، د دې نه زیات مشهور هم هغه دی کوم چه مخکښ ذکر شو. بله دا چه د جهنم نه چه د نافرمانو دپاره کوم سفارش کیږي هغه د اهل سنت والجماعت په نزد دي، او بعض معتزله او خوارج د دې نه انکار کوي، د هغوی استدلال د دې آیتونو نه دي ﴿فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ﴾^(٢) او ﴿مَالِ الظَّالِمِينَ مِنْ حَيْثُ وَلَا شَفِيعٌ يُطَاعُ﴾^(٣) اهل سنت والجماعت دا جواب ورکوي چه دا آیتونه د کفارو په باره كښ دی، د اهل ایمان په باره كښ نه دی. ^(٤)

قاضی عیاض رحمته الله فرماني چه د اهل سنت والجماعت مذهب هم دا دي چه د شفاعت اعتقاد ساتل عقلا جائز او سمعاً واجب دی، ځکه چه دې باره كښ آیت کریمه بالکل صریح دي، د الله پاک ارشاد دي ﴿يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا﴾^(٥) او ﴿وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى﴾^(٦) هم دغه شان ﴿عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾^(٧) د مقام محمود نه مراد د اکثر مفسرینو په نزد شفاعت دي. او د گناهکارو مومنانو د شفاعت په باره كښ چه کوم احادیث راغلي دي هغه د تواتر حد ته رسیدلي دي.

د هغې نه روستو ئې په تفصیل سره هغه احادیث ذکر کړې دي او فرماني چه د دي روایاتو کوم تاویل چه معتزله او خوارج کوي چه د دې نه مراد رفع درجات دي دا تاویل بالکل باطل دي. خپله د احادیثو الفاظ د دي تاویل په بطلان باندې بالکل واضح دی. د دي نه علاوه د اهل سنت سلف و خلف په دي باندې اجماع هم ده. ^(٨)

^(١) التوضيح وحاشيته ج ٥ ص ١٦٧

^(٢) المدثر: ٤٨

^(٣) المومن: ١٨

^(٤) قال الشهاب الخفاجي في شرح الشفاء: وهذه الشفاعة ثابتة باحاديث كثيرة بلغ مجموع طرقها التواتر، ولا يعتد بمن انكرها من الخوارج والمعتزلة تمسكا بقوله تعالى: ما للظالمين من حميم ولا شفيع يطاع. (غافر: ١٨) ولان المراد بالظالمين الكفرة. فان الشرك ظلم عظيم. نسيم الرياض ج ٣ ص ٣٠٠

^(٥) طه: ١٠٩

^(٦) الانبياء: ٢٨

^(٧) الاسراء: ٧٩

^(٨) الشفاء بتعريف حقوق المصطفى ﷺ للفاضل عياض، القسم الاول في تعظيم العلي الاعلى لقدر النبي المصطفى ﷺ، الباب الثالث فيما ورد من صحيح الاخبار ومشهورها بعظيم قدره عند ربه ومنزله وما خصه به في الدارين من كرامته ﷺ، فصل في تفضيله بالشفاعة والمقام المحمود، ج ١ ص ١٣٨ - ١٤٢، نسيم الرياض ج ٣ ص ٢٠١ - ٢١٢ شرح المواهب ١١٢، ٣٢٣، ٣٢٤، شرح النووي ٣٥١٣

قوله: وَكَانَ النَّبِيُّ يُبْعَثُ إِلَى قَوْمِهِ خَاصَّةً، وَبُعِثْتُ إِلَى النَّاسِ عَامَّةً : او پنجم دا چه، هر پیغمبر به خاص د خپل قوم طرف ته لیږلې کیدو او زه عام د ټولو خلقو طرف ته رالیږلې شوې یم.

(النبي) کښ الف لام د استغراق جنس دپاره دې او په دې کښ عموم او شمول د جمع په نسبت زیات دې، په علم المعانی کښ دا بحث ذکر شوې دې چه د مفرد استغراق د جمع د استغراق په نسبت زیات اعمل او اشمال دې، ځکه چه په مفرد کښ جنسیت د هغه په توحید کښ برقرار وی، په دې وجه د دې نه هیڅ یو فرد هم نه خارج کیږیو او په کومه جمع کښ چه جنسیت وی (او په دې معنی کښ جمعیت هم برقرار وی) نو د هغې نه یو (که د جمع اقل مقدار دوه) وی یا دوه فرده (که د جمع مقدار درې وی) خارج کیدې شی. (۱)

اوس به مطلب دا وی چه بغیر د استثناء هر پیغمبر خاص د خپل قوم طرف ته لیږلې کیدو، او زه بالعموم د ټولو خلقو طرف ته رالیږلې شوې یم. د دې تائید د مسلم د روایت نه هم کیږی چه د هغې الفاظ داسې دی: (وَكَانَ كُلُّ نَبِيٍّ يُبْعَثُ إِلَى قَوْمِهِ خَاصَّةً) (۲) لفظ «کل» د استغراق دپاره دې.

په دې باندې دا اشکال واردیږی چه د سیدنا نوح عليه السلام بعثت هم عام وو، ځکه چه د طوفان نه پس صرف هم هغه خلق بچ شو چا چه د نوح عليه السلام سره ایمان راوړې وو، او حال دا چه نوح عليه السلام د ټولو طرف ته لیږلې شوې وو، لهذا په دې کښ د رسول الله صلى الله عليه وسلم خاصیت نشته؟ د دې جواب دا دې چه د سیدنا نوح عليه السلام په بعثت کښ چه کوم عموم وو، هغه اصلاً نه دې، بلکه عارضی وو. مطلب دا چه د اتفاقی حادثې په نتیجه کښ د هغوی په بعثت کښ عموم راغلو، (کوم چه مخکښ نه وو) چه ټول خلق هلاک شو او صرف هم د هغه متبعین پاتې شو، په

(۱) ذکره الطبیبی فی شرح مشکاة، کتاب الفضائل والشمائل، باب فضائل سید المرسلین صلى الله عليه وسلم رقم الحديث ۵۷۴۷، ج ۱۰ ص ۳۴۳، ادارة القرآن والعلوم الاسلامیة. کذا فی مرقاة المفاتیح ج ۱۰ ص ۴۲۶ و ذکر العلامة التفتازانی فی مختصر المعانی ما نصه: (واستغراق المفرد) سواء كان بحرف التعريف أو غيره (اشمل) من استغراق المثني والمجموع بمعنى انه يتناول كل واحد من الافراد والمثنى يتناول كل اثنين والجمع يتناول كل جماعة (بدلیل صحة لا رجال فی الدار إذا كان فيها رجل أو رجلان دون (لا رجل) فانه لا يصح إذا كان فيها رجل أو رجلان). (الفن الاول فی علم المعانی، احوال المسند الیه، تعریفه باللام، ص ۸۳، قدیمی) کذا فی: مفتاح العلوم للسكاکی، الفن الثالث فی تفصیل اعتبارات المسند، متى يكون المسند اسما معرفاً؟ ص ۳۱۸، دار الکتب العلمیة، والایضاح فی علوم البلاغة، للامام العلامة الخطیب القزوينی، علم المعانی، القول فی احوال المسند الیه، تعریف المسند الیه، ص ۵۵، المكتبة العصرية، والاطول شرح تلخیص مفتاح العلوم، للعلامة ابراهيم بن محمد بن عربشاه عصام الدين الحنفی، المتوفى ۹۴۳ هـ الفن الاول علم المعانی، احوال المسند الیه، تعریفه باللام، ج ۱ ص ۳۲۲، دار الکتب العلمیة، والمطول شرح تلخیص المفتاح، للعلامة التفتازانی، الفن الاول، علم المعانی، احوال المسند الیه، تعریفه باللام، ص ۷۸، المكتبة الحمیبة، کانسی رود، کویت.

(۲) مسلم، رقم الحديث ۱۱۴۷

دې وجه هغه د ټولو نبی شو، او زموږ د رسول الله ﷺ بعثت کښ عموم د اصل په اعتبار سره دې، پس په دې سره د رسول الله ﷺ اختصاص ثابتېږي. (۱)

باقی اهل موقف کوم چه سیدنا نوح ﷺ ته دا وائی چه « انت اول رسول الى اهل الارض » لکه چه په حدیث د شفاعت کښ راځی نو ظاهره ده چه په هغې کښ د سیدنا نوح ﷺ د اولیت ذکر دې، نه د عموم. (۲) لهذا د دې نه به په عموم باندې استدلال کول صحیح نه وی. او که د دې نه په عموم باندې صحیح او گنرلې شی نو بیا هم د هغوی تخصیص د هغه متعدد آیتونو نه ثابتېږي چه په هغې کښ دا تنصیص دې چه د سیدنا نوح ﷺ بعثت د هغه د قوم طرف ته وو، هغه د هغوی نه علاوه د بل چا طرف ته نه وو لیرلې شوې. (۳)

﴿ قال الله تعالى : وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ﴾ (۴)

بعض حضراتو د سیدنا نوح ﷺ د بعثت په عموم باندې د دې خبرې نه استدلال کړې دې چه هغه د ټولې زمکې د خلقو دپاره بددعا کړې وه، نو هغوی ټول په ټول هلاک شو سوا د هغه خلقو نه کوم چه په کشتی کښ سواره شوې وو، نو که سیدنا نوح ﷺ د زمکې د ټولو خلقو

(۱) فتح الباری ج ۱ ۵۶۶، عمدة القاری ج ۴ ۱۳، شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۴، فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳، شرح السيوطی علی النسائی، کتاب الغسل والتیم، باب التیمم بالصعيد، ج ۱ ص ۴۴، قدیمی، شرح السندی علی النسائی ج ۱ ص ۷۴، نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۷، ۲۰۸

(۲) دلته په د « اول رسول الى اهل الارض » د الفاظو نه دا اشکال ذهنونو ته راځی چه د سیدنا نوح ﷺ نه مخکښ، سیدنا ادم، سیدنا ادریس او سیدنا شیث ﷺ مبعوث شوې وو. نو سیدنا نوح ﷺ ته « اول رسول الى اهل الارض » څنگه او نیلې شو؟ حافظ صاحب او نورو شارحینو دې مسئلې سره تعرض نه دې کړې. علامه شهاب الدین خفاجی رحمه الله به شرح الشفاء کښ په دې باندې بحث کړې دې. چه د هغې حاصل دا دې چه د ټولو نه اولنې رسول او نبی خو سیدنا ادم ﷺ وو. خو د هغه بعثت صرف د هغه د خامنو دپاره وو او د هغوی په ژوند باندې د کفر طاقت او د هغې اثار نه وو ښکاره شوی. او سیدنا ادریس ﷺ ته نبوت هم د هغه په زمانه کښ ملاؤ شوي وو. او سیدنا شیث ﷺ د هغه وصی وو. تردې چه الله پاک سیدنا نوح ﷺ مبعوث کړو، نو خلقو د کفر اظهار او کړو او د هغوی د دعوت مخالفت ئې اوکړو. تردې چه د هغوی د هلاکت نوبت راغلو. لهذا سیدنا نوح ﷺ هغه اولنې رسول دې کوم چه عام خلقو ته د دعوت ورکولو او هغوی سره د مجادله او معاقبه کولو دپاره مبعوث شوې دې. او د هغه نه مخکښ چه کوم انبیاء او رسل ﷺ مبعوث شوې دی هغوی د عام دعوت او مجادله دپاره نه وو راغلی. لهذا په دې معنی او مفهوم کښ سیدنا نوح ﷺ « اول رسول الى اهل الارض » دې. (نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۸)

(۳) فتح الباری ج ۱ ۵۶۶، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳، شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۵، نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۸
(۴) الاعراف : ۵۹، وقال تعالى : ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ ۝ ﴾ (هود : ۲۵). وقال تعالى : ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ﴾ (المومنون : ۲۳) وقال تعالى : ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا ﴾ (العنكبوت : ۱۴) وقال تعالى : ﴿ إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝ ﴾ (نوح : ۱)

طرف ته مبعوث شوې نه وو نو هغوی ټول به د هغه په بددعا باندې نه هلاکیدل، ځکه چې د الله پاک ارشاد دې: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ (۱)

د دې یو جواب خو حافظ صاحب رحمته الله علیه دا ورکړې دې چې کیدې شی چې هغه وخت د قوم نوح عليهم السلام نه سوا په دنیا کېن بل څوک نه اوسیدل، لهدا د هغوی بعثت به خاص وی چې هغه صرف د هغه د قوم طرف ته دې، اگر چې سورة عام وی چې د هغه د قوم نه علاوه بل څوک موجود نه وو. (۲)

علامه سیوطی رحمته الله علیه دا جواب خوښ کړې دې نو هغه فرمائی: ﴿هَذَا عِنْدَ أَحْسَنِ الْأَجْوِبَةِ﴾ او د دې وځه بیانولو سره فرمائی چې د دې وضاحت د دوه خبرو نه کیږي: یو خو دا چې د سیدنا نوح عليه السلام زمانه سیدنا ادم عليه السلام ته نژدې وه. دویم دا چې د سیدنا نوح عليه السلام د بعثت موده ډیره اوږده وه، ظاهره ده چې په نهه نیم سوه کاله کېن د انسان خاندان دومره خور شی چې هغه زمکه ډکه کړي. (۳) لهدا دا هیڅ بعیده نه ده چې د سیدنا نوح عليه السلام د بعثت په وخت په دنیا کېن صرف هم د هغه قوم وی.

خو محقق عینی رحمته الله علیه په دې باندې اشکال کړې دې چې که داسې وی چې هغه وخت صرف د نوح عليه السلام قوم په دنیا کېن آباد وو، نو د سیدنا نوح عليه السلام بعثت خو بیا هم عام شو د هغه د قوم طرف ته؟ او بیا فرمائی چې ما سره د دې نه غوره جواب دې او هغه دا چې د طوفان عذاب عام نه وو، بلکه صرف په هغه قوم باندې راغلې وو په کوم کېن چې سیدنا نوح عليه السلام موجود وو، لهدا د عموم سوال نه پیدا کیږي. (۴)

دویم جواب دا دې چې که د سیدنا نوح عليه السلام په زمانه کېن نور خلق او قومونه هم وو نو کیدې شی چې د هغوی په زمانه کېن نور انبیاء کرام هم مبعوث شوې وی او سیدنا نوح عليه السلام ته د هغې علم شوې وی، نو په دې وجه باندې هغه د ټولو نافرمانو دپاره بددعا کړې وی، برابره خبره ده که هغه د هغه د قوم نه وی یا د نورو د قومونو نه، او د هغوی بددعا قبوله کړې شوې وی، نو په دې تقدیر باندې به بعثت عام نه وی. دا جواب خوښه دې، خو چرته دا نه دی نقل شوی چې د سیدنا نوح عليه السلام په زمانه کېن بل یو نبی هم مبعوث شوې وی. (۵)

(۱) الاسراء: ۱۵

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳. التوشیح: ج ۱ ص ۲۸۴. فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶. حاشیة السيوطی علی النسائی ج ۱ ص ۷۴. نسیم الرياض ج ۳ ص ۲۰۸

(۳) التوشیح: ج ۱ ص ۲۸۴

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳. شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۵، ۲۲۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳. التوشیح: ج ۱ ص ۲۸۴. نسیم الرياض ج ۳ ص ۲۰۸

دریم جواب دا دې چه کیدې شی چه د نوح عليه السلام بعثت د خاص قوم طرف ته وی او د هغه قوم د هغه د اصول او فروع مکلف وی، خو دعوت توحید عام وی، یعنی سیدنا نوح عليه السلام ته الله پاک د دعوت یوه اوږده زمانه ورکړې وی، په دې کښ د هغوی دعوت ښکاره دې ټولې دنیا ته به رسیدلې وی او د توحید هر سرې مکلف دې، نو ډیره ممکنه ده چه د دنیا خلقو توحید نه وی تسلیم کړې، هم په دې وجه هغوی ټول د عذاب مستحق شوې وی.

د دې وضاحت دا دې لکه چه ابن دقیق العید وئیلې دی چه داسې کیدې شی چه دعوت توحید په بعض انبیاء کرام عليهم السلام کښ مشترک وی، اگر چه د دین په فروع کښ نې تفاوت وی، هم په دې وجه باندې بعض انبیاء عليهم السلام د خپل قوم نه علاوه د نورو خلقو سره په شرک باندې قتال او کړو، که توحید د هغوی دپاره هم لازم او عام نه وې نو دې انبیاء عليهم السلام به هغوی سره د شرک د وجې نه، قتال نه کولې، لهذا هیڅ بعیده نه ده چه د سیدنا نوح عليه السلام دعوت توحید د نورو خلقو دپاره هم لازم او عام وو، پس چه کله د هغوی دعوت خور شو او ټولې دنیا ته اورسیدو او خلق په شرک کښ گرفتار پاتې شو او توحید نې قبول نه کړو نو هغوی د عذاب مستحق شو، هم د دې توجیه طرف ته ابن عطیة رحمه الله د سورة هود په تفسیر کښ خپل میلان ظاهر کړې دې. (۱)

علامه عینی رحمه الله په دې جواب باندې هم نظر کړې دې، خو د دې وضاحت نې نه دې کړې او لیکلې نې دی چه: «فيه نظر لا يخفى» (۲)

حافظ صاحب د دې خصوصیت یوه معنی دا بیان کړې ده چه د رسول الله صلى الله عليه وسلم شریعت په تر قیامته پورې باقی وی، او د سیدنا نوح عليه السلام یا د بل یو پیغمبر د شریعت په باره کښ دا احتمال وو چه د هغه په زمانه کښ یا د هغه نه روستو به یو نبي رالیږلې شو کوم چه به د هغه بعض شریعت منسوخ کړو، هم دا مطلب دې د رسول الله صلى الله عليه وسلم د بعثت عام کیدو او د نورو انبیاء عليهم السلام د بعثت خاص کیدو. (۳)

هم دې ته نژدې یو جواب مولانا بدر عالم میرتھی رحمه الله د فیض الباری په حاشیه الهدر الساری کښ لږ په وضاحت سره کړې دې، چه د هغې حاصل دا دې چه عموم بعثت په دوه قسمه دې: یو د عرض زمان په اعتبار سره، دویم د طول زمان په اعتبار سره، د عرض زمان په اعتبار سره د عموم بعثت مطلب دا دې چه هغه بعثت د هم هغه زمانې د خلقو دپاره عام دې. او د طول زمان په اعتبار سره د عموم بعثت مطلب دا دې چه هغه بعثت د روستو راتلونکو قیامته پورې ټولو خلقو دپاره عام دې، چه کوم لا پیدا شوې هم نه دی، اوس د رسول الله صلى الله عليه وسلم بعثت

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳، ۱۴. شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳. التوشیح: ج ۱ ص ۲۸۴. حاشیة السیوطی علی النسائی ج ۱ ص ۷۴. نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۸. شرح السندی علی النسائی ج ۱ ص ۷۴.

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳. نسیم الریاض ج ۳ ص ۲۰۸. شرح المواهب ج ۷ ص ۲۲۶

عام وو د عرض زمان او طول زمان دواړو اعتبار سره، او د سیدنا نوح یا سیدنا ابراهیم علیهم السلام دپاره هم که د بعثت عموم تسلیم کړې شی نو هغه صرف د عرض زمان په اعتبار سره دي، نه د طول زمان په اعتبار سره. (یعنی هغه به صرف د هغوی د زمانې د خلقو دپاره عام وي) او د رسول الله صلی الله علیه و آله بعثت د هغوی د زمانې دپاره هم عام او د قیامته پورې پیدا کیدونکی هر انسان دپاره عام دي. او فرمائی چې ما شارحین اولیدل چې هغوی صرف د عرض زمان په اعتبار سره د نوح علیه السلام د بعثت لره خاص ثابتولو، کوشش کړې دي چې د هغې نه دا معلومیږي چې که د رسول الله صلی الله علیه و آله نه علاوه د یو بل نبی د بعثت عموم او منلې شی نو دا د رسول الله صلی الله علیه و آله د بعثت د عموم منافی دي، حال دا چې داسې نه ده، بلکه د رسول الله صلی الله علیه و آله عموم بعثت په هر حال کېن ثابت دي، ځکه چې هغه طولا او عرضا دي. او که د یو بل نبی بعثت عام وي نو هغه به صرف عرضا وي نه طولا. (۱)

علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه د عموم بعثت د معنی وضاحت کولو سره یو غوره تحقیق پیش کړې دي، بیا ئې د سیدنا ابراهیم او سیدنا نوح علیهم السلام د عموم بعثت اشکال ذکر فرمائیلي دي چې علماء کرامو د دې مختلف جوابات کړې دي، حافظ په فتح الباری او علامه سیوطي د سنائی په حاشیه کېن د دې جوابات کړې دي، خو هغوی هیڅ مضبوط جواب نه دي کړي. بیا ئې خپل تحقیق او جواب ذکر کړې دي چې یو دی د توحید دعوت ورکولو پس په دې کېن د ټولو انبیاء علیهم السلام بعثت عام دي لکه چې ابن دقیق العید د دې تصریح کړې ده، یعنی دعوت توحید هر نبی خپل قوم ته هم او نورو هغه قومونه ته هم ورکولې شی د کومو طرف ته چې هغه نه دي مبعوث شوي. او دویم څیز دې خاص د خپل شریعت دعوت ورکول، پس په دې کېن عموم زموږ د نبی صلی الله علیه و آله خاصیت دي، په دې معنی چې په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې دا واجب وه چې هغه د زمکې ټولو خلقو ته د خپل شریعت دعوت ورکړي. لقوله تعالی: ﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ﴾ (۲) او دا دعوت د خلفاء راشدین رضی الله عنهم په ذریعه پوره شوې دي، او د نورو انبیاء علیهم السلام د خپل شریعت طرف ته دعوت ورکول عام نه دي. بلکه هغه د هغوی د قومونو پورې مقصود او محدود وو، یعنی هغوی صرف د دې خبرې مکلف وو چې خپل قوم ته د خپل شریعت طرف ته دعوت ورکړي، او نور قومونه د خپل شریعت طرف ته رابللو کېن هغوی ته اختیار وو، دا په هغوی باندې لارم یا فرض نه وه، پس په دې سره د رسول الله صلی الله علیه و آله د بعثت عام کیدو مطلب بالکل واضح شو. (۳)

علامه داؤدی رحمته الله علیه د ﴿لَمْ يَعْطَاهُمْ احْدًا﴾ معنی دا بیان کړې ده چې د رسول الله صلی الله علیه و آله نه مخکېن دا ټول په ټول څیزونه چاته هم نه دي ورکړي شوي، یعنی دا ممکنه ده چې د هغې نه بعض څیزونه

(۱) البدر الساری الی فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶

(۲) المائدة: ۶۷

(۳) فیض الباری. کتاب العلم. باب تعلیم الرجل امته واهله. رقم الحدیث ۹۷، ج ۱ ص ۲۸۰. ۲۸۱

بعض انبیاء علیهم السلام ته ملاؤ شوې وی، پس هغه فرمائی چه عموم بعثت خو سیدنا نوح علیه السلام ته هم حاصل وو، خو باقی خلورو خیزونو کښ یو هم بلی نبی ته نه دې ورکړې شوې. حافظ صاحب فرمائی چه دا د علامه داؤدی رحمته الله علیه زبردست تسامح دې، کیدې شی چه هغوی د حدیث شروع ته کتلې وی خو د حدیث اخر ته ئې نه دی کتلی چه د حدیث په اخر کښ رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د دې خبرې هم تصریح فرمایلي ده چه **«وكان النبي بعثت الى قومه خاصة»** ^(۱)

زمونږ شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمته الله علیه هم په خپل تفسیر عزیزی کښ هم دا لیکلې دی چه د سیدنا نوح علیه السلام بعثت هم عام وو، پس د هغه نه هم دا تسامح شوې ده او دا د حدیث د اخری جملې خلاف ده، مگر دا چه اونیلې شی چه **«بعثت الى الناس عامة»** معنی دا ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بعثت د خپلې زمانه نه تر د قیامته پورې د راتلونکو ټولو انسانانو دپاره عام دې او سیدنا نوح علیه السلام صرف د هغه خلقو نبی وو کوم چه هغه وخت موجود وو، خو دا جواب په هغه وخت مکمل کیږی چه کله دا اونیلې شی چه د سیدنا نوح علیه السلام د بعثت په وخت صرف د هغه قوم موجود وو، ځکه چه د حدیث الفاظ دی: **«كان النبي بعثت الى قومه خاصة»**

بهر حال: د شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمته الله علیه رائي دا ده څنگه د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بعثت عام وو هم دغه شان د سیدنا نوح علیه السلام بعثت هم عام وو، فرق دا دې چه د سیدنا نوح علیه السلام بعثت د هغه د زمانې سره خاص وو او د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بعثت د هغه د زمانې سره مختص نه وو، شاه صاحب فرمائی هم دا دې د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د بعثت د عام کیدو او د سیدنا نوح علیه السلام د بعثت خاص کیدو مطلب. والله اعلم

دلته د حدیث الفاظ دی **«وبعثت الى الناس عامة»** او د مسلم په روایت کښ دی **«وبعثت الى كل احمر واسود»** ^(۲) بیا د احمر او اسود په تشریح کښ یو قول دا دې چه د احمر نه مراد عجم وغیره دی او د اسود نه مراد عرب وغیره دی. او یو قول دا دې چه د اسود نه مراد سوډاني عرب دی اود احمر نه مراد نور عرب دی. بعض وائی چه د احمر نه مراد انسان او د اسود نه مراد جنات دی بهر حال: دا ټول احتمالات صحیح دی، ځکه چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ټولو خلقو ته مبعوث شوې دېو او د دې تائید په مسلم کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د روایت نه کیږی چه د هغې الفاظ دی **«وارسلت الى الخلق كافة»** ^(۳) دا روایت په دې مفهوم کښ د ټولو نه زیات صریح دې. ^(۴)

د عموم بعثت مفهوم د یو بل جهت نه د دې ځانې پورې خو بحث د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د مطلقا عموم بعثت وو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بعثت د قیامته پورې دې، هم دا بحث دلته د حدیث

^(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۶، ۵۶۷

^(۲) مسلم رقم الحديث ۱۱۴۷

^(۳) مسلم رقم الحديث: ۱۱۵۰

^(۴) شرح النووی ج ۵ ص ۸، فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۹، فتح الملهم ج ۳ ص ۳۴۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۹

شارحینو هم ذکر کړې دې دلته یو بل بحث دې او هغه دا چې عموم بعثت د کومو خلکو دپاره وو؟ په نورو الفاظو: آیا رسول الله ﷺ د قیامته پورې صرف د ټولو انسانانو دپاره مبعوث شوې دې او که بعثت یې د جناتو او ملائکو دپاره هم دې؟ دا بحث د حدیث شارحینو دلته نه دې چیرلې. علامه قسطلانی رحمته الله علیه په المواهب البدیة بالمنح المحمدیة کښ په دې باندې تحقیق کړې دې او علامه زرقانی رحمته الله علیه د هغې په شرح کښ په دې باندې تفصیل سره خبره کړې دهو چې د هغې حاصل دا دې چې:

د رسول الله ﷺ بعثت د قیامته پورې د راتلونکو انسانانو دپاره خو عام دې: دا خبره متفق علیه او مسلم ده، هم دغه شان د رسول الله ﷺ بعثت د ټولو جناتو دپاره هم دې. دا مسئله هم اتفاقی ده او په دې باندې اجماع ده.

د اجماع نه علاوه د دې ثبوت د کتاب او سنت نه هم دې. الله پاک فرمائی: ﴿تَبَرَّكَ الَّذِي نَزَّلَ الْقُرْآنَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾^(۱) په دې باندې د ټولو مفسرینو اجماع ده چې په ﴿الْعَالَمِينَ﴾ کښ جنات هم داخل دی. ^(۲) ځکه چې ﴿الْعَالَمِينَ﴾ یا خو اسم جمع دې د ذوی العقول دپاره، چې هغه انسانان، جنات او ملائک دی. ^(۳) یا دا جمع ده د عالم، کومه چې اسم اله غیر مطرد ده. (په دې وجه په علم تصریف کښ دا نه ده ذکر کړې شوې، مشتق دې د علم

۱) الفرقان: ۱

^(۱) انظر ذلك تحت الآية المذكورة في: روح المعاني ج ۹ ص ۴۲۲، دار الكتب العلمية، والتفسير الكبير ج ۲۴ ص ۴۰، دار الكتب العلمية، وتفسير الكشاف ج ۳ ص ۲۵۶، دار الكتب العلمية، والجامع لاحكام القرآن للقرطبي، ج ۱۳ ص ۶، احياء التراث العربي، وتفسير البيضاوي ج ۷ ص ۱۰۰، دار الكتب العلمية، وحاشية الشهاب على تفسير البيضاوي ج ۷ ص ۱۰۰، دار الكتب العلمية، وتفسير الجلالين ص ۳۵۹، مؤسسة الريان، وتفسير الحازن ج ۳ ص ۳۰۸، وحيدى كتب خانة، وحاشية الصاوي على تفسير الجلالين ج ۴ ص ۱۴۲۳، مكتبة رحمانية، وتفسير الطبري ج ۱۸ ص ۱۳۶، دار المعرفة، وتفسير النيسابوري على هامش الطبري ج ۱۸ ص ۱۲۴، دار المعرفة، وزاد المسير لابن الجوزي ج ۳ ص ۳۱۱، وحيدى كتب خانة، وتفسير السمرقندي، للقبه ابى الليث السمرقندي ج ۲ ص ۴۵۳، دار الكتب العلمية، والكشف والبيان، تفسير الثعلبي ج ۴ ص ۴۰۴، دار الكتب العلمية، وتفسير ابى السعود ج ۴ ص ۴۹۱، دار الكتب العلمية، وفتح القدير للشوكاني ج ۴ ص ۷۵، دار الكتب العلمية، وعمدة الحفاظ في تفسير اشرف الالفاظ، للشيخ احمد بن يوسف الحلبي ج ۳ ص ۱۱۵، دار الكتب العلمية، وتفسير المدارك للنسفي ج ۲ ص ۵۲۴، دار ابن كثير، دمشق

^(۲) ﴿العالمين﴾ لره اسم مجمع گنړلو والا دليل دا دې چې که دا د عالم جمع او منلې شی نو په داسې صورت کښ د مفرد اعم او د جمع اخص کيدل لازميری، ځکه چې د عالم اطلاق په ماسوی الله هر موجود باندې کيږي که هغه د ذوی العقول نه وي یا غیر ذوی العقول نه وي، او د عالمين اطلاق صرف په ذوی العقول باندې کيږي او د دې نظير لفظ د اعراب دې چې امام سيبويه فرمائی چې څوک دا د عرب جمع گنړی نو هغه غلط کوي. ځکه چې د لفظ عرب اطلاق په کلی وال او د ښهر په اوسیدونکو دواړو باندې کيږي. او لفظ د اعراب د کلی والو سره خاص دې، انظر (عمدة الحفاظ ج

ص ۱۱۴) وشرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۰

نه، لکه خاتم چه مشتق دې د ختم نه، د دې معنی ده د علم اله، بیا تغلیبا د دې استعمال په هغه خیزونو باندې شروع شو په کومو سره چه الله پاک پیژندلې شی او هغه ماسوی الله ټول جواهر او اعراض دی. (۱)

بهر حال! په دواړو صورتونو کښ دا لفظ جناتو ته هم شامل دې، لهذا جن هم د دې مدلول دې، اوس به جن د دې نه په څه خاص دلیل باندې خارج کولې شی او په دې هیڅ دلیل نشته. هم دغه شان په سورة اخفاف کښ الله پاک د جناتو قصه ذکر کړې ده، چه په هغې کښ هغوی داسې فرمائی: ﴿يَقَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ﴾ (۲) د بعض جناتو بعض ته دا حکم ورکول چه د الله پاک او د هغه د رسول او داعی دعوت قبول کړي او په هغه باندې ایمان راوړي، دا د دې خبرې دلیل دې چه رسول الله ﷺ د جناتو دپاره هم داعی وو او دا چه د رسول الله ﷺ بعثت د جناتو دپاره هم وو. (۳)

دا دلائل خو د کتاب الله نه وو، د ډیرو احادیث مبارکه نه هم دا مضمون ثابت دې، په هغې کښ د ټولو نه صریح ترین روایت په مسلم کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دې چه په هغې کښ دی: ﴿وَأَرْسَلْتُ إِلَى الْخَلْقِ كُلِّهِ﴾ (۴) چه زه د ټول مخلوق طرف ته مبعوث کړې شوې یم، لفظ د

(۱) قال البيضاوي: والعالم اسم لما يعلم به كالأخاتم والقالب غلب فيما يعلم به الصانع تعالى وهو كل ما سواه من الجواهر والأعراض فإنها لإمكانها وافتقارها إلى مؤثر واجب لذاته تدل على وجوده وإنما جمعه ليشمل ما تحته من الأجناس المختلفة وغلب العقلاء منهم فجمعه بالياء والنون كسائر أوصافهم وقيل اسم وضع لذوى العلم من الملائكة والثقلين وتناوله لغيرهم على سبيل الاستباحت. (تفسير البيضاوي، سورة الفاتحة ج ۱ ص ۱۳۹، ۱۴۴، دار الكتب العلمية) كذا في شرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۰

(۲) پوره قصه داسې ده: ﴿وَأَذْهَبْنَا إِلَيْكَ نَقْرًا مِنَ الْحَرِّ يَسْمَعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَوْ إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ﴾ قَالُوا يَقَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أَنْزَلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿يَقَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ (الاحقاف: ۲۹ تا ۳۲)

(۳) شعب الإيمان للبيهقي، باب في حب النبي ﷺ، فصل في براءة نبينا ﷺ في النبوة ج ۲ ص ۱۷۶، ۱۷۷، كذا في شرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۰

هم دغه شان په سورة الانعام کښ دی: ﴿وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ هَٰذَا الْقُرْآنِ لِأُنْذِرْكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ﴾ (الانعام: ۱۹) چه زه د دې قرآن کریم په ذریعه تاسو مخاطبین، او هغه خلقو ته ویره ورکړم چاته چه دا قرآن اورسیري او ظاهره خبره ده چه جناتو ته هم قرآن کریم رسیدلې دې لکه چه په شاته آیتونو کښ ذکر شوې دی. هم دغه شان په سورة الرحمن کښ دی ﴿سَنَقُرُّ لَكُمْ آيَةَ الثَّقَلَيْنِ﴾ (الرحمن: ۳۱) او د ثقلان نه مراد انسانان او جنات دی. (شرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۰)

(۴) اخرجه مسلم، ونصه: ﴿فُضِّلْتُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ بَسْتِ أَعْطَيْتِ جَوَامِعَ الْكَلِمِ وَتُصْرِتِ بِالرُّغْبِ وَأُحَلِّتِ لِي الْغَنَائِمِ وَجَعَلْتِ لِي الْأَرْضَ طَهُورًا وَمَسْجِدًا وَأَرْسَلْتِ إِلَى الْخَلْقِ كُلِّهِ وَخَتَمْتِ بَيْنَ النَّبِيِّينَ﴾ رقم الحديث: ۱۱۵۰ (وفى كشف الباری ههنا: بلفظ فضلت على الناس ولم أجده)

«الخلق» انسانانو او جناتو دواړو ته شامل دي، لهذا دا صرف په انسان باندې محمول کول. او جنات د دې نه خارج منل، تخصیص بلا دلیل دي، په دې وجه جائز نه دي، پس د سورة الفرقان په آیت کریمه کښ د «الْعَلَّيْنِ» او په دې حدیث کښ د «الخلق» دواړو نه استدلال یو شان دي چه دواړه الفاظ عام دیو انسانانو او جناتو دواړو ته شامل دي. (۱)

خو د امام ضحاک رحمته الله نه منقول دی چه د جناتو رسول د جناتو نه وی، د هغه استدلال د آیت کریمه «يَمْشِرُ الْجِنَّةَ وَالْإِنْسَ الْمَآيَاتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ» (۲) نه دي، چه الله پاک انسانانو او پیریانو دواړو ته خطاب کولو سره فرمائی چه ستاسو نه تاسو ته رسول راغلي وو، چه د هغې مطلب دا دي چه د انسانانو رسول د انسانانو نه او د جناتو رسول د جناتو نه وو. (۳)

د دې جواب علامه قسطلانی رحمته الله دا ورکړې دي چه امام ضحاک او نورو مفسرینو کښ چا هم دا نه دی ونیلي چه زمونږ په ملت او شریعت کښ هم د جناتو رسول د جناتو نه دي، بلکه د هغه قول د امم سابقه په باره کښ دا وو او په دې باندې د سوال الفاظ په وضاحت سره دلالت

کوي چه: «عن الضحاك: أنه سئل عن الجن هل كان فيهم نبي قبل أن يبعث النبي صلى الله عليه وسلم قال: ألم تسمع إلى قول الله: يَمْشِرُ الْجِنَّةَ وَالْإِنْسَ الْمَآيَاتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ» چه د هغې نه صفا معلومېږي چه د هغوی دا قول د امم سابقه په باره کښ دي. پاتې شوه خبره زمونږ د شریعت، پس رسول الله صلی الله علیه و آله د انسانانو او جناتو د ټولو رسول دي.

د دې نه علاوه چا هم د امام ضحاک رحمته الله نه دا نه دی نقل کړي چه هغه د دې خبرې علی الاطلاق قائل وو چه د جناتو رسول هم د هغوی نه وی (یعنی په مخکښ امتونو کښ هم او زمونږ په شریعت کښ هم)، لهذا د هغه طرف ته داسې نسبت کول مناسب نه دی کوم چه د اجماع مخالف وی، او د جمهور علماء کرامو مسلک خو دا دي چه انبیاء علیهم السلام صرف په انسانانو کښ راغلي وو، د جناتو نه یو نبي هم نه دي راغلي، نه په دې شریعت کښ او نه د دې نه په مخکښ شریعتونو کښ. (۴)

(۱) شرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۱

(۲) الانعام: ۱۳۰

(۳) غن الضحاك: أنه سئل عن الجن هل كان فيهم نبي قبل أن يبعث النبي صلى الله عليه وسلم قال: ألم تسمع إلى قول الله {يا معشر الجن والإنس ألم يأتكم رسل منكم} يعني بذلك أن رسلا من الإنس ورسلا من الجن. وقال ايضا: أرسل الله رسلا من الجن كما أرسل من الإنس. (تفسير الضحاك، جمع وتحقيق: الدكتور محمد بشكري احمد، سورة الانعام آية ۱۳۰، ج ۱ ص ۳۵۲، ۳۵۳، دار السلام، انظر كذلك تحت الآية المذكورة، تفسير الكبير ج ۱۳ ص ۱۶۰، وروح المعاني ج ۸ ص ۳۷۸، وتفسير البياض وحاشية الشهاب عليه ج ۴ ص ۲۰۵، وتفسير السمرقندي ج ۱ ص ۵۱۴، والكشف والبيان ج ۲ ص ۵۷۷، وتفسير القرطبي ج ۷ ص ۸۶، دار الفكر، وزاد المسير ج ۳ ص ۹۳، وتفسير الطبري ج ۸ ص ۲۷، دار المعرفة.

(۴) المواهب اللدنية ج ۷ ص ۲۴۴

پاتې شوه خبره د آیت کریمه ﴿الْمَیَاتِکُمْ رُسُلٌ مِّنْکُمْ﴾ نو په دې کښ نداء او توبیخ چونکه د دواړو دپاره دې په دې وجه نې ﴿مِّنْکُمْ﴾ اووې، ګینې مراد صرف انسانان دی، د دې مثال په سورة رحمن کښ د الله پاک فرمان دې ﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾^(۱) حال دا چه دا د مالګینو اوبو نه راوخی د خوږو نه نه راوخی.^(۲)

او که دا اومنلې شی چه د جناتو نه هم رسل وی نو بیا جواب دا دې چه ﴿رسل﴾ عام دې کوم چه رسل الله، او رسل رسل الله ... دواړو ته شامل دې او جنات د قسم ثانی نه دی، نه د قسم اول نه، لکه چه په سورة احقاف کښ دی: ﴿وَاذْصُرْنَا إِلَيْكَ نَقْرَأُ مِنَ الْحَجْنِ يَسْمَعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ﴾^(۳) (الایه ۲۹) ^(۲) او د دې نه علاوه نور هم جوابات کړې شوې دی.^(۴)

تر دې ځانې پورې خو د انسانانو او جناتو دپاره د رسول الله ﷺ د عموم بعثت خبره وه کومه چه اتفاقی او اجماعی مسئله ده، خو د ملائکو طرف ته هم رسول الله ﷺ رالیرلې شوې دې یا نه؟ په دې کښ دوه اقوال دی: یو دا چه د انسانانو او پیریانو په شان رسول الله ﷺ ملائکو ته هم مبعوث شوې دې. دویم دا چه د رسول الله ﷺ بعثت صرف د انسانانو او پیریانو دپاره دې د ملائکو دپاره نه دې. علامه تقی الدین سبکی، علامه بارزی، ابن حزم اندلسی او علامه جلال الدین سیوطی رحمهم الله اول قول راجح کړې دې، د هغوی استدلال د سورة الفرقان د هم هغه آیت کریمه او په مسلم کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د هغه روایت نه دې کوم چه مخکښ ذکر شوې دې او وجه د استدلال نې هم هغه ده چه په آیت کریمه کښ لفظ ﴿الْعَلَّیْنِ﴾ او په حدیث کښ لفظ د ﴿الخلق﴾ عام دې کوم چه انسانانو، جناتو او ملائکو ټولو ته شامل دې، لهذا د

^(۱) الرحمن : ۲۲

^(۲) المواهب اللدنیة و شرحه ج ۷ ص ۲۴۴، الکشف والبیان ج ۲ ص ۵۷۷، وتفسیر القرطبی ج ۷ ص ۸۶، وتفسیر البیضاوی وحاشیة الشهاب علیه ج ۴ ص ۲۰۵، روح المعانی ج ۸ ص ۳۷۸، تفسیر الطبری ج ۸ ص ۲۷، زاد المسیر ج ۳ ص ۹۶.

^(۳) المواهب اللدنیة و شرحه ج ۷ ص ۲۴۴، الکشف والبیان ج ۲ ص ۵۷۷، تفسیر السمرقندی ج ۱ ص ۵۱۴، تفسیر البیضاوی وحاشیة الشهاب علیه ج ۴ ص ۲۰۵، التفسیر الکبیر ج ۱۳ ص ۱۶۰، روح المعانی ج ۸ ص ۳۷۸، فتح القدیر ج ۲ ص ۲۰۶، تفسیر القرطبی ج ۷ ص ۷۶، زاد المسیر ج ۳ ص ۹۵، ۹۶.

^(۴) یو جواب دا هم ورکړې شوې دې چه ﴿رسل منکم﴾ مطلب دا دې ﴿منکم فی الخلق والتکلیف والمخاطبة﴾ مطلب دا دې چه هغه رسل ستاسو د جنس نه دی، یعنی څن ګه چه تاسو پیدا کړې شوي او مکلف کړې شوي او مخاطب کړې شوي هم دغه شان هغوی هم. تفسیر القرطبی ج ۷ ص ۸۵، وفتح القدیر ج ۲ ص ۲۰۶.

او یو جواب دا کړې شوې دې چه ﴿منکم﴾ کښ کلام په حذف د مضاف سره دې یعنی ﴿من احدکم﴾ (التفسیر الکبیر ج ۱۳ ص ۱۶۰ وحاشیة الشهاب علی البیضاوی ج ۴ ص ۲۰۵)

رسول الله ﷺ بعثت د تولو دپاره دې. (۱)

جمهور علماء کرامو دویم قول اختیار کړې دې، د هغوی په نزد د سورة الفرقان آیت او د مسلم روایت عام مخصوص بالانس والجن دې او قرینه په دې باندې دا ده چه په آیت کریمه کښ د رسول الله ﷺ صفت (ذئیر) بیان کړې شوې دې چه (لَيَكُونَنَّ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا) او د ملائکو په حق کښ د انذار تحقق نه شی کیدې، ځکه چه انذار د معاصی نه وی او ملائک معصوم وی. قال الله تعالی: ﴿عَلَيْهَا مَلَكَةٌ غَلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ (۲)

اول فریق د دې جواب دا ورکوی چه د دې خبرې احتمال دې چه رسول الله ﷺ د لیلة الاسراء وغیره په موقع باندې ملائکو ته انذار فرمائیلې وی، چه هر کله دا احتمال شته نو آیت کریمه لره د غیر ملائکه سره خاص کول به صحیح نه وی، ځکه چه د تخصیص العام دپاره د دلیل ضرورت وی او دلته دلیل نشته، او ظاهر د آیت کریمه هغوی ته شامل دې. لهذا دا د استدلال دپاره کافی ده او هر احتمال دلیل لره رد یا کمزورې کولې نه شی بلکه د هغه دپاره مستند الی دلیل کیدل ضروری دی.

د دې نه علاوه عصمت عدم انذار لره مستلزم نه دې، یا داسې اوایی چه عصمت د انذار منافی نه دې، بلکه د عصمت سره هم انذار ممکن دې، هم په دې وجه الله پاک د ملائکو په باره کښ فرمائی: ﴿وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَقَدْ لَكَ نَجْرٌ بِهِ جَهَنَّمُ﴾ (۳) علامه سیوطی رحمه الله فرمائی چه د ملائکو په انذار باندې ماته په قران کریم کښ د دې نه علاوه هیڅ آیت کریمه نه دې ملاؤ شوې، لهذا انذار د ملائکو په حق کښ هم ثابت دې. (۴)

د جمهورو نه قاضی ابو عبدالله حسین بن حسین حلیمی او امام بیهقی رحمه الله په شعب الایمان کښ د دې تصریح کړې ده چه د رسول الله ﷺ بعثت د ملائکو طرف ته نه وو، هم دغه شان تفسیر نسفی او امام رازی په تفسیر کبیر (۵) کښ د سورة الفرقان د ذکر شوې ایت کریمه د لاندې په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده چه د رسول الله ﷺ بعثت د ملائکو طرف ته نه وو، د دې قول حکایت علامه جلال الدین محلی رحمه الله کړې دې. (۶)

علامه قسطلانی رحمه الله په المواهب اللدنیه کښ د علامه کمال الدین بن ابی شریف مقدسی رحمه الله په حوالې سره د دې جواب کړې دې چه هر چه د حلیمی او د بیهقی د کلام خبره ده پس امام بیهقی رحمه الله په شعب الایمان کښ د حلیمی کلام نقل کړې دې او د نقل کولو نه پس فرمائی:

(۱) شرح المواهب ج ۷ ص ۲۴۵، ۲۴۶

(۲) التحريم: ۶

(۳) الانبياء: ۲۹

(۴) المواهب اللدنیه وشرحه: ج ۷ ص ۲۴۶، ۲۴۷

(۵) التفسير الكبير ج ۲۴ ص ۴۰

(۶) المواهب اللدنیه ج ۷ ص ۲۴۸

«هذا معنى كلام الحلي» د دې صنيع نه معلومېږي چه امام بيهقي رحمته الله دا کلام د هغه طرف ته منسوب کولو سره خپله ذمه بری کوي. او که په خپله بری الذمه کيدو باندې دا کلام دلالت هم اونکړي نو کم از کم دومره خبره خو يقيني ده چه امام بيهقي رحمته الله خپله د دې کلام د مختار کيدو تصريح نه ده کړې.

پاتې شوه خبره د قاضي حليمي رحمته الله نو هغه اگر چه د اهل سنت نه دې، خو د تفضيل ملائکه علی الانبياء په مسئله کښ هغوی د معتزله د مسلك موافقت کړې دې، لهذا هم په دې وجه باندې هغوی دا اوئيل چه د رسول الله صلی الله علیه و آله بعثت د ملائکو طرف ته نه دې شوې. (چه مفضول د افضل دپاره رسول څنگه کيدې شي؟)

او هر چه د تفسير نسفي او تفسير کبير په حوالې سره د عدم ارسال الى الملائكة په نقل باندې د اجماع خبره ده نو د هغې جواب دا دې چه د نسفي عبارت داسې دې:

«ثم انهم قالوا هذه الآية تدل على أحكام: أولها ان قوله "لَيَكُونَنَّ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا" ويتناول جميع المكلفين من الجن والإنس والملائكة لكننا أجمعنا أنه عليه السلام لم يكن رسولا إلى الملائكة فوجب أن يكون رسولا إلى الجن والإنس جميعا» (۱)

په دې عبارت کښ د «لكننا أجمعنا» د الفاظو نه معلومېږي چه په دې مسئلې باندې اجماع امت نشته، گينې نو د «اجمعت الامة» وغيره الفاظ به وې بلکه داسې الفاظ «لكننا أجمعنا» وغيره د اجماع خضمين متناظرين تر مينځه استعمالېږي.

هم دغه شان د تفسير رازی په بعض نسخو کښ «لكننا أجمعنا» په ځانې «لكننا بيننا» لهذا د اجماع خبره صحيح نه ده. او که «لكننا أجمعنا» واخستلې شي لکه چه په نورو نسخو کښې دې نو مونږ ذکر کړل چه داسې عبارتونه د اجماع امت دپاره نه بلکه د «اجماع حصين متناظرين» دپاره استعمالېږي.

د دې نه علاوه که هغه د دې خبرې تصريح هم کړې وې چه «اجمعت الامة» نو بيا به هم دا خبره قابل قبول نه وه. ځکه چه امام تقی الدين سبکی رحمته الله د «لَيَكُونَنَّ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا» په تفسير کښ فرماني چه «قال المفسرون كلهم في تفسيرها: للجن والإنس، وقال بعضهم: وللملائكة» چه ټولو مفسرينو د دې آيت کریمه په تفسير کښ وئيلې دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله د انسانانو او پيريانو دپاره نذير دې، او بغض مفسرين وائي چه «د انسانانو او پيريانو دپاره هم» او د جناتو دپاره هم چه هر کله د بعض دا قول دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله د ملائکو طرف ته هم مبعوث شوې دې نو په عدم ارسال الى الملائكة باندې د اجماع دعوی باطله شوه.

(۱) المواهب اللدنية ج ۷ ص ۲۴۸، ۲۴۹

دلته بعض خلقو ته د امام سبکی رحمۃ اللہ علیہ د مذکورہ عبارت په فهم کښ مغالطه پریوتلې ده او هغوی ونیلې دي چه **«وقال بعضهم»** دا منافی دې د **«كلهم»**، کوم چه د عبارت په شروع کښ دې، چه هر کله نې داسې اووې چه ټولو مفسرینو داسې ونیلې دي نو بیا د هغې نه روستو د **«وقال بعضهم»** څه مطلب دې؟

او حال دا چه د دې مطلب واضح دې او هغه دا چه په دې خبره باندې خو ټول مفسرین متفق دي چه د رسول الله ﷺ بعثت د انسانانو او جناتو دواړو دپاره دې، خو د ملائکو په پاره کښ اختلاف پیدا شو، نو په هغې کښ بعض وایی چه د ملائکو طرف ته هم رسول الله ﷺ مبعوث شوې دې.

بهر حال د نسفی او رازی په داسې نقل کړې اجماع باندې اعتماد کول چه په هغې کښ دا دوه حضرات متفرد وی، دا د اهل علم په نزد مضبوط حجت او دلیل نه دې، لکه حضرات ائمه حفاظ امت، لکه ابن المنذر نیشاپوری، حافظ ابن عبدالبر، او د هغوی دپاسه ائمه اربعه، امام ابوحنیفه، امام مالک، امام شافعی، امام احمد، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، لیث، ابن راهویه، ابن جریر، داؤد ظاهری او امام اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ، د دې حضراتو د کلام نه چه کومه اجماع نقل کړې شی نو د اهل علم په نزد د هغې شهرت دومره وی چه په هغې باندې د تفصیلی کلام ضرورت نه وی، لهذا په دې اجماع باندې څنگه اعتماد کیدلې شی چه د هغې په نقل کولو کښ دوه داسې کسان متفرد وی کوم چه د ذکر شوې جلیل القدر ائمه مرتبې ته نه شی رسیدلې. (۱)

خلاصه دا چه د رسول الله ﷺ بعثت د ټولو انسانانو او جناتو دپاره اتفاقی دې، خو په بعثت الی الملائکة کښ اختلاف دې، بعض محققین (امام سبکی، بارزی، ابن حزم او سیوطی رحمۃ اللہ علیہ) د بعثت الی الملائکة هم قائل دی او جمهور علماء د دې قائل نه دی.

په اخره کښ علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه: **«واللائق بهذه المسئلة التوقف عن الخوض فيها على وجه يتضمن دعوى القطع في شيء من الجانبين»** (۲)

چه په دې مسئله کښ د داسې بحث کولو نه حتی الامکان خان ساتل پکار دی کوم چه په دواړو طرفونو کښ یو طرف ته هم د قطعیت په دعوی باندې مشتمل وی. والله اعلم

★★★★★★

(۱) المواهب اللدنية وشرحه : ج ۷ ص ۲۴۸ - ۲۵۱

(۲) المواهب اللدنية : ج ۷ ص ۲۵۱

① بَابُ إِذَا الْمَيِّدُ مَاءً وَلَا تُرَابًا

یعنی په دې باب کښ به د هغه چا حکم ذکر کولې شی، چه د اودس د کولو دپاره نه اوبه بیا مومی او نه د تیمم دپاره خاوره بیا مومی.

د (اذا) جواب محذوف دې چه د هغې تقدیر دې: ﴿هل یصلی بلا وضوء ولا تیمم ام لا؟﴾

په دې مسئله کښ د حضرات ائمه مختلف اقوال دی، کوم چه به وړاندې ذکر کولې شی. (۱)
د باب د ماقبل او مابعد سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله فرمائی چه دې باب لره د کتاب التیمم نه روستو ذکر کولو او په باقی ابواب باندې د مقدم کولو وجه او مناسبت دا دې چه اول امام بخاری رحمته الله د کتاب التیمم په ذریعه د اوبو د نه ملاویدو په صورت کښ د تیمم د مشروع کیدو ذکر او کړو. بیا ئې د هغې نه روستو په ذکر شوی باب کښ د هغه سړی حکم ذکر کړو کوم چه اوبه او خاوره دواړه بیا نه مومی.

دا مناسبت په دې تقدیر باندې دې چه کله دا باب هم په دې ځانې باندې یعنی د کتاب التیمم نه پس او د باب التیمم فی الحضرا اذا لم یجد الماء وغاف فوات الصلاة نه مخکښ وی. او په بعض

نسخو کښ د کتاب التیمم نه روستو باب التیمم فی الحضرا... دې، بیا د هغې نه روستو باب اذا لم یجد

ماء ولا ترابا، دې، نو په دې صورت کښ به په دواړو بابونو کښ مناسبت دا وی چه امام بخاری رحمته الله اول په کتاب التیمم کښ په سفر کښ د تیمم حکم ذکر کړو، بیا ئې د هغې نه

روستو په باب التیمم فی الحضرا..... الخ کښ په حضر کښ د تیمم د حکم ذکر او کړو، بیا د هغې نه

روستو په ذکر شوی باب، کښ ئې د هغه چا حکم ذکر کړو کوم چه په اوبو او خاوره دواړو باندې قادر نه وی. او هم دا به د ترتیب مطابق هم وی.

علامه عینی رحمته الله فرمائی چه په شارحینو کښ چا هم د دې نکتې طرف ته توجه نه ده ورکړې. (۲)

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاری رحمته الله مقصد په دې باب راوړلو سره د فاقده الطهورین حکم بیانول دی، او په دې کښ د امام بخاری رحمته الله میلان د امام محمد رحمته الله د مسلك طرف ته دې چه په داسې صورت کښ دې مونځ بغیر د طهارت نه ادا کړی او روستو د هغې قضاء نشته، هم دا مسئله امام بخاری رحمته الله د حدیث د ظاهر نه ثابت کړې ده، ځکه چه هغه صحابه کرام رضی الله عنهم بغیر د طهارت نه مونځ کړې وو، او روستو چه ئې رسول الله صلی الله علیه و آله ته د دې تذکره او کړه نور رسول الله صلی الله علیه و آله ورته د اعادي حکم اونکړو. (۳)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۷

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶

(۳) الابواب والتراجم ص ۶۷، الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۱۶، ۳۱۷

۳۲۹: (حَدَّثَنَا زَكَرِيَّا بْنُ يَحْيَى قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُنِيرٍ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ (۱) أَنَّهَا اسْتَعَارَتْ مِنْ أَسْمَاءَ قِلَادَةً فَهَلَكَتْ فَبَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا فَوَجَدَهَا فَأَدْرَكَتْهُمْ الصَّلَاةُ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ فَصَلُّوا فَشَكَّوْا ذَلِكَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ التَّيْمُمِ فَقَالَ أَسِيدُ بْنُ حُضَيْرٍ لِعَائِشَةَ جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا فَوَاللَّهِ مَا نَزَلَ بِكَ أَمْرٌ تَكْرَهِيْنَهُ إِلَّا جَعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ لَكَ وَلِلْمُسْلِمِينَ فِيهِ خَيْرًا) [ر: ۳۲۷]

رجال الحديث

زکریا بن یحیی: دغه شان په ټولو روایاتو کښ د هغه نوم صرف د ولدیت سره لیکلې شوي دي، نیکه، نسب یا د بل داسې څیز سره نه دي ذکر شوي په کوم سره چه هغه مشهور وي. او حال دا دي چه د امام بخاري رحمه الله په استاذانو کښ د زکریا بن یحیی په نوم باندې دوه کسان دي، یو زکریا بن یحیی بن صالح لؤلؤی بلخي چه په ۲۳۰ هجري کښ په بغداد کښ وفات شوي دي، او د قتيبه بن سعيد د قبر په خوا کښ دفن دي.

او دویم زکریا بن یحیی بن عمر الطائي الکوفي ابو السکین (بضم السين البهمله وفتح الکاف) دي. د هغه وفات په ۲۵۱ هجري کښ په بغداد کښ شوي دي. او دا دواړه د عبدالله بن نمیر نه روایت کوي، لهذا دلته د دواړو احتمال دي، هر یو کیدی شي، بهر حال! چه کوم یو هم وي د امام بخاري رحمه الله د شرط مطابق دي.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائي چه د هغوی ترمینځه په حدیث او د هغه په صحت باندې اثر انداز نه ده (ځکه چه دواړه د امام بخاري رحمه الله د شرط موافق دي) (۲)

د غسانی او امام ابو النصر کلابازی میلان د اولنی (یعنی زکریا بن یحیی بن صالح بلخي) طرف ته دي، غسانی فرمائي چه امام بخاري رحمه الله د زکریا بلخي نه په تیمم وغیره کښ روایت کړي دي او د زکریا ابن السکین نه په عیدین کښ، کلابازی فرمائي چه زکریا بلخي د عبدالله بن نمیر نه په تیمم کښ روایت کړي. (۳)

امام ابن عدی رحمه الله فرمائي چه دا زکریا بن یحیی بن زکریا بن ابی زائده دي، او هم د دي طرف ته د امام دارقطنی رحمه الله میلان دي، ځکه چه دا کوفي دي، او د هغه شیخ هم کوفي دي. (۴)

بهر حال! که دا زکریا بن یحیی بن صالح بن سلیمان بلخي وي نو د هغه حالات په کتاب الوضوء، باب خروج النساء الی الهوار د لاندې تیر شوي دي. او که دا زکریا الطائي وي نو د هغه ترجمه دا ده:

(۱) الحديث اخرج به البخاري في بدء كتاب التيمم ايضا. وقد مر تخريجه هناك

(۲) شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۱۴

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، ۱۸، شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۱۴، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۵، فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۹، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۶

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۶، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۵، فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۱

زکریا بن یحیی بن عمر بن حصین بن حمید بن منہب بن حارثہ بن خریم بن اوس بن حارثہ بن لام الطائی، ابو السکین الکوفی. (۱)

هغه د خپل والد محترم یحیی بن عمر الطائی، اسماعیل بن داؤد، جعفر بن محمد کوفی، شعیب بن ابراهیم تیمی، عبدالله بن صالح یمانی، عبدالله بن نمیر، عبدالرحمن بن محمد محارب، ابوبکر بن عیاش او هیشم بن عدی رضی اللہ عنہ وغیره روایت حدیث کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ امام بخاری، ابراهیم بن جعفر بن الولید، حسن بن صباح البزار، عبدالله بن محمد بن الفضل الاسدی، عبدالله بن محمد بن ناجیه او محمد بن حسن بن عجلان الاصبهانی رضی اللہ عنہ وغیره دی. (۲)

امام دارقطنی رحمہ اللہ په هغه باندې کلام فرمائی چې دې کله وائی «متروک» او کله وائی «لیس بالقوی»، یحدث بالحادیث لیست بهیئة (۳) او امام حاکم فرمائی: «یحدث بالحادیث خطاء» (۴)

خو نور ائمه د هغه توثیق کوی، پس حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق، له اوهار، لینه بسببها الدارقطني» (۵) خطیب بغدادی رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة» (۶)

حافظ ذهبی رحمہ اللہ په تاریخ الاسلام کښ فرمائی: «وثقه الخطيب وغيره» (۷)

او په میزان الاعتدال کښ فرمائی: «وقال ابن حبان والخطيب ثقة» (۸)

صاحب خلاصه فرمائی: «وثقه الخطيب» (۹) حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة» (۱۰)

ابن حبان رحمہ اللہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال ج ۹ ص ۳۸۳، ۳۸۴، تاريخ بغداد ج ۸ ص ۴۵۸، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۷، اكمال تهذيب الكمال لمغلطاني ج ۵ ص ۷۳

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال ج ۹ ص ۳۸۴، ۳۸۵ تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۷

(۳) تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۸، المغنی فی الضعفاء ج ۱ ص ۳۶۹، میزان الاعتدال ج ۲ ص ۷۹، اكمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۷۳

(۴) تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۳۳۸

(۵) تقريب التهذيب ص ۲۱۶، رقم الترجمة ۲۰۳۴

(۶) تاريخ بغداد: ج ۸ ص ۴۵۸

(۷) تاريخ الاسلام ج ۶ ص ۶۳۶

(۸) میزان الاعتدال، حرف الزای، من اسمه زکریا، رقم الترجمة ۲۸۹۵، ج ۲ ص ۷۹

(۹) خلاصة تذهيب تهذيب الكمال للخزرجي ص ۱۲۲

(۱۰) الکاشف رقم الترجمة ۱۶۵۲، ج ۱ ص ۴۰۶

(۱۱) کتاب الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۵۴

هر چه د امام دارقطنی رحمته الله و غیره د کلام او جرح تعلق دې، نو هغه دومره سخت نه دې چه د هغې د وجې نه د هغوی روایات قابل احتجاج نه وی، بلکه د دې کلام وجه د هغه او هام دی.

لکه چه حافظ صاحب په التقریب کښ فرمائی: صدوق له او هام، لینه بسببها الدارقطني (۱) چه د هغه څه او هام وو، چه د هغې په وجه باندې امام دارقطنی رحمته الله ضعیف کړې دې. امام بخاری رحمته الله چونکه د حدیث په صحت کښ د حد نه زیات د تحری (کوشش) نه کار اخلی، په دې وجه امید هم دا دې چه د هغه روایات کوم چه په صحیح بخاری کښ دی هغه د صحیح په درجه کښ دی کیدې شی چه هم دا وجه وی چه امام بخاری رحمته الله د هغه نه زیات روایات اخستلي هم نه دی، پس علامه علاء الدین مغلطانی رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله د هغه نه صرف څلور روایات ذکر کړې دی. (۲)

او حافظ صاحب رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله د هغه نه صرف یو حدیث بیان کړې دې په عیدین کښ. چه په هغې کښ زکریا بن یحیی المحاربي من محمد بن سوقة الخ نه روایت کوی، او په

هغې کښ امام بخاری رحمته الله تصریح کړې ده چه: «حدثنا زكريا بن يحيى ابو السكين» او د زکریا بن یحیی نه امام بخاری رحمته الله درې روایات نور هم اخستلي دی، خو هلته هغه د هغه د کنیت یا نسبت و غیره بیان نه دې کړې، چه د هغې نه دوه روایات زکریا بن یحیی د عبدالله بن نمیر نه، او یو د ابو اسامه نه نقل کوی.

حافظ صاحب رحمته الله فرمائی چه په اخر الذکر درې وارو ځایونو کښ د امام بخاری رحمته الله استاذ زکریا بلخی دې، زکریا ابو السکین نه دې. (۳)

د حافظ صاحب د دې جزم او تحقیق نه د علامه مغلطانی د کلام هم وضاحت اوشو، چه هغوی چه د کومو څلورو روایاتو تذکره کړې ده، هغه د زکریا بن یحیی د روایاتو ده، او په هغې کښ د دې خبرې تصریح نشته چه هغه هم دا زکریا (ابو السکین) دې، یا زکریا بلخی دې، او حافظ صاحب رحمته الله د دې وضاحت هم او فرمائیلو.

پس تنقیح دا شوه چه امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح کښ د هغه نه صرف یو روایت اخستلي دې، چه د هغه باره کښ به د امام بخاری رحمته الله تحری ته کتلو سره هم دا وئیلې شی چه هغه چه کوم روایت د هغه نه اخستلي دې هغه یقینا صحیح دې.

په ۲۵۱ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۴)

(۱) تقریب التهذیب ص ۲۱۶. رقم الترجمة ۲۰۳۴

(۲) اکمال تهذیب الکمال لمغلطانی ج ۵ ص ۷۳

(۳) هدی الساری ص ۵۷۲

(۴) تقریب التهذیب ص ۲۱۶. الکاشف ج ۱ ص ۴۰۶. تاریخ الاسلام ج ۶ ص ۳۶۶ تاریخ بغداد ج ۸ ص

۳۵۸. تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۳۳۷. تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۵۸. کتاب الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۵۴.

اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۷۳. خلاصة تهذیب الکمال للخزرجی ص ۱۲۲

عبدالله بن نمير: دا ابو هشام عبدالله بن نمير بن عبدالله بن ابي حيه بن سرح بن سلمه بن سعد بن الحكم بن سلمان بن مالك همداني خارفی کوفی دې. (۱)
 هغه روایت کوي د اشعث بن سوار، حجاج بن ارطاة، زكريا بن ابي زائده، سفیان ثوري، سليمان اعمش، علاء بن صالح، قيس بن الربيع، مسعر بن کدام، موسى جهني، هشام بن عروه، يحيى بن سعيد الانصاري، يزيد بن ابي زياد او ابراهيم بن الفضل مخزومي رحمهم الله وغيره نه.
 او د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه خوښي محمد بن عبدالله بن نمير، امام احمد بن حنبل، اسحاق بن منصور، زكريا بن يحيى بلخي، سفیان بن وكيع بن الجراح، ابوبکر عبدالله بن محمد بن ابي شيبه. عثمان بن محمد بن ابي شيبه، علي بن حرب طائي، علي بن المديني، محمد بن ايان بلخي، محمد بن بشر عدي، محمد بن سلام بيكندي، محمد بن علاء همداني، محمد بن المثنى، هناد بن السري، يحيى بن معين، يحيى بن موسى بلخي، او يحيى بن يحيى نيشاپوري رحمهم الله وغيره دي.

امام ابو حاتم رحمهم الله فرماني: (كان مستقيماً الامراً) (۲) حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني: (حجة) (۳)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني: (ثقة، صاحب حديث، من اهل السنة، من كبار التاسعة) (۴)

صاحب خلاصه فرماني: (وثقه ابن معين) (۵) حافظ ذهبي په تذكرة الحفاظ کښ فرماني:

(وثقه يحيى بن معين، وكان من كبار اصحاب الحديث) (۶)

امام دارقطني رحمهم الله د هغه او ابو اسامه رحمهم الله په باره کښ فرماني: (كلاهما ثقة) (۷)

امام دارمي رحمهم الله فرماني چه ما د يحيى بن معين رحمهم الله نه تپوس او کړو چه د اعمش په شاگردانو کښ ستاسو په نزد ابن ادریس زیات خوښ دې که ابن نمیر؟ نو هغه او فرمائل: (كلاهما

ثقة) (۸) امام عجلي رحمهم الله فرماني: (ثقة، صالح الحديث، صاحب سنة) (۹)

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۴ د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوري تهذيب الكمال ۱۱۶ ۲۲۸. ۲۲۶

(۲) الجرح والتعديل ج ۵ ص ۲۳۱. تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۲۲۸. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۵۷ ۵۸
 (۳) الكاشف ج ۱ ص ۶۰۴

(۴) تقريب التهذيب، رقم الترجمة ۳۶۶۸، ص ۳۲۷

(۵) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال ص ۲۱۷. كذا في سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۲۴۴

(۶) تذكرة الحفاظ للذهبي، الطبقة السادسة، رقم الترجمة ۳۱۱، ج ۱ ص ۳۲۷. دار احياء التراث العربي

(۷) العلل الواردة في الاحاديث النبوية للامام الدارقطني رقم السؤال: ۱۰، ج ۴ ص ۳۳۸. دار طيبة

(۸) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۲۲۸. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۵۷

(۹) الجرح والتعديل ج ۵ ص ۲۳۱. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۵۸

ابن سعد رحمته الله فرمائی (۱) **«كان ثقة، كثير الحديث، صدوقا»** (۱)
 ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کتب د هغه ذکر کړې دي. (۲)
 ۱۱۵ هجري کتب هغه پیدا شوې دي. (۳) د عبدالله مامون په دور خلافت کتب په کوفه کتب په
 ربيع الاول ۱۹۹ هجري کتب د هغه وفات شوې دي. (۴) خلور اتيا کاله عمر نې وو. (۵)
 د جنازې مونځ پرې د هغه دوست محمد بن بشر عبدی رحمته الله او کړو. (۶)
 هشام بن عروه : دا هشام بن عروه بن الزبير بن العوام مشهور تابعی دي، د هغه تذکره په بده
 الوحي کتب تيره شوې ده. (۷)
 عن اييه : دا د مدينې منورې د فقهاء سبعة نه يو جليل القدر تابعی عروه بن الزبير بن
 العوام رحمته الله دي. د هغه حالات هم په بده الوحي کتب تير شوې دي. (۸)
 عن عائشة : دا ام المومنين سيده عائشه صديقه رضي الله عنها ده، د هغې حالات په تفصيل سره په بده
 الوحي کتب تير شوې دي. (۹)
 د فاقد الطهورين مسئله : دا معركة الراء مشهوره اختلافی مسئله ده، کومه چه په اهل علم
 کتب د فاقد الطهورين په نوم سره معروف ده، چونکه دا مسئله منصوص نه ده، بلکه
 اجتهدی ده، په دې وجه په دې کتب سخت اختلاف دي، د هر امام رأيي جدا جدا ده.
 صورت د دې مسئلې دا دي چه يو سړې په داسې ځانې کتب قيد دي چرته چه اوبه او خاوره
 دواړه نشته، يا په يو نجس ځانې کتب دي چرته چه د هغه دپاره د پاکي خاورې راويستل
 ناممکن دي، يا صرف اوبه دي او هغه سخت ترې دي، او اوبه هم ډير په کم مقدار کتب دي.

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۳۹۴.

(۲) كتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۰، ۶۱.

(۳) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۲۲۹، تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۵۸.

(۴) كتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۱، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۳۹۴. تذكرة الحفاظ للذهبي
 ۳۲۷/۱. سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۲۴۴، تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۲۲۸، ۲۲۹. تهذيب التهذيب ج ۶ ص
 ۵۸. تقريب التهذيب ص ۳۲۷. الكاشف ج ۱ ص ۶۰۴، البداية والنهاية ج ۱ ص ۲۵۹. الكامل في التاريخ
 لابن الاثير ج ۵ ص ۴۲۰. تاريخ الاسلام ج ۵ ص ۲۰۰. خلاصة تهذيب تهذيب الكمال ص ۲۱۷. كتاب
 التاريخ الكبير للامام البخاري ج ۵ ص ۲۱۶.

(۵) تقريب التهذيب ص ۳۲۷. تذكرة الحفاظ للذهبي : ج ۱ ص ۳۲۷.

(۶) كتاب الثقات ج ۷ ص ۶۱. كتاب التاريخ الكبير للامام البخاري ج ۵ ص ۲۱۶.

(۷) اوگوري: كشف الباري. كتاب بدء الوحي الحديث الثاني ص ۲۶۱.

(۸) پورته حواله

(۹) پورته حواله

کومې چه هغه د ځکلو دپاره په مشکله استعمالولې شی، یا صرف خاوره ده خو هغه لونده ده او د هغې د اوچولو دپاره د اور وغیره انتظام نشته، یا په سولې خیرولې شوې دې چه د هغې د وجې نه نې په استعمال طهورین باندې قدرت نشته، یا په کشتی باندې سور دې او اوبو ته رسیدل نې ممکن ته دی، یا د څه مرض (مثلا په بدن کښن نې ډیر زخمونه دی چه د هغې د وجې نه د اوبو او د خاورې د بدن سره لگیدل مضر دی، د هغې په وجه باندې د اودس او تیمم نه عاجز دې، یا یو دشمن د اودس او تیمم نه منع کړې دې، یا نې د هغه لاسونه تړلې دی، یا په اونې دپاسه دې او لاندې ترې درنده وغیره دې، یا مقطوع الیدین دې او څوک هغه لره اودس کونکې او تیمم کونکې نشته (۱)

خلاصه دا چه که په هر څه صورت کښ د هغه دپاره اودس او تیمم دواړه ممکن نه وی او د مورخ وخت وی نو داسې انسان به څه کوی؟

په دې مسئله کښ د شوافع او مالکیانو څلور څلور اقبال دي. (۲) د احنافو او د حنابله دوه دوه، په بعض بعض کښ اشتراک دې او په بعض بعض کښ اختلاف دې، د ټولو مجموعه شپږ اقوال دی.

(۱) عارضة الاحوذی. ابواب الطهارة. باب ما جاء لا تقبل صلاة بغير طهور. ج ۱ ص ۱۲. عباس احمد الباز. بذل المجهود ج ۱ ص ۳۶۲. ج ۲ ص ۴۵۸. ۴۵۹. فتح الملهم ج ۲ ص ۲۷۷. الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۸. التمهید ج ۱ ص ۴۷۰. ۴۷۱. کتاب الام ج ۱ ص ۲۰۰. ۲۰۱. المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۷۸. فتح العزيز شرح الوجيز بهامش المجموع ج ۲ ص ۳۵۴. حاشية الدسوقي ج ۱ ص ۳۶۶. ۳۶۷. البحر الرائق ج ۱ ص ۲۸۶. الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۱۸۵. بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۶. الموسوعة الفقهية ج ۳۲ ص ۱۹۲. الفقه الاسلامی وادلته ج ۱ ص ۶۰۶. ۶۰۷.

(۲) قال النووي ناقلا اقوال الشافعي: أما المعذور كمن لم يجد ماء ولا ترابا ففيه أربعة أقوال للشافعي رحمه الله تعالى وهي مذاهب للعلماء قال بكل واحد منها قائلون أصحابها عند أصحابنا: يجب عليه أن يصل على حاله. ويجب أن يعيد إذا تمكن من الطهارة. والثاني: يحرم عليه أن يصل ويحب القضاء. والثالث يستحب أن يصل ويحب القضاء. والرابع: يجب أن يصل ولا يجب القضاء. وهذا القول اختيار المزني وهو أقوى الأقوال دليلا. (شرح النووي ج ۳ ص ۹۸. ۹۹)

کذا فی: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۷۸. وفتح العزيز ج ۲ ص ۳۵۴. ۳۵۵. وروضة الطالبين ج ۱ ص ۱۲۱. ومغنی المحتاج ج ۱ ص ۱۰۵.

وقال العلامة الدسوقي فی نقل اقوال المالكية: قوله: وتسقط صلاة وقضاؤها الخ... وما ذكره المصنف قول مالك وقال أصبغ يقضى ولا يؤدى.... وقال أشهب يجب الأداء فقط.... وقال ابن القاسم يجب الأداء والقضاء احتياطا... وقال القابسي محل سقوطها أداء وقضاء إذا كان لا يمكنه الإيماء للتيمم كالمحبوس بمكان مبنی بالأجر ومفروش به فإن أمكنه الإيماء كالمربوط ومن فوق شجرة وتحت سبيح مثلا فإنه يؤم للتيمم إلى الأرض بوجهه ويديه ويؤديها ولا قضاء عليه. (حاشية الدسوقي ج ۱ ص ۲۶۶. ۲۶۷) كذا فی عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۱۲

وفی تقریرات العلامة محمد بن احمد علیش فی هامش الدسوقي (ج ۱ ص ۲۶۷) ...[بقیه بر صفحه آئنده...]

اولنې قول فاقد الطهورین به هم په دې حالت کښ (بغیر د طهارت نه) مونځ ادا کوی او روستو چه ورته کله په طهارت قدرت حاصل شی نو د هغې قضاء به راوړی.
 دا د امام شافعی رحمته الله علیه راجح قول دې، اکثر شوافع دا قول جزما نقل کړې دې او باقی حضراتو د دې تصحیح کړې ده او هم دا په کتب جدیده کښ منصوص دې (۱)
 هم دا د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت دې. (۲)
 په مالکیانو کښ ابن القاسم رحمته الله علیه هم دا قول اختیار کړې دې. (۳)
 د دې قول دلیل دا دې چه فی الحال د ادا حکم یو خود وخت د حرمت د وجې نه ورکړې شوې دې او دویم د رسول الله صلی الله علیه و آله د دې فرمان د وجې نه چه «واذا امرتکم بشئ فاتوا منه ما استطعتم» (۴) او استطاعت کښ هم دا ده چه هم په دې حال کښ مونځ ادا کړی، او دا هم داسې ده لکه چه څوک د ستر عورت نه عاجز وی چه د هغې د وجې نه به هغه مونځ نه پرېږدی
 او روستو د قضاء وجوب په دې وجه دې چه دا عذر نادر الوقوع دې، لهذا دې لره به اعتبار

بقیه از گذشته! نظم جمع فيه هذه الاقوال الاربعة. ونصه :

و من لم يجد ماء ولا متيمما	::	فاربعة الاقوال يحكيها مذهبها
يصلى ويقضى عكس ما قال مالك	::	واصبح يقضى والاداء لاشبها
وللقابسي ذو الربط يؤمى لارضه	::	بوجه وايد للتيمم مطلبها

(۱) شرح النووی ج ۳ ص ۹۸، ۹۹، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۷۸، فتح العزيز ج ۲ ص ۳۵۵، ۳۵۴، الحاوی لابی الحسن علی بن محمد الماوردی، مسئلة صلاة من كان في حش : ج ۱ ص ۲۷۵، دار الکتب العلمیة، السراج الوهاج علی متن المنهاج للعلامة محمد الزهري الغمراوي ج ۱ ص ۳۰، دار المعرفة، منهاج الطالبین وعمدة المفتیین للإمام النووی ج ۱ ص ۷، دار المعرفة، نهاية المحتاج الی شرح المنهاج، لشمس الدین محمد بن ابی العباس الرملی، فصل فی بیان ارکان التیمم وکیفیتہ ج ۱ ص ۳۱۷، دار المعرفة، روضة الطالبین للنووی، فصل لا يجوز التيمم لفريضة قبل وقتها، ج ۱ ص ۱۲۱، المکتب الاسلامی مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج للخطیب الشربینی، فصل فی بیان ارکان التیمم ج ۱ ص ۱۰۵، دار الفکر
 (۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، الانصاف فی معرفة الراحح من الخلاف، لابن الحسن علاء الدین علی بن سلیمان المرداوی الدمشقی الصالحی، باب فرض الوضوء وصفته، ج ۱ ص ۱۲۵، وباب التیمم ج ۱ ص ۲۰۵، دار المعرفة، الشرح الكبير لابن قدامة ج ۱ ص ۳۵۳، دار الکتب العربی، المبدع شرح المقنع، لابی اسحاق برهان الدین ابراهیم بن محمد المقدسی، المتوفی ۸۸۴ هـ باب التیمم ج ۱ ص ۱۷۴، دار عالم الکتب
 (۳) حاشیة الدسوقي ج ۱ ص ۲۲۶، ۲۲۷، التمهید ج ۱ ص ۴۷۰، الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۸، عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۱۲
 (۴) أخرجه البخاری، عن ابی هريرة رضى الله عنه، فی كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب الاقتداء بسنن رسول الله صلى الله عليه وسلم رقم الحديث : ۷۲۸۸، ومسلم فی كتاب الفضائل، باب توقيره صلی الله علیه و آله وترك اكنار سزاله عمالا ضرورة اليه، او لا يتعلق به تكليف ما لا يقع، ونحو ذلك رقم الحديث ۱۳۳۷، والنسائي فی سننه فی كتاب مناسك الحج، باب وجوب الحج رقم ۲۶۲۰

نه وی اود عذر دزائل کید و او په طهارت باندې د قدرت حاصلیدونه روستوبه اعاده لازم وی (۱)
 دویم قول د امام مالک رحمته الله علیه دې چه نه پرې ادا واجب ده او نه قضاء.
 او د دې قول دلیل دا دې چه ذکر شوې سرې د طهارت نه حقیقه عاجز دې، لهذا د هغه نه
 مونخ ساقط دې، لکه چه د حائضه بنخې نه مونخ ساقط کیږی (۲)
 دا قول معن بن عیسی د امام مالک رحمته الله علیه نه نقل کړې دې او هم دا قول په مالکیانو کښ ابن
 خواز منداز اختیار کړې دې او فرمائی: «ورواه المدنیون عن مالک، وهو الصحيح من مذهبه» (۳)
 خو علامه موفق الدین ابن قدامه لیکلې دی چه حافظ ابن عبدالبر رحمته الله علیه فرمائی: «هذه رواية
 منكرة عن مالک» (۴)

ابن عبدالبر د امام مالک رحمته الله علیه طرف ته د دې قول نسبت او دې ته د هغوی صحیح مذهب منلو
 باندې انتهای د تعجب اظهار کولو سره فرمائی چه!
 «ماته معلومه نه ده چه دې قول ته ئی د امام مالک رحمته الله علیه صحیح مذهب څنگه او نیلو! حال دا چه
 دا د جمهور سلف، عام فقهاء او د مالکیانو د کثیر جماعت خلاف دې. (۵)
 بیا فرمائی: زما خیال دې چه د دې قول د نسبت کولو په وخت به د هغوی مخې ته د امام
 مالک رحمته الله علیه د ذکر کړی هغه حدیث ظاهر وی چه په هغې کښ دی: «ولیسوا علی ماء ولیس معهم
 ماء، فنام رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم حق اصبح» (۶)

خو په دې حدیث کښ د هغوی دپاره په دې قول باندې هیڅ حجت او دلیل نشته. ځکه چه په
 دې کښ د دې خبرې هیڅ ذکر نشته چه هغوی مونخ نه دې کړې، بلکه دهشام بن عروه په
 حدیث (حدیث باب) کښ دی چه: «انهم صلوا بغیر طهور» (۷)

بیا فرمائی: «واما قول ابن خواز مندا لى سقوط الصلاة... فقول ضعيف، مهجور، شاذ، مرغوب عنه» (۸)

(۱) المجموع ج ۲ ص ۲۸۰، فتح العزيز ج ۲ ص ۳۵۵

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۱، مواهب الجلیل لشرح مختصر
 خلیل، لشمس الدین ابی عبدالله محمد بن محمد الطرابلسی الخطاب: ج ۱ ص ۵۳۰، دار عالم الکتب، التاج
 والاکیل المختصر خلیل، فصل فی مسح الجرح او الجبيرة او العصایه ج ۱ ص ۳۶۰، دار الفکر

(۳) الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۸، التمهید ج ۱ ص ۴۷۱، التاج والاکیل ج ۱ ص ۳۶۰، دار الفکر

(۴) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷

(۵) التاج والاکیل ج ۱ ص ۳۶۰

(۶) الموطاء للإمام مالک رحمه الله، کتاب الطهارة، باب التیمم رقم الحدیث: ۸۹

(۷) التمهید ج ۱ ص ۴۷۱، الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۸

(۸) الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۹

د دې نه روستو ابن عبدالبر د مالکیانو دوه اقوال ذکر کړي دي، یو د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه د قول مطابق دې (چه د هغې بیان وړاندې راروان دې) او دویم هغه چه تیر شو، یعنی ادا او قضاء دواړه دي (۱)

دریم قول دا دې چه ادا واجب ده او قضاء پرې نشته، دا د امام احمد رحمته الله علیه صحیح مذهب، هم دغه شان د اسحاق بن راهویه او ابن منذر رحمته الله علیه مسلک دې (۲)

په شوافع کښ د امام مزنی (۳) او په مالکیانو کښ د سحنون مالکی، ابن نافع او اشهب بن عبدالعزیز هم دا اختیار کړي دي (۴)

د دې قول نقلی حدیث الباب دې چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم بغیر د طهارت نه مונخ اوکړو، بیا نې رسول الله صلی الله علیه و آله ته د دې تذکره اوکړه، نو رسول الله صلی الله علیه و آله ورته د اعادي حکم اونکړو، چه د هغې نه معلومېږي چه ادا واجب ده قضاء نه ده واجب (۵)

او دلیل عقلی دا دې چه طهارت د مانځه دپاره یو شرط دې، لهذا څنگه چه نور شرطونه، مثلاً ستر عورت، استقبال قبله او قیام وغیره د عجز په صورت کښ ساقط کېږي، هم دغه شان به دا شرط هم ساقط شی (۶)

خلوړم قول دا دې چه ادا واجب نه ده، روستو په طهارت باندې د قدرت د حاصلیدو نه پس پرې قضاء واجب ده.

دا د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه مسلک دې (۷) د امام محمد رحمته الله علیه یو روایت، د سفیان ثوری او امام اوزاعی رحمته الله علیه مسلک دې (۸) او هم دا د امام شافعی رحمته الله علیه یوه رائی ده (۹)

(۱) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، التمهید ج ۱ ص ۴۷۱، الاستذکار ج ۱ ص ۳۴۹

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۰، الاقناع فی فقه الامام احمد لشرف الدین موسی بن احمد الحجاوی ج ۱ ص ۵۴، دار المعرفة، الانصاف ج ۱ ص ۱۲۵، ۲۰۵، الشرح الکبیر لابن قدامة ج ۱ ص ۳۵۳، دار الکتاب العربی، المبدع شرح المقنع للمقدسی ج ۱ ص ۱۷۳، کشاف القناع عن متن الاقناع، للمنصور بن یونس البهوتی ج ۱ ص ۳۰۷، دار الفکر

(۳) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۰، شرح النووی ج ۳ ص ۹۹

(۴) حاشیة الدسوقي ج ۱ ص ۲۶۶، شرح ابن بطل المالکی ج ۱ ص ۴۶۳

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۰، المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۱

(۶) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۷، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۱

(۷) البحر الرائق ج ۱ ص ۲۸۶، الموسوعة الفقهية ج ۳۲، ۱۹۳، بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۶، الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۱۸۵

(۸) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۰، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۰، المغنی ج ۱ ص ۱۵۷، فتح الملهم ج ۲ ص ۲۷۷، بذل المجهود ج ۱ ص ۳۶۲

(۹) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۷۸، شرح النووی ج ۳ ص ۹۹، فتح العزیز ج ۲ ص ۳۵۵

د دې قول دلیل د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما روایت **« لا تقبل صلاة بغير طهور »** (۱) او د سیدنا

علی رضی اللہ عنہ روایت **« مفتاح الصلاة الطهور »** (۲) وغیره دی. (۳)

پنځم قول: دا دې چه ادا نې مستحب ده او قضاء نې واجب ده، دا د امام شافعی رحمته اللہ علیہ یو قول دی. (۴) د دې دلیل تیر شوې دې چه د ادا حکم د وخت د حرمت د وجې نه دې او د قضاء حکم په دې وجه چه دا عذر نادر الوقوع دې. (۵)

شپږم قول: دا دې چه تشبه بالمصلین دې او کړی او روستو دې قضاء راوړی، دا د امام ابو یوسف رحمته اللہ علیہ مذهب دې او د امام محمد رحمته اللہ علیہ یو روایت دې. (۶)

د تشبه بالمصلین مطلب دا دې چه د مونځ گزارو په شان صورت جوړ کړی، قرائت به نه کوی، برابره خبره ده که حدث اصغر ورته لاحق شوې وی یا حدث اکبر، د رکوع او سجود په باره کښ یو قول دا دې چه که ځانې اوج پشی نو رکوع او سجود به کوی، گینې په اشارې سره به مونځ کوی، خو صحیح دا ده چه په اشارې سره به مونځ کوی، که ځانې اوج وی او که تر وی، او نیت به هم نه کوی. ځکه چه دا تشبه بالصلاة ده، حقیقة صلاة نه دې. (۷)

د دې قول دلیل دا دې چه اگر چه حقیقة د ادا نه عاجز دې خو تشبه نه خو عاجز نه دې، لهذا هغه ته به د تشبه حکم ورکولې شی. کما فی باب الصوم. (۸)

او په شریعت کښ د دې تشبه دوه مثالونه دی. یو دا چه که حائضه یا نفساء د رمضان د روژې دوران پاکه شی، هم دغه شان مسافر روژه او خوری او بیا مقیم شی، یا نابالغ ماشوم د

(۱) اخرجه مسلم فی کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم الحديث ۵۳۵، والترمذی فی ابواب الطهارة، باب ما جاء لا تقبل صلاة بغير طهور، رقم الحديث ۱

(۲) رواد ابوداؤد فی کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم الحديث ص ۶۱ والترمذی فی ابواب الطهارة، باب ما جاء ان مفتاح الصلاة الطهور رقم الحديث ۳

(۳) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۱

(۴) شرح النووی ج ۳ ص ۹۹، المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۷۸، فتح العزيز ج ۲ ص ۳۵۴، التوضیح لابن ملقن الشافعی ج ۴ ص ۲۲

(۵) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۰، فتح العزيز ج ۲ ص ۳۵۵

(۶) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۶، ۳۲۷ البحر الرائق ج ۱ ص ۲۸۶، الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۱۸۵، الموسوعة الفقهية ج ۳۲ ص ۱۹۳، الفقه الاسلامی وادلته ج ۱ ص ۶۰۷، معارف السنن ج ۱ ص ۳۲، بذل المجهود ج ۱ ص ۳۶۲، فتح الملهم ج ۲ ص ۲۷۷

(۷) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۶، البحر الرائق ج ۱ ص ۲۸۶، الموسوعة الفقهية ج ۳۲ ص ۱۹۳، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶، الفقه الاسلامی وادلته ج ۱ ص ۶۰۷، الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۱۸۵

(۸) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۶

ماسیحین نه روستو بالغ شی، یا کافر اسلام قبول کری نو اوس به دا حضرات تشبه بالصائمین کوی، د رمضان په احترام کنی (۱)

او دویم دا چه که د چا حج فاسد شی نو اوس په هغه تشبه بالحجاج کولو سره د حج مناسک ادا کوی او روستو به نې قضاء راوړی، لهذا چه کله په روژه او حج کنی د تشبه حکم بالاجماع ثابت دې نو د مانځه په باب کنی هم دا حکم کیدل پکار دی. اذلا قائل بالفرق (۲)

علامه ترمناشی رحمته الله فرمائی «وبه یفتی، والیه صح رجوعه» (۳) چه د حضرات صاحبین قول د احنافو په نزد مفتی به دې او د امام صاحب رحمته الله د هغه طرف ته رجوع هم ثابت ده، لهذا اوس انچه احناف په دې مسئله کنی متحد دی.

د دې نه روستو تاسو خان په دې پوهه کری چه په دې اقوال کنی د مدرسین په نزد خلور اقوال مشهور دی؛ ① امام احمد رحمته الله فرمائی صرف ادا واجب ده.

② امام ابوحنیفه رحمته الله فرمائی صرف قضاء واجب ده.

③ امام شافعی رحمته الله فرمائی ادا او قضاء دواړه واجب دی.

④ امام مالک رحمته الله فرمائی نه نې ادا واجب ده او نه قضاء.

د دې مدرسې سابقه ناظم مولانا شاه محمد اسعد الله صاحب رحمته الله د دې مذاهب اریعه د یادولو دپاره یو شعر وئیلې وو او په هغه شعر کنی نې د اصحاب مذاهب نومونه او د هغوی مذاهب په ترتیب سره د لف نشر مرتب په طور ذکر کری وو، فرمائی:

مالك و شافعی بهی، احمد بهی اور هم

لا لا، نعم نعم، نعم لا، ولا نعم

په دې شعر کنی د حرف اول تعلق د ادا سره دې او د حرف ثانی د قضاء سره دې. اوس د «لا

لا» معنی شوه «لا ادا ولا قضاء» او د «نعم نعم» مطلب دې «عليه الاداء والقضاء» او د «نعم لا»

مطلب دې «عليه الاداء لا القضاء» او د «لا نعم» مطلب دې «لا ادا عليه، وعليه القضاء»

شرح حدیث دا حدیث دلته مختصر دې. د کتاب التیمم په شروع کنی امام بخاری رحمته الله مفصلاً ذکر کری دې او هم هلته د دې ټول تفصیلات مونږ ذکر کری دی.

د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت: ترجمه الباب د حدیث د دې الفاظ: «فَأَذَرَتْهُمْ الْمَلَأُ وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ فَصَلُّوا» نه ثابتیږی، «یعنی فصلوا بغیر طهارة»

(۱) فتح الملهم ج ۲ ص ۲۷۷، معارف السنن ج ۱ ص ۳۲، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶

(۲) معارف السنن ج ۱ ص ۳۲، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶، ۵۱۷

(۳) تنویر الابصار والدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۱۸۵، الموسوعة الفقهية ج ۳۲ ص ۱۹۳، معارف السنن ج ۱ ص ۳۲، فتح الملهم ج ۲ ص ۲۷۷، فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۶

خو په دې باندې اشکال دا دې چه ترجمه خو د فاقد الماء والتراب متعلق ده او صحابه کرام رضی الله عنہم صرف فاقد الماء وو، فاقد الماء والتراب نه وو، هغوی خو میدان کښ کوز شوې وو؟
د دې جواب دا دې چه تر دې وخته پورې د تیمم وخت نه وو نازل شوې او د خاورې مطهر کیدل معلوم نه وو، لهذا د خاورې کیدل او نه کیدل برابر وو، گویا د هغوی په حق کښ خاوره هم مفقود وه.

حاصل دا چه امام بخاری رحمته الله د دې خبرې لحاظ اوساتلو چه د تیمم د مشروعیت فقدان په منزله د فقدان تراب دې، ځکه چه څنگه د فقدان تراب په صورت کښ په استعمال تراب باندې قدرت نه وی، هم دغه شان د تیمم د مشروعیت نه کیدو په صورت کښ هم په طهارت باندې استعمال تراب باندې قدرت نه وو، ځکه چه تر اوسه پورې د طهارت حکم نه وو راغلي. (۱)

په دې باندې علامه عینی رحمته الله دا اشکال کړې دې چه د طحاوی د روایت نه معلومیږي چه هغه تیمم کړې وو بیا ئې د تیمم هغه روایت مفصلاً ذکر کړې دې چه په هغې کښ دی: «ولم یقدر واعلی ماء فینهم من تیمم الی الکف، ومنهم من تیمم الی المنکب، وبعضهم علی جلدۃ، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ، فانزلت ایه التیمم» (۲) په دې کښ د حضرات صحابه کرام رضی الله عنہم د تیمم کولو تصریح ده، لهذا ترجمه ثابته نه شوه.

علامه عینی رحمته الله د دې جواب دا ورکړې دې چه دا مختلف فیه تیمم په منزله د عدم تیمم دې، ځکه چه تر اوسه پورې د تیمم په باره کښ نص نه وو نازل شوې او د هغې تائید د معجم کبیر د روایت نه کیږي چه په هغې کښ دی «عن عائشة رضی الله عنها: انها استعارت قلادة من اسباء فسقطت من عنقها... فابتغوها فوجدوا، فحضرت الصلاة، فسلوا بغیر طهور» (۳)

په دې حدیث کښ بغیر د طهور لفظ اوبو او خاورې دواړو ته شامل دې، دا په دې خبره باندې دلالت کوي چه کوم تیمم هغوی د اختلاف صفت سره کړې وو، هغه کال معدوم وو.
که د آیت کریمه د نزول نه مخکښ کړې شوې تیمم معتبر وي نو د سیدنا عمار رضی الله عنہ (کوم چه په هغه صحابه کرام رضی الله عنہم کښ یو وو چا چه هغه مختلف فیه تیمم کړې وو) به د تیمم د کولو نه پس د رسول الله ﷺ نه د تیمم د صفت په باره کښ تپوس نه کولو. (۴) والله اعلم

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۰، التوشیح ج ۱ ص ۲۸۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۹

(۲) شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب صفة التیمم کیف هی ج ۱ ص ۸۵ حقانیه

(۳) المعجم الکبیر للطبرانی، ما اسندت عائشة بنت ابی بکر الصدیق رضی الله عنهما، رقم الحدیث ۱۳۱، ج

۳۳ ص ۵۰، دار احیاء التراث العربی

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷

۲) باب التیمم فی الحضر إذا لم يجد الماء وخاف فوت الصلاة

﴿وَبِهِ قَالَ عَطَاءٌ وَقَالَ الْحَسَنُ فِي الْمَرِيضِ عِنْدَهُ الْمَاءُ وَلَا يَجِدُ مَنْ يُنَاقِلُهُ يَتِمُّمُ وَأَقْبَلَ ابْنُ عُثْمَانَ مِنْ أَرْضِهِ بِالْجُرْفِ فَحَضَرَتْ الْعَصْرُ يَمْرُبِدُ النِّعَمِ فَصَلَّى ثُمَّ دَخَلَ الْمَدِينَةَ وَالشَّمْسُ مُرْتَفِعَةً فَلَمْ يُعِدْ﴾

دا باب په حضر کښ د تیمم کولو په بیان کښ دې، چه کله اویو ملاؤ نه شی او د مونځ د قضاء کیدو ویره وی. د (اذا) جواب محذوف دې چه په هغې باندې ماقبل دلالت کوی. یعنی

(یتیم) (۱) (فتقدیر: اذا لم يجد الماء وخاف فوت وقت الصلاة، یتیم) (۲)

د باب د ماقبل سره مناسبت: په مخکښ باب کښ په سفر کښ د اوبه نه موندونکی حکم بیان شو او په دې باب کښ په حضر کښ د اوبه نه موندونکی حکم بیان دې. (۲)

د ترجمة الباب مقصد: د تیمم آیت چونکه په سفر کښ نازل شوې وو په دې وجه دا شبه کیدې شوه چه د کیدې شی د تیمم دا حکم د سفر سره خاص وی، د دې وهم د دفع کولو دپاره امام بخاری رحمه الله ذکر شوې ترجمه قائم او فرمایلله او دا نې بیان کړه چه په حضر کښ هم تیمم کول جائز دی او د سفر قید اتفاقی دې او ورسره نې د تیمم فی الحضر په مسئله کښ د تیمم فی الحضر په مسئله کښ د ائمه کرامو د اختلاف طرف ته هم اشاره او کړه. (۳)

وړاندې امام بخاری رحمه الله درې آثار ذکر کړې دی او په هغې کښ د درې مسائلو ذکر دې.

اولې اثر (وبه قال عطاء) او عطاء (بن ابی رباح رحمه الله) د دې قائل دې.

یعنی د حضر په وخت کښ چه کوم سړي اوبه بیا نه مومی او د مونځ د وخت تیریدلو ویره وی نو هغه دپاره تیمم کولو سره مونځ کول پکار دی. (۴)

امام بخاری رحمه الله د عطاء بن ابی رباح رحمه الله چه کوم قول تعلیقا نقل کړې دې، هغه امام عبدالرزاق او ابن ابی شیبه رحمه الله په خپل مصنف کښ موصلا نقل کړې دې. ونه:

(عن عمر، عن ابن جریج، عن عطاء، قال: اذا كنت في الحضر وحضرت الصلاة، وليس عندك ماء فانتظر الماء، فان غشيت فوت الصلاة فتيمم وصل) (۵)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۰، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۴) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۱۹، الابواب والتراجم ص ۶۷

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، فتح الباری ج ۱ ص ۵۷۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

(۶) مصنف ابن ابی شیبة، کتاب الطهارة، رقم الحديث ۱۷۱۳، مصنف عبدالرزاق، کتاب الطهارة باب الرجل لا يكون معه ماء، الى متى ينتظر؟ رقم الحديث ۹۳۰، ج ۱ ص ۲۴۳، تغلیق التعلیق، کتاب التیمم ج ۲ ص ۱۸۳، المكتبة الاثرية.

یعنی چه کله تاسو د حضر په حالت کښ یی او د مانځه وخت شی او تاسو سره د اودس دپاره، اوبه نه وی نو د اوبو (د ملاویدو) انتظار کوئ او که د اوبو د نه ملاویدو په صورت کښ د مونځ قضاء کیدو ویره وی نو تیمم او کړئ او مونځ او کړئ.

مسئله تیمم فی الحضر : په سفر کښ تیمم کول خو متفق علیه دی، خو د تیمم فی الحضر په مسئله کښ د ائمه کرامو ترمینځه لږ شان اختلاف دي. ائمه ثلاثه، امام مالک (۱) امام شافعی (۲) امام احمد بن حنبل (۳) امام اوزاعی او سفیان ثوری رحمهم الله (۴) فرمائی چه په حضر کښ هم تیمم کول جائز دی. د احنافو د بعض متون نه معلومېږي چه د اوبو نه ملاویدو چونکه نادر دی په دې وجه دې لره اعتبار نشته، لهذا په حضر کښ تیمم کول صحیح نه دی. (۵) بعض شارحینو د امام ابو یوسف او امام زفر رحمهم الله هم دا مذهب نقل کړې دي. (۶) او د امام ابوحنیفه رحمهم الله هم یو روایت دا ذکر کړې دي. (۷) د دې قول یوه وجه دا بیان کړې شوې ده چه په آیت تیمم کښ سفر لره د جواز تیمم دپاره شرط مقرر کړې شوې دي، لهذا په حضر کښ به د شرط د فقدان د وجې نه تیمم صحیح نه وی، او دویمه وجه په حضر کښ د اوبو نه ملاویدل نادر وی. خو د احنافو مختار مذهب هم دا دي چه په حضر کښ هم تیمم جائز دي، صاحب د در

(۱) قال فی المدونة الكبرى : قلت ایتیم من فی الحضر اذا لم يجد الماء فی قول مالک؟ قال نعم. (۱/۴۴) وفي شرح الزرقانی علی الموطاء : والی جوازه فی الحضر ذهب مالک واصحابه. (۱/۱۱۳) کذا فی الاستذکار لابن عبدالبر ج ۱ ص ۲۵۹. والمنتقى للباجی المالکی ج ۱ ص ۴۳۰.

(۲) قال الشيخ محمد الزهري العمرای فی السراج الوهاج علی متن المنهاج : (فان تیقن المسافر) وكذا المقيم (فقد) ای الماء حوله (تیمم بلا طلب) ص ۲۶ دار الکتب العلمیة.

وفي بداية المجتهد لابن رشد القرطبی الاندلسی : واما الحاضر الصحيح الذي یعدم الماء فذهب مالک والشافعی الی جواز التیمم له ... (۲/۱۹)

(۳) قال العلامة المحقق علاء الدین ابو الحسن المرادوی فی الانصاف ما نصه : ظاهر قوله : (الثانی : العجز عن استعمال الماء لعدمه) ان العدم سواء كان حضرا او سفرا، وسواء كان العدم مطلقا او محبوسا. وهو صحيح، وهو مذهب، وعلیه جماهير الاصحاب. وقطع به كثير منهم. (۱/۲۶۴) کذا فی المغنی ج ۱ ص ۱۴۸.

(۴) وفي المغنی لابن قدامة : فان عدم الماء فی الحضر بان انقطع الماء عنهم، او حبس فی مصر فعليه التیمم والصلاة، وهذا قول مالک والثوری والاوزاعی والشافعی.... (۱/۱۴۸)، کذا فی اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۹.

(۵) قال العلامة العینی رحمه الله فی شرحه : وقال الامام التمرتاشی : من عدم الماء فی المصر لا یجوز له التیمم. لانه نادر. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳ کذا فی اوجز المسالك ۵۷۰/۱۱. والبحر الرائق ۲۴۴/۱۱.

(۶) قال العلامة الزرقانی فی شرح الموطاء : وقال ابو یوسف وزفر : لا یجوز التیمم فی الحضر بحال. ولو خرج الوقت حتی یجد الماء ج ۱ ص ۱۱۳. کذا فی الاستذکار ج ۱ ص ۳۵۹. اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۹.

(۷) قال ابن قدامة فی المغنی : وقال ابو حنیفة فی رواية عنه : لا یصلی لان الله تعالی شرط السفر لجواز التیمم. فلا یجوز لغيره. (۱/۱۴۸) وفي بداية المجتهد : فقال ابو حنیفة : لا یجوز التیمم للحاضر الصحيح، وان

عدم الماء ..... (۲/۱۹) کذا فی المنتقى ج ۱ ص ۴۳۰. ووجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۹.

مختار^(۱) علامه شامی^(۲) محقق ابن الهمام^(۳) ابن نجیم حنفی^(۴) وغیره هم دا قول اختیار کړې دې ځکه چه په حضر کښ د اوبو نه ملاویدل اگر چه بعض وخت نادر او مستبعد وی خو که د تیمم د جواز شرط بیا موندلې شی (یعنی اوبه ملاؤ نه شی) نو تیمم کول به جائز وی.^(۵) علامه ابن نجیم حنفی په دواړو خبرو کښ محاکمه کولو سره دا موقف اختیار کړې دې چه دا نزاع حقیقی نه ده، بلکه د ښارونو د حالات، عرف او زمانې په اعتبار سره ده.^(۶)

بیا د دې نه پس په دې خان پوهه کړې چه د تیمم فی الحضر د جواز دپاره عدم وجدان ماء متفق علیه شرط دې، یعنی انسان د اوبو په استعمال باندې قادر نه وی، که اوبه ورته ملاویږي یا نه ملاویږي، خو د اوبو استعمال د مرض په وجه باندې د هغه دپاره مضر وی، یا د اوبو اخستلو دپاره بوقه یا رسی وغیره نه وی، نو په دې صورتونو کښ تیمم کول جائز دی،

امام بخاری رحمته الله د دې سره دویم شرط هم ذکر کړو، «و خاف فوت الصلاة» چه په حضر کښ د تیمم اجازت هغه وخت دې چه کله د مونځ د قضاء کیدو ویره وی. دا شرط ماته د ائمه په کلام کښ نه دې معلوم شوې. بلکه د ائمه اربعه اصحاب په تیمم فی الحضر کښ هیڅ اختلاف او تفصیل نه دې ذکر کړې او! د تیمم فی السفر په مسئله کښ ئې اختلاف ذکر کړې دې، چه د هغې حاصل دا دې چه:

امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی چه که مسافر ته د اخری مستحب وخته پورې د اوبو د ملاویدو په باره کښ ظن غالب وی او د اوبو د ځانې پورې یو میل یا د هغې نه زیاته فاصله وی نو مونځ لره مؤخر کول مستحب دی، او که د اوبو د نه ملاویدو په باره کښ ظن غالب وی نو د مونځ مقدم کول مستحب دی^(۷) هم دا د امام زهري، حسن بصری او ابن سیرین رحمته الله رائي ده.^(۸) امام مالک رحمته الله فرمائی چه که ظن غالب دا وی چه په وخت کښ دتنه به ورته اوبه ملاؤ شی نو په اول وخت کښ تیمم کولو سره مونځ کول افضل دی او مستحب دی، (چه د اول وخت فضیلت ورته حاصل شی که د اوبو فضیلت نه شی حاصلولې، او که ظن غالب د اوبو د

^(۱) الدر المختار ج ۲ ص ۷۸

^(۲) رد المختار ج ۲ ص ۷۸

^(۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۲۶

^(۴) البحر الرائق ج ۱ ص ۲۴۳

^(۵) قال المحقق ابن الهمام: وذكر في الاسرار. لو عدم الماء في الامصار جاز فيها ايضا، لان الشرط عدمه،

فاينما تحقق بعد وجود المقتضى جاز. ج ۱ ص ۱۲۶. كذا في رد المختار ج ۲ ص ۷۸. والبحر الرائق ج ۱ ص ۲۴۳

^(۶) قال ابن نجيم: ..... وكذا ذكر التمرناشي بناء على كونه نادرا، والحق الاول لما ذكرنا والمنع بناء على

عادة الامصار فليس خلاف حقيقيا. (۱/۲۴۴)

^(۷) الدر المختار مع رد المختار ج ۲ ص ۱۳۰. البحر الرائق ج ۱ ص ۲۷۰، ۲۷۱. بدائع الصنائع ج ۱ ص

۳۴۲. الفتاوى الهندية ج ۱ ص ۳۰

^(۸) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۲

ملايدو وی نو مونخ لره د اوبو د ملاویدو پورې موخر کول افضل دی. (ځکه چه په اوبو سره د طهارت د حاصلولو فضیلت په اول وخت کښ د مونخ د ادا کولو د فضیلت نه زیات دې، او که هغه ته شک او تردد وی (او یو طرف ته ئې ظن غالب نه وی، نو په درمیان وخت کښ دې مونخ اوکړی. او د درمیان وخت نه مراد د اول وخت آخری حصه ده (ځکه چه که اوبو ملاؤ شوې نو دا د اوبو فضیلت به هم حاصل شی او که ملاؤ نه شوې نو کم از کم د اول وخت فضیلت خوبه حاصل شی، گینې دواړه فضیلتونه به فوت شی). (۱)

بعض حضراتو دا اجمالا داسې بیان کړې ده چه ترڅو پورې ظن غالب د اوبو د ملاویدو وی او ناامیدی نه وی نو مونخ لره موخر کول مستحب دی، او که د اوبو د ملاویدو امید نه وی نو تقدیم او تعجیل مستحب دې. (۲) نتیجه او مقصد د دواړو تقریبا یو دې.

په حنبله کښ ابو الخطاب هم دا قول اختیار کړې دې. (۳)

امام شافعی رحمته الله فرمائی چه که د آخری وخته پورې د اوبو د ملاویدو یقین وی نو تاخیر افضل دې او که یقین نه وی (اگر چه ظن غالب هم وی، نو تعجیل او تقدیم افضل دې) (۴)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی چه تاخیر د تیمم بهر حال افضل دې. (۵)

بهر حال! چه کله دا حضرات په سفر کښ د مانځه د فوت کیدو شرط نه لگوی. نو ظاهره ده چه په حضر کښ به هم د هغوی دا رائې وی. مگر دا چه اونیلې شی چه په سفر کښ د اوبو ملاویدل بعض وخت مستبعد وی، اوس که په سفر کښ څوک د مونخ د فوت کیدو ویره نه شرط کوی نو د هغې نه دا نه لازمیږي چه په حضر کښ دې هم هغه شرط نه شی. والله اعلم

دویم اثر: ﴿وقال الحسن في المريض عند الماء ولا يجد من يناولہ: يتيمم﴾

حسن بصری رحمته الله (۶) د هغه مريض متعلق چه د هغه سره اوبه وی، (خو خپله ئې په استعمال

(۱) المنتقى ج ۱ ص ۴۳۳. الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۶۹، ۲۷۰

(۲) المدونة الكبرى ج ۱ ص ۴۲. المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۳

(۳) المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۳. الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۶۹

(۴) المنهاج، باب التيمم ص ۲۶، ۲۷. الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۷۰. المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۳

(۵) ځکه چه سيدنا علي رضي الله عنه يو جنبی ته د اخر وخته پورې د انتظار کولو دپاره اوئيل. بيا که هغه ته اوبو ملاؤ شی نو غسل کولو سره دې مونخ اوکړی گینې تیمم دې اوکړی. دویمه وجه دا ده چه د قضاء حاجت د وجې نه مونخ موخر کول پکار دی چه په مونخ کښ خشوع و خضوع او اطمینان وی، هم دغه شان د ادراک جماعت دپاره هم تاخیر مستحب دې. نو لهذا د طهارت مشروطه د حصول دپاره به د مونخ موخر کول په طريقه اولی مستحب وی. (المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۵۳، والموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۷۰)

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶. الکونثر الجاری ج ۲ ص ۱۱. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

قادر نه وی، او داسې څوک هم نه مومی کوم چه هغه ته اوبه ورکړی، دا وئیلې دی چه هغه دې
چه دې تیمم اوکړی.

قوله: الماء: دلته معرفه استعمال شوي دي په الف لام سره، په بعض نسخو کښې «ماء» دي
 يعنى بغير د الف لام نه. (۱)

قوله: یتیم: د مضارع په صیغې سره دې، په بعض نسخو کښ (تیم) د ماضی په صیغې سره استعمال شوی دې. (۱) معنی د دواړو یوه ده.

دا دویم اثر دې چه په هغې کښ په حضر کښ د مریض د تیمم کولو حکم بیانولې شی کوم چه په خپله هم د مرض د وجې نه د اوبو په استعمال باندې قادر نه وی او بل نې څوک مددگار هم نه وی. امام بخاری رحمته الله علیه دا دلته تعلیقا ذکر کړې دې. او اسماعیل بن اسحاق القاضی په خپل احکام القمان کښ دا په صحیح طریق سره موصول نقل کړې دې. ونصه:

﴿حدثنا علي بن عبد الله، ثنا معاذ، ثنا اشعث، عن الحسن في المريض تحضرة الصلاة، وليس عنده ماء، ولا يقدر على القيام الى الماء، وليس عنده من يناوله، يقيم﴾ (٢)

په حضور د مرض په وجه باندې د تیمم کولو حکم : داسې مریض چه د هغه سره اوبه دی خو هغه ئې په استعمال باندې خپله قادر نه دې، چه د اوبو د استعمالولو یا حرکت وغیره د وجې نه ئې د مرض د زیاتیدو ویره ده او بل څوک سرې ئې هم د اودس کولو دپاره نشته، نو د امام مالک (۱) او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ (۲) په نزد د هغه دپاره تیمم کول جائز دی.

امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی که د نفس یا اندام ضائع کیدو یا د زخم په تاخیر سره د رغیدو ویره وی نو تیمم کولې شی، برابره خبره ده که بل څوک اودس کونکې وی یا نه وی، صرف د مرض د سختیدو ویره کافی نه ده. (۳)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

(٣) تغليق التعليق ج ٢ ص ١٨٣

١٠ قال الدردير في الشرح الكبير : كما يجب التيمم لعدم تناول او لعدم (الـ) مباحة كدلو وحبل اذا خاف خروج الوقت، لانه بمنزلة عادم الماء. (١/٢٤٧)

(٣) وذكر ابن قدامة في المغنى : ومن كان مريضا لا يقدر على الحركة، ولو يجد من يتأوله الماء فهو كالعادم ج ١ ص ١٥١.

وذكر المرداوي في الانصاف : لو عجز المريض عن الركة وعن يوضيه فحكمه حكم العادم. (١/٢٦٥)

(١) وقال شيخ الاسلام زكريا الانصارى رحمه الله : واما مذهب الشافعى فلا يتيمم للمرض الا اذا خاف من الماء محذورا، سوا وجد من يناوله الماء اولا (تحفة البارى ج ١ ص ٢٦٨، كذا فى ارشاد السارى ج ١ ص ٥٨١. وشرح الكرماني ج ٣ ص ٢١٦

په احنافو کښ د امام محمد رحمه الله نه یو روایت دی چه داسې سرې تیمم نه شی کولې مگر دا چه مقطوع الیدین وی. (۱) او ظاهر او مختار مذهب دا دی چه داسې سرې تیمم کولې شی، ځکه چه هغه ته قدرت بالغير حاصل دی کوم چه د احنافو په نزد معتبر نه دی. (۲) او! که د اودس د کولو دپاره ئې خادم وغیره وی، یا دومره مال وی چه څوک په مزدورۍ باندې واخلي او اودس پرې اوکړی، نو اوس به تیمم نه کوی. (۳)

دریم اثر: ﴿وَأَقْبَلَ ابْنُ عُمَرَ مِنْ أَرْضِهِ بِالْجُرْفِ فَخَضَرَتْ الْعَصُ بِرَبْدِ النَّعَمِ فَصَلَّى ثُمَّ دَخَلَ الْمَدِينَةَ وَالشَّمْسُ مُرْتَفِعَةٌ فَلَمْ يُعِدْ﴾

او سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د خپلې زمکې نه کومه چه په جرف (مقام) کښ وه راروان وو، نو د اوبانو په غوځل کښ پرې د مازیگر وخت شو، نو هغه تیمم کولو سره مونځ اوکړو. بیا مدینې ته داسې وخت کښ داخل شو چه لانمر اوچت وو او مونځ ئې دوباره اونکړو

قوله: الجرف: دا په بضم الحیم والراء او بضم الحیم وسکون الراء دواړو طریقو سره لوستلې شی. (۱) او په لغت کښ ونیلې شی ﴿ما تجرفته السيول واكثته من الارض﴾ ته. (۲) یعنی د زمکې او د نهر هغه لاندې حصه کومه چه سیلاب او اوبو ځان سر اوړلې وی د دې جمع اجراف، جروف او جرفه (بکسر الحیم وفتح الراء) ده. (۳) د دې نه مراد مدینې منورې ته نژدې یو مقام دی کوم چه د بعض په نزد د مدینې منورې نه د یو میل په فاصله باندې دی. (۴) او اکثر شارحینو د ابن اسحاق په حوالې سره نقل کړې دی چه دا د مدینې نه د شام په طرف د یو فرسخ (درې میله، فاصله باندې دی. (۵) دا هغه مقام دی چرته چه به د غزوات په موقع باندې د یو منزل طرف ته

(۱) المبسوط للرخسی ج ۱ ص ۲۵۳

(۲) فیض الباری ج ۱ ص ۵۲۱

(۳) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۲۰. البحر الرائق ج ۱ ص ۲۴۵. الدر المختار مع رد المحتار ج ۲ ص ۸۰. ۸۱.

(۴) لسان العرب ج ۲ ص ۲۵۴. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸. شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۲

(۵) لسان العرب ج ۲ ص ۲۴۵. کذا فی النهایة ج ۱ ص ۲۵۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶

(۶) لسان العرب ج ۲ ص ۲۴۵. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

(۷) قال العینی: وزعم الزبیر ان الجرفة علی میل من المدينة. (۴/۱۴)

(۸) والمراد به هنا موضع بقرب المدينة علی ثلاثة امیال. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸. کذا فی شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۲. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱. شرح شیخ الاسلام بهامش تیسیر القاری. الجزء الثاني ج ۱ ص ۳۴۲

د مخکښ کیدو نه مخکښ اسلامي لښکر پراو اچولو. (۱)

قوله: فحضرت الصلاة: دا د صلاة العصر په تاویل کښ دې، په دې وجه د فعل مؤنث راوړل صحیح دی. (۱)

قوله: بمزید النعم: ... (نعم) بفتح النون والعین: خریدونکو حیواناتو ته وئیلې شی. زیات تر د دې اطلاق په اوبسانو باندې کیږي. (۲)

(مرید) بعض حضراتو دا د میم په فتحې سره نقل کړې دي. (۳) خو سفاقي او جمهور حضراتو د میم په کسري او د را په سکون او د باء په فتحې سره نقل کړې دي. (۴) دا د (رید) بالیکان نه دي چې کله پکښ اقامت اختیار کړې شی. او (ریده) په معنی د (حبه) هم راځي. (۵) نو د (مرید النعم) مطلب به وی هغه څانګې چرته چې اوبسان وغیره تړلې شی. (۶) یعنی د اوبسانو غوځل.

او هم د دې نه (مرید المدينة) او (مرید البصرة) وئیلې شی. (۷) دا د مدینې منورې نه د یو یا دوه میلو په فاصله باندې دي. (۸) د دې نه معلومه شوه چې سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د حاضر فی البلد دپاره د تیمم قائل وو، ځکه چې دا سفر قصیر دي کوم چې د حضر په حکم کښ دي او کوم حضرات چې تیمم لره د سفر سره مقید کوی هغوی د سفر نه شرعی سفر مراد اخلي چې په هغې کښ مونځ قصر کیږي، لهذا په دې سره د امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه ثابته شوه کومه چې د جواز التیمم للحاضر په باره کښ ده. (۹)

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

(۴) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶، النهاية ج ۱ ص ۶۲۴

(۶) النهاية ج ۱ ص ۶۲۴، الصحاح ص ۳۸۵

(۷) النهاية ج ۱ ص ۶۲۴، الصحاح ص ۳۸۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸

شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶

(۸) النهاية ج ۱ ص ۶۲۴، الصحاح ص ۳۸۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۶

(۹) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، تيسير القاری،

الجزء الثاني ج ۱ ص ۱۳۰

(۱۰) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

دا تعلیق موقوفا امام مالک رحمہ اللہ پہ موطاء کتب نقل کړې دې : ونصه : « عن نافع انه اقبل هو وعبدالله بن عمر من الجوف، حتى اذا كان بالمريد نزل عبدالله فتييم صعيدا طيبا، فمسح بوجهه ويديه الى المرفقين ثم صلى » (۱) هم دغه شان امام بيهقي رحمہ اللہ په السنن الكبرى (۲) او امام دارقطني رحمہ اللہ په خپل سنن (۳) کتب نقل کړې دې. (۱)

په دې اثر کتب دوه خبرې د غور قابلې دي
يوه دا چه په دې اثر کتب (لکه چه مونږ د موطاء حوالي سره نقل کړې دي) د ابن عمر رضي الله عنهما د تيمم کولو ذکر دې، « فتيمم » او هم د دې نه د امام بخاري رحمہ اللہ ترجمه ثابتېږي، خو دلته امام بخاري رحمہ اللہ په تعلیق کتب د تيمم کولو بالکل ذکر هم نه دې کړې، چه د هغې نه بغير ترجمه نه ثابتېږي، د دې څه وجه ده؟
نو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائي چه د تيمم ذکر حذف کولو په وجه باندې زه پوهه نه شوم. (۴)

(۱) الموطاء للإمام مالك، كتاب الطهارة، باب العمل في التيمم، رقم الحديث ۹۰، ج ۱ ص ۵۶، دار احياء التراث العربي، كذا في تغليق التعليق، ج ۲ ص ۱۸۴

(۲) السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب السفر الذي يجوز فيه التيمم، ج ۱ ص ۳۲۴، كذا في تغليق التعليق ج ۲ ص ۱۸۴

(۳) سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب في بيان الموضع الذي يجوز فيه التيمم وقدره من البلد وطلب الماء، رقم الحديث ۴، ج ۱ ص ۱۸۶، كذا في تغليق التعليق ج ۲ ص ۱۸۴

(۴) دا حديث مرفوعا هم امام دارقطني رحمہ اللہ په خپل سنن کتب په كتاب الطهارة، باب في بيان الموضع الذي يجوز التيمم فيه، وقدره من البلد وطلب الماء رقم الحديث ۱، ج ۱ ص ۱۸۵، ۱۸۶، دار نشر الكتب الاسلامية، او امام حاكم په مستدرک کتب نقل کړې دې ونصه : عن ابن عمر قال : رايت النبي صلى الله عليه وسلم تيمم بموضع يقال له : مربد الغنم، وهو يرى بيوت المدينة! (كتاب الطهارة ج ۱ ص ۲۸۸، دار الكتب العلمية) دروايت صحيح کولو سره امام حاکم رحمہ اللہ فرمائي: هذا حديث صحيح تفرد به عمرو بن محمد بن ابن رزين، وهو صدوق، ولم يخرجاه، وقد اوقفه يحيى بن سعيد الانصاري وغيره عن نافع عن ابن عمر ۲۸۸/۱. حافظ ذهبي رحمہ اللہ په تلخيص کتب فرمائي : تفرد به عمرو، وهو صدوق، وقفه يحيى بن سعيد الانصاري وغيره. ۱/۲۲۸

خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په مرفوع طريق باندې اعتماد نه دې کړې فرمائي : « قلت : ورفع له هذا الحديث من جملة ما اخطأ فيه » ... تغليق التعليق ۲/۱۸۵

امام دارقطني رحمہ اللہ هم موقوف طريق ته صواب وئيې دي، هغه فرمائي : الصواب ما رواه غيره عن عبد الله موقوفا، وكذا رواه ايوب ويحيى بن سعيد الانصاري، وابن اسحاق وابن عجلان موقوفا، وذكره البخاري في صحيحه تعليقا، واما عمرو بن محمد بن ابي رزين فهو صدوق ربما اخطأ، (التعليق المغني على سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۶)

(۵) فتح الباري ج ۱ ص ۴۴۱

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د حافظ صاحب قول نقل کولو نه پس رد کولو سره د دې جملې د حذف کولو وجه دا بیان کړې ده چه دا ناسخ (د کاتب) نه پاتې شو او بیا هم دغه شان استمرارا نقل کیدو، د دې حذف د دې نه علاوه بله هیڅ توجیه نشته. ^(۱) هم دا خبره علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ هم نقل کړې ده. ^(۲)

شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د تیمم ذکر عمدا حذف کړې دې د تشحیذ اذهان په غرض سره او دا د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ عادت دې، په بخاری کښ ځانې په ځانې داسې شوې دی چه هغه د تشحیذ اذهان دپاره داسې کوی. ^(۳)

دویمه خبره امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه الباب کښ د جواز التیمم للحاضر دپاره دویم شرط دا بیان کړې وو «وَحَافِ فُوتَ الصَّلَاةِ» چه که هغه ته اوبه نه ملاوېږي او د مونځ د فوت کیدو نې ویره وی نو دهغه دپاره تیمم جائز دې، چه دهغې مطلب دا دې چه که د مونځ فوت کیدو ویره نې نه وی، نو په دې صورت کښ د هغه دپاره تیمم کول جائز نه دی. خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ چه د عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما کوم اثر نقل کړې دې، په دې کښ صراحت دې چه هغه چه کله مونځ اوکړو او بیا واپس مدینې منورې ته اورسیدو نو تر هغه وخته پورې نمر اوچت وو، یعنی د مازنگر وخت باقی وو، چه دهغې مطلب داشوچه هغوی د مونځ د فوت کیدو د ویرې نه بغیر هم تیمم اوکړو. د دې اشکال حاصل دا دې چه د ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر د ترجمه الباب موافق نه دې، ځکه چه په ترجمه الباب کښ د «وَحَافِ فُوتَ الصَّلَاةِ» قید دې او دا اثر دهغې خلاف دې.

شارحینو د دې اشکال مختلف جوابات ورکړي دي!

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ یو جواب دا ذکر کړې دې چه سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما د مستحب وخت د فوت کیدو د ویرې نه تیمم اوکړو، اوس به د «وَالشَّمْسُ مَرْتَفِعَةٌ» مطلب دا وی چه «مَرْتَفِعَةٌ عَنِ الْاَفْقِ وَالصُّفْرَةُ دَخَلَتْهَا» چه نمر د افق نه لږ شان اوچت وو او په هغې کښ زیر والې راغلې وو. ^(۴) خو دا جواب په ظاهره کښ صحیح نه معلومېږي، ځکه چه په ترجمه الباب کښ د مستحب وخت د فوت کیدو په ویره سره د جواز تیمم ذکر نشته، بلکه مطلق د وخت فوت کیدو په ویرې سره د دې ذکر دې، پس دا د ترجمه الباب سره مطابقت نه ساتي.

دویمه توجیه نې دا بیان کړه چه سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما د وخت داخلیدو سره د جواز تیمم قائل وو، چه د وخت د داخلیدو نه پس که اوبه ملاؤ نه شی نو تیمم کولو سره مونځ کول جائز دی. ^(۵) خو ظاهره ده چه په دې توجیه سره هم په ترجمه الباب او اثر مذکور کښ مطابقت نه پیدا کیږي.

^(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۳

^(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱

^(۳) الابواب والتراجم ص ۶۷، ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۱۹، ۳۲۰

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

^(۵) پورته حواله

یوه بله توجیه کومه چه حافظ صاحب رحمته الله هم ذکر کړې ده او علامه قسطلانی او شیخ الاسلام زکریا الانصاری رحمته الله هم ذکر کړې ده، هغه دا چه د ابن عمر رضی الله عنهما دا عادت وو چه هغه په د هر مانځه دپاره استحبابا اودس کولو، اگر چه په اودس کښ به وو، پس دلته هم هغه تیمم عن حدث نه دې کړې، بلکه هغه په اودس کښ وو او د خپل عادت مطابق ئې استحبابا اودس کول او غوښتل، خو اوبه ورته ملاؤ نه شوې نو تیمم کولو سره ئې مونځ اوکړو چه د هغې د اعادي ظاهره ده روستو هیڅ ضرورت نشته، چه هغه خود اول نه په اودس کښ وو. (۱)

خو په دې صورت کښ هم ظاهره ده چه د ترجمه الباب سره د دې اثر مطابقت نه پیدا کیږي. حافظ صاحب یو بل جواب کړې دې، کوم چه علامه عینی او نورو شارحینو هم نقل کړې دې هغه دا چه کوم وخت سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما تیمم کولو هغه وخت د هغه پوره یقین نه وو چه هغه به په وخت کښ دننه مدینې منورې ته داخل شی، بلکه د هغه گمان دا وو چه هغه به په وخت کښ دننه او نه رسیدلې شی، په دې وجه هغه تیمم اوکړو، خو اتفاقا هغه داسې وخت له اورسیدو چه د مانځه وخت باقی وو، نو هغه د مانځه اعاده اونکړه. ځکه چه د جواز تیمم دپاره شرط صرف دا دې چه که هغه وخت تیمم کولو سره مونځ اونکړی نو ښهر ته د رسیدو پورې د وخت د وتلو ویره وي، دا خوف او گمان اگر چه روستو د څه وجې نه غلط ثابت شی، لهذا د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په واقعه کښ چونکه هغه ته د وخت د فوت کیدو ویره وهو په دې وجه د هغه دپاره تیمم کول جائز شو. (۲)

په دې جواب سره د ذکر شوی اثر د ترجمه الباب سره مناسبت پیدا کیږي. والله اعلم
تیمم کولو سره د لوستلی شوی مونځ په وخت کښ دننه اوبو ملاویدو باندې د اعادي حکم : د دې اثر په اخره کښ (فلم یعد) دې چه سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما چه کله تیمم کولو سره مونځ اوکړو او بیا مدینې منورې ته اورسیدو نو لانمر اوچت وو، یعنی د مازیگر وخت باقی وو، خو هغه په تیمم سره لوستلې کیدونکې هغه مونځ باندې اکتفاء اوکړه اودمونځ اعاده ئې اونکړه. پس په دې مسئلې کښ د حضرات فقهاء کرامو اختلاف دې!
د احنافو (۳) اومالکیانو مذهب هم دا دې کوم چه په اثر کښ مذکور دې، یعنی که د اوبو د نه ملاویدو دوجې نه یوسری تیمم اوکړو اوبیا ورته په وخت کښ دننه اوبه ملاؤ شوې. نو د هغه

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۸
(۲) پورته حواله جات

(۳) قال الملا خسر الحنفی : فلو صلى بالتيمم في اول الوقت ثم وجد الماء والوقت باقى لا يعيدها. (درر الاحكام في شرح غرر الاحكام. كتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۳۱، مير محمد كتب خانه)
وقال شيخ ابراهيم الحلبي في غنية المستملی في شرح منية المصلی ما نصه : ولو صلى ثم وجد الماء في الوقت لا يعيد) لما قدم انه ادى الصلاة بالقدرة الموجودة له وقت انعقاد سببها وفسقطت عنه اصلا. لاتيانه بما كلف به. كمن كفر بالصوم لفقره ثم ايسر وامثال ذلك. (فصل في التيمم، ص ۸۱، سهيل اكيدي). كذا في الموسوعة الفقهية ج ۱ ص ۲۵۶

په ذمه باندې په تيمم سره د لوستلې شوي مونځ اعاده نشته. (١)

هم دا د امام احمد بن حنبل رحمته الله مشهور او راجح مذهب دي. (٢)

د امام احمد رحمته الله دويمه رائي دا ده چه اعاده به كوي، هم دا د امام شافعي رحمته الله مسلك دي. (٣)
د امام شافعي رحمته الله دليل دا دي چه دا عذر چونكه نادر دي په دي وجه د نورو قوي عذرونو
(مرض او سفر وغيره) په شان به پرې د عدم وجوب اعاده حكم نه وي، لهذا اعاده به ضروري
وي. لكه چه حائضه د روژو اعاده كوي.

د جمهور حضراتو دليل دا دي چه د مونځ د سبب موندلې كيدو په وخت چه كوم قدرت هغه
ته حاصل وو د هغه قدرت سره هغه مونځ او كړو، يعنى مامور به نې ادا كړو، لهذا د هغه ذمه
ساقط شوه، اوس په باندې اعاده نشته.

دويم دليل نې دا دي چه هغه سړى په تيمم مشروع سره په مشروع طريقه باندې مونځ كړې
دي، لهذا هغه هم د مسافر او مريض په شان شو، چه هغوى هم په تيمم مشروع سره په مشروع
طريقه باندې مونځ كوي. نو څنگه چه په هغه باندې اعاده نشته دغه شان په ده باندې هم
اعاده نشته.

دريم دليل دا دي چه د مسافر او مريض دپاره د تيمم اجازت په دي وجه دي چه هغه نې په
وخت كېن دننه ادا كړې شى، هم د دي سبب په وجه باندې د حاضر فى البلد دپاره هم تيمم
جائز شو. چه هغه سره اوبه نه وي، نو څنگه چه دلته د جواز تيمم په سلسله كېن حاضر فى

(١) وذكر فى المدونة، فليتيم وليصل (فقلت) لابن القاسم افيعيد الصلاة بعد ذلك اذا توءاء فى قول مالك؟
قال لا، قلت فان كان هذا الرجل فى حضر، اترأه فى قول مالك بهذه المنزلة فى التيمم؟ قال نعم. (باب فى
التيمم ج ١ ص ٤٤)

وفى الشرح الكبير للدردير : ولا يعيد الحاضر الصحيح ما صلاه بالتيمم، باب احكام الطهارة. فصل فى
التيمم، ج ١ ص ٢٤٣، ٢٤٤

وقال العلامة الزرقانى فى شرح الموطاء : وعلى التيمم فى الإعادة روايتان المشهور لا إعادة قياسا على
المسافر والمريض بجامع أنه شرع لهما لإدراك الوقت فيلحق بهما الحاضر إذا لم يجد الماء فى عدم الإعادة
كما ألحق بهما فى التيمم والرواية الثانية وجوب الإعادة وقال بها ابن عبد الحكم وابن حبيب والشافعى لندور
ذلك. ج ١ ص ١١٣. كذا فى الموسوعة الفقهية ج ١٤ ص ٢٥٦

(٢) ذكر ابن قدامة فى المغنى : فعلى هذا إذا تيمم فى الحضر، وصلى، ثم قدر على الماء، فهل يعيد؟ على
روايتين: إحداهما يعيد، وهو مذهب الشافعى : لأن هذا عذر نادر، فلا يسقط به القضاء، كالحيض فى الصوم،
والثانية لا يعيد، وهو مذهب مالك : لأنه أتى بما أمر به، فخرج من عهده : ولأنه صلى بالتيمم المشروع على
الوجه المشروع، فأشبهه المريض والمسافر، مع أن عموم الخبر يدل عليه. باب التيمم، رقم المسألة، ٣٣١، ج
١ ص ١٤٩، كذا فى الانصاف للمرداوى، (باب التيمم، ج ١ ص ٣٠٣، والموسوعة الفقهية ج ١٤ ص ٢٥٦)

(٣) قال النووى فى المجموع : مذاهب العلماء فىمن عدم الماء فى الحضر، قد ذكرنا مذهبنا المشهور انه يصلى
بالتيمم وعليه الاعادة ... وعن مالك والثورى والاوزاعى والمزنى والطحاوى، يصلى بالتيمم ولا يعيد، وهو
رواية عن احمد. (باب التيمم، ج ٢ ص ٣٠٥) وفتح البارى ج ١ ص ٤٤٢

البلد ته د مسافر او مریض حکم ورکړې شو او د هغه سره ملحق کړې شو، هم دغه شان دوستو د عدم وجوب اعاده په سلسله کښ به هم هغه ته د مریض او مسافر حکم وورکولو سره هغوی سره ملحق کولې شی او دا به ونیلې شی چه څنگه په هغوی باندې د اعادي وجوب نشته، هم دغه شان په حاضر فی البلد باندې هم وجوب اعاده نشته. والله اعلم

۳۳۰ : حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ رِبْعَةَ عَنْ الْأَعْرَجِ قَالَ سَمِعْتُ عُثْمَانَ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) قَالَ أَقْبَلْتُ أَنَا وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَسَارٍ مَوْلَى مَيْمُونَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى دَخَلْنَا عَلَى أَبِي جَهْمٍ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ الصِّمَةِ الْأَنْصَارِيِّ فَقَالَ أَبُو الْجَهْمِ الْأَنْصَارِيُّ أَقْبَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ ثَوْبٍ رَجُلٍ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَلَسَّمَهُ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ فَمَسَحَ بِوَجْهِهِ وَيَدَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ

رجال الحديث

يحيى بن بكير : دا ابو زكريا يحيى بن عبدالله بن بكير القرشي المخزومي المصري رحمه الله دې د هغه حالات په بده الوحي كښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دي. (۱)

الليث : دا امام ابو الحارث ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي رحمه الله دې د هغه تذكره هم په بده الوحي كښ د دريم حديث د لاندې تيره شوې ده. (۲)

جعفر بن ربيعة : دا ابو شرحبيل جعفر بن ربيعة بن شرحبيل (۳) بن حسنه القرشي الكندي المصري الردي الحسنی رحمه الله دې. (۴)

(۱) الحديث، اخرجه مسلم في كتاب الحيض، باب التيمم، رقم الحديث ۸۲۳ و ۸۲۴، والترمذي في جامعه، في كتاب الطهارة، باب في كراهة رد السلام غير متوضي، رقم ۹۰، وفي كتاب الاستئذان والاداب، باب ما جاء في كراهية السلام على من يبول رقم ۲۷۲۰، وابوداؤد في سننه في كتاب الطهارة، باب ايراد السلام على من يبول رقم ۱۶، وباب التيمم في الحضر رقم ۳۳۰، ۳۳۱، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب السلام على من يبول رقم ۳۷، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة وسننها، باب الرجل يسلم عليه وهو يبول رقم ۳۵۳

(۲) كشف الباري ج ۱ ص ۳۲۳، ۳۲۴

(۳) كشف الباري ج ۱ ص ۳۲۴، ۳۲۵

(۴) هم دغه شان ټول اصحاب تراجم ذكر كړې دي. يعنى شرحبيل، د هغه نيکه دې، او محمد بن سعد رحمه الله په خپل طبقات كښ د هغه نسب داسې بيان كړې دې : جعفر بن ربيعة بن عبدالله بن شرحبيل ... دغه شان به ئې نيکه عبدالله وي او شرحبيل به ئې غر نيکه وي. (الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۵۱۴)

(۵) موسوعة رجال الكتب التسعة ج ۱ ص ۲۴۲، ۲۴۳، كتاب الثقات لابن حبان رقم الترجمة ۵۷۵، ج ۳ ص ۲۵۱، تهذيب الكمال ج ۵ ص ۲۹، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۵۱۴، تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۹۰، الجرح والتعديل ج ۲ ص ۴۰۸

د بنو زهره بن کلاب حلیف وو. (۱) د سیدنا عبدالله بن الحارث بن جزء الزبیدی صحابی رضی اللہ عنہ زیارت ئی کړې دې. (۲)

د هغه والد محترم سیدنا ربیعہ رضی اللہ عنہ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم زمانه موندلې ده او په زیارت سره ئې هم مشرف شوې دې. (۳) په مصر کښ پیدا شوې دې، او هم هلته مقیم وو. (۴)

هغه روایت کوی د عبدالرحمن بن هرمز الاعرج، عراق بن مالک، ابو سلمه بن عبدالرحمن (۵)، عبدالله بن الاشج، بکر بن سواده، یعقوب بن عبدالله بن الاشج، ربیعہ بن سیف المعافری، ربیعہ بن یزید الدمشقی، عبدالله بن عامر الحصبی، عقبه بن مسلم التجیبی، عکرمه مولى ابن عباس، محمد بن مسلم بن شهاب الزهري (۶) او ابو الخیر مرثد الیزنی وغیره نه.

او د هغه نه په روایت کونکو کښ حیوه بن شریح، سعید بن ابی ایوب، عمرو بن الحارث، لیث بن سعد، یحیی بن ایوب، یزید بن ابی صهیب، نافع بن یزید، عبدالله بن لهیعه او ابن مرزوق التجیبی رضی اللہ عنہ وغیره دی. (۷)

ابن وضاح رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د احمد بن سعد نه د جعفر بن ربیعہ رضی اللہ عنہ په باره کښ تپوس اوکړو نو هغه او فرمائیل: «کان من هیار اهل مصر» (۸)

عبدالله بن احمد رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د خپل والد محترم احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ نه د جعفر بن ربیعہ په باره کښ تپوس اوکړو نو هغه او فرمائیل «کان شیخا من اصحاب الحديث، ثقة» (۹)

(۱) الطبقات الکبری لابن سعد ج ۷ ص ۵۱۴، سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۴۹

(۲) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۹۰، سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۴۹، تاریخ الاسلام للذهبی ج ۳ ص ۶۵۹ تهذیب الکمال ج ۵ ص ۲۹

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۴۹، تاریخ الاسلام للذهبی ج ۳ ص ۶۵۹

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۴۹، اکمال تهذیب الکمال ج ۳ ص ۲۱۳

(۵) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ او علامه علاؤ الدین مغلطانی رحمۃ اللہ علیہ د امام طحاوی رحمۃ اللہ علیہ په حوالې سره د ابو سلمه نه د هغه د سماع تردید کړې دې. ونصه: وقال الطحاوی: لا نعلم له سماعا من ابی سلمة بن عبدالرحمن سماعا. اکمال تهذیب الکمال ج ۳ ص ۲۱۵، تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۹۰

(۶) اجري د امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ په حوالې سره نقل کړې دی چه جعفر بن ربیعہ د امام زهري رحمۃ اللہ علیہ نه سماع نه ده کړې. وفي کتاب الاجري، سمع ابا داؤد يقول: جعفر بن ربیعہ لم يسمع من الزهري. (اکمال تهذیب الکمال ج ۳ ص ۲۱۴) کذا فی تهذیب ابن حجر ج ۲ ص ۹۰

(۷) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۹۰، تهذیب الکمال ج ۵ ص ۳۰ اکمال تهذیب الکمال ج ۳ ص ۲۱۴

(۸) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۴۰۸، هم دغه شان په الجرح والتعديل کښ دی: یعنی «کان شیخا» او په تهذیب الکمال کښ اضافت سره «کان شیخنا» الفاظ دی. (تهذیب الکمال ج ۵ ص ۳۰)

د امام ابو زرعه رحمته الله نه چه د جعفر بن ربيعه په باره كېن تپوس اوشو نو وې فرمائيل : (مصرى صدوق) (١) امام نسائي رحمته الله فرمانى (ثقة) (٢) ابن شاهين هغه په ثقات كېن ذكر كړې دې (٣) محمد بن سعد رحمته الله په الطبقات الكبرى كېن فرمانى : (كان ثقة) (٤) ابن صالح رحمته الله فرمانى : (ثقة) (٥) امام احمد رحمته الله فرمانى : (ثقة، ثقة) (٦) حافظ ابن حجر رحمته الله په تقريب التهذيب كېن فرمانى : (ثقة) (٧) ابن حبان رحمته الله هغه په كتاب الثقات كېن ذكر كړې دې (٨) په مصر كېن په ١٢٢ هجرى، ١٢٣ هجرى، ١٢٤ هجرى، ١٢٥ هجرى، يا ١٢٦ هجرى كېن وفات شوې دې. (٩) په سن وفات كېن راجح قول د (١٢٦ هجرى) والادې. (١٠) الاعرج : دا ابوداؤد عبدالرحمن بن هرمز الاعرج المدنى القرشى رحمته الله دې. د هغه تذكره د كتاب الايمان، په باب حب الرسول صلوات الله عليه من الايمان د لاندې راغلې ده. (١١)

(١) الجرح والتعديل ج ٢ ص ٤٠٨.

(٢) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٩٠، تهذيب الكمال ج ٥ ص ٣١

(٣) اكمال تهذيب الكمال ج ٣ ص ٢١٤

(٤) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ٧ ص ٥١٤

(٥) اكمال تهذيب الكمال ج ٣ ص ٢١٤

(٦) پورته حواله

(٧) تقريب التهذيب رقم الترجمة ٩٤٠، ج ١ ص ١٦١

(٨) كتاب الثقات لابن حبان ج ٣ ص ٢٥١

(٩) قال محمد بن سعد فى طبقاته : ومات جعفر بمصر سنة اثنتين وثلاثين ومائة ... (٧/٥١٤)، وذكر ابن حبان فى ثقاته : مات بعد سنة ثلاث وثلاثين ومائة دخول المسودة مصر. (٣/٢٥١) وقال الذهبى فى تاريخه : توفى سنة اربع، وقيل سنة ثلاث وثلاثين ومائة بمصر : ٣/٦٥٩، ٦٦٠.

وقال العلامة مغلطانى : وذكر ابو عبيد القاسم بن سلام انه توفى سنة خمس وثلاثين، وكذا قاله عبد الباقي بن قانع، اكمال تهذيب الكمال ج ٣ ص ٢١٤

وعبارة الامام البخارى رحمه الله فى تاريخه الكبير هكذا : مات سنة ست وثلاثين او نحوها، رقم الترجمة ٢١٥٥، ج ٢ ص ١٩٠

(١٠) رجحه الحافظ الذهبى فى سير اعلام النبلاء ونصه : وقال ابن سعد : مات سنة اثنتين وثلاثين ومائة. وقيل توفى سنة ست وثلاثين، وهو الاصح، وقيل توفى سنة اربع وثلاثين ومائة، قاله شباب : ١٦/١٤٩، واختاره الحافظ ابن حجر فى تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٩٠، وكذا فى تقريب التهذيب ج ١ ص ١٦١، وكذا اختاره الحافظ الذهبى فى الكاشف ج ١ ص ١٣٨.

(١١) اوگورئى : كشف الباري ج ١ ص ١٣٨ كتاب الايمان ١١١٢

عمیر دا عمیر بن عبدالله الهلالی المدنی رحمہ اللہ دی. ابو عبدالله ثنی کنیت دی. (۱)
 دا ام الفضل بنت الحارث بن حزن الہلالیہ ازاد کری غلام وو، پہ دی نسبت سرہ د ہغہ لقب
 مولی ام الفضل دی. (۲) ہغہ تہ مولی ابن عباس رضی اللہ عنہما ہم ونیلی شی. (۳)
 ہغہ د ام الفضل بنت الحارث، د ہغی د دوارو خامنو سیدنا عبدالله بن عباس، الفضل بن
 عباس، د ابو جہیم بن الحارث بن الصمہ الانصاری، اسامہ بن زید او عبدالله بن یاسر مولی
 میمونہ رضی اللہ عنہا نہ روایت کوی.
 د ہغہ نہ پہ روایت کونکو کنس عبدالرحمن بن ہرمز الاعرج، اسماعیل بن رجاء الزیدی،
 سالم ابو النضر او عبدالرحمن بن مہران مولی بنی ہاشم دی. (۴)
 محمد بن اسحاق رحمہ اللہ فرمائی: (۵) کان ثقتہ (۶) امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (۷) ثقتہ (۸)
 حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ تقریب التہذیب کنس فرمائی: (۹) ثقتہ من الثالثة (۱۰)
 ابن حبان رحمہ اللہ ہغہ پہ کتاب الثقات کنس ذکر کری دی. (۱۱)
 امام بخاری، امام مسلم، ابوداؤد او نسائی رحمہم اللہ د ہغہ نہ دوه احادیث نقل کری دی. (۱۲)
 ۱۰۴ ہجری کنس پہ مدینہ منورہ کنس ہغہ وفات شو. (۱۳) رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ
 عبدالله بن یسار: دا مشہور تابعی عبدالله بن یسار المدنی الہلالی رحمہ اللہ دی. (۱۴)

- (۱) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۵۱، تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۱، تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۸،
 موسوعۃ رجال الکتب التسعة ج ۳ ص ۱۸۷،
 (۲) کتاب الثقات ج ۵ ص ۲۵۲، تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۱، الطبقات الکبری ج ۵ ص ۲۸۶،
 (۳) موسوعۃ رجال الکتب التسعة ج ۳ ص ۱۸۷، کتاب الثقات ج ۵ ص ۲۵۱، تقریب التہذیب ج ۱ ص ۷۵۵،
 ہم دا دوارہ لقبونہ ثنی زیات مشہور دی. او ابن ابی حاتم پہ الجرح والتعديل کنس مولی عبيد اللہ
 بن عباس ہم ذکر کری دی. (۶/۴۹۹)
 (۴) اوگوری: تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۱، تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۸، تاریخ الاسلام للذهبی ج ۳ ص ۳۲۴،
 (۵) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۲، تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۸، الجرح والتعديل ج ۶ ص ۵۰۰،
 (۶) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۲،
 (۷) تقریب التہذیب ج ۱ ص ۷۵۵،
 (۸) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۵۱،
 (۹) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۲،
 (۱۰) اوگوری: الطبقات الکبری لابن سعد ج ۵ ص ۲۸۶، کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۵۲، الکاشف
 للذهبی ج ۲ ص ۳۳۹، تقریب التہذیب ج ۱ ص ۷۵۵، تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۸۲، تاریخ الاسلام للذهبی
 ج ۳ ص ۳۲۴، تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۸، موسوعۃ رجال الکتب التسعة ج ۳ ص ۱۸۷،
 (۱۱) عمدۃ القاری ج ۴ ص ۱۴

د سلیمان بن یسار، عطاء بن یسار او عبدالملک بن یسار رور دی. (۱)
دا ټول رونه د ام المومنین سیده میمونه بنت الحارث الهلالية رضی اللہ عنہا آزاد کړې غلام وو. (۲)
ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۳)

امام بخاری رحمته اللہ علیہ په خپل التاريخ الکبير کښ او محمد بن سعد رحمته اللہ علیہ په خپل طبقات کښ انتهائی
په اختصار سره د هغوی تذکره کړې ده. (۴) د هغوی تفصیلی احوال ماته په تراجم، طبقات او
رجال په کتابونو کښ ملاؤ نه شو. (۵)

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۵ ص ۱۷۳ تا ۱۷۵، تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۵، کتاب الثقات لابن
حبان ج ۵ ص ۵۳

(۲) پورته حواله جات

(۳) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۵۳

(۴) اوگورئ: التاريخ الكبير ج ۵ ص ۲۳۳، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۵ ص ۱۷۵

(۵) د تراجم او رجال په کتب متداوله: تهذيب التهذيب، تهذيب الكمال، تقريب التهذيب، الكاشف، سيرا
علام النبلاء، اكمال في تهذيب الكمال لعلاء الدين مغلطانى، خلاصة تهذيب تهذيب الكمال للخزرجى،
موسوعة رجال الكتب التسعة، لسان الميزان، ميزان الاعتدال، الجرح والتعديل، او تذکره الحفاظ کښ مونږ
ته د هغه تذکره ملاؤ نه شوه.

امام بخاری رحمته اللہ علیہ په التاريخ الكبير کښ صرف دومره ليکلې دي: عبدالله بن یسار مولى ميمونة اخو
سليمان بن یسار المدنى وعبد الملك وعطاء: (۵/۲۳۳)

محمد بن سعد په خپل طبقات کښ صرف دومره ذکر کولو باندې اکتفاء کړې ده چه: مولى ميمونة
بنت الحارث الهلالية زوج النبی ﷺ، وقد روى عنها ايضا، وكان قليل الحديث. (۵/۱۷۵)

او ابن حبان رحمته اللہ علیہ په کتاب الثقات کښ فرمائى: عبدالله بن یسار مولى ميمونة، اخو سليمان. وعبد الملك،
وعطاء، بنو یسار، يروى عن رجل من اصحاب النبی ﷺ، عداوه فى اهل المدينة، روى عنه اهلها. وليس هو
بصاحب سليمان بن صرد وخالد بن عرفة. (۵/۵۳)

مولانا خليل احمد سهارنپوری رحمته اللہ علیہ په بذل المجهود کښ فرمائى: ﴿لم اجد ترجمته فيما عندى من
كتب اسماء الرجال﴾ (۲/۵۰۸) شايد د دې وجه دا ده چه دې په رجال اسناد کښ نه دي بلکه په اعلام
او شخصيات کښ دي او عام طور سره په کتب اسماء الرجال کښ د رجال اسناد احوال ذکر کولو
اهتمام کولې شى. هم دا وجه ده چه په کتب رجال کښ په دې نوم د درې راويانو تذکره ملاويږي، يو
عبدالله بن یسار الجهنى الکوفى، کوم چه د حذيفه او على رضی اللہ عنہما نه روايت کوي او د هغه نه امام
اعمش او امام جابر جعفى وغيره روايت کوي. دويم عبد الله بن یسار الاعرج المکى مولى ابن عمر
دي. سهل بن سعد او سالم وغيره نه روايت کوي. دريم عبد الله بن یسار ابو همام کوفى دي. سيدنا
على، عمرو بن حريث رضی اللہ عنہما وغيره نه، او د هغه نه يعلى بن عطاء العامرى وغيره روايت کوي. خو په
دې مقام باندې عبد الله بن یسار مولى ميمونه تذکره نه ملاويږي. اوگورئ: تهذيب التهذيب ج ۶ ص

۸۵، ۸۴، الكاشف ج ۲ ص ۱۳۹، وغيره

د مسلم شریف په روایت کښ دا لفظ عبدالرحمن بن یسار راغلي دي. (۱) حافظ صاحب رحمته او د هغه په اتباع کښ نورو بعض حضراتو د دې تعقب کړې دي او فرماني چه دا غلط دي او صحیح عبدالله بن یسار دي. (۲) د دې تائید د دې خبرې نه هم کیږي چه په موالی میمون رحمته او د یسار په څلور خامنو کښ چه کوم څلور روڼه دی په هغوی کښ عبدالله بن یسار دي، عبدالرحمن بن یسار پکښ څوک هم نشته. والله اعلم

قوله: أبو جهيم بن الحارث بن الصمة الأنصاري: دلته څو خبرې قابل تنقیح دي! اوله خبره: ابو جهیم په کتاب کښ درې کرته راغلي دي، یو دا مقام دي، دویم په ابواب ستره المصلی کښ، (۳) دریم په کتاب اللباس کښ. (۴) چرته چه د رسول الله صلی الله علیه و آله ارشاد ﴿ ایتون بانهجانیة ابي جهيم ﴾ ذکر دي. د محققینو رائي ده چه په کتاب اللباس کښ ﴿ ابو جهيم ﴾ مکبرا دي او په کتاب التیمم او ابواب ستره المصلی کښ ابو جهیم مصغرا دي، ځکه چه هم په دي روایت کښ په مسلم کښ دي ﴿ دخلنا على ابي جهيم ﴾ په لفظ مکبر سره، امام نووی، حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمته په دي باندې رد کړې دي، امام نووی رحمته فرماني:

﴿ وَأَمَّا (أَبُو الْجَهْمِ) فَبِقِطْعِ الْجِيمِ وَبَعْدَهَا هَاءٌ سَاكِنَةٌ هَكَذَا هُوَ مُسْلِمٌ، وَهُوَ غَلَطٌ، وَصَوَابُهُ مَا وَقَعَ فِي صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ وَغَيْرِهِ (أَبُو الْجَهْمِ) بِضَمِّ الْجِيمِ وَقَطْعِ الْهَاءِ وَزِيَادَةِ يَاءٍ، هَذَا هُوَ الشَّهُورِيُّ كُتِبَ الْأَسْمَاءُ، وَكَذَا ذَكَرَهُ مُسْلِمٌ فِي كِتَابِهِ فِي أَسْمَاءِ الرِّجَالِ، وَالْبُخَارِيُّ فِي تَارِيخِهِ، وَأَبُو دَاوُدَ وَالنَّسَائِيُّ وَغَيْرُهُمْ.... وَاعْلَمْ أَنَّ أَبَا الْجَهْمِ هَذَا هُوَ الشَّهُورِيُّ أَيْضًا فِي حَدِيثِ الثُّرُودِيِّ بْنِ يَدَى الْمُصَلِّي، وَاسْمُهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْحَارِثِ بْنِ الصَّمَةِ الْأَنْصَارِيُّ الْبُخَارِيُّ، وَهُوَ غَيْرُ أَبِي الْجَهْمِ الْمَذْكُورِ فِي حَدِيثِ الْخَبِيزَةِ وَالْأَنْجَائِيَّةِ، ذَلِكَ بِقِطْعِ الْجِيمِ بِغَيْرِ يَاءٍ، وَاسْمُهُ عَامِرُ بْنُ حَذِيفَةَ بْنِ غَاثِمِ الْقُرَيْشِيِّ الْقَدَوِيِّ مِنْ بَنِي عَدِيٍّ بْنِ كَعْبٍ ﴾ (۵)

يعني د مسلم په روایت کښ په حديث د تيمم کښ چه کوم ابو جهيم راغلي دي دا غلط دي او صحيح هم هغه دي څنگه چه په بخاري وغيره کښ راغلي دي، يعني ابو جهيم په تصغير سره، په کتب اسماء الرجال کښ هم دغه شان مشهوره ده، هم دغه شان امام مسلم رحمته په خپل

(۱) مسلم، کتاب الحيض، باب التيمم رقم ۸۲۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۴، بذل المجهود ج ۲ ص ۵۰۸، امانی الاحبار ج ۲ ص ۲۶، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵

(۳) باب اثم المار بين يدي المصلی، رقم الحديث ۵۱۰

(۴) باب الاكسية والخمائنص، رقم الحديث: ۵۸۱۷

(۵) شرح النووي على مسلم ج ۳ ص ۲۸۶، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۵

اسماء الرجال کنیں ذکر کړې دی او هم دا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په خپل تاریخ کنیں او امام ابو داؤد او نسائی رحمۃ اللہ علیہ وغیره اختیار کړې دي.

بله دا چه په حدیث (المروء بین یدی المصلی) کنیں چه کوم ابو الجهم راغلې دي، مشهور او صحیح هم دا ده چه هغه هم دا ابو الجهم دي، د هغه نوم عبدالله بن الحارث بن الصمه الانصاری رحمۃ اللہ علیہ دي، دا د دي ابو الجهم (مکبرا) نه علاوه بل څوک سرې دي چه د هغه ذکر په حدیث الانبجانیه کنیں راغلې دي، د هغه نوم خو عامر بن حذیفه بن غانم القرشي العدوی دي، کوم چه د بنی عدی بن کعب سره تعلق لري.

حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ولی الصحابة شخص آخر يقال له أبو الجهم وهو صاحب الانبجانية وهو غير هذا لأنه قرشي وهذا أنصاري) (۱)

یعنی په صحابه کرام رضی اللہ عنہم کنیں یو بل سرې دي چاته چه ابو الجهم (مکبرا) ونیلې شی هغه صاحب الانبجانیه دي (چه د هغه ذکر په کتاب اللباس کنیں دي) هغه د دۀ نه علاوه بل څوک دي، ځکه چه هغه (ابو الجهم مکبرا) قرشي دي او دا (ابو الجهم مصغرا) انصاري دي. د دي تصریحاتو نه دا معلومه شوه چه د کوم صحابی ذکر په کتاب اللباس کنیں دېو هغه ابو الجهم مکبرا دي او په کتاب التیمم او حدیث المروء کنیں چه د چا ذکر دي هغه ابو الجهم مصغرا دي.

دویمه خبره: د دي نه روستو په دي خبره کنیں اختلاف دي چه دا دواړه ابو الجهم چه په کتاب التیمم او ابواب ستره المصلی کنیں ذکر دي، دا دواړه یو دي یا جدا جدا دي؟

بعض حضراتو دواړه جدا جدا حساب کړې دي، پس ابن الاثیر رحمۃ اللہ علیہ په اسد الغابه (۲) کنیں هم دا قول اختیار کړې دي، ځکه چه هغه د ابو الجهم ترجمه قانمولو سره فرمائیلې دي: ابو الجهم بن الحارث بن الصمه الانصاري... او فرمائی چه د هغه والد محترم په کبار صحابه کرامو کنیں وو. بیا ئې د دي ترجمې د لاندې هم دا حدیث ذکر کړې دي. بیا ئې یوه بله ترجمه د: ابو جهم عبدالله بن جهم الانصاري په نوم سره ذکر کړې دي او د هغې د لاندې ئې حدیث المروء بین یدی المصلی ذکر کړې دي او بیا فرمائی چه ابن منذر او ابو نعیم دا دواړه یو منلې دي، او ابو عمرو (ابن عبدالبر) دواړه جدا جدا ملې دي او زما خیال دي چه د ابن عبدالبر خبره صحیح ده. (یعنی دواړه جدا جدا دي، (۳))

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲

(۲) اسد الغابه ج ۴ ص ۴۰۸

(۳) اوجز المسالك ج ۴ ص ۲۶۴، ۲۶۵

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہیں کہ دی چہ راوی حدیث التیمم غیر راوی حدیث المرور^(۱) چہ د حدیث التیمم او حدیث المرور دواړو راویان جدا جدا دی. خو د محققینو رانی دا ده چہ دا دواړه یو دی او هم دا خبره راجح ده. پس حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په الاصابه او فتح الباری کښ هم دا قول اختیار کړې دې ځکه چہ په الاصابه کښ هغه د ابوالجهم بن الحارث بن الصمة ترجمه قائم کړې ده او د هغې د لاندې نې حدیث التیمم علی الجدار او حدیث المرور دواړه ذکر کړې دی. ^(۲) معلومه شوه چہ دا ابو جهم دواړه یو سړې دي.

او په فتح الباری کښ د حدیث المرور د لاندې لیکي چہ : ابی جهم ای ابن الحارث بن الصمة الانصاری الصحابي الذی تقدم حدیث فی باب التیمم فی الحضرة. ^(۳) د دې نه معلومیږي چہ دا دواړه یو دی. د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د کلام نه هم دا ظاهریږي چہ دا دواړه یو دی، پس هغه فرمائی : **« ابو جهم بضم الجیم وفتح الهاء وسكون الياء اخر الحروف هم عبدالله بن الحارث بن الصمة بکسر الصاد المهملة وتشديد الیم، الصحابي الخورجي، وللبخاري حدیثان عنه »** ^(۴) . چہ امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ د هغه نه دوه احادیث نقل کړې دي، اوس مونږ د دریم حدیث متعلق خو ذکر کړل چہ هلته ابو جهم مکبر دي، د دې نه علاوه دوه احادیث هم دا پاتې شوو یو حدیث التیمم علی الجدار او بل حدیث المرور، چہ د هغې نه ثابته شوه چہ دا دواړه د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په نزد یو دی. هم دغه شان په حدیث المرور کښ چہ چرته ابو الجهم راغلي دي، هلته هغه فرمائی **« ابو جهم بالتصغير مرئی باب التیمم فی الحضرة »** ^(۵) د دې نه معلومیږي چہ دا دواړه د هغه په نزد یو سړې دي. هم دغه شان ابن القيسراني رحمۃ اللہ علیہ هم په الجمع بین رجال الصحیحین کښ هم دا قول اختیار کړې دي چہ دا دواړه یو دی، ځکه چہ د هغه ترجمه قائم کولو سره هغه فرمائی : **« روی عنه بسره بن سعيد وعبد رمولى ابن عباس فی الصلاة والتیمم »** د دې نه پس ئې **« حدیث التیمم علی الجدار »** او **« حدیث المرور »** ذکر کړې دي، بیا فرمائی **« ليس له غيرهما فی الكتابین »** ^(۶) ثابته شوه چہ دا دواړه یو راوی دي.

^(۱) اوجز المسالك ج ۴ ص ۲۶۵

^(۲) الاصابة فی تمیيز الصحابة ج ۴ ص ۴۰

^(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۸۴

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۴۲۸، ۴۲۹

^(۶) اجز المسالك ج ۳ ص ۲۶۴

د صاحب رجال جامع الاصول میلان هم دې طرف ته دې، ځکه چه هغه لیکي:

«لای جهیم هذائی کتابنا حدیثان: احدهما فی الباری بین یدی البصلى، والثانی فی السلام علی من یتول»^(۱)

د امام نووی رحمته الله تحقیق هم دا دې، پس هغه فرمائی: «واعلم أن أبا الجهم هذا غير أبي الجهم، بضم الجيم وفتح الهاء وزيادة ياء، راوی حدیث التیمم بالجدار، و حدیث البرور بین یدی البصلى، و حدیثا فی الصحیحین؛ لأنه أنصاری نجاری، اسمه عبد الله بن الحارث بن الصمة، بكسر الصاد المهملة، وهو صحابي أيضًا»^(۲) یعنی ابو الجهم د هغه ابو الجهم نه علاوه بل سرې دې کوم چه د حدیث التیمم علی الجدار او حدیث البرور بین یدی البصلى راوی دې، ځکه چه هغه «ابو الجهم» خو انصاری نجاری دې او هغه هم صحابی دې

بهر حال: د بعض حضراتو لکه ابن الاثیر او ابن عبدالبر وغیره رائي دا ده چه دا جدا جدا کسان دي، او د جمهورو محققینو رائي داده چه دا دواړه یوسرې دي، او هم دا خبره راجحه ده. والله اعلم دریمه خبره بیا د هغوی د نوم په تعیین کښ هم د اصحاب رجال اختلاف دې، بعض وائی چه د هغه نوم عبدالله بن الحارث دې^(۳) بعض وائی چه د هغه نوم الحارث دې^(۴) د دې قول مطابق په ابن الحارث کښ لفظ د ابن زائد منلې شوې دې^(۵) خو امام ابو حاتم رحمته الله دا خبره رد کولو سره فرمائی چه دا ابن الحارث دې، یعنی الحارث د هغه والد دې، خپله نه دې^(۶) جمهور او اکثر حضراتو هم دا قول اختیار کړې دې چه دا عبدالله بن الحارث دې^(۷)

^(۱) پورته حواله

^(۲) تهذيب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۰۶

^(۳) تهذيب التهذيب ج ۱۲ ص ۶۱، تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۲۰۹، معرفة الصحابة لابی نعيم الاصبهاني ج ۴ ص ۴۴۶، تهذيب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۰۶، الاصابة ج ۴ ص ۳۶، تقريب التهذيب ج ۲ ص ۳۷۸

^(۴) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۴۱۵، الاصابة ج ۴ ص ۳۶، تقريب التهذيب ج ۲ ص ۳۷۸، تهذيب التهذيب ج ۱۲ ص ۶۱

^(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴

^(۶) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۴۱۵

^(۷) فقال النووي رحمه الله في شرحه: واسم أبي الجهم عبدالله، كما سماه مسلم في كتاب الكنى. كذا سماه ايضا غيره. ج ۳ ص ۲۸۱

وذكر في تهذيب الاسماء: اسمه عبدالله بن الحارث بن الصمة بكسر الصاد المهملة وهو صحابي ايضا. ج ۲ ص ۲۰۶، كذا في معرفة الصحابة ج ۴ ص ۴۴۶، وفي تهذيب التهذيب: وصحح ابو حاتم كون الحارث اسم ابيه، لا اسمه. ج ۱۲ ص ۶۱، كذا في عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴، وفتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲

هم دغه شان د هغه نسب دې ابو جهیم بن الحارث بن الصمة بن عمرو بن عتيك بن عمرو بن مهذول. (۱) دا مشهور صحابی دې. (۲) د سيدنا ابی بن كعب رضی اللہ عنہ خورنې دې. (۳) د سيدنا امير معاوية رضی اللہ عنہ د دور خلافت پورې ژوندې پاتې شوې دې. (۴)

شرح حديث: ابن الصمة: دا د صاد په كسرې او ميم مشدد سره دې. (۵)

(بئر الجبل): دا د جيم او ميم دواړو په فتحې سره دې، مدينې منورې ته نژدې د يو ځانې نوم دې، دا (بئر الجبل) معرف باللام هم استعمالیږي، د نسانې په روايت كښ هم دغه شان دی. (۶)
(فلقه رجل): دا رجل ابو جهيم خپله دې، او امام شافعي رحمته الله په خپل روايت كښ د دې تصريح كړې ده. ونصه:

(عن ابراهيم بن محمد، عن ابی الحویرث، عن الاعرج، عن ابی جهيم بن الصمة قال، مررت على النبی ﷺ وهو يبول، فسلمت عليه فلم يرد علي، حتى قام الى جدار فحتمه بعصا كانت معه، ثم وضع يده على الجدار فبسم وجهه وذراعيه، ثم رد علي) (۷)

ابو جهيم رضی اللہ عنہ فرماني چه رسول الله ﷺ قضاء حاجت فرمائيلو، په دې حال كښ پرې زه پرې ورتير شم، نو ما رسول الله ﷺ ته سلام او كړو، هغه جواب رانكړو، تردې چه د يو ديوال طرف ته او دريدلو، هغه ئې په خپله همسا سره، كومه چه ورسره وه، هغه راوكنستلو، بيا ئې خپل لاس په ديوال باندې كيخودلو، بيا ئې په خپل مخ او دواړو لاسونو باندې رابښكلو، بيا ئې ماته د سلام جواب راكړو.

(۱) الاصابة ج ۴ ص ۳۶، تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۲۰۹، تهذيب التهذيب ج ۱۲ ص ۶۱
ويقال: هو ابو جهيم بن الحارث بن الصمة بن حارثة بن الحارث بن زيد مائة بن حبيب بن عبد حارثة بن مالك بن غضب بن جشم بن الخزرج الانصاري. تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۲۰۹

(۲) تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۲۰۹، تقريب التهذيب ج ۲ ص ۲۷۸، الجرح والتعديل ج ۹ ص ۱۵. تهذيب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۰۶، الكاشف ج ۳ ص ۳۰۷

(۳) تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۲۰۹، تقريب التهذيب ج ۲ ص ۲۷۸، تهذيب التهذيب ج ۱۲ ص ۶۱، الاصابة ج ۴ ص ۳۶

(۴) تقريب التهذيب ج ۲ ص ۳۷۸

(۵) عمدة القارى ج ۴ ص ۱۴، شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۱۷، فتح البارى ج ۱ ص ۴۴۲، امانى الاحبار ج ۲ ص ۲۶، ارشاد السارى ج ۱ ص ۵۸۲، تحفة البارى ج ۱ ص ۲۶۹

(۶) عمدة القارى ج ۴ ص ۱۵، فتح البارى ج ۱ ص ۴۴۲، شرح النووى ج ۳ ص ۲۸۶، شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۱۷، امانى الاحبار ج ۲ ص ۲۷

(۷) مسند الامام الشافعى ج ۱ ص ۴۵، عمدة القارى ج ۴ ص ۱۵

د دې نه معلومه شوه چه دا سرې خپله ابو جهیم رضی الله عنه د دې حدیث راوی دې، ټولو شارحینو هم دا خبره اختیار کړې ده. (۱)

قوله: فلم یرد: دال لره په درې واړو حرکاتو ضمه، فتحه او کسره سره لوستل جائز دی، په کسري سره خو به په دې وجه لوستلې شی چه هم هغه اصل دې: لان الساکن اذا حرك حرك بالکسر... او په فتحې سره به په دې وجه لوستلې شی چه هغه اخف الحركات دې او په ضمي سره به د راء د حرکت په اتباع کښ لوستلې شی. (۱)

قوله: حتى اقبل على الجدار: دلته «الجدار» کښ الف لام د عهد خارجي دپاره دې، مطلب دا دې «الجدار الذي هناك» کوم دیوال چه هلته وو. (۲)

د ابن اسحاق عن الاعرج په طریق سره د دارقطني رحمته الله په روایت کښ دا الفاظ دی «حق وضع يده على الجدار» (۳)

محقق عینی رحمته الله دلته د طبرانی، ابوداؤد، بزار، حاکم، طحاوي، نسائي، ابن ماجه، بیهقي او ابن حبان رحمته الله وغيره په حوالې سره په مختلف طرق باندې د دې حدیث مختلف الفاظ نقل کړي دي، چه د هغې مفهوم دا جوړیږي چه کله ابو جهیم سلام اوکړو نو رسول الله صلی الله علیه و آله په قضاء حاجت کښ د مشغول کیدو د وجې نه فی الوقت جواب ورنکړو، بیا ئې زر تیمم کولو سره جواب ورکړو او هغه ئې را طلب کړو او وې فرمائیل چه ما داسې په دې وجه اوکړل چه چرته داسې اونه شی چه ته لار شي او بیا وائي چه ما سلام اوکړو، خو رسول الله صلی الله علیه و آله جواب رانکړو، لهذا چه کله ته ما په داسې حالت کښ وینې نو سلام مه کوه، که داسې دې اوکړل نو زه به جواب نه درکوم.

په بعض روایاتو کښ د تیمم په خائي د اودس ذکر هم دې، چه د هغې په اخره کښ رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل چه ما داسې په دې وجه اوکړل چه د الله پاک نوم اخستل بغیر د طهارت نه زما خوښ نه وو. (۴)

قوله: فمسح بوجهه ویدیه: په سنن دارقطني کښ د «ابن صالح عن الليث» په طریق سره چه

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. امانی الاحبار ج ۲ ص ۲۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. امانی الاحبار ج ۲ ص ۲۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲

(۴) سنن الدارقطني، باب التیمم، رقم ۵، ج ۱ ص ۱۷۷. کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵

کوم روایت دې په هغې کښ دا الفاظ دی (فسم بوجهه وذراعیه) (۱) یعنی د (یدیه) په ځانې د (ذراعیه) الفاظ دی.

دلته یو اشکال دې هغه دا چه رسول الله ﷺ د مالک د اجازت نه بغیر دیوال د مسح دپاره څنگه استعمال کړو؟ د حدیث شارحینو د دې دوه جوابونه کړي دي اولنې جواب دا دې چه دا دیوال مباح وو. یعنی د دې استعمال د هر چا دپاهر جائز وو. د چا خاص سړی په ملکیت کښ نه وو. په دې وجه د اجازت د حصول ضرورت نه وو (۲) دویم جواب دا دې چه دا مباح خو نه وو. خو د کوم سړی چه مملوک وو هغه رسول الله ﷺ پیژندلو او رسول الله ﷺ ته د دې خبرې علم وو چه د هغه مالک به دا نه ناخوبنه کوی. او عرفا او مرؤة دغه شان د یو څیز استعمال غلط نه دي. بیا دا خو د عام خلقو حال دي. نور رسول الله ﷺ خو زیات د دې خبرې حقدار دي چه هغه ته دغه شان د استعمال اجازت وی (۳) والله اعلم د ابو جهیم، مهاجرین قنفذ او د رجل مبهم په باره کښ د علامه انور شاه کشمیری رحمه الله محدثانه تحقیق: علامه انور شاه کشمیری رحمه الله دلته د حدیث مذکور ټول طرق جمع کولو سره په هغې باندې محققانه تبصره کړې ده. پس هغه فرمائی چه د حدیث الباب الفاظ په لږ اختلاف سره په درې واقعاتو کښ راغلې دي. لهذا اول به د هغې وضاحت او کړې شی چه معلومه شی چه دا قصه یوه ده یا متعدد دي؟ او د اختلاف الفاظ په صورت کښ راجح او صحیح دی؟

پس په دې سلسله کښ په درې روایاتو کښ د درې واقعاتو ذکر ملاوړې. یو روایت د ابو جهیم دي. دویم د عبدالله بن عمر او دریم د مهاجرین قنفذ رحمه الله دي. (۴)

(۱) سنن الدارقطني. باب التیمم رقم الحدیث ج ۳ ص ۱ ص ۱۷۶. کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲

(۲) شرح النووی ج ۳ ص ۲۷۸. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. امانی الاحبار ج ۲ ص ۲۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۷

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۵. امانی الاحبار ج ۲ ص ۲۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۷

(۴) مولانا بدر عالم میرتهی رحمه الله د فیض الباری په حاشیه البدر الساری کښ په دې مقام باندې د مذکورہ قصې په تحقیق کښ پنځه روایات ذکر کړي دي. او د هغې مختلف طرق جمع کولو سره سره ئې د هغه موجود الفاظو د فرق وضاحت هم کړې دي. کوم چه د حضرت شاه صاحب د ذکر شوی تحقیق په فهم کښ ممد او معاون دي. پس هغه فرمائی:

ولا ینکشف الغطاء عن وجه المقصود ما دامت الفاظها. وقد جمعتهما مع بیان الفروق بینها. وما هو هذا: الاولى: [ما عند ابن ماجه عن المهاجر بن قنفذ. قال: أتیت النبی صلی الله علیه وسلم وهو یتوضأ. فسلّمت علیه. فلم یرد علیّ السّلام. فلنّا فرغ من وضوئه. قال: إني لم یمتنعنی من أن أردّ علیک. إلا أنّی کنت علی غیر وضوء. وهكذا عند الطحاوی بلفظ: وهو یتوضأ. مع بعض تغییر فی لفظ التعلیل. وعنده من طریق اخر عند: أن النبی صلی الله علیه وسلم کان یتول. أو قال: مررت به وقد بَالَ. .... [بقیه بر صفحه آندد...

حدیث ابی جهمیم رضی اللہ عنہ : حدیث د ابو جهمیم رضی اللہ عنہ خو هم دا دې کوم چه په دې باب کښ ذکر شوي دې، چه د هغې مضمون دا دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د بیر جمل د طرف نه تشریف راوړلو، یو سړی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته سلام اوکړو، رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د تیمم کولو نه پس هغه ته جواب ورکړو. د دې روایت مطابق د هغه سړی سلام کول د بولو په حالت کښ نه وو، بلکه د هغې نه روستو وو چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د تیمم کولو نه پس هغه ته جواب ورکړو. او هغه وخت د سلام کولو په وخت، ئې د جواب نه ورکولو علت بیان او فرمائیلو.

حدیث عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما په روایت کښ دی چه «مر رجل علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم وهو یبول، فسلم علیه فلم یرد علیه» چه د هغې مضمون دا دې چه هغه سړی د بولو په حالت کښ په رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم باندې سلام کړې وو او رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هغه ته جواب ورکړو او د طحاوی او ابوداؤد په روایت کښ دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تیمم کولو سره جواب ورکړو، په دې کښ د علت ذکر هم دې «یعنی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هغه وخت د سلام د جواب نه ورکولو علت

بقیه از گذشته | فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ، حَتَّى فَرَّغَ مِنْ وُضُوئِهِ، ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ، وعند ابی داؤد: وهو یبول، بدل وهو يتوضاء.

والثانية : ما عند ابن ماجة عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما : عَنْ ابْنِ عَمَرَ، قَالَ : مَرَّ رَجُلٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَبُولُ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ. وهكذا عند الترمذی ومسلم بدون ذکر التعلیل. وعند الطحاوی عنه : أَنَّ رَجُلًا، سَلَّمَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَبُولُ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ حَتَّى أَتَى حَائِطًا فَتَتَمَّمَ، وعنده ايضا انه قال : مَرَّ رَجُلٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَكَّةٍ مِنَ السَّكَكِ، وَقَدْ خَرَجَ مِنْ غَائِطٍ أَوْ بُولٍ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ حَتَّى كَادَ الرَّجُلُ أَنْ يَتَوَارَى فِي السَّكَّةِ، فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْحَائِطِ، فَتَتَمَّمَ لَوَجْهِهِ، ثُمَّ ضَرَبَ ضَرْبَةً أُخْرَى فَتَتَمَّمَ لَذِرَاعَيْهِ، قَالَ : ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ وَقَالَ : أَمَا إِنِّي لَمْ يَمْنَعْنِي أَنْ أَرُدَّ عَلَيْكَ السَّلَامَ إِلَّا أَنِّي كُنْتُ لَسْتُ بَطَّاهِرٍ. وفيه التعليل ايضا، واخرج ابوداؤد نحوه يعنى مع بيان التعليل. ثم علله، قلت: والذي يظهر من كلامه أنه علله لحال ذكر الذراعين لحال التعليل، والله تعالى اعلم

والثالثة : ما اخرجه البخارى ومسلم. ولفظ مسلم : فقال ابو الجهميم (والصحيح مصفرا كما في البخارى) : أَقْبَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مِنْ نَحْوِ بَنِي جَمَلٍ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ فَمَسَحَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ، وهكذا عند الطحاوی وابی داؤد بدون ذکر التعليل.

والرابعة : ما عند ابن ماجة عن ابی هريرة : قَالَ : مَرَّ رَجُلٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَبُولُ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ، فَلَمَّا فَرَّغَ، ضَرَبَ بِكَفَيْهِ الْأَرْضَ، فَتَتَمَّمَ، ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ. والخامسة : ما عنده عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ : أَنَّ رَجُلًا مَرَّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَبُولُ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : إِذَا رَأَيْتَنِي عَلَى مِثْلِ هَذِهِ الْحَالَةِ، فَلَا تُسَلِّمْ عَلَيَّ، فَإِنَّكَ إِنِ فَعَلْتَ ذَلِكَ لَمْ أَرُدَّ عَلَيْكَ. ولم اجد هاتين غير عند ابن ماجة، ولا سمعت فيها شيئا من شيخي، والذي لا اشك فيه، والله تعالى اعلم. انها قصة مهاجر رضى الله تعالى عنه، او ما ذكره ابن عمر رضى الله تعالى عنهما، واذن تحصل من مجموع الروايات ثلاث قصص مع مغايرات بينها. (البدر الساري بهامش فيض الباري ج ۱ ص ۵۱۷، ۵۱۸)

بیان او فرمائیلو، بله دا چه د ابن عمر رضی الله عنهما په ذکر شوی روایت کښ په دې خبره کښ هم اختلاف دې چه سلام د بول په حالت کښ وو یا د قضاء حاجت نه روستو، پس د مسلم، ترمذی او طحاوی په یو طریق کښ د سلام بحالت بول ذکر دې، او د طحاوی په یو بل طریق کښ او د ابوداؤد په روایت کښ د قضاء حاجت نه روستو د سلام کولو ذکر دې.

حدیث د سیدنا مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه د سیدنا مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه د روایت په مضمون کښ هم اختلاف دې، پس د ابن ماجه په روایت کښ دی چه هغه د اودس په حالت کښ سلام او کړو، رسول الله صلی الله علیه و آله هغه وخت جواب ورنکړو، بیا چه کله د اودس نه فارغ شو د سلام جواب ئې ورته ورنکړو او ورسره ئې اول کړت د جواب نه ورکولو علت هم بیان او فرمائیلو هم دا مضمون د طحاوی په یو طریق کښ هم دې.

او د طحاوی په یو بل طریق او ابوداؤد کښ دی چه هغه د بولو په حالت کښ سلام او کړو. د ذکر شوی روایت حاصل دا شو چه په حدیث ابی جهیم رضی الله عنه کښ سلام کونکې ابو جهیم رضی الله عنه دې، او په حدیث د ابن عمر رضی الله عنهما کښ رجل مبهم دې او په حدیث د مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه کښ مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه دې.

حضرت شاه صاحب فرماني چه په ظاهره دې درې واړو روایاتو کښ د درې کسانو واقعات ذکر شوي دي، خو په حقیقت کښ د دې تعلق صرف د دوه کسانو سره دې، یو ابو جهیم او بل مهاجر رضی الله عنهما پاتې شو د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په روایت کښ ذکر رجل مبهم پس د هغه نه مراد هم ابو جهیم دې.

لهذا زه د دې خبرې تحقیق کوم چه د سیدنا ابو جهیم رضی الله عنه قصه او د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما قصه یوه ده او د ابن عمر رضی الله عنهما په قصه کښ د «رجل مبهم» نه مراد ابو جهیم دې او په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د بول په حالت کښ سلام پیش کړې شو، ځکه چه په دارقطنی (۱) او کنز العمال کښ چه کوم د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت دې په هغې کښ دی چه دا قصه د بیر جمل د مقام ده او د بیر جمل په مقام باندې پېښیدونکې قصه هم هغه ده کومه چه د ابو جهیم په روایت کښ ده، لهذا د دې نه دا خبره ثابته شوه چه قصه د ابو جهیم او قصه ابن عمر رضی الله عنهما یوه ده.

اوس هر چه د مضمون د اختلاف خبره ده، یعنی د ابو جهیم رضی الله عنه ذکر کړې قصه کښ دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله د بیر جمل د طرف نه تشریف راوړلو چه د یو سړی سره ئې ملاقات او شو، هغه سلام او کړو الخ. او د ابن عمر رضی الله عنهما په ذکر کړې قصه کښ دی چه هغه سړی د بولو په حالت کښ سلام او کړو، نو د دې د جواب او تطبیق صورت دا دې چه په حدیث د ابو جهیم کښ په قصه بیانولو کښ تقدیم او تاخیر واقع شوي دي، چه د رسول الله صلی الله علیه و آله د بیر جمل د طرف نه راتلل په

(۱) ونصه عند الدارقطني قال : .... أَنَّ نَافِعًا حَدَّثَهُ عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ أَقْبَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْغَائِطِ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ عِنْدَ بئرِ جَمَلٍ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْخَائِطِ . ثُمَّ مَسَحَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ . ثُمَّ رَدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الرَّجُلِ السَّلَامَ . (سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۸، ج ۱ ص ۱۷۷)

رسول الله ﷺ باندې د سلام پیش کیدلو او د قضاء حاجت نه د فارغ کیدو نه پس دی. اوس به د قصې مفهم دا وی چه رسول الله ﷺ قضاء حاجت فرمائیلو چه هم په دې وخت کښ ورته هغه سرې ملاؤ شو. هغه سلام اوکړو. خو رسول الله ﷺ ورته جواب ورنکړو. تردې چه کله رسول الله ﷺ د قضاء حاجت نه فارغ کیدو سره بیر جمل طرف تشریف راوړلو نو تیمم کولو سره ئې هغه ته د سلام جواب ورکړو.

دغه شان د دې دلیل د ابو داؤد او ترمذی روایت هم دې چه په هغې کښ د بولو په حالت کښ د سلام کولو تصریح ده او هغه قصه هم د ابوجهمیم رضی الله عنه ده

حضرت شاه صاحب فرماني چه دا یوه قصه شوه او بله قصه زما پهنزد د مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه ده. چه په هغې کښ د بولو په حالت کښ یا د اودس په حالت کښ د سلام کولو اختلاف دې. د حدیث مهاجر رضی الله عنه تحقیق: حدیث مهاجر بن قنفذ رضی الله عنه کښ د ابن ماجه په روایت کښ دی: ( )

انه سلم علیه وهیو تضاء) هم دغه شان د طحاوی په یو طریق کښ دی. چه د هغې نه معلومیږي چه سلام د اودس په حالت کښ پیش کړې شوې وو. د کوم نه چه امام طحاوی رحمته الله علیه د ذکر دپاره د طهارت په اشتراط باندې استدلال کړې دې. چه د سلام جواب ورکول هم ذکر دې او رسول الله ﷺ د اودس په حالت کښ د سلام جواب ورنکړو. بلکه د اودس د پوره کولو نه روستو ئې هغه ته جواب ورکړو. لهذا امام طحاوی رحمته الله علیه د دې نه په عدم وجوب تسمیه قبل الوضوء باندې استدلال کړې دې چه د اودس نه مخکښ تسمیه واجب نه ده ځکه چه تسمیه ذکر دې. ابن نجیم په دې باندې دا اشکال کړې دې چه بیا خو د تسمیه د استحباب نفی هم راغله. حال دا چه په حنفی مذهب کښ تسمیه قبل الوضوء خو مستحب ده.

شاه صاحب فرماني چه د ابن نجیم دا اشکال په امام طحاوی رحمته الله علیه باندې نه وارد یري. ځکه چه هغه د دې نسخ منلې ده چه اول د ذکر دپاره طهارت واجب وو د یوې زمانې پورې. بیا هغه منسوخ شو او په باب ذکر الجنب والحائض، والذي ليس على وضوء وقرأتهم القرآن کښ ئې د عبدالله بن علقمه بن الفعواء عن ابيه نه نقل کړی دی هغه فرماني کان رسول الله ﷺ اذا اهرق الماء انما نكبه فلا يكلمنا، ونسلم عليه فلا يرد علينا، حتى نزلت: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ) (۱)

یعنی کله چه به رسول الله ﷺ د اودس دپاره اوبه بهیولې، نو که مونږ به خبرې کولې نو مونږ سره به ئې خبرې نه کولې او که سلام به مو کولو نو د هغې جواب به ئې نه را کولو. تردې چه د اودس آیت کریمه نازل شو. بهر حال! د دې روایت نه معلومیږي چه وجوب ئې منسوخ شوې دې او چه کله وجوب منسوخ شی نو استحباب باقی پاتې کیدې شی، لهذا د ابن نجیم اشکال صحیح نه دې.

د حدیث مهاجر رضی الله عنه بل روایت د ابو داؤد او طحاوی په یو بل طریق کښ دې چه په هغې کښ دی ( ) انه سلم علیه وهیو یول) چه د هغې نه معلومیږي چه سلام د بول په حالت کښ کړې شوې

دې، او د دې نه دا ثابتېږي چه په داسې حالت کښ دې د سلام جواب ورکړې شی. لکه چه د ابو جهیم او د رجل مبهم والارویت نه ثابتېږي.

یو بل اشکال او د هغې جواب: اوس دلته دا اشکال پاتې کیږي چه د کوم روایت نه چه دا معلومیږي چه رسول الله ﷺ تیمم کولو سره د سلام جواب ورکړو، نو د اوبو په موجودگي کښ نې تیمم څنگه او کړو؟

نو د دې جواب دا دې چه هغه خیزونه د کوم دپاره چه طهارت شرط نه دې، د هغې دپاره د اوبو کیدو باوجود هم تیمم صحیح دې. لکه چه د صاحب البحر ابن نجیم حنفی رحمه الله تحقیق دې، اگر چه علامه شامی رحمه الله دا رد کړې دې، خو زما په نزد صحیح هم هغه خبر ده کومه چه علامه ابن نجیم رحمه الله اختیار کړې ده، ځکه چه د ابن نجیم رحمه الله درجه د شامی نه ډیره اوچته ده. بل اشکال او د هغې جواب: بل اشکال دا دې چه د حدیث مهاجر رحمه الله نه دا هم معلومیږي چه بغیر د طهارت نه د ذکر الله شرعا اجازت نشته، او بل طرف ته د حدیث عائشه رضي الله عنها نه معلومیږي چه رسول الله ﷺ به په هر حالت کښ د الله پاک ذکر فرمائیلو، هم په دې وجه باندي د ټولو په نزد بغیر د اودس نه د ذکر الله اجازت دې.

د دې جواب دا دې چه اول خو په حدیث د مهاجر کښ سخت اضطراب دې، چه د هغې دپاره دې نصب الرايه او کتلې شی. بله دا چه دا په بخاری او مسلم کښ د حدیث ابن عباس رضي الله عنهما هم معارض دې د کوم نه چه بغیر د اودس نه د ذکر الله او قراءت قران اجازت معلومیږي، لهذا صحیح هم دا ده چه بغیر د طهارت نه د ذکر الله اجازت دې.

هم دغه شان په مسند بزار کښ په صحیح سند سره د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما حدیث نقل کړې شوې دې، په کوم کښ چه دی چه یو سړي په رسول الله ﷺ باندي د بول کولو په حالت کښ ورتیر شو. رسول الله ﷺ ته نې هم په دې حالت کښ سلام اوکړو، نو رسول الله ﷺ ورته د سلام جواب ورکړو او بیا نې هغه راوغوښتلو او وې فرمائیل چه:

(ان رددت عليك خشية ان تقول: سلمت ولم يجبهني، فانك ان تفعل لا ارد عليك) چه ما په دې خیال ستا د سلام جواب درکړو چه بیا به ته وائی چه ما رسول الله ﷺ ته سلام اوکړو او ماته نې جواب رانکړو. خود بیا دپاره که ما په داسې حالت کښ وینې نو سلام مه کوه، که داسې کوي نوزه به جواب نه درکوم.

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه که د ټولو روایاتو محور یوه قصه وی لکه چه ما د تحقیق نه واضحه کړه، یعنی سلام په داسې حالت کښ شوې وی وی چه رسول الله ﷺ په بولو کښ مشغول وو، نو اوس به بغیر د طهارت نه د ذکر الله د کراهت نه مراد عین د متیازو کولو حالت وی. یعنی (الا ان کرهت ان اذکر الله الا على طهر) مطلب به دا نه وی چه بغیر د طهارت نه ما د د الله پاک ذکر ناخوبنه او گنډلو، بلکه د طهر نه مراد به حالت بول وی، یعنی ما په حالت بول کښ د الله پاک ذکر کول ناخوبنه کړل په دې سره به اشکال رفع شی یعنی بغیر د طهارت نه د الله پاک ذکر جائز دې، او د کومو روایتونو نه چه ممانعت معلومیږي د هغې نه مراد حالت بول دې چه په دې حالت کښ د الله پاک ذکر ناخوبنه کړې شوې دې.

دریم اشکال او د هغې جواب: اوس دلته اشکال دا راځي چه په ذکر شوي تطبيق او جواب سره د رسول الله ﷺ د قول خو توجیه راځي، خو د رسول الله ﷺ د فعل توجیه نه راځي چه رسول الله ﷺ د بول نه فارغ کیدو سره هم سمدستی جواب ور نکړو، بلکه (د بعض روایاتو مطابق) د تیمم او (د بعض مطابق) د اودس کولو نه پس جواب ور کړو، که بغیر د طهارت نه ذکر الله جانش وی نو رسول الله ﷺ تیمم یا اودس کولو سره ولې جواب ور کړو، د دې نه مخکې نې ولې فوراً جواب ور نکړو؟

د دې جواب دا دی چه د کوم کراهت ذکر رسول الله ﷺ کړې دې د هغې نه مراد کراهت فقهی یا شرعی نه وو، بلکه کراهت طبعی وو.

کوم خلق چه د صفا او نفیس طبیعت مالکان وی داسې خبرې د هغوی په طبیعت باندې بدې لگيږي، چه که په څه خبرې سره نې په طبیعت کښ لږ هم انقباض پیدا شی نو هغه د هغې نه روحانی طور اذیت محسوس کوی، بیا د رسول الله ﷺ طبیعت مبارکه خو د طهارت، نظافت او نفاست په اعلی مرتبو باندې فائز وو، پس د رسول الله ﷺ د خپل طبیعت موافق دا ناخوښه کول خو عام شان خبره وه

بله دا چه د قضاء حاجت نه فراغت نه فوراً پس او لږ ساعت پس په وخت کښ هم فرق دې، ځکه چه په طبیعت کښ چه کوم انقباض د قضاء حاجت په حالت کښ وی هغه د قضاء حاجت نه د فراغت نه فوراً پس هم وی او په طبیعت کښ انشراح نه وی، بیا چه کله وخت تیر شی او د هغه حالت تصور د ذهن نه ختم شی نو هغه د انقباض کیفیت هم ختم شی او په طبیعت کښ بیا د انشراح او انبساط راتلل شروع شی.

په دې وجه رسول الله ﷺ په اودس یا تیمم کښ چه کوم وخت تیر کړې دې هغه اگر چه د رسول الله ﷺ عادت مبارکه یعنی همیشه د با طهارت اوسیدو د معمول د وجې نه وو، خو د دې طهارت په معمول کښ چه کوم وخت تیر شوې وو په هغې کښ هغه انقباضی کیفیت هم ختم شو کوم چه د قضاء حاجت د وخت نه وو، پس اوس چه کله انقباض ختم شو، نو د طبعی کراهت د زائل کیدو نه پس رسول الله ﷺ جواب ور کړو.

د دې حاصل دا شو چه د رسول الله ﷺ هغه وخت جواب ور کول ناخوښه گڼل کراهت شرعی نه وو، بلکه کراهت طبعی وو، په دې سره د رسول الله ﷺ د فعل توجیه هم اوشوهرز خلورم اشکال او د هغې جواب: حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه ماته دلته یو اشکال بل دې او هغه دا چه د ترمذی په روایت کښ دی چه رسول الله ﷺ به په هر حال کښ د الله پاک ذکر کولو، چه د هغې مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ ته یو وخت هم د ذکر الله ممانعت نه وو، او په نورو روایاتو کښ دی چه د رسول الله ﷺ دپاره به د قراءت قران کریم نه هیڅ امر مانع نه وو سوا د جنابت نه، بیا دلته د سلام د جواب نه ور کولو څه وجه ده؟

د دې یو جواب خو هم هغه دې کوم چه امام طحاوی رحمته الله علیه ور کړې دې، یعنی د نسخ، چه اول د اذکار دپاره طهارت واجب وو بیا منسوخ شو.

دویم جواب دا دې چه د استنجاء نه مخکې او روستو کراهت کښ فرق اوکړې شی، یعنی د استنجاء نه مخکې خو د سلام جواب ور نکړې شی، خو د بول نه د فراغت نه پس جواب

ورکړې شی، پس علامه گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ د قضاء حاجت نه د فراغت په وخت کښ د سلام د جواب ورکولو په جواز باندې فتوی ورکوله، کومه چه د فقه مطابق ده. او مولانا مظہر شاہ صاحب به د دې نه منع فرمائیلہ او دا ممانعت د کراہت طبعی په طور وو، کوم چه د حدیث مخالف نه دې، لہذا کہ په دې دقیق امورو باندې غور او کړې شی نو معلومه په شی چه فقہی مسئلہ ہم دا ده، او د احادیثو ترمینځہ ہم څه تعارض نشته، هر حکم په خپلہ خپلہ مرتبہ کښ صحیح دې (۱)

د حدیث نه مستنبط څو فوائد: ① بعض حضراتو په حضر کښ د تیمم په جواز باندې د دې حدیث نه استدلال کړې دې. او ہم د دې خبرې د ثابتولو دپاره امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب ترلې دې. بعض حضرات فرمائی چه د دې نه د تیمم فی الحضر ثبوت خو معلومېږی، خو د دې خبرې دلیل په دې کښ نشته چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دا تیمم د رفع حدث دپاره کړې وو. ځکه چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خو داسې ځکه کړې وو چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د غیر طہارت په حالت کښ د الله پاک نوم اخستل نه خوښول. (۲)

② زمونږ بعض احنافو په دې حدیث کښ د وازد الفاظو ﴿حق اقبل علی الجدار﴾ نه په کانړی باندې د تیمم کولو په جواز باندې استدلال کړې دې، ځکه چه د مدینې منورې دیوالونه د تورو تړو گتو، نه جوړ شوي وو. (۳) ہم دا د احنافو مسلک دې، امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ چونکه د جواز تیمم دپاره خاوره شرط گنړی، په دې وجه علامه ابن بطلال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿وفی تیمم النبی، - صلی اللہ علیہ وسلم -، بالجدار رد علی ابن یوسف، والشافعی فی قولہما: إن التراب شرط فی صعة التیمم، لأنه - صلی اللہ علیہ وسلم - تیمم بالجدار، ومعلوم انه لم یعلق بیده منه تراب اذ لا تراب علی الجدار﴾ (۴)

چه د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم په دیوال باندې تیمم کولو سره د امام شافعی او امام ابویوسف رحمۃ اللہ علیہ د مذهب، چه د تیمم دپاره خاوره شرط ده، تردید کیږی، ځکه چه رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم په خاوره باندې لاس وهلو سره تیمم او کړو او دا خبره معلومه ده چه د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم په لاس باندې خاوره او نه لگیدو ځکه چه په دیوال باندې خاوره نه وه.

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د دې جواب کولو سره فرمائی: ﴿اقول: لیس فیہ رد علی الشافعی، اذ لیس معلوما انه لم یعلق به تراب، وما ذاک الا تحکم بآراء، اذ الجدار قد یدیکون علیہ التراب وقد لا یكون، بل الغالب

(۱) انظر: فیض الباری ج ۱ ص ۵۱۷ تا ۵۲۱. وانوار الباری ج ۱۰ ص ۵۰۱ تا ۵۰۳.

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۷.

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۵. شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۷.

(۴) شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۶. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶.

وجود الغبار علی الجدار، مع انه ثبت انه صلی الله علیه وسلم حت الجدار بالعصاء ثم تیمم، فیجب حمل المطلق علی المقید^(۱)

یعنی په دې روایت سره د امام شافعی رحمته الله علیه په مذهب باندې (چه د صحت تیمم دپاره خاوره شرط ده، رد کول صحیح نه دی. ځکه چه دا خبره یقینی ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم په لاس باندې خاوره نه وه لگیدلې، دا دعوی بې دلیلې ده. ځکه چه په دیوال باندې خو کله خاوره وی او کله نه وی. بلکه غالبه هم دا ده چه په دیوال باندې غبار وی.

دویمه وجه دا ده چه دا هم د روایت نه ثابته ده چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم په خپلې همسا سره دیوال او گرولو بیا ئې تیمم کړې وو. او ظاهره ده چه د گرولو په صورت کښ د خاورو لگیدل بالکل یقینی دی. لهذا دا مطلق روایت به (چه پکښ صرف دا دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم په دیوال باندې تیمم او کړو او د دیوال د گرولو ذکر پکښ نشته، په هغه مقید روایت باندې (چه پکښ د دیوال د گرولو ذکر دې، محمول کولی شی او ویلې به شی چه هلته هم دا مراد دې، چه دیوال گرولو سره ئې په خاوره باندې تیمم او کړو.

علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه دا دوه جوابات ذکر کولو سره فرمائی چه هر چه د مخکښ خبرې تعلق دې چه د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم لاس په خاوره باندې نه لگیدل یقینی نه دی، بلکه غالبه هم دا ده چه په دیوال باندې غبار وی. پس دا خبره غلطه ده، ځکه چه دیوال چه کله د کانړی وی نو هغه د خاورې تحمل نه لری، ځکه چه خاوره پرې نه ایسارېږی. بالخصوص د مدینې دیوالونه چه هغه خو د تورو ترو نه جوړ شوي وو.

او هر چه د دویم جواب تعلق دې چه په هغې کښ په همسا سره د گرولو ذکر دې، نو هغه جواب هم صحیح نه دې. ځکه چه هغه روایت امام شافعی رحمته الله علیه د ابراهیم بن محمد په طریق سره نقل کړې دې او هغه روایت ضعیف دې. که ته جواب او کړې چه امام بغوی رحمته الله علیه د هغه روایت تحسین کړې دې نو د هغې جواب دا دې چه د بغوی تحسین خپله صحیح نه دې، ځکه چه په هغه روایت کښ د امام شافعی رحمته الله علیه شیخ ابراهیم بن محمد او د هغه شیخ الشیخ ابو الحویرث دواړه ضعیف دی. په هغې سره احتجاج او استدلال صحیح نه دې. هم دا د امام مالک او نورو رائي ده.

دویم جواب دا دې چه دا روایت منقطع هم دې، ځکه چه په دې روایت کښ د اعرج او ابو جهیم ترمینځه د عمیر واسطه ده، لکه چه دلته په بخاری کښ هم ده او په نورو کتابونو کښ هم ده او امام بیهقی رحمته الله علیه هم د دې تصریح کړې ده، او د امام شافعی رحمته الله علیه په ذکر کړې سند کښ دا واسطه نشته. او په دې کښ یو دریم سقم هم دې هغه دې د «حک الجدار» زیادت، چه د ابراهیم بن محمد نه علاوه دا زیادت چا هم نه دې نقل کړې، حال دا چه دا حدیث یو جماعت نقل کړې دې او او د چا په نقل کړې شوي حدیث کښ هم دا زیادت نشته، او دا زیادت به هم

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹.

هغه وخت مقبول وو چه کله هغه د ثقه د طرف نه وه، او حال دا چه دلته خو زیادت نقل کونکې هم ضعیف دي

په اخره کښ علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه که علامه کرمانی زمونږ په دې خبره باندې خبر شوې وي نو هغه په کله هم دا جواب نه وې کړې.

⑤ امام طحاوی رحمته الله علیه د دې حدیث نه په یوه مسئله بلکه یوه قاعده کلیه باندې استدلال کړې دي. چه د هغې صرف احناف قائل دي. جمهور نه دي. هغه دا چه هر هغه عبادت کوم چه فائت لالې خلف وی، یعنی د فوت کیدو نه روستو ئې قضاء نه وی، لکه صلاة الجنائزه او صلاة العیدین نو که د اودس د کولو د وجې نه د ناوخته کیدو په صورت کښ د هغه د فوت کیدو ویره وی نو د هغه دپاره تیمم کول جائز دي. (۱) امام طحاوی رحمته الله علیه د ذکر شوی حدیث نقل کولو نه پس فرمائی:

﴿فَبِهَذِهِ الْأَثَارِ رَخَّصْنَا لِمَنْ يَسْلُمُ عَلَيْهِ وَهُوَ غَيْرُ طَاهِرٍ أَنْ يَتَيَمَّمَ وَيَرُدَّ السَّلَامَ، لِيَكُونَ ذَلِكَ جَوَابًا لِلْسَّلَامِ. وَهَذَا كَمَا رَخَّصَ قَوْمٌ مِنَ التَّيَمُّمِ لِلْجَنَائِزَةِ وَلِلْعِيدَيْنِ، إِذَا خِيفَ فَوْتُ ذَلِكَ إِذَا تَشَرَّعَ بِطَلَبِ الْمَاءِ لِوُضُوِّ الصَّلَاةِ﴾ (۲)

د احنافو سره د دې حدیث نه علاوه د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما اثر هم دي. چه په هغې کښ هغه د هغه سړي په باره کښ فرمائی کوم چه د غیر طهارت په حالت کښ وی او ناخپه جنازه راشی (او هغه سرد دومره وخت نه وی چه هغه اودس کولو سره په جنازه کښ شرکت اوکړې شی، چه هغه تیمم کولو سره د جنازې مونځ اوکړی. (۳)

(۱) شرح معانی الآثار ج ۱ ص ۱۱۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۷.
(۲) شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب ذکر الجنب والحائض والذي ليس على وضوء وقرائتهم القرآن، رقم الحديث: ۵۲۳-۵۲۶، ج ۱ ص ۱۱۰، ۱۱۱، دار الكتب العلمية.

(۳) شرح معانی الآثار، رقم ۵۲۷، ج ۱ ص ۱۱۱.
دا اثر امام طحاوی رحمته الله علیه په نهه (۹)، طرقو سره نقل کړې دي، د هغې نه علاوه د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اثر هم دي چه یو کړت د هغوی مخې ته جنازه راوړلې شوه او د هغه اودس نه وو نو هغه تیمم اوکړو او د جنازې مونځ ئې ادا کړو، دا روایت امام بیهقی رحمته الله علیه په معرفة السنن والآثار کښ نقل کړې دي ونصه.

عن نافع عن ابن عمر انه اتى بجنائزه، وهو على غير وضوء، فتيمم ثم صلى عليها. كتاب الطهارة، باب التيمم في المضي الى الجنائزه والعیدین رقم ۳۵۰، ج ۱ ص ۳۰۳، دار الكتب العلمية.

د دي نه علاوه امام ابن ابی شیبه رحمته الله علیه هم په المصنف کښ د تابعینو څه آثار نقل کړې دي چه که د اودس کولو د وجې نه د جنازې یا د آخرونو د مونځ فوت کیدو ویره وی نو تیمم کولو سره مونځ کول پکار دي. مونږ لاندې هغه آثار نقل کوو:

د عبدالله بن عباس رضی الله عنهما اثر: ﴿حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ أَبِي ثَوْبٍ الْمَوْصِلِيُّ، عَنْ مَغِيرَةَ بْنِ زَيْادٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: إِذَا خِفْتَ أَنْ تَفُوتَكَ الْجَنَائِزَةُ وَأَنْتَ عَلَى غَيْرِ وَضُوءٍ فَتَيَمَّمْ وَصَلْ﴾ (کتاب الجنائز، باب في الرجل يخاف أن تفوته الصلاة على الجنائزه، وهو غير متوضئ، رقم ۱۱۵۸۶، ج ۷ ص ۲۷۳) .. [بقیه بر صفحه آنده...]

د شوافع او نورو ائمه کرام علیهم السلام په نزد چونکه دا مسئله نشته، یعنی د هغوی په نزد په داسې صورت کښ تيمم کولو سره د جنازې مونځ او اخترونه لوستل صحيح نه دي، په دې وجه امام نووي رحمه الله په دې حديث کښ د رسول الله صلی الله علیه و آله د تيمم کولو توجيه دا بيان کړې ده چه دا تيمم د عدم وجدان ماء د وجې نه وو.

پس هغه فرمائی: **(هذا الحديث محمول على أنه صلى الله عليه وسلم كان عادما للباء حال التيمم فإن التيمم مع وجود الباء لا يجوز للقادر على استعماله ولا فرق بين أن يضيق وقت الصلاة وبين أن يتسع ولا فرق أيضا بين صلاة الجنازة والعيد وغيرهما)** (۱)

يعنی د دې حديث محمل دا دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله سره د تيمم کولو په وخت اوبه نه وې، ځکه چه د اوبو په موجودگي کښ د هغې په استعمال باندې د قادر سړي دپاره تيمم کول بهر حال جائز نه دي. او په دې حکم کښ نه خو د وخت د تنگسيا او فراخ والي په اعتبار سره څه فرق دي او نه د مونځ، جنازه او اخترونو يا بل يو مونځ په اعتبار سره، يعنی حکم د ټولو يو دي. خو ظاهره ده چه د امام نووي رحمه الله دا توجيه قوي نه ده، ځکه چه دا واقعه د مدينې منورې يعنی آبادي ده او په عام احوال کښ هلته د اوبو نه کيدل يو مستبعد خبره ده. بهر حال: د دې حديث نه د احنافو د مسلك تائيد کيږي، د ائمه ثلاثه مذهب د دې خلاف دي.

...بقية از گذشته] د عکرمه رحمه الله اثر: **(حَدَّثَنَا سَفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ ، عَنْ أَبِي الزَّعْرَاءِ ، عَنْ عِكْرِمَةَ . قَالَ : إِذَا فُجِّاتَكَ الْجَنَازَةُ وَأَنْتَ عَلَى غَيْرِ وُضُوءٍ فَتَيَمَّمْ وَصَلْ عَلَيْهَا)** (رقم: ۱۱۵۸۷)

د ابراهيم نخعي رحمه الله اثار: **(۱۱۵۸۸ - حَدَّثَنَا جَرِيرُ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ ، عَنْ مَنْصُورٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ . قَالَ : إِذَا فُجِّاتَكَ الْجَنَازَةُ وَلَسْتَ عَلَى وُضُوءٍ ، فَإِنْ كَانَ عِنْدَكَ مَاءٌ فَتَوَضَّأْ وَصَلْ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ عِنْدَكَ مَاءٌ فَتَيَمَّمْ وَصَلْ .)** (۱۱۵۸۹ - حَدَّثَنَا وَكِيعٌ ، عَنْ سَفْيَانَ ، عَنْ حَمَّادٍ وَمَنْصُورٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، قَالَ : يَتَيَمَّمُ إِذَا خَشِيَ الْفَوْتَ)

(۱۱۵۹۱ - حَدَّثَنَا حَقْقُ بْنُ غِيَاثٍ ، عَنْ أَشْعَثَ ، عَنْ الْحَكَمِ وَحَمَّادٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ : إِذَا خَافَ أَنْ تَفُوتَهُ الصَّلَاةُ عَلَى الْجَنَازَةِ تَيَمَّمْ) (۵۹۱۸: حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى ، عَنْ يَكْرِيرِ بْنِ عَامِرٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، قَالَ : يَتَيَمَّمُ لِلْعِيدَيْنِ وَالْجَنَازَةِ) (ج ۴ ص ۲۵۲)

د عطاء رحمه الله اثر: **(۱۱۵۹۰ - حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ سَلَيْمَانَ ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ ، عَنْ عَطَاءٍ . قَالَ : إِذَا خِفْتَ أَنْ تَفُوتَكَ الْجَنَازَةَ فَتَيَمَّمْ وَصَلْ)**

د امام شعبي رحمه الله اثر: **(۱۱۵۹۲ - حَدَّثَنَا وَكِيعٌ ، عَنْ سَفْيَانَ ، عَنْ جَابِرٍ ، عَنْ الشَّعْبِيِّ ، قَالَ : يَتَيَمَّمُ إِذَا خَشِيَ الْفَوْتَ)**

د امام حکم رحمه الله اثر: **(۱۱۵۹۳ - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَبِي غَنْبَةَ عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ الْحَكَمِ . قَالَ : إِذَا خِفْتَ أَنْ تَفُوتَكَ الصَّلَاةَ وَأَنْتَ عَلَى غَيْرِ وُضُوءٍ فَتَيَمَّمْ)**

د عبدالرحمن بن القاسم رحمه الله اثر: **(۵۹۱۹ - حَدَّثَنَا حَمِيدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ نَجِيحٍ ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ : فِي الرَّجُلِ يَحْدُثُ فِي الْعِيدِ وَيَخَافُ الْفَوْتَ ، قَالَ : يَتَيَمَّمُ وَيَصَلِّي إِذَا خَافَ)** (کتاب الصلاة، باب يحدث يوم العيد)

(۱) شرح النووي ج ۳ ص ۲۸۷، کذا فی شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۷

لهذا دا حدیث د هغوی خلاف حجت دې (۱) والله اعلم
د ذکر شوي مسئلې تنقیح: د دې نه پس په دې خان پوهه کړې چه صاحب کنز وغیره دا مسئله
بغیر د شرائط نه په اطلاق سره ذکر کړې ده، یعنی د جنازې یا اخترونو د مونځ د فوت کیدو
که ویره وی نو د هغې دپاره تیمم کول جائز دی، دا جواز هغوی د هیڅ شرط سره هم نه دې
مقید کړې (۲)

صاحب هدایه علامه مرغینانی رحمته الله دا په څلورو شرطونو سره مقید کړې دې:
اول شرط دا دې چه جنازه حاضره وی. دویم دا چه تیمم کونکې صحیح وی، مریض نه وی،
دریم دا چه تیمم کونکې په ښهر کښ وی او څلورم او اخری شرط دا چه تیمم کونکې د مړی
ولی نه وی (۳)

که دا شرطونه نه وی نو بیا تیمم کولو سره جنازه وغیره نه شی کولې.
خو ابن نجیم حنفی رحمته الله فرمائی چه جواز تیمم لره په دې شرطونو سره د مقید کولو هیڅ
ضرورت نشته، ځکه چه هر چه د مسافر او مریض تعلق دې نو د هغوی دپاره خو د تیمم
رخصت علی الاطلاق دې، یعنی هلته د تیمم د جواز دپاره د خوف فوت صلاة وغیره شرط
نشته، نو ظاهره ده چه بیا به خبره د صحیح او مقیم وی، لهذا صحت او اقامت لره د شرط
کولو هیڅ فائده نشته، او هر چه د جنازې د حاضریدو خبره ده نو د دې شرط هم ضرورت
نشته، ځکه چه د جنازې د حاضریدو نه مخکښ خو د فوت کیدو ویره نه وی، ځکه چه وجوب
صلاة خوبه د حضور جنازه نه روستو وی او د وجوب صلاة نه خلاف صلاة نه متصور کیږي،
لهذا دې لره هم د شرط په طور د ذکر کولو هیڅ معنی نشته. پاتې شوه خبره د ولی نو هغه ته
خو د فوت صلاة ویره نشته، ځکه چه که په اودس کښ د مشغولیدو د وجې نه د هغه نه جنازه
فوت هم شی نو هغه ته د اعادي حق حاصل دې، هم دا وجه ده چه د ولی دپاره په داسې حالت
کښ تیمم کول جائز نه دی نو ظاهره ده چه د فوت صلاة خوف به غیر ولی ته وی لهذا اوس
غیر ولی کیدل د شرط په طور ذکر کولو هیڅ معنی نشته. (۴)
او د خوف فوت صلاة نه مراد دا دې چه د څلورو وارو تکبیراتو د فوت کیدو ویره وی، که
هغه ته په بعض تکبیراتو کښ د شاملیدو امید وی نو اوس به د هغه دپاره تیمم کول جائز نه

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶

(۲) ونصه: وخوف فوت صلاة جنازة او عید... (کنز الدقائق، کتاب الصلاة، باب التیمم، ص ۱۸، اسلام کتب خانه)

(۳) ونصه: ویتیمم الصحیح فی المصر إذا حضرت جنازة والولی غیره فخاف إن اشتغل بالطهارة أن يفوته الصلاة لأنها لا تقضى فيتحقق العجز وكذا من حضر العبد فخاف إن اشتغل بالطهارة أن يفوته العید یتیمم لأنها لا تعاد.

وقوله والولی غیره إشارة إلى أنه لا يجوز للولی وهو رواية الحسن عن أبی حنیفة رحمه الله تعالى هو الصحیح لأن للولی حق الإعادة فلا فوات فی حقه. (الهدایة، کتاب الطهارة، باب التیمم، ج ۱ ص ۹۵، مکتبة البشیری)

(۴) البحر الرائق ج ۱ ص ۲۷۴، کذا فی امانی الاحبار ج ۲ ص ۳۰

وی، یعنی د بعض تکبیراتو د فوت کیدو ویره په جواز تیمم کښ معتبر نه ده. ځکه چه فوت شوی تکبیرات هغه ځانله ادا کولې شی. (۱)

د فوت کیدو په اعتبار سره د مونځ قسمونه: د دې نه روستو بیا په دې ځان پوهه کړې چه د فوت کیدو او نه فوت کیدو په اعتبار سره د مونځ درې قسمونه دی.

اول قسم: هغه مونځونه چه د هغې د فوت کیدو د سره ویره او هیڅ احتمال نه وی. په دې وجه چه د هغې دپاره څه اوقات اصلاً مخصوص نه وی، لکه نوافل وغیره.

دویم قسم: هغه مونځونه دی چه د هغې د فوت کیدو ویره خوده (ځکه چه د هغې اوقات متعین او مقرر دی)، خود فوت کیدو نه پس د اصل یا بدل په صورت کښ د هغې قضاء ممکن ده، لکه د جمعی مونځ، چه د فوت کیدو نه پس د هغه د بدل یعنی د ماسپحین په صورت کښ د هغې قضاء کیدې شی، او فرائض وغیره (چه د فوت کیدونه روستو د هغه د اصل په صورت کښ قضاء ممکن ده).

دریم قسم: هغه مونځونه چه د هغه د فوت کیدو ویره وی او د فوت کیدو نه پس د هغې د قضاء څه صورت ممکن نه وی. لکه د جنازې مونځ او اخرونه، نو د اول او دویم قسم مونځونو د فوت کیدو د ویرې نه تیمم کول جائز نه دی، د دریم قسم دپاره تیمم کول جائز دی. (۲)

③ د دې حدیث نه دا مسئله هم مستنبط کیری چه د فرائضو په شان د نوافلو دپاره هم تیمم کول جائز دی. (۲) هم دا د ټولو ائمه کرامو مسلک دې، صرف په شوافع کښ څو حضرات د دې خلاف دی. او محققین شوافع خپله د دې تردید کوی.

ابن ملقن شافعی رحمته الله فرمائی: «وابعد من خصه من اصحابنا بالفرض، وهو اء» (۱)

یعنی زموږ په اصحاب کښ چه چا تیمم د فرائض سره خاص کړې دې، هغوی د حق نه، ډیره بعیده خبره کړې ده او دا خبره انتهائی کمزورې ده.

امام نووی رحمته الله فرمائی: «وفیه دلیل علی جواز التیمم للنوافل والفضائل کسجود التلاوة والشکر ومس المصحف ونحوها کما یجوز للفرائض وهذا مذهب العلماء كافة الا وجهها شاذاً منکر البعض أصحابنا أنه لا یجوز التیمم الا للفريضة وليس هذا الوجه بشيء» (۲) یعنی چا چه د دې سره اختلاف کړې دې د هغوی زانې شاذ او منکره ده او د هغې هیڅ اعتبار نشته.

(۱) البحر الرائق ج ۱ ص ۲۷۴. کذا فی امانی الاخبار ج ۲ ص ۳۰. الدر المختار مع رد المحتار ج ۲ ص ۱۰۸. بدائع الصنائع. کتاب الطهارة. فصل فی شرائط رکن التیمم. ج ۱ ص ۵۱

(۲) البحر الرائق ج ۱ ص ۲۷۵. امانی الاخبار ج ۲ ص ۳۰

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۷

(۴) التوضیح ج ۵ ص ۱۸۰

(۵) شرح النووی ج ۵ ص ۲۸۷

⑤ د دې حدیث نه دا هم معلومه شوه چه په تیمم کښ به د مخ او دواړو لاسونو مسح کولې شی، لکه چه د «مسح بوجهه ویدیه» نه معلومیږي، او هم دا د احنافو موقف دې.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه دلته حدیث کښ خو «یدیه» مطلق راغلې دې، چه د هغې اطلاق په کفین باندې هم، مرفقین باندې هم او د مرفقین نه په پورته حصه باندې هم کیږي، نو بیا د دې نه صرف د اودس د حده پورې لاسونه څنگه مراد کیدلې شی؟

علامه عینی رحمته الله د دې جواب دا کړې دې چه د دې تفسیر د سنن الدارقطني د روایت نه کیږي چه په هغې کښ «مسح بوجهه وذراعیه» (۱) راغلې دې، چه د هغې نه معلومیږي چه د «یدین» نه مراد «ذراعین» دې، بهر حال! په دې مسئله کښ د حضرات فقهاء کرامو اختلاف دې، د دې بیان به انشاء الله وړاندې راشي: (۲)

د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت داسې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله په حضر کښ تیمم او فرمائیلو د سلام د جواب ورکولو دپاره، چه چرته وخت نې فوت نه شی، حال دا چه رسول الله صلی الله علیه و آله د تیمم کولو نه بغیر هم د سلام جواب ورکولې شو، ځکه چه د سلام د جواب ورکولو دپاره طهارت شرط نه دې، د دې نه معلومه شوه چه که په حضر کښ د مونځ د قضاء کیدو ویره وی نو د هغه دپاره تیمم کول جائز دی، بلکه د دې جواز خوپه طریق اولی دې، ځکه چه مونځ بغیر د اودس او تیمم نه صحیح نه دې، او د سلام جواب بغیر د اودس او تیمم نه هم ورکړې کیدې شی. (۳) والله اعلم بالصواب

③ بَابُ الْمُتِمِّمِ هَلْ يَنْفَخُ فِيهَا

دا باب په دې باره کښ دې چه ایا تیمم کوونکې په خپلو دواړو لاسونو کښ د دوزې کمولو دپاره، پوکې کولې شی

بعض نسخو کښ دا باب په دې الفاظو سره دې: «هل ينفخ في يديه بعد ما يضرب بهما الصعيد للتيمم» (۱) یعنی چه کله د تیمم دپاره دواړه لاسونه په خاوره باندې اووهی نو ایا د خاورو نه صفا کولو دپاره به، په هغې کښ پوکې وهی؟

د باب د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل ښکاره دې چه په باب سابق کښ د تیمم بعض احکام ذکر شوي دي او پوکې وهل هم د تیمم په جمله

(۱) سنن الدارقطني. باب التيمم. رقم الحديث: ۳

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۴. لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۰. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳

(۴) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳. الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۱

احکاماتو کنبی دی (۱)

د ترجمه الباب مقصد او په ترجمه کنبی د لفظ (هل) راوړلو وجه: وړاندې په روایت کنبی راځي چه رسول الله ﷺ په خاورې باندې د لاس وهلو نه پس نفخ او فرمائيله، نو بیا په ترجمه

کنبی د لفظ (هل) راوړلو څه مطلب دي؟
د دې اشکال شارحینو مختلف جوابونه کړي دي، چه په هغې سره د ترجمه الباب مقصد هم واضح کیږي.

حافظ ابن حجر او علامه عینی فرمائي چه د رسول الله ﷺ په نفخ کولو کنبی چونکه مختلف احتمالات وو، په دې وجه د هغې طرف ته د اشاره کولو دپاره ئې په ترجمه کنبی لفظ د (هل) راوړو او دا د امام بخاری رحمه الله د اصول موضوعه نه ده چه چرته احتمالات وی، هلته ترجمه په لفظ د (هل) سره مقید کوی، پس دلته هم د رسول الله ﷺ په پوکی وهلو کنبی مختلف احتمالات دی.

اولنې احتمال: دا دې چه په خاورو باندې د لاس وهلو په وخت د رسول الله ﷺ په لاس باندې څه څیز لگیدلې وی، چه د هغې نه رسول الله ﷺ ته دا ویره وی چه دا چرته مخ ته نقصان ورنکړي

دویم احتمال: دا دې چه خاوره به زیاته لگیدلې وی او په هغې سره به د تلویث الوجه امکان وی، کوم چه به رسول الله ﷺ ناخوبه کړې وی، نو په دې وجه ئې پکنبی پوکی او وهلو چه خاوره کمه شی او په مخ باندې د هغې آثار زیات نه شی.

دریم احتمال: دا دې چه رسول الله ﷺ د بیان تشریح دپاره داسې کړې وی، یعنی د دې بیانولو دپاره چه په تیمم کنبی لاس په خاورو باندې د وهلو نه پس پوکی ورکول هم امر مشروع دي (۲)

علامه عینی رحمه الله دا دریم احتمال راجح کړې دي او فرمائي چه «وهو الظاهر» هم دا احتمال ظاهر دي، هم د دې نه امام ابوحنیفه رحمه الله په دې خبره باندې استدلال کړې دي چه د تیمم کونکي په لاس باندې د خاورې لگیدل د تیمم د صحت دپاره شرط نه دی. (۳) یعنی په خاوره باندې لاس وهل کافی دی، په خاورو ککړ کیدل او هم هغه په خاورو ککړ لاس په مخ وغیره باندې مېل ضروری نه دی، ځکه چه که دا ضروری وه نو رسول الله ﷺ به پوکی ورکولو سره هغه خاوره نه لري کوله.

بیا علامه عینی رحمه الله د حافظ ابن حجر رحمه الله ذکر کړی اول او دویم احتمال لره رد کولو سره

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، ۱۷

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷

فرمانی: «فعلی هذا الاحتمالات المذكورة التي ذهب اليها بعضهم غير سديدة» (۱) یعنی چه هر کله نفخ فرمانیل د بیان تشریع دپاره دی او هم دا خبره ظاهره هم ده، نو باقی احتمالات کوم چه بعضی حضراتو امراد ابن حجر رحمته الله دې، ذکر کړې دی هغه صحیح نه دی. **خلورمه وجه:** علامه عینی رحمته الله یوه خلورمه وجه دا بیان کړې ده او هغه دا چه په ترجمه کښ د «هل» راوړلو هیڅ موقع نشته، لهذا د امام بخاری رحمته الله په لفظ د «هل» سره ترجمه قائم کول صحیح نه دی. (۲)

د علامه رشید احمد گنکوهری رحمته الله رائي: علامه رشید احمد رحمته الله د ترجمه الباب مقصد دا بیانوی چه تیمم چونکه د اودس نائب دې او په اودس کښ استیعاب شرط دې چه اوبه هر اندام ته پوره طریقې سره اورسیرې، نو د دې وهم د دفع کولو دپاره امام بخاری رحمته الله دا باب اوتړلو چه په اودس کښ اگر چه استیعاب شرط دې او تیمم د اودس نائب هم دې. خو په تیمم کښ استیعاب شرط نه دې او د دې باب د لاندې ئې چه کوم حدیث راوړې دې د هغه په مقصد باندې دلالت کول بالکل ظاهر دی. ځکه چه که استیعاب تراب شرط وې نو رسول الله صلی الله علیه و آله به په لاسو کښ پوکې نه وهلې، چه په پوکې وهلو سره خو خاوره کمیږي او ظاهره ده چه دا به د استیعاب خلاف وې. (۳)

د دې رائي تائید په ابوداؤد کښ د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه د حدیث د دې الفاظو نه هم کیږي چه «ولم يقبضوا من التراب شيئا» (۴) چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم خپل لاس په خاوره باندې اووهلو او د هغوی په لاسونو پورې خاوره او نه لگیده. (۵)

د شاه ولی الله محدث دهلوی رحمته الله رائي شاه ولی الله محدث دهلوی رحمته الله فرمانی چه د ترجمه الباب مقصد دا بیانول دی چه که د اندامونو سره خاوره اولگی، نو پوکې ورکولو سره د هغې الوخول (کمول) مستحب دی. **تحذرا عن المثلة.** (۶)

گویا شاه ولی الله رحمته الله د حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمته الله په ذکر کړې شوې درې احتمالاتو کښ د دویم احتمال طرف ته اشاره کړې ده، یعنی نفخ به په دې صورت کښ وی چه کله خاوره زیاته اولگی او د تلویث ویره وی. (۷)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۱، ۳۲۲

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۲

(۳) لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۲، ۳۰۳، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۲

(۴) کتاب الطهارة، باب التیمم، رقم الحدیث ۳۱۹، ۳۲۰

(۵) الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۲

(۶) شرح تراجم ابواب صحیح البخاری للامام الدهلوی، بهامش تفسیر القاری ج ۱ ص ۱۳۱

(۷) لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۲، ۳۰۳، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۳

د حضرت شیخ الحدیث رحمہ اللہ رائی : د شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمہ اللہ رائی دا ده چه په حقیقت کښ د رسول الله ﷺ مقصد خپله تیمم کول نه وو، بلکه د تیمم طریقه سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه ته ښودل مقصود وو. اوس چه هر کله رسول الله ﷺ په خاوره باندې لاس رابښکلو او پوکې نې ورکړو نو په دې نفخ کښ دوه احتمالات دی، یو احتمال خو دا دې چه دا پوکې ورکول خپله د تیمم په طریقه کښ شامل دې، او د تیمم حصه ده، گویا رسول الله ﷺ دا بیانوی چه کله تیمم اوکړی نو دغه شان په خاوره باندې لاس وهی او بیا په لاسونو کښ پوکې اوکړی او دویم احتمال دا دې چه دا پوکې وهل د تیمم په طریقه کښ شامل اود تیمم حصه نه دد. بلکه رسول الله ﷺ په دې وجه پوکې اوکړو چونکه مقصد د تیمم طریقه بیانول وو. نه خپله تیمم کول، نو بغیر دغه وجه نه ولې خپل مخ په خاورو ککړ کړې شی، نو په دې وجه ورته رسول الله ﷺ پوکې ورکړو او په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ ددې تردید طرف ته په لفظ د (هل) سره اشاره اوکړد. چه ایا کله د تیمم قصد کولې شی نو هغه وخت په هم نفخ کولې شی یا نه؟ حضرت شیخ الحدیث رحمہ اللہ دا توجیه د امام بخاری رحمہ اللہ د شان سره لائقه او لطیف منلې ده. (۱)

۳۳۱ : حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ : حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، حَدَّثَنَا الْحَكَمُ عَنْ ذِي، عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِيهِ (۱)، قَالَ جَاءَ رَجُلٌ إِلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَقَالَ إِنِّي أَجُنُبْتُ فَلَمْ أَصِبِ الْمَاءَ فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ أَمَا تَذْكُرُ أَنَا كُنَّا فِي سَفَرٍ أَنَا وَأَنْتَ فَأَمَّا أَنْتَ فَلَمْ تُصَلِّ، وَأَمَّا أَنَا فَمَتَّعْتُ فَصَلَّيْتُ فَذَكَرْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ هَكَذَا فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَفِّهِ الْأَرْضَ وَنَفَخَ فِيهَا ثُمَّ مَحَّ بِرِيسَا وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ ! [۳۳۲ - ۳۳۶ ، وانظر : ۳۳۸]

رجال الحديث

ادم دا ابو الحسن ادم بن ابی ایاس عبد الرحمن عسقلانی رحمہ اللہ دې. د هغه احوال په کتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده کښ تیر شوي دي. (۲)

(۱) لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۳، الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۲۲۳.
(۲) الحديث اطرافه فی هذا الكتاب (التیمم) فی باب التیمم للوجه والكفين رقم ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، وفي باب : اذا خاف الجنب على نفسه المرض او الموت او خاف العطش تيمم، رقم : ۳۴۵، ۳۴۶، وفي باب : التيمم ضربة، رقم ۳۴۷، واخرجه مسلم فی كتاب الحيض، باب التيمم، رقم ۸۲۱، ۸۲۲، واخرجه ابوداؤد فی سننه، فی كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۲۲، واخرجه النسائي فی سننه، فی كتاب الطهارة، باب التيمم فی الحضر، رقم ۳۱۳، وباب نوع اخر من التيمم والنفخ فی الیدین، رقم ۳۱۷، وباب نوع اخر من التيمم، رقم ۳۱۸، وباب نوع اخر من التيمم رقم ۳۱۹، وباب نوع اخر، رقم ۳۲۰، وابن ماجه فی سننه، فی كتاب الطهارة وسننها، ابواب التيمم، باب ما جاء فی التيمم ضربة واحدة، رقم ۵۶۹.
(۲) اوگوری: کشف الباری، بدء الوحی، كتاب الايمان ج ۱ ص ۶۷۸

شعبة : دا امير المومنين شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی بصری واسطی رحمته الله دی. د هغه تذکره هم په ذکر شوی باب کښ تیره شوې ده. ^(۱)

الحکم : دا الحکم بن عتبه الکندی الکوفی رحمته الله دی، د هغه تذکره په کتاب العلم، باب السرفی العلم کښ تیره شوې ده. ^(۲)

ذر : دا ابو عمر ذر بن عبدالله بن زرارہ الهمدانی المرهبي (بضم الهم وسكون الراء) الکوفی دی. ^(۳) هغه د سعید بن جبیر، سعید بن عبدالرحمن بن ابزی، عبدالله بن شداد بن الہاد، مسیب بن نجبه، وائل بن مہانہ او یسح الحضرمی رحمته الله وغیرہ نه روایت کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ سلیمان الاعمش، حبیب بن ابی ثابت، حصین بن عبدالرحمن السملی، الحکم بن عتبه، سلمه بن کهیل، عطاء بن السائب، طلحه بن مصرف او منصور بن المعتمر وغیرہ دی. ^(۴)

دا د هغه قاریانو په جماعت کښ دې چا چه د عبدالرحمن بن محمد بن الاشعث سره یو ځاني په ۸۰ هجري کښ د حجاج بن یوسف خلاف خروج کړې وو. ^(۵) د کوفې په عابدینو کښ شمار کیدلو، قصص او مواعظ به ئې ډیر په بلیغ انداز کښ بیانول. ^(۶) امام ابوداؤد او بعض نورو محدثینو د هغه طرف ته د ارجاء نسبت کړې دي. ^(۷)

هم د دې ارجاء د وجې نه ابراهيم نخعی او سعید بن جبیر رحمته الله هغه ترك کړې وو. ^(۸) مغیره فرمائی چه ذر بن عبدالله ابراهيم نخعی ته سلام اوکړو نو هغه ورته د ارجاء د وجې نه جواب ورنکړو، هم دغه شان واقعه د سعید بن جبیر سره هم پېښه شوې وه. ^(۹) دلته په دې باندې خبره ځان پوهه کول ضروری دی چه ارجاء دا علت جارحه نه دي، یعنی

^(۱) پورته حواله

^(۲) اوگوری: کشف الباری. کتاب العلم ج ۴ ص ۴۱۴، ۴۱۵

^(۳) تهذيب الكمال ج ۸ ص ۵۱۱، الجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۱۸، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸، اكمال تهذيب الكمال لمغلطانی ج ۴ ص ۲۹۱، تقريب التهذيب ج ۱ ص ۲۸۷

^(۴) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری: تهذيب الكمال ج ۸ ص ۵۱۱، ۵۱۲، وتهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸، والجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۱۸

^(۵) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۳، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸

^(۶) کتاب الثقات لابن حبان ج ۳ ص ۳۴۶، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۳، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸

^(۷) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۳، تهذيب الكمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸، اكمال مغلطانی ج ۴ ص ۱۹۲، تقريب التهذيب ج ۱ ص ۲۸۷، ذر بن عبدالله بن زرارہ بن معاوية بن عميرة بن منبه بن غالب بن وقش بن قاسم بن مرهبة (الطبقات الكبرى لابن سعد ۶/۲۹۳)

^(۸) تهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۱۸، هدى السارى ص ۵۷۱

^(۹) تهذيب الكمال ج ۸ ص ۵۱۲، ميزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۲

صرف د ارجاء د وجي نه د یو راوی روایات ناقابل احتجاج یا غیر معتبر کیږي نه. (۱) هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله په خپله مقدمه کښ ذکر کړې دي چه د امام بخاری رحمته الله د یو راوی نه روایت تخریج کول د هغه راوی د عدالت، صحت ضبط او عدم غفلت متقاضی دي، په دې باندې مستزاد د جمهور ائمه کرام د امام بخاری او امام مسلم رحمتهما الله کتابونو ته صحیحین وئیل دي، او حال دا چه دا شان د هغوی د کتابونو نه علاوه د حدیث بل یو کتاب ته هم نه دي حاصل، نو گویا د جمهور ائمه کرامو په دې دوه کتابونو کښ د ذکر شوې راویانو په عدالت باندې اجماع ده د کومو روایاتو تخریج چه امام بخاری رحمته الله په اصول کښ کړې دي. یعنی په متابعات، استشهدات او تعلیقات کښ نه، بلکه مسندا ئې د هغه نه روایت ذکر کړې وي. (۲) د دې نه علاوه ډیرو ائمه کرامو د هغه توثیق او تعدیل کړې دي. پس امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني: (ما بحديث باس) (۳)

امام ساجی رحمته الله فرماني: (صدوق في الحديث) (۴)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (صدوق) (۵)

امام بخاری رحمته الله فرماني: (صدوق في الحديث) (۶)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرماني: (ثقة) (۷)

عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمته الله فرماني: (ثقة) (۸)

امام نسائی رحمته الله فرماني: (ثقة) (۹)

(۱) قال الدكتور بشار : الارجاء ليست علة جارحة ... (تعلیقات تهذیب الکمال للدكتور بشار عواد معروف : ج ۸ ص ۵۱۳)

(۲) الهدى السارى، الفصل التاسع فى سياق اسماء من طعن فيه من رجال هذا الكتاب مرتبا لهم على حروف المعجم، والجواب عن الاعتراضات موضعا موضعا، وتمييز من اخرج له منهم فى الاصول او فى التابعات والاستشهدات مفصلا لذلك جميعه : ص ۵۴۸

(۳) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸، اکمال مغلطانی ج ۴ ص ۲۹۱، الجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۱۸

(۴) تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸، اکمال مغلطانی ج ۴ ص ۲۹۱

(۵) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸، الجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۱۸

(۶) الضعفاء الصغير رقم الترجمة ص ۱۱۳

(۷) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸، میزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۲، الجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۱۸

(۸) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸

(۹) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۵۱۲، تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۱۸، میزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۲

حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ الکاشف کنیں فرمائی : (موثق) (۱)

ابن نمیر رحمہ اللہ ہم د ہغہ توثیق کری دی (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی : (ثقة عابد) (۳)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ میزان الاعتدال کنیں فرمائی : (تابعی ثقة) (۴)

ابن حبان رحمہ اللہ ہغہ پہ کتاب الثقات کنیں ذکر کری دی (۵) پہ ۱۰۰ ہجری کنیں وفات شوی دی (۶)

سعید بن عبدالرحمن : دا سعید بن عبدالرحمن بن ابزی الخزاعی رحمہ اللہ د خراہہ ازاد کری شوی غلام، الکوفی دی (۷)

ہغہ د خیل پلار عبدالرحمن بن ابزی، ابن عباس او وائلہ بن الاسقع رحمہ اللہ نہ روایت کوی او د ہغہ نہ جعفر بن ابی المغیرہ، حبیب بن ابی ثابت (خو صحیح دا دہ چہ حبیب بن ابی ثابت د ہغہ نہ براہ راست روایت نہ کوی بلکہ د دواہو ترمینخہ د ذر بن عبداللہ واسطہ دہ، الحکم بن عتیبہ، ذر بن عبداللہ الہمدانی، سلمہ بن کھیل، طلحہ بن مصرف، عزہ بن عبدالرحمن، عطاء بن السائب او قتادہ بن دعامہ وغیرہ روایت کوی (۸)

ابن ابی حاتم رحمہ اللہ فرمائی چہ امام ابو زرہ رحمہ اللہ او فرمائیل چہ د ہغہ روایت د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ نہ مرسل دی (۹)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی : (ہو حسن الحديث) (۱۰)

ابن شاہین رحمہ اللہ فرمائی (ثقة) (۱۱)

(۱) الکاشف ج ۱ ص ۲۵۲

(۲) تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۱۸، ہدی الساری ص ۵۷۱

(۳) تقریب التہذیب ج ۱ ص ۲۸۷

(۴) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۲

(۵) کتاب الثقات ج ۳ ص ۳۴۶

(۶) تقریب التہذیب ج ۱ ص ۲۸۷

(۷) التاريخ الكبير ج ۳ ص ۴۹۴، اکمال مغلطانی ج ۵ ص ۳۱۸، تہذیب التہذیب ج ۴ ص ۵۴، تہذیب

الکمال ج ۱۰ ص ۵۲۴، الکاشف ج ۱ ص ۳۱۹

(۸) تہذیب الکمال ج ۱۰ ص ۵۲۴، تہذیب التہذیب ج ۴ ص ۵۴، سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۴۸۱، الجرح

والتعديل ج ۴ ص ۳۸، ۳۹

(۹) اکمال مغلطانی ج ۵ ص ۳۱۸، تہذیب التہذیب ج ۴ ص ۵۴

(۱۰) پورتنہ حوالہ جات

(۱۱) کتاب الثقات لابن شاہین رقم الترجمة ۴۳۸

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۲)

ابن حبان رحمہ اللہ ہغہ پہ کتاب الثقات کتب ذکر کړې دې. (۳)

عبدالرحمن بن ابزی رحمہ اللہ: دا عبدالرحمن بن ابزی (بفتح الهمزة واسكان البوحدة وفتح الواو مقصورا،) (۱) الخزاعي د نافع بن عبدالحارث ازاد کړې شوې غلام دې. (۲) اول په مکه کښ اوسیدو، بیا کوفې ته منتقل شو او د هغه خاني والی هم پاتې شوې دې. (۳) په مکه کښ د اقامت د زمانې واقعه ده، چه کله نافع بن عبدالحارث کوم چه د عمر رحمہ اللہ په زمانه کښ د مکې مکرمې والی وو، سیدنا عمر رحمہ اللہ سره د ملاویدو دپاره عسفان ته لاړو، نو هغه د نافع نه تپوس او کړو چه په اهل مکه باندې دې څوک د خپل خان په خاني والی مقرر کړې دې، نو نافع عرض او کړو چه ابن ابزی لره، عمر رحمہ اللہ تپوس او کړو چه دا ابن ابزی څوک دې؟ نو هغه عرض او کړو چه زمونږ د غلامانو نه یو غلام! نو عمر رحمہ اللہ او فرمائیل: ایا تا یو غلام په هغوی باندې مقرر کړې دې؟ نو نافع او فرمائیل: «انه قارئ لکتاب الله وانه عالم بالفرائض» چه هغه د قران کریم قاری او د فرائضو عالم دې، نو عمر رحمہ اللہ او فرمائیل چه بیشکه ستاسو پیغمبر فرمائیلې وو. «ان الله يرفع بهذا الكتاب اقواما، ويضع به اخرين» چه الله پاک په دې قران باندې د عمل کولو په وجه ډیر (پست، قومونه اوچتوی او) (د دې نه په اعراض کولو باندې، نور) (ډیر، قومونو ته زوال ورکوی. دا واقعه په صحیح مسلم بعض نورو کتابونو کښ ذکر شوې ده. (۴)

(۱) تهذيب التهذيب ج ۴ ص ۵۴، تهذيب الكمال ج ۱۰ ص ۵۲۴.

(۲) تقريب التهذيب ج ۱ ص ۳۵۸

(۳) كتاب الثقات لابن حبان ج ۳ ص ۳۸۲

(۴) تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۲۹۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، تقريب التهذيب ج ۱ ص ۵۵۹، ۵۶۰

(۵) تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۲، تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۱، سير الاعلام ج ۳ ص ۲۰۱، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۴۱۷، خلاصة تذهيب تهذيب الكمال ص ۲۲۳

(۶) تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۲، تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۱، سير الاعلام ج ۳ ص ۲۰۱، الاصابة ج ۲ ص ۳۸۹

(۷) مسلم، كتاب فضائل القرآن وما يتعلق به، باب فضل من يقوم بالقران ويمعلمه، فضل من تعلم حكمة من فقه وغيره، فعمل بها وعلمها، رقم الحديث ۱۸۶۷، وكذا اخرجه احمد في مسنده، ج ۱ ص ۳۵، والدارمي في سننه في كتاب فضائل القرآن، باب ان الله يرفع بهذا الكتاب اقواما ويضع اخرين، رقم ۳۳۶۸، وابن ماجه في سننه في المقدمة و باب فصل من تعلم القرآن وعلمه، رقم ۲۱۸، وكذا ذكره النووي في تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۲۹۳، ۲۹۴، والمزي في تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۱، والحافظ في التهذيب ج ۶ ص ۱۳۲، ۱۳۳

د هغه په صحابیت کښ اختلاف دې. (۱) پس ابوبکر بن ابی داؤد رحمته الله فرمائی: «تابعی» (۲) هم دغه شان فرمائی چه: «لم يحدث عبد الرحمن بن ابی لیلی من رجل عن التابعین الا عن ابن ابزی» (۳) چه عبد الرحمن بن ابی لیلی رحمته الله په تابعین کښ د چا نه هم روایت نه دې اخستلې سوا د عبد الرحمن بن ابزی نه، هم دغه شان ابن حبان هغه د ثقات التابعین د لاندې ذکر کړې دې. (۴) د دې برعکس امام بخاری، ترمذی، ابو حاتم، خلیفه بن خیاط، دارقطنی، بقی بن مخلد او نور جمهور محدثین او ثقه مورخین هغه ته صحابی وئیلې دې او دې ته ئې راجح وئیلې دی. پس امام بخاری رحمته الله په تاریخ الکبیر کښ فرمائی: «له صحبة» (۵)

امام ابو حاتم بستی رحمته الله فرمائی: «ادرك النبي صلی الله علیه و آله وسلم وصلى خلفه» (۶) چه هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم زمانه بیا موندلې ده او د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم په اقتداء کښ ئې د مونځ کولو شرف حاصل کړې دې. حافظ مزی او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ذكره غير واحد من الصحابة» (۷) ډیرو حضراتو هغه په صحابه کرام رحمته الله کښ شمار کړې دې.

امام نووی رحمته الله په جزم سره فرمائی: «عبد الرحمن بن ابزی الصحابي رضي الله عنه» (۸) حافظ ذهبی رحمته الله په سیر اعلام النبلاء کښ فرمائی: «له صحبة، ورواية، وثقه وعلم» (۹) حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب کښ فرمائی: «ومن جزم بان له صحبة، خليفة بن خياط، والترمذی، ويعقوب بن سفيان، وابو عروبة والدارقطني والبيهقي وبقي بن مخلد وغيرهم» (۱۰)

(۱) قال الحافظ الذهبي في الكاشف: مختلف في صحبته ... ج ۲ ص ۱۵۰. كذا ذكر المزى في تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۱. والحافظ في التهذيب ج ۶ ص ۱۳۲

(۲) خلاصة الخزر جی ص ۲۲۳

(۳) تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۲. تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۱. الاصابة ج ۲ ص ۳۸۹

(۴) كتاب الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۹۸

(۵) التاريخ الكبير ج ۵ ص ۲۴۵. كذا في تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۲. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۳. وخلاصة الخزر جی ص ۲۲۳

(۶) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۲. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۳. الاصابة ج ۲ ص ۳۸۹. الجرح والتعديل ج ۵ ص ۲۵۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۲. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۳

(۸) تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۲۹۳. ج ۳ ص ۲۰۱

(۹) ج ۳ ص ۲۰۱

(۱۰) ج ۶ ص ۱۳۳

چه په جزم او تحقیق سره د هغه د صحبت قائلین خلیفه بن خیاط، امام ترمذی، یعقوب بن سفیان، ابو عروبه، دارقطنی، برقی او بقی بن مجلد رضی الله عنه و غیره دی. محمد بن سعد رضی الله عنه د عبدالرحمن بن ابزی پورې په خپل حسن سند سره روایت کړې دي چې:

«انه صلى مع رسول الله ﷺ فكان اذا خفض لا يکبر، قال یعنی اذا سجد»^(۱)

حافظ ابن عبدالبر رضی الله عنه فرمائی: «وادرک النبی ﷺ وصلى خلفه»^(۲) چه هغه د رسول الله ﷺ زمانه موندلې ده او د هغه په اقتداء کښنې مونځ کړې دي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه د بخاری په حوالې سره ذکر کړې دي چې ابن ابی المجالد د عبدالرحمن بن ابزی او ابن ابی اوفی نه د سلف په باره کښنې تپوس او کړو نو هغوی او فرمائیل: «کنانصیب الغنائم مع النبی ﷺ»^(۳) چه مونږ په د رسول الله ﷺ په معیت کښنې غنیمتونه حاصلول. امام نووی او نورو حضراتو ذکر کړې دي چه هغه د رسول الله ﷺ نه دولس احادیث روایت کړې دي. ^(۴) حافظ ابن حجر رضی الله عنه په تقریب التهذیب کښنې فرمائی: «صحابی صغیر»^(۵)

د دې دلائلو نه معلومه شوه چه عبدالرحمن بن ابزی رضی الله عنه صحابی دي. هم دا د جمهور محدثین او ثقه مؤرخین موقف دي، هم دا خبره راجح ده او د دې په خلاف کښنې د بعض حضراتو رائي چا چه نې د صحبت نه انکار کړې دي، هغه د جمهور د رائي په مقابله کش قابل اعتبار او وزنی نه ده، پس حافظ ابن حجر رضی الله عنه په الاصابة کښنې د جمهور رائي او اختلاف ذکر کولو نه پس دا فیصله کړې ده چه: «لکن العمدۃ علی قول الجمهور»^(۶) چه د جمهورو قول قابل اعتماد دي. هغه د رسول الله ﷺ، ابی بن کعب، عبدالله بن خباب بن الارت، عبدالله بن عباس، علی بن ابی طالب، عمار بن یاسر، ابو بکر صدیق، او عمر بن الخطاب رضی الله عنه نه روایت کوي. او د هغه نه د هغه دوه خامن عبدالله بن عبدالرحمن، سعید بن عبدالرحمن، زرارہ، عامر شعبي، عبدالله بن القاسم، عبدالرحمن بن ابی لیلی، علقمه بن مرثد، ابو اسحاق عمرو بن عبدالله السبيعي، ابو مالک غزوان الغفاری او عبدالله بن ابی المجالد و غیره روایت کوي. ^(۷) د هغه اکثر روایات د عمر بن الخطاب او ابی بن کعب رضی الله عنه نه دي. ^(۸) ابن الاثیر او نوور

^(۱) الطبقات الکبری ج ۵ ص ۴۶۲، کذا فی الاصابة ج ۲ ص ۳۸۸، ۳۸۹

^(۲) الاستیعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۴۱۸

^(۳) الاصابة ج ۲ ص ۳۸۹، تهذیب التهذیب ج ۶ ص ۱۳۳

^(۴) تهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۲۹۳، خلاصة الخرجی ص ۲۲۳

^(۵) تقریب التهذیب ج ۱ ص ۵۶۰ الاصابة ۳۸۹/۲

^(۶) الاصابة ج ۲ ص ۳۸۹، تهذیب الکمال ج ۱۶ ص ۵۰۲، تهذیب التهذیب ج ۶ ص ۱۳۳، سیر الاعلام ج ۳ ص ۲۰۲

^(۷) الاصابة ج ۲ ص ۸۹

^(۸) تهذیب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۲۹۳

حضراتو ذکر کړې دی چه سیدنا علی عليه السلام هغه لره د خراسان والی مقرر کړې وو (۱)
د صحاح سته ائمه د هغه روایات اخستلې دي. (۲) د ۷۰ هجری نه لږه موده پس پورې ژوندې
وو. (۳) رضی الله تعالی عنه وارضاه

عمر بن الخطاب: دا ثاني الخلفاء الراشدين امير المؤمنين سیدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه دې.
د هغه ذکر د بده الوسی د اولنی حدیث د لاندې راغلې دې. (۱)
عمار بن یاسر: دا مشهور صحابی ابو الیقظان عمار بن یاسر بن مالک بن کنانه عنسی رضي الله عنه
دې. د هغه تذکره په کتاب الایمان، باب افشاء السلام من الاسلام کتب تیره شوې ده. (۲)

شرح حدیث: « جاء رجل »: حافظ صاحب فرمائی چه ماته معلومه نه شوه چه د دې سړي نوم
خه دې؟ (۱) خو د طبرانی په روایت کتب دی چه « انه من اهل البادية » (۲) چه هغه سړي یو
بانډیچی وو. وړاندې د سلیمان بن حرب په روایت کتب راځي چه سیدنا عبدالرحمن بن
ابزی رضي الله عنه په دې موقع باندې د عمر بن الخطاب رضي الله عنه سره موجود وو. (۳)

قوله: انی اجنبت: په فتحې د همزه سره د باب افعال نه دې، په معنی د « صرت جنبا » زه جنبی
شوم، په بعض نسخو کتب « جنبت » په ضم د جیم او کسري د نون سره روایت کړې شوې دې. (۱)
قوله: فلم اصب ماء: دا بضم الهیزة وکس، الصاد، اصابه (باب افعال) نه د واحد متکلم صیغه
ده، په معنی د « لم اجد » چه ما اوبه او نه موندلې. (۲)

(۱) الكامل فی التاريخ ج ۳ ص ۲۴۳. الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۴۱۷، ۴۱۸. تهذيب الاسماء
واللغات ج ۱ ص ۲۹۳. تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۳. تهذيب التهذيب ج ۶ ص ۱۳۳ سير الاعلام ج ۳ ص
۲۰۲. الکاشف ج ۲ ص ۱۵۰. تقريب التهذيب ج ۱ ص ۵۶۰
(۲) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۰۳

(۳) قال الذهبي في سير اعلام النبلا: قلت عاش الى سنة نيف وسبعين فيما يظهر لي. (۳/۲۰۲)

(۱) اوگورئ: کشف الباری. بدء الوحی والایمان ج ۱ ص ۲۳۹

(۲) اوگورئ: کشف الباری. کتاب الایمان ج ۲ ص ۱۸۵، ۱۸۶

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. الکوثر الجاری ج ۲
ص ۱۳. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳. کذا ذکره عبدالرزاق فی مصنفه. ج ۱ ص ۲۳۸. برقم ۹۱۵

(۵) انظر رقم ۳۴۰. کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳. وعمدة القاری ج ۴ ص ۱۸

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. الکوثر الجاری ج ۲ ص ۱۳. شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۱۸

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳. شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۱۸

همزه استفهامیه او ما د نفی دپاره ده. (۱) یعنی تاته یاد نه دی، دلته استفهام په خپله اصل معنی کښ دې، ځکه چه سیدنا عمر رضی الله عنه نه هغه قصه هیږه شوې وه. (۲)

قوله: انا کنا فی سفر: فعل ناقص د خپل اسم او خبر سره یو ځانې کیدو باندې د (ان) خبر دې، او هغه د مصدر په تاویل سره په محل د نصب کښ د (تذکر) د فعل دپاره مفعول به دې. (۳) په بعضو نسخو کښ د (انا کنا) په ځانې (اذا کنا) دې هغه په هم په محل د نصب کښ د (تذکر) دپاره مفعول به جوړېږي. (۴) دلته د بخاری په روایت کښ (فی سفر) راغلې دې او د مسلم په روایت کښ (فی سریة) راغلې دې، یعنی مونږ په څه جهادی سفر باندې وو. (۵)

قوله: انا و انت: دا په (کنا) کښ د ضمیر جمع تفسیر دې. (۶)

قوله: فاما انت: دا د هغه واقعي تفصیل دې کومه چه د سیدنا عمر او سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنهما تر مینځه پېښه شوې وه، دلته د دې نه مخکښ (فاجنبنا) دې، یعنی مونږ په سفر کښ وو او مونږ ته جنابت رسیدلې وو، اوبه ملاؤ نه شوې، نو تاسو خو مونږ او نکړو او ما ... الخ د دې تقدیر (فاجنبنا) نه بغیر د ذکر کړې شوی تفصیل تفریع په هغې باندې د استقامت معنی په اعتبار سره نه صحیح کیږي. امام بخاری رحمه الله چونکه دا روایت دلته مختصراً ذکر کړې دې، په دې وجه په دې کښ د (فاجنبنا) الفاظ نشته، خو د مسلم په روایت کښ د (فاجنبنا) الفاظ دي. (۷) هم دغه شان امام بخاری رحمه الله په وړاندې باب کښ د سلیمان بن حرب په طریق سره هم دا روایت ذکر کړې دې، هلته هغه د (فاجنبنا) الفاظ ذکر کړې دي. (۸)

دې سائل ته سیدنا عمر رضی الله عنه څه جواب ورکړې وو، امام بخاری رحمه الله هغه دلته نه دې ذکر کړې، هم دغه شان په وړاندې باب کښ هم امام بخاری رحمه الله دا روایت د امام شعبه د شېږو

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸

(۲) الکواثر الجاری ج ۲ ص ۱۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳

(۴) تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹

(۵) مسلم، کتاب الحیض، رقم ۸۲۱، کذا فی عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸

(۷) مسلم، کتاب الحیض، رقم ۸۲۱

(۸) صحیح البخاری، باب التیمم للوجه والکفین رقم ۳۴۰، کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

شاگردانو نه نقل کړې دې، هلته هم د اختصار نه کار اخستلو سره د سیدنا عمر رضی الله عنه جواب هغوی نه دې ذکر کړې، خو امام مسلم رحمه الله هم دا روایت د یحیی عن سعید عن شعبه ^(۱) او امام نسائی د حجاج بن محمد عن شعبه ^(۲) په طریق سره دا روایت نقل کړې دې او په هغې کښ هغوی د سیدنا عمر رضی الله عنه جواب نقل کړې دې، چه کله راتلونکی سړی تپوس او کړو چه زه جنب شوې یم او اوبه راته ملاؤ نه شوې (نوزه څه او کړم؟) نو عمر رضی الله عنه او فرمائیل: «لا تصل» ^(۳) چه په داسې حالت کښ مونځ مه کوه:

د سیدنا عمر رضی الله عنه نه هم دا مذهب مشهور دې چه جنبی ته که اوبه ملاؤ نه شی نو هغه دې هغه وخت مونځ نه کوی، عبدالله بن مسعود رضی الله عنه هم په دې رائي کښ د هغه سره موافقت لری، په دې مسئله کښ د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه او د ابو موسی اشعری رضی الله عنه ترمنځه مناظره هم شوې وه، کومه چه امام بخاری رحمه الله خپله وړاندې په «باب التیمم فیه» کښ ذکر کوی، د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د دې رائي نه رجوع کول هم ذکر کړې شوې دی. ^(۴)

قوله: فلم تصل: دلته دا اشکال دې چه سیدنا عمر رضی الله عنه مونځ ولې ترک کړو؟ د دې یو جواب خو بعض شارحینو دا کړې دې چه هغه تیمم کولو سره مونځ او کړو، ځکه چه د هغه دا امید وو چه د مونځ د وخت تیریدو نه مخکښ به هغه اوبو ته اورسیري، پس هغه به غسل کولو سره مونځ او کړي. ^(۵)

دویم جواب ئې دا ورکړې دې چه ممکنه ده چه سیدنا عمر رضی الله عنه ایت تیمم د حدث اصغر سره خاص گنړی او هغه په خپل اجتهاد سره دې نتیجې ته رسیدلې وی چه د جنبی سړی دپاره تیمم کول جائز نه دی، په دې وجه هغه تیمم کولو سره مونځ او کړو، بلکه د اوبو ملاویدو په انتظار کښ وو. ^(۶)

قوله: واما انا فتمعكت: «تمعكت» او «تبرعت» د دواړو معنی ده «تقلبت فی التراب» یعنی په .

^(۱) مسلم، کتاب الحيض، رقم ۸۲۱

^(۲) النسائی، کتاب الطهارة، باب نوع اخر رقم ۳۲۰

^(۳) مسلم، کتاب الحيض، رقم ۸۲۱، النسائی، کتاب الطهارة، رقم ۳۲۰

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۳

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸

^(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، شرح الکرمانی ج ۳

ص ۲۱۸، ۲۱۹

خاورو کښ او لو غړیدم. (۱)
د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه دا فعل د صحت قیاس دلیل دی، یعنی هغه د خپل اجتهاد نه کار واخستلو او قیاس نې استعمال کړو، په داسې طریقه چه کله تیمم د اودس بدل وی نو هغه د اودس په شان وی، لهذا چه کله تیمم د غسل بدل وی (یعنی د غسل په حاجت سره تیمم کولې شی، نو د دې طریقه به هم د غسل والا وی او چونکه په غسل کښ د پوره بدن وینخل ضروری دی په دې وجه په تیمم کښ د دې صورت د حاصلولو دپاره هغوی پوره بدن په خاورو باندې ککړ کړو. (۲)

د دې حدیث نه دا هم مستفاد شوه چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم په د رسول الله صلی الله علیه و آله په زمانه کښ د ضرورت په وجه د اجتهاد نه کار اخستلو، یعنی چه کله به ورته یوه مسئله ناخپه پښه شوه او د هغې د حل دپاره به د رسول الله صلی الله علیه و آله تعلیمات د هغوی مخې ته نه وو، نو د هغې دپاره به نې د خپل اجتهاد نه کار اخستلو. (۳)

او دا هم ترې معلومه شوه چه که اجتهاد کونکې خپل ټول کوششونه صرف کړی نو په هغه باندې هیڅ ملامت نه شته، اگر چه د هغه اجتهاد نتیجه صحیح نه وی. (۴) او دا چه که هغه په خپل اجتهاد باندې عمل او کړی (او هغه خطا وی)، نو په هغه باندې اعاده نشته. (۵)

په ذکر شوې قصه باندې یو اشکال: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمته الله علیه په دې قصه باندې یو اشکال پیش کړې دې چه د هغې حاصل دا دې چه د دې قصې نه مخکښ یا خو آیت التیمم نازل شوې وو یا نه، که نازل شوې وو نو بیا خو په هغې کښ د تیمم طریقه خپله موجود ده چه (فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيْكُمْ) نو بیا عمار بن یاسر رضی الله عنه دا طریقه پریخودلو سره تمرغ ولې او کړو؟ او که ایت تیمم نه وو نازل شوې نو عمار بن یاسر رضی الله عنه ته د کوم ځانې نه معلومه شوه چه تراب مطهر دې چه هغه تمرغ او کړه؟

اولنې جواب: بعض شارحینو دا جواب کړې دې چه ممکنه ده چه آیت تیمم (فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا) پورې مخکښ نازل شوې وی او د هغې صورت یعنی (فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيْكُمْ) روستو نازل شوې وی، په دې سره دا اشکال رفع کیږي چه د هغې وضاحت دا دې چه آیت تیمم (وَاِنْ كُنْتُمْ مَّرْضٰی اَوْ عَلٰی سَفَرٍ اَوْ جَاءَ اَحَدٌ مِّنْکُمْ مِّنَ الْغَآطِ اَوْ لَسْتُمْ اِلَیْهَا فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا) پورې خود دې واقعي نه مخکښ نازل شو، چه د هغې نه معلومیږي چه تراب مطهر دې، خود دې

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸

(۲) پورته حواله جات

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۰

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

(۵) پورته حواله

صورت لانا نازل شوې نه وو، هم په دې وجه سیدنا عمار رضی الله عنه د قیاس نه کار اخستلو سره تمرغ او کړو، بیا د دې واقعې نه روستو د آیت کریمه باقی حصه **(فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَاَيْدِيْكُمْ)** نازل شوه، چه په هغې کښ د تیمم طریقه هم بیان کړې شوه. (۱)

حضرت شیخ الحدیث رحمته الله د دې دا جواب کړې دې چه پد آیت تیمم کښ د **(اَوَلَسْتُمْ اِلٰی سَاءٍ)** په تفسیر کښ اختلاف دې چه د ملامسه نه څه مراد دې؟ بعض حضرات یعنی شوافع حضرات د دې نه لمس بالید مراد اخلی او دا د حدث اصغر صورت دې. او نور حضرات احناف وغیره د دې نه جماع مراد اخلی او دا د حدث اکبر صورت دې، که د ملامسه نه جماع مراد کړې شی نو د آیت تیمم نه د جنب مسئله معلومیږي که لمس بالید مراد کړې شی نو د دې نه د جنب د تیمم مسئله نه معلومیږي، بلکه د حدث اصغر حکم معلومیږي، نو ممکنه ده چه سیدنا عمار رضی الله عنه د ملامسه نه لمس بالید مراد اخستلی وی، لکه چه په آیت کریمه کښ صرف په لاس او مخ باندې د تیمم حکم کول په دې باندې دلالت کوی، ځکه چه په جنابت کښ خو غسل واجب کیږي، بیا خو په ټول بدن باندې خاورې لگول پکار دی، په دې وجه هغه دا آیت کریمه د حدث اصغر سره خاص گنړلو باندې د جنابت تیمم په غسل باندې قیاس کولو سره په ټول بدن تیمم او کړو. (۲)

قوله: فذكرت ذلك: دا د ابوذر، اصیلی او ابن عساكر رضی الله عنه روایت دې، د نورو په روایت کښ لفظ **(ذلك)** نشته، هلته داسې دی **(فذكرته)** (۳)

قوله: فضرب النبي بكفيه: د ابوذر په روایت کښ **(فضرب بكفيه)** راغلي دې یعنی هلته لفظ د **(النبي)** ساقط دې. (۴)

قوله: الارض: د اصیلی په نسخه کښ د **(في الارض)** الفاظ دی. (۵)

قوله: ونفخ فيهما: په باب کښ د حجاج په روایت کښ دی **(ثم ادناهما من فيه)** (۶) چه بیا نې خپل دواړه لاسونه خپلې خولې مبارکې ته نژدې کړل. دا هم د نفخ نه کنایه ده او په دې کښ دې خبرې طرف ته اشاره ده چه دا نفخ خفیف وه. (۷)

(۱) تقریر بخاری شریف ج ۲ ص ۱۱۰

(۲) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۰، ۱۱۱

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹

(۴) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۰

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۳

(۶) باب التیمم للوجه والكفين، رقم الحديث ۳۳۹

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

د دې نه وړاندې د سلیمان بن حرب په روایت کښ دی «وتفل فیهما»^(۱) یعنی رسول الله ﷺ په دواړو لاسونو کښ اوتهوکل، «تفل» دا «بزق» په معنی کښ د تهوکلو مشابه دې، خو په دې کښ تهوکل خفیف وی، اهل لغت لیکلې دی چه د «بزق» معنی ده تهوکل (او د دې نه معتاد تهوکل مراد دی، بیا د بزق نه پس «تفل» وی کوم چه د بزق نه کم وی، د هغې نه پس «نفث» دې، د هغې نه روستو «نفخ» دې.^(۲) چونکه په تفل او نفخ کښ زیات فرق نشته، په دې وجه راوی دلته «نفخ» او «تفل» ذکر کړو.

د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه روایت کوم چه امام بخاری رحمه الله دلته ذکر کړې دې هم دغه شان په وړاندې باب کښ هم، د دې ټولو طرقو د سیاق نه معلومېږي چه رسول الله ﷺ چه عمار رضی الله عنه ته کوم تعلیم ورکړې وو هغه فعلی وو، یعنی رسول الله ﷺ خپله تیمم کولو سره عملا او فعلا پوهه کړو چه د تیمم کولو طریقه داسې ده. او امام مسلم رحمه الله د یحیی بن سعید عن شعبه په طریق سره هم دا روایت ذکر کړې دې د هغې د الفاظو نه دا معلومېږي چه دا تعلیم فعلی نه بلکه قولی وو، پس په هغې کښ دی چه سول الله ﷺ سیدنا عمار رضی الله عنه ته وفرمائیل: «انماکان یکفیک ان تضرب یدیک الارض، ثم تنفخ ثم تمسح یدیهما وجهک وکفیک»^(۳) یعنی ستا دپاره خو دا کافی وه چه تا خپل دواړه لاسونه په زمکه باندې وهلې وې بیا دې په هغې کښ پهوکې کړې وې، بیا دې په هغې سره د خپل مخ او لاسونو مسح کړې وې. د دې نه معلومه شوه چه دا تعلیم قولی وو^(۴) د دې دواړو روایاتو ترمینځه په ظاهره کښ تعارض دې. حافظ ابن حجر رحمه الله دا فرق بیان کړې دې خو د دې تعارض نې هیڅ جواب نه دې کړې. زما په خیال دا ممکنه ده چه دا تعلیم قولی هم وی او فعلی هم، یعنی رسول الله ﷺ قولا هم عمار بن یاسر رضی الله عنه ته د تیمم

^(۱) باب التیمم للوجه والكفین. رقم الحدیث ۳۴۰

^(۲) قال العلامة ابن منظور فی لسان العرب، «تفل، ینفل، وینفل تفلًا ... بصق ... ومنه تفل الراقی، والتفل والتفال: البصاق والزبد ونحوهما، والتفل بالفم لا یكون الا ومعه شیء من الریق، فاذا کان نفخا بلا ریق فهو النفث ... النفث شبيه بالبزق وهو اقل منه، اوله البزق ثم التفل ثم النفث ثم النفخ. وفي الحدیث: فتفل فيه ... هو من ذلك. (۲/۳۸، ۳۹) وذكر ابن الاثیر الجزری رحمه الله: «فتفل فيه» التفل: نفخ معه ادنی بزاق وهو اکثر من النفث. (۱/۱۹۱)

وذكر ایضا: نفث فيه: ان روح القدس نفث فی روعی، یعنی جبریل علیه السلام ای اوحی والقی، من النفث بالفم، وهو شبيه بالنفخ، وهو اقل من التفل، لان التفل لا یكون الا ومعه شیء من الریق. (۲/۷۷۰)

وذكر الجوهری فی الصحاح: التفل: شبيه بالبزق، وهو اقل منه، اوله البزاق، ثم التفل، ثم النفث، ثم النفخ، وقد تفل یتفل ویتفل ... ومنه تفل الراقی ... (ص: ۱۲۷)

^(۳) مسلم، کتاب الحیض، رقم ۸۲۱

^(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

طریقه بنودلې وی او هم د دې خپل قول د توضیح او تفهیم دپاره ئې ورته عملاً هم بنودلې وی، دغه شان په دواړو کښن تطبیق پیدا کیږي او ظاهري تعارض دفع کیږي. والله اعلم

قوله: ثم مسح بهما وجهه وكفيه: بیا ئې په هغې سره د خپل مخ او دواړو ورغوو (تلو) مسح اوکړه. د دې نه د تیمم صفت معلوم شو او هغه دا چه په تیمم کښن یو ضرب دې د مخ او دواړو لاسونو (ورغوو) دپاره. یعنی ضرب یو دې اود لاسونو مسح صرف د ورغوو پورې ده. هم دا د عطاء بن ابی رباح، عامر شعبی یو قول او د امام اوزاعی رضی الله عنه په دوه قولونو کښن مشهور قول دې، هم دا د امام احمد، اسحاق بن راهویه او طبری رضی الله عنه رائي ده. او د امام ابوحنیفه، امام مالک او امام شافعی او لیث بن سعد رضی الله عنه رائي دا ده چه په تیمم کښن دوه ضربه ده، یو د مخ دپاره او دویم د دواړو لاسونو دپاره د څنگلو پورې. (۱)

جمهور حضرات د حدیث الباب جواب دا ورکوي چه دلته د رسول الله صلی الله علیه و آله مقصود صرف تعلیم وو، د پوره تعلیم اصل صورت بیانول مقصود نه وو، لهذا د دې نه استدلال صحیح نه دې. (۲) دا مسئله به وړاندې په تفصیل سره راشي انشاء الله.

د حدیث الباب نه مستنبط څو فوائد: ① د دې حدیث نه معلومه شوه چه سیدنا عمر رضی الله عنه د جنبی دپاره د تیمم قائل نه وو. (۳) وقد ذکرنا و سیاق ایضا.

② دا حدیث د قیاس د مشروع کیدو دلیل دې. (۴)

③ د دې حدیث نه امام ابوحنیفه رضی الله عنه په داسې کانړی یا کمر وغیره باندې د تیمم په جواز استدلال کړې دې چه په پرې غبار وغیره نه وی، ځکه چه که د غبار کیدل ضروری وي نو رسول الله صلی الله علیه و آله به پوکې نه ورکولې. (۵) ④ د دې حدیث نه دنفخ سنیت یا استحباب معلوم شو. (۶) ⑤ د رسول الله صلی الله علیه و آله د نفخ فرمائیلو نه د تخفیف تراب عند التیمم په استحباب باندې هم استدلال کړې شوي دې. (۷)

⑥ دا هم معلومه شوه چه په تیمم کښن تکرار مستحب نه دې، ځکه چه عدم تکرار د تخفیف تقاضه کوي، او دلته نفخ شوي ده کومه چه تخفیف لره مستلزم ده. (۸)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۹

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۶۹

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۶) پورته حواله

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

(۸) پورته حواله

⑥ په دې خبره باندې هم استدلال کړې شوې دې چې که څوک په اودس کښ د سر د مسح کولو په ځانې هغه وینځی نو د هغه اودس به اوشی، څنگه چې سیدنا عمار رضی الله عنه تمرغ او کړو او د هغه دپاره کافی شو. (۱) ⑦ دا حکم هم د دې حدیث نه معلوم شو چې څنگه د مخ او دواړو لاسونو مسح کول په حدیث اصغر کښ د اودس د ټولو اندامونو مکمل بدل دې، هم دغه شان د جنابت په حالت کښ هم صرف د مخ او لاسونو مسح د پوره بدن بدل دې. (۲)

د حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت: (قوله صلى الله عليه وسلم: ونفخ فيها) د دې نه ترجمه ثابته شوه. (۳)

④ باب التيمم للوجه والكفين

قوله: باب التيمم للوجه والكفين: يعنى دا باب دې د دې خبرې په بيان کښ چې په تيمم کښ د مخ او دواړو ټلو دپاره يو ضرب دې. د دې باب د ټولو احاديثو مطلب هم هغه دې کوم چې په مخکښ باب کښ د ذکر شوى حدیث دې. خو (د سند په اعتبار سره) فرق دا دې چې هلته امام بخارى رحمه الله (آدم عن شعبة) په طريق سره مرفوعا ذکر کړې دې او دلته ئې د خپلو نورو شپږو مشايخو نه او هغه ټولو د شعبه نه روايت کړې دې. په هغې کښ درې روايات خو موقوف دى او درې مرفوع دى. (۱)

علامه عینی رحمه الله او نوور حضراتو ذکر کړې دى چې (باب) دا منون دې، د مبتدا محذوف دپاره خبر دې، تقدير داسې دې: (هذا باب) (۲) بيا (التيمم للوجه والكفين) مبتدا ده، يعنى (التيمم) مصدر مبتدا دې، (للوجه) د دې سره متعلق دې او (والكفين) معطوف دې په (للوجه) باندې. (۳) د دې خبر محذوف دې، حافظ ابن حجر رحمه الله د دې تقدير (هو الواجب المجزئ) (۴) بيان کړې دې يعنى د مخ او دواړو لاسونو تيمم کول واجب او كافى دى چونکه امام بخارى رحمه الله هم دا ثابتول غواړي چې تيمم د کفين پورې واجب دې، په دې وجه حافظ صاحب تقدير دغه شان بيان کړو.

د دې نه پس حافظ صاحب رحمه الله فرماني چې امام بخارى رحمه الله د جزم په صيغې سره د دې باب عنوان تړلې دې، حال دا چې په دې مسئله کښ (چې تيمم د لاسونو کوم ځانې پورې کول پکار

(۱) پورته حواله

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۹، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۴

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۰

(۵) پورته حواله او ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۴

(۶) پورته حواله جات

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

دی، د ائمه کرام ترمینځه اختلافات ډیر مشهور دی، وجه د دې (جزم) دا ده چه د هغه دلیل ډیر مضبوط دې، ځکه چه د صفت تیمم د بیان په سلسله کښ چه څومره احادیث راغلې دی، په هغې کښ سوا د حدیث ابی جهیم (کوم چه په باب التیمم فی الحضره اذا لیم یجد ماء وغاف فوت الصلاة) کښ تیر شوې دې او حدیث عمار نه یو هم صحیح نه دې، د هغه دوه احادیثو نه علاوه چه کوم احادیث دی هغه یا خو ضعیف دی یا د هغې په مرفوع او موقوف کیدو کش اختلاف دې او راجح ئې موقوف کیدل دی. اوس صرف حدیث د ابی جهیم او حدیث د عمار باقی پاتې شو، په دې کښ په حدیث د ابی جهیم کښ د یدین ذکر دې مجملا، یعنی په هغې کښ دا قید یا تصریح نشته چه د یدین مسح کوم ځانې پورې اوکړی؟ اوس صرف حدیث د عمار رضی الله عنه پاتې شو نو په صحیحین کښ روایت شوې حدیث عمار کښ د مسح کفین ذکر دې او په سنن کښ چه چرته دا حدیث روایت شوې دې هلته د مسح مرفقین ذکر دې، په یو روایت کښ دا هم دی چه د نصف ذراع نیم لاس پورې دې مسح اوکړی او په یو روایت کښ د ترخونو پورې د مسح ذکر دې. پس کوم چه د مرفقین او نصف ذراع والا روایات دی په هغې کښ کلام دې (هغه د صحت درجې ته نه دی رسیدلی)، پاتې شوه مسح الی الابط والا روایت پس امام شافعی رحمه الله وغیره حضرات د هغې په باره کښ فرمائی چه دا مسح په یا د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره وی یا به نه وی! که د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره ده نو بیا د هغې نه روستو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله کوم تیمم هم په صحت سره ثابت دې هغه به د دې تیمم الی الابطا دپاره ناسخ وی. او که تیمم الی الابطا د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره نه وی نو ظاهره ده چه هغه تیمم کوم چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره وی هم هغه به معتبر وی (او په حدیث الباب کښ چه د تیمم کومه طریقه ذکر ده چه د څنگل پورې دې مسح اوکړې شی دا د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره دې).
د دې نه علاوه د په وجه او کفین باندې د اقتصار حوالې سره په صحیحین کښ د سیدنا عمار رضی الله عنه د روایت د قوی کیدو یو دلیل دا هم دې چه سیدنا عمار رضی الله عنه به د رسول الله صلی الله علیه و آله د وفات نه پس هم فتوی هم په دې باندې ورکوله چه په تیمم کښ صرف د کفین مسح ضروری ده. او ظاهره ده چه د حدیث راوی د نورو په نسبت د هغه حدیث په مراد باندې ښه پوهیږی، بالخصوص چه کله هغه صحابی مجتهد هم وی (۱)

دا خو د حافظ ابن حجر رحمه الله ذکر کړې تقدیر وو، یعنی هو الواجب المجزئ چه هغه د مبتدا مذکور دپاره خبر محذوف منلې دې او د هغې د وجې نه ئې تفصیل بیان کړو. او علامه عینی رحمه الله (غریه واحدا) خبر محذوف منلې دې او د هغې نه روستو به جوازا محذوف وی یا وجوبا. یعنی من حیث الجواز او من حیث الوجوب، یعنی په تیمم کښ یو ضرب دې او دا یو ضرب یا خو جوازا دې، (یعنی دوه هم کیدې شی) یا وجوبا، چه هم دا یو ضرب دې دویم جائز نه دې، لکه چه د امام احمد رحمه الله مسلك دې. علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په دې تقدیر باندې د امام بخاری رحمه الله

مقصد دا بیانول دی چه تیمم یو ضرب دې که جوازا وی یا وجوبا وی. (۱) ددې نه روستو علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب راڼې رد کولو سره فرمائیلې دی چه بعض حضرات (حافظ صاحب رحمته الله) چه کوم (هو الواجب المجزئ) لره خبر محذوف بیان کړې دې دا صحیح نه دې، ځکه چه د ترجمې د الفاظو نه د وجوب قید نه معلومیږي، ځکه چه د ترجمې په الفاظو کښ خو عموم دې کوم چه جواز او وجوب دواړو ته شامل دې. د دې نه روستو فرمائی چه حافظ ابن حجر رحمته الله چه دا فرمائیلې دی چه (لم یصح منها سوى حديث أبي جهيم وعمار) (۲) چه د ابو جهیم او عمار رحمته الله د حدیث نه علاوه په دې باب کښ هیڅ حدیث صحیح نه دې، دا خبره صحیح نه ده، ځکه چه د سیدنا جابر رضی الله عنه نه هم مرفوعا حدیث روایت دې، چه په هغې کښ دی: (ان التيمم ضربة للوجه وضربة للذراعين الى المرفقين) امام حاکم رحمته الله د دې تخریج کړې دې. (۳) او د دې د سند تصحیح نې کړې ده، حافظ ذهبی رحمته الله د دې موافقت کولو سره فرمائی چه (استادة صحيح) لهذا د دې د صحت د انکار قول قابل التفات نه دې. په دې باندې دا اشکال دې چه د سیدنا جابر رضی الله عنه هم دا روایت موقوفا هم روایت دې، علامه عینی رحمته الله د دې جواب کړې دې چه د رفع صورت زیات قوی او اثبت دې، ځکه چه دا مرفوعا او مسندا په دوه طریقو سره ذکر کړې شوې دې. (۴)

د دې نه روستو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه د حافظ صاحب دا وینا چه: اما حدیث ابی جهیم فوردېذکر الیدین مجبلا (۵) چه په حدیث د ابی جهیم کښ د یدین ذکر مجمل دې، دا خبره هم صحیح نه ده، ځکه چه د اجمال تعریف په دې نه صادقېږي، لهذا دا مجمل نه دې بلکه مطلق

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۴

(۳) اقول: وما اخرجہ اللامام حاکم فی مستدرکه فی کتاب الطهارة برقم: ۶۳۸ لفظه: عن جابر عن النبي ﷺ قال: التيمم ضربتان: ضربة للوجه وضربة لليدين الى المرفقين. ج ۱ ص ۲۸۸. فلعل العلامة عینی رحمه الله نقله بمعناه، فتنبه.

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۰: چونکه حافظ ابن حجر رحمته الله په غیر حدیث ابی جهیم او حدیث عمار کښ عدم رفع ته ترجیح ورکړې وه، په دې وجه علامه عینی رحمته الله دلته رفع ته ترجیح ورکړې ده او د کومو دوه طرق خبره چه شروع ده. هغه امام حاکم رحمته الله په مستدرک کښ ذکر کړې دی. اول طریق: ابرهیم بن اسحاق. عن ابی نعیم. عن عذرة بن ثابت دې. او دویم طریق ابراهیم بن اسحاق. عن عثمان بن محمد الانماطی عن حرمی بن عمارة. عن عذرة بن ثابت دې. یعنی په اول طریق کښ د ابراهیم بن اسحاق او عذره بن ثابت ترمینځه یوه واسطه ده. د ابو نعیم: او په بل طریق کښ ابراهیم بن اسحاق او د عذره بن ثابت ترمینځه دوه واسطې دي. یو د عثمان بن محمد الانماطی او دویمه د حرمی بن عماره. (المستدرک علی الصحیحین، کتاب الطهارة رقم: ۶۳۷، ۶۳۸ ج ۱ ص ۲۸۸)

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۲۲.

دې کوم چه کفین ته هم شامل دي او مرفقین ته هم او د هغې نه زیات ته هم، خو دا اطلاق مضر نه دي، ځکه چه د دارقطنی په روایت کښ د دې تخصیص او تفسیر راغلي دي، چه په

هغې کښ دي (فمسح بوجهه وذراعیه) (۱) (او ذراع د مرفقین پورې حصې ته وائی) علامه عینی رحمته الله په دې باندې دا اشکال ذکر کړي دي چه ممکنه ده چه څوک داسې اوائی چه د حافظ صاحب مراد اجمال اصطلاحی نه وی، بلکه اجمال لغوی وی، یعنی په دې کښ د یدین وضاحت نشته. علامه عینی رحمته الله جواب کوی چه بیا هم څه باک نشته، که مراد اجمال لغوی وی یعنی د یدین وضاحت نه وی، نو بیا هم د دارقطنی په روایت کښ د دې وضاحت اوشو. (۲)

بهر حال! علامه عینی رحمته الله (ضربة واحدة) محذوف بیان کړي دي، چه د هغې مطلب به دا وی چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښ دا بیانول غواړي چه په تیمم کښ یو ضرب وی او حافظ صاحب (هو الواجب المجزئ) ته خبر محذوف وئيلي دي، چه د هغې مطلب به دا وی چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښ دا بیانول غواړي چه د لاسونو مسح به د کفین پورې وی، په ظاهره کښ د حافظ صاحب خبره زیاته صحیح معلومېږي ځکه چه د (التیمم ضربة واحدة) د دې خبرې د بیان دپاره امام بخاری رحمته الله وړاندې مستقل باب ترلې دي چه د هغې عنوان هم دا دي (باب التیمم ضربة) که د علامه عینی رحمته الله خبره واخستلې شی نو بیا به په دې کښ اشکال دا وی چه وړاندې چه کوم د (باب التیمم ضربة) راوان دي د هغې به څه مطلب وی؟ علامه قسطلانی رحمته الله د دې اشکال طرف ته اشاره کړي ده. (۳)

د ترجمة الباب مقصد: د حافظ ابن حجر رحمته الله په رائي د ذکر شوی کلام نه معلومه شوه چه د حافظ صاحب رحمته الله رائي دا ده چه امام بخاری رحمته الله دا باب د لاسونو د مسح مقدار بیانولو دپاره ذکر کړي دي چه د لاسونو مسح به د کفین پورې وی.

د علامه عینی رحمته الله رائي: د مخکښ کلام نه د علامه عینی رحمته الله رائي هم معلومه شوه چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښ دا بیانول غواړي چه په تیمم کښ به یو ضرب وی، لکه چه د امام احمد رائي ده او هم دې طرف ته د امام بخاری رحمته الله میلان دي.

د شاه ولي الله رحمته الله رائي: د شاه ولي الله رحمته الله د کلام نه معلومېږي چه د امام بخاری رحمته الله غرض په دې باب سره دا بیانول دی چه په تیمم کښ به د لاسونو مسح د کفین پورې وی، لکه چه د

(۱) سن الدارقطنی، باب التیمم رقم ۳

(۲) ونصه: فان قلت: هذا القائل لم يرد الاجمال اصطلاحی، بل اراد الاجمال اللغوی. قلت: ان كان كذلك فحديث الدارقطنی اوضحه وكشفه كما ذكرنا. (۴/۲۰)

(۳) حيث قال: وقد عقد المؤلف رحمه الله للضربة الواحدة بابا يأتى ان شاء الله تعالى، فليتأمل مع قول العيني. ضربة واحدة... (ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۴)

حافظ صاحب رائی ده، شاه ولی اللہ رحمہ اللہ فرمائی چہ د امام بخاری رحمہ اللہ مذهب پہ دی مسئلہ کنس د اصحاب ظواہر او بعض مجتہدینو د مذهب پہ شان دی کوم چہ دا وائی چہ تیمم صرف د مخ او دواړو تلو پورې دی د مرفقین پورې لازم او ضروری نه دی، او د جمهورو مذهب د دی برعکس دی، یعنی د لاسونو مسح د مرفقین پورې ده، باقی په روایت کنس چہ کوم د ﴿انما یکفیه الخ﴾ وغیرہ حصر الفاظ راغلي دی نو جمهور وائی چہ دا حصر حقیقی نه دی، چہ د هغې دا مطلب واخستلې شی چہ د لاسونو مسح په کفین کنس منحصر ده، بلکه دا حصر اضافی دی یعنی د تمرغ په مقابلہ کنس دا ذکر کړې شوی دی، چہ مقصود پرې د تمرغ نفی ده، نه د ضربه واحده او مسح الی الکفین اثبات. او دلیل د دی خبرې دا دی چہ په بل صحیح مرفوع حدیث کنس راغلي دی چہ رسول اللہ ﷺ په تیمم کنس دوه ضربونه اختیار کړې دی، یو د مخ دپاره او بل د دواړو لاسونو دپاره تر د څنگلو پورې (۱)

د حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمہ اللہ رائی: دا ده چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا باب د دوه مسئلو د بیان دپاره ذکر کړې دی، یو دا چہ په تیمم کنس یو ضرب دی او دویم دا چہ د لاسونو مسح ترد ورغوو پورې ده. پس هغه فرمائی: ﴿اعلم ان الائمة اختلفوا فی التیمم فی الموضعین الخ﴾ چہ د حضرات ائمه کرام په مسئله د تیمم کنس دوه ځایونو کنس اختلاف دی.

یو په عدد د ضربات کنس چہ په تیمم کنس څومره ضربات دی؟ نو د امام احمد رحمہ اللہ په نزد په تیمم کنس یو ضرب دی د مخ او دواړو لاسونو دپاره، د امام بخاری رحمہ اللہ میلان هم دی طرف ته دی، هم په دی وجه هغه په دوه بابونو کنس دا مسئله هم دغه شان جزما بیان کړه اول باب او ترجمه هم دا ده او دویمه ترجمه په اخره کنس راوانه ده چہ د هغې عنوان دی ﴿باب التیمم ضربة﴾ د دی نه معلومه شوه چہ د امام بخاری رحمہ اللہ میلان هم دی طرف ته دی چہ په تیمم کنس به صرف یو ضرب وی. او امام ابوحنیفه امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی چہ په تیمم کنس دوه ضربونه دی، د امام مالک رحمہ اللہ په دی مسئله، کنس یو روایت خو دا دی چہ په تیمم کنس صرف یو ضرب واجب دی. کماذہب الیہ احمد! او بل روایت نې دا دی چہ دوه ضربونه ضروری دی، لکه چہ د احنافو او شوافعو مسلک دی او بل روایت دا دی چہ اول ضرب فرض، او دویم سنت دی، هم دا روایت د هغه د مذهب په فروع کنس راجع دی.

دویم اختلاف په مقدار الیدین کنس دی چہ د لاسونو مسح د کوم ځانې پورې ضروری ده؟ نو د امام احمد رحمہ اللہ په نزد صرف د کفین پورې مسح کول واجب دی، هم دا د امام شافعی رحمہ اللہ قول قدیم دی او د امام بخاری رحمہ اللہ میلان هم دی طرف ته دی، او د شوافعو او احنافو په نزد مسح د مرفقین پورې ضروری ده او د امام مالک رحمہ اللہ نه ذکر شوی دواړه قسم اقوال منقول دی. (۲)

(۱) شرح تراجم ابواب البخاری بذیل صحیح البخاری ص ۲۰. کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸ والکنز

المتواری ج ۳ ص ۳۲۵

(۲) الابواب والتراجم ص ۶۸. کذا فی لامع الدراری ج ۳ ص ۳۰۳، ۳۰۴

حافظ صاحب رائي ده، شاه ولي الله رحمته الله عليه فرمائي چه د امام بخاري رحمته الله عليه مذهب په دي مسئله كښ د اصحاب ظواهر او بعض مجتهدينو د مذهب په شان دي كوم چه دا وائي چه تيمم صرف د مخ او دواړو تلو پورې دي د مرفقين پورې لازم او ضروري نه دي، او د جمهورو مذهب د دي برعكس دي، يعني د لاسونو مسح د مرفقين پورې ده، باقي په روايت كښ چه كوم د **اما يَكْفِيهِ الْخُ** وغيره حصر الفاظ راغلې دي نو جمهور وائي چه دا حصر حقيقي نه دي، چه د هغې دا مطلب واخستلې شي چه د لاسونو مسح په كفين كښ منحصر ده، بلكه دا حصر اضافي دي يعني د تمرغ په مقابل كښ دا ذكر كړې شوې دي، چه مقصود پرې د تمرغ نفی ده، نه د ضربه واحدة او مسح الى الكفين اثبات. او دليل د دي خبرې دا دي چه په بل صحيح مرفوع حديث كښ راغلې دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله په تيمم كښ دوه ضربونه اختيار كړې دي، يو د مخ دپاره او بل د دواړو لاسونو دپاره ترد څنگلو پورې. ^(۱)

د حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله عليه رائي: دا ده چه امام بخاري رحمته الله عليه دا باب د دوه مسئلو د بيان دپاره ذكر كړې دي، يو دا چه په تيمم كښ يو ضرب دي او دويم دا چه د لاسونو مسح ترد ورغوو پورې ده. پس هغه فرمائي: **اعلم ان الامة اختلفوا في التيمم في الموضعين الخ** چه د حضرات ائمه كرام په مسئله د تيمم كښ دوه خايونو كښ اختلاف دي.

يو په عدد د ضربات كښ چه په تيمم كښ څومره ضربات دي؟ نو د امام احمد رحمته الله عليه په نزد په تيمم كښ يو ضرب دي د مخ او دواړو لاسونو دپاره، د امام بخاري رحمته الله عليه ميلان هم دي طرف ته دي، هم په دي وجه هغه په دوه بابونو كښ دا مسئله هم دغه شان جزما بيان كړه اول باب او ترجمه هم دا ده او دويمه ترجمه په اخره كښ راروانه ده چه د هغې عنوان دي **باب التيمم ضربة** د دي نه معلومه شوه چه د امام بخاري رحمته الله عليه ميلان هم دي طرف ته دي چه په تيمم كښ به صرف يو ضرب وي. او امام ابو حنيفه امام شافعي رحمته الله عليه فرمائي چه په تيمم كښ دوه ضربونه دي، د امام مالك رحمته الله عليه په دي مسئله كښ يو روايت خو دا دي چه په تيمم كښ صرف يو ضرب واجب دي. كما ذهب اليه احمد! او بل روايت ئې دا دي چه دوه ضربونه ضروري دي، لكه چه د احنافو او شوافعو مسلك دي او بل روايت دا دي چه اول ضرب فرض، او دويم سنت دي، هم دا روايت د هغه د مذهب په فروع كښ راجع دي.

دويم اختلاف په مقدار اليدين كښ دي چه د لاسونو مسح د كوم ځاني پورې ضروري ده؟ نو د امام احمد رحمته الله عليه په نزد صرف د كفين پورې مسح كول واجب دي، هم دا د امام شافعي رحمته الله عليه قول قديم دي او د امام بخاري رحمته الله عليه ميلان هم دي طرف ته دي، او د شوافعو او احنافو په نزد مسح د مرفقين پورې ضروري ده او د امام مالك رحمته الله عليه نه ذكر شوي دواړه قسم اقوال منقول دي. ^(۲)

^(۱) شرح تراجم ابواب البخاري بذييل صحيح البخاري ص ۲۰، كذا في الابواب والتراجم ص ۶۸ والكنز

المتواری ج ۳ ص ۳۲۵

^(۲) الابواب والتراجم ص ۶۸ كذا في لامع الدراري ج ۳ ص ۳۰۳، ۳۰۴

د علامه رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ واثی: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب قائم کړې دې او په دې کښې نې د شپږو مشانخو نه د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ حدیث روایت کړې دې چا چه د امام شعبه رحمۃ اللہ علیہ نه روایت کړې دې، چونکه په حدیث د عمار رضی اللہ عنہ کښې ډیر اضطراب دې، لکه چه د کتب حدیث بالخصوص د ابوداؤد وغیره نه معلومیږي (۱) په دې وجه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا مختلف سندونه ذکر کولو سره د دې اضطراب د لرې کولو کوشش کړې دې، نو په اکثار د طرقو سره نې دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه روایة الوجه والکفین د دویم روایت نه راجح دې، خکه چه د هغه روایت کونکي زیات دی.

نو گویا د علامه رشید احمد گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ په نزد د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دې باب لره د ذکر کولو مقصد په حدیث د عمار رضی اللہ عنہ کښې «روایة الوجه والکفین» لره په مختلف طرق باندې ذکر کولو سره دا ثابتول وی چه «روایة الوجه والکفین» د نورو روایاتو نه راجح دې. (۱)

۳۳۶/۳۳۲: «حَدَّثَنَا حَجَّاجٌ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ أَخْبَرَنِي الْحَكَمُ عَنْ ذَرِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَنْ أَبِيهِ (۲) قَالَ عَمَّا رِيَهَُذَا وَضَرَبَ شُعْبَةُ يَدَيْهِ الْأَرْضَ ثُمَّ أَدْنَاهُمَا مِنْ فِيهِ ثُمَّ مَسَحَ بِمَا وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ»

«وَقَالَ النَّضْرُ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ قَالَ سَمِعْتُ ذَرًّا يَقُولُ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي قَالَ الْحَكَمُ وَقَدْ سَمِعْتُهُ مِنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ عَمَّا»

(۱) امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ ذکر شوې حدیث عمار رضی اللہ عنہ په اته طرق سره ذکر کړې دې او په روایاتو کښې د الفاظو اختلاف او اسانیدو کښې فرق نې واضح کړې دې. (ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب التیمم رقم ۳۲۱، ۳۲۸)

هم دغه شان امام طحاوی رحمۃ اللہ علیہ هم په شرح معانی الآثار کښې مختلف اسانید او الفاظ سره دا اضطراب ذکر کړې دې، (کتاب الطهارة، باب صفة التیمم کیف هی، ص ۸۴ تا ۸۷)
علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په عمدة القاری کښې ذکر ما فيه من الروایات واختلاف الالفاظ د عنوان د لاندې تقریبا ډیرش مختلف الفاظو سره ددې حدیث اضطراب ذکر کړې دې. (عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، ۱۸)

(۲) لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۴، ۳۰۵

(۳) الحدیث، قد تقدم تخريجه فی الباب السابق، باب التیمم هل ینفخ فیهما، رقم (۳۳۸)

ده ذکر شوې. (۱)

قوله: وضرب شعبة: او شعبه خپل دواړه لاسونه په زمکه باندې اووهل. دا د حجاج بن منهال رضی الله عنه مقوله ده. (۲) یعنی حجاج دا فرماني چه زمونږ شيخ امام شعبه رضی الله عنه په خپل سند سره د سيدنا عمار رضی الله عنه دا روايت نقل کړې دې، بيا نې عملا د هغې د بيانولو دپاره خپل لاسونه په زمکه باندې اووهل او تيمم کولو سره نې بيان کړه چه په روايت کښ ذکر شوې تيمم داسې شو.

قوله: ثم ادناهما: بيا نې خپل لاسونه خپلې خولې ته نژدې کړل. دا کنایه ده د نفخ (پوکي) کولو نه، په دې کښ دې خبرې ته اشاره ده چه دا نفخ (پوکي) خفيف (معمولی) وو. (۳)

وړاندې د سيلمان بن حرب په روايت کښ دې چه «تقل فيهما» باقی د تفل، بزق، نفخ او نثث معانی او د مراتب او فرق مخکښ ذکر شو. (۴) هم دغه شان د باقی حديث تشریح هم مخکښ په تفصيل سره ذکر شوه.

قوله: وقال النضر: دا د امام بخاري رضی الله عنه کلام دې، یعنی تعليق دې موصول روايت نه دې، ځکه چه نضر بن شمیل د امام بخاري رضی الله عنه شيخ نه دې، بلکه د هغه د شیوخ شيخ دې. (۵) علامه کرمانی رحمته الله فرماني چه د نضر بن شمیل وفات په عراق کښ په ۲۰۳ هجري کښ شوې دې، هغه وخت امام بخاري رحمته الله په بخارا کښ وو او د هغه عمر ننه کاله وو. (۶)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱، ۲۲ ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵، شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۱۹، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۵

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱

(۵) الکونثر الجاری ج ۲ ص ۱۵

(۶) شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۲۰

علامه عینی رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله دا کلام داسې نقل کړې دې: «وقال الکرماني قال النضر من کلام البخاری والظاهر أنه علق عن النضر لأنه مات سنة ثلاث ومائتين بالعراق وكان البخاری حينئذ ابن سبع سنين ببخاری» (عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱)

او حال دا چه د علامه کرمانی رحمته الله په کلام کښ «سبع سنين» نه دې بلکه «تسع سنين» دې، لکه چه د حضرت شيخ زید مجده په تقرير کښ د علامه کرمانی رحمته الله دا عبارت دې: «والظاهر أنه علق عن النضر لأنه مات سنة ثلاث ومائتين بالعراق وكان البخاری حينئذ ابن تسع سنين ببخاری» (شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۲۰)

مونږ سره موجود د عمدة القاری په دوه نسخو (دار الكتب العلمية ج ۴ ص ۳۳) او (ادارة الطباعة المنيرية ج ۴ ص ۲۱) کښ دا لفظ «سبع سنين» مذکور دې، ممکنه ده چه دا به د کتابت غلطی وی. والله اعلم

قوله: قال الحكم: حکم فرمائی چه ما دا حدیث براه راست د خپل شیخ الشیخ سعید بن

عبدالرحمن نه هم اوریدلې دې.

د دې صورت به دا وی چه حکم اول دا روایت د خپل شیخ ذر په واسطې سره د سعید بن عبدالرحمن نه اوریدلې دې، بیا ئې د خپل شیخ الشیخ سعید بن عبدالرحمن سره ملاؤ شو او د هغه نه ئې هم دا روایت براه راست واخستلو، خود خپل شیخ ذر نه د هغه سماع چونکه اتقن ده، په دې وجه په اکثر روایات د دې (ذر د)، واسطې د اثبات سره وارد شوي دي. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه په « قال الحكم » کښ خو یو احتمال دا دې چه دا هم د امام بخاری رحمته الله د طرف نه تعلیق وی او دویم احتمال دا دې چه چه دا به په تعلیق کښ ذکر د امام شعبه رحمته الله کلام وی، نو بیا به مسند وی. (۲)

علامه عینی رحمته الله یو دریم احتمال هم ذکر کړې دې او هغه دا چه دا به د نضر بن شمیل کلام وی، بیا دې دریم احتمال ته هغه ظاهر و نیلې دې. (۳)

د دې تعلیق د ذکر کولو مقصد دا دې چه حکم د ذر نه خپله دا روایت اوریدلې دې، خکه چه دلته د سماع تصریح ده چه « عن الحكم قال سمعت ذرا » او په مخکښ روایت کښ کوم چه موصول دې په هغې کښ د سماع تصریح نشته بلکه عنعنه ده، یعنی اعين الحكم عن ذر... او د سماع او عنعنه فرق مشهور او ظاهر دې. (۴)

امام بخاری رحمته الله چه د نضر بن شمیل رحمته الله کوم قول دلته تعلیقا ذکر کړې دې هغه امام مسلم رحمته الله په خپل صحیح کښ د اسحاق بن منصور په طریق سره موصولا ذکر کړې دې ونصه: « وَحَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ شَيْبِلٍ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنِ الْحَكَمِ قَالَ سَمِعْتُ ذُرًّا عَنِ ابْنِ عُثَيْدٍ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي زَيْدٍ قَالَ قَالَ الْحَكَمُ وَقَدْ سَمِعْتُهُ مِنْ ابْنِ عُثَيْدٍ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي زَيْدٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَجُلًا أَلَى عُمَرَ فَقَالَ... » (۵)
حافظ صاحب رحمته الله فرمائی چه د دې نه علاوه ابو نعیم اصبهانی رحمته الله هم په المستخرج کښ د اسحاق بن راهویه عن النضر په طریق سره دا موصولا ذکر کړې دې، (۶) هم دا خبره علامه عینی رحمته الله هم نقل کړې ده. (۷)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱، ۲۲ ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۵

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۰

(۳) ونصه: قلت یحتمل ان یکون من کلام النضر وهو الظاهر. (عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲)

(۴) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۳۱۹، ۲۲۰

(۵) مسلم، کتاب الحيض، باب التيمم، رقم ۸۲۲ وانظر كذلك: تعليق التعلیق ج ۲ ص ۱۸۶

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۱

حافظ صاحب رحمته په تغلیق التعلیق کښ د اسحاق بن راهویه عن النضر سند ذکر کړې دې. (۱) خو ماته په المستخرج کښ په دې طریق سره دا روایت ملاؤ نه شو، بلکه هلته د شعبه د نقل کونکو درې راویانو ذکر دې، یو سلیمان بن حرب، دویم محمد بن جعفر او دریم ابن ابی عدی. (۲) په دې کښ نضر بن شمیل نشته. والله اعلم

۳۳۳. حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ ذَرِّ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيهِ أَنَّهُ شَهِدَ عُمَرَوَّ قَالَ لَهُ عُمَارٌ: كُنَّا فِي سَرِيَةٍ فَأَجْنَبْنَا وَقَالَ ثَقَلُ فِيهِمَا

رجال الحديث

سلیمان بن حرب: دا ابو ایوب سلیمان بن حرب بن بجیل از دی بصری رحمته دې. د هغه تذکره په کتاب الایمان، باب من کره ان يعود فی الکفر، کما یکره ان یلغی فی النار من الایمان! کښ تیره شوې ده. (۱) د دې حدیث باقی ټول راویان په مخکښ باب کښ ذکر شوې دي. (۲) شرح حدیث: دا د دې باب دریم روایت دې، چه پکښ د امام بخاری رحمته شیخ سلیمان بن حرب دې، او د دې روایت نه معلومه شوه چه سیدنا عمر رضی الله عنه ته هم جنابت رسیدلې وو، (لکه چه د سیدنا عمار رضی الله عنه د قول «فاجنبنا» نه معلومیږي، ځکه چه د سیدنا عمر رضی الله عنه اجتهاد د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه د اجتهاد مخالف وو. (۳)

قوله: فی سرية: بتخفيف الراء مكسوة وتشديد الياء مفتوحة! د دې ماده س، ر، ي ده، جمع نې سړایا ده د دشمن طرف ته لیرې شوې هغه وړې دستې ته وئیلې شی کومه چه په څلور سوه کسانو باندې مشتمل وی. دا د «الشئ السري» نه ماخوځ دې کوم چه غوره او نفیس څیز ته

(۱) ونصه: قَالَ السَّراج فِي الْمَسندِ فِيمَا قَرَأَتْ عَلَيَّ فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ الْمُقدِسِيَّةُ أَنبَأَكُم أَبُو نصر ابْنُ الشَّيرَازِي عَنْ مُحَمَّدٍ بْنِ إِبْرَاهِيمَ [بْنِ مَنْذَه] أَنَّ مَسْعُودَ بْنَ الْحَسَنِ [الثَّقَفِيَّ] أَخْبَرَهُمْ أَنَا أَبُو عَمْرٍو بْنِ مَنْذَه عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الْخُفَّافِ عَنْهُ ثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ [بْنِ رَاهَوِيَّة] أَنَا النَّضْرُ بْنُ شَمِيلٍ وَوَهَبُ بْنُ جَرِيرٍ قَالَا ثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ ذَرِّ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيهِ أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ عُمَرَ عَنِ الْجَنْبِ لَا يَجِدُ الْمَاءَ .... ۱۸۶ / ۲

(۲) ونصه: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ ثَنَا يُونُسُ ثَنَا أَبُو داود وَحَدَّثَنَا حَبِيبُ ثَنَا يَوْسُفُ الْقَاضِي ثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ ثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ حَدَّثَنِي أَبِي ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ وَحَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ الْحَسَنِ ثَنَا يَوْسُفُ بْنُ يَعْقُوبَ ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ ثَنَا ابْنُ أَبِي عَدِي قَالُوا ثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ ذَرِّ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيهِ أَنَّ رَجُلًا أَتَى عُمَرَ فَقَالَ إِنِّي أَجْنَبْتُ فَلَمْ أَجِدِ الْمَاءَ .... الخ (المستخرج على صحيح مسلم لابی نعيم الاصبهاني، باب التيمم رقم ۸۱۲ ج ۱ ص ۴۰۴، دار الكتب العلمية)

(۳) اوگورئ: كشف الباری، كتاب الایمان ج ۲ ص ۱۰۵

(۴) اوگورئ: باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ رقم ۳۳۸

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

ونیلې شی، او سریه ته هم په دې مناسبت سره سریه ونیلې شی چه دا د لښکر په خیار او تجربه کار ماهر افرادو باندې مشتمل وی. د دې په وجه تسمیه کښ دا هم ونیلې شوې دی چه چونکه دا خفیه او سری طور د دشمن په علاقه کښ داخلېږی، په دې وجه ورته سریه ونیلې شی. د دې قول مطابق به د دې ماخذ اشتقاق (س) وی، خو ظاهره ده چه دا وجه صحیح نه ده، ځکه چه د (س) حروف اصلی س، ر، ر، دی، یعنی لام کلمه ئې راء ده، او د سریه اصلی حروف س، ر، ی، دی او لام کلمه ئې یاء ده. (۱)

قوله: فأجنبنا: علامه عینی رحمته الله د دې معنی کړې ده «مرناجنبنا» یعنی مونږ جنبی شو، بیا فرمائی چه د (جنب) اطلاق په مفرد، تشبیه، جمع، مذكر او مؤنث ټولو باندې یو شان کیږی. (۱)

قوله: تفل فیهما: ای فی الیدین... یعنی په خپلو دواړو لاسونو کښ ئې اوتهوکل.

قوله: تفل: د باب ضرب او نصر دواړو نه استعمالیږی، «تفل» او «تغال» لاړو ته ونیلې شی، دا بزاق (تهوکل) سره مشابه دې، یعنی تفل هغه پوکی ته وائی چه په هغې کښ لږې شان لاړې ګډې وی، هم د دې نه «تفل الراق» د دم کونکی پهوکی دې. خو تفل د بزاق نه کم وی، نث د هغې نه کم او نفخ د ټولو نه ادنی وی. د باقی حدیث شرح مخکښ ذکر شوې ده.

۳۲۴: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ ذَرَّ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي قَالَ قَالَ عَمْرٍو لِعُمَرَ تَمَعَّكَتُ فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَكْفِيكَ الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ»

رجال الحديث

محمد بن کثیر: دا ابو عبدالله محمد بن کثیر عبدی بصری رحمته الله دې د هغه تذکره په کتاب العلم، باب الغضب فی الموعظة والتعليم اذا رای ما یکره کښ تیره شوې ده. (۲)

د دې حدیث د باقی ټولو راویانو تذکره په مخکښ باب کښ شوې ده. (۱)

شرح حدیث: دا د دې باب څلورم حدیث دې کوم چه امام بخاری رحمته الله د محمد بن کثیر رحمته الله نه روایت کړې دې.

قوله: تمعكت ای تمرغت: زه اولوغړیدم. (۳) و قد مر مستوفی.

(۱) النهایة ج ۱ ص ۷۷۳، وکذا فی عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

(۳) اوگوری: کشف الباری، کتاب العلم ج ۳ ص ۵۳۶ - ۵۳۸

(۴) اوگوری: کتاب التیمم، باب التیمم هل ینفخ فیهما؟ رقم ۳۳۸

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

قوله: يَكْفِيكَ الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ: د اصیلی و غیره په روایت کښ (والکفان) راغلې دې، په رفع سره، د دې وجه خو ظاهره ده چه د دې عطف په (الوجه) باندې دې، کوم چه د (يکفی) فاعل کیدو د وجې نه مرفوع دې. (۱) او د ابوذر او کریمه په روایت کښ (الکفین) راغلې دې یعنی د نصب په حالت کښ او حال دا چه (الوجه) مرفوع دې، د دې روایت توجیه به دا وی چه (الوجه) خو به د فاعلیت په وجه باندې د مخکښ په شان مرفوع وی، او (الکفین) به د مفعول معه کیدو د وجې منصوب وی او واژه به په معنی د (مع) وی، نو تقدیر به داسې وی:

(يَكْفِيكَ الْوَجْهَ مَعَ الْكَفَيْنِ) (۲)

د ابوذر او کریمه دا روایت حافظ ابن حجر رحمته الله د (الوجه والکفین) دواړو په نصب سره هم بیان کړې دې! او د دواړو د منصوب کیدو وجه مفعولیت دې، یعنی د فعل مقدر دپاره به مفعول جوړېږي او هغه فعل مقدر به یا خو (اعفی) وی یا (تسمح) نو په اول صورت کښ به تقدیر داسې وی: يَكْفِيكَ اَعْفَى الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ... او په دویم صورت کښ به تقدیر داسې وی: (يَكْفِيكَ اَنْ تَسْمَحَ الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ) (۳)

علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب رحمته الله په دې دوه توجیهاتو باندې رد کړې دې او فرمائی چه په اول صورت کښ به (یعنی: يَكْفِيكَ اَعْفَى الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ) فعل (يَكْفِيكَ) بغیر د فاعل نه پاتې شی او په دویم صورت (يَكْفِيكَ اَنْ تَسْمَحَ الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ) کښ فاعل راغلې دې، لهذا د دې تقدیر ضرورت نشته. (۴)

خو زما خیال دې چه د دې تردید ضرورت نشته، ځکه چه د نحوی ترکیب اعتبار سره په دې کښ په ظاهره هیڅ د اشکال خبره نشته، که په اول صورت کښ د فعل فاعل نشته نو وړاندې د هغې وضاحت راځی، یعنی چه کله ئې (يَكْفِيكَ) او فرمائیل، چه ستا دپاره کافی دی، اوس سوال دا دې چه څه کافی دی؟ نو (اعفی الوجه والکفین) سره د دې وضاحت اوشو چه مخ او دواړه لاسونه (یعنی د هغې مسح کول، کافی دی. کوم چه اگر چه د (اعفی) دپاره مفعول جوړېږي خو معنی فاعل دی. او که په دویم صورت کښ د علامه عینی رحمته الله مراد د فاعل نه (اَنْ تَسْمَحَ) دې نو په دې کښ هیڅ قباحت نشته، ځکه چه اصل اشکال هم دا دې چه (يَكْفِيكَ الْوَجْهَ وَالْكَفَيْنِ) چه

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۶

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۶

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

کله دواړه منصوب وی نو فاعل به څوک وی؟ نو حافظ صاحب په دې تقدیر سره د فاعل طرف ته اشاره او کړه او که د علامه عینی د فاعل نه مراد بل څه څیز دې نو هغه دلته نشته، بلکه فاعل «ان تمسح» دې، یعنی «تمسح الوجه والكفین» دا جمله د ان ناصبه د وجې نه د مصدر په تاویل کښ کیدو سره د «یکفیک» دپاره فاعل دې، پس تقدیر به داسې وی: «یکفیک مسح الوجه والكفین» والله اعلم.

په دریم روایت کښ دا دی چه الوجه او الکفین دواړه مجرور اولوستلې شی. امام جمال الدین محمد بن عبدالله صاحب الفیه فی النحو! کوم چه د امام ابن مالک په نوم سره مشهور دېو هغه د دې روایت (یعنی د دواړو د مجرور کیدو) دوه توجیهات بیان کړې دی. اول توجیه دا ده چه دا دواړه د مضاف الیه کیدو د وجې نه مجرور دی او مضاف مقدر دې، اصل وو: «یکفیک مسح الوجه والكفین» نو مضاف حذف کړې شو او مضاف الیه مجرور په خپل حالت باندې باقی پریخودلې شو.

دویمه توجیه دا ده چه په «یکفیک» کښ دویم کاف ضمیر منصوب متصل نه وی، بلکه حرف جر زائد وی لکه په آیت کریمه «لیس کثله شی» کښ کاف حرف جر زائد دې. (۱) په دې تقدیر باندې به د کاف مابعد مجرور لفظاً او مرفوع محلاً بنا بر فاعلیت وی، مطلب په دا وی چه «یکفی الوجه والكفان» ځکه چه حرف جر کله زائد وی یا شبیه بالزائد وی نو هغه د فعل یا شبه فعل سره نه متعلق کیږی. د نحو په کتابونو کښ به تاسو دا بحث لوستلې وی. (۲) زما خیال دې چه په دې کښ نحو اعتبار سره ډیر تکلف او څه ضعف هم دې! په اوله توجیه

(۱) شواهد التوضیح. والتصحیح لمشکلات الجامع الصحیح، البحث السادس والستون فی جواز افراد المضاف المثنی وفي توجیه قوله ﷺ: یکفیک الوجه والكفین. (ص: ۱۳۰، ۱۳۱، مطبعة. الانوار الاحمدية. الہ اباد)

(۲) قال الشيخ مصطفى الغلاني: حرف الجر على ثلاثة أقسام أصلی وزائد وشبيه بالزائد ... والزائد ما يستغنى عنه إعراباً، ولا يحتاج إلى متعلق. ولا يستغنى عنه معنى، لأنه إنما جيء به لتوكيد مضمون الكلام، نحو "ما جاءنا من أحد" ونحو "ليس سعيداً بمسافر". والشبيه بالزائد ما لا يمكن الاستغناء عنه لفظاً ولا معنى، غير أنه لا يحتاج إلى متعلق. (جامع الدروس العربية ج ۳ ص ۱۵۱)

وفي عدة السالك الى تحقيق اوضح المسالك: والقسم الثاني حرف الجر الزائد، هو ما ليس له معنى خاص، وانما يؤتى به لمجرد التوكيد، وليس له متعلق لا مذکور ولا محذوف.

والقسم الثالث: حرف الجر الشبيه بالزائد، وهو ماله معنى خاص كالحرف الاصلی، وليس له متعلق كالزائد، فقد اخذ شياً من الحرف الاصلی واخذ شياً من الحرف الزائد. (۳/۷، المكتبة العصرية)

وقال ابن عصفور الاشبيلي: وحروف الجر لا بد لها مما تتعلق به ظاهراً او مضمراً، الا حروف الجر الزوائد نحو: بحسبك زيد! وامثاله (شرح جمل الزجاجة، باب حروف الخفض، ما تتعلق به حروف الجر ج ۱ ص ۴۹۹، دار الكتب العلمية)

کښ خو دا خبره ده چه عموما کله مضاف حذف کولې شی نو مضاف الیه په خپل اعراب باندې باقی نه شی پریخودلې، بلکه د مضاف اعراب ورته ملاوړې کماي قوله تعالى: ﴿وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا﴾^(۱) په دې کښ په «اهل القرية» او «اهل العير» دواړو خایونو کښ مضاف حذف کړې شوې دې او د هغه نصب مضاف الیه ته ورکړې شوې دې.^(۲) او د دویمې توجیه تضعیف د رسم کتابت نه کيږي، مطلب دا دې چه که په دې «یکفیک» کښ دویم کاف حرف جر زائد وي، نو په کتابت کښ هغه فعل (یکفی) نه جدا او د روستو کلمې سره به متصل وي، یعنی «یکفی کالوجه» دلته په روایت کښ چه هغه په کوم حالت کښ دې په دې کښ د هغه ضمیر منصوب متصل کیدل متبادر، ظاهر او واضح دی.^(۳)

امام ابن مالک د دې دویمې توجیه په صورت کښ (چه پکښ کاف ته حرف جر زائد منلې شوې دې او مابعد لره مجرور لفظا مرفوع محلا) یو ترکیبي احتمال بل بیان کړې دې او هغه دا چه «الکفان» دې مرفوع اولوستلې شی او د هغې عطف دې وی د «الوجه» مجرور په محل باندې،^(۴) ځکه چه «الوجه» اگر چه لفظا مجرور دې د حرف جر د وجې نه، خو هغه محلا مرفوع دې بناء بر فاعلیت

اوس د ترکیبي احتمالات په اعتبار سره په دې جمله کښ پنځه صورتونه شو، که «الوجه» مرفوع لوستلې شی نو «الکفین» به یا مرفوع لوستلې شی یا منصوبو دا دوه صورتونه شو، او که «الوجه» منصوب اولوستلې شی نو «الکفین» به منصوب لوستلې شی، درې صورتونه

^(۱) یوسف: ۸۲

^(۲) فی جامع الدروس: إذا أمنوا اللباس والإيهام حذفوا المضاف وأقاموا المضاف إليه مقامه. وأعرابه بإعرابه. ومنه قوله تعالى {وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا}، والتقدير وأسأل أهل القرية وأصحاب العير. (ج ۳ ص ۱۶۳)

وقال الامام جمال الدين ابن هشام الانصاري: يجوز أن يحذف ما علم من مضاف ومضاف إليه. فإن كان المحذوف المضاف؛ فالغالب أن يخلفه في إعرابه المضاف إليه؛ نحو: {وَجَاءَ رَبُّكَ}؛ أي: أمر ربك. ونحو: {وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ}؛ أي: أهل القرية. وقد يبقى على جره؛ وشرط ذلك في الغالب: أن يكون المحذوف معطوفاً، على مضاف بمعناه؛ كقولهم: "ما مثل عبد الله ولا أخيه يقولان ذلك" أي: ولا مثل أخيه؛ بدليل قولهم: "يقولان" بالثنائية (أوضح المسالك إلى الفية ابن مالک، باب الاضافة ج ۳ ص ۱۵۰، ۱۴۹، المكتبة العصرية) كذا في النحو الوافي. باب الاضافة: ۹۶. حذف المضاف. حذف المضاف إليه، نعمت احدهما: ج ۳ ص ۱۵۷ - ۱۶۰، دار المعارف.

^(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۶

^(۴) شواهد التوضیح والتصحيح: ص ۱۳۱

شو، او که «الوجه» مجرور اولوستلې شی نو «الکفین» به مجرور لوستلې شی یا مرفوع، دا کل پنځه صورتونه شو. دا تاسو داسې هم بیانولې شی؛ یا دواړه «الوجه والکفان» به مرفوع وی، یا به دواړه منصوب وی، یا به دواړه مجرور وی، یا به اول مرفوع او دویم به منصوب وی او یا به اول مجرور او دویم مرفوع وی.

امام ابن مالک اولنی صورت ته اچود او څلورم صورت ته جید وئیلې دې. (۱)
بهر حال! په دې ټولو صورتونو کېن د دې مطلب هم دا دې چه د کفین نه د زائد حصې مسح فرض نه ده، هم دا د امام احمد، اسحاق، ابن جریر، ابن المنذر او ابن خزیمه رحمهم الله وغیره مذهب دې، امام نووی رحمته الله فرمائی چه ابو ثور وغیره د امام شافعی رحمته الله نه قدیم قول هم دا نقل کړې دې، خو ماوردی د دې نه انکار کړې دې. امام نووی رحمته الله فرمائی چه دا انکار مردود دې ځکه چه ابو ثور ثقه امام دې، بیا فرمائی اگر چه دا قول مرجوح دې خو د دلیل په اعتبار سره مضبوط دې. هم دا علامه خطابی د اصحاب الحدیث نه او ابن الجهم وغیره د امام مالک رحمته الله

نه نقل کړې دې. (۲) د جمهورو رائي د دې خلاف ده. وسایل تفصیله.

۳۳۵: «حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ عَنْ ذَرِّعٍ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيزٍ (۳) قَالَ شَهِدْتُ عُمَرَ فَقَالَ لَهُ عُمَارُ وَسَاقُ الْحَدِيثِ»

رجال الحديث

مسلم: دا ابو عمرو مسلم بن ابراهيم القصاب فراهیدی بصری رحمته الله دې، د هغه تذکره په کتاب

الایمان، باب زیادة الايمان ونقصانه کېن تیره شوې ده. (۴)

د باقی راویانو تذکره په مخکېن باب کېن شوې ده. (۵)

شرح حدیث: دا د دې باب پنځم روایت دې، کوم چه امام بخاری رحمته الله د یو بل شیخ مسلم بن ابراهيم نه روایت کړې دې، په دې روایت کېن امام بخاری رحمته الله متن نه دې ذکر کړې بلکه دا ئې وئیلې دی چه: «وساق الحديث» ... د دې نه متبادر هم دا ده چه د دې الفاظ او د مخکېن حدیث الفاظ یو دی. (۶)

(۱) ونصه ابن خزيمه في صحيحه: وان رفع الوجه وهو الوجه الجيد، فالكاف ضمير المخاطب، ويجوز في الكفين حينئذ الرفع بالعطف وهو الاجود، والنصب على انه مفعول معه. (شواهد التوضيح والصحيح ص: ۱۳۱)

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵ و عمدة القاری ج ۴ ص ۲۲

(۳) الحديث قد تقدم تخريجه في الباب السابق: باب التيمم هل ينفع فيهما رقم ۳۳۸

(۴) اوگوری: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۴۵۵، ۴۵۶

(۵) اوگوری: باب التيمم هل ينفع فيهما؟ رقم ۳۳۸

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

قوله: فقال له عمار: علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ دغہ شان پہ بعض نسخو کنب **(تقال)** دے، پہ فاء عاطفہ سرہ، پہ دے صورت کنب بہ پہ ماقبل باندے د دے عطف وی، او پہ بعض نسخو کنب **(قال له عمار)** بغیر د فاء نہ راغلی دے، پہ دے صورت کنب پہ دا جملہ حالیہ وی، ^(۱) یعنی دا پہ مخکنیں جملہ کنب مذکور مفعول بہ (چہ عمر دے) نہ بہ حال وی، مطلب بہ دا وی چہ زہ د عمر سرہ موجود اوم چہ کله عمار ہغہ تہ دا اوئیل!

قوله: وساق الحديث: الحديث کنب الف لام عہدی دے، او معہود حدیث مذکور دے کوم چہ مخکنیں تیر شو، مطلب بہ دا وی چہ: وساق الحديث المذكور انفا... ^(۲) د حدیث پورہ تشریح مخکنیں ذکر شوے دہ.

۳۳۶: ﴿حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكِيمِ عَنْ ذَرِّعٍ عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيهِ ^(۳) قَالَ قَالَ عَمَارٌ فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدَهُ الْأَرْضَ فَمَسَحَ وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ﴾ [ر: ۳۳۱]

رجال الحديث

محمد بن بشار: دا مشہور امام حدیث ابوبکر محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمہ اللہ دے، د ہغہ لقب بNDAR دے، د ہغہ حالات پہ کتاب العلم، باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتخولہم بالسوطة والعلم کی لاینفروا... د لاندے تیر شوے دی! ^(۴)

غندر: دا ابو عبد اللہ محمد بن جعفر ہذلی بصری رحمہ اللہ دے، د غندر پہ لقب سرہ مشہور دے، د ہغہ تذکرہ پہ کتاب الایمان، باب ظلم دون ظلم کنب تیرہ شوے دہ. ^(۵)

د حدیث د باقی شیرو راویانو تذکرہ پہ مخکنیں باب کنب تیرہ شوے دہ. ^(۶)
شرح حدیث: شاتہ د نضر بن شمیل پہ طریق کنب دا خبرہ راغلی وہ چہ حکم دا روایت د سعید بن عبد الرحمن (کوم چہ د ہغہ شیخ الشیخ دے)، براہ راست (د ذر د واسطی نہ بغیر) ہم اوریدلے دے، او پہ باقی طرق کنب دا خبرہ نشہ، نو حافظ صاحب رحمہ اللہ فرمائی چہ د دے نہ روستو د باقی طرق ذکر کولو سرہ امام بخاری رحمہ اللہ د نضر بن شمیل دے تفرد تہ اشارہ کوی. ^(۷)

^(۱) عمدۃ القاری ج ۴ ص ۲۳

^(۲) عمدۃ القاری ج ۴ ص ۲۳. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۱

^(۳) الحديث قد تقدم تخريجه في الباب السابق: باب التيمم هل ينفخ فيهما رقم ۳۳۸

^(۴) اوگورئی: کشف الباری کتاب العلم ج ۳ ص ۲۵۸ - ۲۶۱

^(۵) اوگورئی: کشف الباری، کتاب الایمان ج ۲ ص ۲۵۰، ۲۵۱

^(۶) باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ رقم ۳۳۸

^(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

امام بخاری رحمته الله د غندر په طریق سره هم متن انتهای مختصر ذکر کړې دې. حافظ صاحب فرمائی چې امام احمد د غندر په طریق سره دا ذکر کړې دې، هم دغه شان ابن خزیمه هم په خپل صحیح کښ د محمد بن بشار عن غندر په طریق سره ذکر کړې دې، د هغې متن پوره دې، په هغې کښ د سیدنا عمر رضی الله عنه قصه هم ده، او د نفخ ذکر هم پکښ دې. (۱)

په دې طریق کښ او په باقی پنځه طرق کښ د سند په طریق سره فرق دې چې په دې طریق کښ امام بخاری رحمته الله او امام شعبه رحمته الله ترمینځه دوه واسطې دي، او په باقی طرق کښ د هغوی ترمینځه یوه واسطه ده. (۲) لهذا دا سند نازل دې د باقی سندونو نه.

په احادیث الباب کښ ذکر شوي مسئله کښ د حضرات ائمه کرام رضی الله عنهم مسلک : د احادیث الباب نه دا معلومېږي چې په تیمم کښ به یو ضرب وی او په هغې سره به د مخ او دواړو ورغوو مسح کولې شی، پس دلته دوه مسئلې دي، په دواړو کښ د فقهاء کرامو اختلاف دې. یوه مسئله خو دا ده چې په تیمم کښ ضربونه څومره دي؟ یو یا دوه یا د دې نه زیات؟ دویمه مسئله دا ده چې د لاسونو مسح د کوم ځانې پورې ده؟ صرف د ورغوو پورې، یا څنگلو پورې یا که د هغې نه هم پورته؟ د مخکښ مسئلې متعلق اگر چې امام بخاری رحمته الله وړاندې یو مستقل باب «التیمم ضربة» په عنوان سره ذکر کړې دې، خو چونکه په دواړو مسئلو کښ د حضرات فقهاء کرام مستدلات تقریباً یو دي، په دې وجه د ترتیب او تسهیل د وجې نه به مونږ دواړه مسئلې دلته په دې باب کښ ذکر کوو.

په ضربات تیمم کښ د حضرات فقهاء کرام رضی الله عنهم اختلاف! په دې مسئله کښ د علماء کرامو پنځه اقوال دي!

اول قول امام اوزاعی، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، عطاء، مکحول، شعبی، ابن المنذر او ابن خزیمه وغیره فرمائی چې «ضربة واحدة» چې په تیمم کښ به صرف یو ضرب وی (۳) د امام مالک رحمته الله نه یو روایت هم دغه شان دې. (۴)

(۱) ونصه : حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ ، عَنْ الْحَكَمِ ، عَنْ ذَرٍّ ، عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيزٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، أَنَّ رَجُلًا أَتَى عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ فَقَالَ : إِنِّي أَجْتَنَّبُ فَلَمْ أَجِدِ الْمَاءَ ، فَقَالَ عُمَرُ : لَا تُصَلِّ ، فَقَالَ عُمَرُ : أَمَا تَذَكَّرُ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ أَنَا وَأَنْتَ فِي سَرِيَّةٍ فَأَجْتَنَّبْنَا ، فَلَمْ نَجِدِ الْمَاءَ ، فَأَمَّا أَنْتَ فَلَمْ تُصَلِّ . وَأَمَّا أَنَا فَنَمَعْتُكَ فِي التَّرَابِ فَصَلَّيْتَ . فَلَمَّا أَتَيْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لَهُ . فَقَالَ : إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ . وَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِهِ عَلَى الْأَرْضِ ، ثُمَّ نَفَخَ فِيهَا ، وَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ . (صحيح ابن خزيمة، ج۱ ابواب التيمم، باب النفخ في اليدين بعد ضربهما على التراب للتيمم، رقم ۲۶۸، ج ۱ ص ۱۶۸، المكتب الاسلامي)

(۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۳۳، فتح الباري ج ۱ ص ۴۴۶، شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۲۱، ارشاد الساري ج ۵۸۷

(۳) عمدة القاري ج ۴ ص ۱۹، فتح الباري ج ۱ ص ۴۵۵، مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، المغني ج ۱ ص ۱۵۴

(۴) اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۱

دویم قول : امام شافعی، امام ابوحنیفه، سفیان ثوری او په یو روایت کښ امام مالک رحمهم الله فرمائی چه دوه ضربونه دی. (۱) هم دا د عبدالله بن عمر، جابر بن عبدالله رحمهم الله، عبدالله بن المبارك، ابراهیم نخعی او حسن بصری رحمهم الله زانې ده. (۲)

دریم قول : سعید بن المسيب او ابن سيرين فرمائی چه درې ضربات دی. «ضربة للوجه، ضربة للكفين وضربة للذراعين» (۳)

بعض علماء کرامو د ابن سيرين رحمهم الله نه نقل کړی دی : «ضربة للوجه وضربة لليدين وضربة لهما» (۱) یعنی یو کړت دې مخ مسح کړی بیا دې دواړه لاسونه او په دریم کړت دې ضرب واخلو سره د مخ او لاسونو دواړو مسح او کړی، بیا دا د کیفیت عمل په اعتبار سره یو مستقل قول کیدی شي، ځکه چه ما ونيلې وو چه په دې مسئله کښ څلور یا پنځه اقوال دی.

څلورم قول : دبعض علماء کرامو دې، چه څلور ضربات به وی. «ضريتان للوجه وضريتان لليدين» ابن بزيه په شرح الاحکام کښ ددې قول نقل کولو نه پس فرمائی : «وليس له اصل من السنة» (۲) د موطاء امام مالک (۳) او المدونة الكبرى (۴) د ظاهر نه معلومېږي چه امام مالک رحمهم الله په دې مسئله کښ د احناف او شوافع سره دې، خو حضرت شيخ الحديث صاحب په اوجز المسالك کښ

(۱) مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، والفيض السمانی ج ۱ ص ۱۵۲

(۲) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۶

(۳) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۶، الفيض السمانی ج ۱ ص ۱۵۲، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹ ... علامه عینی او امام طحاوی یو بل قول هم په دې مسئله کښ ذکر کړې دې هغه دا چه دوه ضربونه به وی او په هر ضرب سره به د مخ او دواړو لاسونو تر څنگلو پورې مسح وی. «ضربتان، مسح بكل ضربة منهما وجهه وذراعيه ومرفقيه» عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، ومختصر اختلاف العلماء، ج ۱ ص ۱۴۷، خو علامه خطابی رحمهم الله دا قول رد کړې دې او فرمائی : لم يقل ذلك احد من اهل العلم غيرهما في علمي. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، امام طحاوی رحمهم الله د دې قول نقل کولو نه پس فرمائی : قال ابو جعفر : لم يخبر احد من اهل العلم غيرهما انه مسح بكل واحدة من الضربتين وجهه وذراعيه. مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۷

(۳) فقی الموطاء : وسئل مالك كيف التيمم وأين يبلغ به فقال يضرب ضربة للوجه وضربة لليدين ويمسحهما إلى المرفقين. كتاب الطهارة. باب العمل في التيمم. رقم ۱۲۰.

(۴) وفيه : التيمم من الجنابة والوضوء سواء والتيمم ضربة للوجه وضربة لليدين يضرب الأرض بيديه جميعاً ضربة واحدة، فإن تعلق بهما شيء نقضهما نقضاً خفيفاً ثم مسح بهما وجهه ثم يضرب ضربة أخرى بيديه فيبدأ باليسرى على اليمنى... وأرانا ابن القاسم بيديه وقال: هكذا أرانا مالك ووصف لنا... عن أبي أمامة الباهلي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "في التيمم ضربة للوجه وأخرى للذراعين". (۱/۴۲)

د فقه مالکيه د مختصر الخلیل او مختصر عبدالرحمن په حوالې سره ذکر کړې دي چه د امام مالک رحمته الله علیه په نزد اول ضرب فرض او دویم سنت دي. او وئیلې ئې دي چه د دې نه معلومیږي چه امام مالک رحمته الله علیه په دې مسئله کښ د امام احمد رحمته الله علیه سره دي. (١) علامه زرقانی رحمته الله علیه په شرح الموطاء کښ د امام مالک رحمته الله علیه نه دوه مذاهب نقل کړي دي، خو رجحان ئې هم دې طرف ته ظاهر کړې دي چه یو ضرب فرض دي. (٢)

په دې اقوالو کښ اول او دویم قول زیات مشهور دي او اهم دي ځکه چه د دې قائلین ائمه اربعه دي، هم په دې وجه حضرات فقهاء او محدثین د دې نه زیات بحث کوي. (٣) اوس خلاصه دا شوه چه د امام مالک رحمته الله علیه په نزد په تیمم کښ یو ضرب دي. د امام شافعی او امام ابو حنیفه رحمته الله علیه په نزد دوه ضربونه دي. د امام مالک رحمته الله علیه نه دواړه اقوال روایت شوي دي. د حنابله دلیل : په دې سلسله کښ د حنابله مشهور دلیل حدیث عمار رضی الله عنه دي، چه په هغې کښ عمار رضی الله عنه فرماني :

﴿بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَاجَةٍ فَأَجْتَنَّبْتُ فَلَمْ أَجِدِ الْمَاءَ فَتَمَرَّغْتُ فِي الصَّعِيدِ كَمَا تَمَرَّغُ الذَّابَّةُ قَدْ كَرِهْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَصْنَعَ هَكَذَا فَضَرَبَ بِكَفَيْهِ ضَرْبَةً عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ نَفَسَهَا ثُمَّ مَسَحَ بِهَا ظَهْرَ كَفَيْهِ بِشِمَالِهِ أَوْ ظَهْرَ شِمَالِهِ بِكَفَيْهِ ثُمَّ مَسَحَ بِهَا وَجْهَهُ﴾ (٤)

یعنی : زه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د یو کار دپاره اولیرلم (په لاره کښ) ماته د غسل حاجت پیدا شو او اوبه ملاؤ نه شوي، نو زه د حیوان په شان په زمکه باندې اولوغړیدم، بیا ما رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ته د دې ذکر او کړو نو رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم اوفرمائیل چه ستا دپاره صرف داسې کول کافی وو، او رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم په خپل لاس سره یو ضرب اولگولو، بیا ئې هغه اوځنډلو! بیا ئې په گس لاس باندې د ښی لاس په شا مسح اوکړه، یا (ئې داسې اووې چه) په ښی لاس سره ئې د گس لاس په شا باندې مسح اوکړه. بیا ئې پرې د خپل مسح اوکړه. د دې حدیث نه معلومه شوه چه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم په تیمم کښ یو ضرب لگولي دي، د دې نه

(١) ونصه : قلت وفي مختصر الخليل ومختصر عبدالرحمن في فقه المالكية : جعل الضربة الاولى فريضة، والثانية سنة، فعلم ان الراجح في مذهب مالك الموافقة مع أحمد رحمه الله ... ج ١ ص ٥٧١

(٢) شرح الزرقاني ج ١ ص ١١٣

(٣) مولانا عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه باقی اقوال غیر معتبر گنرلو سره فرماني : وهذه الاقوال هي التي لكل منها اصل من الروايات الحديثية، واما ما سواها من تربع الضربة وتثليث الضربة وتثنية الضربة بحيث يمسح بكل واحدة كلا من الوجه واليدين فلا عبرة به، فلنعرض عنه ونحقق الحق في الاقوال التي لها اصل من السنة. (السعاية ج ١ ص ٥١٠)

(٤) صحيح البخاري، كتاب التيمم، باب التيمم ضربة، رقم ٣٤٧، واخرجه مسلم في كتاب الحيض، باب التيمم رقم ٨١٩، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ٣٤٧، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب تيمم الجنب، رقم ٣٢١، وذكره ابن قدامة في المغني ج ١ ص ١٥٤.

حنابله استدلال کولو سره د یو ضرب د جوب قائل دی.

د جمهور مستدلات: جمهور چه په هغوی کښ احناف، شوافع او په یو قول کښ امام مالک رحمهم الله هم شامل دي، د هغه احادیثو نه استدلال کړې دي، چه په هغې کښ صراحة د ضربتین ذکر دي، په هغې کښ په بعض روایاتو باندې اگر چه څه کلام شته، خو مجموعی طور سره هغه قابل احتجاج و استدلال دی، او په تعدد طرق سره هم هغې ته تقویت ملاوېږي.

اولنې دلیل: د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه روایت: «عَنْ عَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ أَنَّهُ كَانَ يُحَدِّثُ أَنَّهُمْ تَمَسَّحُوا وَهُمْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالصَّعِيدِ لَصَلَاةِ الْفَجْرِ فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ، ثُمَّ مَسَّحُوا وَجُوهَهُمْ مَسْحَةً وَاحِدَةً، ثُمَّ عَادُوا فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ مَرَّةً أُخْرَى فَمَسَّحُوا بِأَيْدِيهِمْ كُلَّهَا إِلَى الْمَتَاكِيبِ وَالْأَبْطِاطِ مِنْ بَطْنِ أَيْدِيهِمْ» رواه ابو داؤد وغيره (۱)

سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه فرمائی چه هغه او نور صحابه کرام رضی الله عنهم د رسول الله صلی الله علیه و آله سره وو چه کله هغوی د سحر د مانځه دپاره په خاورې سره تیمم او کړو، پس یو کرت هغه ټولو صحابه کرام رضی الله عنهم خپل لاسونه په زمکه باندې اوو هل او په خپل مخ باندې نې یو کرت مسح او کړه، بیا دوباره (هم د دې فعل طرف ته واپس شو، پس) خپل لاسونه نې په خاوره باندې اوو هل او په هغې سره نې دخپلو پوره لاسونو او اوگو پورې اود لاسونو دننه حصې ترخونو پورې مسح کړل.

د سیدنا عمار رضی الله عنه دا روایت امام بیهقی رحمهم الله هم په السنن الکبری کښ نقل کړې دي:

«ونصه: عن عمار بن ياسر قال: هلك عقد لعائشة .... الخ» چه د ام المومنین سیده عائشه رضی الله عنها امیل وړک شو، د هغې نه روستو نې دا واقعه پوره ذکر کړه. د کتاب التیمم په شروع کښ دا واقعه په تفصیل سره تیره شوې ده، ددې روایت په اخره کښ دی: «وَكَانَ عَمَّارٌ يُحَدِّثُ: أَنَّ النَّاسَ طَفِقُوا يَمْسَحُونَ بِأَكْفِهِمُ الْأَرْضَ، فَيَمَسَّحُونَ وَجُوهَهُمْ، ثُمَّ يَعُودُونَ فَيَمْسَحُونَ بِهَا أَيْدِيَهُمْ إِلَى الْمَتَاكِيبِ وَالْأَبْطِاطِ ثُمَّ يُصَلُّونَ» (۲)

(۱) رواه ابو داؤد قال: حدثنا أحمد بن صالح، حدثنا عبد الله بن وهب، حدثني يونس، عن ابن شهاب، عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة حدثه، عن عمار بن ياسر، الخ ..... كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۱۸، ورقم ۳۱۹، ۳۲۰، قال أبو داود: وكذلك رواه ابن إسحاق، قال فيه: عن ابن عباس، وذكر ضربتين كما ذكر يونس (۱)، ورواه معمر عن الزهري ضربتين، وأخرجه النسائي في سننه برقم ۳۱۴، وابن ماجه برقم ۵۶۶، وأحمد في مسنده ج ۴ ص ۳۲۰، والبيهقي في السنن الكبرى ج ۱ ص ۲۰۸

(۲) رواه البيهقي في السنن الكبرى، في كتاب الطهارة، باب ذكر الروايات في كيفية التيمم عن عمار بن ياسر رضي الله عنه، وقال: أخبرنا الأستاذ أبو بكر: محمد بن الحسن بن فورك أخبرنا عبد الله بن جعفر حدثنا يونس بن حبيب حدثنا أبو داود حدثنا ابن أبي ذئب عن الزهري عن عبيد الله عن عمار بن ياسر، الخ رقم ۱۰۰۱، وقال: وكذلك رواه معمر بن راشد ويونس بن يزيد الأيلي والليث بن سعد وابن أخي الزهري وجعفر بن برقان عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن عمار، وحفظ فيه معمر ويونس ضربتين كما حفظهما ابن أبي ذئب، ج ۱ ص ۳۲۰، دار الكتب العلمية.

د دې روایاتو نه صفا معلومېږي چه کله د امیل په لتون کښ د مانځه واخت راغلو، اوبه نه وې او د تیمم حکم نازل شو نو د آیت تیمم نه هغوی یو خو په دې خبره باندې پوهه شو چه هغوی ته د مخ او د لاسونو د مسح کولو حکم کړې شوې دې، خو هغوی ته دا معلومه نه وه چه چه د لاسونو نه مراد پوره لاسونه د گوتو نه تر د اوږو پورې او ترخونو پورې دی یا د لاسونو څه حصه، په دې وجه هغوی د پوره لاسونو مسح اوکړه. او دویم دا چه هغوی ته د دوه ضربونو حکم کړې شوې دې. یو د مخ دپاره او دویم د لاسونو دپاره، په دې وجه هغوی دوه ضربونه استعمال کړل. (۱)

علامه شوکانی رحمته الله د سیدنا عمار رضی الله عنه د دې روایت متعلق لیکي :

﴿ وقد روى الطبرانی في الأوسط والصغير أنه صلى الله عليه وآله وسلم قال لعمار بن ياسر (يكفيك ضربة للوجه

وضربة للكفين) وفي إسناده إبراهيم بن محمد بن أبي يحيى وهو ضعيف وإن كان حجة عند الشافعي ﴾ (۱)

يعني د طبرانی په دې سند کښ ابراهيم بن محمد بن ابی يحيى ضعیف راوی دې، اگر چه د امام شافعی رحمته الله په نزد هغه حجت دې.

ابراهيم بن محمد متکلم فيه راوی دې د بعض علماء کرامو نه د هغه توثیق هم منقول دې، اگر چه محدثینو په هغه باندې جرح کړې ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب کښ نقل کړی دی چه يحيى بن سعيد رحمته الله فرمائی چه ما

د امام مالك رحمته الله نه د هغه په باره کښ تپوس اوکړو چه آیا هغه ثقه وو؟ نو وې فرمائیل چه نه:

عبدالله بن احمد د خپل والد محترم امام احمد بن حنبل رحمته الله نه نقل کوی چه هغه او فرمائیل :

﴿ كان قدريا، معتوليا، جهيا، كلابا فيه ﴾ (۲)

ابو طالب د امام احمد رحمته الله نه نقل کړی دی چه ﴿ لا يكتب حديثه ترك الناس حديثه، كان يروى احاديث

منكرة لا اصل لها ﴾ (۱)

بشر بن المفضل فرمائی چه ما د اهل مدينة د فقهاء کرامو نه د هغه په باره کښ تپوس اوکړو

نو ټولو اوئیل : ﴿ كذاب ﴾ (۲)

علي بن المديني رحمته الله د يحيى بن سعيد نه نقل کوی چه هغه فرمائی : ﴿ كذاب ﴾ (۳)

(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۹، ۴۸۰

(۲) نيل الاوطار. كتاب التيمم، باب صفة التيمم، رقم ۳۶۳، ج ۱ ص ۲۸۳

(۳) تهذيب الكمال ج ۱ ص ۱۵۸

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) پورته حواله

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿جہمی، ترکہ ابن المبارک والناس، کان یری القدر﴾^(۱)
ابن معین رحمۃ اللہ علیہ نہ دہغہ پہ بارہ کنب منقول دی چہ ﴿لیس بثقة.... کذاب فی کل ماروی﴾^(۲)
یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ ہغہ کنب درې بد خصلتونه دی: ﴿کان کذابا، وکان قدریا،
وکان رافضیا﴾^(۳)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ﴿متروک الحدیث، وقال فی موضع اخر، لیس بثقة ولا یتکب حدیثہ﴾^(۴)
د دې نہ علاوہ د امام شافعی او حمدان بن اسبہانی وغیرہ نہ د ہغہ پہ بارہ کنب توثیقی
کلمات ہم منقول دی

پس ربیع فرمائی چہ ما د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ نہ دا واوریدل چہ: ﴿کان ابراہیم بن ابی یحییٰ قدریا﴾ نو
ربیع تہ اوئیلې شو چہ بیا امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د ہغہ نہ روایات ولې واخستل؟ نو ہغہ اووې چہ
امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ بہ فرمائیل: ﴿لان یخرا ابراہیم من بعد احب الیہ من ان یکذب، وکان ثقة فی الحدیث﴾^(۵)
چہ د یو لوړ ځانې نہ راغور خیدل دہغہ خوښ وو خو دروغ وئیل ئی نہ وو خوښ: او ہغہ ثقہ وو.
ابن عدی فرمائی چہ ما احمد بن محمد بن سعید تہ اووې چہ آیا تہ د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ نہ
علاوہ بل څوک داسې پیژنې چا چہ د ابراہیم پہ بارہ کنب د ښہ رانې اظهار کړې وی؟ نو ہغہ
اووې چہ او! ماتہ احمد بن یحییٰ الاودی بیان اوکړو چہ ہغہ د حمدان بن اسبہانی نہ تپوس
اوکړو چہ آیا تہ د ابراہیم بن ابی یحییٰ پہ حدیث باندې اعتماد کوې؟ نو ہغہ او فرمائیل: او!
ابن عدی فرمائی چہ د دې کلام د نقل کولو نہ پس احمد بن محمد بن سعید ماتہ اووې.
﴿نظرت فی حدیث ابراہیم کثیرا، ولیس بمنکر الحدیث﴾^(۶)

چہ ما د ابراہیم پہ احادیثو کنب ډیر غور کړې دې، ہغہ منکر الحدیث نہ دې بیا ابن عدی د
احمد بن محمد بن سعید دا کلام نقل کولو نہ پس د دې پہ تائید کنب فرمائی: ﴿وهذا الذی
قالہ کما قال، وقد نظرت انا ایضاً فی حدیثہ الکثیر، فلم اجد فیہ منکر، الا عن شیوخ یحتملون، وانما یروی من
قبل الراوی عنہ او من قبل شیخہ، وهو فی جملة من یتکب حدیثہ﴾^(۷)

^(۱) پورتنہ حوالہ^(۲) پورتنہ حوالہ^(۳) پورتنہ حوالہ^(۴) تہذیب التہذیب ج ۱ ص ۱۵۹^(۵) پورتنہ حوالہ^(۶) پورتنہ حوالہ^(۷) تہذیب التہذیب ج ۱ ص ۱۵۹

یعنی احمد بن محمد نه پس ما خپله هم (د هغه د رائي د تصديق کولو دپاره، د ابراهيم بن محمد په ټولو احاديثو باندې غور او کړو، ماته په هغې کښ هېڅ منکر روايت ملاؤ نه شو، سوا د څو داسې شيوخ نه چه د هغوی ضعف قابل تحمل دې، او که يو روايت منکر دې هم، نو هغه په اصل کښ د هغه نه په روايت کونکو کښ د چا د وجې نه دې، يا د هغه د څه شېخ د وجې نه دې، بهر حال! دا د هغه راويانو نه دې چه د هغوی احاديث ليکلې شي (ترك کولې به نه شي).

امام شافعي رحمته الله په کتاب اختلاف الحديث کښ فرمائی: «ابن ابی يحيى احفظ من الدراوردی»^(۱) بهر حال! دا يو مختلف فيه راوی دې، امام شافعي، حماد بن اسبهاني، احمد بن محمد بن سعيد او ابن عدی رحمته الله وغيره ئې توثيق کړې دې. بل طرف ته څو لوئې محدثين په هغه باندې په مختلف الفاظو سره جرح کړې ده، چونکه د جمهور حضراتو استدلال صرف هم د دې يو روايت يا هم په دې طريق باندې مبنی نه دې، لهذا که دا طريق فی نفسه ضعيف هم وی نو مضر نه دې. هم دغه شان د دې باقی طرق کوم چه مونږ مخکښ ذکر کړې وو هغه سالم دی، نو د تعدد طرق د وجې نه دا هم قابل احتجاج گنرلې کيدې شي.

دويم دليل: د سيدنا اسلم رحمته الله روايت: «عَنْ أَسْلَمَ التَّمِيمِيِّ قَالَ: كُنْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ، فَقَالَ لِي: يَا أَسْلَمُ قُمْ فَارْحَلْ لَنَا. قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَصَابَتْكَ جَنَابَةٌ، فَسَكَتَ عَنِّي حَتَّى أَتَاهُ جَبْرَائِيلُ بِآيَةِ التَّمِيمِ فَقَالَ لِي: يَا أَسْلَمُ قُمْ فَتَيِّمَ صَعِيدًا طَيِّبًا، فَرَبَّيْنِ، فَرِيَّةٌ لَوْجْهِكَ وَفَرِيَّةٌ لِيذْرَاعَيْكَ، فَاهْرِهِمَا وَهَاتِيهِمَا» رواه الطحاوي والطبراني وغيرهما^(۲)

سيدنا اسلم تميمي رحمته الله فرمائی چه زه د رسول الله صلی الله علیه و آله سره په يو سفر کښ اوم، (د واپسې دپاره، رسول الله صلی الله علیه و آله ماته او فرمائيل چه زمونږ دپاره سورلی برابر کړه! ما ورته اووې ماته جنابت رسيدلې دې، نو رسول الله صلی الله علیه و آله خاموش شو، لږ ساعت پس سيدنا جبرائيل عليه السلام آيت تيمم راوړلو سره نازل شو نو رسول الله صلی الله علیه و آله ماته او فرمائيل چه په زمکه باندې دوه ضربونه وهلو سره تيمم او کړه، يو ضرب دخپل مخ دپاره او دويم ضرب دننه اوبهر د دواړو لاسونو دپاره. په دې حديث کښ هم د دوه ضربونو تصريح ده.

علامه شوکاني رحمته الله د دې په باره کښ فرمائی: «وفيه الريع بن بدر وهو ضعيف»^(۳) خو امام بيهقي رحمته الله د دې روايت د نقل کولو نه پس فرمائی:

(۱) تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۱۶۱

(۲) اخرج الطحاوي في شرح معاني الآثار، قال: حدثنا محمد بن الحجاج، قال: ثنا علي بن معبد، قال: ثنا أبو يوسف، عن الربيع بن بدر، قال: حدثني أبي عن جدی، عن أسلم التميمي .... كتاب الطهارة، باب صفة التيمم كيف هي؟ رقم ۶۵۳، ج ۱ ص ۱۴۶، واخرجه الطبراني في المعجم الكبير ج ۱ ص ۲۹۸، والدارقطني في سننه ج ۱ ص ۱۷۹

(۳) نيل الاوطار ج ۱ ص ۲۴۸

(الریع بن بدر ضعیف الاثنه غیر منفرد به، وقد روینا هذا القول من التابعین عن سالم بن عبد الله والحسن البصری والشعبی وایراهم النخعی) (۱)

دریم دلیل : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت : د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دا روایت مرفوعا او موقوفا دواړو طریقو سره روایت دې، مرفوعا دا امام حاکم او دارقطنی روایت کړې دې

(عَنْ ابْنِ عُمرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ التَّيْمُّ مَضْرِبَانِ مَضْرِبَةٌ لِلْوُجْهِ وَمَضْرِبَةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْقَعَيْنِ) (۲)
سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل : په تیمم کښ دوه ضریونه دي. یو ضرب د مخ دپاره دې او دویم د دواړو لاسونو دپاره د څنگلو پورې.
امام دارقطنی رحمته الله دې حدیث لره د مرفوع نقل کولو نه پس فرمائی : (كذا رواه علي بن ظبيان مرفوعا ووقفه يحيى القطان وهشيم وغيرهما وهو الصواب) (۳)

یعنی د عبید الله بن عمر شاگرد علی بن ظبیان دا روایت د هغه نه مرفوعا نقل کړې دې. او یحیی بن سعید القطان او هشیم بن بشیر دا روایت د عبید الله بن عمر نه موقوفا (یعنی موقوف علی ابن عمر) نقل کوی او هم دا (وقف) ئې صحیح دې.

امام حاکم رحمته الله په مستدرک کښ د دې روایت د نقل کولو نه پس سکوت فرمائیلې دې، وړاندې فرمائی : (ولا أعلم أحدا أسنده عن عبید الله غیر علی بن ظبیان وهو صدوق وقد أوقفه يحيى بن سعید وهشيم بن بشير وغيرهما) (۴)

یعنی ماته د علی بن ظبیان نه علاوه د بل یو راوی علم نشته چا چه د عبید الله نه دا روایت مسندا مرفوعا نقل کړې وی، او علی بن ظبیان صدوق دې.
امام مالک رحمته الله هم په موطا کښ په نورو الفاظو سره موقوفا روایت کړې دې. (۵) امام بیهقی رحمته الله دې حدیث لره موقوف نقل کولو نه پس فرمائی : (ورواه علي بن ظبيان عن عبید الله بن

(۱) السنن الکبری. کتاب الطهارة، باب کیف التیمم رقم ۱۰۰۰، ج ۱ ص ۳۱۹

(۲) رواه الدارقطنی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب التیمم، برقم ۱۶، فقال : حدثنا أبو عبد الله محمد بن إسماعيل الفارسی، حدثنا عبد الله بن الحسين بن جابر، حدثنا عبد الرحيم بن مطرف، حدثنا علي بن ظبيان عن عبید الله بن عمر عن نافع عن ابن عمر. الخ ... ج ۱ ص ۱۸۰، وأخرجه الحاکم فی مستدرکه فی کتاب الطهارة، برقم ۶۳۴، فقال : حدثنا علي بن عيسى الحیري ثنا محمد بن عمرو الحرشي ثنا محمد بن يحيى ثنا علي بن ظبيان عن عبید الله عن نافع عن ابن عمر. الخ ... ج ۱ ص ۲۸۷

(۳) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۱۸۰

(۴) المستدرک علی الصحيحین ج ۱ ص ۱۸۷

(۵) ونصه : وحدثني عن مالك عن نافع : أن عبد الله بن عمر كان يتيمم إلى المرفقين، كتاب الطهارة، باب العمل فی التیمم، رقم ۹۱، ج ۱ ص ۵۶

عمر فرقه و هو خطأ، والصواب بهذا اللفظ عن ابن عمر موقوف، ورواه سليمان بن أبي داود الحراني عن سالم وثاقم عن ابن عمر عن النبي - صلى الله عليه وسلم، ورواه سليمان بن أرقم التيمي عن الزهري عن سالم عن أبيه عن النبي - صلى الله عليه وسلم. وسليمان بن أبي داود وسليمان بن أرقم ضعيفان لا يحتج بروايتهما، والصحيح رواية معمر وغيره عن الزهري عن سالم عن ابن عمر من فعله^(١)

يعني علي بن ظبيان دا حديث د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نه مرفوعا روايت كړې دې دا صحيح نه ده، بلکه په دې الفاظو سره د دې روايت موقوف كيدل صحيح دى، هم دغه شان سليمان بن ابى داود او سليمان بن ارقم التيمى هم دا مرفوعا روايت كړې دې، خو دا دواړه راويان ضعيف دى د دوى د روايت نه استدلال نه شى كيدلې او صحيح دا ده چه دا د عبدالله بن عمر رضي الله عنهما خپل فعل دې، يعنى دا روايت موقوف دې په ابن عمر رضي الله عنهما، لكه چه د معمر او زهري نورو شاگردانو دا د زهري عن سالم عن ابن عمر موقوفا نقل كړې دې.

علامه شوکانی رحمته الله د مرفوع روايت نقل كولو نه پس فرمائی: ﴿ وفي اسنادة على بن ظبيان ... فقال الحافظ هو ضعيف، ضعفه القطان، وابن معين وغير واحد ﴾^(٢)

يعني علي بن ظبيان يو ضعيف راوى دې، يحيى بن سعيد القطان او يحيى بن معين وغيره د هغه تضعيف كړې دې د امام حاكم رحمته الله په حوالې سره مونږ ذكر كړې دى چه هغه علي بن ظبيان ته صدوق وئيلې دې خو علامه شمس الحق عظيم ابادى رحمته الله په التعليق المغنى كښ فرمائی: ﴿ وقد ضعف بعضهم هذا الحديث بعلى بن ظبيان. قال في الامام: قال ابن نمير: يخطئ في حديثه كله، وقال يحيى بن سعيد وابوداؤد: ليس بشئ. وقال النسائي وابو حاتم: متبوك! وقال ابو زرعة: واهى الحديث، وقال ابن حبان: يسقط الاحتجاج باخباره ... وكذلك رواه ابن عدى وقال: رفعه على بن ظبيان، والثقات كالشورى ويحيى القطان وقوة ﴾^(٣)

مطلب دا چه ابن نمير، يحيى بن سعيد القطان، امام ابوداؤد، امام نسائي، ابو حاتم، ابو زرعه او ابن حبان وغيره د علي بن ظبيان تضعيف كړې دې، چه د هغې په وجه باندې دا روايت (مرفوعا)، ضعيف دې او كوم چه ثقه راويان دى لكه سفيان ثوري او يحيى بن سعيد القطان رحمته الله وغيره نو هغوى دا حديث موقوفا روايت كوى. حاصل دا شو چه د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما دا روايت چه پكښ د ضربتين تصريح ده، دا د هغه نه مرفوعا هم روايت دې او موقوفا هم، په مرفوع طريق كښ علي بن ظبيان ضعيف راوى دې، چه د هغه په وجه باندې د

^(١) السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم رقم ۱۰۰۰، ج ۱ ص ۳۱۹

^(٢) نيل الاوطار: ج ۱ ص ۲۸۴

^(٣) التعليق المغنى على السنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

دې روایت نه استدلال محل نظر دې، او موقوف طریق صحیح دې، ثقه راویانو هم دا خبره ذکر کړې ده بهر حال، که مرفوع طریق ناقابل استدلال هم اومنلې شی نو بیا هم څه باک نشته ځکه چې په دې باب کښ موقوف روایت هم د مرفوع په حکم کښ دې، ځکه چې دا امور غیر مدرک بالقیاس دی، یعنی په دې کښ رانې او اجتهاد لره دخل نشته، او په غیر مدرک بالقیاس امور کښ موقوف روایت د مرفوع په حکم کښ وی. (۱)

یو جواب د دې د فقهاء کرامو په انداز کښ دا دې چې انسان کله د فتوې په انداز کښ خبره کوی نو هغه مرفوعاً نه ذکر کوی. (۲) یعنی د هغه مخې ته د رسول الله ﷺ مرفوع روایت وی او د هغه عمل هم چونکه د هغې مطابق وی په دې وجه هغه فتوی هم په دې باندې ورکوی، لهذا چې کله هغه د فتوې په انداز کښ هغه ذکر کوی نو هغه مرفوعاً نه ذکر کوی، اگر چې هغه فی نفسه مرفوع هم وی.

خلورم دلیل: د سیدنا جابر بن عبدالله رضی الله عنه روایت: «عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: التَّيْمُ فَرِيَّتَانِ: فَرِيَّةٌ لِلْوَجْهِ، وَفَرِيَّةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْقَيْنِ»

په تیمم کښ دوه ضربونه دی یو د مخ دپاره او دویم د دواړو لاسونو دپاره تر څنگلو پورې. (رواه الحاكم واللفظ له، والدارقطني والبيهقي من طريق ابراهيم بن اسحاق الحرابي، عن عثمان بن محمد الانباطي، عن حرمي بن عمارة، عن عذرة بن ثابت عن ابی الزبير عن جابر رضي الله تعالى عنه) (۳)

دا حدیث هم مرفوعاً او موقوفاً په دواړو طریقو سره روایت دې مونږ مرفوع طریق ذکر کړې دې، امام حاکم رحمه الله د دې د ذکر کولو نه پس دې ته صحیح الاسناد وئیلې دې او حافظ ذهبی رحمه الله د امام حاکم د تصحیح تائید کړې دې (۴)

امام دارقطنی رحمه الله د دې د مرفوع نقل کولو نه پس فرمائی: «رجالهم ثقات» (۵) چې د دې روایت ټول راویان ثقه دی.

علامه شمس الحق عظیم آبادی رحمه الله د دارقطنی په حاشیه باندې ذکر کړې دی چې امام حاکم هم د دې روایت تصحیح کړې ده، خو ابن الجوزي رحمه الله په التحقيق کښ وئیلې دی چې عثمان بن محمد یو متکلم فیه راوی دې. خو امام تقی الدین ابن دقیق العید او حافظ ابن الهادی صاحب په التحقيق کښ په هغه باندې رد کړې دې او فرمائی چې د ابن الجوزي رحمه الله دا کلام

(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۲

(۲) پورته حواله

(۳) انظر: المستدرک، کتاب الطهارة و رقم ۶۳۸، ج ۱ ص ۲۸۸، و سنن الدارقطني، کتاب الطهارة، باب التيمم.

رقم ۲۲، ج ۱ ص ۱۸۱، والسنن الكبرى للبيهقي، کتاب الطهارة، باب كيف التيمم، رقم ۹۹۹، ج ۱ ص ۳۱۹

(۴) المستدرک ج ۱ ص ۲۸۸

(۵) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

مقبول نه دي، ځکه چه هغه دا نه ده بيان کړې چه چا په هغه باندې کلام کړې دي، او حال دا چه ابوداؤد او ابوبکر بن ابی عاصم وغيره د هغه نه روايت کوي، هم دغه شان ابن ابی حاتم په کتاب الجرح والتعديل کښ هغه ذکر کړې دي او په هغه باندې ئې هيڅ کلام نه دي کړې، خو امام ذهبي رحمته الله صرف دومره وئيلې دي چه **(فيه لين)** ^(۱) علامه عيني د امام حاکم او حافظ ذهبي د تصحيح نقل کولو نه پس فرمائي: **(واخرجه البيهقي ايضا والحاكم ايضا، في حديث اسحاق العربي، وقال هذا اسناد صحيح، وقال الذهبي ايضا: اسناد صحيح)** ^(۲)

د دي نه پس فرمائي: **(ولا يلتفت الى قول من يمتنع صحته)** ^(۳) يعني د دي حديث د صحت انکار کونکي قول د توجه قابل نه دي.

عثمان بن محمد الانماطي: ما خپله په څو کتابونو کښ د هغه ترجمه اوليده، خوماته په هغې باندې هيڅ کلام ملاؤ نه شوو صرف حافظ ذهبي رحمته الله په المغني في الضعفاء کښ فرمائي چه: **(فيه لين)** ^(۴) ظاهره ده چه دا څه قابل اعتبار او معتد به جرح نه ده، بلکه انتهايي خفيف شان کلام دي. حافظ مزي رحمته الله په تهذيب الكلام کښ صرف د هغه مختصر شان تعارف او د شيوخ او تلامذه ذکر کړې دي، کلام پرې هغوی هم نه دي نقل کړې. ^(۵)

هم دغه شان حافظ ذهبي رحمته الله په الكاشف کښ هم د هغه تذکره بغير د څه کلام نه کړې ده. ^(۶) دغه شان په نورو کتابونو کښ هم دي. ^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله په التهذيب کښ د هغه د تعارف کولو نه پس فرمائي: **(روى عنه ابوداؤد وابوبکر بن ابی عاصم وعبدالله بن احمد الاهوازي الخ)**

بيا د حافظ ذهبي رحمته الله کلام نقل کولو نه پس فرمائي: **(قلت: قال الذهبي: عثمان بن محب الانماطي شيخ حدث عنه ابراهيم العربي، صويلح وقد تكلموا فيه)** ^(۸)

^(۱) التعليق المغني على السنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱، ۱۸۲، اعلاء السنن ج ۱ ص ۳۱۸، ۳۱۹، ونصب الراية ج ۱ ص ۱۵۱

^(۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۲۰

^(۳) پورته حواله

^(۴) رقم الترجمة (۴۰۶۰) ج ۲ ص ۵۰

^(۵) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۴۸۷، ۴۸۸

^(۶) الكاشف رقم: ۳۸۷۸، ج ۲ ص ۲۵۰

^(۷) اوگوري: ميزان الاعتدال ج ۳ ص ۵۲، ولسان الميزان ج ۴ ص ۱۵۲، والجرح والتعديل ج ۶ ص ۹۱۲، وخلاصة تهذيب تهذيب الكمال للخزرجي ص ۲۶۲

^(۸) تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۱۵۲

چه ابراهیم بن اسحاق الحربی د هغه نه روایت کوی دا ښه سرې دې، په هغه باندې (محدثینو) کلام کړې دې.

خو حافظ ذهبی رحمته الله نه خو د دې کلام وضاحت او کړو او نه نې د کلام کونکو تعین او تصریح او کړه، خو په المغنی کښ حافظ ذهبی رحمته الله «فيه لين» ذکر کړې وو، کوم چه ما مخکښ بیان کړل. وړاندې حافظ صاحب رحمته الله خپله خبره کوی چه: «ولم أر لاحد فيه كلاما إلا أن ابن الجوزي قال في التحقيق تكلم فيه ولم يذكره مع ذلك في الضعفاء وقد تعقبه ابن دقيق العيد بأن ابن أبي حاتم ذكره فلم يذكر فيه جرحا ورأيت في حاشية سنن الدارقطني عقب حديث أخرجه من طريق إبراهيم الحربى عن عثمان بن محمد الأنطالي عن حرمي ابن عمار عن عون بن ثابت عن أبي الزبير عن جابر بن التيمم كلهم ثقات والصحيح موقوف»^(۱) یعنی ماته د یو محدث د هغه په باره کښ څه کلام ملاؤ نه شو، سوا د ابن الجوزی نه، چه هغه صرف دا وئیلې دی چه په هغه باندې کلام شته، خو د هغې باوجود ابن الجوزی رحمته الله هغه په الضعفاء کښ نه دې ذکر کړې، د دې نه علاوه د ابن الجوزی په دې مبهم کلام باندې ابن دقیق العيد دې وینا سره رد کړې دې چه ابن ابی حاتم په کتاب الجرح والتعديل کښ هغه ذکر کړې دې، خو په هغه باندې نې هیڅ کلام نه دې ذکر کړې. بیا حافظ صاحب د روایت د صحت په تائید کښ فرمائی چه په سنن الدارقطني کښ چه چرته د هغه مذکوره روایت موجود دې، هلته ما د هغې په حاشیه باندې دا لیکلې اولیدل چه د دې ټول راوی ثقه دی، صحیح د دې موقوف کیدل دی.

حافظ صاحب رحمته الله په تقریب التهذيب کښ هغه ته مقبول وئیلې دې. ^(۲) امام دارقطني رحمته الله د راویانو د توثیق نقل کولو سره سره دا هم اوفرمائیل چه «والصواب موقوف»^(۳) د دې موقوف کیدل صحیح دی په نسبت د مرفوع کیدو. په موقوف روایت کښ دی

«عَنْ جَابِرٍ قَالَ جَاءَ رَجُلٌ فَقَالَ أَصَابَتْهُ جَنَابَةٌ وَإِنِّي تَعَلَّكْتُ فِي الثَّرَابِ قَالَ اضْرِبْ فَضْرَبَ يَدَيْهِ الْأَرْضَ فَمَسَحَ وَجْهَهُ ثُمَّ ضَرَبَ يَدَيْهِ أُخْرَى فَمَسَحَ بِهِنَّ يَدَيْهِ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ»^(۴) اخرجه الدارقطني من طريق ابراهيم الحربى، عن ابن نعيم، عن عذرة بن ثابت، عن ابى الزبير عن جابر رضى الله تعالى عنه. وكذا رواه الحاكم والطحاوى وابن ابى شيبه وغيرهم»^(۵)

^(۱) پورته حواله

^(۲) تقریب التهذيب رقم الترجمة ۴۵۳۰، ج ۱ ص ۶۶۴

^(۳) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

^(۴) سنن الدارقطني، کتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۲۳، ج ۱ ص ۱۸۲، المستدرک على الصحيحين، کتاب الطهارة و رقم ۶۳۷ ج ۱ ص ۲۸۸، السنن الكبرى، کتاب الطهارة، باب كيف التيمم؟ [بقیه بر صفحه آئنده...]

چه یو سرې د رسول الله ﷺ په خدمت کښ حاضر شو او وې وئیل چه زه جنب شوې یم نو زه په خاورو کښ اولو غړیدم، نو رسول الله ﷺ او فرمائیل چه په زمکه باندې لاس را کاږه؛ بیا رسول الله ﷺ په زمکه باندې یو کرت لاس را ښکلو او په هغې سره ئې د خپل مخ مسح او کړه. بیا ئې په دویم کرت را ښکلو او په هغې سره ئې د خپلو دواړو لاسونو تر څنگلو پورې مسح او کړه. په مرفوع او موقوف طریق کښ اولنې فرق دا دې چه په مرفوع طریق کښ د ابراهیم بن اسحاق الحربی او عزره بن ثابت ترمینځه دوه واسطې دی: یو عثمان بن محمد الانماطی او دویم حرمی بن عماره. او په موقوف طریق کښ د دوی دواړو ترمینځه صرف یوه واسطه ده د ابو نعیم. دویم فرق دا دې چه په مرفوع طریق کښ عزره بن ثابت نه حرمی بن عماره روایت کوی او په مرفوع طریق کښ د هغه نه ابو نعیم روایت کوی. امام دارقطنی رحمته الله چونکه د مرفوع طریق نقل کولو نه پس دا فرمائیلې وو چه «والصواب موقوف» په دې وجه بعض حضراتو دا جواب ورکړو چه انسان کله یو روایت مرفوعا ذکر کوی او کله موقوفا علی وجه الفحوی؛ لهندا په موقوف او مرفوع کښ په دې بناء هیڅ تعارض نشته، خو دا جواب قابل اطمینان نه دې. ځکه چه دا جواب خو به په هغه صورت کښ وې چه موقوف او مرفوع دواړو طریقو سره روایت کونکې یو سرې وې، او دلته داسې نه ده؛ ما ذکر کړل چه په مرفوع طریق کښ د عزره بن ثابت نه روایت کونکې حرمی بن عماره دې، او په موقوف طریق کښ د هغه نه روایت کونکې ابو نعیم دې، نو گویا د عزره یو شاگرد حرمی بن عماره دا روایت د هغه نه مرفوعا نقل کوی او بل شاگرد ابو نعیم ئې ترې موقوفا نقل کوی نو دا د حرمی بن عماره او ابو نعیم اختلاف شو او ابو نعیم د حرمی بن عماره نه اوثق دې. (۱) لهندا دا په اوثق او ثقه کښ اختلاف

بقیه از گذشته ۱ رقم ۹۹۸، ج ۱ ص ۳۱۹، شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة و باب صفة التیمم کیف هی؟ رقم ۶۵۸، ج ۱ ص ۱۴۷، ۱۴۸، المصنف لابن ابی شیبة کتاب الطهارة باب فی التیمم کیف هو؟ رقم (۱۷۰۰) ۱۸۹۱۳.

(۱) حرمی بن عماره بن ابی حفصه عتکی بصری. د هغه نوم ثابت او ثابت نقل کړې شوې دې. شعبه بن الحجاج. عمر بن الفضل السلمي. او عزره بن ثابت وغیره نه روایت کوی. د هغه نه علی بن المدینی. محمد بن بشار. «بندار». محمد بن المثنی او نصر بن علی وغیره روایت کوی. حافظ مزی رحمته الله په تهذیب الکمال کښ ذکر کړې دی چه عثمان بن سعید دارمی رحمته الله د یحیی بن معین په حوالې سره نقل کړې دی چه «صدق»

عبدالرحمن بن ابی حاتم رحمته الله فرمائی چه زما د والد ابو حاتم رحمته الله نه د حرمی بن عماره په باره کښ تپوس او شو نو هغه او فرمائیل چه هغه د یحیی بن سعید. عبدالرحمن بن مهدی او غندر د مرتبې نه دې امام دارقطنی رحمته الله هغه ته په خپل سنن کښ ثقه وئیلې دې. حافظ ذهبی رحمته الله په میزان الاعتدال کښ فرمائی: «وذكره العقيلي في الضعفاء فساء» چه عقيلي هغه په کتاب الضعفاء کښ ذکر کړې دې خو دا خبره صحیح نه ده. ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې.

د تفصیل دپاره اوگورئ تهذیب الکمال ج ۵ ص ۵۵۶، ۵۵۸، والتاریخ الكبير للبخاری ج ۳، الترجمة ۴۱۰، والضعفاء الكبير للعقيلي ج ۱ ص ۲۷۰، کتاب الکنی والاسماء للدولابی... [بقیه بر صفحه آنده...]

بقیه از گذشته... ج ۱ ص ۱۷۱، والجرح والتعديل ج ۲ ص ۳۰۶، وسنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱، والجمع بين رجال الصحيحين لابن القيسراني ج ۱ ص ۱۱۳، رقم الترجمة ۴۴۱، وميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۷۱، ۴۷۴، والمغنی فی الضعفاء للذهبی ج ۱ ص ۲۴۰، والکاشف ج ۱ ص ۲۱۳، واکمال تهذيب الکمال لمفطاني ج ۲ ص ۱۴۵، وتهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۳۲، ۲۳۳، وخلاصة الخزرجي ج ۱ ترجمة ۱۲۸۷، والطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۳۰۳

ابو نعیم. د هغه لقب الفضل بن دکین دي. نوم ئې عمرو بن حماد بن زهير بن درهم القرشي التيمي دي. هغه د اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق السبيعي، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، حسن بن صالح، سليمان اعمش، شعبه بن الحجاج، عبد العزيز بن ابی رواد، محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی، مسعر بن کدام، امام ابو حنیفه نعمان بن ثابت، هشام بن ابی عبد الله الدستوائي، یونس بن ابی اسحاق السبيعي، او عزرة بن ثابت په شان مشاهیر نه روایت کوي. د هغه نه په روایت کونکو کښ امام بخاری، ابراهيم بن اسحاق الحربي، امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، حسن بن اسحاق المروزي، عبدالله بن مبارک، ابوبکر عبدالله بن محمد بن ابی شيبه، عثمان بن محمد بن ابی شيبه، محمد بن اسماعيل بن عليه، محمد بن سعد کاتب الواقدي، يعقوب بن شيبه او يحيى بن معين په شان مشاهیر داخل دي. حافظ مزی ښه په تهذيب الکمال کښ په خلیصرت (۲۴)، صفحاتو باندې تفصیل سره د هغه تذکره او د هغه په باره کښ ئې د جلیل القدر محدثین کرام توثیقي کلمات ذکر کړي دي. يعقوب بن شيبه فرمائي: ﴿ابو نعیم ثقة، ثبت، صدوق﴾

امام احمد ښه فرمائي: ﴿يحيى (بن سعيد)، وعبد الرحمن بن مهدي وابو نعیم الحجة الثبت، كان ابو نعیم ثبنا﴾ حافظ ابو زرعه فرمائي چه ما د يحيى بن معين ښه نه واوريدل: ﴿ما رايت اثبت من رجلين، ابی نعیم وعفان﴾ محمد بن عبدالله بن عمار الموصلي فرمائي: ﴿ابو نعیم متقن، حافظ، اذا روى عن الثقات فحديثه حجة احج ما يكون﴾

ابو زرعه ښه فرمائي چه ماته احمد بن صالح ښه او فرمائي: ﴿ما رايت محدثا اصدق من ابی نعیم﴾ امام ابو حاتم ښه فرمائي چه ما د علي بن المديني ښه نه تپوس او کړو چه: ﴿من اوثق اصحاب الثوري؟﴾ د سفيان ثوري په شاگردانو کښ د ټولو نه زيات اوثق څوک دي؟ نو هغه جواب ورکړو: ﴿فقال: يحيى بن سعيد وعبد الرحمن بن مهدي، ووکیع وابو نعیم، وابو نعیم من الثقات﴾ عجلي ښه فرمائي: ﴿ابو نعیم الاحول کوفي، ثقة ثبت فی الحديث﴾

يعقوب بن سفيان الفارسي ښه فرمائي: ﴿اجمع اصحابنا ان ابی نعیم کان غاية فی الاتقان﴾ عبد الرحمن بن ابی حاتم فرمائي چه د ابو زرعه نه د ابو نعیم او قبيصة په باره کښ تپوس اوشو نو هغه او فرمائي: ﴿ابو نعیم اتقن الرجلين﴾ امام ابو حاتم ښه فرمائي: ﴿ثقة، يحفظ حديث الثوري ومسعر حفظاً جيّداً، كان يحزر حديث الثوري ثلاثة آلاف وخمسمائة، وحديث مسعر نحو خمسمائة، كان يأتي بحديث الثوري على لفظ واحد لا يغيره، وكان لا يلقن، وكان حافظاً متقناً﴾

يعني د حفظ او اتقان ئې دا حال وو چه د سفيان ثوري درې نیم زره احاديث ورته داسي ياد وو چه کله به ئې هم بيانول نو نه به ئې په الفاظو کښ بدلون راتلو او نه به ورته د تلقين ضرورت راتلو. په بل ځانې کښ فرمائي: ﴿لم أر من المحدثين من يحفظ ويأتي بالحديث على لفظ واحد لا يغيره، سوى قبيصة وأبي نعیم في حديث الثوري، وسوى يحيى الحماني في حديث شريك،...﴾ [بقیه بر صفحه آنده...]

شو، نو ترجیح به د اوثق بیان لره وی. ابن دقیق العید د ابن الجوزی رحمته الله په کلام باندې رد کولو سره سره دا هم ونیلې وو چه دا روایت شاذ دې، علامه نیموی د دې د شذوذ ترتید کړې ده او فرمائی چه رفع خو زیادت وی کوم چه د ثقه نه مقبول وی، خکه چه د عزره بن ثابت په شاگردانو کښ د عثمان بن محمد الانماطی مخالفت د ابو نعیم نه علاوه چا هم نه دې کړې، او دا دواړه ثقه دی، لهذا دې ته شاذ ونیل صحیح نه دی. او د دې نه معلومه شوه چه امام دارقطنی رحمته الله چه کوم «والصواب موقوف» ونیلې دی هغه هم صحیح نه دی، خکه چه مرفوع هم صحیح دې. (۱)

بهر حال! د سیدنا جابر رضی الله عنه دا روایت موقوفا او مرفوعا دواړو طریقو سره روایت دې، امام دارقطنی رحمته الله فرمائی چه موقوف کیدل نې صحیح دی. خو د دې رفع هم ثابت ده او په صحیح طریق سره ده چه په هغې باندې هیڅ کلام نشته، سوا د عثمان بن محمد الانماطی نه، چه ابن الجوزی په هغه باندې کلام نقل کړوو خو جمهور او ثقه محدثینو په هغه باندې اعتماد نه دې کړې، نو نتیجه دا شوه چه دا روایت موقوفا او مرفوعا دواړو طریقو سره ثابت او صحیح دې.

پنځم دلیل: د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت: (حَدَّثَنَا نَافِعٌ قَالَ انْطَلَقْتُ مَعَ ابْنِ عُمَرَ فِي حَاجَةٍ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَقَضَى ابْنُ عُمَرَ حَاجَتَهُ فَكَانَ مِنْ حَدِيثِهِ يَوْمَئِذٍ أَنْ قَالَ مَرَّ رَجُلٌ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي سِكَّةٍ مِنَ السِّبْكِ وَقَدْ خَرَجَ مِنْ غَائِطٍ أَوْ بَوْلٍ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ حَتَّى إِذَا كَادَ الرَّجُلُ أَنْ يَتَوَارَى فِي السِّكَّةِ قَرَّبَ يَدَيْهِ عَلَى الْغَائِطِ وَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ ثُمَّ ضَرَبَ ضَرْبَةً أُخْرَى فَمَسَحَ ذِرَاعَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَى الرَّجُلِ السَّلَامَ وَقَالَ «إِنَّهُ لَمْ يَنْغَنِ أَنْ أَرُدَّ عَلَيْكَ السَّلَامَ إِلَّا أَنِّي لَمْ أَكُنْ عَلَى طَهْرٍ... رَوَاهُ أَبُو دَاوُدَ وَاللَّفْظُ لَهُ، وَكَذَا أَخْرَجَهُ الْبَيْهَقِيُّ وَغَيْرُهُ، مِنْ طَرِيقٍ مُخْتَلِفٍ، قَالَ حَدَّثَنَا نَافِعٌ » (۲)

بقید از گذشته ۱. وعلی بن الجعد فی حدیثه « د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۲۳ ص ۱۹۷ تا ۲۲۰. والتاریخ الكبير للبخاری ج ۷ ص ۱۱۸. والجرح والتعديل ج ۷ ص ۸۲. وتهذیب التهذیب ج ۸ ص ۲۷۰ - ۲۷۶. وخلاصة الخزر ج ۲ ترجمه ۵۷۱۰. والطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۴۰۰. تقریب التهذیب ج ۲ ص ۱۱۰. تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۲۷۲. کتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۲۱۹. الکاشف رقم الترجمة ۴۵۲۹. تاریخ بغداد ج ۱۲ ص ۳۴۶. سير اعلام النبلاء ج ۱۰ ص ۱۴۲. الجمع بين رجال الصحيحين لابن القيسراني ج ۲ ص ۴۱۲. الکامل فی التاريخ ج ۶ ص ۴۴۵. د دې دواړو راویانو د دې اجمالی ترجمې نه دا خبره واضحه شوه چه ابو نعیم اوثق دې د حرصی بن عماره نه او هغه هم ثقه دې. (۱) التعليق الحسن على اثار السنن. کتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۱۸۷. ص ۴۸. واعلاء السنن. کتاب الطهارة. باب كيفية التيمم. رقم ۲۸۵. ج ۱ ص ۳۱۹.

(۲) انظر سنن أبي داود. کتاب الطهارة. باب التيمم رقم ۳۳۰. وسنن الدارقطني. کتاب الطهارة. باب التيمم رقم ۷. ج ۱ ص ۱۷۷. والسنن الكبرى للبيهقي. کتاب الطهارة. باب كيف التيمم رقم ۹۹۳. ج ۱ ص ۳۱۶. ۳۱۷. ومعرفة السنن والاثار للبيهقي. کتاب الطهارة. باب التيمم رقم ۳۵۹. ج ۱ ص ۲۸۴. الا ان فی رواية البيهقي رحمه الله فی كتابه: فمسح ذراعيه الى المرفقين بدل فمسح ذراعيه.

امام نافع رضی اللہ عنہ فرمائی چه زه د سيدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما سره د هغه د څه ضرورت په وجه سيدنا عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما ته لارم، چه كله ابن عمر رضی اللہ عنہما خپل ضرورت پوره كړوو نو هغه ورځ چه د هغوی تر مینځه كومي خبرې اوشوي په هغې كښ ابن عمر رضی اللہ عنہما دا هم اووې چه د مدينې په كوڅو كښ په يوه كوڅه كښ يو سړې تير شو، او رسول الله ﷺ د قضاء حاجت نه فارغ كيدو سره راوتلو نو هغه سړی سلام او كړو، خو رسول الله ﷺ (په دې حالت كښ) جواب ورنكړو، تردې چه نزدې وه چه هغه سړې په كوڅه كښ غائب شى نو رسول الله ﷺ (په تيزي سره) په ديوال باندې يو كرت لاس راښكلو. بيا ئې په دويم كرت لاس راښكلو او د خپلو دواړو لاسونو مسح ئې او كړه، بيا ئې د هغه سړی د سلام جواب وركړو او (ورسره دا) ئې او فرمائيل چه د طهارت د حالت نه كيدو په وجه باندې (هغه وخت فورا) ما تاته سلام درنكړې شو. د دې روايت نه هم معلومه شوه چه رسول الله ﷺ په تيمم كښ دوه ضربهونه استعمال كړې دي. امام ابوداؤد رحمته اللہ علیہ د دې روايت نقل كولو نه پس فرمائی: **« قَالَ أَبُو دَاوُدَ سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ يَقُولُ رَوَى مُحَمَّدُ بْنُ ثَابِتٍ حَدِيثًا مُنْكَرًا فِي التَّيْمُمِ »** (۱)

يعنى د محمد بن ثابت دا روايت منكر دې، خليل احمد سهانپوری رحمته اللہ علیہ د دې جواب وركړې دې چه دا منكر نه دې، ځكه چه منكر روايت خو هغه وى چه په هغې كښ يو ضعيف راوى په سوء حفظ يا جهالت سره روايت او كړې د ثقه مخالفت كولو سره، نو په دې صورت كښ چه كوم راجح وى هغه مغروف او كوم چه د هغې مقابل وى هغه ته منكر وئيلې شى. نو حاصل دا شو چه د منكر تحقق په دوه څيزونو سره كيږي. يو د ثقه مخالفت، دويم د راوى ضعيف كيدل. او دلته دواړه خبرې نشته! هر چه د مخالفت ثقه خبره ده نو محمد بن ثابت دلته يو ضرب زائد ذكر كړې دې، كوم چه د نافع نورو شاگردانو نه دې ذكر كړې، نو دې ته به زيادت وئيلې شى مخالفت نه. ځكه چه په دې كښ د يو داسې خبرې اثبات كولې شى كوم چه په نورو رواياتو كښ دې. نو گويابه كوم روايت كښ چه د يو ضرب ذكر دې هغه د ضرب ثاني نه ساكت دې او د محمد بن ثابت په روايت كښ د دې ضرب ثاني زيادت او اثبات دې او د ثقه زيادت مقبول دې. او هر چه د دويمې خبرې يعنى د ضعف راوى تعلق دې، پس د هغه په باره كښ چه كوم كلام دې د هغې حاصل دا دې چه دورى د ابن معين نه نقل كوى: **« ليس بشئ، وقال مرة: ضعيف »**

امام نسائی رحمته اللہ علیہ فرمائی: **« ليس به بأس، وقال مرة: ليس بالقوى »** معاويه بن صالح د ابن معين نه نقل كوى چه **« ينكر عليه الحديث ابن عمر في التيمم لا غير »** چه د تيمم په باب كښ حديث د ابن عمر (حديث مذكور) نه علاوه د هغه يو روايت منكر نشته. ابو حاتم فرمائی: **« ليس بالمعتين، يكتب حديثه »** ابو احمد الحاكم فرمائی: **« ليس بالمعتين »**

امام بخاری رحمته الله فرمائی: ﴿یخالف فی بعض حدیثه، روی عن نافع عن ابن عمر فی التیمم، ورواه ایوب والناس عن نافع عن ابن عمر فعله﴾

یعنی په بعض احادیثو کښ د هغه مخالفت کړې شوې دې، هغه په تیمم کښ د نافع عن ابن عمر نه مرفوعا (حدیث مذکور) ذکر کړې دې، حال دا چه د نافع نورو شاگردانو ایوب وغیره دا په ابن عمر رحمته الله باندې موقوف نازل کړې دې، یعنی دې ته ئې د ابن عمر فعل وئیلې دې. محمد بن سلیمان او احمد بن عبدالله العجلی هغه ته ثقه وئیلې دې. عثمان دارمی د ابن

معین نه نقل کوی ﴿لیس به پاس﴾

اوس خلاصه دا شوه چه دا ضعیف راوی نه دې، په هغه باندې څه کلام ضرور دې او چا چه پرې کلام کړې دې نو هغه هم په دې روایت باندې، بیا هغه کلام هم دا چه هغه دا روایت مرفوعا نقل کړې دې او د نافع نورو شاگردانو موقوفا، لهذا چه کله ضعف نشته نو د هغه روایت به منکر هم نه وی وړاندې امام ابو داؤد رحمته الله فرمائی: ﴿لَمْ يَتَابِعْ مُحَمَّدُ بْنُ ثَابِتٍ فِي هَذِهِ

الْقِسْمَةِ عَلَى مَرْبُتَيْنِ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَرَوَاهُ فَعَلَ ابْنُ عُمَرَ﴾

یعنی د رسول الله صلی الله علیه و سلم نه د ضربتین په روایت کولو کښ محمد بن ثابت متفرد دې. د هغه متابعت چا هم نه دې کړې، ځکه چه باقی راویانو دا د ابن عمر رحمته الله د فعل په طور (یعنی موقوف علی ابن عمر) روایت کړې دې.

امام بیهقی رحمته الله هم دا اشکال ذکر کړې دې او بیا ئې د دې جواب ورکړې دې. فرمائی چه بعض حفاظ د محمد بن ثابت دې روایت لره مرفوعا ذکر کولو ته منکر وئیلې دی، ځکه چه د نافع ډیر شاگردان دا موقوفا روایت کوی. خو د دې رفع ته منکر وئیل صحیح نه دی، ځکه چه د نافع یو شاگرد ضحاک بن عثمان هم دا د نافع عن ابن عمر نه مرفوعا روایت کوی خو هغه دا روایت مختصرا ذکر کړې دې، په هغې کښ د تیمم ذکر نشته، او هسې هم دا قصه ډیره مشهوره ده. لکه ابوجهیم بن الحارث بن الصمه الانصاری روایت کوی، نو دې ته منکر نه شی وئیلې کیدې. هم دغه شان د نافع یو شاگرد یزید بن عبدالله بن اسامه بن الهاد هم دا حدیث مرفوعا روایت کوی او هغه روایت ددې نه اتم دې، خو هغه د ﴿ذراعیه﴾ په ځانې (یدیه) نقل کړې دې. د دې نه روستو امام بیهقی رحمته الله د ابن الهاد دا روایت مسندا مکمل ذکر کړو.

بیا فرمائی چه د ﴿ذراعین﴾ په نقل کولو کښ محمد بن ثابت متفرد دې، خو د سیدنا عبدالله بن عمر رحمته الله په تیمم کښ د ذراعین پورې مسح کول او په هغې باندې فتوی ورکول د محمد بن ثابت روایت لره مؤکد کوی او د دې د صحت شاهد دې، ځکه چه ابن عمر رحمته الله د رسول الله صلی الله علیه و سلم نه دیو روایت دنقل کولونه پس د هغې خلاف نه شی کولې، معلومه دا شوه چه هغه دا د رسول الله صلی الله علیه و سلم نه یادولو سره نقل کړې دې او محمد بن ثابت دا د نافع نه یادولو سره نقل کړې دې. (۱)

(۱) انظر: السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۱۶، ۳۱۸. ومعرفة السنن والآثار ج ۱ ص ۲۸۴ و ۲۸۵

علامه ابن الترمذی رحمه الله په الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی کتب د امام بیهقی رحمه الله په السنن الکبری باندې کوم تعقیبات کړې دي، دلته یې هم د هغه په کلام باندې رد کړې دي، او فرماني چې په اصل قصه مشهوریدو سره د منکر نفی نه کیږي، یا داسې اوایه چې د اصل قصې شهرت د منکر کیدو منافی نه دي، دا جواب خو به هغه وخت صحیح وي چې د محمد بن ثابت روایت ته منکر ویونکو دې ته د اصل قصې په اعتبار سره منکر ونیلي، حال دا چې هغوی خو اصل قصې ته منکر نه وانی، بلکه په دې کتب چې کوم د ذراعین قید دې صرف دې ته منکر وانی، ځکه چې باقی قصه خو د نافع نور شاگردان نقل کوي، خو هغوی د ذراعین نه بلکه د یدین تذکره کوي. هم دغه شان ضحاک بن عثمان او ابن الهاد چې کوم روایات مرفوعاً ذکر کړې دي هغه به هم د محمد بن ثابت د روایت دپاره شاهد هم هغه وخت وي چې کله پکښې د ذراعین تذکره وي، گینې اصل قصه خو منکر نه ده. (۱)

بهر حال، حقیقت دا دې چې امام بخاری، امام ابو زرعه رازی او ابو احمد بن عدی رحمهم الله وغیره فرماني چې دا روایت موقوف دې او موقوفاً صحیح دې، هم دا خبره حافظ ابن حجر رحمه الله هم اختیار کړې ده او موقوف روایت امام مالک رحمه الله په الموطاء کتب ذکر کړې دي. (۲)

شپږم دلیل د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه روایت: ﴿أَنَّ نَاسًا مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ أَتَوْا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالُوا: إِنَّا نَكُونُ بِالرِّمَالِ الْأَشْهُرِ - الثَّلَاثَةِ وَالْأَرْبَعَةِ، وَيَكُونُ فِينَا الْجَنْبُ وَالنَّقْصَاءُ وَالْحَائِضُ، وَلَسْنَا نَجِدُ الْمَاءَ. فَقَالَ: عَلَيْكُمْ بِالْأَرْضِ. ثُمَّ ضَرَبَ يَدَهُ عَلَى الْأَرْضِ لَوَجْهَهُ ضَرْبَةً وَاحِدَةً، ثُمَّ ضَرَبَ ضَرْبَةً أُخْرَى، فَمَسَحَ بِهَا عَلَى يَدَيْهِ إِلَى الْمِرْقَتَيْنِ... رواه أحمد في مسنده، والبيهقي في سننه، وإسحاق بن راهويه في مسنده، في حديث المثنى بن الصباح، عن عمرو بن شعيب، عن سعيد بن المسيب، عن أبي هريرة﴾

یعنی بعض باندې چیان د رسول الله ﷺ په خدمت کښ حاضر شو او وې وئیل چې مونږ درې درې، څلور څلور میاشتي په صحرا کښ یو، په مونږ کښ جنبی هم وی او د حیض او نفاس والا زنانه هم، او اوبه نه ملایږي، (نو مونږ څه اوکړو؟) نو رسول الله ﷺ او فرمانيل: زمکه (او د هغې خاوره د تیمم دپاره، استعمالوی. بیا رسول الله ﷺ یو ضرب په زمکه باندې اولگولو په خپل مخ باندې د مسح کولو دپاره، بیا یې دویم ضرب اولگولو او په هغې سره یې د خپلو لاسونو مسح اوکړه د خپلو ځنگلو پورې.

علامه زیلعی رحمه الله فرماني: ﴿رواه أحمد في مسنده، والبيهقي في سننه، وكذلك إسحاق بن راهويه في مسنده، من حديث المثنى بن الصباح، عن عمرو بن شعيب، عن سعيد بن المسيب، عن أبي هريرة﴾ (۳)

(۱) الجوهر النقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۳۱۷، ۳۱۸

(۲) الموطاء للإمام مالک. کتاب الطهارة. باب العمل فی التیمم رقم ۹۱، ج ۱ ص ۵۶. نصب الراية ۱۵۶/۱.

(۳) کذا ذكره الشيخ عبدالحق اللكنوي في السعاية وعزاء الى حمد فقال: ومنها ما أخرجه أحمد من حديث أبي هريرة أن قوما جاؤوا ..... ج ۱ ص ۵۱۲

.....[بقية برصفحه آتند....]

محقق ابن الهمام به فتح القدير كنس فرمائی : ﴿ وهو حديث يعرف بالمشني بن الصباح، وقد ضعفه احمد، وابن معين في اخرين ﴾ (١) د دي په سند كنس مشني بن الصباح راوی ته امام احمد بن حنبل او يحيى بن معين رحمهم ضعيف ونيلى دي.

علامه زيلعي رحمهم فرمائی : ﴿ قال احمد والرازي : المشني بن الصباح لا يساوي شيئا، وقال النسائي : متروك الحديث ﴾ (٢)

حافظ ابن حجر رحمهم فرمائی : ﴿ وهو ضعيف جدا ﴾ (٣) ابن لهيعة د عمرو بن شعيب نه دا روايت ذكر كولو سره د مشني بن الصباح متابعت كړې دي، كه رواه ابو يعلى الموصلي في مسنده! خو ابن لهيعة خپله ضعيف دي. ذكره ابن الهمام، والريضي وابن حجر رحمهم. (٤)

...بقية از گذشته. [وانی راجعت فلم اجد الحديث بتمامه في مسند الامام احمد ولا في سنن البيهقي والمذكور فيهما الى قوله : عليكم بالارض. انظر : مسند الامام احمد رقم ٧٧٣٣، تحت مسندات ابی هريرة رضى الله عنه. والسنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب ما روى في الحائض والنفساء، يكفيهما التيمم عند انقطاع الدم اذا عدمتا الماء، رقم ١٠٣٨، ج ١ ص ٣٣٢، ٣٣٢٢]
وليس فيهما الزيادة التي البحث عنها، اعني صفة التيمم وذكر الضربتين فيها، وارى ان الشيخ السهارنفوري ربما لم يجد كذلك، لذا احوال الى الشيخ عبدالحى اللكنوى بقوله : قال مولانا الشيخ عبدالحى فى السعاية. (بذل المجهود ج ٢ ص ٤٨٤)

نعم ! ويعلم من كلام العلامة الزيلعي وصنيعه (بعد التتبع اليسر) ان هذه الزيادة لم يروها الامام احمد في مسنده ولا البيهقي في سننه ولكن ذكرها اسحاق بن راهويه في مسنده فانه (العلامه الزيلعي) ذكر هذا الحديث الى قوله عليه السلام : عليكم بالارض. ثم قال رواه احمد في مسنده والبيهقي في سننه، ثم قال بتغيير يسير في اسلوبه : وكذلك اسحاق بن راهويه في مسنده من حديث المشني بن الصباح... الخ .... ثم ساق الحديث بتمامه فاعاد الى قوله : عليكم بالارض، وازاد فيه صفة التيمم وذكر الضربتين فيها، فعلم منه ان هذه الزيادة ذكرها اسحاق بن راهويه في مسنده ولكنى لم يتيسر لى الرجوع الى هذا الكتاب، نعم قد وجدته بتمامه في كنز العمال لعل المتقى الهندي، برقم ٢٧٥٦٨، ج ٩ ص ٢٥٨، ولكنه كما دابه لا يذكر الاسانيد، وانما يحيل الى المصدر الذى اخذه منه، فاحال الى سنن سعيد بن منصور، ولم اتمكن من الرجوع اليه كذلك، لانه ليس بموجود فيما بين ايدينا من كتب الحديث.

(١) فتح القدير ج ١ ص ١٣١، كذا فى السعاية ج ١ ص ٥١٣، وبذل المجهود ج ٢ ص ٤٨٥.

(٢) نصب الراية ج ١ ص ١٥٦

(٣) الدارية فى تخرج احاديث الهداية، بهامش الهداية ج ١ ص ٤٩

(٤) فتح القدير ج ١ ص ١٣١، نصب الراية ج ١ ص ١٥٦، الدارية بهامش الهداية ج ١ ص ٤٩، السعاية ج ١ ص ٥١٣، بذل المجهود ج ٢ ص ٤٨٥

په معجم اوسط د طبرانی کتب دا روایت «حدثنا أحمد بن محمد البزار الأصبهاني حدثنا الحسن بن عمار الحضرمي حدثنا وكيع بن الجراح عن إبراهيم بن يزيد عن سليمان الأحول عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة» طریق سره هم روایت دي، ابن الهمام رحمته الله وغيره ذکر کړې دي؛ «لأنعلم لسليمان الأحول عن سعيد بن المسيب غير هذا الحديث»^(۱)

خو په دې طریق کتب ابراهيم بن يزيد الجوزي دې حافظ صاحب رحمته الله هغه ته هم ضعيف ونيلي دي^(۲)

اووم دليل د سيده عائشه k روایت : «عَنْ عَائِشَةَ ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، قَالَ : فِي التَّيَمُّمِ فَرْبَتَيْنِ ، فَرْبَةٌ لِلْوُجْهِ ، وَفَرْبَةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ» رواه البزار^(۳)

حافظ هيثمي رحمته الله فرماني : «رواه البزار وفيه الحريش بن الخريت ضعفه أبو حاتم وأبو زرعة والبخاري»^(۴) يعنى ابو حاتم، ابو زرعه او امام بخاري رحمته الله د هغه تضعيف کړې دي. حقيقت دا دي چه هغوی نې تضعيف نه دي کړې اگر چه بعض کلام نې کړې دي پس حافظ صاحب په التهذيب کتب فرماني : «قال البخاري فيه نظر»^(۵)

امام ابو زرعه رحمته الله فرماني : «واهي الحديث»^(۶)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني : «لا يحتج بحديثه»^(۷)

ابن عدي رحمته الله فرماني : «لا اعرف له كثير حديث، فاعتبر حديثه فاعرف ضعفه من صدقه»^(۸) چه ماته د هغه د زياتو احاديثو علم نشته، چه په هغې کتب غور کولو سره د هغه د صدق او ضعف فيصله او کړم

^(۱) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۳۱، السعاية ج ۱ ص ۵۱۳، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۵

^(۲) الدراية بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹، وكذا في بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۵

^(۳) فقال : حدثنا به محمد بن عبد الملك القرشي ، ثنا محمد بن ثابت ، حدثنا يحيى بن حكيم . ومحمد بن معمر . قالوا : ثنا حرمي بن عمار ، ثنا الحريش بن الخريت ، عن ابن أبي مليكة ، عن عائشة ، عن النبي صلى الله عليه وسلم ... (كشف الاستار عن زوائد البزار، كتاب الطهارة، قبيل : باب الغسل من الجنابة، رقم ۳۱۳، ج ۱ ص ۱۵۹)

^(۴) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۶۳

^(۵) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱، تهذيب الكمال ج ۵ ص ۵۸۴، التاريخ الكبير للبخاري ج ۳ ص ۱۱۴

^(۶) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱، تهذيب الكمال ج ۵ ص ۵۸۴، ميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۷۶

^(۷) الجرح والتعديل ج ۳ / الترجمة ۱۳۰۴، تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱، تهذيب الكمال ج ۵ ص ۵۸۴

^(۸) الكامل في الضعفاء ج ۱ ص ۲۹۶، تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱، تهذيب الكمال ج ۵ ص ۵۸۴

خو ورسره حافظ صاحب د يحيى بن معين رحمته الله په حوالې سره دا هم نقل كړې دى چه هغه فرمائى : « ليس به بأس »^(١) او فرمائى : « وقال البخارى فى تاريخه ارجوا ان يكون صالحا »^(٢)

د امام دارقطنى رحمته الله حوالې سره ئې ليكلې دى : « قال الدارقطنى : يعتبر به »^(٣)
ابن ماجه د هغه نه يو حديث ذكر كړې دې^(٤)
ابن شاهين هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې^(٥)

اتم دليل د سيدنا ابوامامه رحمته الله روايت « عن أبى أمامة، عن النبى صلى الله عليه وسلم، قال: التيمم ضربة للوجه، وضربة لليدين الى المرفقين.... رواه الطبرانى فى معجمه الكبير عن علان بن عبد الصمد، عن عمر بن محمد بن الحسن، عن أبيه، عن إبراهيم بن طهمان، عن جعفر بن الزبير، عن القاسم، عن أبى أمامة الخ »^(٦)
حافظ هيثمى رحمته الله په مجمع الزوائد كښ د دې روايت ذكر كولو نه پس فرمائى : « رواه الطبرانى فى الكبير، وفيه جعفر بن الزبير، قال شعبة فيه : وضع اربع مائة حديث »^(٧)

خو حافظ صاحب رحمته الله په التقريب كښ فرمائى : « متروك الحديث، وكان صالحا فى نفسه »^(٨)

^(١) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤٢

^(٢) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤٢

اقول : لم اجد هذا الكلام فى تاريخ البخارى وقد نقله العلامة مغلطانى كذلك فى الاكمال ٤/٤٧ برقم ١٢٤٧. كما نقله الحافظ فى التهذيب. والذى فى تاريخ البخارى هو قال : ابو عبدالله ! ارجوا ! (٣/١١٤) فلا ادري اسقط ما بعده من النسخة التى بين ايدينا. وكان فى نسخة الحافظين مغلطانى وابن حجر. ام اخذ ذلك من مفهوم قوله : ارجوا ..... والله اعلم

^(٣) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١

^(٤) تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤. تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١

^(٥) كتاب الثقات لابن شاهين ص ١٨، وانظر ترجمته فى التاريخ الكبير للبخارى ج ٣ ص ١١٤. والجرح والتعديل ج ٣ ص ٢٩٥. والكامل لابن عدى. و تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٣. ٥٨٤. وتهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١. ٢٤٢. والكاشف ج ١ ص ٢١٤. وميزان الاعتدال ج ١ ص ٤٧٦. والمغنى فى الضعفاء ج ١ ص ٣٤١. وتهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤. واكمال مغلطاى ج ٤ ص ٤٧. وخلاصة الخزرجى رقم الترجمة ١٢٩٦

^(٦) المعجم الكبير رقم : ٧٩٥٩. ج ٨ ص ٢٤٥

اقول : ولفظه عند الطبرانى فى النسخة التى بين ايدينا : التيمم ضربة للوجه وضربة للكفين. وليس فيه لليدين الى المرفقين ... نعم. قد ذكره الهيثمى بهذا اللفظ فى مجمع الزوائد ج ١ ص ٢٦٢. وعزاه الى الطبرانى. كما ذكره شيخنا. والله اعلم

^(٧) مجمع الزوائد ج ١ ص ٢٦٢

^(٨) تقريب التهذيب، رقم الترجمة ٩٤١. ج ١ ص ١٦١

او په التهنیب کښ فرمائی: «وقال ابو داود: من خيار الناس، ولكن لا اكتب حديثه»^(۱)
ابن ماجه د مس ذکر په باب که د هغه يو حديث ذکر کړې دې^(۲)

نهم دليل د سيدنا عمار بن ياسر رضي الله عنه روايت: «عَنْ عَمَّارٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي الْقَوْمِ حَتَّى نَزَلَتْ الرُّخَصَةُ فِي الْمَسْحِ بِالتُّرَابِ إِذَا لَمْ تَجِدِ الْمَاءَ، فَأَمَرْنَا قَضْرَبْنَا وَاحِدَةً لِلْوُجْهِ، وَضَرَبْنَا أُخْرَى لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْقَعَيْنِ» رواه البزار
عن طريق محمد بن اسحاق، عن الزهري، عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة، عن ابن عباس، عن عمار... الخ^(۳)
سيدنا عمار بن ياسر رضي الله عنه فرمائی چه كله د تيمم رخصت نازل شو نو زه د صحابه كرام رضي الله عنهم
ترمينخه موجود اوم چه كله مونږ ته اوبه ملاؤ نه شوې نو مونږ ته (د تيمم) حكم او كړې شو پس
مونږ يو ضرب د مخ (د مسح دپاره) اولگولو او بل ضرب د لاسونو د مسح دپاره تر څنگلو
پورې اولگولو.

امام بزار رحمته الله د دې روايت تخريج كولو نه پس فرمائی: «وَهَذَا الْحَدِيثُ قَدْ رَوَاهُ جَمَاعَةٌ، عَنِ
الْأُضْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ عَمَّارٍ فَمَتَابِعُوا ابْنَ إِسْحَاقَ»^(۴)
يعنى د محمد بن اسحاق نه علاوه د امام زهري نورو ډير شاگردانو دا په دې طريق باندې
روايت كړې دې. پس هغوى ټول د محمد بن اسحاق متابعت كوي.
«وَرَوَاهُ غَيْرُ وَاحِدٍ، عَنِ الْأُضْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ عَمَّارٍ وَلَمْ يَقُلْ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ عَمَّارٍ»^(۵)

مطلب دا چه د زهري نور ډير شاگردان دا حديث د «زهري، عن عبيد الله، عن ابن عباس» نه هم روايت
كوي، يعنى د عبيد الله او عمار ترمينخه د ابن عباس د واسطې نه بغير، نو دا طريق سندا د
مخكښ طريق نه عالى شو.

لسم دليل د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما روايت: دا روايت مونږ مخكښ د دارقطنى،
مسندرك حاكم او السنن الكبرى په حوالې سره ذكر كړې دې، د هغوى نه علاوه امام طبرانى

^(۱) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۹۲

^(۲) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۹۱، ۹۲، انظر ترجمته في التاريخ الكبير للبخاري رقم الترجمة: ۲۱۶۰، والجرح والتعديل ۲/ الترجمة ۱۹۴۹، والمجروحين لابن حبان ج ۱ ص ۲۱۲، والكامل لابن عدي ج ۱ ص ۲۰۷، وتهذيب الذهبي ج ۱ ص ۱۰۷، والكاشف ج ۱ ص ۱۸۴، وميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۰۶، ۴۰۷، وخلاصة الخرجي رقم الترجمة ۱۰۳۷، والمغنى في الضعفاء الترجمة ۱۱۴۲، واكمال مغلطاني ج ۲ ص ۸۰

^(۳) البحر الزخار المعروف بمسند البزار، باب اول مسند عمار بن ياسر رضى الله عنه، رقم ۱۳۸۴، ج ۴ ص ۲۲۱، مكتبة العلوم والحكم، وكذا في نصب الراية ج ۱ ص ۱۵۴، والدراية بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹

^(۴) مسند البزار ج ۴ ص ۲۲۱

^(۵) پورته حواله

هم په المعجم الکبیر کښ د دې تخریج کړې دې (۱) دې ټولو حضراتو د علی بن ظبیان په طریق سره دا روایت نقل کړې دې، په علی بن ظبیان چه کوم کلام وو هغه مونږ مخکښ ذکر کړې دې هغه مونږ مخکښ ذکر کړې دې، هم دغه شان د دې روایت په مرفوع او موقوف دواړو طریقو باندې مونږ بحث کړې دې، دلته دا روایت مونږ د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه د مسند نه ذکر کوو، کوم چه امام ابو المؤید محمد بن محمود الخوارزمی رحمته الله علیه په الجامع المسانید کښ کښ ذکر کړې دې، دلته اول په دې خبره باندې خان پوهه کړې چه دا جامع المسانید څه څیز دې؟ جامع المسانید دوه دی، یو د حافظ ابن کثیر رحمته الله علیه دې چه په اوو دیرش (۳۷) جلدونو کښ دې، چه په کښ هغه د احادیثو لس کتابونه جمع کړې دی، صحاح سته او مسانید اربعه یعنی مسند الامام احمد، مسند ابی بکر البزار، مسند ابی یعلی الموصلی، او معجم کبیر طبرانی په دې کښ حافظ ابن کثیر، صحیح، حسن، ضعیف او موضوع هر قسم احادیث جمع کړې دی او د حروف تهجی په اعتبار سره ئې د صحابه کرام رضی الله عنهم مسندات ذکر کړې دی د هر صحابی د مسندات شروع کولو نه مخکښ د هغه مختصر خو جامع ترجمه ذکر کوی، د هغې نه روستو د هغه مسندات او مرویات ذکر کوی، د هغې پوره نوم جامع المسانید والسنن الهادی لاقوم السنن دې (۲)

بل کتاب د امام ابو المؤید محمد بن محمود الخوارزمی دې، اصل کښ د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه مسند لږد پنځلس مختلف حضراتو خپل خپل مسند سره جمع کړې دی، خوارزمی په دې کښ هغه ټول پنځلس مسانید په حذف مکرر سره جمع کړې دی او هم په دې مناسبت سره ئې د دې نوم جامع المسانید کیخودلې دې د هر حدیث د ذکر کولو نه پس ئې د دې خبرې د ذکر کولو اهتمام هم کړې دې چه دا حدیث په هغه پنځلس مسانیدو کښ په کوم مسند کښ دې، که د یو نه زیات مسانید وی نو د هغې ټولو حواله هم ورکوی او ورسره په هغه مسانیدو کښ د هر مسند سند هم ذکر کوی. المكتبة الاسلامية، سمندری لائل پور نه په دوه جلدونو کښ چهاپ شوي دې (۲)

(۱) المعجم الکبیر للطبرانی رقم: ۱۳۳۶۶، ج ۱۲ ص ۲۸۱

(۲) انظر مقدمة المصنف فی جامع المسانید ج ۱ ص ۹، ۱۰

(۳) وقد طبع آلان من المكتبة الحنفية بكونته ايضا، فی مجلدين ضخيمين، حققه الشيخ نجم الدين محمد الدرکاني وخرج احاديثه، وقد رتبہ الامام الخوارزمی علی اربعين بابا، وجمع فيه خمسة عشر من مسانید الامام ابی حنیفة رحمہ الله، التي جمعها له فحول علماء الحديث.

الاول: مسند له، جمعه الامام الحافظ ابو محمد عبدالله بن محمد بن يعقوب بن الحارث الحارثي البخاري، المعروف بعبدالله الاستاذ رحمه الله

الثاني: مسند له، جمعه: الامام الحافظ ابو القاسم طلحة بن محمد بن جعفر الشاهد العدل رحمه الله.

الثالث: مسند له، جمعه، الامام الحافظ ابو الخير محمد بن المظفر بن موسى ..... [بقية برصفحه آتئده...]

دا تعارف ما په دې وجه او کړو چه بعض جاهلان غیر مقلدین چه خپل خان ته اهل حدیث هم وائی. خو د هغوی د جهالت دا حال دې چه هغوی ته د حدیث د دې کتاب علم نشته او که چرته یو حنفی د جامع المسانید د یو روایت حواله ورکړی نو هغه نې جامع المسانید لابن کثیر کنړی او چه هغه ته هغه روایت هلته ملاؤ نه شی نو ډیر په جرات او بې باکۍ سره وائی چه دا روایت په جامع المسانید کښ نشته، فلانی مولوی صاحب غلطه حواله ورکړې ده، حال دا چه د مولوی صاحب حواله صحیح وی. د هغه مراد جامع المسانید للخوارزمی وی او په هغې کښ هغه روایت موجود وی.

بهر حال: د جامع المسانید روایت دې: ﴿ابو حنیفة، عن عبد العزیز بن ابی رواد، عن نافع، عن ابن عمر، رضی الله عنهما: قال کان تیمم رسول الله ﷺ ضربتین: ضربة للوجه وضربة لليدين الى المرفقين﴾ دا روایت د محمد بن المظفر او ابن خسرو په مسند کښ ذکر دې. (۱) دا حدیث صحیح دې او د دې ټول راویان ثقه دی.

بقیه از گذشته... ابن عیسی بن محمد رحمه الله

الرابع: مسند له، جمعه، الامام الحافظ ابو نعیم احمد بن عبدالله بن احمد الاصفهانی رحمه الله
الخامس: مسند له، جمعه، الامام الشیخ الثقة العدل ابوبکر محمد بن عبد الباقي بن محمد الانصاری رحمه الله
السادس: مسند له، جمعه، الامام الحافظ صاحب الجرح والتعديل ابواحمد عبدالله بن عدی الجرجانی رحمه الله
السابع: مسند له، رواه عنه، الامام الحسن بن زیاد اللؤلؤی رحمه الله
الثامن: مسند له، جمعه الامام الحافظ عمر بن الحسن الاشثانی رحمه الله
التاسع: مسند له، جمعه الحافظ الامام ابوبکر احمد بن محمد بن خالد بن خلی الکلاعی رحمه الله
العاشر: مسند له، جمعه الامام الحافظ ابو عبدالله محمد بن الحسین بن محمد بن خسرو البلخی رحمه الله.
الحدادی عشر: مسند له، جمعه الامام ابو یوسف القاضی یعقوب بن ابراهیم الانصاری رحمه الله، ورواه عنه
بسمی نسخة ابی یوسف.

الثانی عشر: مسند له، جمعه الامام محمد بن الحسن الشیبانی رحمه الله، ورواه عنه بسمی نسخة محمد.
الثالث عشر: مسند له، جمعه، ابنه الامام حماد بن ابی حنیفة، ورواه عن ابيه رضی الله عنهما
الرابع عشر: مسند له، جمعه ایضا الامام محمد بن الحسن، معظمه عن التابعین، ورواه عنه، بسمی الآثار
الخامس عشر: مسند له، جمعه الامام الحافظ ابو القاسم عبدالله بن محمد بن ابی العوام السغدی رحمه الله
وفی الباب الاربعین عرف مشانخ هذه المسانید علی حروف المعاجم من اصحاب رسول الله ﷺ. ومن
مشانخ الامام ابی حنیفة من الصحابة والتابعین رضی الله تعالی عنهم، ویقرب عددهم من ثلاثمائة شیخ. ومن
اصحاب الامام ابی حنیفة الذین رووا عنه فی هذا الكتاب، وهم خمس مائة او یزیدون، وان شئت المزیّد
فراجع مقدمة الامام الخوارزمی فی جامع المسانید، ج ۱ ص ۵ - ۱۶

(۱) جامع المسانید للخوارزمی، الباب الرابع فی الطهارة، الفصل الاول فی کیفیة الوضوء والتیمم، رقم ۳۳۰، ج

عبدالعزیز بن رواد بفتح الدال وتشدید الواو^(۱) په هغه باندې د ارجاء تهمت دې. کله کله به ورته وهم راتلو، خو څو جلیل القدر ائمه هغه ته ثقه وئیلې دې.

حافظ ابن حجر رحمته الله په التقریب کښ فرمائی: «صدوق، عابد، ربما وهم، رمی بالارجاء»^(۲)

حافظ ذهبي رحمته الله په الکاشف کښ فرمائی: «ثقة، مرجع، عابد»^(۳)

په ۱۶۹ هجري کښ په مکه مکرمه کښ وفات شوې دې.^(۴)

^(۱) تقریب التهذيب ج ۱ ص ۴۰۶، الترجمة (۴۱۱۰)

^(۲) پورته حواله، السعاية ۸۸/۱

^(۳) الکاشف، رقم الترجمة، (۲۴۲۴) ج ۲ ص ۱۹۲

^(۴) تهذيب الكمال ج ۱۸ ص ۱۴۰، تقریب التهذيب ج ۱ ص ۴۰۶، الکاشف ج ۲ ص ۱۹۲

دا عبدالعزیز بن ابی رواد، د هغه نوم میمون. ایمن او یمن نقل کړې شوې دې، دا د مهلب بن ابی صفرة آزاد کړې غلام دې. د عثمان بن ابی رواد، جيله بن ابی رواد، حکم بن ابی رواد او عباد بن ابی رواد رور او د عماره بن حفصه د تره څوښې دې.

دې د اسماعیل بن امیه، سالم بن عبدالله بن عمر، ضحاک بن مزاحم، عکرمه مولى ابن عباس، محمد بن زیاد جمحی، نافع مولى ابن عمر او ابو سلمه حمصی وغیره نه روایت کوی.

د هغه نه امام ابوحنیفه، حفص بن عمر بن میمون، خلاد بن یحیی، زانده بن قدامه، سعد بن الصلت البجلي، سفیان ثوری، ابو عاصم الضحاک بن مخلد، ضمره بن ربیع، عبدالله بن رجا المکی، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالرزاق بن همام، ابو نعیم الفضل بن دکین، مکی بن ابراهیم البلخی، وکیع بن الجراح او یحیی بن سعید القطان رحمته الله وغیره روایت کوی.

حمیدی نقل کوی: «کان یرجى الارجا»

ابو احمد بن عدی فرمائی: «وفى بعض احادیثه ما لا یتابع علیه»

امام نسائی رحمته الله فرمائی: «لیس به باس»

عبدالله بن احمد د خپل پلار احمد بن حنبل رحمته الله نه نقل کوی: «رجل صالح الحديث، وکان مرجنا، ولیس هو فى الثبوت مثل غیره»

علی بن الجنید رحمته الله وائی: «کان ضعیفا، واحادیثه منکرات»

ساجی رحمته الله فرمائی: «صدوق، کان یری الارجاء»

امام دارقطنی رحمته الله فرمائی: «هو متوسط فى الحديث، وربما وهم فى حدیثه»

عجلی فرمائی: «ثقة» یحیی بن سعید القطان فرمائی: «عبدالعزیز بن رواد ثقة فى الحديث، لیس ینبغى ان یرک حدیثه لرائى اخطا فيه» یحیی بن معین فرمائی: «ثقة»

امام ابو جاتم رحمته الله فرمائی: «صدوق، ثقة فى الحديث متعبدا»

علی بن الجنید د هغه تضعیف کړې دې. خو د هغه دا تضعیف معتبر نه دې، اول خو په دې وجه چه هغه په دې تضعیف کښ متفرد دې. د دې په مقابل له کښ جمهور ائمه کرامو د هغه توثیق کړې دې. دویم په دې وجه چه کومو حضراتو د هغه توثیق کړې دې د هغوی درجه د علی بن الجنید نه یقینا لویه ده او عام طور سره په جرح او تعدیل کښ هم د هغوی خبره معتبره ..... [بقیه بر صفحه آنده...]

په اثبات ضربتین باندې دلیل عقلی د ضربتین د اثبات دپاره جمهور فقهاء د آیت تیمم (فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ) (۱) نه هم استدلال کوی، وجه د استدلال نې دا ده چه په دې آیت کریمه کښ په مخ او دواړو لاسونو باندې د مسح کولو حکم کړې شوې دې او دا خبره معلومه ده چه تیمم د اودس خلیفه دې، او په اودس کښ هم د دې دوه اندامونو د وینځلو حکم دې او هلته په یو اوبو سره د مخ او لاسونو وینځل جائز نه دی. بلکه د دواړو دپاره جدا جدا دوه کرته اوبه اخستل ضروری دی، هم دغه شان به د هغه په نائب تیمم کښ هم یو کرت خاوره اخستلو سره د دوه اندامونو دپاره استعمالول جائز نه وی، بلکه د هر اندام (یعنی مخ او لاسونو) دپاره جدا جدا خاوره اخستل دی، ځکه چه د اصل او خلف حکم یو وی، او دا به هم هغه وخت وی چه کله دوه ضربونه اولگولې شی. (۲)

په دې باندې دا اشکال واردیږی چه دا د نص په مقابله کښ د قیاس نه حکم ثابتول دی او د نص په مقابله کښ قیاس استعمالول صحیح نه دی، مطلب دا چه په نص کښ خو (فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ) صرف د مخ او د لاسونو د مسح حکم دې، په هغې کښ تکرار خو نشته، چه د هر اندام دپاره ځانله ځانله خاوره اخستلو سره مس اوکړې شی او د ضربتین ثبوت خو په تکرار باندې مبنی وو؟

نو ددې جواب دا دې چه په آیت کریمه کښ تکرار اگر چه نصا نه دې ذکر خو دلالة ذکر دې، هم دا وجه ده چه په آیت تیمم کښ استیعاب العضوین هم نصا نه دې ذکر شوې، بلکه صرف دومره پکښ دی چه د مخ او لاسونو مسح اوکړې شی، خو تیمم چونکه د اودس نائب دې او په اودس کښ استیعاب د تمام ارکانو نه دې (چه د هغې نه بغیر اودس نه کیږی) لهذا د هغه په نائب تیمم کښ په هم استیعاب ضروری وی، نو څنگه چه د استیعاب مسئله منصوص نه ده، بلکه مدلول ده یعنی د هغې ذکر نصا نشته بلکه دلالة دې هم دغه شان د ضربین ذکر هم اگر چه نصا نه دې خو دلالة دې. لهذا دا خبره صحیح نه ده چه د ضربتین ثبوت د قیاس نه کړې

بقیه از گذشته. اگنرلې شی. لهذا د یحیی بن سعید القطان، امام عجلې، یحیی بن معین. حافظ ابن حجر. حافظ ذهبی او امام ابو حاتم رازی په شان جلیل القدر ائمه جرح و تعدیل د توثیق کیدو سره به د علی بن الجنید د تضعیف هیڅ اعتبار نه وی.
د هغه د احوال د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۸ ص ۱۳۶-۱۴۰. والطبقات الکبری لابن سعد ج ۵ ص ۴۹۳. والتاریخ الکبیر للبخاری ج ۶ / الترجمة ۱۵۶۱. والجرح والتعديل ج ۵ / الترجمة ۱۸۳۰. والکامل لابن عدی ج ۲ ص ۳۰۲. وتهذیب الاسماء واللغات للنووی ج ۱ ص ۳۰۷. وسیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۱۸۴. وتاریخ الاسلام للذهبی ج ۶ ص ۲۳۹. والکاشف ج ۲ ص ۱۹۲. والمغنی فی الضعفاء للذهبی ج ۲ / الترجمة ۳۷۳۴. ومیزان الاعتدال ج ۲ / رقم الترجمة ۵۱۰۱. وتهذیب التهذیب ج ۶ ص ۲۳۸. ۲۳۹. وتقريب التهذیب ج ۱ ص ۴۰۶. وخلاصة الخرج ج ۲ / الترجمة ۴۳۳۸.

(۱) المائدة : ۶

(۲) امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۳. ۱۲۴. بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۶. السعایه ج ۱ ص ۵۱۵

شوی دې او د نص په مقابله کښ قیاس صحیح نه دې بلکه د ضربتین ثبوت هم د آیت کریمه مدلول دې. اگر چه منصوص نه دې. (۱)

اثار صحابه و تابعین رضی الله عنہم : دا خو د هغه احادیثو ذکر وو د کوم نه چه جمهور فقهاء کرام په اثبات ضربتین باندې استدلال کوی، چه په هغې کښ بعض اگر چه ضعیف دی خو د بعض نورو صحیح احادیثو سره په یوځانې کولو باندې د ضعف کمې پوره کیږی. علامه عبدالحی لکنهوی صاحب رحمته الله علیه په السعایه کښ فرمائی: «قد وردت احادیث بروایات متعددة تدل صراحة وباطلاقها على الاستيعاب، وبعضها وان كانت ضعيفة، لكنه ينجز بضم بعضها الى بعض، كما بسطه البردعي في نصب الرایة» (۲)

یعنی ډیر احادیث په دې خبره کښ صراحت سره په استعیاب الوجه باندې دلالت کوی، چه د هغې نه بعض اگر چه ضعیف دی، خو د نورو صحیح احادیثو سره یو ځانې کولو باندې د هغې ضعف ختمیږی، د هغې نه روستو هغوی څلور احادیث ذکر کړې دی: یو د عبدالله بن عمر رضی الله عنہما، دویم د سیدنا جابر رضی الله عنہ، دریم د اسلع رضی الله عنہ او څلورم د عائشې رضی الله عنہا. او په هغې کښ چه په کوم کوم ځانې کښ په کوم کوم راوی باندې کلام وو هغه لره په تفصیل سره ذکر کولو نه پس ئې دا تبصره کړې ده چه: «فهذه الاخبار وامثالها مما سنذكرها في شرح باب التيمم ان شاء الله تعالى تدل على الاستيعاب» (۳) او دا ټول احادیث مونږ ذکر کړل، په دې کښ د استعیاب سره د ضربتین ذکر هم دې.

د دې نه علاوه د جمهور د موقف په تائید کښ د صحابه کرام او تابعینو اثار هم دی چه د هغې نه خو دا دی:

د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنہما اثر: «أَنَّ ابْنَ عُمَرَ تَيَمَّمُ فِي مَرِيدِ النِّعَمِ، فَقَالَ: يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَسَمَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ، ثُمَّ مَرَّبَ بِهِمَا عَلَى الْأَرْضِ فَزَبَّةٌ أُخْرَى، ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْمِرْقَدَيْنِ» رواه ابن أبي شيبة في مصنفه، من طريق ابن عليه، عن ايوب، عن نافع، عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما (۴)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنہما په مرید النعم کښ تیمم او کړو، نو خپل لاس ئې په زمکه باندې

(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۶

(۲) السعایه ج ۱ ص ۸۷

(۳) پورته حواله

(۴) المصنف، کتاب الطهارة. باب فی التیمم کیف هو؟ رقم ۱۶۸۵، ج ۲ ص ۱۸۵. ورواه عبدالرزاق عن معمر عن الزهري. عن سالم، عن ابن عمر مثله. المصنف، کتاب الطهارة. باب: کیف التیمم من ضربة رقم ۸۱۷ ج ۱ ص ۱۷۷. ورواه الطحاوی فی شرح معانی الآثار من طریق یونس عن علی بن معبد عن عبید الله بن عمر وعن عبدالکریم الجزري. عن نافع عن ابن عمر. کتاب الطهارة. باب صفة التیمم. کیف هی. رقم ۶۵۴ ج ۱ ص ۱۴۷. وكذا فی اثار السنن للنیموی، کتاب الطهارة. باب التیمم. رقم ۱۸۹، ص ۴۸

اووهلو او په هغې سره نې د خپل مسح او کړه، بيا نې خپل لاس په زمکه باندې اووهلو او په هغې سره نې د خپلو دواړو لاسونو تر د څنگلو پورې مسح او کړه.

د سيدنا علي عليه السلام اثر (أن عليا قال في التيمم ضربة في الوجه وضربة في اليدين إلى الرسغين) رواه

عبدالرزاق فی مصنفه، عن ابراهيم بن طهمان الخراساني، عن عطاء بن السائب عن ابي البختري ان عليا الخ (١)
 سيدنا علي عليه السلام فرمائی چه په تيمم کښ دوه ضربونه دي. يو د مخ دپاره او دويم د لاسونو
 دپاره تر څنگلو پوري.

تیمم رسغین پورې دې یا مرفقین پورې یا مناكب وابط پورې، دا مسئله خود دې نه روستو خبره ده، خو په دې اثر کښ د ضربتین تصریح ده او هم د دې نه استدلال دې.

د امام حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ اثر : ﴿ سُئِلَ عَنِ التَّيْمِمْ ؟ فَضَرَبَ يَدَيْهِ إِلَى الْأَرْضِ فَزَيَّعَ يَمِينًا وَجْهَهُ ، ثُمَّ مَرَّبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَزَيَّعَ أُخْرَى فَتَمَسَّحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْمَرْفُوقَيْنِ ﴾ رواه ابن ابی شيمه (١)

د امام حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ نه د تیمم په باره کښ تپوس او کړې شو نو هغه خپل دواړه لاسونه په زمکه باندې اووهل او په هغې سره ئې د خپل مخ مسح او کړه، بیا ئې په دویم کرت خپل لاس په زمکه باندې اووهل او په هغې سره ئې د خپلو لاسونو تر څنگلو پورې مسح او کړه.

د سالم بن عبدالله رضي الله عنه اثر : « عَنْ أَيُّوبَ، قَالَ : سَأَلْتُ سَالِمًا عَنِ التَّيْمِيمِ ؟ قَالَ : فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ ، ثُمَّ ضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَضَرَبَ أُخْرَى فَمَسَحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْبُرْقُوعَيْنِ » رواه ابن أبي شيبة من طريق ابن عليه عن أيوب. (٢)

ايوب فرمائي ڇه ما د سالم نه د تيمم د طريقي په باره کينس تپوس اوکړو نو هغه خپل دواړه لاسونه په زمکه باندې اووهل او په هغې سره ئي د خپل مسح اوکړه، بيا ئي په دويم کرت په زمکه باندې اووهل او په هغې سره ئي د خپل لاسونو تر څنگلو پورې مسح اوکړه.

د امام طاووس رضی اللہ عنہ اثر : **«عَنِ ابْنِ طَاوُوسٍ، عَنْ أَبِيهِ؛ أَنَّهُ قَالَ: التَّيْمُ مَرِيَّتَانِ: مَرِيَّةٌ لِلنَّوْجِ، وَمَرِيَّةٌ لِلدَّيْرَةِ ائِمَّنَ إِلَى الْمَرْفَعِينَ»** (۱)

طاووس تَافَافُ فرمائی کہ یہ تیمم کنیں دوہ ضربونہ دی، یو ضرب مخ (باندی د مسح کولو، دپارہ

(^۱) مصنف عبدالرزاق ج ۱ ص ۱۶۴

(١) عن طريق بن عليه، عن حبيب بن الشهيد، انه سمع الحسن، سئل عن التيمم؟ رقم ١٦٨٧ ج ١ ص ١٨٥، ورواه عبدالرزاق عن الثوري، عن يونس، عن الحسن، ولفظه، مرة للوجه ومرة لليدين الى المرفقين. رقم ٨٢١ ج ١ ص ١٦٦

(^٢) المصنف رقم ١٦٨٦. ج ٢ ص ١٨٥

(١) رواه ابن أبي شيبة في مصنفه من طريق ابن مهدي، عن زمعة، عن ابن طاوس عن أبيه برقم ١٦٩٣، ج ٢ ص ١٨٧

او دویم ضرب په دواړو لاسونو باندې د څنگلو پورې (د مسح کولو دپاره)

د ابن شهاب زهري رضی الله عنه اثر : (عَنْ الزُّهْرِيِّ ، قَالَ : التَّيْمُ فَرِيَّتَانِ : فَرِيَّةٌ لِلْوُجْهِ وَفَرِيَّةٌ لِلْيَدَيْنِ) رواه ابن أبي شيبة (۱)

ابن شهاب زهري رضی الله عنه فرمائی چه په تیمم کښ دوه ضربونه دی، یو د مخ دپاره او بل د دواړو لاسونو دپاره.

د ابراهیم نخعی رضی الله عنه اثر : (عَنْ اِبْرَاهِيمَ ، قَالَ تَضَعُ رَاحَتَيْكَ فِي الصَّعِيدِ ، فَتَمْسَحُ وَجْهَكَ ، ثُمَّ تَضَعُهُمَا ثَانِيَةً ، فَتَفْضُهُمَا فَتَمْسَحُ يَدَيْكَ وَذِرَاعَيْكَ إِلَى الْمِرْقَيْنِ) (۲)

ابراهم نخعی رضی الله عنه د تیمم طریقه بیانولو سره فرمائی چه دواړه لاسونه په خاوره کښ کیخودلو سره د هغې نه په مخ باندې مسح اوکړې شی، بیا دې په دویم کرت په خاورو باندې کیخودلې شی او هغې لره څنډولو سره دې د لاسونو تر څنگلو پورې مسح اوکړې شی. د فن حدیث متعلق څو اصول : د جمهورو استدلال او د حنابله د دلیل جواب په څو اصولو باندې مبنی دې، اول دې په هغه اصولو باندې ځان پوهه کړې شی.

اولې اصل دا دې چه : (عدم ذکر الشئ لا يستلزم نفيه ، وكذا ذكر العدد لا ينفي ما فوقه ، لان مفهوم العدد لا يعتبر)

یعنی د یو څیز په نه ذکر کولو سره د هغه نفی نه لازمېږي، هم دغه شان د یو عدد ذکر د هغه د مافوق نفی لره مستلزم نه دې، ځکه چه د عدد مفهوم (په طور د مخالفت) معتبر نه دې. (۲)

(۱) فی مصنفه من طریق معن بن عيسى، عن ابن أبي ذئب عن الزهري قال... الخ... برقم ۱۶۹۶، ج ۲ ص ۱۸۸
(۲) رواه الامام محمد فی کتاب الاثار، قال : اخبرني ابو حنيفة قال حدثنا حماد عن ابراهيم في التيمم قال الخ : وقال محمد : وبه ناخذ ونرى مع ذلك ان ينفض يديه في كل مرة، من قبل ان يمسح وجهه وذراعيه وهو قول ابي حنيفة. (كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۱، ص ۱۴، كذا في جامع المسانيد للخوارزمي، الباب الرابع في الطهارة، الفصل الاول في كيفية الوضوء والتيمم، رقم ۳۳۱، ج ۱ ص ۲۷۸)

(۳) ففی مسلم الثبوت وشرحه فواتح الرحموت : (ومنها مفعول العدد) : وهو نفى الحكم الثابت بعدد معين عما زاد عليه. كقوله تعالى ﴿ والذين يرمون المحصنات ثم لم ياتوا بأربعة شهداء فاجلدوهم ثمانين جلدة ﴾ (النور : ۴) فيفهم منه عدم جلد ما زاد على ثمانين (واختلف الحنفية) فيه (فمنهم منكر) له. كالامام فخر الاسلام وشمس الانمة وغيرهما (كالبيضاوي) وامام الحرمين والقاضي ابي بكر كلهم من الشافعية. (المقالة الثانية في المبادئ اللغوية ج ۱ ص ۴۷۳)

وقال ابن عابدين الشامي رحمه الله : وهو (مفهوم المخالفة) على اقسام ..... مفهوم الصفة نحو (ثمانين جلدة) فعند الشافعية معتبر سوى الاخير، وعند الحنفية غير معتبر باقسامه في كلام الشارع فقط ... وقال العلامة البيري في شرحه :

والذي في الظهيرية : الاحتجاج بالمفهوم لا يجوز، وهو ظاهر المذهب عند علمائنا رحمهم الله تعالى. وما ذكره محمد في السير الكبير من جواز الاحتجاج بالمفهوم فذلك خلاف ظاهر الرواية... [بقية برصفحه آئنده...]

لهذا کہ پہ یو روایت کنس د یو ضرب ذکر راغلی دې او د بل ذکر نشته نو په دې سره د دویم ضرب نفی نه لارمیرې، نه د یو عدد د دوه په نفی باندې دلالت کوی. دویم اصل چه که په یو روایت کنس زیادت ثابت شی، نو هغه مقبول وی، ترڅو پورې چه هغه د نورو صحیح روایاتو د مضمون منافی نه وی. (۱) لهذا په کومو روایاتو کنس چه ضرب ثانیه ثابت دې نو هغه به مقبول وی، ځکه چه د ضرب واحده والاروایات ثابته د هغې منافی نه دی، ځکه چه ضرب واحده د ضرب ثانیه نفی لره مستلزم نه دی. دریم اصل: دا دې چه کله ضعیف روایات په ډېرو طرقو سره روایت شی نو هغه قوی کیږی او د هغې نه استدلال کول صحیح وی بعض وخت هغه حدیث د مشهور درجې ته اورسیرې او په هغې کنس د راوی مضر کیدل هم ضعیف نه وی. (۱) لهذا د جمهورو په روایاتو کنس ضعیف

..بقیه از گذشته...۱... والحاصل: ان العمل الان على اعتبار المفهوم في غير كلام الشارع، لان التنصيص على الشيء في كلامه لا يلزم منه ان يكون فائدته النفى لما عداه (شرح عقود رسم المفتى، المفهوم واقسامه، ص ۷۵، ۷۷، ۷۹).

وفى شرح التحرير لابن امير الحاج: (... والحنفية ينفونه) اى: اعتبار مفهوم المخالفة (باقسامه فى كلام الشارع فقط) فقد نقل الشيخ جلال الدين الخبازى فى حاشية الهداية من شمس الاثمة الكردى: ان تخصيص الشيء بالذكر لا يدل على نفى الحكم عما عداه فى خطابات الشارع، فاما فى متفاهم الناس وعرفهم، وفى المعاملات والعقليات يدل. اهـ (كتاب التقرير والتحجير، مفهوم المخالفة ج ۱ ص ۱۵۴)

(۱) قال ابن الصلاح فى مقدمته: الثانى: اَن لا تكون فيه مناقاة ومخالفة أصلاً لما رواه غيره كالحديث الذى تفرّد بروايته جملة ثقة، ولما تعرّض فيه لما رواه الغير بمخالفة أصلاً، فهذا مقبول، وقد ادعى الخطيب فيه اتفاق العلّماء عليه. (معرفة انواع علوم الحديث، معرفة زيادات الثقات وحكمها، ص ۱۷۸، تحقيق الشيخ ماهر ياسين الفحل، دار الكتب العلمية)

کذا فى: (الكفاية فى معرفة اصول علم الرواية، للخطيب البغدادي، باب القول فى حكم خبر العدل اذا تفرد برواية زياده فيه لم يروها غيره، ج ۲ ص ۵۳۸، ۵۳۹) و(نزهة النظر فى توضيح نخبة الفكر، للحافظ ابن حجر العسقلانى، بحث زيادة الثقة، تحقيق نور الدين عتر، مكتبة البشرى)

(۱) قال الشيخ ظفر احمد العثمانى رحمه الله: وحاصله: ان الضعيف اذا تعددت طرقه، او تايد بما يرجح قبوله فهو: الحسن لغيره. (قواعد فى علوم الحديث ص ۲۵)

والحديث الضعيف اذا تعددت طرقه، ولو طريقا واحدة اخرى، ارتقى بمجموع ذلك الى درجة الحسن، وكان محتجابه (قواعد فى علوم الحديث، الفصل الثانى فى بيان ما يتعلق بالتصحيح والتحسين من قواعد مهمة واصول، ص ۴۹)

وقال العلامة النووى رحمه الله: الحديث الضعيف عند تعدد الطرق يرتقى عن الضعف الى الحسن، ويصير مقبولا معمولاً به.

قال الحافظ السخاوى: ولا يقتضى ذلك الاحتجاج بالضعيف، فان الاحتجاج انما هو بالهيئة المجموعة، كالبرسل حيث اعتضد ببرسل اخر ولو ضعيفا، كما قاله الشافعى والجمهور. اهـ (اعلاء السنن، كتاب الصلاة، باب طريق السجود ج ۳ ص ۲۶، ادارة القرآن)

.....[بقیه برصفحه آئنده...]

روایات هم دی نو هغه د تعدد طرق د وجې نه قابل احتجاج دی او په هغوی کښ ضعیف راوی د استدلال دپاره مضر نه دې، لکه چه د علامه لکهنوی رحمته الله علیه په حوالې سره مونږ مخکښ ذکر کړې دی.

خلورم اصل: دا دې چه یو حدیث یو ثقه راوی مرفوعا روایت کړی او هم هغه بل ثقه راوی یا ډیر ثقه راویان موقوفاً روایت کړی نو د هغوی موقوفاً روایت کول د طریق رفع ضعف لره مستلزم نه دی. یعنی د هغې نه د مرفوع طریق په ضعف باندې استدلال نه شی کیدی. ځکه چه دا د ثقه زیادت دې او د ثقه زیادت مقبول وی، مگر دا چه یوه قرینه په شذوذ باندې دلالت اوکړی او یوه وجه دا هم ده چه کله راوی په طور د بیان حدیث هغه ذکر کوی نو هم په دې وجه ئې مرفوعاً روایت کړی او کله ئې په طور د بیان مسئله یا په طور د فتوی ذکر کړی، نو ظاهره ده چه په دې کښ د مرفوعاً ذکر کولو خاص وجه نه وی، نو موقوفاً ئې ذکر کړی. اوس په مرفوع او موقوف کښ هیڅ تنافی نه وی، بلکه د هغې رفع او وقف دواړه صحیح وی. (۱) لهذا په سابق کښ د جمهور په دلائلو کښ ذکر کړې شوې هغه روایات کوم چه مرفوعاً او موقوفاً دواړو طریقو سره روایت شوې دی، هغه دواړه صحیح دی، او د بعض حضراتو دا وینا چه (والصواب انه موقوف) لره اعتبار نشته، ځکه چه په دې صورت کښ د موقوف او مرفوع هیڅ منافات نشته.

د حنبله د دلیل جواب: حنبله د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه د حدیث نه استدلال کړې وو، جمهور د دې مختلف جوابات ورکوی.

اول جواب: امام طحاوی رحمته الله علیه وغیره دا ورکوی چه د سیدنا عمار رضی الله عنه په روایت کښ سخت اضطراب دې، کله کفین، کله کوعین، کله مرفقین، هم دغه شان پکښ مناکب او اباط هم راغلې دې، لهذا د دې نه استدلال صحیح نه دې. (۲) هم په دې وجه امام ترمذی رحمته الله علیه د دې

...بقیه از گذشته ۱ وقال الحافظ ابن كثير رحمه الله : قال الشيخ أبو عمر: لا يلزم من ورود الحديث من طرق متعددة كحديث "الأذنان من الرأس" : أن يكون حسناً، لأن الضعف يتفاوت، فمنه ما لا يزول بالمتابعات... كرواية الكذابين والمتروكين، ومنه ضعف يزول بالمتابعة، كما إذا كان راوياً سيئ الحفظ، أو روى الحديث عن حضيض الضعف إلى أوج الحسن أو الصحة. (اختصار علوم الحديث النوع الثاني الحسن: ص ۳۸، دار الكتب العلمية) كذا في (جامع التحصيل في احكام المراسيل، الباب الثاني. تقوية الحديث الضعيف بتعدد الطرق، ص ۴۱، عالم الكتب).

(۱) قال النووي في التزيب: الرابع إذا روى بعض الثقات الضابطين الحديث مرسلًا وبعضهم متصلًا أو بعضهم موقوفًا وبعضهم مرفوعًا أو وصله هو أو رفعه في وقت أو أرسله ووقفه في وقت فالصحيح أن الحكم لمن وصله أو رفعه، سواء كان المخالف له مثله أو أكثر. لأن ذلك زيادة ثقة وهي مقبولة. (تقريب النووي بحث السعيل ج ۱ ص ۳۵۳، ۳۵۴) كذا في (الكفاية لخطيب البغدادي، باب في الحديث يرفعه الراوي تارة ويقفه أخرى... ما حكمه؟ ج ۲ ص ۵۱۶) ومعرفة أنواع علم الحديث لابن الصلاح، بحث المعضل ص: ۱۵۵ (۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۲۳، السعاية ج ۱ ص ۵۱۱، ۵۱۲

روایت ذکر کولو نه پس فرمائی: ﴿ضعف بعض اهل العلم حديث عمار عن النبي ﷺ في التيمم للوجه والكفين، لما روى عنه حديث المناكب والابطاط﴾ (۱)

یعنی بعض اهل علم د تیمم للوجه والكفين په سلسله کښ وارد شوی د عمار رضی اللہ عنہ د حدیث تضعیف کړې دې ځکه چه د هغه نه یو روایت د مسح الی المناكب والابطاط هم روایت دې، د دې جواب زیات وضاحت او په حدیث د عمار رضی اللہ عنہ کښ د واقع اضطراب تفصیل به انشاء الله په وړاندې مسئله کښ راځی د دې نه قطع نظر چه دا اضطراب مضر فی الاستدلال دې یا نه. دویم جواب: کوم چه اکثر حضراتو ذکر کړې دې او هم هغه قوی او مضبوطه خبره ده. هغه دا چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم پوره طریقه بیانول نه وو. بلکه د تیمم معروف طریقې طرف ته اشاره وه او د ضرب او کیفیت مقصود بیانول مقصود وو. (واجابو عن هذا بان المراد ههنا هو صورة الضرب للتعليم، وليس المراد جميع ما يحصل به التيمم) (۲)

د دې توجیه تائید خپله د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ د روایت نه کیږی، په کوم کښ چه هغه فرمائی چه ماته جنابت رسیدلې وو. نو زه په خاورو کښ اولو غړیدم، بیا مې د رسول الله ﷺ په خدمت کښ حاضریدو سره صورت حال بیان کړو. نو رسول الله ﷺ او فرمائیل: ﴿انما يكفيك هكذا﴾ چه ستا دپاره هم دومره کافی ده. الخ. د دې سیاق نه صفا معلومیږی چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم د پوره طریقې تعلیم ورکول نه دی. بلکه د تمرغ نفی کولو سره د صحیح طریقې او د ضرب د صورت طرف ته اشاره کول وو. د دې نه دا هم معلومه شوه چه په ﴿انما يكفيك﴾ کښ حصر حقیقی نه دې، بلکه اضافی دې، یعنی په نسبت د تمرغ او شاته د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ روایت مونږ د مسند بزار په حوالې سره ذکر کړې دې چه په هغې کښ د ضربتین تصریح ده. هغه د دې توجیح د ټولو نه قوی مؤید دې. والله اعلم

د محدث خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله تحقیق: مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله فرمائی چه په بخاری کښ ماته داسې حدیث ملاؤ نه شو چه په هغې کښ صراحة د ﴿ضربة واحدة﴾ ثبوت وی. خو په مسلم کښ چه ﴿من طريق ابن معاوية عن الاعمش﴾ کوم روایت دې په هغې کښ د ضرب واحدة تصریح ده. ونصه: ﴿انما كان يكفيك ان تقول بيدك هكذا، ثم ضرب بيديه الارض ضربة واحدة، ثم مسح الشمال على اليمين، وظاهر كفّين ووجهه﴾ (۳) په بعض نسخو کښ ﴿ثم ضرب بيده الى الارض﴾ دې یعنی د ﴿بيديه﴾ په ځانې ﴿بيده﴾ دې یعنی رسول الله ﷺ او فرمائیل چه ستاسو دپاره دومره

(۱) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء في التيمم رقم ۱۴۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، ۳۳. السعاية ج ۱ ص ۵۱۱. شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۳

(۳) مسلم. کتاب الحيض. باب التيمم رقم ۸۱۶

کول کافی دی، د هغې نه روستونې په زمکه باندې یو ضرب اولگولو، او هم په هغه یو ضرب سره نې په گس لاس باندې د بنی لاس مسح او کړه او د دواړو لاسونو د بهر حصې او د مخ مسح نې او کړه.

اوس د «پیده» د نسخې او روایت مطابق دا په دې خبره باندې صراحة دلالت کوی چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم د پوره طریقې تعلیم ورکول نه وو، بلکه د ضرب او مسح اصل صورت او کیفیت بیانول مقصود وو، «گینې په تیمم کښ په یو لاس سره د ضرب لگولو څوک هم قائل نه دی، هم دغه شان» (ثم مسح الشمال علی الیمن) هم په دې خبره باندې صراحت سره دلالت کوی چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم صورت اجمالیه لره بیانول وو، نه د تیمم د پوره طریقې تعلیم ورکول. هم دغه شان په دې روایت کښ «ظاهر کفیه» دې او د بخاری په روایت دې کښ دی «ثم مسح بها ظهر کفه بشماله او ظهر شماله بکفه» (۱) اوس د مسلم په روایت کښ د ظاهر کفین په مسح باندې اکتفاء کول او د بخاری د روایت مطابق په مسح ظاهر احد الکفین اکتفاء کول په دې خبره باندې بالکل صریح دلیل دې چه د رسول الله ﷺ مقصود د تیمم پوره طریقه بیانول نه وو. که د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم پوره طریقه بیانول وې نو بیا خو به د دې نه دا لازمیده چه په تیمم کښ یا خو د «ظهر الکف الواحد» مسح واجب وی، یا صرف د ظهر الکفین مسح واجب وی، د جمیع الکفین (ظاهرا وباطنا) مسح به واجب نه وی، ځکه چه په روایات صحیحه صریحه کښ د ټولو اقل مقدار هم دا دې، خود دې څوک هم قائل نه دې د بخاری باب التیمم ضریة د لاندې امام بخاری رحمه الله چه کوم حدیث ذکر کړې دې د هغې په اخره کښ دی. و مسح وجهه وکفیه واحدة... (۲) دلته اگر چه د «واحدة» تصریح ده، خو ظاهره ده چه د «ضریة واحدة» او د ضربتین، تصریح دلته هم نشته، د دې نه متبادر هم دا ده چه د دې مطلب «مسحة واحدة» وی. یعنی «و مسح وجهه وکفیه مسحة واحدة» د دې مطلب به وی چه خپل مخ او دواړو لاسونو باندې نې یو کرت مسح او کړه. حافظ صاحب په فتح الباری کښ د دې هم دا معنی بیان کړې ده. (۳)

ممکن ده چه امام بخاری رحمه الله د «مسحة واحدة» نه مراد «ضریة واحدة» اخستلې وی، هم په دې وجه نې دا روایت په باب التیمم ضریة د لاندې لیکلې دې، خو دا خبره مسلم نه ده، ځکه چه په دې کښ دا هم احتمال دې چه د دې نه مراد دا وی چه په وجه او کفین کښ نې د هر یو مسح

(۱) صحیح البخاری. باب التیمم ضریة رقم ۳۴۷

(۲) صحیح البخاری. باب التیمم رقم ۳۴۷

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷

یو کړت او کړه، نه دوه یا درې کړته، لهذا اوس خو به د دې نه په حد ضربه باندې استدلال کول صحیح نه وی. هم دغه شان باقی چه کوم روایات دی د هغې نه هم په ضربه واحده باندې استدلال صحیح نه دې، ځکه چه د هغې نه چه په کومو روایاتو کښ د وحدت تصریح ده هغه د واحده نه د زائد په نفی باندې دلالت نه کوی، ځکه چه دا اصل مونږ ذکر کړې دی چه د اصل مفهوم معتبر نه دې، او د یو عدد ذکر د هغه نه د ما فوق په نفی باندې دلالت نه کوی. او په کومو روایاتو کښ چه د وحدت ذکر نشته بلکه د «ضربة» ذکر دې لکه چه د بخاری په روایت کښ دی «فَضْرِبْ بِكَفِّهِ ضَرْبَةً» (۱) هغه هم د مفهوم مخالف نه بغیر د ضربه واحده نه د زائد په نفی باندې استدلال نه کوی. او مفهوم مخالف چونکه زمونږ په نزد معتبر نه دې، په دې وجه دا استدلال زمونږ خلاف حجت نه شی کیدې، لهذا اوس صرف هم هغه روایات د معارضه نه سالم پاتې شو کوم چه د ضربتین په ثبوت باندې دلالت کوی. (۲)

په مسح الیدین کښ د حضرات فقهاء کرامو اختلاف: د مسح الوجه په سلسله کښ د حضرات ائمه کرام اتفاق دې چه په ټول مخ باندې لاس رابنګل ضروری دی، خو په مسح الیدین کښ اختلاف دې او په دې کښ د علماء کرامو څلور اقوال دی.

اول قول: امام احمد بن حنبل، امام اوزاعی، اسحاق بن راهویه، ابن جریر طبری، ابن المنذر، ابن خزیمه، عطاء او امام شعبی رضی الله عنہ فرمائی چه د لاسونو مسح صرف د کفین پورې ضروری ده. (۳) هم دا د سیدنا علی، عمار او ابن عباس رضی الله عنہم رانې ده. (۴)

دویم قول: امام ابوحنیفه، امام شافعی، لیث بن سعد او سفیان ثوری رضی الله عنہ فرمائی چه د لاسونو مسح د مرفقین (څنگلو) پورې ضروری ده. (۵) د امام مالک رضی الله عنہ په مذهب کښ یو روایت هم دا دې او د ظاهر د المدونة الکبری نه هم دا معلومیږي. (۶)

(۱) صحیح البخاری، باب التیمم ضربة، رقم ۳۴۷

(۲) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۷ - ۴۷۹

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵، مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، المغنی ج ۱ ص ۱۵۴، شرح المذهب ج ۲ ص ۲۱۱، شرح النووی ج ۴ ص ۵۶، نیل الاوطار ج ۱ ص ۲۶۴، المبسوط ج ۱ ص ۲۴۳

(۴) المغنی ج ۱ ص ۱۵۴، جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی التیمم، رقم ۱۴۴

(۵) مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، الفیض السمانی ج ۱ ص ۱۵۲، الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۵۳، المحيط البرهانی ج ۱ ص ۲۹۴، ۲۹۵، الهدایة ج ۱ ص ۴۹، شرح المذهب ج ۲ ص ۲۱۱، بدائع الصنائع ج ۱ ص ۴۵، شرح النووی ج ۴ ص ۵۶، نیل الاوطار ج ۱ ص ۲۶۳، ۲۶۴، الحاوی الکبیر، باب جامع التیمم والبذر فیه ج ۱ ص ۲۹۸

(۶) ونص المدونة الکبری: والوضوء سواء والتیمم ضربة للوجه وضربة للیدین بضرب الأرض بیدیه جمیعاً ضربة واحدة، فإن تعلق بهما شيء نقضهما نقضا خفیفاً ثم مسح بهما وجهه..... [بقیه برصفحه آنده...]

دریم قول : د امام مالک رحمته الله نه منقول دی چه د کفین پورې مسح فرض ده، د هغې نه روستو د مرفقین پورې سنت ده. (۱) علامه ولی الدین عراقی په شرح التقریب (۲) کتب او علامه زرقانی رحمته الله په شرح موطاء (۳) هم دې ته د امام مالک رحمته الله مشهور مذهب وئیلې دې. **خلووم قول :** ابو الحسن الماوردی رحمته الله نقل کړی دی چه د ابن شهاب الزهري رحمته الله په نزد د مناکب او اباط پورې تیمم ضروری دې. (۴) امام طحاوی رحمته الله فرمائی چه په متقدمین کتب د ابن شهاب زهري نه علاوه د چا نه هم دا قول نه دې منقول. (۵) زما (د حضرت شیخ مد ظله) رائې دا ده چه دا مسلک د ابن شهاب الزهري رحمته الله نه نه دې ثابت، ځکه چه امام ابوداؤد رحمته الله د مناکب او اباط روایت نقل کړې دې او ورسره ئې لیکلې دی : **(قال ابن شهاب فی حدیثه : ولا یعتبر بهذا الناس)** (۶) خلق په دې باندې عمل نه کوی. د دې نه معلومیږي چه دا بالکل متروک دې او ما روستو اولیدل چه امام نووی رحمته الله په شرح المذهب کتب لیکلې دی چه دا مذهب د هغه نه نه دې ثابت، **(لا یصح عنه)** یا دې په شان څه لفظ ئې لیکلې دې. (۷) علامه شرنبلالی رحمته الله د امام صاحب نه یو روایت د تیمم الی الرسغین هم نقل کړې دې، ونصه : **(وروی الحسن عن ابی حنیفة، انه الی الرسغین)** (۸) خود احنافو په نزد مختار الی المرفقین دې.

بقیه از گذشته... اثم یضرب ضربة أخرى بیده فیدأ بالیسری علی الیمنی فیمرها من فوق الکف الی المرفق. ویمرها ایضا من باطن المرفق الی الکف ویمر ایضا الیمنی علی الیسری وكذلك وأرانا ابن القاسم بیده وقال: حکذا أرانا مالک ووصف لنا. (باب التیمم ج ۱ ص ۴۲)

(۱) الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۲) ونصه : وذهب مالک الی ان الواجب مسح الکفین فقط، وان ما زاد الی المرفقین سنة. (طرح التریب فی شرح التقریب، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۱ ص ۲۶۹)

(۳) وفيه : (ویمسحهما الی المرفقین) تحصیلا لسنة ولو مسحهما الی الکوع صح ویستحب الإعادة فی الوقت فأجاب رحمه الله بالصفة الكاملة وإن كان الواجب عنده ضربة لهما وإلی الکوعین لما فی الصحیحین من حدیث عمار. (شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۳)

(۴) ونصه : اختلف الفقهاء فی مسح الیدین علی ثلاثة مذاهب : احدها : ما حکى عن الزهري ان یمسحهما الی المنکبین. (الحاوی الکبیر ج ۱ ص ۲۸۵)

(۵) وقال الزهري : یمسح بیده الی الابط، قال ابو جعفر : لم یرو ذلك عن احد من المتقدمین غیر الزهري. (مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۷)

(۶) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب التیمم رقم ۳۲۰

(۷) قال النووی فی المجموع شرح المذهب : بعد ما نقل هذا عن الزهري : وما اظن هذا یصح عنه، وقد قال الخطابی : لم یختلف العلماء فی انه لا یجب مسح ما وراء المرفقین. (۲/۲۱۱)

(۸) مراقی الفلاح شرح نور الايضاح، کتاب الطهارة، باب التیمم ص ۱۲۰

د تیمم الی المناکب والاباط دلیل : کوم حضرت چه د تیمم الی المناکب والاباط قائل دی د هغوی دلیل په ابوداؤد وغیره کتب د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه حدیث دی :

(عَنْ عَمَارِ بْنِ يَاسِرٍ أَنَّهُ كَانَ يُحَدِّثُ أَنَّهُمْ تَمَسَّحُوا وَهُمْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِالصَّعِيدِ لِصَلَاةِ الْفَجْرِ فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ ثُمَّ مَسَحُوا وَجُوهَهُمْ مَسْحَةً وَاحِدَةً ثُمَّ عَادُوا فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ مَرَّةً أُخْرَى فَتَمَسَّحُوا بِأَيْدِيهِمْ كُلِّهَا إِلَى الْمَنَاكِبِ وَالْأَبْطَانِ مِنْ بَطْنِ أَيْدِيهِمْ) (۱)

سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه (خپلو شاگردانو) ته بیان کوی چه صحابه کرام رضی الله عنهم د رسول الله صلی الله علیه و آله سره د سحر د مونځ د ادا کولو دپاره په زمکه باندې تیمم اوکړو، پس هغوی خپل لاسونه په زمکه باندې اووهل او په هغې سره نې یو کرت د خپل مسح اوکړه، بیا نې په دویم کرت خپل لاسونه په زمکه باندې اووهل او په هغې سره نې د خپلو لاسونو د اوږو پورې مسح اوکړه او دننه د ترخونو پورې مسح نې اوکړه.

د تیمم الی المناکب جواب : په دې حدیث کتب سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه دا خبره نه ده بیان کړې چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغوی ته داسې د تیمم کولو حکم کړې دی، بلکه هغه خو خپل فعل نقل کوی چه مونږ د اوږو او ترخونو پورې مسح اوکړه، بیا چه کله هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه تپوس اوکړو نو رسول الله صلی الله علیه و آله د (تیمم للوجه والكفين) تعلیم ورکړو، پس روستو هغه هم دا اختیار کړو، لهذا د دې روایت نه تیمم الی المناکب والاباط باندې استدلال صحیح نه دی. امام ترمذی رحمه الله د اسحاق بن ابراهیم په حوالې سره دا جواب نقل کړې دی (۲)

دویم جواب : امام شافعی رحمه الله دا کړې دی چه د سیدنا عمار رضی الله عنه دا تیمم به یا خو د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره وی او یا به نه وی، که دا د رسول الله صلی الله علیه و آله په حکم سره وی نو هر هغه تیمم کوم چه د دې نه روستو په صحت سره د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ثابت وی هغه د دې دپاره ناسخ دی، او که دا د رسول الله صلی الله علیه و آله د حکم نه بغیر وی نو د کوم چه رسول الله صلی الله علیه و آله حکم فرمائیلې دی حجت په هغې کتب دی، نه د بل چا په کولو کتب. (۳)

مطلب دا چه د رسول الله صلی الله علیه و آله قول فعل او تقریر به حجت وی، د بل چا قول فعل او تقریر حجت

۱، هذا لفظ أبي داود، كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم: (۳۱۸) وأخرجه النسائي برقم: (۳۱۴)، وابن ماجه برقم: (۵۶۶)، والامام أحمد في سنده: ۳۲۰ ۱۳، والامام البيهقي في السنن الكبرى: (۲۰۸ ۱۱)، والطحاوي في شرح معاني الآثار، كتاب الطهارة، باب صفة التيمم كيف هي؟ رقم: (۶۳۷-۶۴۳)

۲، جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء في التيمم رقم ۱۴۴، وذكره الطحاوي في شرح معاني الآثار، كتاب الطهارة، باب صفة التيمم كيف هي؟ ج ۱ ص ۱۴۴، وعمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

۳، وأما رواية الإبط فقال الشافعي وغيره: وأما رواية الإبط فقال الشافعي وغيره إن كان ذلك وقع بأمر النبي صلى الله عليه وسلم فكل تيمم صح للنبي صلى الله عليه وسلم بعده فهو ناسخ له ولئن كان وقع بغیر أمره فالخجة فيما أمر به. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۶۲، ۴۶۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، وكذا في السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۲۱.

نه شی کیدی خو دا جواب د امام شافعی رحمته الله په مسلک باندې چلیدی شی ځکه چه د هغه په نزد د صحابه کرام رضی الله عنهم اثار حجت نه دی. احناف وغیره ئې چونکه حجت منی، لهذا هغوی به هم دا جواب ورکوی چه دا مرجوح دې د عام روایاتو خلاف دې، یا بیا دا جواب دې چه دا منسوخ دې، روستنی واقعات چه په هغې کښ د اباط او مناکب پورې د تیمم نشته. هغه د دې دپاره ناسخ دې.

د تیمم الی المناکب بل دلیل : د تیمم الی المناکب قائلین د ایت التیمم (فامسحوا بوجوهکم وایدیکم منه)^(۱) نه ه استدلال کوی. او وجه د استدلال ئې دا ده چه په آیت کریمه کښ د مسح الایدی حکم دې او د ید اطلاق د گوتو د سرونو نه تر د اوږو د حصې پورې باندې کیږی، لهذا تیمم به د اوږو پورې وی^(۲)

د دویم دلیل جواب : دا دې چه د ید اطلاق اگر چه د اوږو پورې حصې باندې کیږی، خو په اودس کښ د دې غایت مرفقین بیان کړې شوې دې، چه د هغې نه روستو د ما وراء المرفقین وینخل فرض نه دی. او په تیمم کښ اگر چه د غایت څه تنصیص نشته مگر چونکه د اودس خلف دې، او د خلف حکم هم هغه وی کوم چه د اصل وی، لهذا په تیمم کښ به هم مرفقین غایت منلې شی.^(۳)

د تیمم الی المناکب والابط د قائلینو جواب خو اوشو، اوس درې اقوال پاتې شو، کوم چه په حقیقت کښ دوه دی. ځکه چه د امام مالک رحمته الله مسلک اولنې اومنلې شی یعنی تیمم الی المرفقین نو هغه د جمهور یعنی احناف او شوافع سره دې. او که دویم قول د هغه مسلک اومنلې شی یعنی د کفین پورې فرض او د مرفقین پورې سنت نو هغه د حنابله سره دې، چه هغه هم د الی الکفین قائل دې. نو د امام مالک رحمته الله د مسلک متعلق حتمی خبره نه شی کیدلې، اوس دوه اقوال پاتې شو او هم هغه په دې مسئله کښ زیات مشهور هم دی، په دې باندې فقهاء کرام او شارحینو بحث هم زیات کړې دې.^(۴)

اولنې قول د اصحاب الحدیث او حنابله دې چه تیمم د رسغین پورې فرض دې او دویم د جمهور، احناف او شوافع دې چه تیمم الی المرفقین فرض دې.
د جمهور مستدللات : فقهاء احناف و شوافع په خپل موقف باندې د ډیرو احادیثو نه استدلال کوی

^(۱) المائدة : ۶

^(۲) ومن قال : الی الابط قال : اسم الایدی مطلقا یتناول الجارحة من رؤوس الاصابع الی الابط. (المبسوط ج ۱ ص ۲۴۴)

^(۳) ولکننا نقول : التیمم بدل عن الوضوء. فالتنصیص علی الغایة فی الوضوء یکون تنصیصا علیه فی التیمم. (المبسوط للسرخسی ج ۱ ص ۲۴۴)

^(۴) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۸

اولې حدیث : د سیدنا ابو الجهم بن الحارث بن الصمة الانصاری رضی اللہ عنہ نه : په دې کښ اولنې حدیث د ابو جهیم انصاری رضی اللہ عنہ دې، کوم چه اصحاب سته ذکر کړې دې او په هغې کښ دې .

(قَالَ أَبُو الْجَهْمِ أَقْبَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ تَحْوِيْثِ رَجُلٍ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ فَمَسَحَ بِوَجْهِهِ وَيَدَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ)^(۱)

سیدنا ابو جهیم انصاری رضی اللہ عنہ فرمائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د بئر جمل د طرف نه راوړوان وو چه په لاره کښ ورته یو سړې ملاؤ شو او هغه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته د سلام جواب ورکړو، خو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم جواب ورنکړو بیا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د دیوال طرف ته راغلو او په هغې باندي لاس وهلو سره ئې د مخ او دواړو لاسونو مسح اوکړه، بیا ئې هغه سړی ته د سلام جواب ورکړو.

نو په دې روایت کښ د (فمسح بوجهه ویدیه) نه جمهور استدلال کوی چه د مرفقین پورې تیمم کول ضروری دی.

وجه د استدلال : دلته دا شکال دې چه په دې حدیث کښ لفظ د (یدیه) مطلق راغلي دې کوم چه کفین ته هم شامل دې، مرفقین ته هم شامل دې او ماوراء المرفقین ته هم، نو د دې نه صرف لاسونه مراد کول او په مرفقین باندي استدلال څنگه کیدی شي؟ علامه عینی رحمته اللہ علیہ د دې جواب کړې دې چه هم دا روایت په سنن الدراطقی وغیره کښ هم دې، چه په هغې کښ دی (فمسح بوجهه وذراعیه)^(۲) لهذا هغه روایت به د دې دپاره تفسیر وی او هغې ته کتلو سره به دلته په روایت کښ د یدین نه مراد به (ذراعین) وی.^(۳)

بهر حال : د ابو جهیم انصاری رضی اللہ عنہ په دې روایت کښ چه کوم (یدین) راغلي دې، په بیهقی او دارقطنی کښ په ذراعین سره د هغې تفسیر کیږی. پس امام بیهقی رحمته اللہ علیہ دا روایت د لیث بن سعد په طریق سره، (په کوم طریق سره چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ وغیره ذکر کړې دې) په صحیح سند سره ذکر کړې دې. ونصه : (أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ الْحَارِثِ الْفَقِيهُ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ عَمْرِو الْحَافِظُ حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرٍو :

^(۱) اخرجه البخاری فی صحیحه، فی کتاب التیمم، باب التیمم فی الحضر اذا لم يجد الماء وخاف فوت الصلاة، رقم ۳۳۷، واخرجه مسلم فی کتاب الحيض، باب التيمم، رقم الحديث ۸۲۳ و ۸۲۴، والترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب فی کراهة رد السلام غیر متوضی، رقم ۹۰، وفی کتاب الاستئذان والاداب، باب ما جاء فی کراهية السلام علی من یبول رقم ۲۷۲۰، وابوداؤد فی سننه فی کتاب الطهارة، باب ایراد السلام علی من یبول رقم ۱۶، وباب التيمم فی الحضر رقم ۳۳۰، ۳۳۱، والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب السلام علی من یبول رقم ۳۷، وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة وسننها، باب الرجل یسلم علیه وهو یبول رقم ۳۵۳.

^(۲) سنن الدارقطنی، باب التيمم رقم ۳، والسنن الکبری، کتاب الطهارة، باب کیف التيمم، رقم ۹۹۱، ج ۱ ص ۳۱۶.

^(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶.

مُحَمَّدُ بْنُ يُسُفَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ قَدْ كَرِهَ أَبُو سَنَادٍ وَمَعْنَاهُ إِلَّا أَنَّهُ قَالَ :
فَبَسَمَ بِوَجْهِهِ وَذَرَعِيهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ (۱)

د لیث بن سعد په ذکر شوي طریق سره د دې روایت د نقل کولو نه پس امام بیهقی رحمته الله علیه دا په بل طریق سره نقل کړې دي.

(أَخْبَرَنَا أَبُو زَكْرِيَّا بْنُ أَبِي إِسْحَاقَ وَأَبُو بَكْرِ بْنُ الْحَسَنِ قَالَا حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ : مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ أَخْبَرَنَا الرَّيِّمُ بْنُ سُلَيْمَانَ أَخْبَرَنَا الشَّافِعِيُّ أَخْبَرَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي الْحُوَيْرِثِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنِ ابْنِ الصِّتَّةِ قَالَ : مَرَرْتُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَهُوَ يُؤَلِّقُ فَمَسَّحْتُ عَلَيْهِ ، فَلَمْ يَزِدْ عَلَيَّ حَتَّى قَامَ إِلَى جِدَارٍ فَحَتَّهُ بِعَصَا كَانَتْ مَعَهُ ، ثُمَّ وَضَعَ يَدَيْهِ عَلَى الْجِدَارِ فَبَسَمَ وَجْهَهُ وَذَرَعِيهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيَّ (۲)

دا روایت امام بیهقی رحمته الله علیه د مخکین روایت دپاره شاهد ذکر کړې دي، خو په دې روایت کې یو خوا انقطاع ده، ځکه چې عبد الرحمن بن هرمز الاعرج د ابن الصمه نه سماع نه ده کړې، بلکه هغه د عمیر مولى ابن عباس په واسطې سره د ابن الصمه نه اوریدلې دي. او هم دغه شان په دې کې دوه راویان د امام شافعی رحمته الله علیه شیخ ابراهیم بن محمد بن ابی یحیی الاسلامی او د هغه شیخ ابوالحویرث عبد الرحمن بن معاویه متکلم فیه دی. د دې تفصیل مونږ شاته ذکر کړې دي. دا د بیهقی روایت وو، دارقطنی رحمته الله علیه هم دا په خپل سند سره ذکر کړې دي چې په کې د

(ریښه) په ځانې (ذراعیه) ذکر دي. ونښه:

(حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ التَّمُوزِيُّ ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَلْفٍ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ جَهْلَةَ ، حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ أَحْمَدُ بْنُ حَمْدَوَيْهِ بْنُ جَبَلٍ بْنِ مِهْرَانَ التَّمُوزِيُّ ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوٍ ، حَدَّثَنَا أَبُو حَضَمَةَ عَنْ مُوسَى بْنِ عَقْبَةَ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي جَهْمٍ قَالَ أَقْبَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ بَيْتِ جَهْلَةَ إِذَا مِنْ غَائِطٍ وَإِنَّمَا مِنْ بَوْلٍ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَلَمْ يَزِدْ عَلَيَّ السَّلَامَ وَضَرَبَ الْخَائِطَ بِيَدِهِ فَزَرَعَهُ فَبَسَمَ بِهَا وَجْهَهُ ، ثُمَّ ضَرَبَ أُخْرَى فَبَسَمَ بِهَا وَذَرَعِيهِ إِلَى الْبِرْقَلَيْنِ ، ثُمَّ رَدَّ عَلَيَّ السَّلَامَ (۳)

يعني رسول الله ﷺ په دیوال باندې لاس رابښکلو او په هغې سره ئې د خپل مسح اوکړه، بیا ئې پرې په دویم کړت لاس رابښکلو او په هغې سره ئې د خپلو لاسونو مسح اوکړه، په هغې کې د (ذراعیه) سره د (الی البرقطنین) تصریح هم ده.

د دې نه روستو امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: (قال ابو معاذ: وحدثني خارجة، عن عبد الله بن عطاء، عن موسى بن عقبة، عن الاعرج، عن ابی جهيم، عن النبي ﷺ مثله)

(۱) السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم، رقم ۹۹۱، ج ۱ ص ۳۱۶

(۲) السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم، رقم ۹۹۲

(۳) سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۶، ج ۱ ص ۱۷۷

دا دویم طریق دې، په طریق سابق کښ د ابو معاذ او موسی بن عقبه ترمینځه یوه واسطه د ابو عصمه وه او په دې طریق کښ د هغوی ترمینځه دوه واسطې دي. یوه د خارجه او دویمه د عبدالله بن عطاء.

بهر حال! د دارقطنی او بیهقی په دې روایاتو کښ چه پکښ د «یدییه» په ځانې «ذراعیه» راغلې دي او د دارقطنی په روایت کښ خود «المرقطين» هم تصریح ده، د دې نه معلومېږي چه د بخاری او مسلم او ابوداؤد وغیره په روایت کښ چه کوم «فسم بوجهه ویدییه» راغلې دي هلته به «یدیین» په «ذراعین» باندې محمول کولې شي، نه په کفین باندې. (۱)

دویم حدیث: د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه: په ابوداؤد، بیهقی وغیره کښ د محمد بن ثابت په طریق سره د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت دي چه په هغې کښ دي:

«مَرَّ جُلٌّ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَكَّةٍ مِنَ السَّكِكِ وَقَدْ خَرَجَ مِنْ حَائِطٍ أَوْ بَوَّلَ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَزِدْ عَلَيْهِ حَتَّى إِذَا كَادَ الرَّجُلُ أَنْ يَتَوَارَى فِي السَّكَّةِ ضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْحَائِطِ وَمَسَحَ بِهَمَا وَجْهَهُ ثُمَّ ضَرَبَ فَزَيْتَةُ أُخْرَى فَمَسَحَ ذِرَاعَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَى الرَّجُلِ السَّلَامَ» (۲)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرماني: چه د مدینې په کوڅو کښ په یوه کوڅه کش یو سړې تیر شو، او رسول الله صلی الله علیه و سلم د قضاء حاجت نه فارغ کیدو سره راوتلو نو هغه سړی سلام اوکړو، خو رسول الله صلی الله علیه و سلم (په دې حالت کښ) جواب ورنکړو، تردې چه نژدې وه چه هغه سړې په کوڅه کښ غائب شي نو رسول الله صلی الله علیه و سلم (په تیزی سره) په دیوال باندې یو کړت لاس رابښکلو. بیا ئې په دویم کړت لاس رابښکلو او د خپلو دواړو لاسونو مسح ئې اوکړه، بیا ئې د هغه سړی د سلام جواب ورکړو او (ورسره دا) ئې او فرمائیل چه د طهارت د حالت نه کیدو په وجه باندې (هغه وخت فوراً) ماته سلام درنکړې شو.

د ابن عمر رضی الله عنهما په دې روایت کښ په ذراعین باندې د مسح کولو بیان دي، چه د هغې نه جمهور حضرات استدلال کوی، ذراع د گوتې نه تر د ځنگل پورې حصې ته وائی. (۳)

امام ابوداؤد رحمته الله علیه د دې روایت نقل کولو نه پس فرماني: «قَالَ أَبُو دَاوُدَ سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ يَقُولُ رَوَى مُحَمَّدُ بْنُ ثَابِتٍ حَدِيثًا مُنْكَرًا إِلَى التَّيْمَمِ»

(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۹۲

(۲) انظر سنن أبي داؤد، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۳۳۰، و سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۷، ج ۱ ص ۱۷۷، والسنن الكبرى للبيهقي، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم رقم ۹۹۳، ج ۱ ص ۳۱۶، ۳۱۷، ومعرفة السنن والآثار للبيهقي، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۳۰۹، ج ۱ ص ۲۸۴.

(۳) الذراع: اليد من كل حيوان، لكنها من الانسان من طرف المرفق الى طرف الاصبع الوسطى. المعجم الوسيط، ج ۱ ص ۳۱۱، ولسان العرب ج ۵ ص ۳۴

وړاندې فرمائی: ﴿لَمْ يَتَّهِمُ مُحَمَّدُ بْنُ ثَابِتٍ فِي هَذِهِ الْقِصَّةِ عَلَى فَرْيَدَيْنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَوَوْهُ فَعَلَّ ابْنُ عُمَرَ﴾^(۱)

یعنی محمد بن ثابت د تمیم په باب کښ یو منکر حدیث بیان کړې دې او په دې قصه کښ د ضربتین په روایت کولو کښ محمد بن ثابت متفرد دې، چا هم د هغه متابعت نه دې کړې. باقی راویانو دا د حدیث مرفوع په ځانې، د ابن عمر رضی الله عنهما د فعل په طور ذکر کړې دې. علامه شوکانی رحمته الله د دې روایت د نقل کولو نه پس په محمد بن ثابت باندې کلام نقل کولو سره فرمائی: ﴿وقد ضعفه ابن معین واهو حاتم والبخاری واحمد﴾^(۲)

چه یحیی بن معین، ابو حاتم، امام بخاری او امام احمد رضی الله عنهم د هغه تضعیف کړې دې. خود دې حضراتو طرف ته د تضعیف علی الاطلاق نسبت زما په نزد محل نظر دې، ځکه چه هر چه د امام احمد رضی الله عنه تعلق دې نو د هغه کلام ماته د دې راوی په باره کښ ملاؤ نه شو. سوا د امام ابو داؤد رضی الله عنه د دې کلام نه کوم چه ما ذکر کړو چه ﴿روی محمد بن ثابت حدیثاً منکراً فی التیمم﴾ ظاهره ده چه په دې کښ په راوی باندې هیڅ کلام نشته، صرف د هغه روایت ته ئې منکر او نیلو د متابعت د نه کیدو د وجې نه، او هر چه د یحیی بن معین خبره ده نو عباس دوری د هغه نه د محمد بن ثابت په باره کښ دا نقل کوی: ﴿لیس یشم﴾^(۳) او عثمان بن سعید دارمی د هغه نه نقل کوی چه: ﴿لیس به یاس﴾^(۴) البته عباس دوری بل ځانې کښ د ابن معین نه د هغه باره کښ د ضعف قول نقل کړې دې کوم چه حافظ صاحب رحمته الله په التهذیب کښ ذکر کړې دې. ^(۵) او معاویه بن صالح د ابن معین نه نقل کوی: ﴿یشکر علیه حدیث ابن عمر فی التیمم لا غیر﴾^(۶) چه په تیمم کښ د حدیث ابن عمر رضی الله عنهما نه علاوه د هغه یو روایت هم منکر نه دې. او هر چه د ابو حاتم رحمته الله د کلام تعلق دې نو هغه فرمائی: ﴿لیس بالمتین، یکتب حدیثه، وهواپ الی من ابی امیه بن یعلی، وصالح البری، روی حدیثاً منکراً﴾^(۷) یعنی محمد بن ثابت مضبوط راوی نه دې، خود هغه احادیث به لیکلې شی او هغه زما په نزد د ابو امیه بن یعلی او صالح بن مری نه زیات غوره دې، هغه یو منکر حدیث روایت کړې دې.

^(۱) ابو داؤد رقم الحدیث ۳۳۰

^(۲) نیل الاوطار ج ۱ ص ۲۴۰

^(۳) تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۵۵۶، تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۸۵

^(۴) تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۵۵۶، تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۸۵

^(۵) تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۸۵

^(۶) پورته حواله

^(۷) تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۵۵۶، تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۸۵

او هر چه د امام بخاری رحمته الله د کلام تعلق دې هغه فرمائی : « یخالف فی بعض حدیثه، روی عن نافع من ابن عمر بن التیمم، ورواه ایوب والناس عن نافع عن ابن عمر فعله » (۱) یعنی په بعض احادیثو کښ د هغه مخالفت کړې شوې دې، هغه په تیمم کښ د نافع عن ابن عمر نه مرفوعا (حدیث مذکور) ذکر کړې دې، حال دا چه د نافع نورو شاگردانو ایوب وغیره دا په ابن عمر رضی الله عنهما باندې موقوف نازل کړې دې، یعنی دې ته ئې د ابن عمر فعل ونیلې دې. دا خو د دې ذکر شوې څلورو ائمه کرام کلام وو د کوم طرف ته چه علامه شوکانی رحمته الله د تضعیف نسبت کړې دې، د دې نه علاوه امام نسائی رحمته الله فرمائی : « لیس بالقوی » (۲).

او امام نسائی رحمته الله په بل ځانې کښ فرمائی : « لیس به پاس » (۳).

او حافظ صاحب په التقریب کښ فرمائی : « صدوق، لین الحديث » (۴).

او حافظ صاحب په التهذیب کښ نقل کړی دی چه محمد بن سلیمان لوین او احمد بن عبدالله العجلی د هغه په باره کښ فرمائی : « ثقة » (۵).

اوس ظاهره ده چه د دې کلام د مجموعې نه د هغه د ضعف نتیجه راویستل صحیح نه دی، بلکه کومو حضراتو ته چه د تضعیف نسبت علامه شوکانی کړې دې، په هغوی کښ ئې هم د چا نه تضعیف نه دې منقول، سوا د ابن معین نه په یو روایت کښ. او غالباً د هغې معنی هم دا

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) پورته حواله

(۴) تهذیب التهذیب، رقم الترجمة ۵۷۸۹، ج ۲ ص ۶۰

لین الحديث : هو الموصوف بسوء الحفظ وكثرة الاوهام والخطاء، او الغفلة فی رواية الحديث، وهو من الفاظ الجرح، ذكره الحافظ العراقي والذهبي فی المرتبة الخامسة من مراتب الجرح عندهما. والسخاوی فی المرتبة السادسة عنده.

حكمه : يكتب حديثه من وصف بهذا اللفظ للاعتبار به فقط.

فائدة : لقد ذكر الحافظ ابن حجر هذا اللفظ فی المرتبة السادسة، والمقصود منها عنده : من ليس له من الحديث الا القليل، ولم يثبت فيه ما يترك حديثه من اجله، واليه الاشارة بلفظ : مقبول حيث يتاب، والا فليكن الحديث، فهو اصطلاح خاص لابن حجر فی التقريب فقط، وقلة حديث الراوى ليس سببا لتضعيفه عند العلماء، خاصة اذا لم يثبت فيه ما يرد به حديثه، بل ربما ثبت فيه توثيق معتبر، ولذلك نرى من الائمة من صحح حديثه او حسنه منهم البخارى، ومسلم والترمذى وابن خزيمة، وابن حبان، والحاكم والذهبي وابن حجر، بل قد احتج البخارى ومسلم فى صحيحيهما بعدد من المقبولين، اذا هذه المرتبة من مراتب التعديل، لا من مراتب الجرح. انظر : معجم مصطلحات الحديثية، ص ۴۶۱

(۵) تهذیب التهذیب ج ۹ ص ۸۵

ده چه هغه د تیمم په باب کښ یو منکر روایت ذکر کړې دې، لکه چه د معاویه بن صالح د روایت نه معلومېږي او د دې تائید د نورو ائمه کرامو د کلام نه هم کیږي. ځکه چه کومو حضراتو کلام کړې دې نو هغوی خصوصیت سره هم د دې منکر روایت په حوالې سره خبره کړې ده، خو د روایت د منکر ثابتولو دپاره به اول د راوی ضعف ثابتول وی، کوم چه ثابت نه دې، او د دې په خلاف محمد بن سلیمان او عجلې هغه ته ثقه وئیلې دې.

امام بیهقی رحمته الله هم دا حدیث ذکر کړې دې او په دې کښ وقفا او رفعا د اختلاف ذکر کولو نه پس فرماني چه بعض ائمه د محمد بن ثابت د دې روایت مرفوع طریق ته منکر وئیلې دې، ځکه چه د نافع نور شاگردان دا روایت موقوفا روایت کوی، خو مرفوع طریق ته منکر وئیل صحیح نه دی، ځکه چه د نافع یو بل شاگرد ضحاک بن عثمان هم دا مرفوعا روایت کوی، خو هغه دا روایت مختصرا ذکر کړې دې او په هغې کښ د تیمم ذکر نشته، د دې نه علاوه دا قصه ډیره مشهوره ده کومه چه ابو جهیم بن الحارث بن الصمه الانصاری رحمته الله خپل حدیث کښ ذکر کړې ده، لهذا دې ته منکر نه شی وئیلې کیدې، د دې نه علاوه د نافع یو بل شاگرد ابن الهاد هم دا مرفوعا روایت کوی او هغه روایت هم اتم دې، خو په هغې کښ د « ذراعیه » په ځانې (یدیه) دې.

د دې نه پس امام بیهقی رحمته الله د ابن الهاد روایت مکمل مسندا ذکر کړې دې او په اخره کښ یې فیصله دا کړې ده چه « ذراعین » لره په ذکر کولو کښ محمد بن ثابت اگر چه متفرد دې، خو د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د ذراعین پورې مسح کول او په دې باندې فتوی ورکول د محمد بن ثابت د روایت د صحت دپاره شاهد دې. (۱)

علامه ابن الترمکمانی په الجوهر النقی کښ د بیهقی په کلام باندې رد کړې دې. (۲) کوم چه مونږ شاته ذکر کړې دې.

بهر حال! د دې روایت د موقوف کیدو ټول تصویب کوی، خو په طریق د رفع کښ کلام دې، خو ما مخکښ اصول ذکر کړې وو چه یو حدیث لره یو ثقه راوی مرفوعا روایت کوی او هم بل ثقه راوی موقوفا روایت کوی، نو په موقوف روایت کولو سره د مرفوع طریق ضعیف کیدل نه لازمیږي، ځکه چه دا د ثقه زیادت دې او د ثقه زیادت مقبول وی مگر دا چه څه قرینه په شذوذ باندې دلالت اوکړی. د دې نه علاوه کله داسې کیږي چه یو راوی په طور د تحدیث یو حدیث ذکر کوی نو هغه مرفوعا روایت کوی او کله ئې د فتوی په طور ذکر کوی نو موقوفا ئې روایت کوی، ځکه چه هلته د مرفوعا روایت کولو څه خاص وجه نه وی.

دریم حدیث د سیدنا اسلع تمیمی رضی الله عنه : د سیدنا اسلع تمیمی رضی الله عنه دا حدیث په طحاوی، طبرانی، او دارقطنی کښ دې، چه پکښ هغه فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغه ته د سورلی د

(۱) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۱۶-۳۱۸، معرفة السنن والآثار ج ص ۲۸۴، ۲۸۵

(۲) الجوهر النقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۳۱۷، ۳۱۸

تیارولو دپاره حکم اوکړو، نو ما ورته په عذر کښ د جنابت د لاحق کیدو ذکر اوکړو، لږ ساعت پس وحی راغله نو رسول الله ﷺ او فرمائیل:

﴿یا اسلم، قم ف تیمم صعبا طیبا ف ریبتین: ف ربة لوجهک، و ف ربة لذراعیک ظاهرها و باطنها﴾

﴿قال الطحاوی: قال: حدثنا محمد بن الحجاج، قال: ثنا علی بن معبد، قال: ثنا أبو یوسف، عن الربیع

بن بدر، قال: حدثني أبي عن جدي، عن أسلم التيمي.... الخ﴾^(۱)

ای اسلم! په زمکه باندې دوه ضربونه لگولو سره تیمم اوکړه، یو ضرب د خپل مخ دپاره او بل ضرب دتنه بهر د خپلو لاسونو دپاره.

په دې حدیث کښ هم ﴿ذراعین﴾ راغلي دي د کوم نه چه جمهور استدلال کوي. علامه

شوکانی د دې روایت په باره کښ فرمائی: ﴿وفیه الربیع بن بدر و هو ضعیف﴾^(۲)

خو امام بیهقی رحمه الله د دې روایت د نقل کولو نه پس فرمائی:

﴿الربیع بن بدر ضعیف الا انه غیر منفرد به، وقد روينا هذا القول من التابعين عن سالم بن عبد الله والحسن

البصري والشعبي و ابراهيم النخعي﴾^(۳)

چه ربیع بن بدر اگر چه ضعیف دي، خو هغه په دې باب کښ متفرد نه دي، بلکه ډیرو تابعینو، سالم بن عبدالله، حسن بصری، عامر شعبي او ابراهیم نخعی رحمه الله نه هم دغه شان نقل دي.

خلورم حدیث: د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما: د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دا روایت موقوفا او مرفوعا دواړو طریقو سره روایت دي، امام حاکم او دارقطنی د علی بن ظبیان په طریق سره مرفوعا نقل کړي دي.

﴿عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ التَّيْمُ مَضْرِبَتَانِ مَضْرِبَةٌ لِلْوَجْهِ وَمَضْرِبَةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْقَتَيْنِ﴾^(۴)
سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه رسول الله ﷺ او فرمائیل: په تیمم کښ دوه ضربونه دي. یو ضرب د مخ دپاره دي او دویم د دواړو لاسونو دپاره د ځنګلو پورې.

په دې حدیث کښ هم د ﴿مِرْقَتَيْنِ﴾ تصریح ده، کوم چه د جمهورو مستدل دي، امام دارقطنی رحمه الله د دې روایت د مرفوعا نقل کولو نه پس فرمائی چه د عبید الله بن عمر شاگرد

^(۱) شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب صفة التيمم كيف هي؟ رقم ۶۵۳ ج ۱ ص ۱۴۶، واخرجه الطبرانی في المعجم الكبير ج ۱ ص ۲۹۸، والدارقطني في سننه ج ۱ ص ۱۷۹

^(۲) نیل الاوطار ج ۱ ص ۲۸۴

^(۳) السنن الكبرى، کتاب الطهارة، باب كيف التيمم رقم ۱۰۰۰ ج ۱ ص ۳۱۹

^(۴) رواه الدارقطني في سننه في كتاب الطهارة، باب التيمم، برقم ۱۶، ۱۸۰۱۱ المستدرک علی الصحیحین للامام الحاکم کتاب الطهارة رقم (۹۳۴) ۲۸۷۱۱.

علی بن ظبیان دا روایت د د هغه نه مرفوعاً نقل کړې دې، او یحیی بن سعید القطان او هشیم بن بشیر دا د عبیدالله بن عمر نه موقوفاً روایت کوی. او هم هغه (یعنی موقوف طریق) صحیح دې. ^(۱)

امام حاکم رحمته الله د مرفوع روایت کولو نه پس په دې سکوت اختیار فرمائیلې دې او وړاندې فرماني: ﴿ولا أعلم أحداً أسنده عن عبید الله غیر علی بن ظبیان و هو صدوق وقد أوقفه یحیی بن سعید و هشیم بن بشیر و غیرهما﴾ ^(۲)

امام مالک رحمته الله هم په موطاء کښ په نورو الفاظو سره دا موقوفاً روایت کړې دې. ^(۳) امام بیهقی رحمته الله د دې حدیث د موقوفاً ذکر کولو نه پس فرماني چه علی بن ظبیان دا حدیث د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه مرفوعاً روایت کړې دې دا صحیح نه ده، بلکه په دې الفاظو سره د دې روایت موقوف کیدل صحیح دی، هم دغه شان سلیمان بن ابی داؤد او سلیمان بن ارقم التیمی هم دا مرفوعاً روایت کړې دې، خو دا دواړه راویان ضعیف دی د دوی د روایت نه استدلال نه شی کیدلې. او صحیح دا ده چه دا د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما خپل فعل دې (یعنی دا روایت موقوف دې په ابن عمر رضی الله عنهما) لکه چه د معمر او زهری نورو شاگردانو دا د زهری عن سالم عن ابن عمر موقوفاً نقل کړې دې. ^(۴)

علامه شوکانی د مرفوع روایت نقل کولو نه پس لیکي: ﴿وفي أسنده علی بن ظبیان ... فقال الحافظ هو ضعيف، ضعفه القطان، وابن معين و غیر واحد﴾ ^(۵) چه علی بن ظبیان یو ضعیف راوی دې، یحیی بن سعید القطان او یحیی بن معین وغیره د هغه تضعیف کړې دې.

علامه شمس الحق عظیم ابادی رحمته الله چه په التعليق المغنی کښ په دې کوم کلام کړې دې د هغې حاصل دا دې چه: ابن نمیر، یحیی بن سعید القطان، امام ابوداؤد، امام نسائی، ابوحاتم، ابو زرعه او ابن حبان وغیره د علی بن ظبیان تضعیف کړې دې، چه د هغې په وجه باندې دا روایت (مرفوعاً) ضعیف دې او کوم چه ثقه راویان دی لکه سفیان ثوری او یحیی بن سعید القطان رضی الله عنهما وغیره نو هغوی دا حدیث موقوفاً روایت کوی. ^(۶)

^(۱) سن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۰

^(۲) المستدرک علی الصحيحین ج ۱ ص ۱۸۷

^(۳) الموطاء کتاب الطهارة، باب العمل فی التیمم رقم ۹۱، ج ۱ ص ۵۶

^(۴) السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب کیف التیمم رقم ۱۰۰۰، ج ۱ ص ۳۱۹

^(۵) نیل الاوطار: ج ۱ ص ۲۸۴

^(۶) التعليق المغنی علی السنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

بهر حال د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت چه په کښ د مرفقین تصریح ده، مرفوعا او موقوفا دواړو طریقو سره روایت دي. په مرفوع طریق کښ د علی بن ظبیان ضعیف راوی د وجې نه د دي نه استدلال کول محل نظر دي، خو په موقوف طریق سره صحیح دي. ثقه راویانو هم دا ذکر کړې دي، خو مرفوع طریق ته ضعیف وئیل هم د جمهور حضرات د استدلال دپاره د خو وجو نه مضر نه دي.

اول دا چه دا امور غیر مدرک بالقیاس دي، چه په هغې کښ د رائي او اجتهاد دخل نشته، او دا خبره په اصولو کښ ذکر کړې شوې ده چه په داسې امورو کښ موقوف روایت هم د مرفوع په حکم کښ وی. (۱)

دویمه وجه دا ده چه کله یو راوی یو روایت مرفوعا ذکر کوی په طریقه د حدیث بیانولو او کله نې د فتوې په طور موقوفا ذکر کوی، لکه چه مونږ ذکر کړې دي. (۲)

پنځم حدیث : د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ نه : سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ فرمائی چه : بعض باندېچیان د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښ حاضر شو او وې وئیل چه مونږ درې درې، خلور خلور میاشتي په صحرا کښ یو، په مونږ کښ جنبی هم وی او د حیض او نفاس والا زنانه هم، او اوبه نه ملاوېږي، (نو مونږ څه اوکړو؟) نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل : علیکم بالأرض . ثم ضرب یدیه علی الأرض لوجه ضربة واحدة، ثم ضرب ضربة أخرى، فمسح بها علی یدیه إلی المرفقین.

یعنی : زمکه (او د هغې خاوره د تیمم دپاره)، استعمالوی. بیا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم یو ضرب په زمکه باندې اولگولو په خپل مخ باندې د مسح کولو دپاره، بیا نې دویم ضرب اولگولو او په هغې سره نې د خپلو لاسونو مسح اوکړه د خپلو څنگلو پورې.

علامه زیلعی رحمته اللہ علیہ فرمائی : « رواه احمد فی مسنده، والبيهقي فی سننه، وكذلك اسحاق بن راهويه فی مسنده، من حديث المثني بن الصباح، عن عمرو بن شعيب، عن سعيد بن المسيب، عن أبي هريرة » (۳)

محقق ابن الهمام په فتح القدير کښ فرمائی : د دي په سند کښ مثني بن الصباح راوی ته امام احمد او يحيى بن معين رحمتهما اللہ علیہما ضعیف وئیلې دي. (۴)

علامه زیلعی رحمته اللہ علیہ فرمائی : « قال احمد والرازي : المثني بن الصباح لا يساوي شيئا، وقال النسائي : متروك الحديث » (۵) حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی : « وهو ضعيف جدا » (۶)

(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۲

(۲) پورته حواله

(۳) نصب الراية ج ۱ ص ۱۵۶

(۴) فتح القدير ج ۱ ص ۱۳۱. كذا في السعاية ج ۱ ص ۵۱۳. وبذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۵.

(۵) نصب الراية ج ۱ ص ۱۵۶

(۶) الدارية في تخرج احاديث الهداية، بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹

ابن لهيعة د عمرو بن شعيب نه دا روایت ذکر کولو سره د مثنی بن الصباح متابعت کړې دې، کما رواه ابو یعلی الموصلی فی مسنده! خو ابن لهيعة خپله ضعیف دې. کذا فی نصب الراية والدرایة والفتح. (١)

امام طبرانی رحمه الله په معجم اوسط کښل د (حدثنا أحمد بن محمد البزار الأصمعي حدثنا الحسن بن عمارة الحضرمي حدثنا وكيع بن الجراح عن إبراهيم بن يزيد عن سليمان الأحول عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة) په طریق سره نقل کړې دې.

ابن الهمام وغيره فرمائی: (لأن علم لسليمان الأحول عن سعيد بن المسيب غير هذا الحديث) (٢)
خو په دې طریق کښن ابراهيم بن يزيد دې حافظ صاحب رحمه الله هغه ته ضعیف وئيلي دې. (٣)
شپږم حدیث: د عائشې k نه: په مسند بزار کښن د عائشې رضيها روایت دې: (عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فِي التَّيَمُّمِ مَرَّتَيْنِ، مَرَّةٌ لِلْوُجْهِ، وَمَرَّةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْتَقَيْنِ) (٤)
دا روایت هم د مرفقین په ثبوت کښن بالکل صریح دې.

حافظ هيثمي رحمه الله فرمائی: (رواه البزار وفيه العريش بن الخريت ضعفه أبو حاتم وأبو زرعة والبخاري) (٥) یعنی ابو حاتم، ابو زرعه او امام بخاري رحمه الله د هغه تضعیف کړې دې.
خو حقیقت دا دې چه هغوی ئې تضعیف نه دې کړې اگر چه بعض کلام ئې کړې دې. پس امام بخاري رحمه الله فرمائی: (فيه نظر) (٦)

امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: (لا يحتج بحديثه) (٧)

امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی: (واهي الحديث) (٨)

ابن عدی رحمه الله فرمائی: (لا اعرف له كثير حديث، فاعتبر حديثه فاخر فضعفه من صدقه) (٩)

(١) فتح القدیر ج ١ ص ١٣١، نصب الراية ج ١ ص ١٥٦، الدارایة بهامش الهدایة ج ١ ص ٤٩.

(٢) فتح القدیر ج ١ ص ١٣١، السعایة ج ١ ص ٥١٣، بذل المجهود ج ٢ ص ٤٨٥

(٣) الدارایة بهامش الهدایة ج ١ ص ٤٩، وكذا فی بذل المجهود ج ٢ ص ٤٨٥

(٤) كشف الاستار عن زوائد البزار، كتاب الطهارة، قبيل: باب الغسل من الجنابة، رقم ٣١٣، ج ١ ص ١٥٩

(٥) مجمع الزوائد ج ١ ص ٢٦٣

(٦) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١، تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤، التاريخ الكبير ج ٣ ص ١١٤

(٧) الجرح والتعديل ج ٣ / الترجمة ١٣٠٤، تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١، تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤

(٨) تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١، تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤، ميزان الاعتدال ج ١ ص ٤٧٦

(٩) الكامل في الضعفاء ج ١ ص ٢٩٦، تهذيب التهذيب ج ٢ ص ٢٤١، تهذيب الكمال ج ٥ ص ٥٨٤

چه ماته د هغه د زیاتو احادیثو علم نشته، چه په هغې کښ غور کولو سره د هغه د صدق او ضعف فیصله او کړم.

هم دغه شان حافظ صاحب د یحیی بن معین رحمته الله علیه په حوالې سره دا هم نقل کړې دی چه هغه فرمائی: «یس به یاس» ^(۱) او فرمائی: «وقال البخاری فی تاریخه ارجوان یكون صالحا» ^(۲)

د امام دارقطنی رحمته الله علیه حوالې سره ئې لیکلې دی: «قال الدارقطني: يعتبر به» ^(۳)

ابن ماجه د هغه نه یو حدیث ذکر کړې دې ^(۴)

ابن شاهین هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې ^(۵)

اووم حدیث: د سیدنا جابر بن عبد الله رضی الله عنه نه: «عن جابر، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال:

التَّكْلِمُ كَرِيحَانٍ: كَرِيحَانٌ لِنَفْسِهِ، وَكَرِيحَانٌ لِلْبَرَقَةِ... رواه الحاكم واللفظ له، والدارقطني والبيهقي

من طريق إبراهيم بن اسحاق الحربي، من عثمان بن محمد الانباطي، من حرمي بن عمارة، عن عروة بن ثابت

عن ابن الزبير عن جابر رضي الله تعالى عنه» ^(۶)

دا روایت هم د مرفقین په تعیین کښ بالکل صریح دې، موقوفا او مرفوعا دواړو طریقو سره

روایت شوي دي. طریق مذکور مرفوع دي، امام حاکم رحمته الله علیه د دې د روایت کولو نه پس «صحیح

الاسناد» ونیلې دی او حافظ ذهبی رحمته الله علیه ئې موافقت کړې دې ^(۷)

امام دارقطنی رحمته الله علیه د دې د مرفوع نقل کولو نه پس فرمائی: «رجاله كلهم ثقات» ^(۸) چه د دې

روایت ټول راویان ثقه دي.

ابن الجوزي رحمته الله علیه د دې په سند کښ عثمان بن محمد انباطی ته متکلم فيه ونیلې دې، خو

امام تقی الدین ابن دقیق العید او حافظ ابن الهادی صاحب په التتقیح کښ د دې تردید کړې

دې، ځکه چه هغه دا نه دی بیان کړې چه په هغه باندې چا کلام کړې دې. هم دغه شان ابن ابی

حاتم په کتاب الجرم والتعديل کښ هغه ذکر کړې دې او په هغه باندې ئې هیڅ کلام نه دي کړې،

^(۱) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۲

^(۲) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۲

^(۳) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱

^(۴) تهذيب الكمال ج ۵ ص ۵۸۴ تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱

^(۵) كتاب الثقات لابن شاهين ص ۱۸

^(۶) المستدرک، كتاب الطهارة و رقم ۶۳۸ ج ۱ ص ۲۸۸، وسنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم

۲۲، ج ۱ ص ۱۸۱، والسنن الكبرى للبيهقي، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم، رقم ۹۹۹، ج ۱ ص ۳۱۹

^(۷) المستدرک ج ۱ ص ۲۸۸

^(۸) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

حافظ ذهبی رحمته الله صرف دومره وئیلې دی چه **«فيه لين»** (۱) علامه عینی د امام حاکم او حافظ ذهبی د تصحیح نقل کولو نه پس فرمائی: **«ولا يلتفت الى قول من ينفخ صوته»** (۲)
 که څوک د دې حدیث د صحت نه انکار کوی نو د هغه قول قابل اعتبار نه دې. د عثمان بن محمد الانماطی په باره کښ ما خپل تحقیق شاته ذکر کړې دې، چه د هغې حاصل دا دې چه د هغه په باره کښ هیڅ جرح نشته، ابن الجوزی رحمته الله ورته متکلم فيه وئیلې دې، خو هغه جرح مبهم ده، په دې وجه ثقه محدثینو د هغې پرزور ترید کړې دې، په دې وجه د هغه روایات قابل احتجاج دی. (۳)

امام دارقطنی رحمته الله د راویانو د توثیق نقل کولو سره سره دا هم او فرمائیل چه **«والصواب موقوف»** (۴) او د موقوف روایت تخریج امام حاکم، طحاوی، امام بیهقی، دارقطنی، او ابن ابی شیبه کړې دې. (۵)

په مرفوع طریق کښ د عزره بن ثابت نه روایت کونکې حرمی بن عماره دې. او په موقوف طریق کښ د هغه نه روایت کونکې ابو نعیم دې. امام دارقطنی رحمته الله چونکه موقوف طریق ته صواب وئیلې وه، په دې وجه بعض حضراتو دا جواب ورکړو چه راوی کله یو روایت مرفوعاً نقل کوی او کله موقوفاً علی وجه الفحوی! لهذا په موقوف او مرفوع کښ په دې بناء هیڅ تعارض نشته، خو ما ذکر کړې وو چه دا جواب دلته نه شی چلیدې، ځکه چه موقوف او مرفوع دواړو طرق لره روایت کونکې راوی یو نه دې. په مرفوع طریق کښ حرمی بن عماره دې او په موقوف کښ ابو نعیم دې. حرمی ثقه او ابو نعیم اوثق دې. او د ثقه او اوثق د اختلاف په صورت کښ به ترجیح د اوثق بیان لره وی.

ابن دقیق العید د ابن الجوزی رحمته الله په کلام باندې رد کولو سره سره دا هم وئیلې وو چه دا

(۱) التعليق المغني على السنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱، ۱۸۲، اعلاء السنن ج ۱ ص ۳۱۸، ۳۱۹. ونصب الراية ج ۱ ص ۱۵۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۰

(۳) اوگوری: المغني رقم الترجمة (۴۰۶۰) ج ۲ ص ۵۰، تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۴۸۷، ۴۸۸. الكاشف رقم: ۳۷۷۸، ج ۲ ص ۲۵۰، ميزان الاعتدال ج ۳ ص ۵۲، ولسان الميزان ج ۴ ص ۱۵۲، والجرح والتعديل ج ۶ ص ۹۱۲، وخلاصة تذهيب تهذيب الكمال للخزرجي ص ۲۶۲، تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۱۵۲، وتقريب التهذيب رقم ۴۵۳۰، ج ۱ ص ۶۶۴

(۴) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۱

(۵) سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، باب التيمم رقم ۲۳، ج ۱ ص ۱۸۲، المستدرک على الصحيحين، كتاب الطهارة رقم ۶۳۷، ج ۱ ص ۲۸۸، السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب كيف التيمم؟ رقم ۹۹۸، ج ۱ ص ۳۱۹، شرح معاني الآثار، كتاب الطهارة و باب صفة التيمم كيف هي؟ رقم ۶۵۸، ج ۱ ص ۱۴۷، ۱۴۸، والمصنف لابن أبي شيبه

روایت شاذ دې، علامه نیموی د دې د شذوذ ترتید کړې دې، او فرمائی چې مرفوع خو زیادت دې او زیادة الثقة مقبولة، ځکه چې د عثمان بن محمد الانماطی مخالفت د عزره بن ثابت په شاگردانو کښ د ابو نعیم نه علاوه چا هم نه دې کړې، او دا دواړه ثقة دی، لهذا دې ته شاذ ونیل په هیڅ طریقه هم صحیح نه دی. د دې نه دا هم معلومه شوه چې امام دارقطنی رحمته الله چې **(الصواب موقوف)** ونیلې وو هغه هم صحیح قول نه دې، ځکه چې طریق مرفوع هم صحیح دې، نو بیا د **(الصواب موقوف)** څه مطلب دې؟ (۱) لهذا د سیدنا جابر رضی الله عنه دا روایت مرفوعا او موقوفا دواړو طریقو سره صحیح دې، په طریق مرفوع کښ په عثمان بن محمد الانماطی باندې صرف ابن الجوزي رحمته الله مبهم شان کلام کړې دې، چې هغې لره جمهور او ثقة محدثینو اعتبار نه دې ورکړې.

اتم حدیث د سیدنا ابو امامه رضی الله عنه نه: امام طبرانی په المعجم الکبیر کښې خپل سند سره ذکر کړې دې **(عن أبي امامة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: التيمم ضربة للوجه، وضربة لليدين الى المرفقين)** (۲)

حافظ هیثمی رحمته الله په مجمع الزوائد کښ د دې روایت ذکر کولو نه پس فرمائی **(رواه الطبرانی في الكبير، وفيه جعفر بن الزبير، قال شعبة فيه: وضع اربع مائة حديث)** (۳)

خو حافظ صاحب رحمته الله په التقريب کښ فرمائی: **(متروك الحديث، وكان صالحا في نفسه)** (۴)

او په التهذيب کښ فرمائی: **(وقال ابوداؤد: من غيار الناس، ولكن لا اكتب حديثه)** (۵)

نهم دلیل: د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه روایت: **(عن عمار، قال: كنت في القوم عني تركت الرخصة في المسح بالثياب إذا لم نجد الماء، فأمرنا فصررنا واحدة للوجه، ثم فررنا أخرى لليدين إلى المرفقين)** رواه البزار عن طريق محمد بن اسحاق، عن الزهري، عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة، عن ابن عباس، عن عمار... الخ (۶)

(۱) التعليق الحسن على اثار السنن. كتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۱۸۷. ص ۴۸. واعلاء السنن. كتاب الطهارة. باب كيفية التيمم. رقم ۲۸۵. ج ۱ ص ۳۱۹

(۲) المعجم الكبير رقم: ۷۹۵۹. ج ۸ ص ۲۴۵. وفيه ان الحديث باللفظ المذكور عند الهيثمي في مجمع الزوائد: ج ۱ ص ۲۶۲. وقد ذكرناه سابقا.

(۳) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۶۲

(۴) تقريب التهذيب. رقم الترجمة ۹۴۱. ج ۱ ص ۱۶۱

(۵) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۹۲

(۶) البحر الزخار المعروف بمسند البزار. اول مسند عمار بن ياسر رضي الله عنه. رقم ۱۳۸۴. ج ۴ ص ۲۲۱. مكتبة العلوم والحكم. وكذا في نصب الراية ج ۱ ص ۱۵۴. والدراية بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹

سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه فرمائی کہ کله د تیمم رخصت نازل شو نو زہ د صحابہ کرام رضی الله عنہم ترمینخہ موجود اوم. چہ کله مونہ تہ اوبہ ملاؤ نہ شوئ نو مونہ تہ (د تیمم) حکم اوکری شو پس مونہ یو ضرب د مخ (د مسح دپارہ) اولگولو او بل ضرب د لاسونو د مسح دپارہ تر څنگلو پورې اولگولو.

دا روایت د مرفقین په ثبوت کښ صحیح هم دې او صریح هم. امام بزار رحمہ اللہ د دې روایت تخریج کولو نه پس فرمائی: «وَهَذَا الْحَدِيثُ قَدْ رَوَاهُ عَلِيُّ بْنُ وَاحِدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُثَيْدِ اللَّهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعْبَانَ»^(۱)

یعنی د محمد بن اسحاق نه علاوه د امام زهری نورو ډیر شاگردانو دا په دې طریق باندې روایت کړې دې، پس هغوی ټول د محمد بن اسحاق متابعت کوی.

وراندې فرمائی: «وَرَوَاهُ عَلِيُّ بْنُ وَاحِدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُثَيْدِ اللَّهِ وَلَمْ يَقُلْ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعْبَانَ»^(۲) نو په دې طریق کښ د عبیدالله او عمار بن یاسر رضی الله عنہم ترمینخہ د ابن عباس رضی الله عنہما واسطه نشته، لهذا دا به د اول طریق نه عالی سند وی.

لسم دلیل: د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنہما روایت: دا روایت د جامع المسانید دې: «ابو حنیفہ، عن عبد العزيز بن أبي رواد، عن نافع، عن ابن عمر، رضي الله عنهما: قال كان تيمم رسول الله ﷺ ضربتين: ضربة للوجه وضربة لليدين الى المرفقين» دا روایت د محمد بن المظفر او ابن خسرو په مسند کښ ذکر دې. ^(۳) شاته مونہ د مستدرک حاکم، سنن دارقطنی، معجم کبیر او السنن الکبری په حوالې سره هم دا ذکر کړې دې. هغه حضراتو د علی بن ظبیان په طریق سره دا نقل کړې دې، د علی بن ظبیان په باره کښ مونہ په تفصیل سره کلام شاته ذکر کړې دې. هم دغه شان مو د دې روایت په مرفوع او موقوف کیدو باندې هم بحث کړې دې، دلته دا روایت مونہ د امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ په سند سره ذکر کړې دې، دا حدیث سندا صحیح او د دې ټول راویان ثقه دی. د عبدالعزیز بن ابی رواد توثیق مونہ شاته ذکر کړې دې.

د اثار صحابہ رضی الله عنہم و تابعین رضی الله عنہم نه د جمہورو استدلال: پس د عبدالله بن عمر رضی الله عنہما اثر امام عبدالرزاق رحمہ اللہ په المصنف کښ په خپل سند سره ذکر کړې دې.

ونصه: «عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن سالم عن ابن عمر أنه كان إذا تيمم ضرب يديه ضربة على التراب ثم مسح وجهه ثم ضرب ضربة أخرى ثم مسح بهما يديه إلى المرفقين ولا ينفض يديه من التراب قال عبد الرزاق وبه

^(۱) مسند البزار ج ۴ ص ۲۲۱

^(۲) پورته حواله

^(۳) جامع المسانید للخوارزمی، الباب الرابع فی الطهارة، الفصل الاول فی کیفیة الوضوء والتیمم. رقم ۳۳۰ ج ۱ ص ۲۷۷، ۲۷۸

ناهد) (۱) سالم بن عبدالله رضی اللہ عنہ فرمائی چہ سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما بہ چہ کلہ تیمم فرمائیلو نو یو کرت پہ نہی خپل لاس پہ خاورہ باندی وھلو، بیا بہ نہی پہ دے سرہ د خپل مسح کولہ، بیا بہ نہی پہ دویم کرت ہم دغہ شان وھلو او پہ ہغی سرہ بہ نہی د خپلو دواړو لاسونو تر څنگلو پورې مسح کولہ او د خپلو لاسونو نہ بہ نہی خاورہ نہ څنډلہ.

د سالم بن عبدالله رضی اللہ عنہ اثر: «عَنْ أَيُّوبَ، قَالَ: سَأَلْتُ سَالِمَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ التَّيْمِيمَ؟ قَالَ: فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ، ثُمَّ ضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ ضَرْبَةً أُخْرَى فَمَسَحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْبِرِّقَتَيْنِ» رواه ابن أبي شيبة (۲) ایوب فرمائی چہ ما د سالم نہ د تیمم د طریقې پہ بارہ کښ تپوس او کړو نو هغه خپل دواړه لاسونه پہ زمکه باندې اووھل او پہ هغې سرہ نہی د خپل مسح او کړه، بیا نہی پہ دویم کرت پہ زمکه باندې اووھل او پہ هغې سرہ نہی د خپل لاسونو تر څنگلو پورې مسح او کړه.

د امام حسن بصری رضی اللہ عنہ اثر: «سُئِلَ عَنِ التَّيْمِيمِ؟ فَضَرَبَ يَدَيْهِ إِلَى الْأَرْضِ ضَرْبَةً فَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ، ثُمَّ ضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ ضَرْبَةً أُخْرَى فَمَسَحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْبِرِّقَتَيْنِ» رواه ابن أبي شيبة (۲)

د امام حسن بصری رضی اللہ عنہ نہ د تیمم پہ بارہ کښ تپوس او کړې شو نو هغه خپل دواړه لاسونه پہ زمکه باندې اووھل او پہ هغې سرہ نہی د خپل مخ مسح او کړه، بیا نہی پہ دویم کرت خپل لاس پہ زمکه باندې اووھل او پہ هغې سرہ نہی د خپلو لاسونو تر څنگلو پورې مسح او کړه.

د امام شعبی رضی اللہ عنہ اثر: «عَنِ الشَّعْبِيِّ، قَالَ: التَّيْمِيمُ ضَرْبَةٌ لِلْوُجْهِ وَلِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرِّقَتَيْنِ. وَوَصَفَ لَنَا دَاوُدُ: فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ ضَرْبَةً، ثُمَّ نَفَضَهُمَا، ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا كَفَّيْهِ، ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ وَذِرَاعَيْهِ إِلَى الْبِرِّقَتَيْنِ، رواه ابن أبي شيبة وعبد الرزاق (۱)

امام شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ پہ تیمم کښ یو ضرب د مخ او د دواړو لاسونو دپاره دې تر څنگلو پورې داؤد بن ابی الھند د دې طریقہ بیانولو سرہ خپل لاس پہ زمکه باندې یو کرت اووھلو او بیا نہی هغه اوڅنډلو، بیا نہی پہ هغې سرہ د خپلو دواړو ورغوو مسح او کړه او بیا نہی پہ هغې سرہ د خپل مخ او دواړو لاسونو تر د څنگلو پورې مسح او کړه. پہ دې کښ اگر چہ د ضربتین ذکر نشته، خو د مرفقین تصریح پکښ موجود ده.

د ابراھیم نخعی رضی اللہ عنہ اثر: «عن ابراهيم قال كان يجب أن يبلغ بالتييم البرقعتين»، رواه ابن أبي شيبة عن

(۱) المصنف للإمام عبد الرزاق، كتاب الطهارة، باب كم التيمم من ضربة، رقم (۸۱۷) ج ۱ ص ۱۶۶، وكذا رواه ابن أبي شيبة، في مصنفه، في كتاب الطهارة، باب التيمم كيف هو؟ رقم ۱۶۸۵، ج ۲ ص ۱۸۵

(۲) المصنف رقم ۱۶۸۶، ج ۲ ص ۱۸۵

(۳) المصنف لابن أبي شيبة رقم ۱۶۸۷، ج ۱ ص ۱۸۵، والمصنف لعبد الرزاق رقم ۸۲۱، ج ۱ ص ۱۶۶

(۴) المصنف لابن أبي شيبة رقم ۱۶۸۸، ج ۲ ص ۱۸۵، المصنف لعبد الرزاق رقم ۸۲۰، ج ۱ ص ۱۶۶

جریر، عن مغيرة، عن حماد، عن ابراهيم^(۱)

ابراهيم نخعی رحمته الله د تیمم طریقه بیانولو سره فرمائی چه دواړه لاسونه په خاوره کښ کیخودلو سره د هغې نه په مخ باندې مسح او کړې شی، بیا دې په دویم کړت په خاورو باندې کیخودلې شی او هغې لره څنډلو سره دې د لاسونو تر څنگلو پورې مسح او کړې شی.

د امام طاووس رحمته الله اثر: «عَنِ ابْنِ طَاوُوسٍ، عَنْ أَبِيهِ؛ أَنَّهُ قَالَ: التَّيْمُمُ ضَرْبَانِ: ضَرْبُهُ لِلْوُجْهِ، وَضَرْبُهُ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْفَقَيْنِ»^(۲) رواه ابن ابی شیبة فی مصنفه قال حدثنا ابن مهدی عن زمعة عن ابن طاووس.

طاووس رحمته الله فرمائی چه په تیمم کښ دوه ضربونه دی، یو ضرب مخ (باندې د مسح کولو) دپاره او دویم ضرب په دواړو لاسونو باندې د څنگلو پورې (د مسح کولو دپاره).

د کتاب الله نه د جمهورو استدلال: جمهور حضرات د خپل موقف په تائید کښ د آیت تیمم «فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ»^(۳) نه هم استدلال کوی، وجه د استدلال ئې دا ده چه په دې آیت کریمه کښ الله پاک په لاسونو باندې د مسح کولو حکم کړې دې.

اوس مقدار ممسوح څه دې؟ نو د دې تقييد بغير د دليل نه نه شی کيدې، پس د تقييد په سلسله کښ چه کله مونږ په احاديثو باندې نظر اچوو نو مونږ ته مختلف قسم احاديث ملاوېږي، چه په هغې کښ د مسح حوالې سره د لاس د مختلف حصو تقييد دې، چه په هغې کښ د ټولو نه کم مقدار ظهر الکف الواحد دې، لکه چه د امام بخاری رحمته الله په روايت کښ دی.

«ثم مسح بها ظهر كفه، بشماله او ظهر شماله بكفه»^(۴)

د دې نه روستو ادنی مقدار کفين دې لکه چه په بخاری او مسلم کښ دی، د مسلم په روايت کښ دی «ثم مسح الشمال على اليمين وظاهر كفيه ووجه»^(۵) او په بخاری کښ دی «ثم مسح وجهه وكفيه»^(۶)

د دې نه روستو ادنی مقدار مرفقين دې لکه چه په تيرو شو څو رواياتو کښ راغلې دی، اوس په مخکښ او روستو تقييد کښ دا هم احتمال دې چه هغه د تیمم د معرف طریقي طرف ته د اشارې کولو دپاره بیان شوې وی او دا هم احتمال دې چه په هغې کښ د تیمم پوره طریقه بیان شوې وی. اوس چونکه دواړه احتمالات موجود دی نو د احتمال د وجې نه د هغې نه استدلال نه

^(۱) المصنف لابن ابی شیبة رقم ۱۶۹۲، ج ۲ ص ۱۸۷، ورواه عبدالرزاق عن الثوري عن حماد عن ابراهيم ولفظه: اعجب الى ان ابلغه الى المرفقين. رقم ۸۲۲، ج ۱ ص ۱۶۶

^(۲) المصنف لابن ابی شیبة رقم ۱۷۰۲، ج ۲ ص ۱۹۰

^(۳) المائدة: ۶

^(۴) صحيح البخاری، كتاب التيمم، باب التيمم ضربة، رقم ۳۴۷

^(۵) مسلم، كتاب الحيض، باب التيمم، رقم ۸۱۶

^(۶) صحيح البخاری، باب التيمم للوجه والكفين رقم ۳۳۹

شی کیدی، اوس صرف تقييد بالمرفقين پاتی شو او په دې کښ دا احتمال نشته، لهذا د يقيني کیدو د وجې (يعنی د احتمال نه د خالی کیدو د وجې نه به هم هغه اختيار کولې شی).^(۱)

د قياس او دلالة النص نه استدلال : د جمهور حضراتو يو استدلال دا هم دې چه تیمم د اودس خلف دې او د خلف حکم هغه دې کوم چه د اصل دې، اوس په خلف (تیمم) کښ خو د لاسونو د مسح غایت بیان کړې شو، خو اصل (اودس) کښ بیان کړې شوې دې او هغه مرافق دی. لهذا د دلالة النص په طور به هم دا غایت په خلف کښ هم معتبر وی چه د دې حکم د اصل حکم وی، لهذا په اودس باندې قياس کولو سره به په تیمم کښ هم غایت مرفقين منلې شی.^(۲)

په ذکر شوی استدلال باندې يو اشکال : په دې استدلال باندې د مخالفینو د طرف نه يو اشکال کولې شی چه دا خبره صحیح نه ده چه د خلف حکم د اصل والاوی، ځکه چه که داسې وی نو بیا په اصل کښ خو څلور اندامونه دی، لهذا په تیمم کښ هم د دې څلورو وارو اندامونو مسح کیدل پکار دی، حال دا چه تیمم صرف د دوه اندامونو وی نو معلومه شوه چه د اصل حکم د خلف نه دې.^(۳)

د اشکال جواب : علامه خطابی رحمته الله دا اشکال رد کړې دې او جواب ئې کړې دې چه هغه دوه اندامونه کوم چه په تیمم کښ ساقط دی هغه کالمعدودم دی، هغې لره اعتبار نشته، په دې وجه چه کله هغه اصلا ساقط شو نو اوس به په هغې باندې قياس هم ساقط شی. او کوم دوه اندامونه چه باقی دی په هغې کښ په د اصل حکم رعایت کولې شی او د اصل حکم به پرې قياس کولې شی او د اصل حکم د شرطونو لحاظ په ساتلې شی. او دا هم داسې ده لکه چه په سفر کښ مونځ دوه رکعتنه دې آخری دوه رکعتنه چونکه اصل ساقط دی لهذا د هغې اعتبار نشته. خو ابتدائی دوه رکعتونه چونکه باقی دی په دې وجه د اصل (يعنی د حضر د مانځه) چه کوم حکم دې هم هغه د خلف (يعنی د قصر مونځ) هم دې. او دا د قصر مونځ په د حضر په مونځ باندې قياس کولو سره هم هغه شان ادا کولې شی.^(۴)

دویم اشکال : بل اشکال دا دې چه د مقدار په باره کښ د خلف د اصل په حکم کښ کیدل دا خبره صحیح او مونځ ته تسلیم نه ده، ځکه چه مسح علی الخفین خلف د د غسل الرجلین خو په مقدار کښ ظاهره ده چه مسح علی الخفین د غسل الرجلین په حکم کښ نه ده، چه غسل الرجلین خو ظاهرا او باطنا دواړو طریقو سره کیږی، او مسح علی الخفین صرف ظاهرا کیږی.^(۵)

^(۱) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۹۴

^(۲) پورته حواله.

^(۳) معالم السنن للخطابی ج ۱ ص ۱۵۲، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۹۵

^(۴) پورته حواله

^(۵) السعاية ج ۱ ص ۸۹

د دې اشکال اولنې جواب دا دې چې د مسح علی الخفین ثبوت خلاف القیاس دې چې رسول الله ﷺ په ګوتو سره د نیغ خط په شان په ظاهر د خفین باندې مسح اوکړه. او کوم خیز چې خلاف قیاس ثابت وی هغه د خپل مورد پورې محدود وی. په دې وجه مسح علی الخفین هم د خپل مورد پورې محدود دې او هغه د اصل حکم نه دې اخستلې. (۱)

دویم جواب: کوم چې اصولی دې او فنی اعتبار سره د مخکښ جواب نه زیات مضبوط دې هغه دا دې چې مسح علی الخف د غسل الرجلین بدل دې خلف نه دې، او تیمم د اودس خلف دې، لهذا د مسح علی الخفین په ذریعه په تیمم باندې اشکال صحیح نه دې.

او د خلف او د بدل په حکم کښ فرق دا دې چې د مبدل منه د ممکن کیدو باوجود بدل لره اختیارول شرعا جائز او مشروع دی، لهذا د غسل رجلین د امکان باوجود مسح علی الخفین کول د خپلو شرطونو سره جائز دی. او د اصل د ممکن کیدو په وخت خلف لره اختیارول جائز نه دی. د مصیر الی الخلف دپاره تغذر الاصل ضروری دې، لهذا د اودس د امکان سره د تیمم کول جائز نه دی. اوس چې د بدل د ممکن کیدو باوجود هم بدل لره اختیارول شرعا جائز شو، نو بدل به د یو مستقل وظیفې په حکم کش وی چې د هغې حکم تخفیف ورکړې شوې دې، لهذا په دې کښ به د مبدل منه د صفت رعایت کول ضروری او لازم نه وی، په خلاف د خلف چې هغه مستقل وظیفه نه ده او دا به هم هغه وخت اختیار کولې شی چې کله اصل متعذر وی، لهذا په دې کښ به د اصل صفت رعایت کول ضروری او لازم وی. (۲)

د امام طحاوی رحمه الله نظر: امام طحاوی رحمه الله فرمائی چې په تیمم کښ د مسح علی الیدین په سلسله کښ مختلف احادیث راغلې دي، چې په هغې کښ د تیمم الی الکفین، والی المرفقین، والی

المناکب والاباط ذکر دې، لهذا په دې کښ د صحیح قول د استخراج دپاره مونږ د نظر کولو نه مدد واخستلو! پس چې کله مونږ غور او فکر اوکړو نو مونږ اوکتل چې اودس خو په هغه څلورو اندامونو باندې مشتمل دې کوم چې الله پاک په قران کریم کښ ذکر کړې دی، یعنی لاس، مخ، سر او خپې، او تیمم د بعض اندامونو نه ساقط دې لکه سر او خپې، نو معلومه شوه چې تیمم په دې اندامونو نه د بعض اندامونو کیږي کوم چې په اودس کښ وینځلې شی. نو په دې سره د تیمم الی المناکب والاباط د قائلینو قول باطل شو ځکه چې هر کله تیمم د سر او خپو نه ساقط شو، حال دا چې د هغه اودس کولې شی نو د کومو چې اودس نه شی کولې، (لکه ماوراء المرفقین، نو د هغه نه به خو تیمم بطریق اولی ساقط وی.

اوس مسئله د مرفقین پاتې شوه چې د دې تیمم به کولې شی یا نه؟ پس مونږ غور اوکړو نو او موکتل چې د پوره مخ مسح کولې شی لکه څنگه چې په اودس کښ وینځلې شی او د سر او خپو بالکل مسح نه شی کولې نو معلومه شوه چې که د یو اندام نه تیمم ساقط دې نو هغه د پوره اندام نه ساقط دې او که د یو اندام تیمم واجب دې نو په هغې کښ د تیمم او اودس دواړو

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

حکم یو شان دي، ځکه چه تیمم د اودس خلف دي، لهذا چه هر کله دا خبره ثابته ده چه د اوبو په عدم موجودگي کښې د مخ سره، د لاسونو مسح هم کولې شي، نو د دي نه دا خبره ثابته شوه چه د لاسونو مسح به د مرفقين پورې کولې شي، ځکه چه په اودس کښې لاسونه د مرفقين پورې وينځلې شي. (۱)

دا خو د حضرات احناف او شوافعو دلائل وو، چه په هغې کښې د ضعيف احاديثو نه علاوه صحيح او صريح احاديث هم دي، که بالفرض د جمهورو سره يو هم صحيح او صريح حديث نه وي بيا هم صرف ضعيف احاديث د هغوی د دعوی د اثبات او د موقف د تائيد دپاره کافي وو، ځکه چه د هغه د مجموعه نه قوت حاصلېږي، کوم چه په اثبات د دعوی کښې کافي کېږي. (۲) او حال دا چه د ابو جهنيم، جابر بن عبدالله، عمار بن ياسر او عبدالله بن عمر رضي الله عنهم احاديث د جمهورو د مسلك په تائيد او اثبات کښې صريح او صحيح دي.

د دي نه روستو اوس د حنابله او اصحاب الحديث دلائل هم اوگوري!
د حنابله او اصحاب الحديث دليل: د دي حضراتو دليل حديث الباب دي. کوم چه امام بخاري رحمه الله په باب سابق کښې هم ذکر کړې وو او په دي باب کښې ئې هم شپږ مختلف طرق راوړي دي، چونکه د امام بخاري رحمه الله ميلان هم په دي مسئله کښې د حنابله د مسلك طرف ته دي، په دي وجه هغه متعدد طرق ذکر کولو سره دي ته ترجيح ورکړې ده. د دي نه علاوه په مسلم، ابو داؤد او نسائي وغيره کښې هم دي:

وفيه: «قَالَ جَاءَ رَجُلٌ إِلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَقَالَ إِنِّي أَجْتَنَّبُ فَلَمْ أَصِبِ الْمَاءَ فَقَالَ عُمَارُ بْنُ يَاسِرٍ لِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ أَمَا تَذَكُرُ أَنَا كُنَّا فِي سَفَرٍ أَنَا وَأَنْتَ قَامَا أَنْتَ فَلَمْ تُصَلِّ، وَأَمَّا أَنَا فَتَتَعَكْتُ فَصَلَّيْتُ فَقَدْ كَرِهْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ هَكَذَا فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَفِّهِ الْأَرْضَ وَنَفَعَ فِيهِمَا ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ وَكَفَّهُ» (۳)

چه يو سړې سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه ته راغلو او عرض ئې اوکړو چه زه جنب شوې يم نو اوبه بيا نه مومم، نو عمار بن ياسر رضي الله عنه عمر بن الخطاب رضي الله عنه ته او فرمائيل چه ايا تاته ياد نه دي چه زه او ته په يو سفر باندې وو، مونږ ته جنابت رسيدلې وو او اوبه نه وې ملاؤ شوې، نو تا مونږ او نکرې او زه په خاورو کښې اولو غريدېم، بيا ما دا قصه رسول الله صلی الله علیه و آله ته بيان کړه، نو

(۱) شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب صفة التيمم كيف هي، ج ۱ ص ۱۴۶، ۱۴۷

(۲) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۹۴

(۳) اخرجه البخاري في باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ واطرافه في هذا الباب، وكذا في باب: باب اذا خاف الجنب على نفسه المرض او الموت او خاف العطش تيمم، رقم: ۳۴۵، ۳۴۶، وفي باب: التيمم ضربة، رقم ۳۴۷، واخرجه مسلم في كتاب الحيض، باب التيمم، رقم ۸۲۱، ۸۲۲، واخرجه ابو داؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۲۲، واخرجه النسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب التيمم في الحضر، رقم ۳۱۳، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة وسننها، ابواب التيمم، باب ما جاء في التيمم ضربة واحدة، رقم ۵۶۹

رسول الله ﷺ او فرمائیل چه په خاورو کښ د لوغړیدو ضرورت نه وو، پس ستا دپاره دومره کافی وه، نو رسول الله ﷺ خپل دواړه لاسونه په زمکه باندې اوو هل او بیا ئې په هغې کښ پوکې او کړو بیا ئې په هغې سره د خپل مخ او دواړو لاسونو مسح او کړه، په دې حدیث کښ د

﴿مسح بها وجهه وکفیه﴾ نه حنابله استدلال کولو سره وائی چه د کفین پورې مسح کول فرض دی. د حنابله دویم عقلی دلیل : د حنابله دویم دلیل دا دې چه په تیمم کښ د یدین ذکر مطلقا راغلې دې، هم دغه شان د سارق په حکم کښ هم یدین مطلقا دې، او په اودس کښ دا د غایت سره مقید کړې شوې دې، اوس چه د سارق په حکم کښ یدین مطلق دې او هلته د مرفقین حکم په قطع کښ داخل نه دې، بلکه د قطع حکم صرف د کفین دپاره دې نو هم دغه شان به په تیمم کښ هم د مسح حکم د کفین پورې وی. (۱)

سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما هم په آیت سرقه باندې قیاس کولو سره دا استدلال کړې دې، پس امام ترمذی رحمه الله نقل کړې دی : ﴿عن ابن عباس : أنه سئل عن التيمم ؟ فقال إن الله قال في كتابه حين ذكر الوضوء (فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق) وقال في التيمم (فامسحوا بوجوهكم وأيديكم) وقال {والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما} فكانت السنة في القطع الكفين إنما هو الوجه والكفان يعني التيمم قال أبو عيسى هذا حديث حسن غريب صحيح﴾ (۲)

د ابن عباس رضی الله عنهما نه د دې مسئلې متعلق تپوس او کړې شو، نو هغه او فرمائیل چه الله پاک د اودس متعلق فرمائی : ﴿فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق﴾ او د تیمم متعلق فرمائی ﴿فامسحوا بوجوهكم وأيديكم منه﴾ او په آیت سرقه کښ ارشاد دې ﴿فاقطعوا أيديهما﴾ په اودس کښ خو غایت بیان کړې شوې دې او په تیمم کښ هېڅ غایت نه دې بیان کړې شوې، لکه چه په آیت السرقة کښ نه دې بیان کړې شوې، او په آیت سرقه کښ قطع د کفین پورې وی، لهذا تیمم به هم د کفین پورې کولې شی.

دا یاد ساتی چه سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما تیمم په سرقه کښ په قطع یدین باندې نه دې قیاس کړې، یعنی عبادت ئې په عقوبت باندې نه دې قیاس کړې، بلکه په آیت تیمم کښ د لفظ ﴿ایدی﴾ د اطلاق نه ئې استدلال کړې دې او په مثال کښ ئې ایت سرقه پیش کړې دې، دا د قیاس اللفظ علی اللفظ د قبیل نه دې. (۳)

د جمهورو د طرف نه د دلیل عقلی جواب : جمهور دا فرمائی چه تیمم د اودس خلیفه دې، لهذا دا به په اودس باندې قیاس کولې شی قیاس المعنی علی المعنی، نه په سرقه باندې، او هم د

(۱) المغنی ج ۱ ص ۱۵۴

(۲) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی التیمم، رقم ۱۴۵، وكذا فی المغنی ج ۱ ص ۱۵۴

(۳) معارف السنن ج ۱ ص ۴۹۵

دې جهت خلفیت د وجې نه دا په اودس باندې قیاس کول زیات اشبه او زیات صحیح دی. او په اودس کښ غسل الی المرفقین وی، لهذا په تیمم کښ به هم الی المرفقین وی.

علامه انور شاه کشمیری رحمته الله فرمائی: ﴿ ولنا ایضا قیاس، بالتیمم اقرب الی الوضوء من السراقة فالحناء بالوضوء منه ﴾^(۱)

د علامه رشید احمد گنگوھی رحمته الله جواب: د سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما د ایدی په اطلاق سره د استدلال جواب علامه رشید احمد گنگوھی رحمته الله دا ورکړې دې چه په سرقه کښ د کفین نه د لاس د کټ کولو وجه عدم ذکر غایت او اطلاق الیدی نه دې، بلکه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فعل د دې تفسیر دې، چه هغې لره کتلو سره په سرقه کښ د قطع الکفین حکم کړې شوې دې. او که د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د طرف نه بیان نه وې راغلې نو هم په ایدی کښ به څه التباس نه وی، ځکه چه د سارق د لاس پرې کول هغه لره د جرمونو نه منع ساتل دی، او دا مقصد کفین پورې د لاس پرې کولو نه حاصلېږي، لهذا د هغې نه د زیات پرې کولو هیڅ فائده نشته.^(۲)

د علامه سرخسی رحمته الله جواب: علامه سرخسی رحمته الله د ابن عباس رضی اللہ عنہما دې استدلال یو بل جواب کړې دې او هغه دا دې چه قطع ید السارق د عقوبات د قبیل نه دې او حدود د عقوبات کښ په یقینیاتو باندې عمل کولې شی او په ایدی کښ د کفین پورې حصه کم از کم یقینی ده، په دې وجه به په سرقه کښ د کفین پورې پرې کولې شی. او تیمم عبادت دې او په عباداتو کښ په احوط باندې عمل کولې شی او احوط هم دا ده چه د مرفقین پورې مسح او کړې شی، نه د کفین پورې.^(۳)

د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ جوابات: دا خو د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما د قیاس یعنی د حنابلہ د دلیل عقلی جواب وو، د حنابلہ په دې سلسله کښ اولنې استدلال د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ د روایت نه وو، جمهور حضراتو د دې هم ډیر جوابونه کړې دی.

اولنې جواب: دا دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم چه سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ ته کوم تعلیم ورکړې وو هغه بالفعل یعنی فعلی وو او احادیث المسح الی المرفقین قولی دی. او دا خبره معلومه ده چه په قول او فعل کښ د تعارض په وخت قول مقدم وی په فعل باندې.^(۴) خو مولانا عبدالحی صاحب فرمائی چه دا جواب محل نظر دې، د دوه وجو نه اوله وجه خو دا ده چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تعلیم اگر چه بالفعل وو، خو د دې سره سره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا قول ﴿ انما کان یکفیک هذا ﴾ هم شامل شو، په دې سره به دا حدیث د قولی په حکم کښ وی، دویمه وجه دا ده چه د مسلم په یو روایت کښ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا قول دې ﴿ یکفیک ان تضرب یدیک الارض، ثم تنفخ، ثم

^(۱) العرف الشذی ج ۱ ص ۱۸۹، معارف السنن ج ۱ ص ۴۹۵، عارضة الاخوذی ج ۱ ص ۱۹۷، السعاية ج ۱ ص ۵۱۲

^(۲) الکوکب الدری علی جامع الترمذی ج ۱ ص ۱۸۵

^(۳) المبسوط للسرخسی ج ۱ ص ۲۴۳، کذا فی معارف السنن ج ۱ ص ۴۹۵

^(۴) السعاية ج ۱ ص ۵۱۱

تَسْحَ بِهِمَا وَجْهَكَ وَكَفَيْكَ» (۱) او د بخاری په یو روایت کښ د رسول الله ﷺ دا قول دې «يَكْفِيكَ الْوَجْهَ وَالْكَفَانِ» (۲) دا روایت په دې خبره باندې دلالت کوی چه د رسول الله ﷺ تعلیم قولي هم وو. (۳)

دویم جواب: دویم جواب دادې چه په کومو روایاتو کښ د کفین ذکر دې هلته مراد یدین دی. (۴) صاحب السعایه دا هم په دې وینا سره رد کړې دې چه د ید ذکر کولو سره د هغې بعض مراد کول خو شائع دی، لکه چه په دې آیت «السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» او «إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيُهُمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ» کښ دی چه په هغې کښ ید ذکر کولو سره د هغې بعض یعنی الکف الی الرسغین مراد کړې شوې دې، خو کف ذکر کولو سره د دې نه ید مراد کول غیر شائع دی او دا مجاز غیر متعارف دې او دا په هغه محت محمول کولې شی چه کله حقیقت متعذر وی، او حال دا چه دلته داسې نه ده، ځکه چه د کفین پورې مسح هیڅ متعذر نه ده، د دې نه علاوه که د کف نه ید مراد کړې شی نو د ید اطلاق خود لاسونو د گوتو نه تر د مناکب پورې وی، نو د دې نه به بیا د مناکب پورې مسح الید لازمېږي او د دې څوک هم قائل نه دی. (۵) او که څوک دا اوائی چه مونږ به ید په مرفقین باندې محمول کوو. نو د دې جواب دا دې چه دا د مخکښ نه هم زیات ابعده دې، ځکه چه جزء ذکر کولو سره دویم جزء مراد کول دا زیات ابعده دی جزء لره ذکر کولو سره کل مراد کولو باندې. او بیا د جزء (مرفقین) په کفین باندې څه دلیل هم نشته، نو بیا خو څوک دا هم وئیلې شی چه مونږ د دې نه ما بین المرفق والابط مراد اخلو. (۶)

دویم جواب: دا دې چه احادیث المرفقین معارض دی د احادیث الکفین، لهذا اوس به په دې کښ احوط اختیارولو سره د مسح الی المرفقین د وجوب قول کولې شی. (۷) صاحب السعایه د دې جواب هم کړې دې هغه دا چه په احادیث الکفین په کفایت باندې دلالت کوی (یعنی تیمم کښ په ید کښ کفین سره کفایت راځي) او احادیث المرفقین د فرضیت په سلسله کښ نص او صریح نه دی (یعنی په هغې کښ دا تصریح نشته چه د مرفقین پورې مسح فرض ده، لهذا هغه به د کفین په مقابله کښ په اعلی درجه باندې محمول کولې شی) نو اوس په دواړو کښ هیڅ تعارض نشته، ځکه چه د قلیل مقدار کافی کیدل د دې خبرې هرگز منافی نه دی

(۱) مسلم. رقم ۸۲۱

(۲) صحیح البخاری رقم ۳۴۱

(۳) السعایه ج ۱ ص ۵۱۱

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) خو بعض حضرات د دې قائل دی، د هغوی مستدل او جواب مونږ مخکښ ورکړې دې.

(۷) السعایه ج ۱ ص ۵۱۱

چه مقدار کثیر مختار، غوره او د اعلیٰ درجې وی. (۱)

معلوم جواب: دا دې چه کله په احادیثو کښ تعارض راغلو نو مونږ به د صحابه کرام رضی الله عنہم د آثارو طرف ته رجوع کوو، پس مونږ ډیر صحابه کرام رضی الله عنہم اولیدل چه هغوی مسح الی المرفقین لره اختیارولو سره هم په دې باندې فتوی ورکوی، لهذا مونږ هم دا اختیار کړو. (۲) صاحب السعایه د دې هم جواب کړې دې او هغه دا چه د اثار صحابه رضی الله عنہم طرف ته رجوع به هغه وخت مفید وی چه کله د هغوی ترمینځه اتفاق وی، او دلته داسې نه ده، ځکه چه سیدنا عمار رضی الله عنہ په تیمم الی الکفین باندې فتوی ورکړې ده، او د دې نه زیاته واضحه د عبدالله بن عباس رضی الله عنہما فتوی ده کومه چه امام ترمذی رحمته الله ذکر کړې ده. (۳)

پنځم جواب: امام طحاوی رحمته الله وغیره دا جواب کړې دې چه د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنہ په دې حدیث کښ سخت اضطراب دې، په بعض روایاتو کښ کفین، په بعض کښ کوعین، په بعض کښ مرفقین او چرته د مناکب وابطاط ذکر دې، په دې وجه به د دې نه استدلال نه شی کولې. (۴)

هم په دې وجه امام ترمذی رحمته الله د دې روایت د ذکر کولو نه پس فرمائی: ﴿فضعف بعض اهل

العلم حدیث عمار عن النبی ﷺ فی التیمم للوجه والکفین، لما روی عنه حدیث المناکب والابطاط﴾ (۵)

یعنی بعض اهل علم د تیمم للوجه والکفین په سلسله کښ وارد شوی د عمار رضی الله عنہ د حدیث تضعیف کړې دې ځکه چه د هغه نه یو روایت د مسح الی المناکب والابطاط هم روایت دې. مولانا عبدالحی صاحب دا جواب هم رد کړې دې، فرمائی چه دلته په روایت کښ اضطراب د استدلال نه مانع نه دې ځکه چه د مرفقین او منکبین روایات مرجوح دی او د روایات الکفین په نسبت ضعیف دی، لهذا هغې لره اعتبار نشته، پاتې شو د مناکب او ابطاط روایات پس د هغې قصه د روایات الکفین نه مقدم ده، لهذا په دواړو کښ هیڅ تعارض نشته، اوس صرف د کفین روایات د ضعف او معاصرت نه خالی پاتې شو. حاصل دا دې چه په مذکور روایت کښ به اضطراب په هغه صورت کښ د استدلال دپاره مضر وي چه کله هلته د ترجیح څه صورت نه وي، خو چه کله د مرجح په ذریعه بعض ته ترجیح ورکړې شو هس نو هم هغه به اخستلې شی او د هغې نه ما سوا په ترک کولې شی. (۶) بهر حال د دې نه قطع نظر چه ذکر شوي اضطراب دلته مضر فی الاستدلال دې یا نه دې، مونږ د دې اضطراب بعض تفصیل او تنقیح پیش کوو.

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) پورته حواله

(۴) السعایه ج ۱ ص ۵۱۱، ۵۱۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳

(۵) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی التیمم رقم ۱۴۴

(۶) السعایه ج ۱ ص ۵۱۲

په حدیث د عمار رضی اللہ عنہ کنبی د موجود اضطراب تحقیق او تفصیل : د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ په ذکر شوی حدیث کنبی اضطراب سندا هم دې او متنا هم دې.

اضطراب فی السند : په سند کنبی واقع اضطراب ابن ابی حاتم رضی اللہ عنہ په خپل علل کنبی ذکر کړې دې، پس هغه فرمائی : **« سَأَلْتُ أَبِي : عَنْ اخْتِلَافِ حَدِيثِ عَمَارِ بْنِ يَاسِرٍ فِي التَّيْمِمِ وَمَا الصَّحِيحُ مِنْهَا »** یعنی ما د خپل والد محترم (امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ) نه د تیمم په باب کنبی د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ په حدیث کنبی د واقع اختلاف (اضطراب) په باره کنبی تپوس او کړو او دا چه په هغې کنبی صحیح کوم یو دې؟ نو هغه اضطراب لره بیانولو سره او فرمائیل :

« رَوَاهُ الثَّوْرِيُّ ، عَنْ سَلَمَةَ ، عَنْ أَبِي مَالِكٍ الْغِفَارِيِّ ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيزٍ ، عَنْ عَمَارٍ »

« عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي التَّيْمِمِ . وَرَوَاهُ شُعْبَةُ ، عَنْ الْحَكَمِ ، عَنْ ذَرٍّ ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيزٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ عَمَارٍ » **« عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . وَرَوَاهُ شُعْبَةُ ، عَنْ سَلَمَةَ ، عَنْ ذَرٍّ ، عَنْ ابْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِيزٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ عَمَارٍ »**

« عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . وَرَوَاهُ حُصَيْنٌ ، عَنْ أَبِي مَالِكٍ ، قَالَ : سَمِعْتُ عَمَارًا إِذْ كَرَّ التَّيْمِمَ ، مَوْقُوفٌ . قَالَ أَبِي : الثَّوْرِيُّ أَحْفَظُ مِنْ شُعْبَةَ » (۱)

دلته یو طریق د سفیان ثوری دې او درې طرق د امام شعبه دې. امام شعبه په اول طریق کنبی د حکم نه، په دویم کنبی د سلمه بن کهیل نه، او په دریم کنبی د حصین نه روایت کوی. او سفیان ثوری د سلمه بن کهیل نه روایت کوی. د سفیان ثوری په طریق کنبی سلمه بن کهیل د ابو مالک غفاری او سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ ترمینځه د د عبد الرحمن بن ابزی واسطه نقل کوی، او د امام شعبه په دریم طریق کنبی حصین دا واسطه نه نقل کوی، بلکه په هغې کنبی ابو مالک براه راست د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ نه روایت کوی. وړاندې ابو حاتم فرمائی چه ثوری د امام شعبه نه احفظ دې. د امام شعبه په دریم طریق کنبی چونکه حصین د ابو مالک او د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ ترمینځه واسطه نه ده ذکر کړې کومه چه د سفیان ثوری په طریق کنبی وه په دې وجه ابن ابی حاتم د خپل پلار نه د شعبه عن حصین د طریق متعلق تپوس او کړو چه ممکنه ده چه ابو مالک براه راست د عمار رضی اللہ عنہ نه موقوفا اوریدلې وی، (لکه چه د امام شعبه په دریم طریق عن حصین عن ابی مالک کنبی دی)، او دا هم ممکنه ده چه ابو مالک مرفوعا د عبد الرحمن بن ابزی په واسطې سره د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ نه اوریدلې وی (لکه چه د سفیان ثوری په طریق کنبی دی)، د دې نه روستو ابن ابی حاتم د خپل پلار نه صراحة تپوس او کړو چه ایا ابو مالک د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ نه براه راست اوریدلې دې؟

« قُلْتُ : فَأَبُو مَالِكٍ سَمِعَ مِنْ عَمَارٍ شَيْئًا قَالَ : مَا أَدْرِي مَا أَقُولُ لَكَ ، قَدْ رَوَى شُعْبَةُ ، عَنْ حُصَيْنٍ ، عَنْ أَبِي »

(۱) علل الحديث لابن ابی حاتم، بیان علل اخبار رویت فی الطهارة، رقم ۳۴، ج ۱ ص ۲۱۸

مالك، سِعْتُ عَارًا، ولولم يعلم شعبة أنه سيع من عمار ما كان شعبة يرويه، وسلبه أحفظ من حصين^(۱)

امام ابو حاتم جواب ورکړو چه د دې په باره کښ زه څه حتمی خبره خو نه شم کولې، خو امام شعبه د حصين نه نقل کړې دې چه ابو مالك فرماني چه ما د عمار رضي الله عنه نه واوريدل. که امام شعبه رضي الله عنه ته د دې يقيني علم نه وې چه هغه (ابو مالك) د عمار نه براه راست اوريدلې دې، نو هغه (شعبه) به دا نه روايت کولې. خو سلمه بهر حال د حصين نه احفظ دې. سلمه د سفيان ثوري په طريق کښ وو او هغه د ابو مالك او سيدنا عمار رضي الله عنه تر مينځه د عبدالرحمن بن ابزي رضي الله عنه واسطه نقل کړې ده. او حصين د امام شعبه په طريق کښ دې او هغه دا واسطه نه ده نقل کړې. نو امام ابو حاتم سلمه ته د حصين په مقابله کښ احفظ او نيلو گويا د ابو مالك او د سيدنا عمار رضي الله عنه تر مينځه ئې د عبدالرحمن بن ابزي واسطې ته ترجيح ورکړه. چه د هغې مطلب دا دې چه ابو مالك د سيدنا عمار رضي الله عنه نه براه راست نه وې اوريدلې. په دې وجه ابن ابی حاتم د خپل پلار نه تعجبا تپوس او کړو: «قلت: ما تئنكم أن يكون سيع من عمار، وقد سيع من ابن عباس؟» چه ابو مالك د عبدالله بن عباس رضي الله عنه نه براه راست اوريدلې دې نو د سيدنا عمار رضي الله عنه نه په براه راست اوريدلو کښ څه مسئله ده؟ نو امام ابو حاتم رضي الله عنه او فرمائيل: «بين موت ابن عباس، وبين موت عمار قريب من عشرين سنة»^(۲) چه د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه د وفات او د سيدنا عمار رضي الله عنه د وفات تر مينځه تقريبا د شلو کالو فرق دې، يعنی د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه وفات روستو شوې دې، لهذا که ابو مالك د هغه نه براه راست سماع کړې وې نو د هغې نه هرگز دا نه لارميرې چه هغه د سيدنا عمار رضي الله عنه نه هم براه راست سماع کړې وې. امام دارقطني رحمته الله ه د واسطې والا طريق ته راجح وئيلې دې، او په عدم واسطه باندې ئې نظر او تامل کړې دې. پس هغه حديث تيمم «عن حصين، عن ابن مالك، عن عمار بن ياسر» د طريق ذکر کولو نه پس فرمائي: «وابو مالك في سماعه من عمار نظر، فان سلبه بن كهيل قال فيه: عن ابن مالك عن ابن ابزي عن عمار، قال الثوري»^(۳)

^(۱) علل الحديث لابن ابی حاتم. بيان علل اخبار رويت في الطهارة. رقم ۳۴. ج ۱ ص ۲۱۸. ۲۱۹

^(۲) علل الحديث. ج ۱ ص ۲۱۹. هكذا ذكر الامام ابو حاتم، والصحيح ان بين موت ابن عباس وبين موت عمار رضى الله تعالى عنهما اكثر من ثلاثين سنة، على ما ذكره الحافظ في التقریب فانه ذكر في ترجمة عمار: قتل مع علي بصفين سنة سبع وثلاثين رقم (۴۸۵۲) ج ۱ ص ۷۰۸. وقال في ترجمة ابن عباس رضى الله تعالى عنهما. مات سنة ثمان وستين بالطائف. رقم ۳۴۳۰. ج ۱ ص ۵۰۴.... فعلى هذا يكون سماع ابی مالك من عمار بن ياسر رضى الله عنه اكثر استبعادا مما ذكره الامام ابو حاتم. لانه رأى عدم استلزام سماع ابی مالك من ابن عباس رضى الله تعالى عنهما سماعه من عمار رضى الله عنه وبين وفاتهما نحو من عشرين سنة. فكيف يكون ذلك وبين وفاتهما اكثر من ثلاثين سنة؟

^(۳) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۳

حاصل دا شو چه امام ابو حاتم د امام شعبه په مقابله کښ سفیان ثوری ته او د حصین بن عبد الرحمن په مقابله کښ سلمه بن کهیل ته احفظ و نیلې دي. او د سفیان ثوری عن سلمه په طریق کښ د ابو مالک غفاری او د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنهما ترمینځه د عبد الرحمن بن ابزی واسطه ده او د شعبه عن حصین په طریق کښ دا واسطه نشته. او حال دا چه خپله د سلمه بن کهیل په سند کښ هم سخت اختلاف دي پس سفیان ثوری رضی الله عنه چرته خو «عن سلمه، عن ابی مالک الغفاری، عن عبد الرحمن بن ابزی عن عمار» روایت کړې دي او کله ئې «عن سلمه، عن ابی مالک و عبدالله بن عبد الرحمن عن عبد الرحمن» روایت کړې دي. او امام اعمش رضی الله عنه کله «عن سلمه عن عبد الرحمن عن عمار» روایت کړې دي او کله ئې «عن سلمه، عن سعید بن عبد الرحمن عن ایبه عن عمار» روایت کړې دي. او امام شعبه «عن سلمه، عن ذر، عن سعید بن عبد الرحمن عن ایبه عن عمار» روایت کړې دي. (۱) یعنی سفیان ثوری رضی الله عنه د سلمه د او عمار رضی الله عنهما ترمینځه دوه واسطې نقل کړې دي، امام اعمش رضی الله عنه یوه واسطه نقل کړې ده، او کله دوه واسطې نقل کوي، او امام شعبه رضی الله عنه درې واسطې نقل کوي.

اضطراب فی المتن: دا خو د اضطراب فی السند خبره وه، د دې نه علاوه په حدیث د عمار رضی الله عنه کښ اضطراب فی المتن هم موندلې شی او د متن اضطراب په مختلف جهات سره دي. د اضطراب فی متن اولنې جهت: یو اضطراب په متن کښ دي جهت سره دي چه د مسح اله یو لاس دي یا دوه لاسه، یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله یو لاس په زمکه باندې وهلو سره تیمم کړې دي یا دوه لاسونه وهلو سره؟ پس په بعض روایاتو کښ دا الفاظ دي:

«انما کان یکفیک هکذا، وضرب بکفه ضربة علی الارض» (۲)

او په بعض کښ دا الفاظ دي: «انما کان یکفیک ان تقول هکذا وضرب بیده الی الارض» (۳)

او په بعض روایاتو کښ دا الفاظ دي: «لما تبرغ عمار رضی الله عنه، و ساله رسول الله صلی الله علیه و آله، ف ضرب بکفه ضربة الی الارض» (۴)

د دې روایاتو نه معلومیږي چه د مسح اله یو لاس دي. او د بعض نورو روایاتو نه معلومیږي چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دواړو لاسونو سره تیمم او کړو. پس په یو ځانې کښ دا الفاظ راغلې دي:

«انما کان یکفیک هکذا، ف ضرب النبی صلی الله علیه و آله بکفیه الارض» (۵)

(۱) امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۹

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷

(۳) السنن الکبری رقم ۱۰۰۹، ج ۱ ص ۲۲۳

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸

(۵) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۹، صحیح البخاری، کتاب الطهارة، باب التیمم هل ینفخ فیهما؟ رقم ۳۳۸

د مسلم په روایت کښ دی : (اماکان یکفیک ان تضرب بیدیک الارض، ثم تنفخ)^(۱)
 او په السنن الکبری کښ دی : (اماکان یکفیک هکذا، ثم ضرب بیدیه الی الارض، ثم نفخ فیهما)^(۲)
 د دې روایاتو نه معلومه شوه چه اله مسح دواړه لاسونه دی
 د اضطراب فی المتن دویم جهت : د دې نه پس د ضربات د مقدار په سلسله کښ هم په دې
 متن کښ اضطراب دې چه رسول الله ﷺ یو ضرب د تیمم دپاره لگولې وو یا دوه ضربونه؟ پس
 د بخاری په یو روایت کښ دی : (فضرب النبی ﷺ بکفیه الارض، ونفخ فیهما، ثم مسح بهما وجهه
 وکفیه)^(۳)

په یو بل روایت کښ دی : (فضرب بکفه ضربة علی الارض، ثم نفخها، ثم مسح بهما ظهرکفه بشماله)^(۴)
 او د بیهقی په روایت کښ دی : (فامرنی بالوجه والكفین ضربة واحدة)^(۵)
 د دې روایاتو نه معلومېږي چه په تیمم کښ یو ضرب دی، او د ابوداؤد او بیهقی په روایت
 کښ دی :

(عَنْ عَمَارِ بْنِ يَاسِرٍ أَنَّهُ كَانَ يُحَدِّثُ أَنَّهُمْ تَمَسَّحُوا وَهُمْ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالصَّعِيدِ لِمَلَاةِ الْفَجْرِ
 فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ ثُمَّ مَسَحُوا وُجُوهَهُمْ مَسْحَةً وَاحِدَةً ثُمَّ عَادُوا فَضَرَبُوا بِأَكْفِهِمُ الصَّعِيدَ مَرَّةً أُخْرَى)^(۶)
 او د مسند بزار په روایت کښ دی : (عَنْ عَمَارٍ، قَالَ : كُنْتُ فِي الْقَوْمِ حَتَّى تَوَكَّاتِ الرُّخَصَةُ فِي الْمَسْجِدِ بِالنُّتَابِ
 إِذَا لَمْ تَجِدِ الْمَاءَ، فَأَمَرَنَا فَضَرَبْنَا وَاحِدَةً لِلْوَجْهِ، ثُمَّ ضَرَبْنَا أُخْرَى لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْقَعَيْنِ)^(۷)

د دې روایاتو نه معلومېږي چه په تیمم کښ دوه ضربونه وو.
 د اضطراب فی المتن دریم جهت : د مقدار ممسوح په باره کښ هم د دې حدیث په متن کښ
 سخت اضطراب دې چه مسح به د لاسونو د کومې حصې پورې وی، صرف د یو لاس، یا د
 دواړو لاسونو، د مرفقین پورې، یا د مناکب او اباط وغیره.

پس د بخاری په یو روایت کښ دی : (فضرب بکفه ضربة علی الارض، ثم نفخها، ثم مسح بهما ظهرکفه

^(۱) مسلم، کتاب الحيض، باب التيمم رقم ۸۲۱

^(۲) السنن الكبرى رقم ۱۰۰۵، ج ۱ ص ۳۲۲

^(۳) صحيح البخاری، باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ رقم ۳۳۸

^(۴) صحيح البخاری، باب التيمم ضربة، رقم ۳۴۷

^(۵) السنن الكبرى رقم ۱۰۱۰، ج ۱ ص ۳۲۳

^(۶) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۱۸، السنن الكبرى رقم ۱۰۰۱، ج ۱ ص ۳۲۰، سنن النسائي

رقم ۳۱۴، سنن ابن ماجه رقم ۵۶۶

^(۷) مسند البزار، باب اول مسند عمار بن ياسر رضى الله عنه، رقم ۱۳۸۴، ج ۴ ص ۲۲۱.

بشاله او ظهرشاله بکفه»^(۱) د دې روایت نه معلومیږي چه د بنی یا گس لاس نه به صرف د یو په تلی باندې مسح کافی وی.

قوله: فمسح بهما وجهه وكفيه:^(۲)

او په یو روایت کښ دی: «ثم مسح وجهه وكفيه»^(۳)

او په یو روایت کښ دی: «فقال: يكفيك الوجه والكفين»^(۴)

د مسلم په یو روایت کښ دی: «فنفض يديه، فمسح وجهه وكفيه»^(۵)

په یو بل روایت کښ دی: «انما كان يكفيك ان تضرب يديك الارض، ثم تنفخ، ثم تمسح بهما وجهك وكفيك»^(۶)

د دې روایاتو نه معلومیږي چه تیمم به د دواړو لاسونو د ورغوو وی. په بعض روایاتو کښ د مرفقین پورې د تیمم ذکر دې، پس د بیهقی په یو روایت کښ دی:

«عن عمار بن ياسر ان رسول الله ﷺ قال الى المرفقين»^(۷)

د مسند بزار په یو روایت کښ دی: «عَنْ عَمَّارٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي الْقَوْمِ حَتَّى تَرَكْتُ الرُّخَصَةَ فِي الْمَسْحِ بِالنَّابِ إِذَا لَمْ نَجِدِ الْمَاءَ، فَأَمَرْنَا فَصَرَيْنَا وَاحِدًا لِلْوَجْهِ، ثُمَّ صَرَيْنَا الْآخَرَ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ»^(۸)

د دې روایاتو نه معلومه شوه چه تیمم به د مرفقین پورې وی. په بعض روایاتو کښ د مرفقین یا ذراعین د شک سره دې، د بیهقی په یو روایت کښ دی:

«قال: ثم نفخ فيهما، ومسح بهما وجهه وكفيه الى المرفقين او الذراعين»^(۹)

او په یو روایت کښ دی: «وضرب يديه الى الارض، ثم نفخ فيهما، فمسح وجهه ويديه، فقال سلة: لا ادرى بلام الذراعين ام لا»^(۱۰)

^(۱) صحيح البخارى، باب التيمم ضربه رقم ۳۴۷

^(۲) صحيح البخارى، باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ رقم ۳۳۸

^(۳) صحيح البخارى باب التيمم للوجه والكفين رقم ۳۳۹

^(۴) صحيح البخارى باب التيمم للوجه والكفين رقم ۳۴۱

^(۵) مسلم، كتاب الحيض، باب التيمم رقم ۸۲۰

^(۶) مسلم، كتاب الحيض، باب التيمم رقم ۸۲۱

^(۷) السنن الكبرى رقم ۱۰۱۱، ج ۱ ص ۳۲۳

^(۸) مسند البزار، باب اول مسند عمار بن ياسر رضى الله عنه، رقم ۱۳۸۴، ج ۴ ص ۲۲۱

^(۹) السنن الكبرى رقم ۱۰۰۸، ج ۱ ص ۳۲۲

^(۱۰) السنن الكبرى رقم ۱۰۰۶، ج ۱ ص ۳۲۲

په بعض روایاتو کښ د « نصف الذراع » الفاظ دی : « وضرب يده الى الارض، ثم نفعها، ثم مسح بها وجهه ويديه الى نصف الذراع »^(۱)

په بعض روایاتو کښ « نصف الصاع » راغلي دي « ثم مسح وجهه وذراعيه الى نصف الساعد، ولم يبلغ المرفقين »^(۲)

او په بعض روایاتو کښ د مناکب او د اباط د مسح ذکر دي. لکه چه په ابوداؤد وغيره کښ دی : « فمسحوا بهما ووجههم وايديهم الى المناكب، ومن بطون ايديهم الى الاباط »^(۳)

امام بيهقي رحمه الله په السنن الكبرى کښ د باب ذکر الروایات فی كيفية التيمم عن عمار بن ياسر رضي الله عنه په عنوان سره په يو باب کښ د سيدنا عمار رضي الله عنه په حديث کښ چه د تيمم کوم مختلف کيفيات وو، هغه جمع کړي دي. او په دې باب کښ نې تقریبا دولس روایات (د حديث عمار رضي الله عنه) په مختلف الفاظو سره ذکر کړي دي.^(۴)

علامه عيني رحمه الله د « ذکر ما فيه من الروایات واختلاف الالفاظ »^(۵) په عنوان سره په حديث عمار کښ تقریبا ديرش مختلف الفاظ او روایات ذکر کړي دي. امام بيهقي رحمه الله په حديث عمار رضي الله عنه کښ ذکر شوي مختلف الفاظ ذکر کولو نه پس فرماني : « فَاخْتَلَفَتْ رَوَايَتُهُ عَنْهُ فَتَكُونُ رَوَايَةُ ابْنِ الصَّبَّةِ الَّتِي لَمْ تَخْتَلِفْ أَثْبَتُ وَإِذَا لَمْ تَخْتَلِفْ فَأَتَى أَنْ يُؤْخَذَ بِهَا لَأَنَّهَا أَوْفَقُ لِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى »^(۶)

يعنی په حديث عمار رضي الله عنه کښ د الفاظو سخت اختلاف دي نو اوس به د ابو جهيم رضي الله عنه روايت زيات اثبت وي چه په هغې کښ اختلاف نشته. او هم په دې وجه په هغې باندې عمل زيات اولی دي، د دې نه علاوه هغه د کتاب الله هم زيات موافق دي. او حديث د ابو جهيم رضي الله عنه شاته تير شوي دي، په هغې کښ د يدين مطلقا ذکر وو، خو د دارقطني په روايت کښ لفظ « ذراعين » سره د دې تفسير اوشو، کما ذکرناه. وړاندې د امام شافعي رحمه الله قول نقل کوي « قَالَ الشَّافِعِيُّ : وَإِنَّمَا مَنَعْنَا أَنْ نَأْخُذَ بِرَوَايَةِ عَمَارِ بْنِ يَاسِرٍ فِي أَنَّ تَيْمُمَ الْوُجْهِ وَالْكَفَيْنِ بِشُهُوتِ الْخَبَرِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - : أَنَّهُ مَسَحَ وَجْهَهُ وَذِرَاعَيْهِ. وَأَنَّ هَذَا أَشْبَهُ بِالْعَمَلِ أَنْ

^(۱) السنن الكبرى رقم ۱۰۰۹ ج ۱ ص ۳۲۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸

^(۲) السنن الكبرى رقم ۱۰۰۹ ج ۱ ص ۳۲۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸

^(۳) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ۳۱۸، السنن الكبرى رقم ۱۰۰۱ ج ۱ ص ۳۲۰، عمدة القاری ج ۴ ص ۱۸

^(۴) السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۲۰ - ۳۲۶

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۷، ۱۸ باب التيمم هل ينفخ فيهما؟

^(۶) السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۲۵

وَأَشْبَهُهُ بِالْقِيَاسِ فَإِنَّ الْهَدَلَ مِنَ الشَّوْهِ إِنَّهُ يَكُونُ مِثْلَهُ (۱)

یعنی په حدیث عمار رضی اللہ عنہ کنب ذکر شوی تیمم باندې د عمل د نه کولو وجه دا ده چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه مسح الوجه والذراعین هم ثابت ده، او بیا دا (مسح الوجه والذراعین) اشبه بالقران هم ده او اشبه بالقیاس هم ده، ځکه چه د یو څیز بدل په حکم کنب د هغه څیز په شان وی. او تیمم بدل خلیفه دې د اودس، نو تیمم به هم د اودس په شان وی او په اودس کنب لاسونه د څنگلو پورې وینخلې شی، لهذا په تیمم کنب به هم د لاسونو مسح د څنگلو پورې کولې شی.

وراندې امام بیهقی رحمته الله فرمائی: «مَسْحُ الْوَجْهِ وَالْكَفَّيْنِ فِي حَدِيثِ عَمَّارٍ ثَابِتٌ وَهُوَ أَثْبَتُ مِنْ حَدِيثِ مَسْحِ الذَّرَاعَيْنِ إِلَّا أَنَّ حَدِيثَ مَسْحِ الذَّرَاعَيْنِ أَيْضًا جَيِّدٌ بِالشَّوَاهِدِ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا» (۲)

که د مسح علی الوجه والکفین روایت اثبت او اصح دې نو د مسح الوجه والذراعین روایات هم ثابت او صحیح خو دی.

په اخر کنب امام بیهقی رحمته الله دا فیصله کړې ده چه: «فَالِاحْتِطَاءُ مَسْحُ الْوَجْهِ وَمَسْحُ الْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْقَعَيْنِ خُرُوجًا مِنَ الْخِلَافِ» (۳)

د احتیاط تقاضه او د اختلاف نه د بچ کیدو طریقه هم دا ده چه د مخ او دواړو لاسونو تر د څنگلو پورې مسح او کړې شی. ځکه چه که د مرفقین مسح ئې او کړه نو په کفین باندې به هم عمل اوشی، خو که په کفین باندې مسح او کړی نو په مرفقین باندې به عمل نه وی. لهذا د اختلاف نه د وتلو طریقه دا ده چه د مرفقین پورې مسح او کړې شی.

شپږم جواب: د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ د روایت یو جواب دا دې چه په دې کنب د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مقصد د تیمم پوره طریقه بیانول نه وو، بلکه د تیمم معروف طریقې طرف ته اشاره کول او د ضرب کیفیت او صورت بیانول وو. (۴) د دې جواب تائید خپله د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ د حدیث د سیاق نه کیږی چه هغه فرمائی چه ماته جنابت رارسیدلې وو نو زه په خاورو کنب اولوغړیدم، بیا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کنب حاضر شوم او دا صورت حال مې بیان کړو، نو

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «إِنِّي كَفَيْتُكَ هَكَذَا» چه د ستا دپاره هم دومره کافی وه. الخ د دې سیاق نه بالکل واضح طریقې سره دا معلومیږی چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مقصد د تیمم د پوره طریقې بیانول نه وو، بلکه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم مقصد د تمرغ نفی کولو سره صحیح او معروف طریقې ته اشاره کول وو.

علامه انور شاه کشمیری رحمته الله فرمائی: «وَأَمَّا سَلَكُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَسْلَكَ الْاِخْتِصَارِ

(۱) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۲۵

(۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۲۵

(۳) پورته حواله. السنن الکبری ۳۲۶/۱

(۴) شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۳. السعایه ج ۱ ص ۵۱۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، ۲۳

والإشارة، لأنه كان بالغ فيه، فردد عليه فعلمه بأبلغ وجه، وقال: إنك تَعَمَّكْتَ مع أنه تكفيك هكذا فقط، فليس هذا موضع تعليم فقط بل تعليم مع الرد على مبالغته بأبلغ وجه^(۱)

یعنی رسول الله ﷺ مخاطب (عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ) ته په جواب ورکولو کښ د اختصار او اشارې نه کار واخستلو چه مخاطب په خپل فعل (تیمم) کښ د مبالغې (تمعك) نه کار اخستلې وو، لهذا رسول الله ﷺ هم هغه فعل په ابلغ طریقې سره رد کړو او وې فرمائیل چه ته په خاورو کښ لوغړیدلې حال دا چه ستا دپاره خو صرف دومره هم کافی وه.

بهر حال دا صرف د تعلیم موقع نه وه چه رسول الله ﷺ هغه ته د تیمم د طریقې تعلیم ورکولو سره په هغې باندې اکتفاء کړې وې، بلکه موقع دا وه چه د تعلیم سره سره په ابلغ طریقې باندې د هغه مبالغه رد کړې شی، او ظاهره ده چه د مبالغې په مقابله کښ به اختصار او اشاره کیږي، په دې وجه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ د تیمم د معروف طریقې طرف ته اشاره اوکړه، نه دا چه د تیمم د پوره طریقې تعلیم نې ورکړو.

وراندې علامه کشمیری رحمه الله د دې واقعي یو نظیر حدیث د جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ بیان کړو، چه په هغې کښ دی چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم د رسول الله ﷺ په خوا کښ د غسل جنابت په باره کښ خپل خپل کیفیات بیان کړل، چه په هغې کښ مبالغې سره د غسل کولو ذکر وو، نو رسول الله ﷺ په خپلو دواړو لاسونو سره اشاره کولو باندې او فرمائیل: ﴿ امانا فافیض علی راسی ثلاثا،

واشار یدیه کلّیهما ﴾^(۲) چه زه خو په جنابت کښ په خپل سر باندې درې کرته اوبه واچوم. اوس ظاهره ده چه د دې هرگز دا مطلب نه دې چه په غسل جنابت کښ په سر باندې صرف درې کرته اوبه اچول کافی دی، بلکه د رسول الله ﷺ مقصد د هغوی مبالغات رد کولو سره معروف او صحیح طریقې طرف ته اشاره کول وو. هم دغه شان د سیدنا عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ د حدیث هم دا مطلب نه دې چه صرف یو ضرب او هغه هم د مخ او کفین دواړو دپاره کافی دې، بلکه په دې کښ هم د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ د مبالغې (تمرع) نفی کولو سره د اصل طریقې طرف ته اشاره کول مقصود وو.

بله دا چه د دې تائید خپله د سیدنا عمار رضی اللہ عنہ د حدیث نه هم کیږي کوم چه مونږ مخکښ د مسند بزار په حوالې سره ذکر کړې دې چه په هغې کښ دی.

﴿ فامرنا فضرینا واحدا للوجه، وضرینا اخری للیدین الی البرقین ﴾^(۳)

چه مونږ یو ضرب د مخ دپاره اولگولو او دویم ضرب مو د ځنگلو پورې د دواړو لاسونو دپاره اولگولو.

^(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۲۶

^(۲) صحیح البخاری رقم ۲۵۴. مسلم رقم ۳۲۷. ابوداؤد. باب الفسل من الجنابة رقم ۲۳۹. والنسائی رقم

۲۵۰. وابن ماجه ۵۷۵. فیض الباری ج ۱ ص ۵۲۶

^(۳) مسند البزار. اول مسند عمار بن یاسر رقم ۱۳۸۴. ج ۴ ص ۲۲۱

یوه شبه او د هغې ازاله : د سیدنا عثمان رضی الله عنه حدیث د کوم نه چه حنابله استدلال کوی چه په هغې کښ د یو ضرب او کفین ذکر دې دا په صحاح سته کښ ذکر دې، د دې برعکس د جمهور حضراتو چه کوم مستدل احادیث دی هغه په صحاح سته کښ نه دی، بلکه د احادیثو په نورو کتابونو مستدرک حاکم، دارقطنی، السنن الکبری للبيهقی، مصنف ابن ابی شیبه او شرح معانی الآثار وغیره کښ دی. چونکه حدیث عمار رضی الله عنه په بخاری او مسلم کښ دې او د جمهورو مستدل په دې احادیثو کښ نشته، په دې وجه حدیث عمار رضی الله عنه ته اصح ما فی الباب ونیلی شوې دې. د دې په وجه باندې د ډیر اهل علم نه منقول دی چه په دې مسئله کښ د امام احمد رضی الله عنه مذهب راجح دې، ځکه چه د هغه مستدل حدیث اصح ما فی الباب دې او د جمهورو مستدلات چونکه د حدیث عمار رضی الله عنه په مقابله کښ صحیح نه دی، یا دا چه هغه حسن دی، یا په هغې کښ بعض ضعیف هم دی، په دې وجه د جمهور حضراتو مسلک مرجوح دې. خو په دې اصولی نکته باندې خان پوهه کړې چه د محدثینو دور روستو راغلې دې او د فقهاء کرامو دور مخکښ دې، د فقهاء کرامو دور ۲۰۰ هجری دې او د محدثینو دور ۲۰۰ هجری دې او هم په دې دریمه صدی کښ د احادیثو لوڼې او اهم کتابونه صحاح سته وغیره مدون شو. نتیجتا د بخاری او مسلم او صحاح د نورو کتابونو د تدوین نه مخکښ د امام ابوحنیفه، امام شافعی او په یو روایت کش د امام مالک رضی الله عنه مسلک قائم شوې وو چه په تیمم کښ په دوه ضربونه وی او د لاسونو مسح به د مرفقین پورې وی. نو اوس بدیهی طور د دې نتیجه دا راوځی چه هغه جمهور حضراتو چه په کومو احادیثو باندې په خپل مسلک باندې استدلال کړې دې هغه یقینا هغوی ته په صحیح طرق سره رارسیدلې وو، او دا چه هغه احادیث د سند په اعتبار سره صحیح او قابل اطمینان وو، هم په دې وجه دې حضراتو هغې لره بنیاد جوړولو سره خپل مسلک قائم کړو، گینې که د هغوی په نزد دا صورت وې چه د هغوی مستدل احادیث یا خو صحیح نه وې یا صحیح وې خو صریح نه وې نو دې حضراتو په صحیح او صریح احادیث پریخودلو سره د خپل مسلک بنیاد په ضعیف او غیر صریح احادیثو باندې څنگه قائمولی. نو معلومه شوه چه دې حضراتو ته هغه احادیث یقینا په داسې صحیح طرق سره رسیدلې وو چه په هغې باندې اعتماد کولو سره په هغې باندې د خپل مسلک بنیاد کیخودل د هغه حضراتو دپاره روا وو. اوس روستو د محدثینو دور راغلو او د احادیثو باقاعده تدوین اوشو. پس د دې حضراتو نه پس که د هغه حدیث په سند کښ یو ضعیف راوی راشی چه د هغې په وجه باندې هغه حدیث قابل اعتماد او قابل احتجاج پاتې نه شی، نو ظاهره ده چه د دې دا مطلب هرگز نه دې چه د دې حضراتو په عهد کښ به هم د احادیثو هم دا حکم وی. چه هر کله هغه حضراتو ته په صحیح سند سره هغه احادیث اورسیدل نو د هغوی دپاره هغه یقینا قابل استدلال دی. لکه چه ما د جامع المسانید نه د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه حدیث ذکر کړې وو، کوم چه امام ابوحنیفه رضی الله عنه په خپل سند سره ذکر کړې دې.

(ونصه : ابوحنیفه، عن عبد العزيز بن أبي رواد، عن نافع، عن ابن عمر، رضي الله عنهما : قال كان تيمم رسول

الله ﷺ ضربتين : ضربة للوجه وضربة لليدين الى المرفقين)

دا حدیث صحیح هم دې او د جمهورو په مسلک باندې صریح هم دې، چه پکښ د ضربتین او د مسح الی المرفقین ثبوت دې، د دې ټول راویان ثقه دی، د امام ابوحنیفه او نافع رضی الله عنهما توثیق ته هیڅ ضرورت نشته. او د عبدالعزیز بن رواد توثیق ما ذکر کړې دې اوس دا حدیث د امام ابوحنیفه رضی الله عنه او د جمهور حضراتو دپاره سنداً هم صحیح دې او د هغوی په موقف باندې صریح هم دې، لهذا د دې حضراتو د دې نه استدلال کول یقیناً صحیح دی.

اوس که دا حدیث یو صدی یا دوه صدی یا درې صدی پس څوک روایت کړی نو یقیناً په مینځ کښ به څو نور راویان راځي. که په هغوی کښ یو راوی ضعیف راشی نو د هغه راوی نه پس د روستو خلقو په حق کښ خو هغې ته ضعیف وئیلې کیدې شی خو اصولی طور سره د امام ابوحنیفه رضی الله عنه په حق کښ هغه ته ضعیف نه شی وئیلې کیدې او دا نه شی وئیلې کیدې چه هغه د یو ضعیف حدیث نه استدلال کړې دې. ځکه چه د کوم ضعیف راوی د وجې نه دې حدیث ته ناقابل استدلال وئیلې شی هغه راوی د امام ابوحنیفه رضی الله عنه په سند کښ نشته، لهذا د هغه په حق کښ اصولی طور دې حدیث ته ضعیف نه شی وئیلې کیدې.

یوه بله شبهه او د هغې ازاله: په دې تقریر سره د یوې بلې شبهې ازاله هم اوشوه او هغه دا چه په بعض حضراتو کښ دا تاثر پیدا شوې دې یا پیدا کړې شوې دې چه دا حدیث په صحاح سته کښ په یو کتاب کښ، یا دا چه دا په بخاری کښ نشته، نو گویا هغه حدیث صحیح نه دې، دا تاثر بالکل غلط دې، ځکه چه په صحاح سته یا په بخاری او مسلم کښ د یو حدیث په نه کیدو سره د هغې ضعیف کیدل نه لازمیږي، بلکه د دې خبرې نه د هغه په ضعف باندې استدلال کول د علم حدیث نه ناخبري او ښکاره جهالت دې، گینې په دې سره به د احادیثو د ډیرو داسې مجموعو بیکار او معطل کیدل لازمیږي په کوم کښ چه انتہائی په کثرت سره احادیث موجود دی، لکه موطاء امام مالک، مصنف عبدالرزاق، مصنف ابن ابی شیبه، مستدرک حاکم، صحیح ابن خزیمه، صحیح ابن جبان، مسند امام احمد وغیره.

دې غلط تاثر لره خورونکې سازشی ډله د غیر مقلدینو ده، د هغوی طریق کار دا دې چه اول خو وائی چه د قران یا حدیث نه اوبښایئ، مونږ دریم یو څیز هم نه منو، بیا چه ورته په قران یا حدیث کښ صراحة ملاؤ نه شی نو دوی ئې نه منی، که په یو حدیث کښ ملاؤ شی او هغه حدیث د صحاح سته نه وی نو وائی چه دا حدیث صحیح نه دې مونږ ته د صحاح سته نه اوبښایئ. او که په صحاح سته کښ ورته په یو کتاب کښ اوبښودلې شی نو بیا مزید تخصیص کولو سره وائی چه د بخاری نه راته اوبښایه. اوس تاسو خپله اندازه او کړی چه په خپل گمان باندې خپل ځان ته اهل حدیث ویونکي په کومه لاره روان شوې دی. د علماء اهل حدیث یعنی محدثین کرام رضی الله عنهم دا طریقہ بالکل هم نه وه.

بهر حال! زه د دې تاثر خبره کوم چه دا تاثر صحیح نه دې. بعض وخت ښه ښه خلق د دې نه متأثر شی پس دلته هم داسې اوشو، د حافظ صاحب په شان محقق او حافظ الحدیث دلته راتلو سره متأثر شو او د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه د حدیث د وجې نه ئې د حنابلہ مسلک ته د دلائلو په اعتبار سره قوی اووې، حال دا چه حافظ صاحب خپله هم شافعی المسلک دې او په دې مسئله کښ شوافع هم د احنافو سره دی پس حافظ صاحب فرمائی:

(وائل بذلك بصيغة الجزم مع شهرة الخلاف فيه لقوة دليله فإن الأحاديث الواردة في صفة التيمم لم يصح منها سوى حديث أبي جهيم وعمار وما عداها باضعيف أو مختلف في رفعه ووقفه والراجح عدم رفعه فأما حديث أبي جهيم فورد به ذكر اليمين مجبلا وأما حديث عمار فورد به ذكر الكفين في الصحيحين وبذكر المرققين في السنن وفي رواية إلى نصف الذراع وفي رواية إلى الأباط فأما رواية المرققين وكذا نصف الذراع ففيهما مقال وأما رواية الأباط فقال الشافعي وغيره إن كان ذلك وقع بأمر النبي صلى الله عليه وسلم فكل تيمم صح للنبي صلى الله عليه وسلم بعده فهو ناسخ له وأن كان وقع بغير أمره فالحجة فيما أمر به ومبايقوى رواية الصحيحين في الاقتصار على الوجه والكفين كون عمار كان يفتي بعد النبي صلى الله عليه وسلم بذلك وراوى الحديث أعرف بالبراديه من غيره ولا سيما الصحابي المجتهد (۱)

مطلب دا چه په دې مسئله کښ (چه تيمم د لاسونو کوم ځانې پورې کول پکار دی، د ائمه کرام تر مينځه اختلافات ډير مشهور دی، وجه د دې (جزم) دا ده چه د هغه دليل ډير مضبوط دې، ځکه چه د صفت تيمم د بيان په سلسله کښ چه څومره احاديث راغلې دي، په هغې کښ سواد حديث ابی جهيم (کوم چه په باب التيمم في الحضرة اذ اليم يجد ماء وخاف فوت الصلاة) کښ تير شوې دې او حديث عمار نه يو هم صحيح نه دې، د هغه دوه احاديثو نه علاوه چه کوم احاديث دي هغه يا خو ضعيف دي يا د هغې په مرفوع او موقوف کيدو کش اختلاف دې او راجح ئې موقوف کيدل دي. اوس صرف حديث د ابی جهيم او حديث د عمار باقی پاتې شو، په دې کښ په حديث د ابی جهيم کښ د يدين ذکر دې مجبلا، يعنى په هغې کښ دا قيد يا تصريح نشته چه د يدين مسح کوم ځانې پورې اوکړې؟ اوس صرف حديث د عمار رضي الله عنه پاتې شو نو په صحيحين کښ روايت شوې حديث عمار کښ د مسح کفين ذکر دې او په سنن کښ چه چرته دا حديث روايت شوې دې هلته د مسح مرفقين ذکر دې، په يو روايت کښ دا هم دی چه د نصف ذراع نيم لاس پورې دې مسح اوکړې او په يو روايت کښ د ترخونو پورې د مسح ذکر دې. پس کوم چه د مرفقين او نصف ذراع والا روايات دي په هغې کښ کلام دې (هغه د صحت درجي ته نه دی رسيدلى، پاتې شوه مسح الى الابط والاروايت پس امام شافعي رحمه الله وغيره حضرات د هغې په باره کښ فرماني چه دا مسح په يا د رسول الله ﷺ په حکم سره وى يا به نه وى! که د رسول الله ﷺ په حکم سره ده نو بيا د هغې نه روستو چه د رسول الله ﷺ کوم تيمم هم په صحت سره ثابت دې هغه به د دې تيمم الى الابط دپاره ناسخ وى او که تيمم الى الابط د رسول الله ﷺ په حکم سره نه وى نو ظاهره ده چه هغه تيمم کوم چه د رسول الله ﷺ په حکم سره وى هم هغه به معتبر وى (او په حديث الباب کښ چه د تيمم کومه طريقه ذکر ده چه د ځنگل پورې دې مسح اوکړې شى دا د رسول الله ﷺ په حکم سره دې، د دې نه علاوه د په وجه او کفين باندي د اقتصار حوالې سره په صحيحين کښ د سيدنا عمار رضي الله عنه د روايت د قوی کيدو

یو دلیل دا هم دې چه سیدنا عمار رضی اللہ عنہ به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د وفات نه پس هم فتوی هم په دې باندې ورکوله چه په تیمم کښ صرف د کفین مسح ضروری ده. او ظاهره ده چه د حدیث راوی د نورو په نسبت د هغه حدیث په مراد باندې ښه پوهیږي، بالخصوص چه کله هغه صحابی مجتهد هم وی.

هم دغه شان امام نووی رحمۃ اللہ علیہ د مذهب شافعيه لوني او مشهور امام دې، هغه هم دلته د حنابله مسلک د دلیل په اعتبار سره قوی او مضبوط منلې دې. پس هغه په المجموع کښ د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ طرف ته منسوب کولو سره یو قدیم قول چه پکښ د مسح الوجه والكفین ذکر دې، د هغې تنقیح کولو سره فرمائی:

« وحكى أبو ثور وغيره قولاً للشافعي في القديم أنه يكفي مسح الوجه والكفین وأنكر أبو حامد والماوردي وغيرهما هذا القول وقالوا لم يذكره الشافعي في القديم وهذا الإنكار فاسد فان أبا ثور من خواص أصحاب الشافعي وثقاتهم وأثبتهم فنقله عنه مقبول وإذا لم يوجد في القديم حمل على أنه سبعة منه مشافهة ^(١) »

یعنی ابو ثور وغيره د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ یو قدیم قول مسح الوجه والكفین نقل کړې دې. او ابو حامد او ابو الحسن ماوردي وغيره د دې قول انکار کولو سره وئیلې دي چه د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ هیڅ قدیم قول داسې نشته. خو د دې حضراتو دا انکار صحیح نه دي، ځکه چه ابو ثور د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ په خواص شاگردانو کښ وو، د هغه شمیر په ثقات او ائمه کښ کیږي. لهذا د هغه د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کول مقبول دي. زیات نه زیات ټکه د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ په اقوال قدیم کښ هغه قول ملاؤ نه شو نو د امام ابو ثور رحمۃ اللہ علیہ نقل به په دې باندې حمل کولې شی چه هغه د امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ نه بالمشافهة اوریدلې دي.

د دې نه روستو امام نووی رحمۃ اللہ علیہ د دې قول په باره کښ فرمائی: « وهذا القول وان كان قديماً مرجوحاً عند الاصحاب فهو القوی فی الدلیل وهو الاقرب إلى ظاهر السنة الصحيحة ^(٢) »

چه د تیمم للوجه والكفین والا قول اگر چه قدیم او د حضرات شوافع په نزد مرجوح دي، خو د دلیل په اعتبار سره دا قول قوی دي او سنت صحیحه ظاهر ته نزدې دي.

هم دغه شان صاحب السعایه مولانا عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ هم د حنابله مذهب ته د دلیل په اعتبار سره قوی او راجح وئیلې دي، پس هغه په دې مسئله کښ اختلاف ذکر کولو سره فرمائی: « فاعلم ان نزاعهم في مقامين: الاول في كيفية مسح الايدي، هل هو الى الابطال المرفقين ام الى الرسغ ^(٣) »

^(١) المجموع ج ٢ ص ٢١٠

^(٢) پورته حواله

^(٣) السعایه ج ١ ص ٥١٠

یعنی اول اختلاف د لاسونو د مسح په مقدار کښ دې چه هغه به د ترخونو پورې وی، ادا اول قول دې، دویم تر څنگلو پورې (دا دویم قول دې، یا د ورغوو پورې) (دا دریم قول دې)

د دې نه پس فرمائی: « فاضعف الاقوال فيه هو القول الاول لما قاله الامام الشافعي »

چه په دې اقوالو کښ د ټولو نه زیات ضعیف اولې قول (یعنی تیمم الی الاباط) دې.

بیا وړاندې دریم قول ته راجح وئیلو سره فرمائی: « واقوى الاقوال فيه من حديث الدليل هو

الاكتفاء يسح اليدين الى الرسغين، لما ثبت في روايات عمار الصحيحة ان النبي ﷺ علمه كيفية التيمم حين

بلغه تمعكه في التراب، واكتفى فيه على مسح الوجه والكفين »

یعنی د دلیل په اعتبار سره د ټولو نه مضبوط قول د تیمم الی الرسغین دې، ځکه چه د

حدیث عمار په صحیح روایاتو کښ دې چه رسول الله ﷺ ته د سیدنا عمار رضی الله عنه په خاورو کښ

د لوغړیدو علم او شو، نو رسول الله ﷺ ورته د تیمم طریقه اوښودله او په هغې کښ ئې په

مسح علی الوجه والكفين باندې اکتفاء او کړه.

خو اصل خبره هم هغه ده کومه چه ما مخکښ ذکر کړه چه د حضرات ائمه کرامو مسلك قائم

شوې وو او صحیحین وغیره او نور د حدیثو کتابونه روستو مدون شوې دی. نو یقینې خبره

ده چه دې جمهور حضرات ائمه ته حدیث د مرفقین په صحیح او قابل اطمینان طرق سره

رسیدلې وو، په کوم باندې چه هغوی د خپل مسلك بنیاد کیخودلو، او ما په دلیل کښ

جامع المسانید روایت پیش کړې دې چه هغه امام صاحب ته په صحیح سند سره مخکښ

رسیدلې وو. اوس روستو د یو ضعیف راوی په راتلو سره هغه حدیث اگر چه د روستو خلقو په

حق کښ ضعیف او منلې شی، خو د امام صاحب په حق کښ اوضولی طور سره هغه په هیڅ

طریقه ضعیف نه شی منلې کیدې. او دا خبره مې هم ذکر کړې ده چه په بخاری او مسلم کښ د

یو حدیث نه کیدل د هغه ضعف لره هرگز مستلزم نه دی، په دې وجه د جمهور حضراتو موقف

د دلائلو په اعتبار سره هم قوی دې کوم چه مونږ ذکر کړې دې.

د ابن حزم ظاهري رحمه الله په ذکر شوې مسئله کښ په احنافو وغیره باندې د ابن حزم

ظاهري رحمه الله په مسئله مذکوره فی الباب کښ نزدې نزدې د امام احمد رحمه الله موافقت کړې دې او

د جمهور حضراتو د موقف ئې ډیر په شد او مد سره تردید، بلکه تغلیط کړې دې، بیا ئې په

جمهور کښ بالخصوص حضرات احناف رحمه الله باندې سخت تنقید کړې دې او د خپل عادت

مطابق ئې ډیره تیزه ژبه استعمال کړې ده.

پس هغه خپل مذهب بیانولو سره لیکي: «..... ثم يضرب الارض بكفيه متصلًا بهذه النية، ثم ينفخ

فيهما ويسح وجهه ويظهر كفيه الى الكوعين بضربة واحدة فقط، وليس عليه استيعاب الوجه والا الكفين، ولا

يسح في شيء من التيمم ذراعيه ولا راسه ولا رجليه، ولا شيئاً من جسمه » (۱)

(۱) المحلى بالاثار، كتاب التيمم، مسالة ۲۵۰، صفة التيمم للجنازة والحیض ولكل غسل واجب. ج ۱ ص ۳۶۸.

د دې نه روستو د جمهورو مسلک بیانولو او د هغوی د مستدلات (احادیث) ذکر کولو نه پس فرمائی (هذا کل ما شغبوا به؛ وکله لاجه لهم فيه، اما الاخبار فکلها ساقطة، لا يجوز الاحتجاج بشئ منها)^(۱) د دې نه روستو نې یو یو کولو سره په ټولو روایاتو باندې کلام کړې دې، مونږ مخکین د جمهور په مستدل روایاتو کښ چ په کوم کوم روایت باندې کوم کلام وو هغه سره د جواب نه ذکر کړې دې، دغه شان مو هغه احادیث هم ذکر کړې دی چ په هغې کښ هیڅ ضعف او کلام نشته.

د دې نه پس ابن حزم ظاهري رحمه الله یو الزامی جواب ذکر کولو سره په جمهورو (بالخصوص په احنافو) باندې انتهائی سخت قدح او طعن کړې دې او د دې تاثیر ورکولو کوشش نې کړې دې چ د اثار او مذاهب صحابه د مخالفت په نتیجه کښ د صحابه کرام رضی الله عنهم او د هغوی د مذهب سره هم د دوی (جمهورو) څه تعلق نشته.

پس هغه فرمائی: (واما احتجاجهم بما صح من ذلك عن عمرو ابن عمرو وجابر فقد صح عن عمرو ابن مسعود لا یتیمم الجنب وان لم یجد الماء شهرا... وقد صح عن ابی بکر وعمر و ابن مسعود وام سلمة وغيرهم المسح علی العمامة، فلم یلتفتوا الی ذلك! فما الذی جعلهم حجة حیث یشتی هؤلاء ولم یجعلهم حجة حیث لا یشتیون؟ هذا موجب للنار فی الآخرة وللعار فی الدنیا! فیکف وقد خالف فی هذه المسألة عمرو ابنه وجابر وعلی بن ابی طالب و ابن مسعود وعمار و ابن عباس! علی ما ذکر بعد هذا ان شاء الله، فسقط تعلقهم بالصحابه رضی الله تعالی عنهم)^(۲)

د ابن حزم د دې کلام حاصل دا دې چ حضرت احناف په دې مسئله کښ د سیدنا عمر، عبدالله بن عمر او سیدنا جابر رضی الله عنهم په مذهب باندې عمل کوی، نو بیا د عمر او عبدالله بن مسعود رضی الله عنهم دا مذهب هم په صحت سره ثابت دې چه جنبی سرې په تیمم سره مونږ نه شی کولې اگر چه د یوې میاشتي پورې ورته اوبه ملاؤ نه شی، نو دلته دې هم د صحابه کرام رضی الله عنهم په مسلک باندې عمل او کړی.

هم دغه شان د ابوبکر، عمر، ابن مسعود او ام سلمه رضی الله عنهم وغیره نه د مسح علی العمامه ثبوت دې، بیا څه وجه ده چ هله د خپل نفس په تابعداری کښ هغوی (صحابه کرام) حجة منلی شی او دلته نه؟ دا په دنیا کښ د رسوایی او په اخرت کښ د جهنم د عذاب سبب دې. د دې نه علاوه هم په دې مسئله کښ د عمر، ابن عمر او جابر بن عبدالله رضی الله عنهم مخالفت سیدنا علی بن ابی طالب، ابن مسعود، عمار بن یاسر او عبدالله بن عباس رضی الله عنهم کړې دې، لهذا د صحابه کرام رضی الله عنهم د مذهب سره هم د هغوی څه تعلق نشته.

اقول: د ابن حزم ظاهري دا کلام ټول په تشدد، بلکه تعصب باندې بناء دې او د تحقیق خلاف دې!

(۱) المحلی بالاثار ج ۱ ص ۳۷۰

(۲) المحلی بالاثار ج ۱ ص ۳۷۱

پاتې شوه خبره د سيدنا عمر او د ابن مسعود رضي الله عنهما د جنبی دپاره د تیمم د اجازت نه ورکولو، پس دا خبره اگر چه د هغوی طرف ته منسوب ده خو د تحقیق خلاف ده او صحیح دا ده چه دې حضراتو د تیمم الجنب د جواز انکار نه کولو بلکه د هغې د جواز قائل وو، خو په دې سلسله کښنې تساهل نه خوښولو او هم په دې وجه نې د دې عمومی اجازت نه ورکولو، چه بیا به خلق د تساهل نه کار اخلي او لږه شان یخنی به محسوس کوی نو غسل پریخودلو سره به تیمم کوی. د دې دلیل د سيدنا ابو موسی اشعری او سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنهما ترمینځه کیدونکې مناظره ده، کومه چه به امام بخاری رحمه الله خپله وړاندې ذکر کوی. وفیه:

﴿قال عبدالله! لو رخصت لهم في هذا، كان اذا وجد احدهم البرد قال هكذا، يعني تیمم وصلی﴾^(۱)

یعنی سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په دې مباحثه کښن سيدنا ابو موسی اشعری رضي الله عنه ته اووې چه که داسې جنبی ته په تیمم کښ رخصت ورکړې شی نو بیا به خلق په لږ شان یخنی محسوس کولو باندې تیمم کولو سره مونځ کوی او غسل به ترك کړی.

د بخاری په روایت کښ دی: ﴿قللت لشقيق: فانما كره عبدالله لهذا؟ قال نعم﴾^(۲)

یعنی د دې حدیث راوی امام اعمش رضي الله عنه فرمائی چه ما د خپل شیخ شقیق بن سلمه رضي الله عنه نه تپوس او کړو چه عبدالله بن مسعود رضي الله عنه هم په دې وجه د جنبی دپاره تیمم ناخوښه گنړلو؟ نو هغه جواب ورکړو چه او! هم په دې وجه نې ناخوښه گنړلو.

دا روایت دې باره کښ بالکل صریح دې چه سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د تیمم جنب د جواز انکار نه کولو، بلکه د یو مصلحت د وجې نه به نې د دې نه منع کوله.

د دې مناظرې پوره تفصیل به مونږ وړاندې انشاء الله ذکر کوو او د دې نه متبادر هم دا ده چه د سيدنا عمر رضي الله عنه منع کول هم د دې مصلحت په وجه باندې وو.

او که بالفرض د دې حضراتو انکار کول منقول کیدل صحیح هم وی، نو بیا به هم د دې خلاف وارد کیدونکې صحیح احادیث (چه د هغې ذکر به مونږ وړاندې په متعلقه مقام باندې انشاء الله کوو) په مقابله کښن د دې انکار هیڅ اعتبار نشته.

امام ترمذی او امام عبدالرزاق د سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه په دې مسئله کښ رجوع نقل کړې ده.

امام ترمذی رحمه الله فرمائی: ﴿ويروى عن ابن مسعود أنه كان لا يرى التيمم للجنب وإن لم يجد الماء ويروى

^(۱) انظر: باب اذا خاف الجنب على نفسه المرض او الموت، او خالف العطش، تیمم رقم ۳۴۵. وفي حديث بعده: فقال انا لو رخصنا لهم في هذا، لاوشك اذا برد على احدهم الماء ان يدعه ويتيمم، قللت لشقيق: فانما عبدالله كره لهذا؟ قال نعم. رقم ۳۴۶

وفي باب التيمم ضربة: فقال عبد الله: لو رخص لهم في هذا، لاوشكوا اذا برد عليهم الماء ان يتيمموا الصعيد قلت: وانما كرهتم هذا لذا؟ قال نعم.. رقم ۳۴۷

^(۲) صحيح البخاری رقم ۳۴۶

عنه أنه رجوع عن قوله فقال يتيمم إذا لم يجد الماء^(۱)

امام عبدالرزاق په خپل سند سره نقل کولو باندې فرمائی : (عن ابن عیینة، عن ابن سنان، عن الضحاك، ان ابن مسعود نزل عن قوله في الجنب : ان لا يصلح حتى يغتسل)^(۲)

او شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمہ اللہ فرمائی چه د دواړو حضراتو نه رجوع منقول ده. ^(۳) او هر چه د مسح علی العمامه په مسئله کښ د ابوبکر، عمر او ابن مسعود رضی اللہ عنہم وغیره صحابه کرامو د مسلك خبره ده، یا د صفت تیمم په مسئله کښ د سیدنا عمر، ابن عمر او جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ په مقابله کښ د سیدنا علی، عمار بن یاسر، عبد الله بن مسعود او ابن عباس رضی اللہ عنہم وغیره د رائی تعلق دي، نو په بنیاد احنافو باندې الزام لگول، په هغوی طعن او تنقید کول، بلکه د جهنم وعید اورول د اعتدال د لارې نه لرې خبره خو ضرور ده، ورسره دا څه معتبر، مستند بلکه څه معقول نقد هم نه دي، ځکه چه په یوه مسئله کښ خپله د صحابه کرام رضی اللہ عنہم ترمنیځه اختلاف وی نو روستنی ائمه چه کوم قول هم اختیار کړی نو د دي نه به لازمی او منطقی طور سره د صحابه کرام رضی اللہ عنہم د دویمې دلې د رائی سره اختلاف لارمیري. دي ته د مخالفت صحابه رضی اللہ عنہم عنوان ورکول بالکل صحیح نه دی. او زموږ خیال نه دي چه تر اوسه پورې یو امام، مجتهد یا یو محدث یا فقیه داسې قول اختیار کړې وی، ځکه چه په دي صورت کښ خو څوک هم د صحابه کرامو د مخالفت د الزام نه نشي بری کیدی.

که هم دا خبره وی نو بیا خپله ابن حزم د عمر، ابن عمر، جابر بن عبد الله، ابو امامه الباهلی، سیده عائشه، اسلع تمیمی، ابو جهیم او د ابوهریره رضی اللہ عنہ مخالفت اونکړو، د چا نه چه په دي باب کښ ضربتین او مسح الی المرفقین روایات منقول دي؟!!!

أصل خبره دا ده چه تقریبا په ټولو مختلف فیه مسائل کښ د حضرات ائمه مجتهدین په شان خپله د حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم ترمنیځه هم اختلاف پاتې شوې دي، دا حضرات ائمه په دي مسائلو او د هغې په دلائل او وجوه ترجیح کښ غور کولو سره یوه خبره اختیاروی، د هر امام او مجتهد صنیع هم دا دي، په دي باندې د ټول امت ترننه پورې تعامل راروان دي، چا هم دي ته د صحابه کرام رضی اللہ عنہم د مخالفت عنوان نه دي ورکړي.

د دي نه پس ابن حزم ظاهري د جمهورو د طرف نه تیمم لره په اودس باندې د قیاس کولو د دلیل عقلی تغلیط او د هغې جواب ورکولو سره اوفرمائیل :

(واما قولهم: ان التيمم بدل من الوضوء فيقال لهم: فكان ماذا؟ ومن اين وجب ان يكون البدل على صفة

^(۱) جامع الترمذی، ابواب الطهارات، باب ما جاء في التيمم للجنب اذا لم يجد الماء رقم ۱۲۴

^(۲) المصنف، كتاب الطهارة، باب الرجل يعزب عن الماء رقم ۹۲۳، ج ۱ ص ۱۸۸

^(۳) قال في مجموع فتاواه: وَقَدْ رَوَى عَنْ عُمَرَ وَابْنِ مَسْعُودٍ إِنكَارَ تَيَمُّمِ الْجَنْبِ وَيُرْوَى عَنْهُمَا الرَّجُوعُ عَنْ ذَلِكَ وَهُوَ قَوْلُ أَكْثَرِ الصَّحَابَةِ: كَعَلِيٍّ وَعُمَارِ بْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي ذَرٍّ وَغَيْرِهِمْ. (كتب ألفقه، كتاب الطهارة، باب التيمم

المبدل منه؟ وان كان هذا فاتم اول مخالف لهذا الحكم الذي فضيتم انه حق، فاسقطتم في التيمم الراس والرجلين، وهما فرضان في الوضوء، واسقطتم جميع الجسد في التيمم للجنابة، وهو فرض في الغسل، وادجبتهم ان يحبل الماء الى الاعضاء في الوضوء، ولم توجهوا حمل شيء من التراب الى الوجه والذراعين في التيمم، واسقط ابو حنيفة منهم النية في الوضوء والغسل وادجبهوا في التيمم، ثم اين وجدتم في القران او السنة او الاجماع ان المبدل لا يكون الاعلى صفة المبدل منه؟ وهل هذا الادعوى فاسدة كاذبة؟^(۱)

مونر مخکن د دلیل عقلی تائید، ترجیح او په دې باندې د وارد کیدونکو اعتراضاتو جواب ورکړې دې کوم چه ابن حزم په ذکر شوی عبارت کښ ذکر کړې دی، لهذا د دې د اعادي دلته ضرورت نشته.

په اخر کښ ابن حزم ظاهري د ذکر شوی قول د قائلین تعیین کولو سره فرمائی. ﴿ومن رای ان التيمم ضربتان : ضربة للوجه والاخرى لليدين والذراعين الى المرفقين : الحسن البصري، وابو حنيفة واصحابه، وسفيان الثوري، وابن ابي ليلى، والحسن بن حي﴾^(۲)

دلته د نقل مذاهب او د قائلین په تعیین کښ ابن حزم ظاهري سراسر د تعصب او نا انصافي نه کار اخستلي دي، که قصدا نه وی نو په ناپوهي کښ به وی، په ائمه متبوعین کښ صرف د امام ابو حنیفه رحمه الله تخصیص کولو سره د سابقه ټول طعن او تشنیع رخ د هغوی طرف ته کول د دیانت سراسر خلاف دی، حالانکه د امام مالک او امام شافعی رحمهما الله موقف هم په ذکر شوي مسئله کښ د احنافو د مسلک موافق دي. کما ذکرناه

هم دا تسامح د حافظ ابوبکر بن ابی شیبه رحمهما الله نه هم شوې دي، پس هغه په خپل مشهور ترین کتاب المصنف کښ یو مستقل باب قائم کړې دي، چه په هغې کښ هغه د امام ابو حنیفه رحمهما الله په یو سل پنځوشت مسائلو کښ د مخالفت احادیث نبویه نشاندې کړې ده.

هم په دې کښ هغه الضربة والفرجة في التيمم قائمولو سره حدیث عمار رضي الله عنه ذکر کړې دي، بیا لیکي چه امام ابو حنیفه رحمهما الله یو ضرب کافی نه گنري، بلکه هغه د ضربتین قائل دي. مونر ذکر کړې دي چه د امام ابو حنیفه رحمهما الله سره امام مالک او امام شافعی رحمهما الله هم د دې قائل دي بیا په امام ابو حنیفه رحمهما الله باندې د مخالفت حدیث د الزام لگولو څه مطلب دي؟ بلکه په دې مسئله کښ خو د ټولو نه زیات شدت د امام شافعی رحمهما الله په قول جدید کښ دي، چه هغه ډیر په شدت سره د وجوب ضربتین او د مسح الى المرفقين قائل دي او هغه خپل قول قدیم ترک کولو سره دا خری فیصله کړې ده، بیا د ائمه اربعه نه چه څنگه بحث، تحقیق او دلائل سره تفصیلی مواد په مذکوره مسئله کښ د هغوی په کتاب الام وغیره کښ براه راست

^(۱) المحلي بالاثار ج ۱ ص ۳۷۱

^(۲) المحلي بالاثار ج ۱ ص ۳۷۲، ۳۷۳

ملاویری، هغه د نورو ائمه کرامو په خپل تصنیف کښ نشته.

د دې نه علاوه دا کتل هم ضروری دی چه د ضربتین او مسح الی المرفقین قائل خو حضرات صحابه کرام او تابعین رضی الله عنہم هم وو، کما ذکرناه... ایا په هغوی ټولو باندې به هم د مخالفت حدیث الزام هم دغه شان لگولې شی لکه چه په حضرات احنافو باندې لگولې شوې دي؟ او دا چه هغه باندې به هم الزام لگولو سره مطعون کولې شی؟ بیا ابن ابی شیبه هم په دې المصنف کښ خپله هم د ضربتین او مسح الی المرفقین والا روایات ذکر کړې دي، کوم چه مونږ مخکښ ذکر کړې دي.

وراندې ابن حزم ظاهري امام شافعي رحمته الله علیه لره د ذکر شوې مطاعن نه د بېج کولو دپاره د هغه په مذهب نقل کولو کښ چه کوم تعبیر اختیار کړې دي هغه هم اوگوري!

(والشافعي وابو ثور قالا: الا ان يصح عن رسول الله ﷺ غير ذلك فنقول به) (۱)

يعني امام شافعي او ابو ثور فرمائي چه که د رسول الله ﷺ نه ضربتین او مسح الی المرفقین نه علاوه بله څه خبره ثابته وي نو مونږ به هغه اختياروو.

د ټولو نه اولنې خبره خو دا ده چه که ضربتین او مسح الی المرفقین نه علاوه څه خبره ثابته شی نو ایا احناف به هغه نه اختياروي؟

دویم خبره دا ده چه د امام شافعي رحمته الله علیه ذکر شوې قول خپله د اصحاب ظواهر خلاف دي چه د امام شافعي رحمته الله علیه په علم حدیث کښ جلالت قدر او اوچته مرتبه خپله د معاندین احناف په نزد هم منلې شوې ده، چه هر کله دومره اوچت محدث دا وائي چه که د دې خلاف د رسول الله ﷺ نه څه ثابت شی نو مونږ به هم هغه اختياروو، د دې واضح مطلب دا دي چه د هغوی په نزد د

ضربتین و مسح الی المرفقین مغایر روایت خو د رسول الله ﷺ نه ثابت نه دي، چه کله د دومره جلیل القدر او اوچت محدث په نزد دا روایت ثابت نه دي، نو بیا هغه لره پریخودلو سره صرف په احنافو باندې د تنقید څه مطلب دي؟ که دا مخالفت حدیث دي نو بیا خو د دې صراحت د امام شافعي رحمته الله علیه نه چا هم زیات نه دي کړي، دا الزام خو د اولیت او اولویت دواړو په اعتبار سره په امام شافعي رحمته الله علیه باندې لگول پکار دي.

د اصحاب ظواهر په باره کښ د اهل علم وائي: حافظ زين الدين عراقی رحمته الله علیه په تقریب الاسانید کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه یو روایت ذکر کړې دي. ونصه: «قال رسول الله ﷺ: لا یبولن احدکم فی الماء الدائم الذی لا یجری ثم یغتسل فیه» (۲)

(۱) المحلی بالانار ج ۱ ص ۲۷۳

(۲) الحدیث اخرجه البخاری فی کتاب الوضوء، باب البول فی الماء الدائم، رقم: ۲۳۹، ومسلم فی صحیحه فی کتاب الطهارة، باب النہی عن البول فی الماء الراکد رقم: ۶۵۶، ۶۵۷، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب البول فی الماء الراکد، رقم ۶۹، ۷۰، والترمذی فی جامعہ، فی ابواب الطهارة، باب ما جاء فی کراهية البول فی الماء الراکد، رقم ۶۸، قال ابو عیسی: هذا حدیث حسن صحیح. والنسائی فی سننه، فی کتاب الغسل والتیمم، باب ذکر نهی الجنب عن الاعتسال فی الماء الدائم رقم: ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰

د دې په شرح طرح التثريب فی شرح التقریب کښ حافط عراقی (زین الدین عراقی او ولی الدین عراقی، خو مسائل ذکر کړې دي، کومې چې اصحاب ظواهر (بالخصوص داؤد بن علی او ابن حزم ظاهري، د ذکر شوی حدیث نه اخذ کړې دي.

اوله مسئله: دا ده چې که یو سړې په یو لوبښی وغیره کښ متیازې اوکړی، بیا هغه «متیازې» په ماء دائم کښ واپړوی نو اوس هغه د ماء دائم نه اودس کولې شی «اخذاً بظاهر الحدیث» ځکه چې رسول الله ﷺ خو په ماء دائم کښ د متیازو کولو نه منع فرمایلي ده، چې په هغې کښ متیازې کولو سره د هغې نه اودس اونکړې شی، او په لوبښی کښ متیازې کولو سره هغه لوبښی په ماء دائم کښ اړول ظاهره ده چې دا په ماء دائم کښ متیازې کول نه دي، لهذا د هغه دپاره به د اودس کولو نه هم ممانعت نه وي.

هم دغه شان که د ماء دائم نه بهر متیازې اوکړی او هغه متیازې بهیدلو سره ماء دائم ته لارې شی اوس هم د هغه دپاره د دې ماء دائم نه اودس کول جائز دي، ځکه چې هغه په ماء دائم کښ متیازې نه دي کړي.

دویمه مسئله: کومه چې اصحاب ظواهر د دې حدیث د ظاهر نه اخذ کړې ده هغه دا ده چې که یو سړې په ماء دائم کښ متیازې اوکړی نو د بل سړي دپاره د هم هغه ماء دائم نه اودس کول صحیح دي ځکه چې په حدیث مذکور کښ ممانعت د متیازې کونکي دپاره دي، چې متیازې کولو سره دي د هغې نه متیازې اونکړې شی او دا دویم سړې چې اودس کوی، ظاهره ده چې دا متیازې کونکې نه دي، لهذا د هغه دپاره د هم هغه ماء دائم نه اودس کول جائز دي، ځکه چې په هغې کښ د هغه نه علاوه بل سړي متیازې کړې دي.

دریمه مسئله: د ذکر شوي دواړو مسئلو نه زیاته عجیبه، بلکه زیاته شنیعه د دې ذکر شوی حدیث د ظاهر نه استنباط دا دي چې که څوک په ماء دائم کښ لوبښی بول اوکړی، نو اوس د هغې نه اودس کولې شی ځکه چې رسول الله ﷺ خو د متیازو نه منع فرمایلي ده، لهذا لوبښی بول کولو سره ترې اودس کول جائز دي.

حافط عراقی رحمه الله د دې د ذکر کولو نه پس فرمائی: «وهذا غاية في السقوط وإبطال المعقول» او په دې باندې په اهل ظاهر بالخصوص په داؤد بن علی او ابن حزم ظاهري باندې سخت تنقید کولو سره فرمائی: «قال ابن بطال: ولم يأخذ أحد من الفقهاء بظاهر هذا الحديث إلا رجل ينسب إلى العلم وليس من أهله يقال له داود بن علي..... وما ذهب إليه داود قاله أيضا ابن حزم وصرح بأنه لا فرق في ذلك بين أن يقل الماء أو يكثر»

د دې نه روستو ئې د اهل علم د هغوی په باره کښ اقوال نقل کړې دي چې د جمود د دې انتها نه پس هغوی (اهل ظواهر) په اهل علم کښ شمار کول بالکل صحیح نه دي. هم دا وجه ده چې لوبښی فقهاء کرامو او اصولینو هغوی په اهل علم کښ نه دي شمار کړي، چې د هغې په وجه باندې د هغوی فیصله دا ده چې په مسائلو کښ به د هغوی د خلاف هیڅ اعتبار نه وي، دا کالعوام دي، چې د هغوی اختلاف لره هیڅ اعتبار نشته، او چا چې د دوی اختلاف

لره اعتبار ورکړې دې د هغې وجه دا ده چه د هغوی په نزد د عوامو اختلاف معتبر دې، لهذا د هغوی اختلاف لره اعتبار ورکولو سره اجماع نه شی مقرر کیدې، خو حق او صحیح خبره هم هغه ده کومه چه جمهورو اختیار کړې ده!

پس حافظ عراقی رحمته الله فرمائی: ﴿ قال صاحب المفهم: ومن التزم هذه الفصائح وجد هذا الجود فحقيق أن لا يعد من العلماء بل ولا في الوجود قال: وقد أحسن القاضي أبو بكر حيث قال: إن أهل الظاهر ليسوا من العلماء ولا من الفقهاء فلا يعتد بخلافهم بل هم من جملة العوام وعلى هذا جل الفقهاء، والأصوليين ومن اعتد بخلافهم إنما ذلك؛ لأن من مذهبه أنه يعتبر بخلاف العوام فلا يعتد بالإجماع مع وجود خلافهم. والحق أنه لا يعتبر إلا بخلاف من له أهلية النظر، والاجتهاد على ما يذکر فی الأصول.﴾

وقال النووي: إن هذا من أقبح ما نقل عن داود في الجود على الظاهر وقال ابن دقيق العيد: إنه يعلم بطلانه قطعا، والعلم القطعي حاصل ببطلان قولهم لاستواء الأمرين في الحصول في الباء، وأن المقصود اجتناب ما وقعت فيه النجاسة من الباء، قال: وليس هذا من محال الظنون بل هو مقطوع به ^(۱)

د حافظ عراقی د دې تصریح نه پس د ابن حزم ظاهري په حضرات حنفیه باندې د رد او قدح علمی حیثیت بالکل واضح کیږي، چه په هغې باندې د مزید وینا ضرورت نشته. والله اعلم . په حدیث الباب کښی په ذکر شوي مسئله باندې د شاه ولی الله رحمته الله رائي: شاه ولی الله دهلوی رحمته الله په دې باره کښی په شرح تراجم البخاری کښی فرمائیلي دي کوم چه مونږ شاته ذکر کړي دي. دلته مونږ د مصفی شرح موطاء او حجة الله البالغة نه په دې ذکر شوي مسئله کښی د هغه تحقیق ذکر کوو.

پس په مصفی کښی د فریقین مذهب او د هغوی په استدلال کښی د واقع حدیث عمار او اثر ابن عمر رضی الله عنهما د ذکر کولو نه پس فرمائی: ﴿ واین دو حدیث نزدیک من متعارض نیستند زیرا که فعل ابن عمر کمال سنت است در تیمم وفعل انحضرت صلی الله علیه وسلم اقل تیمم است چنانکه لفظ یکفیک﴾ بان ارشاد می کند پس چنانکه اصل وضو یکبار شستن اعضاء معلوم است وکمال ان سه بار شستن وسماع اذنین ومضمضه واستنشاق را با او الحاق کردن است همچنان اصل تیمم یکضربه ومسح تا دو بند دست وکمال آن دوه ضربه ومسح تا ارنج ^(۲)

یعنی زما په نزد دواړه احادیث خپل مینځ کښی متعارض نه دي، ځکه چه د ابن عمر رضی الله عنهما فعل کمال تیمم دې او د رسول الله صلی الله علیه وسلم عمل مبارک اقل تیمم دې، لکه چه په ﴿انما یکفیک﴾ الخ سره هم دې طرف ته اشاره فرمائیلي ده، پس څنگه چه اصل اودس یو یو کړت وینځل دی او کمال

^(۱) طرح التثريب فی شرح التثريب. کتاب الطهارة. باب ما یفسد الماء وما لا یفسده. المسألة التاسعة عشرة: ۱۸۸۱

^(۲) مصفی شرح موطاء. باب صفة التیمم. ج ۱ ص ۶۴. میر محمد کتب خانه

وضوء درې درې کرته وینخل دی او د دواړو غوږونو مسح، مضمضه او استنشاق دې سره ملحق دی، هم دغه شان اصل تیمم ضربه واحده او مسح الی الکفین دې او کمال تیمم ضربتان او مسح الی المرفقین ده.

حضرت شاه صاحب په حجة الله البالغة کښ فرماني چه د تیمم طریقه هم د هغه ټولو امورو نه ده چه په هغې کښ د رسول الله ﷺ نه په حاصلو کړې شوې طریقه کښ اختلاف راغلې دې، پس اکثر فقهاء او تابعین وغیرهم خو به هم دا وئیل چه په تیمم کښ دوه ضربهونه دی، یو د مخ دپاره او بل د څنگلو پورې د لاسونو دپاره. د دې نه روستو چه کله د محدثین کرام طریقه په وجود کښ راغلو او صرف په احادیثو ئې نظر لارو، نود محدثین د طرز تحقیق مطابق د ټولو نه اصح حدیث حدیث د عمار رضی الله عنہ وو، چه په هغې کښ ﴿انما کان یکفیک ان تضرب یدیک الارض،

ثم تنفخ فیها، ثم تمسح بهما وجهک وکفیک﴾ راغلې دې، بل طرف ته حدیث د ابن عمر رضی الله عنهما وو.

د دې نه روستو چه کله او کتلې شو نو د رسول الله ﷺ او صحابه کرام رضی الله عنهم عمل هم دواړو طریقه سره روایت شوې وو او په دواړو کښ وجه د تطبیق او وجه جمع ظاهره ده، چه د هغې طرف ته په لفظ د ﴿یکفیک﴾ سره رهنمائی ملاوړې چه اول صورت (حدیث عمار رضی الله عنہ) ته د تیمم ادنی درجه او دویم صورت ته کمال سنت او ئیلې شی. او هم په دې باندې د تیمم په باره کښ د هغوی اختلاف محمول کول پکار دی.

او دا خبره هم بعیده نه ده چه د رسول الله ﷺ د فعل مطلب دا واخستلې شی چه رسول الله ﷺ سیدنا عمار رضی الله عنہ ته د دې خبرې تعلیم ورکړو چه په تیمم کښ مشروع دا ده چه په ضرب لگولو سره چه کومه خاوره او دوره په لاسونو باندې لگیدلې ده هغه په اندامونو باندې اومړلې شی، د تمرغ ضرورت نشته، او دا چه د رسول الله ﷺ مقصد نه خو د ضربات عدد بیانول وو او نه مقدار ممسوح.

اوس به هم دا مطلب سیدنا عمار رضی الله عنہ ته د رسول الله ﷺ د دې ارشاد هم وی او هلته به حصر د تمرغ په نسبت اضافی وی او په داسې مسائلو کښ انسان لره هم هغه صورت د عمل کولو دپاره اختیارول پکار دی چه د هغې نه هغه قطعی او یقینی طور سره د خپلې ذمه داری نه اوځي. (۱)

د حضرت شاه صاحب د دې ارشاد وضاحت دا دې چه یو دور د فقهاء تابعین وو، چه په هغې کښ به د قران، سنت، اجماع او قیاس او اثار و تعامل صحابه رضی الله عنهم په رنډا کښ د مسائلو فیصلې کولې شوې، د هغې نه روستو د حضرات محدثینو دور راغلو، چه په هغې کښ صرف په احادیث مجرده او د صحت او ضعف په اعتبار سره د هغې طرز مخې ته کولو سره د مسائلو فیصلې شروع شوې. او د محدثینو د دې طریقه دومره پابندی او کړې شوه چه د دې په مقابله کښ اثار صحابه و تابعین هم نظر انداز کړې شو او د فقهاء تابعین په دور کښ چه

(۱) حجة الله البالغة، کتاب الطهارة، صفة التیمم، ج ۱ ص ۵۱۲، ۵۱۳

کومي د ائمه مجتهدينو فيصلبو چه په هغې کښ په اکثر د احايث ثنائيات او ثلاثيات په رنډا کښ کولې شوې، هغه هم قابل التفات پاتې نه شوې، حال دا چه دا ائمه مجتهدين نه صرف د خپلې زمانې کبار محدثين وو، بلکه د محدثين اصحاب صحاح شيوخ او استاذان هم وو. هم په دې مسئله کښ او گوري امام ابو حنيفه، سره د ټول محدثين احناف، امام مالک، امام شافعي، سفيان ثوري او امير المومنين في الحديث عبدالله بن مبارك رحمه الله د ضربتين او مسح الى المرفقين قائل وو او د عبدالله بن مبارك رحمه الله په باره کښ خو د امام بخاري رحمه الله دا فيصله وه چه هغه د خپلې زمانې د ټولو نه لوڼې عالم وو او خلقو لره د نورو خلقو په ځانې د هغه تقليد کول پکار دي. (۱)

د شيخ عبدالحق محدث دهلوي رحمه الله تحقيق: شيخ عبدالحق محدث دهلوي رحمه الله د مشکاچه

شرح اللمعات کښ په دې مسئله باندې ښه بحث کړې دې، د فريقين موقف او د هغوی د دلائلو ذکر کولو نه پس ئې د جمهورو د دلائلو د ترجيح وجه بيان کړه او په اخره کښ ئې يو اشکال دا ذکر کړو چه که د فريقين مستدل احاديثو لره په مرتبه کښ برابر هم اومنلې شي، نو بيا هم د محدثين کرام احاديث الضريتين والمرفقين لره په صحاح کښ نه ذکر کول دا هم د هغوی په نزد د احاديث الضرية والكفين د راجح او صحيح کيدو دليل دي.

د دې جواب ورکولو سره حضرت دهلوي رحمه الله فرمائي چه احاديث الضريتين والمرفقين د کومو نه چه ائمه مجتهدين په خپله زمانه کښ استدلال کوي، د روستو محدثينو د هغې د صحت او قوت نه انکار صحيح نه دي، ځکه چه دا ممکنه ده چه په دې رواياتو کښ ضعف د هغوی د روستو راتلونکو د لين او ضعف د وجې نه راغلې وي، چا چه د هغه ائمه او مجتهدين نه روستو هغه احاديث روايت کړې دي. او هم په دې وجه باندې روستو محدثين متاخرين هغه احاديث په خپل سنن کښ خو واخستل خو په صحاح کښ ئې وانخستل. لهذا د متاخرين په نزد په يو حديث کښ د يو ضعف د موندلې کيدو نه دا هرگز نه لزميرې چه هغه ضعف دې په متقدمينو کښ هم وي. او داسې ډير احاديث دي کوم چه د متقدمينو په نزد د راويانو د ثقاهت او قوت د وجې نه صحيح او قوي وي، خو روستو روايت کونکي راويانو کښ موجود د چا د ضعف د وجې نه د روستو خلقو دپاره هغه ضعيف گنرلې شي.

مثلا د امام ابو حنيفه رحمه الله په زمانه کښ د حديث راوي يا يو وو که امام صاحب تابعي وي، يا بيا دوه يا درې وو، علي تقدير عدم کونه تابعيا..... چه ثقه هم وو او د اهل ضبط والاتقان نه هم وو. بيا هم هغه حديث لره روستو داسې خلقو روايت کړو کوم چه په ضبط، اتقان او ثقاهت کښ د مخکښ خلقو نه د کمې درجې وو، چه د هغې په نتيجه کښ دا حديث «روستو راتلونکو محدثينو» امام بخاري، مسلم او ترمذي وغيرهم په نزد ضعيف شو او هغوی په خپل صحاح کښ هغه ذکر نه کړو، خو ظاهره ده چه دا روستو راتلونکي ضعف د امام صاحب د استدلال دپاره مضر نه دي. چه د هغه د زمانې پورې روايت کونکي راويان ثقه وو.

﴿فتدبر! وهذه نكتة جيدة، قد اليقت بفضل الله تعالى على هذا العهد الضعيف، سامحه الله في رد من يتكلم في بعض الاحاديث التي تمسك به اثبتنا المتقدمون رحمهم الله، هذا تحقيق المقام﴾ والله اعلم ويبداه ازمة المرام،^(۱)

لر به اختصار سره مي دا جواب مخکين ذکر کرې هم دې او د دې تائيد د امام شافعي رحمه الله د سابقه کلام نه هم کيږي، چه په هغې کين هغه فرماني چه ما او زما اصحاب چه د ضربتين او د مسح الي المرفقين مذهب اختيار کرې دې، هغه مو د رسول الله ﷺ د حديث د صحت د ثبوت نه پس کرې دې، که د دې په خلاف کين ماته څه ثابت معلوم وي نو هرگز به مي د هغې نه تجاوز نه کولو.^(۲)

د دې نه معلومه شوه چه حديث عمار رضي الله عنه يا خو د اضطراب د وجې نه هغوی غير ثابت او گنړلو، يا ئې هغه د زمانه سابقه سره متعلق او گنړلو په کوم کين چه حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم د رسول الله ﷺ د وضاحت نه مخکين په خپلې خپلې رائي سره عمل کرې وو. بهر حال! حقيقت به هم دا منلې شي چه د مجتهدين او محدثين متقدمين په نزد په صحت سره ثابت شوی او معمول بها احاديث ته مونږ د روستو راويانو د وجې نه ضعيف يا غير صحيح نه شي وئيلې. دا بيله خبره ده چه د روستو محدثين کرام طريقي ته هم ضرورت وو، او د هغوی د زماني فيصلي او د احاديثو د صحت او ضعف د معلومولو طرق هم په خپل ځاني اهم او د قبول مستحق وي.

مسئله صرف دومره ده چه مونږ د متاخرينو فيصلي او تحقيقات د متقدمينو په فيصلو باندې اثرانداز گنړل شروع کرې دي، حال دا چه د متاخرينو فيصلي صرف د روستو خلقو دپاره د صحت او سند حيثيت لري، هغه هم په دې شرط سره چه هغه د متقدمينو خلاف نه وي. هم دا ترتيب په قران، سنت، اجماع او قياس او اثار صحابه وتابعين کين هم دې. د هريو فيصله د روستو خلقو دپاره صحت او سند دې، د دې برعکس نه، او نه روستو فيصلي ته په مخکين فيصله باندې ترجيح ورکولې شي. والله اعلم^(۳)

د احاديثو د ترجمه الباب سره مطابقت: د احاديثو مطابقت د ترجمه الباب ثم مسح وجهه وكفيه، او يكفيك الوجه والكفين او فمسح وجهه وكفيه وغيره الفاظ سره ظاهر دې. والله اعلم

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

^(۱) اللغات، كتاب الطهارة، باب التيمم، الفصل الثالث، ج ۲ ص ۱۸۳

^(۲) قال الامام النووي في المجموع: قال الشافعي رحمه الله انما منعنا ان نأخذ برواية عمار في الوجه والكفين ثبوت الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم انه مسح وجهه وذراعيه وان هذا أشبه بالقرآن والقياس.... قال الشافعي والبيهقي: اخذنا بحديث مسح الذراعين، لانه موافق لظاهر القرآن والقياس واجوط. (ج ۲ ص ۲۱۱، ۲۱۲)

^(۳) انوار الباري ج ۱۰ ص ۵۱۰.

⑤ ﴿بَابُ الصَّعِيدِ الطَّيِّبِ وَضُوءُ الْمُسْلِمِ يَكْفِيهِ مِنَ الْمَاءِ﴾

﴿وَقَالَ الْحَسَنُ يُجْزِئُهُ التَّيَمُّمُ مَا لَمْ يُحْدِثْ وَأَمْرًا بِنُ عَبَّاسٍ وَهُوَ مُتَيَمِّمٌ وَقَالَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ لَا بَأْسَ بِالصَّلَاةِ عَلَى السَّبْحَةِ وَالتَّيَمُّمِ بِهَا﴾

یعنی دا باب دې چه په هغې کښ به دا بیانولې شی چه پاکه خاوره د مسلمان اودس دې د اوبو په بدل کښ او د هغه دپاره کافی دې. (۱)

(باب) په تنوین سره خبر دې د مبتدا محذوف هدا دپاره، ای هدا باب (۲)

(الصعيد) مبتدا دې، (الطيب) نې صفت دې، (وضوء المسلم) نې خبر دې. (۳)

(قوله: يكفيه من الماء) دا یا خو د (الصعيد الطيب) دپاره خبر ثانی دې یا جمله استینافیه ده،

دا د سابقه جملې (الصعيد الطيب وضوء المسلم) بیان دې. (۴)

امام بخاری رحمته الله چه د باب دپاره کوم عنوان اختیار کړې دې دا د یو حدیث الفاظ دې، د هغې اسناد چونکه د امام بخاری رحمته الله د شرط موافق نه دې، په دې وجه امام بخاری رحمته الله د هغه حدیث تخریج نه دې کړې، خو د عنوان په طور ئې هغه اختیار کړې دې. (۵)

په مسند بزار کښ دا روایت د: هشام بن حسان، عن محمد بن سيرين، عن أبي هريرة رضي الله عنه په طریق سره مرفوعاً مذکور دې. (۶)

ولفظه: ﴿الصعيد وضوء المسلم وإن لم يجد الماء عشر سنين﴾، فإذا وجد الماء فليستق الله وليسه بشرا فإن ذلك خير (۷) پاکه خاوره د مسلمان اودس دې اگر چه هغه ته لس کاله اوبه ملاؤ نه شی، (هغه به تیمم کوی، بیا چه کله هغه ته اوبه ملاؤ شی نو د الله پاک نه دې اوبو پرې (تیمم کول دې پرېږدی، او اوبه دې د خپلې خرمنې سره اولگوی (یعنی اودس دې اوکړی) بیشکه دا د هغه دپاره غوره ده.

ابن القطان د دې حدیث تصحیح کړې ده. (۸) خو امام دارقطنی رحمته الله فرمائی چه صحیح دا ده

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۲

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۸، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۲

(۴) تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۲

(۵) فتح الباری لابن رجب، ج ۱ ص ۳۳۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۶) پورته حواله جات

(۷) کشف الاستار عن زوائد البزار، باب التيمم، رقم ۳۱۰، ج ۱ ص ۱۵۷

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

چه دا د محمد بن سیرین رحمته الله نه مرسل روایت دې. (۱) هم دغه شان امام ابوداؤد، ترمذی، نسائی او امام احمد رحمته الله و غیره د «ابو قلابه، عن عمرو بن بجدان - بضم الباء الموحدة، وسكون الحيم، بعدها دال مهملة، وفي اخره نون» (۲) عن ابی ذر رضی الله عنه په طریق سره ذکر کړې دې (۳)

ولفظه: «الصعيد الطيب وضوء المسلم ولو الى عشر سنين، فاذا وجدت الباء فامسه جلدك، فان ذلك خيرا» (۴) امام دارقطنی رحمته الله هم د دې حدیث تخریج کړې دې. (۵) ابن حبان رحمته الله دا په خپل صحیح کښ ذکر کړې دې. (۶)

دارقطنی او ابن حبان نه علاوه امام ترمذی رحمته الله هم د دې تصحیح کړې ده، پس هغه د روایت د تخریج کولو نه پس فرماني: «قال أبو عيسى وهكذا روى غير واحد عن خالد الحذاء عن أبي قلابه عن عمرو بن بجدان عن أبي ذر وقد روى هذا الحديث أيوب عن أبي قلابه عن رجل من بني عامر عن أبي ذر ولم يسمه قال وهذا حديث حسن صحيح» (۷)

امام حاکم د دې تخریج کولو سره دې ته صحیح او علی شرط الشيخین وئیلو سره فرماني: «هذا حديث صحيح ولم يخرجاه إذ لم نجد لعمر بن بجدان راويا غير أبي قلابه الجرمي وهذا مباشرط فيه وثبت أنها قد خرجا مثل هذا في مواضع من الكتابين» (۸)

امام ابن القطان رحمته الله په الوهم والايهام کښ د عمرو بن بجدان راوی د وجې نه د دې روایت تضعیف کړې دې، د هغه وينا ده چه عمرو بن بجدان يو مجهول راوی دې، د هغه نه روایت کونکې صرف ابو قلابه دې. او د ابو قلابه نه روایت کونکې صرف يو خالد الحذاء دې او دویم ايوب. د خالد الحذاء د روایت په سند کښ خو هيڅ اختلاف نشته هغه د «عن ابی قلابه، عن عمرو بن بجدان عن ابی ذر» په طریق سره روایت کوی، خو د ايوب په طریق کښ ډیر اختلاف دې.

(۱) فتح الباری لابن رجب، ج ۱ ص ۳۳۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۳) فتح الباری لابن رجب، ج ۱ ص ۳۳۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶، نصب الراية ج ۱ ص ۱۴۸، التعليق المغنی علی سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۱۸۶، ۱۸۷.

(۴) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب الجنب يتيمم، رقم ۳۳۲، الترمذی رقم ۱۲۴، النسائی رقم: ۲۱۱

(۵) سنن الدارقطنی، کتاب الطهارة، باب جواز التيمم لمن لم يجد الماء سنين كثيرة، رقم ۱ ج ۱ ص ۱۸۶.

(۶) الاحسان بترتيب ابن بلبان، باب التيمم، ذكر البيان بان الصعيد الطيب وضوء المعدم الماء، وان اتى عليه سنون كثيرة، رقم ۱۳، ج ۳ ص ۲۴۷، ۲۴۸، المكتبة الاثرية.

(۷) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء في التيمم للجنب اذا لم يجد الماء رقم ۱۲۴

(۸) المستدرک، کتاب الطهارة، رقم ۱۶۲۷/۱۸۲، ج ۱ ص ۲۸۴

بعض وائی (عن ایوب، عن ابی قلابه، عن رجل من بنی عامر) بعض وائی (ایوب، عن ابی قلابه عن رجل) بعض وائی (ایوب عن ابی قلابه، عن عمرو بن بجدان) لکه چه د خالد الحذا په طریق کنی دی بعض وائی (ایوب عن ابی قلابه، عن ابی المہلب) او بعض د ابو قلابه او ابوذر ترمینځه واسطه نه نقل کوی، یعنی (ایوب، عن ابی قلابه عن ابی ذر) او بعض وائی ایوب عن ابی قلابه ان رجلا من بنی تميم (۱)

امام تقی الدین ابن دقیق العید د ابن القطان رحمہ اللہ دا تضعیف رد کړې دې، هغه فرمائی (ومن العجب کون ابن القطان لم یکتف بتصحیح الترمذی فی معرفة حال عمرو بن بجدان مع تفردة بالحديث، وهو قد نقل كلامه: هذا حديث حسن صحيح) (۲)

یعنی چه کله امام ترمذی رحمہ اللہ د عمرو بن بجدان روایت ذکر کړې دې او هغه ته نې مجهول نه دې وئیلې او د دې روایت تصحیح نې کړې ده بیا د ابن القطان د امام ترمذی رحمہ اللہ په تصحیح باندې اکتفا نه کول او د روایت تضعیف کول عجیبه خبره ده، حال دا چه خپله ابن القطان د امام ترمذی رحمہ اللہ تصحیح نقل کړې هم ده. وړاندې فرمائی چه که دې راوی ته ثقه اونیلې شی یا دا چه حدیث ته صحیح اونیلې شی اگر چه هغه متفرد وی نو په دې کنس باک نشته زیات نه زیات به دا وئیلې شی چه د عمرو بن بجدان نه صرف یو راوی ابو قلابه دا روایت کړې دې او دا خبره معلومه نه ده چه د یو راوی نه د جهالت حال دپاره دا ضروری نه ده چه د هغه نه روایت کونکی زیات وی، هم دغه شان د یو راوی نه صرف د یو تن روایت کول د هغه جهالت حال لره مستلزم نه دی، بالخصوص چه کله یو داسې سبب وی کوم چه د هغه راوی د تعدیل متقاضی وی او هغه د امام ترمذی رحمہ اللہ تصحیح ده او هر چه د ایوب په طریق کنس د ذکر اختلاف تعلق دې نو د هغې په باره کنس دا وئیلې کیدې شی چه (ایوب، عن ابی قلابه، عن رجل) او (ایوب، عن ابی قلابه عن رجل من بنی عامر) او (ایوب، عن ابی قلابه عن عمرو بن بجدان) کنس هیڅ تعارض نشته چه په اول طریق کنس د (رجل) نه او په دویم کنس د (رجل من بنی عامر) نه مراد (عمرو بن بجدان) وی او په کوم طریق کنس چه د ابو قلابه او ابوذر ترمینځه واسطه نشته، نو هغه صرف زیادت دې، لهذا هغه به قبلولې شی او په کوم طریق کنس چه (ایوب عن ابی قلابه عن ابی المہلب) راغلې دې، نو په هغې کنس خو دا احتمال شته چه ابو المہلب هم د دې عمرو بن بجدان کنیت وی. نو بیا خو څه تعارض نشته، او که د عمرو بن بجدان کنیت او نه منلې شی نو دا به یو بل روایت وی کوم چه به مخالف وی، خو هغه هم احتمالا نه یقینا، ځکه چه په دې کنس د کنیت

(۱) التعليق المغنی علی سنن الدارقطني، باب فی جواز التیمم لمن لم یجد الماء سنین کثیرة، ج ۱ ص ۸۸

(۲) التعليق المغنی ج ۱ ص ۱۸۸، کذا فی البناء ج ۱ ص ۵۱۴

کیدو احتمال هم دې. او هر چه د «ایوب عن ابن قلابه ان رجلا من بنی قشیر» تعلق دې، نو دا یو روایت دې چه مخالف دې، لهذا په دې کښ ضروری دا وه چه د دې په سند کښ غور کړې شوې وې، که د دې سند ثابت نه وی نو د دې په ذریعه روایت معلول کیدلې نه شی. (۱)
ابن رجب حنبلی رحمه الله هم په دې روایت باندې کلام کړې دې، خو هغه ئې د امام احمد رحمه الله طرف ته منسوب کړې دې، هغه فرمائی: «وتکلم فيه بعضهم، لاختلاف وقع في تسبیه شیخ ابن قلابه، ولان عمرو بن بجدان غیر معروف، قاله احمد و غیره» (۲)

هر چه د ابو قلابه د شیخ په نوم کښ د اختلاف خبره ده نو د هغې جواب مونږ د ابن دقیق العید په حوالې سره ذکر کړې دې. او هر چه د عمرو بن بجدان خبره ده نو حافظ صاحب په التهذیب کښ فرمائی: «ذکره ابن حبان في الثقات، قلت وقال العجلي: بصری تابعی ثقة» (۳)
چه ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې، او عجلي فرمائی چه هغه بصری دې، تابعی دې ثقة راوی دې. لهذا د هغه د جهالت اشکال هم رفع شو.

هم دغه شان حافظ صاحب رحمه الله په التخلیص کښ فرمائی: «ورواه ابن حبان والحاکم من طریق خالد الحذا کروایة ابن داؤد، وصححه ایضا ابوحاتم، ومدار طریق خالد علی عمرو بن بجدان، وقد وثقه العجلي، وغفل ابن القطان، فقال: انه مجهول» (۴)

یعنی امام عجلي رحمه الله عمرو بن بجدان ته ثقة وئیلې دې، او هغه ته مجهول وئیلو کښ ابن القطان سهوه شوې دې.

هم په دې وجه محقق عینی رحمه الله فرمائی: «ولا يلتفت الی تضعیف ابن القطان لهذا الحدیث لعمرو بن بجدان لکون حاله لایعرف، ویکفی تصحیح الترمذی ایاة فی معرفة حال عمرو بن بجدان» (۵)
یعنی د عمرو بن بجدان د غیر معروف الحال کیدو د وجې نه د ابن القطان د دې حدیث تضعیف کول قابل توجه نه دی، بلکه د امام ترمذی رحمه الله د هغه د معروف الحال کیدو په وجه باندې د دې تصحیح کول کافی دی.

قوله: یکفیه من الماء: دا الفاظ نه د ابوهریره رحمه الله په روایت کښ دی او نه د ابوذر رحمه الله په روایت کښ، د ابوهریره رحمه الله په روایت کښ دی: «وان لم یجد الماء عشر سنین» (۶)

(۱) التعليق المغنی ج ۱ ص ۱۸۸، ۱۸۹

(۲) فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۳۸

(۳) تهذیب التهذیب ج ۸ ص ۷

(۴) تلخیص الحبیر، کتاب التیمم، رقم الحدیث: ۲۰۹، ج ۱ ص ۴۰۸

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳

(۶) کشف الاستار (۳۱۰)

او د ابوذر رضی الله عنه په روایت کښ دی. «ولو الی عشر سنین» (۱) دا دواړه الفاظ د «یکفیه من الماء» معنی ادا کوی.

ولو الی عشر سنین: دلته په تعیین سره د لسو کالو تخصیص نه دې مراد، چه د لسو کالو پورې تیمم کولې شی، د هغې نه روستو نه، بلکه د عشر سنین نه مراد کثرت سنوات دی او لفظ عشر د دې مفهوم دپاره استعمال کړې شوې دې، ځکه چه په عدد احاد کښ دا د ټولو نه اخری لفظ دې، اوس د دې مطلب دا دې چه که هغه ته اوبه نه ملاوېږي نو هر کړت دې د طهارت د ضرورت پوره کولو دپاره تیمم کوی، اگر چه د اوبو د نه ملاویدو موده لسو کالو پورې اورسېږي، دا معنی نه ده چه یو کړت تیمم کول د لسو کالو دپاره کافی دې. (۲) لکه چه په سرسری نظر کتلو سره دا وهم راځی.

د ترجمه الباب مقصد: د شاه ولی الله رحمه الله راثي: د امام شاه ولی الله محدث دهلوی رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله غرض په دې ترجمه الباب سره دا ثابتول دی چه د اوبو د نه ملاویدو په صورت کښ د خاورې حکم د اوبو دې، لهذا د خاورې نه د تیمم کولو په صورت کښ متیمم ته اختیار دې چه هغه د بې اودسه کیدو پورې په هغه اودس سره څومره غواړی فرائض او نوافل ادا کوی، لکه چه په اوبو سره د اودس کولو په صورت کښ دا حکم دې او هم دا د امام ابوحنیفه رحمه الله مسلک دې، او امام شافعی او نور ائمه کرام د دې راثي سره اختلاف لری. (وسیال بسطه وتفصیله انشاء الله)

او په حدیث الباب کښ محل الاستشهاد د رسول الله صلی الله علیه و آله دا فرمان دې «علیک بالصعيد الطيب فانه یکفیک» ځکه چه د کفایت کولو نه ظاهر او متبادر هم دا ده چه د دې حکم د اوبو حکم دې گڼي بیا به کفایت ناقص وی. د دې نه علاوه د مطلق چه کله اطلاق اوکړې شی نو مراد ترې فرد کامل وی. (۳) او دلته د کفایت مطلق دې، لهذا مراد به ترې کفایت کامله وی، او کفایت کامله به هم په هغه صورت کښ وی چه کله ورته د اوبو حکم ورکړې شی، لهذا معلومه شوه چه د خاورې حکم د اوبو والا دې.

د مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمه الله راثي: مولانا ادریس کاندهلوی رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله غرض په دې باب کښ دوه مسئلې بیانول دي. یو دا چه د تیمم طهارت مطلقه دې، لهذا د اوبو نه ملاویدو په صورت کښ به تیمم د اوبو قائم مقام وی او په هغې سره فرائض او نوافل چه څه لوستل غواړی هغه لوستلې شی او هم په دې وجه باندې د متیمم دپاره د متوضنینو امامت کول هم جائز دی، هم دا د امام ابوحنیفه رحمه الله او د فقهاء کوفه

(۱) ابوداؤد رقم ۳۳۲

(۲) عمده القاری ج ۴ ص ۲۳، بذل المجهود ج ۲ ص ۵۲۳، والبنایه ج ۱ ص ۵۱۵

(۳) شرح تراجم ابواب صحیح البخاری ص ۳۷، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۷، ۳۲۸، ولامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۵، ۳۰۶

مذهب دې او هم دا د امام بخاری رحمته الله علیه په نزد مختار دې، او بعض علماء وائی چه په یو تیمم سره صرف یو فرض لوستلې شی، ډیر فرض مونځونه په یو تیمم سره نه شی ادا کولې دویمه مسئله امام بخاری رحمته الله علیه دا بیان کړه چه د زمکې په ټولو اجزاء سره تیمم کول جائز دی، لکه چه د حدیث «جعلت الارض مسجداً وطهوراً» نه معلومېږي چه په جنس ارض سره تیمم کول جائز دی، او یحیی بن سعید رحمته الله علیه فرمائی چه په شړه زمکه باندې تیمم کولو سره مونځ کول جائز دی، ځکه چه هغه د زمکې د جنس نه ده او هم دا د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه مذهب دې. د امام بخاری رحمته الله علیه میلان هم دې طرف ته دې. او بعض فقهاء کرام فرمائی چه د تیمم دپاره تراب منبت (زرغونه کونکې) کیدل شرط دی. (۱)

د شیخ الحدیث صاحب رائی: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب سره دوه مسئلو طرف ته اشاره کړې ده. اوله مسئله دا ده چه آیت تیمم «فَتَتِمُّوا صَعِيدًا طَيِّبًا» (المائدة: ۶) کبس د لفظ صعيد په تفسیر کبس اختلاف دې. چه د هغې طرف ته امام بخاری رحمته الله علیه په الصعيد الطيب سره اشاره او کړه.

امام شافعی رحمته الله علیه فرمائی چه د لفظ صعيد نه مراد خاوره ده، په دې وجه هغه فرمائی چه د خاورې نه علاوه په بل څه څیز باندې تیمم کول جائز نه دی، د حنابلهم یو روایت هم دا دې. د جمهورو رائی دا ده چه د صعيد نه مراد مطلقاً د زمکې مخ دې او د زمکې د هر جزء نه تیمم کول جائز دی، په دې کبس د خاورې هیڅ خصوصیت نشته. امام بخاری رحمته الله علیه په دې مسئله کبس د جمهورو سره دې او په ترجمه کبس ئې د دې تائید فرمائیلي دې چه د صعيد نه مراد مطلقاً زمکه ده، ځکه چه په روایت الباب کبس «عليك بالصعيد» راغلې دې او په دې کبس د یو خاص څیز یا خاص زمکې تعیین نشته. دویمه اختلاف مسئله دا ده چه تیمم طهارت ضروريه دې یا طهارت مطلقه؟ امام شافعی رحمته الله علیه فرمائی چه طهارت ضروريه دې، په یو تیمم سره یو فرض لوستلې کیدې شی، د بل فرض د ادا کولو دپاره به بل تیمم کوی. د احنافو په نزد تیمم طهارت مطلقه دې، ځنګه چه اودس طهارت اصلیه دې هم دغه شان تیمم هم. په یو تیمم سره چه ترڅو پورې حدث لاحق شوي نه وی چه څومره غواړی فرائض او نوافل لوستلې شی. ابراهیم نخعی، عطاء، سعید بن المسيب، امام زهري، امام لیث، امام حسن بصری او د ابن عباس رضی الله عنهما هم دا مذهب دې. امام بخاری رحمته الله علیه په دې مسئله کبس د احنافو سره دې او «يكفيه من الماء» ونیلو سره د احنافو تائید کوی، چه خاوره د اوبو قائم مقام او د اوبو بدل دې، ځنګه چه په یو اودس سره ډیر فرائض لوستلې کیدې شی، هم دغه شان په تیمم سره چه ترڅو پورې حدث نه وی راپېښ شوي هر څومره مونځونه لوستلې شی. (۲)

(۱) الابواب والتراجم للکانهلوی ص ۲۹۶، ۲۹۷ _ المائدة: ۶

(۲) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۱، ۱۱۲، سراج القاری لحل صحیح البخاری ج ۲ ص ۳۳۱، ۳۳۲

وړاندې امام بخاری رحمته الله درې اثار تعلیقا ذکر کړې دي او په هغې کښ درې مختلف مسائل ذکر دي

د امام حسن بصری رحمته الله اثر: «وقال الحسن يجرئه التيمم مالم يحدث»: دا اولنې اثر دې د حسن بصری رحمته الله هغه فرماني چې د متيمم دپاره يو تيمم د بې اودسې د وخته پورې کافي دې (۱)
 قوله: يجزئه: دا د ياء په ضمه او په اخر کښ د همزه سره د اجزاء (باب افعال مهوز اللام) نه دې. چې د هغې لغوی معنی ده کافي کيدل او په اصطلاح کښ دې ته ادا ونيلې شي، کوم چې د سقوط تعبد دپاره کفايت اوکړي. (۲)

په بعض نسخو کښ «يجريه» د يا په فتحې سره بغير د همزه نه راغلې دې. (۳) په صحاح وغيره کښ دی «جزاء بالشئ جزء، اي اکتفيت به» (۴) ما په دې سره کفايت حاصل کړو. او «جزء عنك شاة» ستا د طرف نه بيزه کافي ده، د ابو برده بن نيار رحمته الله په حديث کښ دی «تجزئ عنك ولا تجزئ عن احد بعدك» (۵) دا (جذغه) ستا د طرف نه کافي ده او ستا نه روستوبه د چا د طرف نه هم کافي نه وی. لهذا په دواړو صورتونو کښ دا فعل لازم دې، تقدير به داسې وی: «يقض عن الباء التيمم» چې تيمم کافي دې د اوبو په بدل کښ بيا حذف الجار وايصال الفعل د قبيل نه جار لره حذف کولو سره فعل د خپل معمول سره يو ځاني کړې شو. (۶)
 د تعليق مذکور تخريج: امام بخاری رحمته الله چې د حسن بصری رحمته الله کوم قول تعلیقا ذکر کړې دې امام عبدالرزاق او ابن ابی شيبه وغيره هغه موصولا ذکر کړې دې. (۷) امام عبدالرزاق د الشوری عن عمرو بن عبید، عن الحسن په سند سره ذکر کړې دې.

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۸

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۲

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۲. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۲

(۴) معجم الصحاح ص ۱۷۰. وفي لسان العرب، جزا بالشئ وتجزأ، قنع واكتفى به. واجزاء الشئ كفاء. ج ۲ ص ۲۶۸

(۵) معجم الصحاح ص ۱۷۲. وفي اللسان: ابن سيدة: ابن سيدة وجزى الشيء يجزى كفى وجزى عنك الشيء قضى وهو من ذلك وفي الحديث أنه صلى الله عليه وسلم قال لأبي بردة بن نيار حين ضحى بالجذعة تجزى عنك ولا تجزى عن أحد بعدك أي تقضى قال الأصمعي هو مأخوذ من قولك قد جزى عنى هذا الأمر يجزى عنى ولا همز فيه قال ومعناه لا تقضى عن أحد بعدك ويقال جزت عنك شاة أي قضت وبنو تميم يقولون أجزأت عنك شاة بالهمز أي قضت. ج ۲ ص ۲۸۰. كذا في النهاية ج ۱ ص ۲۶۴

(۶) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳. ۲۴ -

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

ولفظه: یجزئ تيمم واحد ما لم يحدث. (۱) چه د حدث لاحق کيدو پورې يو تيمم کافی دې.
او ابن ابی شيبه د: هشيم بن يونس عن الحسن بن سعيد سره ذکر کړې دې. ولفظه: لا يتقضى التيمم الا
الحدث. (۲) چه تيمم صرف حدث ماتولي شي معنی دا ده چه ترڅو پورې حدث نه وي راغلي تر
هغه وخته پورې به د هغه تيمم برقرار وي، چه په هغې سره څومره مونځونه غواړي کولې شي.
هم دا اثر امام ابن ابی شيبه د عطاء (۳) او ابراهيم نخعي (۴) نه هم ذکر کړې دې. سعيد بن
منصور هم په خپل سنن کښ د موصولا ذکر کړې دې. ولفظه: «التيمم بمنزلة الوضوء، اذا تيممت
فانت على وضوء حتى تحدث» (۵) چه تيمم د اودس په حکم کښ دې، لهذا چه کله تاسو تيمم اوکړئ
نو د حدث د لاحق کيدو پورې به ستاسو اودس برقرار وي.

حافظ صاحب د دې د نقل کولو نه پس فرمائي: «وهو اصرار في مقصد الباب» (۶) چه د حسن
بصري (رحمته الله) د اثر دا کوم الفاظ چه په سنن سعيد بن منصور کښ مذکور دي، دا د ترجمة الباب
د مقصد په اثبات کښ د ټولو نه زيات صريح دي. هم دغه شان حماد بن سلمه په خپل مصنف
کښ: «يونس بن عبيد، عن الحسن» په طريق سره موصولا ذکر کړې دي. ولفظه: «تصلی الصلوات
کلهما بتيمم واحد قبل الوضوء، ما لم يحدث» (۷) يعنی د اودس په شان په تيمم کښ هم په يو تيمم سره
ټولو مونځونه کولې شي چه ترڅو پورې چه تاته حدث نه وي لاحق شوي.

(۱) مصنف عبدالرزاق، کتاب الطهارة، باب کم یصلی بتیمم واحد، رقم ۸۳۶، ج ۱ ص ۱۶۹، کذا فی تغلیق
التغلیق ج ۲ ص ۱۸۶، وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۴، وفتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۲) المصنف لابن ابی شيبه، کتاب الطهارة، باب فی التيمم کم یصلی به من الصلاة، رقم ۱۷۰۵، ج ۲ ص ۱۹۰،
کذا فی تغلیق التغلیق، ج ۲ ص ۱۸۷، وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۴، وفتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۳) ونصه: حدثنا الضحاک، بن مخلد، عن المثنی بن الصباح، عن عطاء، قال: یصلی بالتيمم الصلوات کلهما
لم يحدث. (المصنف لابن ابی شيبه رقم ۱۷۰۶، ج ۲ ص ۱۹۰، چه ترڅو پورې بي اودسی نه وي راغلي د هغه تيمم به برقرار
په تيمم سره ټولو مونځونه کيدلې شي.

(۴) ونصه: حدثنا جعفر بن عون، عن ابی حنیفة، عن حماد، عن ابراهيم، قال: التيمم علی تيممه ما لم يحدث.
رقم ۱۷۱۰، ج ۲ ص ۱۹۱، چه متيمم ته چه ترڅو پورې بي اودسی نه وي راغلي د هغه تيمم به برقرار
وي. لهذا تر هغه وخته پورې هغه په تيمم سره مونځ کولې شي.

(۵) کذا نقله الحافظ فی الفتح ج ۱ ص ۴۴۶، وعند العلامة العینی فی العمدة: اذا توضأت فانت على وضوء،
بدل قوله: اذا تيممت فی کلتا النسختين، ادارة الطباعة المنيرية ج ۴ ص ۲۴، ودار الكتب العلمية، ج ۴ ص
۳۶، ولعل ما ذکر فيه سهو من الناسخ، وما نقله الحافظ اثبت منه، موافقة لفظه بالمضمون الذي البحث عنه،
واني راجعت سنن سعيد بن منصور، الا ان هذا الكتاب نسخته ناقصة عندنا، وليس فيه هذا البحث. والله اعلم

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴

په تعلیق کښې ذکر شوې اختلافي مسئله : په دې تعلیق سره امام بخاری رحمته الله علیه یو اختلافي مسئلې طرف ته اشاره کوي، هغه دا چه په یو تیمم سره ډیر فرائض ادا کیدلې شی که د هر فرض دپاره به جدا تیمم کول وی؟ پس په دې کښې د حضرات فقهاء کرام رحمته الله علیهم اختلاف دې. په یو تیمم سره د ډیرو فرائضو ادا کولو حکم : حضرات احناف فرمائی چه په یو تیمم سره ډیر فرائض ادا کیدلې شی چه تر څو پورې بې اودسه شوې نه وی. (۱)

هم دا د ابرهیم نخعی، سفیان ثوری، عطاء، سعید بن المسیب، ابن شهاب زهري، لیث بن سعد، حسن بن حی او د داود بن علی مذهب دې. او هم دا د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه منقول دې. (۲) په اهل ظاهر، مالکیانو کښې ابن شعبان او په شوافع کښې مزنی هم دا قول اختیار کړې دې. (۳) د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت هم داسې دې. (۴) د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت هم دغه شان دې. (۵)

دویم مذهب : امام احمد رحمته الله علیه په مشهور قول کښې فرمائی چه په تیمم سره هغه یو فرض ادا کولې شی چه د کوم وخت داخلېږي، هم دغه شان جمع بین الصلاتین په وقت ثاني کښې کولې شی او که قضاء مونځونه د هغه په ذمه باندې وی، نو هغه ادا کولې شی او نوافل چه څومره غواړي ادا کولې شی د بل وخت داخلیدو پورې اصل دا ده چه تیمم د هغوی په تردد مقید بالوقت دې، یعنی د صلاة حاضره په وخت تیریدلو او د بل مونځ وخت داخلیدو سره تیمم ماتېږي، لهذا جمع بین الصلاتین په دویم وخت کښې هم کولې شی. او صلاة حاضره مفروضه، قضاء مونځونه او نوافل وغیره چونکه د دې ټولو ادائیگی د یو مونځ په وخت کښې کیدې شی په دې وجه هغه ادا کولې شی، خو په دې تیمم سره د بل وخت فرض نه شی ادا کولې، ځکه چه د بل مونځ وخت داخلیدو باندې به دا تیمم باطل شی. (۶)

امام مالک او امام شافعی رحمته الله علیهم فرمائی چه په یو تیمم سره د یو نه زیات فرائض نه شی لوستلې، د بل فرض دپاره به بل تیمم کوي، خو نوافل چه څومره غواړي کولې شی. هم دغه شان یو فرض او د هغې سره نور ډیر نوافل جمع کولې شی. خو د نوافلو د لوستلو اجازت د

(۱) قال العلامة الكاساني : وعلى هذا يبنى ايضا انه تیمم في الوقت يجوز له ان يؤدي ما شاء من الفرائض والنوافل. ما لم يجد الماء، او يحدث عندنا. (بدائع الصنائع، كتاب الطهارة، فصل في صفة التيمم، ج ۱ ص ۳۴۴). وانظر كذلك الهداية ج ۱ ص ۵۲. وتحفة الفقهاء ج ۱ ص ۴۶. ومجمع الانهار ج ۱ ص ۱۰۴. واحكام

القران للجصاص ج ۲ ص ۳۸۲. والاختيار ج ۱ ص ۳۱. وفتح القدير ج ۱ ص ۱۳۷

(۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۲۴. الاستذكار ج ۱ ص ۳۶۱. الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۵۸. المغني ج ۱ ص ۱۶۴

(۳) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۸. السعایة ج ۱ ص ۵۳۷. اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۲. ۵۶۳

(۴) المغني لابن قدامة ج ۱ ص ۱۶۴. السعایة ج ۱ ص ۵۳۷. اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۶۳

(۵) پورته حواله جات

(۶) المغني ج ۱ ص ۴۷. وانظر : الانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۲۹۱. الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۵۷. المحلى

بالانار ج ۱ ص ۳۵۵. ۳۵۶. مسالة ۲۳۶

مالکیانو په نزد په هغه صورت کښ دې چه کله فريضة اول ادا کړي، بيا نوافل د هغې تابع کولو سره ادا کولې شي، لهذا که نفل مونځ نې اول اوکړو نو اوس په دې تيمم سره فرض نه شي ادا کولې، بلکه د فرض دپاره به دوباره تيمم کوي. (۱) او د شوافع په نزد د نوافلو عام اجازت دې، که د فرض تابع کولو سره نې د فرض نه پس لولې يا نې د فرض نه مخکې اولولې. دواړه صورتونه صحيح دي. (۲) حاصل دا دې چه د احنافو په نزد په يو تيمم سره ډير فرائض ادا کيدلې شي او د ائمه ثلاثه په نزد په يو تيمم سره ډير فرائض نه شي ادا کيدلې. د ائمه ثلاثه جمهورو دلائل: جمهور حضرات د بعض صحابه کرام رضي الله عنهم د اثار نه استدلال کوي. اول دليل، د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه اثر: د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه دا اثر امام دارقطني رحمته الله وغيره د «الحسن بن عماره، عن الحكم، عن مجاهد، عن ابن عباس رضي الله عنهما» په

طريق سره نقل کړې دې. ونصه: «من السنة ان لا يصلي بالتيمم اكثر من صلاة واحدة» (۳) د ذکر شوی اثر جواب: د دې اثر اولنې جواب خو دا دې چه په دې کښ حسن بن عماره ضعيف دې. د هغه د رواياتو نه استدلال صحيح نه دې، خپله شوافع او حنابلة د دې تصريح کوي. پس خپله ابن قدامه په المغني کښ د سيدنا ابن عباس رضي الله عنه د ذکر شوی اثر نقل کولو نه پس فرماني: «واما حديث ابن عباس في رواية الحسن بن عماره، وهو ضعيف» (۴)

(۱) المدونة الكبرى، وانظر: الشرح الصغير ج ۱ ص ۱۸۶، ۱۸۷، والشرح الكبير ج ۱ ص ۱۵۱، والمنتقى ج ۱ ص ۱۱۰، وبداية المجتهد ج ۱ ص ۷۵، والوسط ج ۲ ص ۵۷ تا ۶۰، حاشية الصاوي على الشرح الصغير ج ۱ ص ۱۹۳.
(۲) المهذب ج ۱ ص ۳۶، وانظر كذلك: الوسيط ج ۱ ص ۴۵۲، والمنهاج مع نهاية المحتاج ج ۱ ص ۳۱۰، ۳۱۱، ومغني المحتاج ج ۱ ص ۱۰۳، والوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۵۷، ۶۰.
(۳) سنن الدارقطني، كتاب الطهارة، وانه يفعل لكل صلاة رقم: ۶، ج ۱ ص ۱۸۵، قلت رواه ابو يحيى الحماني، عن الحسن بن عماره، واخرجه ايضا، من طريق عبدالرزاق، عن الحسن بن عماره، برقم ۷، ولفظه: لا يصلي بالتيمم الا صلاة واحدة، ورواه ابن زنجويه عن عبدالرزاق، واخرجه ايضا: من طريق اسحاق بن ابراهيم، عن عبدالرزاق، عن الحسن بن عماره، برقم: ۵، ولفظه: من السنة ان لا يصلي الرجل بالتيمم الا صلاة واحدة، ثم يتيمم للصلاة الاخرى، ثم قال الدارقطني: والحسن بن عماره ضعيف، ج ۱ ص ۱۸۵، واخرجه البيهقي: من طريق اسحاق بن ابراهيم، عن عبدالرزاق عن الحسن بن عماره عن الحكم عن مجاهد عن ابن عباس .... الخ وقال: الحسن به عماره ضعيف، (السنن الكبرى، كتاب الطهارة باب التيمم لكل فريضة و رقم ۱۰۵۷، ج ۱ ص ۳۳۹، ثم اخرجه من طريق جرير بن حازم، عن الحسن بن عماره، عن الحكم بن عتيبه ... الخ وقال: هكذا رواه ابن زنجويه عن عبدالرزاق، عن الحسن، والحسن بن عمار لا يحتج به، السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۴۰، واخرجه المصنف ايضا في كتاب الطهارة، من معرفة السنن والآثار، باب التيمم لكل صلاة مكتوبة من هذا الطريق نفسه، برقم ۳۳۸، ج ۱ ص ۲۹۸، واخرجه عبدالرزاق في مصنفه، في كتاب الطهارة، باب كم يصلي بتيمم واحد رقم: ۸۳۰، ج ۱ ص ۱۶۸.

(۴) المغني ج ۱ ص ۱۶۵

امام دارقطنی رحمته الله هم د دې روایت ذکر کولو نه پس فرمائی **«والحسن بن عماره ضعیف»** (۱)
هم دغه شان امام بیهقی رحمته الله د روایت د تخریج کولو نه پس فرمائی **«قال علی: الحسن بن
عماره ضعیف»** (۲)

وړاندې په یو بل طریق سره د دې حدیث د تخریج کولو نه پس فرمائی **«الحسن بن عماره لا
يحتاج به»** (۳) مطلب دا چه د حسن بن عماره د روایاتو نه استدلال نه شی کیدلې
علامه شمس الحق عظیم ابادی رحمته الله په التعليق المغنی کښ فرمائی **«قوله: والحسن بن عماره
ضعيف. قال بعضهم: متروك، وذكره مسلم في مقدمة كتابه في جملة من تكلم فيه»** (۴)
یعنی بعض حضراتو هغه ته متروك و نیلې دې او امام مسلم د صحیح مسلم په مقدمه کښ
ذکر شوې متکلم فيه (ضعیف)، راویانو کښ هغه هم ذکر کړې دې.

د ذکر شوی اثر دویم جواب بل جواب دا دې چه د اثر الفاظ دی **«من السنة....»**
دا خو په سنیت باندې دلالت کوی نه په وجوب باندې، چه د هغې مقتضی دا ده چه په یو تیمم
سره یو مونځ (فرض) کول سنت وی، نه واجب، لهذا که څوک په دې سره ډیر فرائض اوکړی نو
هغه به زیات نه زیات تارک سنت وی، چه په هغې سره به مجموعی لحاظ سره د هغه مونځ
اوشی، د دې په وجه به په هغه باندې د باقی مونځونو قضاء نه وی. خو جمهور حضرات خود
وجوب قائل دی او د ډیرو فرائضو د ادا کولو په صورت کښ د اول فرض نه علاوه د باقی په
حق کښ هغوی د وجوب اعاده قائل دی، لکه چه مونځ ذکر کړې دی، لهذا دا اثر که صحیح
اومنلې شی نو هم د هغوی مستدل نه شی جوړیدې. امام قدوری رحمته الله د دې جواب طرف ته
اشاره کړې ده. (۵)

د ذکر شوی اثر دریم جواب دا دې چه د سیدنا عبداللہ بن عباس رضی الله عنہما په دې اثر کښ د فرائض
او نوافلو هیڅ تفریق نشته، بلکه په دې کښ مطلقا د دې خبرې ذکر دې چه په یو تیمم سره دوه
مونځونه اولوستلې شی. ظاهره ده چه **«صلاة واحدة»** د خپل اطلاق سره څنگه چه فرض مونځ
ته شامل دې هم دغه شان نفل مونځ ته هم شامل دې، لهذا د دې مقتضی خود دا ده چه د یو
فرض نه علاوه یو نفل هم په یو تیمم سره اونکړې شی، خو جمهور حضرات د فرض نه علاوه د

(۱) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۱۸۵

(۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۳۹

(۳) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۴۰

(۴) التعليق المغنی ج ۱ ص ۱۸۵

(۵) ونصه: قلنا: قال ابن عباس: من السنة ان لا یصلی بالتیمم الا صلاة واحدة. وهذا یفید السنة دون الوجوب.
الموسوعة الفقهية المقارنة. کتاب الطهارة. اداء فرضین بتیمم واحد. المسألة: ۳۷. ج ۱ ص ۲۲۷

نوافل اجازت ورکوی، نو که د نوافلو په حق کښ د هغه طهارت باقی دې نو د نورو فرائضو نه څه خیز مانع دې علامه ابن الترمذی رحمه الله په الجوهر النقی کښ هم دا اختیار کړې دې. (۱)
دویم دلیل: د سیدنا علی رضی الله عنه اثر: د سیدنا علی رضی الله عنه دا اثر امام بیهقی او دارقطنی وغیره د
«الحجاء بن ارطاة، من ابی اسحاق، من الحارث الاعور، من علی رضی الله عنه» په طریق سره نقل کړې دې،
سیدنا علی رضی الله عنه فرمائی: «یتیم لكل صلاة» (۲) د هر مونځ دپاره به جدا جدا تیمم کوی.
د ذکر شوی اثر جواب: د دې اثر جواب دا دې چه دا ضعیف دې او استدلال ترې صحیح نه
دې. په دې کښ دوه ضعیف راویان دی، کومو ته چه خپله امام بیهقی شافعی رحمه الله په السنن
الکبری کښ ضعیف او د هغوی روایاتو ته ئې ناقابل احتجاج وئیلې دی. یو راوی حجاج بن
ارطاة دې. د هغوی په باره کښ امام بیهقی رحمه الله یو ځانې کښ فرمائی: «وقد روی الحجاء بن
ارطاة، من ابی اسحاق، من الحارث، من علی، والحجاء بن ارطاة لا یحتج به، قد ذکرنا ابا ذریع بن الحفص فیهم فی
الغلاطیات» (۳) چه د حجاج بن ارطاة د روایاتو نه استدلال نه شی کیدی.
بل ځانې کښ د هغه تضعیف کولو سره فرمائی: «ورواه الحجاء بن ارطاة عن عبدالله بن
عبدالرحمن بن ابی لیلی، عن اسید بن حفص، والحجاء ضعیف» (۴)
او په یو بل ځانې کښ د هغه تدلیس واضح کولو سره لیکي: «ولانعلم احدا رواه عن زید بن حمیر
الحجاء بن ارطاة، والحجاء فرجه مشهور بالتدلیس، وبانه یحدث عن لم یلقه ولم یسمع منه» (۵)
یعنی دې په تدلیس سره مشهور دې او د داسې خلقو نه هم روایت کوی چه د هغه نه د هغه
ملاقات کیری او نه سماع
بل راوی حارث اعور دې، هغه ته ئې هم په کتاب الطهارة کښ ضعیف وئیلې دې. (۶) او په

(۱) الجوهر النقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۳۳۹، ۳۴۰

(۲) اخرجه البیهقی فی السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب التیمم لكل فريضة، رقم ۱۰۵۵، ج ۱ ص ۳۳۹،
والدارقطنی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب التیمم وانه یفعل لكل صلاة و رقم ۲ ج ۱ ص ۱۸۴، وابن ابی
شیبة فی مصنفه فی کتاب الطهارة، باب فی التیمم کم یصلی به من الصلاة و رقم ۱۷۰۳، ج ۲ ص ۱۹۰

(۳) السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب منع من التطهیر بالنیذ رقم ۳۲، ج ۱ ص ۱۹

(۴) السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب التوضی من لحوم الابل رقم ۷۴۰، ج ۱ ص ۲۴۶

(۵) السنن الکبری، کتاب الدیات، باب من قال هی احماس وجعل احد احماس بنی المغاض دون بنی اللبون،
رقم ۱۶۱۶۱، ج ۸ ص ۱۳۳

(۶) ولفظه: والحارث الاعور ضعیف، والحجاج بن ارطاة لا یحتج به، السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب منع
التطهیر بالنیذ، رقم ۳۲، ج ۱ ص ۱۹

کتاب القسامة کتب هغه ته مجهول و نیلو سره فرمائی (۱) اما رواۃ الشعبي من الحارث الاعور،
والحارث مجهول (۱)

او د امام شعبی رحمہ اللہ په حوالې سره نې نقل کړی دی چه هغه کذاب وو (۲) په دې وجه د دې اثر
نه استدلال صحیح نه دې.

اقول دا خود امام بیهقی رحمہ اللہ تبصره او د هغه رانې ده، د حارث اعور د تضعیف او توثیق
حوالې سره، تفصیل او تحقیق دا دې چه هغه یو مختلف فیه راوی دې، د سنن اربعه په
راویانو کتب دې، بعض حضراتو هغه ته ضعیف و نیلې دې، کما مر، حافظ ابن حجر رحمہ اللہ هغه
متهم بالرفض ذکر کړې دې، امام شعبی رحمہ اللہ هغه ته کذاب و نیلې دی.

خو بل طرف ته ډیرو حضراتو د هغه توثیق کړې دې، پس یحیی بن معین هغه ته ثقه و نیلې
دې، ابن شاهین هم په خپل ثقات کتب د احمد بن صالح مصری په حوالې سره د هغه ثقافت او
توثیق نقل کړې دې. (۲)

باتې شوه خبره د متهم بالرفض کیدو نو دا جرح د راوی او د هغه د روایت د ناقابل اعتبار
کیدو دپاره کافی نه ده، لکه چه په صحاح سته کتبې د روافض لکه عدی بن ثابت، خوارج،
مرجئه او قدریه روایات موجود دی، خو په دې وجه سره د هغوی روایات نه دی رد کړې شوي.
امام مسلم رحمہ اللہ سره د دې چه په اصحاب بدع باندې سخت نکیر کړې دې خود د عدی بن ثابت
په شان رجال روایت نې په خپل صحیح کتب نقل کړې دی.

هر چه د امام شعبی رحمہ اللہ هغه ته کذاب و نیل دی نو هغه د روایت حدیث په باره کتب نه دی،
بلکه د هغه (حارث اعور) د خپلې رانې او اعتقاد یعنی د رفض والارائي په باره کتب دی. (۳)

(۱) السنن الکبری، کتاب القسامة، بل اصل القسامة والبدایة فیها مع اللوث بایمان المدعی رقم ۱۶۴۵۰، ج ۸ ص ۲۱۵
(۲) ونصه : قال الربیع : اخبرنی بعض اهل العلم، عن جریر، عن مغیره، عن الشعبي، قال : حارث الاعور کان
کذابا. ج ۱ ص ۲۱۶

(۳) ذکر العلامة ظفر احمد العثماني رحمه الله فی کتابه اعلاء السنن تحت : باب طریق السجود، من کتاب
الصلاة، ما نصه :

قلت : رجاله رجال الجماعة الا الحارث، فهو من رجال الاربعة، قد اختلف فيه، ووثقه ابن معین، وقال ابن
شاهین فی الثقات : قال احمد بن صالح المصري : الحارث الاعور ثقة ما احفظه، وما احسن ما روى عن علي.
وانني عليه، قيل له : فقد قال الشعبي : كان كذابا، قال : لم يكن يكذب في الحديث، انما كان كذبه في رايه.
وقال ابن ابي خيثمه : قيل لبخبي : يعتج بالحارث؟ فقال : ما زال المحدثون يقبلون حديثه. اهـ (اعلام
السنن، کتاب الصلاة، باب طریق السجود، حديث ۷۷۷، ج ۳ ص ۳۱، ۳۲، ادارة القرآن والعلوم
الاسلامية). کذا فی تهذيب التهذيب ۱۲/ ۱۴۶، ۱۴۷.

(۴) قال الشيخ الفقيه محمد حسن السنبلي رحمه الله فی مقدمة مسند الامام اعظم فی ترجمة الحارث ما نصه :
الحارث بن عبدالله الاعور الهمداني بسكون الميم، الحوتی الکوفي ابو زهير صاحب علي رضي الله عنه، كذبه
الشعبي في رايه ورمى بالرفض وفي حديثه ضعف، اقول فی الجواب عن الضعف اولاً....[بقية برصفحه آتئده..]

د دې نه علاوه حافظ جلال الدين سيوطي رحمته الله د حارث اعور او د هغه په شان نور مختلف فيه رجال روايات د حديث حسن په مراتب باندې ذکر کړې دي. (١)

امام نسائي رحمته الله سره د متعنت في الجرح كيدو د هغه د روايت نه استدلال كړې دې. (٢)
د شيخ عبدالفتاح ابو غده رحمته الله استاذ شيخ عبدالعزيز بن صديق مغربي رحمته الله د الباعث عن علل الطعن في الحارث په نوم يوه مستقل رساله ليكلې ده، چه په هغې كېنې ئې د هغه توثيق كړې دې، بلكه د صحيحين د بعض رجال نه ئې هغه ته زيات ثقه ونيلې دې. (٣)
ابن ابي خيثمه فرمائي چه د يحيى بن معين رحمته الله نه چه كله د حارث اعور د حديث نه د

بقية از گذشته ١٠ و سادسا : ان تكذيب الشعبي ليس الا في رايه، لا في حديثه، كما تقدم عن التقريب. وسابعا : اقصى ما قيل انه رمضى بالرفض وهو ليس جرحا وقدحا، لانه غلاة الروافض، كعدى بن ثابت وغيره. واخبت الخوارج والمرجئة والقدرية من رجال الستة والصحيحين فضلا عن المتشيع والرافضى. فضلا عن المرمى به، الا ترى ان مسلما شديد التحرز بالغ التكبير على اصحاب البدع، على ما يثير اليه مقدمته. كيف اخرج لهم كعدى فى صحيحه، واختار ثقتهم وصدقهم وزكاتهم وباقي الوجود قدماء سافا. (ص ٩٧، ٩٨. طبع نور محمد)

(١) ذكر الحافظ السيوطى رحمه الله فى كتابه، تدريب الراوى عند بيان مراتب الحديث الحسن. ما نصه : الحسن ايضا على المراتب. كالصحيح. قال الذهبى فاعلى مراتبه : بهز بن حكيم، عن ابيه، عن عن جده وعمرو بن شعيب عن ابيه عن جده وابن واسحق عن التيمى وأمثال ذلك مما قيل إنه صحيح وهو من أدنى مراتب الصحيح ثم بعد ذلك ما اختلف فى تحسينه وتضعيفه كحديث الحارث بن عبد الله وعاصم بن ضمرة وحجاج بن أرتاة ونحوهم. (النوع الثانى. الحديث الحسن وتعريفه والاحتجاج به، مراتب الحسن وادماجه فى الصحيح ج ١ ص ١٢٨، قديمى)

(٢) قال الشيخ ظفر احمد العثمانى رحمه الله فى كتابه : قواعد فى علوم الحديث .... ما نصه : قال الذهبى فى الميزان فى ترجمة سفيان بن عيينه... وقال ايضا فى ترجمة (الحارث الاعور) حديث الحارث فى السنن الاربعة والنسائى مع تعنته فقد احتج به وقوى امره. اهـ (الفصل السابع فى اصول الجرح والتعديل والفاظهما واسباب الجرح ص ١٧٨، ١٧٩، ادارة القرآن والعلوم الاسلامية)

(٣) قال الشيخ عبد الفتاح ابو غده رحمه الله فى تعليقه على قواعد فى علوم الحديث ما نصه : قلت : وهو (الحارث بن عبدالله الاعور) الصمدانى ولشيخنا الاستاذ عبد العزيز بن الصديق الغمارى المغربى جزء فى توثيقه سماه : الباحث عن علل الطعن فى الحارث، دافع فيه عنه، وذهب الى انه اوثق من بعض رجال الصحيحين. فانظروا، وفى الجزء هفوات لسان قاسية وقعت منه! طبع فى القاهرة بمطبعة الشرح دون تاريخ بعد سنة ١٣٧٠ فى ٤٤ صفحة.

وانظر ما علقه الشيخ امير على الهندى على تقريب التهذيب لابن حجر ص ٨٨ من الطبعة الهندية المطبوعة فى لكنو بمطبعة نولكشور سنة ١٣٥٦، اهـ (الفصل السابع فى اصول الجرح والتعديل ص ١٧٩، ادارة القرآن والعلوم الاسلامية)

استدلال په باره کښ تپوس او شو نو هغه جواب ورکړو چه محدثین کرام باقاعدہ د هغه احادیث قبلوی

د ذکر شوی اثر دویم جواب که دا اثر صحیح او منلې شی نو بیا هم د دې نه استدلال صحیح نه دې. ځکه چه په دې کښ د فرائض او نوافل هیڅ تفریق نشته لکه چه مونږ شاته ذکر کړل، د دې اثر مطلب هم دا دې چه سیدنا علی عليه السلام به د هر مونږ دپاره تیمم کول. بیا خو د نوافل دپاره هم تیمم کول پکار دی. او حال دا دې چه د دې خو خپله جمهور هم قائل نه دی. لهذا دا د هغوی مستدل نه شی جوړیدي (۱)

دریم دلیل د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اثر: امام بیهقی رحمته الله دا اثر ذکر کړې دې ونصه: «عن نافع، عن ابن عمر، قال: يتيم لكل صلاة، وان لم يحدث» (۲) چه د هر مونږ دپاره به جدا اودس کوی اگر چه هغه ته بې اودسی نه وی رسیدلي.

د ذکر شوی اثر جواب: د دې جواب دا دې چه د دې روایت په سند کښ عامر الاحوال ضعیف راوی دې چه د هغه نه استدلال صحیح نه دې، علامه ابن الترمذی رحمته الله فرمائی: «فی سنده عامر الاحول، عن نافع، وعامر ضعفه ابن عیینه وابن حنبل، ولی ساعه من نافع نظر، وقال ابن حزم، والرواية فيه عن ابن عمر لا تصح» (۳)

یعنی سفیان بن عیینه او امام احمد رحمته الله عامر الاحوال ته ضعیف و نیلي دې او د نافع نه د هغه په سماع کښ نظر دې. ابن حزم رحمته الله فرمائی چه د ابن عمر رضی الله عنهما نه دا روایت په صحت سره ثابت نه دې

د ذکر شوی اثر دویم جواب هم هغه دې چه که دا اثر واخستلې شی نو بیا په د نوافل دپاره هم تیمم ضروری وی. او جمهور د دې قائل نه دی، لهذا په دې اثر سره هم د هغوی استدلال صحیح نه دې. علامه ابن الترمذی رحمته الله د دې اثار په جواب کښ فرمائی: «ثم هذه الآثار كلها على تقدير صحتها تشتمل النافلة ايضا فهي مطابقة للتبويب واي فرق بين الفريضة والنافلة وقد جعل الله تعالى التيمم طهارة بقوله تعالى (ولكن يريد ليطهركم) وكذا النبي صلى الله عليه وسلم بقوله التيمم طهور المسلم الحديث فيصل به ما شاء ما لم يحدث أو يجد الماء» (۴)

اصل کښ د دې اختلاف بنياد په يوه بله مسئله کښ په اختلاف باندې دې او هغه دا چه تیمم

(۱) الجوهر النقي بهامش السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۳۹. ۳۴۰

(۲) هكذا ذكره الامام البيهقي في سننه: ج ۱ ص ۳۳۹. قولاً لابن عمر رضي الله عنهما. وذكره الدارقطني في سننه فعلاً له. ولفظه: عن نافع ان ابن عمر كان يتيمم لكل صلاة. ج ۱ ص ۱۸۴

(۳) الجوهر النقي بهامش السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۳۹. كذا في البحر الرائق ج ۱ ص ۲۷۳. ۲۷۴

(۴) الجوهر النقي بهامش السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۳۹. ۳۴۰

طهارت ضروريه دې يا طهارت مطلقه؟ په نورو الفاظو تيمم رافع حدث دې يا مبيح صلاة. مطلب دا چه په تيمم كولو سره انسان پاكيزې او حدث نې ختميزې يا دا چه حدث خو نې نه ختميزې، خو مونځ كول د هغه دپاره مباح او جائز كيږي؟^(۱)

تيمم طهارت مطلقه دې يا طهارت ضروريه؟

د احنافو مسلک : د احنافو مسلک دا دې چه تيمم طهارت مطلقه او رافع للحدث دې، په دې معنی چه د اوتبو د ملاويدو پورې په دې سره حدث رفع كيږي، متيمم طاهر وی او هر قسم عبادات ادا كولې شي.^(۲)

د جمهورو مسلک : جمهور حضرات فرمائي چه تيمم طهارت ضروريه او مبيح للصلاة دې، په دې معنی چه په دې سره حدث نه ختميزې او طهارت نه حاصليزې، خو مونځ كول په دې سره جائز كيږي سره د حدث د باقی پاتې كيدو. او دا چه د ضرورت په وجه باندې دې، په دې وجه هغوی دې ته سنت ضروريه وائي.^(۳)

د حضرات احناف دلائل : احنافو د تيمم د طهارت مطلقه كيدو باندې د قران كريم او بعض احاديثو نه استدلال كړې دې.

اول دليل د قران كريم نه : د احنافو اولنې استدلال د قران كريم د دې آيت نه دې، چه په هغې كښ د طهارت د حاصلولو ذكر دې :

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُظَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾^(۴)

يعنی : اي ايمان والو! چه كله تاسو مونځ ته پاسيږئ نو خپل مخونه وينځئ، او لاسونه هم د څنگلو سره، او په سرونو باندې مسح او كړئ، او خپې سره د گيتيو وينځئ، او كه تاسو جنابت كښ يئ نو ټول بدن پاك كړئ، او كه تاسو بيمار يئ يا په سفر كښ يئ او يا په تاسو كښ څوك د بيت الخلا نه راغلې وي او يا مو زنانو سره نژديكت كړې وي او اوبه بيا نه مومي نو په پاكي خاورې سره تيمم او كړئ، او خپل مخونه او لاسونه مسح كړئ د دې زمكې نه، الله پاك نه غواړي چه په تاسو باندې څه تنگسيا راوړي، بلكه الله پاك غواړي چه تاسو پاك كړئ او په تاسو باندې خپل نعمت پوره كړي، چه تاسو نې شكر او كړئ.^(۵)

^(۱) قال مولانا الشيخ عبدالحى فى السعاية : ولعلك تنظن من هذا ان كونه خلفا ضروريا وكونه غير رافع للحدث متلازمان، وكونه خلفا مطلقا، وكونه رافع حدث ومطهرا متلاصقان، بل كانهما هما. ج ۱ ص ۵۳۸

^(۲) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۴، الدر المختار ج ۱ ص ۳۳۳، السعاية ج ۱ ص ۵۳۸، البناء ج ۱ ص ۵۵۵

^(۳) الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۵۴، مغنى المحتاج ج ۱ ص ۹۷، كشف القناع ج ۱ ص ۱۹۹، الاسنذكار ج ۱ ص ۳۶۱

^(۴) المائدة : ۶

^(۵) ماخوذ از بيان القران ج ۱ ص ۴۴۷

وجه استدلال : دا ده چه الله پاک په دې آیت کریمه کښ د طهارت درې اقسام ذکر کړې دي اودس، غسل او تیمم او بیا نې د درې واړو نه پس فرمایلي دي ﴿وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ﴾ الله پاک تاسو پاک او صفا کول غواړي، دا د دې خبرې صریح دلیل دي چه د اودس او غسل په شان تیمم هم مطهر دي. او ظاهره ده چه د تطهیر معنی د رفع حدث نه علاوه هیڅ هم نه ده، نو معلومه شوه چه تیمم هم د اودس او غسل په شان رافع حدث او طهارت مطلقه دي. پس دا درې واړه (اودس، غسل او تیمم) په رفع حدث کښ مشترک دي. که تیمم رفع حدث نه وي، نو بیا به د تطهیر احسان الله پاک صرف په اودس او غسل دواړو باندې ذکر کولې. (۱)

دویم دلیل : د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه روایت : امام بزار رحمته الله په خپل مسند کښ دا حدیث (هشام بن حسان، عن محمد بن سيرين، عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه) په طریق سره مرفوعا ذکر کړې دي. ولفظه : ﴿الصعيد وضوء المسلم وإن لم يجد الماء عشر سنين، فإذا وجد الماء فليستق الله وليمسه بشرة فإن ذلك خير﴾ (۲) پاکه خاوره د مسلمان اودس دي اگر چه هغه ته لس کاله اوبه ملاؤ نه شي، (هغه به تیمم کوي) بیا چه کله هغه ته اوبه ملاؤ شي نو د الله پاک نه دي اویريږي (تیمم کول دي پریږدي) او اوبه دي د خپلې خرمنې سره اولگوي (یعنی اودس دي اوکړي) بیشکه دا د هغه دپاره غوره ده.

ابن القطان رحمته الله د دې حدیث تصحیح کړې ده. (۳) خو امام دارقطني رحمته الله فرمائي چه صحیح دا ده چه دا د محمد بن سيرين رحمته الله نه مرسل روایت دي. (۴) په دې روایت کښ تیمم ته د مسلمان اودس وئیل او ترڅو چه اوبه نه وي ملاؤ شوې تر هغه وخته پورې د تیمم حکم برقرار پاتې کیدل په دې خبره باندې بالکل صریح دي چه تیمم هم طهارت مطلقه او رافع حدث دي، کښې بیا ورته د اودس وئیلو څه مطلب دي؟ (۵)

دریم دلیل، د سیدنا ابوذر غفاري رضی الله عنه روایت : دا روایت امام ابوداؤد، ترمذی، نسائی او امام احمد رحمته الله وغیره د ﴿ابو قلابه، عن عمرو بن بجدان عن أبي ذر رضي الله عنه﴾ په طریق سره ذکر کړې دي. ولفظه : ﴿الصعيد الطيب وضوء المسلم ولو ألبس سنين، فإذا وجد الماء فامسه جلدك، فإن ذلك عيبا﴾ (۶)

(۱) السعابة ج ۱ ص ۵۴۱

(۲) کشف الاستار عن زوائد البزار، باب التيمم، رقم ۳۱۰، ج ۱ ص ۱۵۷

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۴) فتح الباری لابن رجب، ج ۱ ص ۳۳۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۵) السعابة ج ۱ ص ۵۴۱

(۶) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب الجنب يتيمم، رقم ۳۳۲، الترمذی رقم، ابواب الطهارة و باب ما جاء في

التيمم للجنب اذا لم يجد الماء رقم ۱۲۴، النسائي رقم : ۲۱۱

امام دارقطنی رحمہ اللہ او ابن حبان هم د دې حدیث تخریج کړې دي. (۱)
 امام ترمذی رحمہ اللہ د دې حدیث د تخریج کولو نه پس فرمائی: «هذا حدیث حسن صحیح» (۲)
 امام حاکم رحمہ اللہ د دې تصحیح کولو سره دې ته علی شرط الشیخین و نیلې دي. (۳)
 ابن القطان رحمہ اللہ عمرو بن بجدان ته مجهول و نیلو سره د دې روایت تضعیف کړې دي. (۴)
 خو امام تقی الدین ابن دقیق العید هغه مدلل راوړ کړې دي او د ابن القطان د اعتراض جواب ورکولو سره ئې د روایت تصحیح کړې ده. (۵)
 حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په التہذیب کښ د عمرو بن بجدان توثیق کولو سره فرمائی: «ذکرہ ابن حبان فی الثقات، قلت وقال العجلی: بصری تابعی ثقة» (۶)
 او په التلخیص کښ ئې د هغه د توثیق سره سره د دې خبرې وضاحت کړې دي چه هغه ته مجهول و نیلو او تضعیف کولو کښ ابن القطان سهوا شوې دي، فرمائی: «ومدار طریق غالب علی عمرو بن بجدان، وقد وثقه العجلی، وغفل ابن القطان، فقال: انه مجهول» (۷)
 هم په دې وجه علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی: «ولا يلتفت الی تضعیف ابن القطان لهذا الحدیث لعرو بن بجدان لکون حاله لا یعرف، ویکنی تصحیح الترمذی ایاہ فی معرفۃ حال عمرو بن بجدان» (۸)
 چه د امام ترمذی رحمہ اللہ د عمرو بن بجدان د حال معرفت ساتلو سره د هغه تصحیح کول د اعتماد دپاره کافی دی او د ابن القطان تضعیف قابل اعتبار نه دي، په دې باندې تفصیلی کلام شاته ذکر شوې دي
 د دې حدیث مضمون هم هغه دي کوم چه د مخکښ حدیث دي، پس تیمم ته اودس و نیل د دې خبرې صریح دلیل دي چه تیمم رافع حدث او طہارت مطلقه دي.

(۱) سنن الدارقطنی، کتاب الطہارة، باب جواز التیمم لمن لم یجد الماء سنین کثیرة، رقم ۱ ج ۱ ص ۱۸۶. الاحسان بترتیب ابن بلبان، باب التیمم، ذکر البیان بان الصعید الطیب وضوء المعدم الماء، وان اتی علیہ سنون کثیرة، رقم (۱۳۰۸)، ج ۳ ص ۲۴۷، ۲۴۸، المكتبة الاثرية.

(۲) جامع الترمذی، ابواب الطہارة، باب ما جاء فی التیمم للجنب اذا لم یجد الماء رقم ۱۲۴

(۳) المستدرک، کتاب الطہارة، رقم (۱۸۲) ۶۲۷/۱ ج ۱ ص ۲۸۴

(۴) التعليق المغنی علی سنن الدارقطنی، باب فی جواز التیمم لمن لم یجد الماء سنین کثیرة، ج ۱ ص ۸۸

(۵) التعليق المغنی ج ۱ ص ۱۸۸، ۱۸۹

(۶) تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۷

(۷) تلخیص الحبیر، کتاب التیمم، رقم الحدیث: ۲۰۹، ج ۱ ص ۴۰۸

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۳

خلورم حدیث د سیدنا جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ روایت : په صحیحین وغیره کښ د سیدنا جابر بن عبدالله رضی اللہ عنہ روایت دې : (ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال : اعطیت خمساً .... وفيه : وجعلت لی الارض مسجداً

وطهوراً)^(۱) چه ټوله زمکه زما دپاره د مونځ ځانې او پاکونکې جوړه کړې شوې ده .
دا ټول روایات په خپل اطلاق سره په دې خبره باندې صراحت سره دلالت کوي چه اودس د تیمم په شان کامل او مطهر دې .^(۲)

څو اشکالات او د هغې جوابات : مولانا عبدالحی صاحب رحمۃ اللہ علیہ د جمهورو د طرف نه څو اشکالات ذکر کولو سره د هغې جوابات ورکړي دي !

اولنې اشکال او د هغې جواب : که دا اوښلې شي چه په ذکر شوې حدیث کښ طهور په معنی د

(مطهر) مونږ ته تسلیم نه دې ، بلکه دا په معنی د طاهر دې ، لهذا په دې سره به استدلال نه تام

کيږي . نو د دې جواب دا دې چه دا صرف فاسد وهم دې دې لره اعتبار نشته ، ځکه چه د زمکې طاهر کیدل خو داسې وصف دې کوم چه هغې ته د همیشه نه او په ټولو شریعتونو کښ

حاصل پاتې شوې دې ، که د طهور نه هم دا طاهر کیدل مراد وی نو بیا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په (ما

لم تجد الباء) غایت سره د دې طهارت لره مقید کولو هیڅ معنی نشته . هم دغه شان د انبیاء

سابقین علیهم السلام په مقابله کښ په خپل خصائص کښ هم د دې څیز د ذکر کولو هیڅ وجه نه

جوړيږي (ځکه چه د زمکې طاهر کیدل خو د نورو ټولوانبیاء علیهم السلام دپاره هم وو) د دې نه علاوه

چه په کومو روایاتو کښ په خاوره باندې د اودس اطلاق شوې دې هغه خو زمونږ په موقف او

زمونږ په تائید کښ بالکل واضح او صریح دی .^(۲)

دویم اشکال او د هغې جواب : که د جمهور حضراتو د طرف نه دا اوښلې شي چه مونږ د مطهر

کیدو انکار نه کوو ، خو دا وایو چه هغه مطهر ضروری دې نه مطهر مطلق . نو د دې جواب دا

دې چه که د مطهر ضروری نه ستاسو مراد دا وی چه عند الضرورة او د مطهر اصلی په عدم

موجودگي کښ دا مطهر دې ، نو دا خبره خو تسلیم ده خو ظاهره ده چه په دې سره ستاسو

مدعا بالکل نه ثابتيږي . او که د مطهر ضروری نه ستاسو مراد دا دې چه دا رافع للحدث نه

دې (کما قالوا) بلکه صرف دې سره د ضرورت په درجه کښ د مطهر والا معامله کړې شوې ده ،

نو دا صحیح نه ده ، ځکه چه په دې باندې د مطهر اطلاق کول د اثبات طهارت فائده ورکوي

(۱) اخرجه البخاری فی کتاب التیمم رقم ۳۳۵ . وفي کتاب الصلاة . باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم جعلت لی الارض

مسجداً وطهوراً . رقم ۴۳۸ . وفي کتاب فرض الخمس . باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم احلت لكم الغنائم رقم : ۳۱۲۲ .

واخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب المساجد مواضع الصلاة . باب المساجد ومواضع الصلاة . رقم ۱۱۶۳ .

والنسائي فی سننه . فی کتاب الفسل والتیمم . باب التیمم بالصعيد الطيب رقم ۴۳۲

(۲) السعاية ج ۱ ص ۵۴۱

(۳) السعاية ج ۱ ص ۵۴۱

کوم چه ارتفاع حدث لره مستلزم دې، دا ستاسو د دې مراد بهر حال منافی دې. (۱)
 دریم اشکال او د هغې جواب: که د هغوی د طرف نه دا او نیلې شی چه په دې باندې د مطهر
 اطلاق په طور د مبالغې او مجاز دې، نو د دې جواب دا دې چه که د داسې تاویلاتو دروازه که
 پرانستلې شی نو د صاحب شریعت د الفاظو نه به اعتماد ختم شی. او دا قاعده هم مسلم او
 معلومه ده چه یو لفظ صرف هم هغه وخت په معنی مجازی باندې محمول کولې شی چه کله
 هلته حقیقی معنی مراد کیدل متعذر وی. واذلیس فلیس. او که حقیقی معنی مراد کول
 متعذر نه وی نو بغیر د ضرورت نه به هغه په معنی مجازی باندې نه شی محمول کولې. او
 ظاهره ده چه دلته په معنی حقیقی مراد کولو کښ هیڅ تعذر او اشکال نشته. (۲)

خلووم اشکال او د هغې جواب: که دا او نیلې شی چه د اوبو د نه ملاویدو پورې د خاورې په
 پاکیدو کښ زمونږ هیڅ کلام نشته لکه چه د دې روایاتو نه ثابتیږی، بلکه د بل فرض د ادا
 کولو پورې د دې طهارت په باقی پاتې کیدو کښ کلام دې او په دې روایاتو کښ هیڅ داسې
 خبره نشته کوم چه د دې طهارت د بل فرض پورې په باقی پاتې کیدو باندې دلالت او کړی. نو
 د دې جواب دا دې چه کله د دې روایاتو نه د خاورې ظهور مطلق کیدل ثابت شو (دا صغری
 ده)، او د ظهور مطلق شان دا دې چه هغه تر هغه وخته پورې باقی وی چه ترڅو پورې د هغه
 زائل کونکې څه سبب رانشی، (دا کبری ده)، نو د دې نه ثابته شوه چه دا طهارت به تر هغه
 وخته پورې باقی وی چه ترڅو پورې د دې زائل کونکې څه اثر رانشی. (دا نتیجه ده). او دا
 ظاهره ده چه د بل فرض ادا کول دا د طهارت د زوال یقینا سبب نه دې، لهذا د دویم فرض ادا
 کول به هم صحیح وی. (۳)

پنځم اشکال او د هغې جواب: که دا او نیلې شی چه مونږ د ظهور مراد کولو نه دا اخلو چه هغه
 صرف د یو فرض د ادا کولو یا د یو مونځ د وخته پورې ظهور دې، نو د دې جواب دا دې چه د
 دې تخصیص دپاره به د دلیل شرعی ضرورت وی، بغیر د دلیل شرعی نه دا تخصیص
 اصولی اعتبار سره صحیح نه دې. او ظاهره ده چه په دې تخصیص کښ قیاس او رائې لره هم
 څه دخل نشته، او په دې تخصیص باندې دلیل شرعی تاسو سره هیڅ نشته، لهذا د خاورې
 ظهور کیدو لره د یو فرض د ادا کولو یا د مونځ د وخت پورې محدود کول بغیر د څه دلیل نه
 صحیح نه دې. (۴)

حاصل د کلام دا دې چه د وخت نه مخکښ د تیمم ادا کولو عدم جواز او د یو نه زیات
 فرائضو د عدم جواز بنیاد که په دې خبره وی چه تیمم رافع حدث نه دې، نو د قران او سنت د
 تصریحات نه د دې خبرې بطلان واضح شو، او که دا د یو دلیل نه ثابت دې نو هغه دې بیان

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

کړې شی چه په هغې باندې غور او کړې شی. (۱)

تیمم طهارت ضوریه کیدو باندې د جمهورو دلائل

اولنې دلیل : د سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه روایت : امام ابو داؤد رحمه الله و غیره دا روایت ذکر کړې دې، و فیه : « عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ اخْتَلْتُ لِي لَيْلَةً بَارِدَةً فِي غَزْوَةِ ذَاتِ السَّلَاسِلِ فَأَشْفَقْتُ أَنْ اغْتَسَلْتُ أَنْ أَمْلِكَ فَنَتَيْتُ ثُمَّ صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِي الطُّهْرَ فَذَكَرُوا ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ « يَا عَمْرُو صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ » (۱)

سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه فرمائی چه د غزوه ذات السلاسل په یوه یخه شپه کښ ماته احتلام پېښ شو او دا ویره راسره ملگري شوه چه که زه غسل او کړم نو چرته هلاک نه شم، نو ما تیمم کولو سره خپلو ملگرو ته د سحر مونځ ورکړو، چه کله مونځ واپس شو نو ملگرو دا قصه رسول الله صلی الله علیه و آله ته بیان کړه، نو رسول الله صلی الله علیه و آله رسول الله صلی الله علیه و آله ماته او فرمائیل : تا د جنابت په حالت کښ خپلو ملگرو ته مونځ ورکړو؟

وجه د استدلال : دا ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه ته د تیمم کولو باوجود جنب ونیل د دې خبرې دلیل دې چه تیمم طهارت مطلقه او رافع حدث نه دې، بلکه مبیح صلاة دې چه د ضرورت په درجه کښ په دې سره مونځ کول مباح او جائز دی. (۲)

د ذکر شوي حدیث نه جواب : دا دې چه کله صحابه کرام رضی الله عنهم دا شکایت او کړو چه هغه مونځ ته د جنابت په حالت کښ مونځ او کړو، نو رسول الله صلی الله علیه و آله ترې تپوس او کړو چه ایا تا د جنابت په حالت کښ مونځ ورکړو؟ چه کله سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه جواب ورکړو چه ما تیمم کړې وو نو رسول الله صلی الله علیه و آله د دې تقریر او فرمائیلو او هغه ته ئې هیڅ هم او نه ونیل. (۳) او د دې تائید

خپله د دې حدیث د الفاظو نه کیږي. پوره حدیث داسې دې : « قَالَ: يَا عَمْرُو، صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ؟ فَأَعْبَرْتَهُ بِالَّذِي مَنَعَنِي مِنَ الْإِغْتِسَالِ، وَقُلْتُ: إِنِّي سَمِعْتُ اللَّهَ يَقُولُ: (وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا)، فَفَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا » (۴)

چه رسول الله صلی الله علیه و آله زما نه تپوس او کړو چه ایا تا د جنابت په حالت کښ مونځ ورکړو؟ نو ما ورته د غسل کولو په صورت د هلاکت د ویرې د لاحق کیدو تذکره او کړه او د آیت کریمه نه مې استدلال کولو سره او فرمائیل چه الله پاک فرمائی : خپل ځان په هلاکت کښ مه اچوه، بیشکه

(۱) پورته حواله

(۲) ابو داؤد، کتاب الطهارة، باب اذا خاف الجنب البرد ایتیمم؟ رقم ۳۳۴، والسنن الکبری، کتاب الطهارة.

باب التیمم فی السفر اذا خاف الموت او العلة من شدة البرد، رقم ۱۰۷۰، ج ۱ ص ۳۴۵

(۳) السعابة ج ۱ ص ۵۳۹

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

الله پاک په تاسو باندې رحم کونکې دې. په دې وجه ما د غسل په ځانې تیمم او کړو، نو رسول الله ﷺ زما جواب اوریدو سره او خندل او هیڅ نې هم او نه و نیل.

دویم جواب: دا دې چه د دې روایت په الفاظو کښ اختلاف دې، پس په یو روایت کښ دی: **«فغسل مغابنه وتوضاء وضوء للصلاة ثم صلی بهم»** (۱) چه هغه غسل مغابن (یعنی استنجاء بالماء او کړو،) (۲) چه هغوی غسل مغابن (یعنی استنجاء بالماء نې او کړه،) (۳) اودس نې او کړو بیا نې مونځ او کړو.

په دې روایت کښ د تیمم ذکر نشته، چه کله دا خلق واپس راغلل نو رسول الله ﷺ تپوس او کړو: **«کیف وجدتم عبرا وصحابته؟ فاثنوا علیه خیرا، وقالوا یا رسول الله ﷺ! صلی بنا وهو جنب»** یعنی تاسو عمرو او د هغه ملگری څنگه بیا موندل؟ نو حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د هغوی ذکر په خیر سره او کړو او ورسره نې دا شکایت او کړو چه هغه مونږ ته د جنابت په حالت کښ مونځ را کړو.

په دې روایت کښ د تیمم ذکر نشته، نو د دې نه معلومیږي چه که رسول الله ﷺ هغه ته جنب و نیلې دې نو هغه په دې وجه چه هغه تیمم کړې نه دې. (۴)

دریم جواب: دا دې چه د رسول الله ﷺ هغه ته جنب و نیل په حقیقت کښ د ترك غسل په سلسله کښ د هغه فقاها ت معلومول وو، چه هغه غسل ولې ترك کړو؟ پس چه کله هغه اووې چه ما تیمم کولو سره مونځ ورکړو نو رسول الله ﷺ ته د هغه د فقاها ت علم اوشو، په دې وجه نې په هغه باندې نکیر او نه فرمائیلو. (۵)

دویم دلیل د سیدنا ابوذر رضی الله عنه روایت: په ابوداؤد، ترمذی او نسائی وغیره کښ د سیدنا ابوذر رضی الله عنه روایت دې: **«فاذا وجد الماء فامسه جلدک، فان ذلك خیرا»** (۶)

چه کله ته اوبه بیا مومي نو په هغې سره اودس او کړه، دا ستا دپاره غوره ده.

هم دغه شان د ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښ دی: **«فاذا وجد الماء فلیتقی الله ولیمسه بشرا فان ذلك خیر»** (۷)

(۱) ابوداؤد. رقم ۲۳۴، السعایه ۵۳۹/۱، والسنن الکبری کتاب الطهارة رقم (۱۰۷۰) ۳۴۵/۱، ابوداؤد (۳۳۴)

(۲) مغابن فرمائی: مواضع وسخ و عرق ته. یعنی د بدن هغه حصې چرته چه جوړونه دی او په هغې کښ خیری جمع کیږي لکه ترخونه او اغمانی. دلته اغمانی مراد دی. (تقریر ابوداؤد ج ۱ ص ۴۳۷)

(۳) السنن الکبری، کتاب الطهارة رقم ۱۰۷۱، ج ۱ ص ۳۴۵

(۴) السعایه ج ۱ ص ۵۳۹، ۵۴۰

(۵) السعایه ج ۱ ص ۵۴۰

(۶) ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب الجنب یتیم، رقم ۳۳۲، الترمذی رقم، ابواب الطهارة و باب ما جاء فی التیمم للجنب اذا لم يجد الماء رقم ۱۲۴، النسائی رقم: ۲۱۱

(۷) کشف الاستار عن زوائد البزار، باب التیمم، رقم ۳۱۰، ج ۱ ص ۱۵۷

وجه د استدلال دا دې چه د اوبو په موندلو باندې د اودس کولو حکم ورکړې شوې دې، چه د هغې نه معلومه شوه چه د تیمم کولو حکم ختم شو او د حدث سابق حکم راواپس شو، دا د دې خبرې دلیل دې چه په تیمم سره حدث نه وو مرتفع شوې، خو د قیام حدث سره مونځ کول د ضرورت په بنیاد د هغه دپاره مباح او جائز کړې شوې دی، که حدث مرتفع شوې وې نو حکم به نې بغیر د حدث جدید نه دوباره نه واپس کیدو. (۱)

د مذکورہ استدلال جواب : د دې جواب دا دې چه د نجاسات مرتبه د ازاله او حدث حکمی دا ازالې فرق دې، دا چه جمهور وائی چه په تیمم سره حدث مرتفع شو شوې وې نو د حدث جدید نه بغیر به دوباره نه واپس کیدې، نو دا حکم د نجاسات مرتبه د ازالې دې چه هغه د مرتفع کیدو او د خپل نه د زائل کیدو نه پس دوباره نه واپس کیږي او د هغه محل د نجس جدید نه بغیر دوباره نجس نه وی. او د اودس او تیمم په ذریعه سره زائل کیدو والا حدث د نجاسات مرتبه په شان حدث حسی نه دې، بلکه هغه حدث حکمی دې او په اوبو یا خاورې سره د هغه زائل کیدل هم امر حکمی دې، لهذا په تیمم کښ رویت ماء یا وجود ماء د حدث سابق واپس کیدل د هغه په عدم ارتفاع باندې دلالت نه کوی، بلکه په دې خبره باندې دلالت کوی چه د دې ارتفاع مطلق نه ده، بلکه مقید الی زمان العجز عن الماء دې. په خلاف د اوبو، چونکه هغه طبیعی طور مطهر دې په دې وجه په دې سره چه کومه ارتفاع حدث راځی هغه به هم مطلق وی، په دې وجه د حدث جدید د لاحق کیدو پورې به هغه برقرار وی. د دې جواب حاصل دا دې چه د حدث حکمی زوال کله مطلق وی چه هغه دوباره نه راواپس کیږي او کله مقید وی چه کله کله دوباره هم راواپس شی، اول قسم په اودس کښ او دویم قسم په تیمم کښ وی. لهذا اوس که طهارت ضروری او خلف ضروری نه د هغوی مراد دا دې چه هغه حدیث لره موقتاً زائل کوی نه مطلقاً، نو دا خبره مسلم ده، په دې کښ هیڅ نزاع نشته، خو په دې سره د هغوی مدعا چه تیمم رافع حدث نه دې، نه ثابتیږي، او که د هغوی مراد خلف ضروری نه دا دې چه هغه مطلقاً رافع حدث نه دې، بلکه د بقاء حدث سره سره ضرورتاً مونځ کول مباح او جائز کړې شوې دی، نو د دلیل مذکور نه دا خبره نه ثابتیږي. (۲)

دریم دلیل عقلی : د ذکر شوی دوه دلیلونو نه علاوه جمهور حضرات د خپل موقف په اثبات باندې یو عقلی دلیل هم پیش کوی، د هغې حاصل دا دې چه خاوره د اوبو په شان د خپل طبیعت په اعتبار سره مطهر نه ده، بلکه هغه خو ملوث ده او په دې سره د جواز صلاة حکم د ضرورت په وجه باندې خلاف القیاس دې، لهذا د دې اعتبار به د ضرورت مطابق وی (لان الضرورة تقدر بقدر الضرورة) او نه خو د دخول وخت نه مخکښ د تیمم ضرورت شته، او نه د دې د مطهر منلو ضرورت دې، لهذا تیمم مطهر او رافع حدث نه دې.

(۱) الفقه الاسلامی وادلته : ج ۱ ص ۵۶۵. السعایة ج ۱ ص ۵۴۰

(۲) السعایة ج ۱ ص ۵۴۰

د ذکر شوی دلیل جواب: د دې جواب دا دې چه په تیمم سره د جواز حکم صرف د ضرورت په وجه باندې د بقاء حدث سره نه دې بلکه تیمم لره د طهور جوړولو په اعتبار سره دې، لکه چه په سابقه دلائلو کښ د تیمم طهور کیدل تیر شوي دي. باقی د دې طهور کیدل اگر چه خلاف القیاس دی خو هغه ارتفاع حدث لره بیا هم مستلزم دی. او ا که په شریعت کښ د تیمم دپاره وصف تطهیر ثابت نه وي، او دې باوجود په دې سره د جواز صلاة حکم کړې شوي وي نو بیا خوبه د جمهورو خبره قابل اعتبار وه. (۱) خو ظاهره ده چه داسې نه ده، بلکه په شریعت کښ په تیمم باندې د طهور او مطهر اطلاق کړې شوي دي.

د علامه عینی رحمته الله جواب: په یو تیمم سره د متعدد فرائضو د عدم جواز علامه عینی رحمته الله ډیر ښه جواب نقل کړې دې چه د هغې حاصل دا دې چه مونږ د امام شافعی رحمته الله وغیره نه تپوس کوو چه د فرض د ادا کولو نه پس د هغه تیمم ختم شوی یا نه؟ که د هغوی جواب دا وي چه تیمم ختم شو، نو بیا هغوی ته د نفل کولو اجازت هم نه دی ورکول پکار، ځکه چه د طهارت نه بغیر یو مونځ هم نه کیږي، لکه چه د هغه مذهب هم دې. او که هغه دا جواب ورکړي چه تیمم نه دې ختم شوي نو بیا به هغه د بل فرض د ادا کولو د جواز هم قائل کیدل پکار دی، لکه چه د ادا نفل د جواز قائل دی، ځکه چه طهارت څنگه چه مخکښ وو اوس هم معتبر دې، نه ورته څه حدث لاحق شوي دي او نه ورته اوبه ملاؤ شوي دي، چه په هغې سره د هغه تیمم ختم شي. که د شوافعو د طرف نه دا جواب ورکړي شي چه د متیمم دپاره جمع بین الفرضین په دې وجه نه ده جائز چه تیمم طهارت ضروريه دي، لکه چه طهارت د مستحاضې طهارت ضروريه دي، نو د دې جواب دا دې چه تیمم لره په طهارت مستحاضه باندې قیاس کول اصلاً صحیح نه دی، ځکه چه د مستحاضه طهارت غایت درجه ضعیف دې چه د هغه طهارت سره حدیث هم وی او د تیمم سره حدث نشته، لهذا یو داسې طهارت چه هغه د حدث نه بغیر طهارت منلې شوي دي، په داسې طهارت باندې قیاس کول کوم چه د حدث سره طهارت منلې شوي وي دا به صحیح نه وي. (۲)

بهر حال! اصل مسئله دا ده چه په هغې کښ د اختلاف د وجې نه خو مسائلو کښ اختلاف پیدا شوي دي، اصل مدار هم دا دې چه تیمم طهارت مطلقه او رافع حدث دې یا طهارت ضروريه او مبیح الصلاة. په دې باندې بعض مسائل متفرع کیږي په دې کښ یوه مسئله خو هم هغه وه کومه چه مخکښ ذکر شوه چه په یو تیمم سره متعدد فرائض ادا کیدلې شي یا نه. نو کوم حضرات چه تیمم لره طهارت مطلقه مني، لکه احناف، نو د هغوی په نزد په یو تیمم سره ډیر فرائض ادا کیدلې شي او کوم حضرات چه تیمم لره طهارت ضروريه مني لکه ائمه ثلاثه، نو د هغوی په نزد په یو تیمم سره متعدد فرائض نه شي ادا کیدلې.

قبل الوقت تیمم کول جائز دی یا نه؟ او بله مسئله دا ده چه قبل الوقت تیمم کول جائز دی یا

(۱) پورته حواله

(۲) البناء ج ۱ ص ۵۵۶، والسعاية ج ۱ ص ۵۴۰، ۵۴۱

نه؟ نو کوم حضرات چه تیمم طهارت مطلقه منی؛ لکه احناف، نو د هغوی په نزد تیمم قبل الوقت کول جائز دی. (۱) او کوم حضرات چه دا طهارت ضروریه گنږي لکه ائمه ثلاثه، نو د هغوی په نزد قبل الوقت تیمم کول جائز نه دی، ځکه چه د دخول وخت نه مخکښ ضرورت نه متحقق کیږي. (۲) په دې سلسله کښ د شوافع نه علامه اصخري دا هم وائي چه د جواز التیمم قبل الوقت په مسئله کښ احنافو د اجماع خلاف کړې دي، لهذا هغوی سره په دې مسئله کښ د څه بحث او مناظرې کولو ضرورت نشته. علامه عینی رحمته الله دا خبره رد کړې ده او وئيلي نې دی چه د اهل علم یو جماعت د احنافو د موقف تائید کوي، لهذا هغوی په هغوی د خرق اجماع الزام لگول صحیح نه دی. (۳) او د شوافع نه امام الحرمین دا فرمائي چه د وخت نه پس د تیمم جواز خو ثابت دي او کوم حضرات چه د وخت نه مخکښ د تیمم قائل دي هغوی د قیاس په ذریعه د دې د ثابتولو کوشش کړې دي. علامه عینی رحمته الله دا خبره هم رد کړې ده او وئيلي نې دی چه دا صرف شک دي، ځکه چه کوم حضرات د قبل الوقت او بعد الوقت د تیمم د جواز قائل دي، هغوی د تیمم په سلسله کښ د وارد کیدونکو نصوصو نه اثبات کړې دي نه د قیاس نه، ځکه چه په دې سلسله کښ چه کوم نصوص راغلي دي هغه مطلق دي، په هغې کښ د قبل الوقت او بعد الوقت هیڅ تفریق او تخصیص نشته. او ظاهره ده چه «المطلق یجری علی اطلاقه» (۴)

حضرات شوافع وغیره ته نې په دې مسئله کښ یو مضبوط جواب دا هم ورکړې دي چه د قبل الوقت تیمم په عدم په جواز باندې هم څه نص نه دي راغلي او په عباداتو کښ توقیت صرف په سمع او په نقل سره وی (نه په قیاس او رائې وغیره سره)، لهذا بغیر د نص نه نې توقیت صحیح

(۱) قال العلامة الكاساني: يجوز التيمم بعد دخول وقت الصلاة وقبل دخوله. وهذا عند اصحابنا. بدائع الصنائع ج ۱ ص ۵۴، تنوير الابصار ج ۲ ص ۱۰۷، الدر المختار مع رد المحتار ج ۲ ص ۱۰۷، البحر الرائق، كتاب الطهارة، باب التيمم ج ۱ ص ۱۶۴، مجمع الانهار ج ۱ ص ۴۰، المبسوط للسرخسي ج ۱ ص ۱۰۹، ۱۱۰، احكام القرآن للجصاص ج ۲ ص ۳۸۱، ۳۸۲

وقال ابن حزم مثل قول الحنفية: التيمم جائز قبل الوقت وفي الوقت، اذا اراد ان يصلي به نافله او فرضا، كالوضوء ولا فرق. المحلي بالانار، مسالة ۲۳۷، ج ۱ ص ۳۵۹

(۲) قال الامام الشافعي: أمرنا بالقيام إليها يعني الصلاة إذا دخل وقتها وكذلك أمره بالتيمم عند القيام إليها والإغواز من الماء فمن تيمم لصلاة قبل دخول وقتها وطلب الماء لم يكن له أن يصليها بذلك التيمم... إلآم ج ۱ ص ۳۹، المذهب مع شرحه المجموع ج ۲ ص ۲۳۹، ۲۴۰، مغني المحتاج ج ۱ ص ۱۰۵، حلية العلماء، ج ۲ ص ۱۸۹، الوسيط ج ۱ ص ۳۵۹، المنهاج مع نهاية المحتاج ج ۱ ص ۱۸۹، وانظر ايضا: المنتقى للباقي ج ۱ ص ۱۱۱، المقامات ج ۱ ص ۱۲۰، الكافي لابن عبد البر ج ۱ ص ۱۸۳، بداية المجتهد ج ۱ ص ۱۶۹، وانظر: الكافي لابن قدامة ج ۱ ص ۶۶، كشف القناع ج ۱ ص ۱۸۴، المغني لابن قدامة ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) السعاية ج ۱ ص ۵۴۰

(۴) پورته حواله

نه دې، او د تیمم د خلف ضروری کیدو بطلان مونږ ثابت کړې دې، لهذا که دا خبره بنیاد جوړ کړې شی او د عدم جواز التیمم قبل الوقت قول او کړې شی نو دا به بناء الباطل علی الباطل وی چه صحیح نه دې. (۱)

هم دغه شان که دا بنیاد جوړ کړې شی او د عدم جواز التیمم قبل الوقت قول اختیار کړې شی نو بیا د اخری وخت نه مخکېن تیمم جائز کیدل نه دی پکار، ځکه چه ضرورت خو هغه وخت متحقق کیږی، خو د دې څوک قائل نه دی، بلکه په اول وخت کښ خو تیمم کول د شوافع په نزد مستحب دی. (۲)

د نفل دپاره کړې شوی تیمم باندي د فرض ادا کولو حکم : او هم په دې باندي دریمه مسئله دا متفرع ده چه که د نفل دپاره تیمم او کړې شی، نو ایا په دې تیمم سره فرض ادا کیدلې شی؟ نو احناف کوم چه تیمم ته طهارت مطلقه او رافع للحدث منی، د هغوی په نزد د نفل دپاره کړې شوی تیمم سره فرض مونږ ادا کول صحیح دی. (۳) او ائمه ثلاثه کوم چه تیمم طهارت ضروريه گنږی، فی الجملة هغوی په تیمم للنفل سره د فرض مونږ ادا کول جائز نه گنږی. (۴)

په ذکر شوي مسئله کښ د ابن تیمیه رحمه الله رائي : شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه طهارت مطلقه یا ضروريه کیدل هیڅ نزاع عملی نه ده، بلکه نزاع لفظی اعتباری ده، ځکه چه

(۱) پورته حواله

(۲) السعاية ج ۱ ص ۵۴۰، التجريد للامام القدوري ج ۱ ص ۲۲۸

(۳) قال الشيخ ابراهيم الحلبي : (بخلاف سجدة التلاوة وصلاة الجنابة و صلاة النافلة) اذا تیمم لاجلها (فانه یصلی بذلك التیمم المكتوبات ایضا) لانها قرب مقصودة الی اخره، اما فی صلاة النافلة فظاهر، واما فی سجدة التلاوة وصلاة الجنابة ... الخ (منیة المصلی مع شرحه غنية المتملی، کتاب الطهارة، باب التیمم ص ۷۳، وكذا فی الهدایة مع فتح القدير والعناية ج ۱ ص ۱۳۷، والبحر الرائق ج ۱ ص ۱۶۵، تحفة الفقهاء ج ۱ ص ۴۶، بدائع الصنائع ج ۱ ص ۵۵)

(۴) قال الامام الشافعی رحمه الله : وان تیمم بنوی نافلة او جنابة او قراءة مصحف، او سجود قران او سجود شكر، لم یكن له ان یصلی به مكتوبة حتی بنوی بالتیمم المكتوبة. (الام، كتاب الطهارة، باب النية بالتیمم، مسألة ۶۱۹، ج ۱ ص ۱۸۷)، وكذا فی المذهب، ج ۱ ص ۹۸، وفتح العزيز ج ۲ ص ۲۱۹، والنهاج مع نهاية المحتاج ج ۱ ص ۲۹۹، والوسیط ج ۱ ص ۴۴۷

وقال القاضي ابو الوليد الباجی : ولو صلی نافلة بذلك التیمم الفريضة، فالذی روی ابن القاسم عن مالك: يستأنف التیمم للفريضة. (المنتقى ج ۱ ص ۴۲۷، وكذا فی المدونة الكبرى ج ۱ ص ۴۷، ۴۸، وبداية المجتهدو الباب السابع فی الاشياء التي هذه الطهارة شرط فی صحتها او فی استباحتها، ج ۱ ص ۵۰ والمبدمات، فصل : القول فی التیمم ج ۱ ص ۱۱۹، والكافي لابن عبد البر، باب التیمم ج ۱ ص ۱۸۳، والشرح الكبير ج ۱ ص ۱۵۴، وحاشية الطحاوی علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۹۳.

وانظر مذهب الحنابلة فی : الكافي لابن قدامة، باب التیمم ج ۱ ص ۶۴، وكشف القناع ج ۱ ص ۲۰۱. والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۲۵۲

کوم خلق تیمم طهارت ضروریه او مبیح (غیر رافع) گنہی هغوی نی د وجود ماء پوری مبیح گنہی، وجه دا بیانوی چه که تیمم رافع حدث وی نو استعمال ماء باندی د قدرت په وخت کښ په حدث دوباره نه واپس کیدو، او دا خبره د نص او اجماع نه ثابت ده چه په استعمال الماء باندی قدرت لرلو سره تیمم باطل کیږی، او څوک چه دې ته رافع وائی هغوی هم د رافع الی وجود وقت الماء قید لگوی، لهذا دا نزاع عملی نه شوه. (۱)

زما حضرت شیخ مدظله رانی دا ده چه دې ته نزاع لفظی وئیل صحیح نه دی، او دا خبره هم صحیح نه ده چه څوک ورته مبیح وائی هغوی ورته د وجود ماء پوری مبیح وائی. او! که داسې وی چه هغوی ورته د وجود ماء پوری مبیح وئیلې، نو بیا خودې ته نزاع لفظی وئیلې کیدې شوه، خو هغوی خود یو فرض یا مونځ وخته پوری مبیح وائی، د دې نه روستو دا حضرات د بل فرض دپاره دوباره تیم ضروری گنہی، یعنی تیمم سابق نی باطل شوې دې، اگر چه اوبه ملاؤ نه شی، سابق کښ د ذکر کړې شوی تفصیل نه دا خبره بالکل واضحه ده او ثمره د اختلاف به په دې صورت کښ ښکاره کیږی چه څوک تیمم کولو سره فرض اوکړی، بیا د بل مونځ وخت راشی او هغه ته حدث نه وی رسیدلې او تیمم سابق نی برقرار وی نو ایا هغه په دې تیمم سابق سره بل فرض ادا کولې شی یا نه، او حال دا چه اوبه ورته نه دی ملاؤ شوې؟ نو د احنافو په نزد خو ادا کولې شی هغه ته د دوباره تیمم کولو ضرورت نشته، او د ائمه ثلاثه په نزد د هغه سابقه تیمم باطل شوې دې، اوس به د بل فرض د ادا کولو دپاره هغه دوباره تیمم کوی. د دې نه معلومه شوه چه هغوی د مبیح الی وجود الماء قائل نه دی گینې په دې صورت کښ خو هغه ته اوبه نه دی ملاؤ شوې، لهذا د هغه دپاره په تیمم سابق سره بل فرض ادا کول جائز کیدل پکار وو.

امام بخاری رحمته الله دلته د امام حسن بصری رحمته الله اثر ذکر کولو سره په دې مسئله کښ د حضرات احنافو موافقت او تائید کړې دې چه تیمم طهارت مطلقه رافع للحدث دې، لهذا د حدث نه لاحق کیدو پوری په یو تیمم سره ډیر فرائض ادا کیدلې شی. (۲)

علامه کرمانی رحمته الله او د مذهب شافعیه ترجیح : مونږ په دې مسئله کښ د احنافو او جمهورو مسلک، هم دغه شان د هغوی دلائل او د جمهورو د دلائل جوابات او د احنافو د مذهب وجوه ترجیح ذکر کړې دی. او دا چه امام بخاری رحمته الله هم په دې مسئله کښ د احنافو تائید او موافقت کوی.

علامه کرمانی د مذهب شافعی په ترجیح کښ دلیل نقلی او عقلی ذکر کولو سره هغه لره د راجح کولو کوشش کړې دې، دا دلائل مونږ شاته ذکر کړې دی او د هغې دلائل هم د حافظ ابن حجر رحمته الله یو تسامح : شاته مونږ په ذکر شوې مسئله کښ د احنافو او جمهورو مسلک بیان کړې دې او ورسره دا خبره هم چه امام بخاری رحمته الله دلته د احنافو موافقت کړې دې.

(۱) مجموع الفتاوی، کتب الفقه، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۲۱ ص ۱۸۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶، الكنز المتواری ج ۲ ص ۳۲۸، لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۶

حافظ ابن حجر رحمته الله دلته سهو شوی دې پس هغوی د احنافو سره جمهور هم شامل کړې دی او د احنافو د مسلک نسبت نې د جمهورو طرف ته هم کړې دې. او د جمهورو مسلک نې د بعض تابعینو وغیره طرف ته منسوب کړې دې. او بیا نې د دې وضاحت کړې دې چه دا بعض تابعین وغیره تیمم ته طهارت ضروريه وائی په دې وجه په یو تیمم سره ډیر فرائض ادا کول جائز نه گنړی. پس حافظ صاحب فرمائی:

«وهذه المسألة وافق فيها البخاري الكوفيين والجمهور، وذهب بعضهم من التابعين وغيره الى خلاف ذلك، وحجتهم ان التيمم طهارة ضرورية لاستباحة الصلاة قبل خروج الوقت» (۱)

حال دا چه دا خبره صحيح نه ده، بلکه صحيح هم هغه ده کوم چه مونږ مخکې ذکر کړل چه په دې مسئله کې احناف حضرات يو طرف ته او ائمه ثلاثه بل طرف ته دی او امام بخاري رحمته الله د احنافو موافقت او تائيد کړې دې. شيخ الحديث مولانا زکريا صاحب رحمته الله د حافظ صاحب په دې تسامح باندې تنبيه کړې ده. (۱)

دويم اثر، سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنهما نه: «وَأَمْرُ ابْنِ عَبَّاسٍ وَهُوَ مُتَيَّمٌ» سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنهما تیمم کولو سره امامت کړې دې.

د تعليق مذکور تخريج امام بخاري رحمته الله چه د ابن عباس رضي الله عنهما دا کوم اثر دلته تعليقاً ذکر کړې دې دا امام بخاري رحمته الله په السنن الکبری کې موصولا ذکر کړې دې. ونه: «أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحَافِظُ أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ إِسْحَاقَ الْقَفِيُّ أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ قُتَيْبَةَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ عَنْ أَشْعَثَ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ سَعِيدٍ قَالَ: كَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي سَفَرٍ مَعَهُ أَنَاثٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيهِمْ عَنَّا فَصَلَّى بِهِمْ وَهُوَ مُتَيَّمٌ» (۲)

سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنهما په يو سفر کې وو او د هغه سره بعض صحابه کرام رضي الله عنهم هم وو چه په هغوی کې سيدنا عمار بن ياسر رضي الله عنه هم وو، نو ابن عباس رضي الله عنهما د تیمم په حالت کې امامت اوکړو.

بل خانې کې هم په دې سند سره امام بیهقي رحمته الله دا موصولا ذکر کړې دې، چه د هغې الفاظ داسې دی: «عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّهُ أَصَابَ مِنْ جَارِيَتِهِ وَأَنَّهُ تَيَّمَّ فَصَلَّى بِهِمْ وَهُوَ مُتَيَّمٌ» (۱)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۲) فقال وما جمع الحافظ رحمه الله في كلامه الكوفيين والجمهور تسامح منه واجمال مغل. وتوضيح ذلك الخ ... الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۸، ۳۲۹، كذا في لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۶، ۳۰۷

(۳) السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب التيمم يؤم المتوضئين، رقم ۱۱۱۰، ج ۱ ص ۳۵۶، ۳۵۷، كذا في تعليق التعليق ج ۲ ص ۱۸۷

(۱) السنن الکبری، کتاب الطهارة، باب الرجل يعزب عن الماء ومعه اهله فيصيبها ان شاء ثم يتيمم، رقم ۱۰۴۵، ج ۱ ص ۳۳۴، كذا في تعليق التعليق ج ۲ ص ۱۸۷

چه سيدنا ابن عباس رضي الله عنه د خپلې وينزې سره جماع اوکړه، بيا نې تيمم کولو سره د خلقو امامت اوکړو. ابن ابی شيبه رضي الله عنه هم دا موصولا ذکر کړې دې. ^(١) حافظ ابن حجر او علامه عيني د دې سند ته صحيح ونيلې دې. ^(٢)

په تعليق کښې د ذکر شوي مسئلې وضاحت: په دې اثر کښې امام بخاري رحمه الله دا مسئله ذکر کړې ده چه تيمم کونکې د اودس کونکو امامت کولې شي، لکه چه ابن عباس رضي الله عنه او کړل، هم دا د امام ابو حنيفه، امام ابويوسف، امام شافعي، امام احمد بن حنبل، سعيد بن المسيب، حسن بصري، ابن شهاب زهري، عطاء بن ابی رباح، سفيان ثوري، اسحاق بن راهويه او ابو ثور مسلك دې. ^(٣)

امام مالك او عبدالله بن الحسن رضي الله عنه د متوضئين دپاره د متيمم امامت نه خوښوي خو که هغه

^(١) عمدة القارى ج ٤ ص ٢٤. فتح البارى ج ١ ص ٤٤٦

^(٢) پورته حواله

^(٣) فى منية المصلى مع شرحه غنية المتملئ: متيمم ام قوما متوضئين يجوز فعله (عند ابى حنيفة و ابى يوسف خلافا لمحمد رحمه الله) والاصل ان بناء القوى على الضعيف لا يجوز ... الخ (كتاب الطهارة، باب التيمم ص ٨٦) كذا فى رد مختار، كتاب الطهارة، باب التيمم، مقولة ٢١٣٦، ج ٢ ص ١٠٧. والبحر الرائق، كتاب الطهارة، باب التيمم ج ١ ص ٢٧٣، وكتاب الاصل للامام محمد ج ١ ص ١٠٥.

قال الامام الشيرازى فى المذهب: (ويجوز للمتوضئ ان يصلى خلف المتيمم، لانه اتى عن طهارته ببدل، فهو كمن غسل الرجل اذا صلى خلف ماسح الخف)

وقال الامام النووى فى شرحه: قال اصحابنا تجوز صلاة غاسل الرجل خلف ماسح الخف وصلاة المتوضئ خلف متيمم لا يلزمه القضاء بان تيمم فى السفر أو فى الحضر لمرض وجراحة ونحوها وهذا بالاتفاق. (المجموع مع المذهب، كتاب الصلاة ج ٤ ص ٢٦٣)

وقال ابن قدامة: ويصح انتمام المتوضئ بالتيمم لا أعلم فيه خلافا لأن [عمرو بن العاص صلى بأصحابه متيمما وبلغ النبى صلى الله عليه وسلم فلم ينكره] وأم ابن عباس أصحابه متيمما وفيهم عمار بن ياسر فى نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم ينكروه ولأنه متطهر طهارة صحيحة فأشبه المتوضئ. (المغنى، كتاب الصلاة، حكم صلاة المتوضئ خلف المتيمم والمفترض خلف المتنفل، فصل (١١٨٦) ج ٢ ص ٣٠)

وقال الامام البيهقي بعد ما نقل حديث ابن عباس رضى الله عنهما انه صلى بالناس متيمما وهو فى سفر: ورويناه عن ابن المسيب والحسن وعطاء والزهرى. (السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب التيمم يؤم المتوضئين، رقم ١١١٠، ج ١ ص ٣٥٧)، وانظر كذلك المحلى بالاثار ج ٢ ص ١٩٤، والاوسط لابن المنذر، كتاب التيمم، ذكر امامة التيمم المتوضئين، ج ٢ ص ٦٧ وعمدة القارى ج ٤ ص ٢٤.

وروى عبد الرزاق عن معمر عن الزهرى قال سألته عن إمام قوم أصابته جنابة فلم يجد ماء يتوضأ به قال يتيمم ويتقدم فيصلى بهم فإن الله قد طهره.

وروى ايضا عن عن سعيد بن بشير عن قتادة عن الحسن وابن المسيب قالا التيمم بمنزلة الماء. (مصنف عبد الرزاق، كتاب الصلاة، باب قوم اصابتهم الجنابة فلم يجد ماء، رقم ٣٦٧٤، ٣٦٧٥، ج ٢ ص ٢٣٠، ٢٣١)

چه سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما د خپلې وینزې سره جماع اوکړه، بیا نه تيمم کولو سره د خلقو امامت اوکړو. ابن ابی شیبه رحمۃ اللہ علیہ هم دا موصولا ذکر کړې دې. ^(۱) حافظ ابن حجر او علامه عینی د دې سند ته صحیح وئیلې دې. ^(۲)

په تعلیق کښ د ذکر شوي مسئلې وضاحت : په دې اثر کښ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا مسئله ذکر کړې ده چه تيمم کونکې د اودس کونکو امامت کولې شی، لکه چه ابن عباس رضی اللہ عنہما اوکړل، هم دا د امام ابو حنیفه، امام ابویوسف، امام شافعی، امام احمد بن حنبل، سعید بن المسیب، حسن بصری، ابن شهاب زهري، عطاء بن ابی رباح، سفیان ثوري، اسحاق بن راهويه او ابو ثور مسلك دې. ^(۳)

^(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

^(۲) پورته حواله

^(۳) فی منية المصلی مع شرحه غنية المتملی : متيمم ام قوما متوضئين يجوز فعله (عند ابی حنیفه وابی یوسف خلافا لمحمد رحمه الله) والاصل ان بناء القوى على الضعيف لا يجوز ... الخ (كتاب الطهارة، باب التيمم ص ۸۶) کذا فی رد مختار، کتاب الطهارة، باب التيمم، مقوله ۲۱۳۶، ج ۲ ص ۱۰۷، والبحر الرائق، کتاب الطهارة، باب التيمم ج ۱ ص ۲۷۳، وکتاب الاصل للإمام محمد ج ۱ ص ۱۰۵.

قال الامام الشيرازی فی المذهب : (ويجوز للمتوضئ ان يصلى خلف المتيمم، لانه اتى عن طهارته ببدل، فهو كمن غسل الرجل اذا صلى خلف ماسح الخف)

وقال الامام النووي فی شرحه : قال اصحابنا تجوز صلاة غاسل الرجل خلف ماسح الخف وصلاة المتوضئ خلف متيمم لا يلزمه القضاء بان تيمم فی السفر أو فی الحضر لمرض وجراحة ونحوها وهذا بالاتفاق. (المجموع مع المذهب، کتاب الصلاة ج ۴ ص ۲۶۳)

وقال ابن قدامة : ويصح اتمام المتوضئ بالتيمم لا أعلم فيه خلافا لأن [عمرو بن العاص صلى بأصحابه متيمما وبلغ النبي صلى الله عليه وسلم فلم ينكره] وأم ابن عباس أصحابه متيمما وفيهم عمار بن ياسر في نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم ينكروه ولأنه متطهر طهارة صحيحة فأشبه المتوضئ. (المغنى، کتاب الصلاة، حکم صلاة المتوضئ خلف المتيمم والمفترض خلف المتنفل، فصل (۱۱۸۶) ج ۲ ص ۳۰)

وقال الامام البيهقي بعد ما نقل حديث ابن عباس رضى الله عنهما انه صلى بالناس متيمما وهو في سفر : ورويناه عن ابن المسيب والحسن وعطاء والزهرى. (السنن الكبرى، کتاب الطهارة، باب التيمم يؤم المتوضئين، رقم ۱۱۱۰، ج ۱ ص ۳۵۷)، وانظر كذلك المحلى بالاثار ج ۲ ص ۱۹۴، والاوسط لابن المنذر، کتاب التيمم، ذکر امامة التيمم المتوضئين ج ۲ ص ۶۷، وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۴.

وروى عبد الرزاق عن معمر عن الزهرى قال سألته عن إمام قوم أصابته جنابة فلم يجد ماء يتوضأ به قال يتيمم ويتقدم فيصلى بهم فإن الله قد طهره.

ورى ايضا عن عن سعيد بن بشير عن قتادة عن الحسن وابن المسيب قالا التيمم بمنزلة الماء. (مصنف عبد الرزاق، کتاب الصلاة، باب قوم أصابته الجنابة فلم يجد ماء، رقم ۳۶۷۴، ۳۶۷۵، ج ۲ ص ۲۳۰، ۲۳۱)

بْنِ صَالِحٍ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ نَافِعٍ (۱)

نافع فرمائی چه سیدنا عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما تہ پہ سفر کنیں جنابت رسیدلی وو نو هغه تیمم اوکرو، بیا نی ماته (د امامت کولو) حکم اوکرو نو ما د اودس پہ حالت کنیں هغه تہ مونخ ورکرو.

د سیدنا جابر رضی اللہ عنہ روایت : «عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُؤْمَرُ الْمُتَيَّمُّ الْمُتَوَضِّئِينَ» (۲) رواه البيهقي والدارقطني

د جمهورو دلائل : جمهور حضرات فرمائی چه تیمم چونکہ د اودس قائم مقام دی، پہ دی وجه د متیمم د متوضئین امامت کول صحیح دی. او د سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما د اثر نہ د دی تائید کیری. (۲)

دویم دلیل د سیدنا عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ روایت : جمهور حضرات پہ دی سلسلہ کنیں د سیدنا عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ د روایت نہ ہم استدلال کوی، کوم چه امام ابوداؤد او امام بیہقی رحمہما اللہ پہ خپل سنن کنیں ذکر کړی دی.

ونعه : «عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ اخْتَلَنْتُ فِي لَيْلَةٍ بِأَرْدَا فِي غَزْوَةِ ذَاتِ السَّلَاسِلِ فَأَشَقَقْتُ إِنْ اغْتَسَلْتُ أَنْ أَهْلِكَ فَتَيَمَّمْتُ ثُمَّ صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِي الْمُهَبَّمِ قَدْ كَرُوا ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ «يَا عَمْرُو صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ قَال: يَا عَمْرُو، صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ؟ فَأَعْبَرْتُهُ بِالَّذِي مَنَعَنِي مِنَ الْإِغْتِسَالِ، وَقُلْتُ: إِنْ سَمِعْتُ اللَّهَ يَقُولُ: (وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا)، فَصَحَّكَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا» (۱)

سیدنا عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ فرمائی چه د غزوہ ذات السلاسل پہ یوه یخه شپه کنیں ماته احتلام پینن شو او دا ویره راسره ملگرې شوه چه که زه غسل اوکړم نو چرته هلاک نه شم، نو ما تیمم کولو سره خپلو ملگرو ته د سحر مونخ ورکرو، چه کله مونخ واپس شو نو ملگرو دا قصه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته بیان کړه، نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ماته او فرمائیل : تا د جنابت په حالت کنیں خپلو ملگرو ته مونخ ورکرو؟ نو ما ورته د غسل کولو په صورت د هلاکت د ویرې د لاحق کیدو تذکره اوکړه او د آیت کریمه نه می استدلال کولو سره او فرمائیل چه الله پاک فرمائی : خپل خان په هلاکت کنیں مه اچوه، بیشکه الله پاک په تاسو باندې رحم کونکې دی. (په دی وجه ما د غسل په خانی تیمم اوکړو) نو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم زما جواب اوریدو سره او خندل او

(۱) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۵۷

(۲) السنن الکبری رقم ۱۱۱۳، ج ۱ ص ۳۵۷، وسنن الدارقطني ج ۱ ص ۱۸۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴

(۱) رواه ابوداؤد واللفظ له. کتاب الطهارة، باب اذا خاف الجنب البرد ایتیمم؟ رقم ۳۳۴، والسنن الکبری، کتاب الطهارة، باب التیمم فی السفر اذا خاف الموت او العلة من شدة البرد، رقم ۱۰۷۰، ج ۱ ص ۳۴۵

هیڅ نې هم او نه وئیل.

د دې روایت نه معلومه شوه چه سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه د جنابت نه تیمم کولو سره خپلو ملگرو، کوم چه متوضئین وو، هغوی ته مونځ ورکړو. او دا چه د رسول الله صلی الله علیه و آله تقریر هم هغه ته حاصل دې، لهذا که د متیمم په اقتداء کښ د متوضی مونځ جائز نه وې، نو رسول الله صلی الله علیه و آله به هغه ته د مونځ د اعادې حکم نه کولې.

د امام محمد رضی الله عنه د دلائلو جواب: هر چه د امام محمد رضی الله عنه د مستدلّات تعلق دې پس هغه اثار او روایات ضعیف دی، د هغې نه استدلال صحیح نه دې. پس د سیدنا جابر رضی الله عنه د مرفوع روایت ذکر کولو نه پس امام بیهقی رحمته الله علیه فرمائی: «إِسْنَادُ ضَعِيفٌ» (۱) او د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه د اثر نه صرف دومره معلومیږي چه هغه متیمم وو او هغه د امامت دپاره امام نافع رضی الله عنه، چه متوضی وو وړاندې کړو، د دې نه په عدم جواز امامة المتیمم للمتوضئین باندې استدلال محل نظر دې. ځک چه ممکنه ده چه هغه استحباب داسې کړې وی.

پس امام بیهقی رحمته الله علیه د دې اثر نقل کولو نه پس فرمائی: «وَهَذَا مَحْمُولٌ عَلَى الْإِسْتِحْبَابِ» (۲) او هر چه د سیدنا علی رضی الله عنه د اثر تعلق دې، نو په هغې کښ یو راوی خو حجاج بن ارطاة دې او بل حارث اعور، د هغوی په باره کښ مونږ شاته کلام ذکر کړې دې، په دې وجه صاحب التعلیق المغنی دلته فرمائی: «فیه حجاج والحارث وهما ضعیفان» (۳)

او امام بیهقی رحمته الله علیه د دې روایت د نقل کولو نه پس فرمائی: «وهذا الاسناد لا تقوم به الحجة» (۴) یعنی دا سند قابل صحت و استدلال نه دې.

د دې نه علاوه که دا روایات صحیح تسلیم هم کړې شی علی سبیل التّوکل، نو بیا هم د دې نه استدلال نه شی کیدې، ځکه چه د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه د اثر نه زیات نه زیات استحباب معلومیږي کما ذکرنا. اود سیدنا علی رضی الله عنه په اثر او د سیدنا جابر رضی الله عنه په مرفوع روایت کښ صرف دا دی چه «لا یؤمر المتیمم المتوضئین» چه متیمم دې د متوضئینو امامت نه کوی. په دې کښ د دې خبرې ذکر نشته چه که امامت اوکړی نو جائز به نه وی. لهذا دا د عدم جواز امامة المتیمم للمتوضئین په باره کښ صریح نه دې، په دې وجه به د دې نه په عدم جواز امامة المتیمم باندې استدلال کول به صحیح نه وی. او هم د دې مثال د مسلم، ابوداؤد او ترمذی وغیره هغه

(۱) السنن الکبری رقم ۱۱۱۳، ج ۱ ص ۳۵۷، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ۱۸۵

(۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۵۷۳

(۳) التعلیق المغنی بهامش سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۱۸۵

(۴) السنن الکبری ج ۱ ص ۳۶۷

حدیث دې چه په هغې کښ رسول الله ﷺ فرمایلي دي: «لا يؤمر الرجل في سلطانه»^(۱) خو ظاهره ده چه هغه امامت او کړی نو جائز به وی، دغه شان دلته هم دی چه متیمم دې د متوضنین امامت نه کوی، خو که هغه ئې او کړی نو جائز به وی.^(۲)

په ذکر شوې مسئله کښ د اختلاف سبب او مدار: حضرات شیخین رحمهما الله اقتداء المتوض به التیمم ته جائز او امام محمد ﷺ ئې ناجائز گنړی. د دې اختلاف مدار د تیمم په بدلیت او د خلفیت په نوعیت باندې دې، یعنی په دې باندې خو د دې حضرات اتفاق دې چه د عدم وجود ماء په صورت کښ به تیمم کولې شی خو په دې کښ اختلاف دې چه دا بدلیت بین التراب والماء دې. یا بین التیمم و بین الوضوء؟ یعنی خاوره د اوبو بدل دې یا تیمم د اودس، چه د هغې د وجې نه د عدم وجود ماء په صورت کښ د تیمم حکم کړې شوې دې، نو امام ابوحنیفه او امام ابویوسف ﷺ فرمائی چه خاوره بدل دې د اوبو عند عدم وجود الماء او بدلیت بین التراب و بین الماء دې او امام محمد ﷺ فرمائی چه تیمم بدل دې د اودس عند عدم الماء او بدلیت بین التیمم و بین الوضوء دې.^(۳)

د امام محمد ﷺ دلیل: امام محمد ﷺ په دې خپل اصل باندې چه تیمم بدل دې د اودس، د دې حدیث نه استدلال کوی «التیمم وضوء المسلم»^(۴) په کوم کښ چه تیمم ته اودس وئیلې شوې دې نه خاورې ته، نو معلومه شوه چه بدلیت د تیمم او اودس تر مینځه دې.^(۵) د حضرات شیخین دلائل: د خاورې د اوبو په بدل کیدو باندې حضرات شیخین د قران او سنت نه استدلال کوی.

^(۱) الحدیث اخرجه مسلم فی کتاب المساجد، باب من احق بالامامة رقم ۲۹۰، ۶۷۳، والترمذی فی جامعه، فی کتاب الصلاة، باب من احق بالامامة، رقم ۲۳۵، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الصلاة، باب من احق بالامامة، رقم ۵۸۲، والنسائی فی سننه، فی کتاب الامامة، باب من احق بالامامة، رقم ۷۸۱، وابن ماجه فی سننه، فی کتاب اقامة الصلاة، باب من احق بالامامة، رقم ۹۸۰.

^(۲) بدائع الصنائع، کتاب الطهارة، فصل فی نوافض التیمم ج ۱ ص ۳۴۷

^(۳) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۵، رد المحتار، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۲ ص ۱۰۷، و کتاب الصلاة، باب الامامة، مقولة ۴۹۳۲، ج ۳ ص ۶۲۰، ۶۲۱، والبحر الرائق، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۱ ص ۲۷۳، و کتاب الصلاة، باب الامامة ج ۱ ص ۶۳۶

^(۴) حدیث: التیمم وضوء المسلم ... ذکره بهذا اللفظ العلامة الکاسانی فی البدائع، کتاب الطهارة، فصل فی صفة التیمم ج ۱ ص ۲۴۵، والعلامة الزیلعی فی نصب الراية، کتاب الطهارة، احادیث التیمم لکل صلاة، ج ۱ ص ۱۵۹، ولم اجد بهذا اللفظ، وذكره بلفظ الصعيد وضوء المسلم، والصعيد الطيب وضوء المسلم، والتراب ظهور المسلم، وجعلت ترتبتها طهورا، علی ما مر بعضه، وسياتي بعضه، والله اعلم

^(۵) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۵

د قرآن کریم نه استدلال: قال الله تعالى: ﴿ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا ﴾ (۱) د ابو په عدم موجودگي کښ خاوره د هغې قائم مقام جوړه کړې شوې ده. چه د هغې نه معلومه شوه چه خاوره د ابو بدل دي.

د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه د روايت نه استدلال: په مسند بزار کښ د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه په روايت کښ دي: ﴿ الصعيد وضوء المسلم ﴾ (۲) پا که خاوره د مسلمان اودس دي.

د سيدنا ابوذر رضي الله عنه روايت: په ترمذي، نسائي، ابوداؤد وغيره کښ د سيدنا ابوذر رضي الله عنه په روايت کښ دي: ﴿ الصعيد الطيب وضوء المسلم ﴾ (۳)

د سيدنا جابر رضي الله عنه روايت: په صحيحين وغيره کښ د سيدنا جابر بن عبدالله رضي الله عنه په روايت کښ دي: ﴿ وجعلت لي الارض مسجدا وطهورا ﴾ (۴)

په دې احاديثو کښ خاوره د ابو بدل مقرر کړې شوې دي، چه د هغې نه معلومېږي چه بدليت د خاورې او ابو مابين دي.

هم په دې اصل باندې تفریع کولو سره د حضرات شيخين په نزد که متيمم د متوضين امامت اوکړي، اود متوضين سره اوبه نه وي، نو د ميتمم امامت جائز او د متوضين اقتداء او مونځ به صحيح وي. که د متوضين سره اوبه نه وي نو د هغوی مونځ به صحيح نه وي.

او د امام محمد رحمه الله په نزد د هغوی مونځ صحيح نه دي، که د هغوی سره اوبه وي يا نه وي. د دې وجه دا ده چه د امام محمد رحمه الله په نزد چه هرکله بدليت د تيمم او اودس تر مينځه دي نو مقتدي چه کله متوضي وي نو د امام تيمم به د هغه په حق کښ طهارت نه وي، ځکه چه د هغه په حق کښ اصل (اوبه) موجود دي، چه هغه متوضي دي، لهذا په داسې صورت کښ هغه د يو سړي اقتداء کوي کوم چه د هغه په حق کښ صاحب طهارت نه دي، پس د هغه اقتداء به په هغه پسې صحيح نه وي. لکه چه يو صحيح (صحت مند) انسان د يو داسې سړي اقتداء اوکړي کوم چه زخمی شوې وي او هغه ترې روانه وي. نو د هغه په اقتداء کښ به مونځ صحيح نه وي، ځکه چه د امام طهارت د هغه (صحيح) مقتدي په حق کښ طهارت نه دي، لهذا که

(۱) النساء ۴۳

(۲) کشف الاستار عن زوائد البزار، باب التيمم رقم ۳۱۰، ج ۱ ص ۱۵۷

(۳) جامع الترمذي، ابواب الطهارة، باب ما جاء في التيمم للجنب اذا لم يجد الماء، رقم ۱۲۴، النسائي رقم ۲۱۱، ابوداؤد، کتاب الطهارة، باب الجنب يتيمم، رقم ۳۳۲، المستدرک، کتاب الطهارة، رقم ۶۲۷، ج ۱ ص ۲۸۴، سنن الدارقطني، کتاب الطهارة، باب في جواز التيمم لمن لم يجد الماء سنين كثيرة، ج ۱ ص ۱۸۶

(۴) صحيح البخاري، کتاب التيمم رقم ۳۳۵، کتاب الصلاة، باب قول النبي ﷺ جعلت لي الارض مسجدا وطهورا، رقم ۴۳۸، وفي کتاب فرض الخمس، باب قول النبي ﷺ احلت لكم الغنائم رقم: ۳۱۲۲، واخرجه مسلم في صحيحه في کتاب المساجد مواضع الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، رقم ۱۱۶۳، والنسائي في سننه، في کتاب الغسل والتيمم، باب التيمم بالصعيد الطيب رقم ۴۳۲

هغه د هغه په اقتداء کښ مونځ او کړی نو داسې دې لکه د غیر طاهر په اقتداء کښ مونځ کوی، نو د هغه اقتداء به صحیح نه وی. (۱)

د امام بخاری رحمه الله غرض د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما په دې اثر سره د امام محمد رحمه الله په مذهب باندې رد کول دی. (۲)

د اثر مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت: امام بخاری رحمه الله دا ترجمه ذکر کړې ده چه تیمم د مسلمان اودس دې، لهذا چه کله تیمم هم د اودس په حکم کښ دې اود هغې قائم مقام دې، نو د متیمم د متوضی امامت کول صحیح دی، لکه چه د متوضی د متوضی امامت کول صحیح دی، هم په دې مناسبت سره امام بخاری رحمه الله د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما دا اثر دلته راوړې دې، چه په هغې کښ د د متیمم د متوضیین د امامت کولو تصریح ده. او د دې نه دا هم معلومه شوه چه تیمم طهارت مطلقه دې نه ضروریه. ځکه چه که تیمم طهارت ضروریه وې نو ضعیف به وې. او که ضعیف وې نو سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما به په دې حالت کښ امامت نه کولې. (۳)

دریم اثر: «وَقَالَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ لَا بَأْسَ بِالصَّلَاةِ عَلَى السَّبْخَةِ وَالتَّيْمُمِ بِهَا»

یحیی بن سعید رحمه الله فرمائی چه په شړه زمکه باندې مونځ کولو او تیمم کولو کښ هیڅ باک نشته. دا (یحیی بن سعید، انصاری دې قطان نه دې. (۴)

«السبخة» د ټولو حروفو د فتحې سره، هغه شړې زمکې ته وئیلې شی چه په هغې کښ د څه زرغونیدو صلاحیت نه وی، ابن سیده وائی چه سبخه مالکینې او سیب زمکې ته وئیلې شی. او بعض اهل لغت فرمائی چه سبخه هغه زمکې ته وائی چه د هغې پورته حصه شړه وی او د څه گیا نه علاوه د څه خیز راټکولو صلاحیت پکښ نه وی. د دې جمع سباخ ده بکس السون. او که دا د زمکې دپاره د صفت او نعت په طور استعمال شی نو بیا ارض سبخه، بکس الباء استعمالیږی. وقد سبخت سبخا واسبخت. د باب سمع، فتح او باب افعال نه د زمکې د شړ والی په معنی کښ مستعمل دې. (۵)

(۱) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۵، ۳۴۶. البحر الرائق کتاب الصلاة. باب الامامة ج ۱ ص ۶۳۶. رد المحتار. کتاب الصلاة. باب الامامة ج ۳ ص ۶۲۰، ۶۲۱

(۲) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۲. سراج القاری ج ۱ ص ۳۳۲

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۶

(۴) فیض الباری ج ۱ ص ۵۲۶. فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۴. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۸۸

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۵. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۳. النهایة ج ۱ ص ۷۴۷. لسان العرب. مادة سبخ. ج ۶ ص ۱۴۸. مختار الصحاح ۱۴۳

په تعلیق کښې د ذکر شوې مسئلې وضاحت : په تعلیق مذکور کښې دې چه په شرعې زمکې سره تیمم جائز دې، هم دا د جمهور فقهاء، حضرات احناف، مالکیانو، شوافعو او حنابلو او امام اوزاعی رحمهم الله مذهب دې. (۱)

اسحاق بن راهویه رحمهم الله فرمائی چه په شرعې زمکې سره تیمم کول جائز نه دی. (۲)
هم دا د امام احمد رحمهم الله نه یو روایت دې. (۳)

د امام بخاری رحمهم الله د یحیی بن سعید رحمهم الله اثر لره ذکر کول د دې خبرې دلیل دې چه هغه د جمهورو سره موافق دې. او د دې نه دا هم معلومیږي چه هغه سعید لره د ارض سره خاص نه منی، بلکه عام نې گنړی. ابن خزیمه رحمهم الله د شرعې زمکې نه د تیمم په جواز باندې د هجرت متعلق د سیده عائشه رضی الله عنها روایت نه استدلال کړې دې، چه په هغې کښې رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی:

«قد اريت دار هجرتکم، اريت سبخة ذات نخل بين لابتين» (۴) یعنی ماته ستاسو د هجرت ځانې اوبنودلې شو یعنی د دوه گرمو زمکو تر مینځه راته د کهجورو شور زمکه اوبنودلې شوه.
د ابن خزیمه د کلام او استدلال حاصل دا دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دار الهجرت یعنی مدینه منوره ته ارض سبخه وئیلې شوې ده. او هم دې مدینې ته رسول الله صلی الله علیه و آله طیبه هم وئیلې ده او تیمم په سعید طیب سره جائز دې، نو معلومه شوه چه ارض سبخه هم په ارض طیبه کښې

(۱) بدائع الصنائع. کتاب الطهارة و فصل فيما يتيمم به : ج ۱ ص ۳۳۵ وانظر : البحر الرائق. کتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۲۵۷. والدر المختار مع رد المحتار. کتاب الطهارة. باب التيمم ج ۲ ص ۹۹. وقال الامام الشافعي : كل ما وقع عليه اسم صعيد لم تخالطه نجاسة فهو صعيد طيب يتيمم به ، وهكذا كل أرض سبختها ومدبرها وبطحاًؤها وغيره فما علق منه إذا ضرب باليد غباراً فتيمم به أجزاءه وما لم يعلق به غباراً فتيمم به لم يجز. (الام. کتاب الطهارة. باب التراب الذي يتيمم به ولا يتيمم. ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸
وانظر الموطاء. کتاب الطهارة. باب تيمم الجنب. ج ۱ ص ۵۷. كذا في المنتقى ج ۱ ص ۴۳۶. وشرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۴. واوز المسالك ج ۱ ص ۵۷۶

وقال الموفق ابن قدامة : وعن أحمد رواية أخرى في السبخة والرمل أنه يجوز التيمم به قال أبو الحارث : قال أحمد : أرض الحرث أحب إلى وإن تيمم من أرض السبخة أجزاءه... وقال ابن أبي موسى : يتيمم عند عدم التراب بكل طاهر تصاعد على وجه الأرض مثل الرمل والسبخة والنورة والكحل وما في معنى ذلك. المغنى ج ۱ ص ۱۵۶. الاوسط ج ۲ ص ۳۸.

(۲) قال ابن منذر في الاوسط : وفيه قول ثان وهو أن ما كان مثل الجص والنورة وتراب السبخة لا يتيمم به . هكذا قال إسحاق. ج ۲ ص ۳۹. وقال العلامة العيني رحمه الله : ولم يخالف في ذلك الا اسحاق بن راهويه. ولم يجوز التيمم بها. ج ۴ ص ۲۵. كذا في فتح الباري ج ۱ ص ۴۴۷. وشرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۴.

(۳) قال الشيخ احمد شاکر رحمه الله في الاوجز : وروی عن مجاهد انه قال : لا يتيمم بالسباخ. قلت : وهو رواية عن احمد كما في الشرح الكبير ج ۱ ص ۵۷۶، ۶۷۷

(۴) صحيح ابن خزيمة. جماع ابواب التيمم. باب اباحة التيمم بتراب السباخ. رقم ۲۶۵. ج ۱ ص ۱۶۷

داخل دي او په دي سره تيمم كول جائز دي (١)

باقی دا مسئله چه په کوم څيز سره تيمم جائز دي او په کوم سره نه، نو د دي تفصيل به د حديث الباب د لاندې انشاء الله راشي.

د اثر مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت د ترجمه الباب سره د دي مطابق داسې دي چه په

ترجمه الباب کښ د (الصعيد الطيب) ذکر دي او د طيب معنى طاهر ده او ارض سبخه (سړه زمکه) هم پاکه ده، لهذا هغه به هم د طيب د لاندې داخله وي، او په هغې سره به تيمم كول جائز وي. او د ابن خزيمة کوم روايت چه مونږ ذکر کړو، د دي نه هم د دي تائيد کيږي. (٢)

٣٣٧ : (حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو رَجَاءٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّا أَسْرُنَا حَتَّى كُنَّا فِي آخِرِ اللَّيْلِ وَقَعْنَا وَقْعَةً وَلَا وَقْعَةً أَحَلَى عِنْدَ الْمَسَافِرِ مِنْهَا فَمَا أَيْقَظُنَا إِلَّا حَرُّ الشَّمْسِ وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ اسْتَيْقَظَ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ يُسَمِّيهِمْ أَبُو رَجَاءٍ فَتَنَسَّى عَوْفٌ ثُمَّ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ الرَّائِبُ وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا نَامَ لَمْ يُوقِظْ حَتَّى يَكُونَ هُوَ اسْتَيْقَظَ لِأَنَّا لَا نَذِيرُ مَا يَحْدُثُ لَهُ فِي نَوْمِهِ فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ عُمَرُ رَأَى مَا أَصَابَ النَّاسَ وَكَانَ رَجُلًا جَلِيدًا فَكَبَّرَ وَرَفَعَ صَوْتَهُ بِالتَّكْبِيرِ فَمَا زَالَ يُكَبِّرُ وَيرَفَعُ صَوْتَهُ بِالتَّكْبِيرِ حَتَّى اسْتَيْقَظَ بِصَوْتِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ شَكَّوا إِلَيْهِ الَّذِي أَصَابَهُمْ (قَالَ لَا ضَيْرَ أَوْ لَا يَضِيرُ أَرْتَحِلُوا) فَأَرْتَحَلَ فَسَارَ غَيْرَ بَعِيدٍ ثُمَّ نَزَلَ فَدَعَا بِالْوُضوءِ فَتَوَضَّأَ وَوَدَّى بِالصَّلَاةِ فَصَلَّى بِالنَّاسِ فَلَمَّا انْقَضَتْ مِنْ صَلَاتِهِ إِذَا هُوَ بِرَجُلٍ مُعْتَزِلٍ لَمْ يُصَلِّ مَعَ الْقَوْمِ قَالَ (مَا مَنَعَكَ يَا فُلَانُ أَنْ تُصَلِّيَ مَعَ الْقَوْمِ) قَالَ أَصَابَتْنِي جَنَابَةٌ وَلَا

(١) ونصه : قال أبو بكر : ففي قول النبي صلى الله عليه وسلم : أريت سبخة نخل بين لابتين وإعلامه إياهم أنها دار هجرتهم - وجميع المدينة كانت هجرتهم - دلالة على أن جميع المدينة سبخة ولو كان التيمم غير جائز بالسبخة وكانت السبخة على ما توهم بعض أهل عصرنا أنه من البلد الخبيث بقوله : { والذي خبت لا يخرج إلا نكدا } لكان قود هذه المقالة أن أرض المدينة خبيثة لا طيبة وهذا قول بعض أهل العناد لما ذم أهل المدينة فقال : إنها خبيثة فاعلم أن النبي صلى الله عليه وسلم سماها طيبة - أو طابة - فالأرض السبخة هي طيبة على ما خبر النبي صلى الله عليه وسلم أن المدينة طيبة وإذا كانت طيبة وهي سبخة فالله عز وجل قد أمر بالتيمم بالصعيد الطيب في نص كتابه والنبي صلى الله عليه وسلم قد أعلم أن المدينة طيبة - أو طابة - مع إعلامه إياهم أنها سبخة وفي هذا ما بان وثبت أن التيمم بالسباخ جائز. (صحيح ابن خزيمة ج ١ ص ١٦٧)

(٢) عمدة القاري ج ٤ ص ٢٤، ٢٥، فتح الباري ج ١ ص ٤٧

(٣) الحديث، اطرافه في هذا الكتاب، باب (بلا ترجمه بعد التيمم ضربة واحدة) رقم ٣٤٨، وفي كتاب المناقب، باب علامات النبوة في الاسلام، رقم ٣٥٧١، واخرجه مسلم في في كتاب المساجد ومواضع الصلاة، باب : قضاء الصلاة الفائتة، رقم ٦٨٢، وابوداؤد في سننه في كتاب الصلاة، باب فيمن نام عن الصلاة او نسيها، رقم ٤٤٣، والنسائي طرفا منه، في كتاب الطهارة، باب التيمم بالصعيد، رقم ٣٢٢

مَاءٌ قَالَ عَلَيْكَ بِالصَّعِيدِ فَإِنَّهُ يَكْفِيكَ ثُمَّ سَارَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاشْتَكَى إِلَيْهِ النَّاسُ مِنَ الْعَطَشِ فَتَزَلَّ فَدَعَا فَلَانًا كَانَ يُسَمِّيهِ أَبُو رَجَاءٍ نِسْبَةً عَوْفٌ وَدَعَا عَلِيًّا فَقَالَ (أُذْهِبَا فَاِتْبِغِيَا الْمَاءَ) فَأُتِلَقَا فَتَلَقَّيَا امْرَأَةً بَيْنَ مَزَادَتَيْنِ أَوْ سَطِيعَتَيْنِ مِنْ مَاءٍ عَلَى بَعِيرٍ لَهَا فَقَالَا لَهَا أَيْنَ الْمَاءُ قَالَتْ عِنْدِي بِالْمَاءِ أُمِّسْ هَذِهِ السَّاعَةَ وَتَفَرُّنَا خُلُوفًا قَالَا لَهَا ائْطَلِقِي إِذَا قَالَتْ إِلَى أَيْنَ قَالَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ الَّذِي يُقَالُ لَهُ الصَّابِيُّ قَالَا هُوَ الَّذِي تُعِينُ فَأُتِلَقِي فَجَاءَا بِهَا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَحَدَّثَاهُ الْحَدِيثَ قَالَ فَاسْتَزَلُّوهَا عَنْ بَعِيرِهَا وَدَعَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِإِنَاءٍ فَفَرَّغَ فِيهِ مِنْ أَفْوَاهِ الْمَزَادَتَيْنِ أَوْ سَطِيعَتَيْنِ وَأَوْكَا أَفْوَاهَهُمَا وَأُطْلِقَ الْعِزَالِيَّ وَتَوَدَّى فِي النَّاسِ اسْقُوا وَاسْتَقُوا فَسَقَى مِنْ شَاءَ وَاسْتَقَى مِنْ شَاءَ وَكَانَ آخِرُ ذَلِكَ أَنْ أُعْطِيَ الَّذِي أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ إِنَاءً مِنْ مَاءٍ قَالَ (أُذْهِبْ فَأُفْرِغْهُ عَلَيْكَ) وَهِيَ قَائِمَةٌ تَنْظُرُ إِلَى مَا يَفْعَلُ بِمَا يَمُرُّهَا وَابْتِغَاءَ اللَّهِ لِقَدْ أَقْلِمَ عَنْهَا وَإِنَّهُ لَيُخَيَّلُ إِلَيْنَا أَنَّهَا أَشَدُّ مِلَّةً مِنْهَا حِينَ ابْتَدَأَ فِيهَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (اجْمَعُوا لَهَا) فَجَمَعُوا لَهَا مِنْ بَيْنِ عَجْوَةٍ وَدَقِيقَةٍ وَسَوِيقَةٍ حَتَّى جَمَعُوا لَهَا طَعَامًا فَجَعَلُوهَا فِي ثَوْبٍ وَحَمَلُوهَا عَلَى بَعِيرِهَا وَوَضَعُوا الثَّوْبَ بَيْنَ يَدَيْهَا قَالَ لَهَا تَعْلِينَ مَا رَزَيْنَا مِنْ مَا بَكَ شَيْئًا وَلَكِنَّ اللَّهَ هُوَ الَّذِي أَسْقَانَا فَأَتَتْ أَهْلَهَا وَقَدْ احْتَبَسَتْ عَنْهُمْ قَالُوا مَا حَبَسَكَ يَا فُلَانَةُ قَالَتْ الْعَجَبُ لِقَيْنِي رَجُلَانِ فَدَهَبَا بِي إِلَى هَذَا الَّذِي يُقَالُ لَهُ الصَّابِيُّ فَفَعَلَ كَذَا وَكَذَا فَوَاللَّهِ إِنَّهُ لَأَسْمَرُ النَّاسِ مِنْ بَيْنِ هَذِهِ وَهَذِهِ وَقَالَتْ بِأَضْبَعِيهَا الْوُسْطَى وَالسَّبَابِيَّةَ فَرَفَعَتْهُمَا إِلَى السَّمَاءِ تُعْنِي السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ أَوْ إِنَّهُ لِرَسُولِ اللَّهِ حَقًّا فَكَانَ الْمُسْلِمُونَ بَعْدَ ذَلِكَ يُغَيِّرُونَ عَلَى مَنْ حَوْلَهَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَلَا يَصِيبُونَ الصِّرَمَ الَّذِي هِيَ مِنْهُ فَقَالَتْ يَوْمًا لِقَوْمِهَا مَا أَرَى أَنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ يَذْعُونَكُمْ عَمْدًا فَهَلْ لَكُمْ فِي الْإِسْلَامِ قَاطِعٌ عَوْهَا قَدْ خَلُوفِي الْإِسْلَامِ) [٣٢٧٨، ٣٢٤١]

رجال الحديث

مسدد : دا مسدد بن مسرهد بن مسربل بن مرعبل بن اردل بن سرندل بن غرندل بن ماسك بن مستورد اسدي رحمته الله دي، د هغه ترجمه په كتاب الايمان، باب من الايمان ان يحب لاهيه ما يحب لنفسه د لاندې راغلي ده. (١)
يحيى بن سعيد : دا ابو سعيد يحيى بن سعيد بن فروخ التميمي البصري القطان رحمته الله دي، د هغه احوال هم په كتاب الايمان، باب من الايمان ان يحب لاهيه ما يحب لنفسه د لاندې تير شوي دي. (٢)

(١) اوگوري: كشف الباري، كتاب الايمان ج ٢ ص ٢

(٢) اوگوري: كشف الباري، كتاب الايمان ج ٢ ص ٣٠٢

عوف. دا ابو سهل عوف بن ابی جمیلہ العبدی الہجری البصری رحمہ اللہ دے، عوف اعرابی پہ نوم سرہ مشہور دے، د ہفہ ترجمہ پہ کتاب الایمان، باب اتہام الجنائز من الایمان کنس تیرہ شوے دے۔^(۱)
ابو رجاء. دا عمران بن ملحان ہکسا الیم وسکون اللام، بعدھا مہملہ^(۲) العطار دی البصری رحمہ اللہ دے۔^(۳) د بنو تمیم سرہ نی تعلق دے۔^(۴) د ہفہ نوم عطار د بن برز ہم نقل کړې شوے دے۔^(۵) دا پہ خپل کنیت (ابو رجاء) سرہ زیات مشہور دے۔^(۶)
د ہفہ د پلار پہ نوم کنس اختلاف دے، پس بعض ملحان، بعض تیم او بعض عبد اللہ ذکر کوی۔^(۷) ابن ابی حاتم رحمہ اللہ عمران بن تیم تہ اصح و نیلے دے۔^(۸)
د جاہلیت زمانہ نی موندلے دے او د فتح مکہ نہ پس نی اسلام قبول کړې دے، خود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم زیارت نی اونکړې شو۔^(۹)

محمد بن سعد پہ الطبقات الکبری کنس پہ خپل سند سرہ د ابو الحارث الکرمانی نہ نقل کړې دی د ہفہ فرمائی چہ ما د ابو رجاء العطار دی نہ دا واوریدل چہ ﴿ادرکت النبی صلی اللہ علیہ وسلم وانا شاب امرء﴾^(۱۰) یعنی ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم زمانہ موندلے دے پہ داسی حال کنس چہ زہ ہفہ وخت بالکل زلمی (بی گیری) اوم۔

ہفہ د خپل اسلام قبلولو واقعہ خپلہ بیانوی چہ کله رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شو نو مونہ سرہ یو غوندے قسم بت وو، مونہ ہفہ اوچت کړو او د اوہی پہ کیجاوہ کنس مو کیخودلو او روان شو، پہ لارہ کنس پہ صحرا باندے تیریدو سرہ ہفہ اوخونیدو او پہ شہر کنس غائب شو، چہ کله مونہ

(۱) اوگوری: کشف الباری. کتاب الایمان. ج ۲ ص ۵۲۲. ۵۲۴

(۲) تقریب التہذیب رقم ۵۱۸۷. ج ۱ ص ۷۵۳

(۳) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۶. التاریخ الکبیر للبخاری ج ۶ ص ۴۱۰. الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۴ ص ۷۵. تذکرۃ الحفاظ للذہبی ج ۱ ص ۶۶. کتاب الجمع بین رجال الصحیحین لابن القیسرانی. رقم ۱۴۸۲. ج ۱ ص ۳۸۸

(۴) الطبقات الکبری لابن سعد ج ۷ ص ۱۳۸. سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۳

(۵) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۱۷. الطبقات الکبری ج ۷ ص ۱۳۸. الاصابة ج ۴ ص ۷۴

(۶) تقریب التہذیب: ج ۱ ص ۷۵۳

(۷) الاصابة ج ۴ ص ۷۴. کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۱۷. تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۰ و الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۴ ص ۷۵.

(۸) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۸۸. ۳۸۹

(۹) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۶. سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۳. تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۴۰. تذکرۃ الحفاظ للذہبی ج ۱ ص ۶۶

(۱۰) الطبقات الکبری لابن سعد ج ۷ ص ۱۳۸. وكذا فی التاریخ الکبیر للبخاری ج ۶ ص ۴۱۱. و تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۸. و الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۴ ص ۷۵. تذکرۃ الحفاظ للذہبی ج ۱ ص ۶۶

را واپس شو نو او مو کتل چه زمونږ معبود نشته، پس مونږ د هغه په لټون کښ دوباره وتلو نو هغه مو په شپږه کښ بیا موندلو، بیا مونږ هغه راویستلو، د هغه وخت نه اسلام زما په زړه کښ خانې جوړ کړو او ما دا اوښل چه داسې معبود کوم چه په شپږه کښ غورځیدو سره غائب شی او خپل حفاظت اونکړې شی هغه بد معبود کیدې شی، حال دا دې چه یوه بیزه هم د خپلې شرمگاه حفاظت په خپلې لکۍ سره اوکړی، پس د رسول الله ﷺ د زیارت په غرض سره د مدینې طرف ته روان شوم، خو رسول الله ﷺ وفات شوې وو. (۱)

محمد بن سعد د ابو خلد هغه وانی چه ما د ابو رجاء عطاردی نه تپوس اوکړو چه کله رسول الله ﷺ مبعوث شو نو تاسو به څه کول؟ نو هغه اووې چه ما به د خپل کور د خلقو اوښان څرول. نو ما د هغه نه تپوس اوکړو چه څه وجه وه چه ته د رسول الله ﷺ خواته د اسلام قبولو دپاره نه وې تلې؟ هغه جواب راکړو چه مونږ اوریدلې وو چه په عربو کښ یو سړې مبعوث شوې دې کوم چه د خپل اطاعت کونکو نه علاوه نور خلق قتل کوی او ماته دا معلومه نه وه چه د هغه اطاعت څه دې، نو مونږ د رسول الله ﷺ نه لرې پاتې شو او د هغه زیات مو اونکړې شو (۲) لهذا د هغه شمار په محضر مین کښ دې. (۳) هم په دې وجه حافظ فرمائی:

(من کهار البخضمین، ادرك الجاهلية، واسلم بعد فتح مكة، ولم ير النبي ﷺ) (۴)

هغه روایت کوی د سیدنا عمر بن الخطاب، علی بن ابی طالب، عبدالله بن عباس، سمره بن جندب، عمران بن حصین او د ام المومنین سیده عائشه صدیقه کبریٰ نه. (۵)

د هغه نه په روایت کونکو کښ ایوب سختیانی، ابو الاشهب جعفر بن حیان العطاردی، حماد بن نجیح، جریر بن حازم، الحسن بن ذکوان، قره بن خالد السدوسی، ابو الحارث الکرمانی، خالد الحذاء سعید بن ابی عروبو او عوف الاعرابی رضی الله عنہم دی. (۶)

دې فرمائی چه ما د عربو نه زیات گمراه (او جاهل)، خلق نه دی لیدلی چه هغوی به سپینه بیزه راوستله او د هغې عبادت به ئې کولو، چه کله به هغه یو لیوه اوخوړه نو د هغې په خانې به ئې د بلې بیزې عبادت شروع کړو، او که څه ښکلې کانږې (تیځه وغیره) به ورته ملاؤ شوه نو د هغې نه به ئې معبود جوړ کړو او د هغې عبادت به ئې کولو، بیا که به ورته د هغې نه ښکلې کانږې ملاؤ شو نو هغه اولنې به ئې ترک کړو او د بل بندگی به ئې شروع کړه. (۷)

(۱) حلیۃ الاولیاء لابی نعیم الاصبهانی ج ۲ ص ۳۰۵، ۳۰۶. سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۶، ۲۵۷

(۲) الطبقات الکبری ج ۷ ص ۱۳۸

(۳) تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۶۶، تقریب التهذیب ج ۱ ص ۷۵۳

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۳

(۵) سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۳، تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۶، الاصابه ج ۴ ص ۷۴، تهذیب التهذیب

ج ۸ ص ۱۴۰

(۶) تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۶، ۳۵۷، الاستیعاب بهامش الاصابه ج ۳ ص ۲۴، ۲۵

(۷) سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷

د سیدنا ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ نه ئی قرآن زده کړو او عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ ته ئی تکرار کړو. حال دا چه دې د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہ نه په عمر کښ مشر وو. (۱)
ابوالشهب فرمائی چه ابو رجاء به د رمضان په هر لسو شپو کښ یو کورت قرآن کریم ختمونو (۲)
یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی: (ثقة) (۳) محمد بن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی: (وكان ثقة في الحديث، وله رواية وعلم بالقران، وامر قومه في مسجدهم اربعين سنة) (۴) ابن عبد البر رضی اللہ عنہ فرمائی: (كان ثقة) (۵)
حافظ ذهبي رضی اللہ عنہ فرمائی: (كان ثقة، نبيلًا، عالمًا، عاملاً) (۶)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: (مضمر ثقة) (۷)
دا معمر زیات عمر والا تابعی وو د هغه عمر شپږ شلې (۱۲۰) کانه وو، بعض وائی چه د دې نه لږ زیات وو، بعض یو سل او وشت، او بعض یو سل دیرش کاله ذکر کړې دي (۸)
د هغه د وفات په زمانه کښ اختلاف دي، بعض مورخین او اصحاب رجال وائی چه د عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښ هغه وفات شوې دي. او بعض د هشام بن عبدالملک دور خلافت ذکر کړې دي. (۹)

د هغه د وفات په کال کښ هم د ۳۰۵ هـ، ۳۰۷ هـ، ۳۰۸ هـ مختلف اقوال دي. (۱۰)
محمد بن عمر واقدی ۱۱۷ هجری د هغه د وفات کال ذکر کړې دي، خو ابن سعد رضی اللہ عنہ

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۷، تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۶۶ سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷. حلية الاولياء ج ۲ ص ۳۰۶، الطبقات الكبرى ج ۷ ص ۱۳۹
(۲) سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۴، ۲۵۵، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۳ ص ۲۴، ۲۵
(۳) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۷، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰، الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۸۹
(۴) الطبقات الكبرى ج ۷ ص ۱۳۹، كذا في تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۷، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰
(۶) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۶۶
(۷) تقريب التهذيب ج ۱ ص ۷۵۳
(۸) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰، تقريب التهذيب ج ۱ ص ۷۵۳، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۳ ص ۲۵، كتاب النقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۱۷، سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷
(۹) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰، سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۳ ص ۲۵، الاصابة ج ۴ ص ۷۴
(۱۰) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۶۶ تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۱، سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷

فرمائی چه دا زما په نزد غلط دې. (۱)

امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی چه د هغه وفات د حسن بصری رحمہ اللہ او مشهور شاعر فرزددق نه مخکېن شوې دې، او د حسن بصری رحمہ اللہ وفات په ۱۱۰ هجری کښ شوې دې. (۲)

محمد بن یحییٰ ذهلی رحمہ اللہ فرمائی چه د حسن بصری رحمہ اللہ نه هغه مخکېن وفات شوې دې، خوماته دا حتمی طور نه ده معلومه چه په کوم کال کښ وفات شوې دې، خوزما گمان دې چه په ۱۰۷ هجری کښ وفات شوې دې. (۳)

حافظ ذهبی رحمہ اللہ د ۱۰۷ هجری (۴) قول او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د ۱۰۵ هجری قول اختیار کړې دې. (۵) امام حسن بصری رحمہ اللہ په هغه باندې جنازه اوکړه او مشهور شاعر فرزددق هم په دې کښ شریک وو. (۶)

د دې نه پس فرزددق د ابورجاء په باره کښ یوه مرثیه اوئيله چه د هغې خوشعرونه دا دي:

لم تر أن الناس مات كبرهم	وقد كان قبل البعث بعث محمد
ولم يغن عنه عيش سبعين حجة	وستين لها بات غير موسد
ولو كان طول العمر يخلد واحدا	ويدفع عنه عيب عمر عبرد
لكان الذي راحوا به يحملونه	مقيماً ولكن ليس حي بمخلد
لكان الذي راحوا به يحملونه	مقيماً ولكن ليس حي بمخلد

ترجمه: ایا تا اولیدل چه په خلقو کښ د هغوی مشر (ډیر عمر والا) سرې وفات شو، حال دا چه هغه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د بعثت نه مخکېن موجود وو.

نن چه هغه د تکیه نه بغیر شپه تیروله نو د یو سل دیرشو کالو عمر هغه ته هیڅ فائده ورنکړه. که اوږد عمر د همیشه باقی ساتلو او د هغه د ژوند عیبونو لره د لرې کولو سبب وې. نو کوم سرې چه خلقو اوچت کړې راوړلو، هغه به په دنیا کښ پاتې شوې وې، خو دا خبره فیصله شوې ده چه یو جاندار هم همیشه نه پاتې کیږي.

(۱) الطبقات الكبرى ج ۷ ص ۱۳۹، تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰، الاصابة ج ۴ ص ۷۴

(۲) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۴۰، الاصابة ج ۴ ص ۷۴

(۴) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۶۶، الكاشف ج ۲ ص ۳۳۸

(۵) تقريب التهذيب ج ۱ ص ۷۵۳، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۳ ص ۲۵

(۶) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۸

(۷) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۵۹، سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۵۷، الاصابة ج ۴ ص ۷۴

صاحب سند دھفہ نہ روایت خستلی دی (۱)
 بن حبان دھفہ پہ کتاب التہذیب کتب ذکر کړې دي (۱)
 عمران د عمران بن حصین بن عبید بن خلف الخزاعی (۱) د خلف پوړي د هغه په
 نسب کتب یونان تراجم متفق دي. د هغې نه روستوني په نسب کتب یو اختلاف دي (۱)
 د هغه د خونی نجید (بنون وجیه مصغر) (۱) طرف ته نسبت کولو سره د هغه کنیت ابو نجید
 دي (۱) هغه او ابو هریرہ (رحمہ) د غزوہ خیبر په کال په ۷ هجری کتب اسلام قبول کړې دي (۱)

(۱) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۵۹

(۱) کتاب التہذیب لابن حبان ج ۵ ص ۲۱۷

(۱) کتاب الجمع بین رجال الصحیحین ج ۱ ص ۳۸۸. الاصابة ج ۳ ص ۲۶. الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۲
 ص ۲۲. الطبقات الکبری لابن سعد ج ۷ ص ۹. تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۹. تقریب التہذیب. رقم الترجمة
 ۱۱۶۶ ج ۱ ص ۷۵۰. سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۸ خلاصۃ الخزرجی ص ۲۹۵
 (۱) پس ابن القیرانی: خلف بن عبد تمیم بن سالم بن غاضرة بن سلول ذکر کړې دي (کتاب الجمع بین
 رجال الصحیحین ج ۱ ص ۳۸۸) حافظ مزنی. ابن عبدالبیر. او حافظ ابن حجر (رحمہ) : خلف بن عبد فہم بن
 سالم بن غاضرة بن سلول بن حبشہ بن سلول بن کعب بن عمرو ذکر کړې دي. یعنی د خلف نه روستو
 ئي عبد فہم ذکر کړې دي. او ابن القیرانی عبد تمیم ذکر کړې دي (تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۲۵.
 ۱۲۶. وتہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۱۹ و ۳۲۰ والاستیعاب بہامش الاصابة ج ۳ ص ۲۲.
 حافظ بن حجر (رحمہ) الاصابة کتب د ابن الکلبی په حوالی سره: خلف بن عبد فہم بن حذیفہ بن جہمہ
 بن غاضرة بن حبشہ بن کعب بن عمرو. ذکر کړې دي. یعنی عبد فہم نه پس د سالم په خاٹی حذیفہ بن
 جہمہ ذکر کړې دي (الاصابة ج ۳ ص ۲۶)

محمد بن سعد په خپل طبقات کتب: خلف بن عبد فہم بن ضریبہ بن جہمہ بن غاضرة بن حبشہ ابن
 کعب بن عمرو - ذکر کړې دي. یعنی د ابن الکلبی په ذکر کړې نسب کتب حذیفہ بن جہمہ وو او
 دنتہ ضریبہ بن جہمہ دي

یا اکثر اصحاب تراجم همدې عمرو پوړي ذکر کړې دي. او حافظ مزنی وړاندې د قحطان پوړي
 نسب داسې بیان کړې دي عمرو بن ربیعہ. وهو لحن بن حارثہ. بن عمرو بن عامر بن حارثہ ابن لہری
 قیس بن نعلبہ بن مازن بن الزد بن الفوث بن نبت بن مالک بن زید بن کهلان بن سبا بن یثجب بن یعرب
 بن قحطان الخزاعی. (تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۲۰)

(۱) تقریب التہذیب ج ۱ ص ۷۵۰. الاصابة ج ۳ ص ۲۶. خلاصۃ الخزرجی ص ۲۹۵

(۱) الاصابة ج ۳ ص ۲۶. الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۳ ص ۲۲. الطبقات الکبری لابن سعد ج ۷ ص ۹.
 کتاب الجمع بین رجال الصحیحین ج ۱ ص ۳۸۸

(۱) تہذیب الکمال ج ۲۲ ص ۳۲۰. الاستیعاب بہامش الاصابة ج ۳ ص ۲۲. تہذیب التہذیب ج ۸ ص ۱۲۶.
 تقریب التہذیب ج ۱ ص ۷۵۰. الاصابة ج ۳ ص ۲۶. تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۹. سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص
 ۵۰۸ خلاصۃ الخزرجی ص ۲۹۵. الکاشف ج ۲ ص ۳۳۵

هغه د رسول الله ﷺ او سیدنا معقل بن یسار رضی اللہ عنہ نه روایت کوی. (۱)
 د هغه نه بشیر بن کعب العدوی، ابو قتاده العدوی، حسن بصری، ابو الاسود الدیلي، حفص
 الیشی، ربعی بن خراش، زرارہ بن اوفی، صفوان بن محرز، عامر شعبی، قتاده، محمد بن
 سیرین، مطرف بن عبدالله الشخیر، یزید بن عبدالله الشخیر، د عمران رضی اللہ عنہ خوئی نجید بن
 عمران بن حصین، هلال بن یساف، ابو رجاء العطاردي او د بصری او د کوفی د تابعینو یو
 جماعت روایت کوی. (۲)

د اسلام قبلولو نه پس د رسول الله ﷺ په ډیرو غزواتو کښ شریک شو. (۳) په علماء فضلاء او
 فقهاء صحابه کرام رضی اللہ عنہم کښ د هغه شمیر کیږی. (۴) مستجاب الدعوات وو. (۵) د بزرگي ئې دا
 حال وو چه ملائکو به پرې سلام کولو. (۶)

د فتح مکه په موقع باندې د قبيله خزاعه جهنمدا د هغه په لاس کښ وه. (۷) په جنگ صفین
 کښ ئې د یو طرف نه هم شرکت اونکړو. (۸)

اهل بصره ته د دین بنودلو دپاره سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ هغه بصری ته لیږلي وو. (۹)
 امام حسن بصری رضی اللہ عنہ به قسم خوړلو سره فرمائیل چه بصری ته د اهل بصره دپاره د سیدنا
 عمران بن حصین رضی اللہ عنہ نه غوره سړي بل نه دي راغلي. (۱۰)

محمد بن سیرین رضی اللہ عنہ فرمائی «افضل من نزل البصرة من الصحابة عمران وابوبكر» (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۲۰، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶

(۲) د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۲۰، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶، سير اعلام
 النبلاء ج ۲ ص ۵۰۸، الاستيعاب بهامش الاصابة، ج ۳ ص ۲۲، الاصابة ج ۳ ص ۲۶، الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۷۸

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۹، سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۸، الاصابة ج ۳ ص ۲۶

(۴) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۰، الاستيعاب بهامش الاصابة، ج ۳ ص ۲۲، خلاصة الخرجي ص ۲۹۵، تقريب
 التهذيب ج ۱ ص ۷۵۰

(۵) الاصابة ج ۳ ص ۲۷

(۶) تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶، سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۸، الاصابة ج ۳ ص ۲۶، تذكرة الحفاظ ج ۱
 ص ۲۹، الكاشف ج ۲ ص ۳۳۵، خلاصة الخرجي ص ۲۹۵، عمدة القاري ج ۴ ص ۲۶

(۷) الاصابة ج ۳ ص ۲۶، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶

(۸) خلاصة الخرجي ص ۲۹۵، تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۰، سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۹

(۹) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۰، سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۹، الكاشف ج ۲ ص ۳۳۵، الاصابة ج ۳ ص
 ۲۷، الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۹، عمدة القاري ج ۴ ص ۲۶

(۱۰) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۲۹، سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۸، تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۳۲۱

(۱۱) الاصابة ج ۳ ص ۲۷، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۳ ص ۲۲، تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶، التاريخ
 الكبير ج ۶ ص ۴۰۸

چه د صحابه کرام رضی الله عنهم نه په بصره کښ اقامت کونکو کش د ټولو نه افضل عمران بن حصین او ابوبکر رضی الله عنهما وو

سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه فرمائی چه د هغه وخت نه چه ما د رسول الله ﷺ په لاس باندې بیعت کړې دې د هغې نه پس ما په ښی لاس باندې د حیا او غیرت د وجې نه، خپله شرمگاه نه ده مس کړې (۱)

د هغه د مسندات تعداد یو سل اتیا (۱۸۰) دې (۲) چه د هغې نه په ښو احادیثو باندې د شیخینو اتفاق دې، او د څلورو احادیثو په تخریج کښ امام بخاری او په ښه احادیثو کښ امام مسلم منفرد دې (۳) انمه سته د هغه روایات ذکر کړې دی (۴) ابن منده د هغه د وفات کال ۵۳ هجری ذکر کړې دې (۵)

خو د حافظ ابن حجر، حافظ ذهبی، علامه خزرجی، محقق عینی، حافظ مزی، محمد بن سعد، ابن عبدالبر او ابن القیسرانی رضی الله عنهم په شان محققینو او جمہور محدثینو رائی دا ده چه په ۵۲ هجری کښ ئې د سیدنا امیر معاویه رضی الله عنه په دور خلافت کښ په بصره کښ وفات او شو (۶) رضی الله عنه وعنهم اجمعین

شرح حدیث: حدیث لیلۃ التعریس: په حدیث الباب کښ چه د کومې واقعې ذکر دې په کومه شپه چه راپښه شوه هغې ته لیلۃ التعریس وئیلې شی او دې حدیث ته د لیلۃ التعریس والحدیث وائی تعریس وئیلې شی د شپې په اخر کښ نزول کولو او پراو اچولو ته (۷)

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۹

(۲) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۱۱ عمدة القاری ج ۴ ص ۲۶

علامه صفی الدین احمد بن عبد الله الخزرجی د هغه د روایاتو تعداد یو سل دیرش ذکر کړې دې (خلاصة تهذيب التهذيب الکمال ص ۲۹۵)

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۱۲. علامه خزرجی رضی الله عنه د متفق علیه روایاتو تعداد اته ذکر کړې دې (خلاصة الخزرجی ص ۲۹۵)

(۴) تهذيب الکمال ج ۲۲ ص ۳۲۱

(۵) الاصابة ج ۳ ص ۲۷. تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶

(۶) تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۲۹. سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۹. الکاشف ج ۲ ص ۳۳۵. الاصابة ج ۳ ص ۲۷. الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۷ ص ۱۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۶. تهذيب التهذيب ج ۸ ص ۱۲۶. تهذيب الکمال ج ۲۲ ص ۳۲۱. تفریب التفریب ج ۱ ص ۷۵۰. خلاصة تهذيب التهذيب الکمال ص ۲۹۵.

(۷) په دې کښ یو قول دا هم دې چه تعریس په اوله شپه کښ نزول کولو ته وئیلې شی او یو قول دا هم دې چه د آرام په ځانې کښ پراو اچولو ته وئیلې شی. که د شپې وخت وی او که د ورځې وی خو اولنې قول زیات مشهور دې. یعنی د سفر دوران کښ د شپې په آخری حصه کښ په یو ځانې کښ پراو اچول. لږ ساعت آرام کولو سره بیا سفر شروع کول

سید محمد مرتضی زبیدری لیکي: وأغرس القوم فی السَّفر: نَزَلُوا.....[بقیه بر صفحه آئنده...]

چونکه رسول الله ﷺ او صحابه کرام رضی الله عنہم د شپې په اخره کښ پر او اچولې وو په دې وجه دې ته ليله التعرّيس ونيلې شی (۱)

قوله: كُنَّا فِي سَفَرٍ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَوْنٍ بِهِ يُوَسِّفُ كُنْزَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ

سره وو

د مذکوره سفر په تعيين کښ اختلاف: دلته د دې سفر هيڅ تعيين نشته چه دا کوم سفر وو، د دې په تعيين کښ ډير اختلاف دې. پس په مسلم کښ د سيدنا ابوهريره رضی الله عنه په حديث کښ دې: (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- جَاءَ قَوْمًا مِنْ غَزْوَةِ حَيْبَرَ سَارَ لَيْلَهُ حَقًّا إِذَا أَدْرَكَهُ الْكَمَرُ عَرَسَ)

کذا ابْنُ ابْنِ مَاجَةَ، وَرَوَايَةُ لَابِي دَاوُدَ.

د دې نه معلومېږي چه دا واقعه د غزوه خيبر نه د واپس کيدو ده.

په صحيحين او ابوداؤد کښ د سيدنا عمران او ابو قتاده رضی الله عنهما په روايت کښ دې (كُنَّا فِي سَفَرٍ) په ابهام سره، او هم دغه شان د ابوداؤد په روايت کښ د عمرو بن اميه الضمري په روايت کښ هم دې. (۲)

په ابوداؤد او مسلم کښ د سيدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په روايت کښ دې: (أَقْبَلْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- رَمَنْ الْحَدِيثِيَّةِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- مَنْ يَكُونُنَا؟ فَقَالَ بِلَالٌ أَنَا الْخ) (۳) د دې روايت نه معلومېږي چه دا واقعه د حديبيه د زمانې ده.

په موطاء امام مالك رحمه الله کښ د زيد بن اسلم يو مرسل روايت دې: (عَرَسَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- لَيْلَةَ بِطَرِيقِ مَكَّةَ وَكُلَّ بِلَالٌ أَنْ يُوَقِّظَهُمْ لِلصَّلَاةِ) (۴)

بقية از گذشته ۱. فی آخر اللَّیْلِ للاستراحة ، ثُمَّ أَنَاخُوا وَنَامُوا نَوْمَةً خَفِيفَةً ، ثُمَّ سَارُوا مَعَ انْفِجَارِ الصُّبْحِ سَائِرِينَ . كَعَرَسُوا تَغْرِيسًا ، وَهَذَا أَكْثَرُ . وَأَعْرَسُوا لُغَةً قَلِيلَةً ... وَقِيلَ : التَّغْرِيسُ : أَنْ يَسِيرَ النَّهَارَ كُلَّهُ وَيَنْزِلَ أَوَّلَ اللَّيْلِ . وَقِيلَ : هُوَ النُّزُولُ فِي الْمَعْقَدِ . أَيْ حِينَ كَانَ مِنْ لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ . (تاج العروس فصل العين من باب السين ج ۴ ص ۱۸۹، كذا في لسان العرب، مادة عَرَسَ ج ۹ ص ۱۳۲)

وذكر ابن الأثير : كَانَ (ﷺ) إِذَا عَرَسَ بَلِيلَ تَوَسَّدَ لَبَنَةً وَإِذَا عَرَسَ عِنْدَ الصُّبْحِ نَصَبَ سَاعِدَهُ نَصْبًا وَوَضَعَ رَأْسَهُ عَلَى كَفِّهِ [التَّغْرِيسُ : نُزُولُ الْمَسَافِرِ آخِرَ اللَّيْلِ نَزْلَةً لِلنَّوْمِ وَالِاسْتِرَاحَةِ يُقَالُ مِنْهُ : عَرَسَ يَعْرِسُ تَغْرِيسًا . وَيُقَالُ فِيهِ : أَعْرَسَ . (النهاية في غريب الحديث والأثر مادة : عَرَسَ، ج ۲ ص ۱۸۱، كذا في معجم الصحاح للجوهري ص ۶۸۹)

(۱) تقرير بخاری ج ۲ ص ۱۱۳، مسلم کتاب المساجد ومواضع الصلاة باب قضاء الصلاة الفائتة واستحباب تعجيل قضائها رقم (۶۸۰) واوزالمسالك (۳۱۶۱)

(۲) انظر: ابوداؤد رقم ۴۳۵، ۴۴۲ واوزالمسالك ج ۱ ص ۳۱۶

(۳) ابوداؤد، کتاب الصلاة، باب فیمن نام عن صلاة او نسيها، رقم ۴۴۵

(۴) الموطاء، کتاب وقوت الصلاة، باب النوم عن الصلاة رقم ۲۶، ج ۱ ص ۱۴

په مصنف عبد الرزاق کښ د امام عطاء بن یسار رحمۃ اللہ علیہ مرسل روایت او په دلائل النبوة د امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ کښ د عقبه (۱) بن عامر رحمۃ اللہ علیہ او په طبرانی کښ د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما د روایت نه معلومیږي چه دا واقعه د تبوک په لاره کښ پېښه شوې وه. (۲) د ابوداؤد د روایت نه معلومیږي چه دا واقعه د غزوه جیش الامراء په موقع باندې پېښه شوې وه (۳)

خو ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ دا خبره رد کړې ده، هغه فرماني چه غزوه جیش الامراء خو د غزوه موته نوه دي او رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په هغې کښ بالکل شریک شوي نه دي، هم دي ته سرية الامراء هم ونيلي شي. ځکه چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمانيلي وو چه د لښکر امیر زید بن حارثه رضی اللہ عنہ دي، که هغه شهید کړي شي نو جعفر بن ابی طالب به امیر وي، که هغه شهید شي نو عبدالله بن رواحه به امیر وي او که هغه هم شهید شي نو مسلمانان چه څوک غواړي هغه دي ځانله امیر مقرر کړي پس دا درې واړه امیران د یو بل نه پس شریک شو، د دي نه روستو سیدنا خالد بن ولید رضی اللہ عنہ په اتفاق رائي سره امیر مقرر شو

بیرحال ابن عبدالبر د دي نه مراد غزوه جیش الامراء مراد اخستلو ته وهم ونيلي دي. (۴)
خو کیدي شي چه د غزوه جیش الامراء نه مراد غزوه خیبر وي، په دي وجه خیبر چه کله فتح شو نو په دي موقع باندې مختلف امراء قتل کړي شو. (۵)

واقعه ليله التعریس یوه وه یا متعدده؟ په دي پاره کښ د علماء کرامو اختلاف دي چه دا واقعه یو کرت پېښه شوې ده یا ډیر کرته؟ پس د جمهورو رائي دا ده چه دا واقعه یوه ده، خو په واقعات او روایاتو کښ اختلاف دومره سخت دي چه دي ته یوه ونيل ډیر گران دي. په دي وجه د محققینو رائي دا ده چه دا واقعه کم از کم دوه کرته پېښه شوې ده او بعض وائي چه درې

(۱) اردو نسخه کښ په غلطی سره عتبه لیکلې شوې دي او په دلائل النبوة کښ عقبه بن عامر رضی اللہ عنہ دي.
(۲) کذا فی عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷. وفتح الباری ج ۱ ص ۴۴۸. واوز المسالك ج ۱ ص ۳۱۶. ولفظه فی حدیث: عقبه بن عامر الجهني رضی الله عنه: خرجنا مع رسول الله فی غزوة تبوک فاسترقد رسول الله فلما كان منها علی ليلة فلم يستيقظ حتی كانت الشمس قيد رمح قال ألم أقل لك يا بلال أكلا لنا الفجر.....
(دلائل النبوة للبيهقي، باب ما روي فی خطبته صلى الله عليه وسلم بتبوك ج ۵ ص ۲۴۱)

(۳) ولفظه: (نا خالد بن سمر قال قدم علينا عبد الله بن رباح الأنصاري من المدينة وكانت الأنصار تُفقيهه - فحدثنا قال حدثني أبو قتادة الأنصاري فإرسى رسول الله صلى الله عليه وسلم - قال بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم - جيش الأتراء بهذه القصة. قال فلم نوقفنا إلا الشمس طالعة. (رقم: ۴۳۶)

(۴) فتح المالك بتبويب التمهيد لابن عبد البر. كتاب وفوت الصلاة. باب النوم عن الصلاة. باب مرسل زید بن اسلم. ج ۱ ص ۱۸۶، ۱۸۷

(۵) وقال الحافظ بعد ذكر رواية أبي داؤد: وتعقبه بن عبد البر بأن غزوة جيش الأمراء هي غزوة مؤتة ولم يشهدا النبي صلى الله عليه وسلم وهو كما قال لكن يحتمل أن يكون المراد بغزوة جيش الأمراء غزوة أخرى غير غزوة مؤتة. (فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۸، ۴۴۹)

کرته پېښه شوې ده. (۱)

پس حافظ ابو محمد اصیلی په جزم سره دا واقعہ یو بللې د هو خو قاضی عیاض د هغه تعقب کولو سره فرمائی چې دا قصه یوه کیدې نه شی، ځکه چې هم دا قصه د سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه په حدیث کښ هم ده او د سیدنا ابوقتاده رضی الله عنه په روایت کښ هم او په دواړو کښ ډیر مغایرت دې، لهذا دې ته یو وئیل بالکل هم صحیح نه دی. (۲)

حافظ ابن حجر او علامه عینی د قاضی عیاض رحمتهما د رائي سره اتفاق کړې دې او وجوه مغایرت بیانولو سره فرمائی چې د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه په قصه کښ سیدنا ابوبکر صدیق او عمر فاروق رضی الله عنهما نشته، او د سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه په حدیث کښ دی چې سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر رضی الله عنهما هم په دې موقع باندې د رسول الله صلی الله علیه و آله سره وو، لکه چې په حدیث الباب کښ وړاندې راځي.

هم دغه شان د سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه په دې قصه کښ دی چې د ټولو نه اول سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنه بیدار شو او رسول الله صلی الله علیه و آله د سیدنا عمر رضی الله عنه په تکبیر سره بیدار شوو او د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه په قصه کښ دی چې د ټولو نه اول رسول الله صلی الله علیه و آله بیدار شو. د دې نه علاوه د دواړو حضراتو په روایات کښ نور هم وجوه مغایرت موندلې شی، په دې وجه دا یوه قصه نه شی منلې کیدې. (۳)

د اتحاد قصه د قائلینو د طرف نه یو دلیل دا پیش کولې شی چې د مسلم په روایت کښ دی چې سیدنا عبدالله بن رباح کوم چې د ابو قتاده رضی الله عنه نه دا قصه روایت کوی هغه (عبدالله بن رباح) وائی چې ما په مسجد جامع کښ دا قصه بیانوله او عمران بن حصین رضی الله عنه دا قصه زما نه اوریدله، نو هغه ماته اووې چې اې ځوانه! ښه په غور او فکر سره دا حدیث بیانوه، ځکه چې زه هم په دې شپه باندې دې قصه کښ حاضر اوم، نو عبدالله بن رباح او فرمائل چې بیا ته په دې قصه باندې زما نه زیات علم لرې. (۴)

عبدالله بن رباح د سیدنا عمران رضی الله عنه د حاضریدو انکار نه دې کړې، د دې نه معلومیږي چې د سیدنا ابو قتاده او سیدنا عمران رضی الله عنهما قصه یوه ده. (۵) خو د قائلین تعدد د طرف نه دا جواب ورکړې کیدې شی چې دا ممکنه ده چې سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه په دواړو قصو کښ حاضر وی او په هغوی کښ یو یوه قصه بیان کړه او عبدالله بن رباح بله قصه بیان کړه. (۶)

(۱) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹ و عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، انوار المحمود علی سنن ابی داؤد ج ۱ ص ۱۸۹، اوجز المسالك ج ۱ ص ۳۱۶، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۳۳

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹ و عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸

(۴) مسلم، کتاب المساجد ومواضع الصلاة، رقم ۶۸۱

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹

(۶) پورته حواله

د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ رانی^۱ امام نووی رحمۃ اللہ علیہ د تعدد قصه قائل دی او هغه فرمائی چه دا قصه دوه کرته پینه شوې ده (۱)

د ابوبکر بن العربی رحمۃ اللہ علیہ رانی قاضی ابوبکر بن العربی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دا قصه درې کرته پینه شوې ده

اول کړت هغه ده کومه چه د ابو قتاده رضی اللہ عنہ په روایت کښ ذکر ده، په هغې کښ ابوبکر او عمر رضی اللہ عنہما موجود نه وو

او دویم کړت هغه ده کومه چه د عمران بن حصین رضی اللہ عنہ په حدیث کښ ذکر ده چه په هغې کښ ابوبکر او عمر رضی اللہ عنہما موجود وو.

او دریمه قصه هغه ده چه په هغې کښ د ابوبکر او بلال رضی اللہ عنہما ذکر دي. (۱)

د ابن عبد البر رانی او په ټولو روایاتو کښ تطبیق د ابو عمر ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ رانی دا ده چه دا واقعه یو کړت پینه شوې ده، په دې وجه چه په روایاتو کښ کوم د مختلف مواطن ذکر راغلي دي، هغه په یوه قصه باندې د محمول کولو او په هغې کښ د جمع او تطبیق صورت هغوی اختیار کړې دي. پس هغه فرمائی:

د بعض روایاتو نه معلومیږي چه دا واقعه د خیبر نه په واپسې باندې راپینه شوه، لکه چه ابن شهاب زهري د سعید بن المسیب نه نقل کړی دی په دې سلسله کښ په راغلي روایاتو کښ دا د ټولو نه قوی روایت دي او هم دا صحیح دي.

او د زید بن اسلم په روایت کښ چه د دې خبرې ذکر دي چه دا واقعه د مکې مکرمې په لاره کښ راپینه شوې وه دا د روایت سابقه مخالف نه دي، ځکه چه د مدینې نه د خیبر او مکې لاره نزدې نزدې ده، بلکه بعض وخت قافلې دا دواړه لارې یو جوړولو سره استعمالوی.

د دې نه علاوه که د زید بن اسلم او په دې روایت او د ابن شهاب زهري په روایت کښ تعارض تسلیم هم کړې شی، نو بیا به هم د ابن شهاب زهري روایت ته ترجیح حاصله وی، ځکه چه هغه حدیث مرفوع دي کوم چه د ابوهریره رضی اللہ عنہ نه روایت دي او د زید بن اسلم روایت مرسل روایت دي، لهذا هغه د حدیث مرفوع په مقابله کښ حجت نه دي.

بیا د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ په حدیث کښ دی (من یوظن؟ فقلت انا اوظنکم) چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم تپوس او کړو چه څوک به مونږ د سحر د مانځه دپاره بیدار اوساتی؟ نو ابن مسعود رضی اللہ عنہ عرض او کړو چه زه به مو بیدار کړم او د نورو روایاتو نه معلومیږي چه د بیدارولو ذمه داری د سیدنا بلال رضی اللہ عنہ وه، د دې نه معلومیږي چه دا قصې جدا جدا دی.

ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ د دې جواب ورکولو او په دې کښ تطبیق کولو سره فرمائی چه په حدیث د ابن مسعود رضی اللہ عنہ کښ صرف دومره دی چه هغه عرض او کړو چه زه په د سحر دپاره تاسو بیدار کړم، په هغې کښ دا نشته چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم هم هغه په دې خبره باندې مامور کړو چه ته مونږ

(۱) فقال: واختلفوا هل كان هذا النوم مرة او مرتين، وظاهر الاحاديث مرتان. (شرح النووي ج ۵ ص ۱۸۸)

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، اوجز المسالك ج ۱ ص ۳۱۶، ۳۱۷

د سحر د مانځه دپاره بیدار کړه، لهذا ممکنه ده چه رسول الله ﷺ د هغه په ځانې دا خدمت سیدنا بلال رضی الله عنه ته سپارلی وی.

بیا د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په روایت کښ دی چه دا واقعه د حدیبیه د زمانې ده، په دې کښ او خیبر و الاروایت کښ هیڅ تعارض نشته، ځکه چه د دواړو زمانه نژدې نژدې ده او په یو کال کښ دا واقعات راپېښ شوې دی، ځکه چه د حدیبیه نه په واپسې باندې د خیبر واقعه پېښه شوې وه. چه رسول الله ﷺ حدیبیه ته لاړو، په هغه موقع باندې دا آیتونه نازل شو ﴿وعدکم الله مغنم کثیرة﴾ (۱) چه په هغې کښ د فتح خیبر زیرې وو، پس د حدیبیه نه په واپسې باندې د خیبر واقعه راپېښه شوه. هم په دې وجه د خیبر غنیمتونه رسول الله ﷺ په اهل حدیبیه کښ تقسیم کړل. لهذا د حدیبیه او خیبر و الاروایاتو کښ هم څه تعارض نشته.

او خالد بن سمیر د عبدالله بن رباح نه، هغه د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه نه هم دا حدیث روایت کړې دې. چه په هغې کښ د دې خبرې ذکر دې چه دا واقعه د غزوه جیش الامراء په موقع باندې پېښه شوې وه. دا وهم دې او د ټولو حضراتو په نزد غلط دې، ځکه چه غزوه جیش الامراء دا غزوه موته ده او غزوه موته یوه سریه وه چه په هغې کښ رسول الله ﷺ شرکت نه وو فرمائیلېو بلکه سیدنا زید بن حارثه رضی الله عنه امیر مقرر کړې وو او وې فرمائیل چه د هغه د شهادت نه روستو دې سیدنا جعفر بن ابی طالب رضی الله عنه او د هغه نه پس دې سیدنا عبدالله بن رواحه رضی الله عنه امیر شی.

د دې نه علاوه د عبدالله بن رباح نه د خالد بن سمیر نه علاوه ثابت البنانی او سلیمان التیمی دې روایت ذکر کړې دې، کوم چه د خالد بن سمیر د روایت نه مختلف دې او د محدثین کرام په نزد د خالد بن سمیر د روایت په مقابله کښ هم هغه صحیح دی.

لهذا د جیش الامراء و الاروایت صحیح نه دې، او نه د هغې په ذریعه په روایاتو کښ د تعارض ثبوت صحیح دې.

او د عطاء بن یسار په روایت کښ د غزوه تبوک ذکر دې چه دا واقعه په تبوک کښ پېښه شوې وه. نو هغه روایت صحیح نه دې، ځکه چه نور مسند او صحیح روایات د هغې خلاف دی د دې نه علاوه د عطاء بن یسار هغه روایت مرسل دې، لکه چه امام عبدالرزاق په خپل مصنف کښ په دې الفاظو سره ذکر کړې دې

﴿عن ابن جریج: قال الحسن بن سعد بن ابراهیم عن عطاء بن یسار: انها غزوة تبوک وان النبی ﷺ امر بلالا، فاذن فی مضجعه ذلک بالاولی، ثم مشوا قیلا، ثم اقام فصلوا الصبح﴾ (۲)

(۱) الفتح: ۲۰

(۲) فتح المالك بتویب ابن عبدالبر، کتاب وقوت الصلاة ج ۱ ص ۱۸۷
اقول: هکذا ذکره ابن عبدالبر، وکذا ذکر الحافظ فی الفتح والعینی فی العمدة عن عطاء بن یسار مرسل، انها فی غزوة تبوک، ونسبها الی المصنف للام عبد الرزاق. .... [بقیه بر صفحه آئنده...]

لهذا د مسند روایاتو په مقابلې کښ هغه حجت نه دې (۱)
دا د ابو عمر بن عبدالبر رحمته الله رانې او تحقیق وو چه په هغې کښ هغوی د لیلة التعریس په
مختلف روایاتو کښ د تطبیق کولو او د هغې د یوې قصې ثابتولو کوشش کړې دې
خو ظاهره دا ده چه په دې کښ هغه د حد درجه تکلف نه کار اخستلې دې، ځکه چه دلته د
حدیثیه ذکر دې بل طرف ته د خیبر، دلته د مکې ذکر دې هلته د تبوک، دا ټول یو ځانې څنګه
جمع کیدې شی، په دې وجه محققین حضراتو داپه تکلف باندې مېنې ګنړلو سره رد کړې دې.
پس حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «وحاول بن عبد البر الجمع بينهما بأن زمان رجوعهم من خیبر قریب
من زمان رجوعهم من الحديبية وأن اسم طريق مكة يصدق عليهما ولا يخفى ما فيه من التكلف ورواية عبد
الرزاق بتعيين غزوة تبوك ترد عليه» (۲)

علامه عینی رحمته الله د ابن عبدالبر ذکر شوي تطبیق ذکر کولو نه پس فرمائی: «وفیه تعسف علی
أن رواية عبد الرزاق بتعيين غزوة تبوك يرد عليه» (۲)

علامه زرقانی رحمته الله د ذکر شوي تطبیق ذکر کولو نه پس فرمائی: «ولا يخفى تكلفه، ورواية غزوة
تبوك ترد عليه» (۱)

د دې ټولو محققینو په نزد د ابن عبدالبر رحمته الله دې واقعي ته یوه وئیل صحیح نه دی، ځکه چه
په کوم روایت کښ د غزوه تبوک ذکر دې، هغه خاص طور سره ددې قصې د یوکیدو ترديد کوی.

بقیه از گذشته: ۱. ولم اجد في ذلك، وانما ذكر الامام عبدالرزاق روايتين عن عطاء: ففي الاولى منها:
عبد الرزاق عن بن جريج قال أخبرني عطاء أن النبي بينا هو في بعض أسفاره فصار ليلتهم حتى إذا كان من
آخر الليل نزلوا للتعريس فقال النبي صلى الله عليه وسلم من يوقظنا للصبح فقال بلال أنا فتوسد بلال ذراع
ناقته فلم يستيقظوا حتى طلعت الشمس فقام النبي صلى الله عليه وسلم فتوضأ فركع ركعتين في معرسة ثم
سار ساعة ثم صلى الصبح فقلت لعطاء أي سفر هو قال لا أدري. (كتاب الصلاة، باب من نسي صلاة أو نام
عنها، رقم ۲۲۴۲، ج ۱ ص ۴۳۲) ففیه لم یعین السفر ابتداء، وحين سئل عنه فاعتذر عن تعيينه.
وفي الاخرى منهما: عبد الرزاق عن بن جريج قال أخبرني سعد بن إبراهيم عن عطاء بن يسار قال قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يستيقظ إلا لحر الشمس فصار حتى جاز الوادي وقال لا نصلی حيث
أنسانا الشيطان قال فصلی ركعتين وأمر بلالا فأذن وأقام فصلی. (رقم: ۲۲۴۳، ج ۱ ص ۴۳۲)
وليس فيه كذلك ذكر تبوك، ويمكن أن تكون هذه الرواية مذكورة في غير هذا الموضع، لذلك جزم ابن
عبد البر والحافظ ابن حجر والعلامة عيني بنسبتها اليه. والله اعلم

(۱) فتح المالک بنویب ابن عبدالبر، کتاب وقوت الصلاة ج ۱ ص ۱۸۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹

(۱) عمدة القاری ج ۱ ص ۲۸

(۱) شرح الزرقانی ج ۱ ص ۳۳

د دې نه علاوه محققين حضرات په تعدد قصه باندې يو استدلال دا هم کوی چه په دې قصه کښ د شپې د نگراني کولو او د سحر د مانځه دپاره د بيدارولو ذمه داری په مختلف رواياتو کښ د مختلف حضراتو په نوم باندې ذکر کړې شوې ده.

پس د مسلم په روايت کښ د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه په روايت کښ دی : ﴿ وقال لبلال : اكلنا

الليل ﴾^(۱) چه د دې نه معلومېږي چه دا ذمه داری سيدنا بلال رضي الله عنه ته سپارلې شوې وه.

په طبراني کښ د سيدنا عمرو بن اميه الضمري رضي الله عنه په حديث کښ دا قصه د سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه د قصې په شان بيان کړې شوې ده، په هغې کښ دی چه د سحر د بيدارولو ذمه داری د ذومخبر ^(۱) حبشي رضي الله عنه وه. اصل روايت په ابوداؤد کښ دې^(۲).

ابن جبان په خپل صحيح کښ د سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه روايت ذکر کړې دې، چه د هغې نه معلومېږي چه سحر د بيداريدو ذمه داری د سيدنا ابن مسعود رضي الله عنه وه.^(۳)

دا ټول روايات په صراحت سره په تعدد قصه باندې دلالت کوی، لهذا صحيح او راجحه دا ده چه دا قصه متعدد کړت پيښه شوې ده.^(۴)

قوله: وَإِنَّا أَسْرَيْنَا: او مونږ د شپې روان وو.

په بعض نسخو کښ د «اسرينا» په ځانې «سرينا» راغلې دې.^(۵)

اسري، اسراء، د باب افعال نه او سري، يسري، سري، وسريه وسريه، د باب ضرب نه ناقص يائي استعمالېږي، د دواړو معنی يوه ده، يعنی د شپې په يوه حصه کښ سفر کول.^(۶)

^(۱) مسلم، كتاب الساجد مواضع الصلاة، باب قضاء الصلاة الفائتة واستحباب تعجيل قضائها. رقم ۶۸۰

^(۲) مخبر: وهو بكسر الميم وسكون الخاء المعجمة وفتح الموحدة. (فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، وبذل المجهود ج ۳ ص ۱۵۱)

^(۳) ابوداؤد، كتاب الصلاة، باب فيمن نام عن صلاة او نسيها، رقم ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵. كذا في فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹
^(۴) ونصه: عن عبد الله بن مسعود قال: سرنا ذات ليلة مع رسول الله ﷺ. قلنا: يا رسول الله! لو امسنا الارض. فنمنا ورعت ركائبنا؟ قال: فمن يحرسنا؟ قال: قلت انا! فغلبتني عيني. قلم يوقطني الا وقد طلعت الشمس. ولم يستيقظ رسول الله ﷺ الا بكلامنا. قال: فامر بلالا فاذن ثم اقام فصلى بنا. (الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان، كتاب الصلاة، ذكر البيان بان هذه الصلاة التي وصفناها صلاها صلى الله عليه وسلم بعد ما ذهب وقتها باذان واقامة، رقم ۱۵۷۸، ج ۴ ص ۵۶)

^(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹

^(۶) شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۲۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷

^(۷) قال العلامة ابن منظور: والسري: سير الليل عامته، وقيل: السري سير الليل كله، تذكره العرب وتؤنثه، قال: ولم يعرف اللحياني الا التانيث .... وقد سري سري وسرية وسرية فهو سار ..... وسريت بري وسري وأسريت بمعنى إذا سرت ليلاً ..... وجاء القرآن العزيز بهما جميعاً ..... وفي التنازل العزيز سبحانه الذي أسرى بعبده ليلاً وفيه أيضاً والليل إذا يسر فنزل القرآن العزيز باللغتين. .... [بقية برصفحه آتنده...]

د دې يوه معنی ټوله شپه د منزل کولو هم نقل کړې شوې ده، خو د حديث الباب نه د هغې ترديد کيږي، ځکه چه په دې کښ دا صيغه استعمال شوې ده، او حال دا چه صحابه کرام رضي الله عنهم ټوله شپه نه سفر نه وو کړې (۱)

دا ذکر شوې صيغه د ذکر شوې دواړو بابونو نه په قران کریم کښ مستعمل ده.

قوله: حَتَّىٰ كُنَّا فِي آخِرِ اللَّيْلِ وَقَعْنَا وَقْعَةً: تردې چه مونږ د شپې په اخري حصه کښ وو چه ايساريدو سره اوده شو.

دلته د شپې په اخري حصه کښ د نزول ذکر دې خو د دې سبب نه دې ذکر شوې، او د ابو قتاده رضي الله عنه په حديث کښ نې سبب ذکر دې هغه دا چه اوس ايساريدو سره پړاؤ اچول پکار دی، په دې موقع باندې رسول الله ﷺ فرمايلې وو چه زه ويرېږم چه چرته تاسو اوده شئ او مونږ فوت نه شئ، نو سيدنا بلال رضي الله عنه او فرمايل چه زه به هغوی بيداروم. (۲)

قوله: وَلَا وَقْعَةً أَحْلَىٰ عِنْدَ الْمُسَافِرِ مِنْهَا: د مسافر دپاره د شپې د اخري حصې د خوب نه زيات يو څيز هم خوږ نه وی.

چونکه د شپې ډيره حصه تلې وو، ستړې شوې وو، اوس پړاؤ اچولو سره داسې پريوتل چه د دې پريوتلو نه زيات خوږ څيز د مسافر دپاره بل يو هم نشته، لکه چه شاعر وائي: (واحلى الكرى عند الصباح يطيب) يعنى د ټولو نه خوږ او مزیدار خوب هغه دې کوم چه د سحر وخت ته نژدې وی.

(۳) د نفی جنس دپاره ده. (وقعة) نې اسم دې، (احلى) نې صفت دې او خبر محذوف دې، يعنى (کائنة) وغيره.

دويم احتمال دا دې چه (وقعة) د لاسم اومنلې شى او (احلى) نې خبر اومنلې شى، په دې صورت کښ به خبر محذوف نه وی. (۴)

قوله: وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ اسْتَيْقَظَ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ ثُمَّ فُلَانٌ: او د ټولو نه اول چه راويځ شو هغه فلانې سړې وو، بيا فلانې او بيا فلانې.

بقیه از گذشته [وقال ابو عبيد عن اصحابه : سريت بالليل واسريت، فجاء باللفتين. (لسان العرب، مادة سري: ج ۶ ص ۲۵۲)

وذكر نحوه الجوهرى فى الصحاح ص: ۴۸۶. وقال ابن الاثير: يقال سرى يسرى واسرى يسرى اسراء لفنان. (النهاية فى غريب الحديث والاثر ج ۱ ص ۷۷۵)

(۱) فتح البارى ج ۱ ص ۴۴۹. عمدة القارى ج ۴ ص ۲۷

(۲) فتح البارى ج ۱ ص ۴۴۹

(۳) عمدة القارى ج ۴ ص ۲۷. ارشاد السارى ج ۱ ص ۵۹۰. شرح الكرمانى ج ۳ ص ۲۲۳، ۲۲۴

(اول) مضاف دې د خپل مابعد طرف ته، د (کان) د خبر مقدم کیدو د وجې نه منصوب دې او (فلان) مرفوع دې، د (کان) اسم مؤخر دې (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا یو صورت د دې په ترکیب کښ ذکر کړې دې (۲)
او علامه عینی او علامه قسطلانی د دې جملې په ترکیب کښ دوه احتمالات ذکر کړې دي.
اول صورت خو هم دغه کوم چه حافظ صاحب ذکر کړې دې، په دې صورت کښ به (کان)
ناقصه وی

دویم صورت دا دې چه (کان) تامه وی، کومه چه د خبر نه مستغنی وی، او د (وجد) وغیره
په معنی کښ وی، په دې صورت کښ به (اول) مرفوع وی د (کان) د اسم کیدو د وجې نه او
د هغې نه روستوبه (فلان) مرفوع وی د (اول) د بدل کیدو د وجې نه (۳)
بیا علامه زرکشی په لفظ د (من استیقف) کښ لفظ (من) ته نکره موصوف ونیلې دې او
وړاندې جمله د (استیقف) دپاره صفت دې. او (اول) به هم په دې صورت کښ نکره وی،
خکه چه مضاف الی النکره هم نکره وی اوس به تقدیر داسې وی: (وکان اول رجل استیقف)
خو علامه دامینې فرمائی چه د (من) موصوفه کیدل متعین نه دی، راگر چه دا احتمال هم
دې، خکه چه (من) موصوله هم کیدې شی او تقدیر به داسې وی وکان اول الذین استیقفوا...
او لفظ (من) نه مراد اگر چه جمع ده، خو چونکه هغه لفظا مفرد دې په دې وجه د لفظ
رعايت کولو سره د هغه طرف ته د مفرد ضمیر (استیقف) واپس کړې شو (۴)

قوله: ثم فلان، ثم فلان: دا عطف الجملة علی الجملة هم کیدې شی او عطف المفرد
علی المفرد هم. په اول صورت کښ به تقدیر داسې وی (وکان اول من استیقف فلان، ثم استیقف
فلان، ثم استیقف فلان) او په دویم صورت کښ تقدیر واضح دې، خو غوره دا ده چه دا عطف
الجملة علی الجملة اومنلې شی خکه چه (اول) اسم تفضیل دې او (اولیت) د یو سړی دپاره
کیدلې شی. اوس که دا د عطف المفرد د قبیل نه اومنلې شی نو د دویم (فلان) عطف به په
اول (فلان) باندې وی او څنگه چه اول (فلان) د (کان) اسم دې هم دغه شان به ئې دویم هم

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

(۴) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

اسم وی، په دې وجه (اول) چه څنگه اول خبر دې هم دغه شان به د دویم هم خبر وی. اوس به نې مطلب دا وی چه (وکان اول من استيقظ فلان، ثم اول من استيقظ فلان) پس په دې صورت کښ به اوليت د ټولو دپاره ثابت شی او حال دا چه لفظ د (ثم) په ترتيب مع التراخي باندې دلالت کوي او دا (ترتيب) د دې خبرې منافي دې چه اوليت دې د ټولو دپاره ثابت شی. په دې وجه که دا د عطف الجملة على الجملة د قبيل نه جوړ کړې شی نو دا به غوره وی. ځکه چه په دې صورت کښ به تقدير داسې وی (وکان اول من استيقظ فلان ثم استيقظ فلان) چه د ټولو نه اول فلانې پاسيدو، بيا فلانې پاسيدو. په دې صورت کښ اوليت صرف د يو دپاره دې او د ترتيب معنى هم صحيح صادقېږي.

خو د عطف المفرد على المفرد صورت هم صحيح کيدې شی، که په (من استيقظ) کښ (من) موصوله اومنلې شی او د اوليت نه مراد اوليت اضافي دې، حقیقی نه دې، يعنی د بعضی افرادو په اعتبار سره ورته اوليت حاصل وی، نه د ټولو افرادو په اعتبار سره. مطلب به دا وی چه يو جماعت اول راويخ شو په ترتيب سره، او دا جماعت په ويخيدو کښ د خپل خان نه علاوه په نورو افرادو باندې متقدم وو.

د دې تقدير د صحت دپاره دا قيد لگولې شوې وو چه (من) موصوله اومنلې شی. په دې وجه که (من) موصوفه نکره اومنلې شی، لکه چه د علامه زرکشی رائي ده، نو اوس عطف المفرد على المفرد صحيح نه دې، ځکه چه تقدير به داسې وی: (وکان اول رجل استيقظ فلان) چه د ټولو نه اول چه کوم سړې راويخ شو هغه فلانې وو دا اوليت حقیق دې او د باقی ټول جماعت په مقابله کښ هغه ته اوليت حاصل دې، لهذا (ثم فلان) لره په (فلان) باندې اوس عطف کول صحيح نه دی، ځکه چه اوس د هغه دپاره اوليت باقی پاتې نه شو (۱)

زما حضرت شيخ زید مجددهم رائي دا ده چه په دې صورت کښ هم عطف المفرد على المفرد صحيح کيدې شی او هغه داسې چه د اولنی سړی دپاره اوليت حقیقی مراد کړې شی، لکه چه د عبارت نه متبادر دې او د دویم او دریم دپاره اوليت اضافي اوس به د (وکان اول من استيقظ فلان ثم فلان) مطلب به دا وی چه د ټولو نه وړاندې خو فلانې سړې ويخ شو. هغه ته اوليت حقیقی حاصل دې چه د هغه نه څوک هم مخکښ نه دی. اوس (ثم اول من استيقظ فلان) چه د هغه نه پس چه بيا کوم د ټولو نه اول پاسيدو هغه فلانې وو، يعنی دې دویم ته چه کوم اوليت حاصل دې هغه د باقی اوډه شوې افرادو په اعتبار سره دې او اول د دې نه مستثنی اومنلې شی. او (ثم اول من استيقظ فلان) د دې دواړو نه پس چه بيا څوک د ټولو نه

اول پاسیدو، دلته هم اولیت اضافی دې اولنې او دویم د دې نه مستثنی دې او د باقی اوده

کسانو په نسبت ورته اولیت حاصل دې. والله اعلم

قوله: يُسَمِّيهِمْ أَبُو رَجَاءٍ فَنَسِيَ عَوْفٌ، ثُمَّ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ الرَّابِعُ: ابو رجاء د هغوی ټولو نومونه اخستلې وو خو د عوف الاعرابی نه هیر شوې وو، بیا عمر بن الخطاب رضي الله عنه په پاسیدونکو، کښن څلورم سرې وو.

(يسميه) کښن ضمير منصوب (مستيقظين) ته راجع دې، ای: يسمي المستيقظين. او دا په سابق کښن (اگر چه لفظاً نه دې مذکور خو) معنی مذکور دې ځکه چه (من استيقظ) په دې باندې دلالت کوی، لهذا دا اضمار قبل الذکر نه دې. (۱)

(الرابع) زمونږ په نسخه کښن مرفوع دې، چه دا صفت دې د (عمر) او عمر مرفوع دې حکه چه هغه معطوف دې په مرفوع یعنی (فلان) باندې.

او دا هم جائز ده چه (الرابع) منصوب وی، په دې صورت کښن به دا خبر وی د (کان) مقدر دپاره، تقدير به داسې وی: (ثم كان عمر بن الخطاب الرابع) (۲)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه په بعض نسخو کښن (هو الرابع) راغلې دې. (۲) علامه کرمانی رحمته الله دا ذکر کړې دې او علامه عینی د هغه په حوالې سره نقل کړې دې، خو په دې صورت کښن د دې اعراب او ترکیب دواړو نه دې ذکر کړې. (۱)

په دې صورت کښن به (هو) ضمير فصل وی، کوم چه د امام خليل په نزد حرف دې او د دې هيڅ محل د اعراب نشته، او د بعض حضراتو په نزد هغه اسم دې، خو د دې هيڅ محل د اعراب نشته، ځنگه چه امام اخفش د (مه) او (توال) په باره کښن فرمائی چه دا اسمونه دی او د دې هيڅ محل د اعراب نشته، یا ځنگه چه (الفارب) کښن که الف لام اسمیه او منلې شی نو د دې هيڅ محل د اعراب نشته.

په دې کښن يو دريم قول د بعض حضراتو دې چه دا اسم (ضمير) دې او په محل د رفع کښن مبتدا واقع کيږي.

ضمير فصل چونکه په نعت او خبر کښن فرق او امتياز کوی یعنی په دې خبره باندې دلالت کوی چه د هغې نه روستو خبر دې نه صفت.

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، فتح الباری ج ۱ ص ۴۹

(۳) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷

(۴) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴، وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۷

لهذا اوس که دلتہ (کان) مقدر اومنلې شی نو عبارت به داسې وی (ثم صریح الخطاب هو الرابع) په دې صورت کښ به (الرابع) مرفوع وی، د امام خلیل په نزد خو مبتدا (صریح الخطاب) د خبر کیدو د وجې نه، چه په مینځ کښ (هو) حرف دې د فصل دپاره راغلې دې، چه د هغې هیڅ محل اعراب نشته.

خو د دریم قول مطابق به (الرابع) مرفوع وی د مبتدا ثاني (هو) د خبر کیدو د وجې نه، بیا به دا جمله په محل رفع کښ د مبتدا اول دپاره خبر وی

او که (کان) مقدر اومنلې شی نو بیا د امام خلیل رحمته په نزد به (الرابع) منصوب وی د (کان) د خبر کیدو د وجې نه.

هم دا ترکیب به د دویم قول مطابق هم وی، صرف دومره فرق دې چه د دویم قول مطابق به (هو) اسم وی، خو د هغه به هیڅ محل اعراب نه وی.

د دریم قول مطابق به (الرابع) مرفوع وی، د مبتدا (هو) د خبر کیدو د وجې نه، او دا جمله به په محل د نصب کښ د (کان) خبر وی. (١)

دلته په دې روایت کښ دی چه ابو رجاء العطاردي رحمته د اول ویخ شوو نومونه ذکر کړل، خو د هغه نه روایت کونکي عوف الاعرابي نه هیر شو وړاندې به امام بخاري رحمته دا روایت ذکر کوی په هغې کښ دی (فکان اول من استيقظ من منامه ابوبکر) (٢) د دې روایت مطابق په اولنو ويخيدونکو څلورو کسانو کښ د ټولو نه اول سيدنا ابوبکر صدیق رحمته دې. او په څلورم نمبر

(١) قال في الكافية وشرحه: ويتوسط بين المبتدأ والخبر قبل العوامل " مثل: زيد هو القائم. " وبعدها " أي: بعد العوامل، نحو (كنت أنت الرقيب).

" صيغة مرفوع " ولم يقل ضمير مرفوع لكان الاختلاف في كونه ضميرا.... " يسمي " هذا المرفوع " فضلا " وذلك التوسط " ليفصل " ذلك المرفوع المتوسط " بين كونه " أي: كون الخبر " نعتا وخبرا " فيما يصلح لهما.... " ولا موضع له " أي: للفصل من الإعراب " عند الخليل " لأنه حرف عنده على صيغة الضمير. وعند بعضهم: اسم مبني لا مقتضى فيه للإعراب، ولا عامل، لكن الخليل استبعد إلغاء الاسم، فذهب إلى حرفيته. " وبعض العرب يجعله مبتدأ " (شرح الجامي ص ٢٢١)

وقال الامام جمال الدين ابن هشام الانصاري رحمه الله: (هو) ومرفوعه تكون أسماء وهو الغالب وأحرفا في نحو زيد هو الفاضل إذا أعرب فصلا وقلنا لا موضع له من الإعراب وقيل هي مع القول بذلك أسماء كما قال الأخفش في نحو صه ونزال أسماء لا محل لها وكما في الألف واللام في نحو الضارب إذا قدرناهما إسماء. (مغنى اللبيب عن كتب الاعاريب، تفسير المفردات وذكر احكامها، حرف الهاء، ج ١ ص ٦٦٤ قديمي كتب خانه) وانظر كذلك: (الحواشي الجديدة على الكافية، تحت بحث الضمائر ص ٢٢٠، ايچ ايم سعيد) والنحو الوافي، تحت بحث ضمير الفعل وشروطه ج ١ ص ٢١٩، ٢٢٥)

(٢) انظر: كتاب المناقب، باب علامات النبوة في الاسلام، رقم: ٣٥٧١

باندې سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه دې، لکه چه په حديث الباب کښي دي، اوس د هغوی نه دوه پاتې شو کوم چه ابو رجا شمار کړې وو او د عوف اعرابي نه هير شو. پس حافظ صاحب او بعض حضراتو د رواياتو د سياق نه اندازه لگولو سره د هغه د تعين کولو کوشش کړې دې. پس هغه فرمائي چه په ظاهره کښي په دويم نمبر باندې ويخيدونکې د دې قصې راوی سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه دې، ځکه چه د سياق د ظاهر نه معلومېږي چه هغه د دې مشاهده او کړه او ظاهره ده چه دا د بيداريدو نه پس کيدې شوه.

او په دريم نمبر باندې ويخيدونکې په ظاهره کښي هم هغه انسان کيدې شي کوم چه په دې معين قصه روايت کولو کښي د سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه سره شريك وي، او هغه ذومخبر دې پس د طبراني په يو روايت کښي ذومخبر رضي الله عنه فرمائي: «فما لي قطفني الا حر الشمس على وجهي فنظرت بيننا وشمالا فرعا..... ثم جئت أدنى القوم فأيقظته ثم سألته أصليت فقال لا فأيقظ الناس بعضهم بعضا حتى استيقظ النبي صلى الله عليه وسلم» (۱)

د دې نه په ظاهره کښي معلومېږي چه په دريم نمبر باندې بيداريدونکې ذومخبر رضي الله عنه دې (۱) بيا چه امام بخاري رحمه الله وړاندې د دې روايت تخريج کړې دې چه په هغې کښي د دې خبرې صراحت دې چه د ټولو نه اول سيدنا ابوبکر صديق رضي الله عنه بيدار شو، کماذکرنا، او په مسلم کښي د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه په روايت کښي دي: «فكان رسول الله ﷺ أولهم استيقاظا» (۲) چه د ټولو نه اول بيداريدونکې خپله رسول الله ﷺ وو، د دې نه د محققين حضراتو د دې موقف تائيد کيږي چه دا قصه يوه نه ده بلکه متعدد کرته پيښه شوې ده. (۳)

قوله: وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا نَامَ لَمْ يُوقَظْ حَتَّى يَكُونَ هُوَ يَسْتَيْقِظُ: او رسول الله ﷺ به چه کله آرام فرمائيلو نو هغه به بيدارولې نه شو، تر دې چه خپله به بيدار نه شو. **(يوقظ)** د ياء په ضمي او د قاف په فتح سره د د فعل مضارع واحد مذکر غائب مجهول په صيغې سره دې. او په بعض نسخو کښي **(لم يوقظه)** فعل مضارع معروف جمع متکلم صيغې سره دې او ضمير منصوب رسول الله ﷺ ته راجع دې. يعنی مونږ به رسول الله ﷺ نه بيدارولو. (۴)

(۱) المعجم الاوسط للطبراني، رقم ۴۶۶۲، ج ۵ ص ۵۸، دار الحرمين

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۲

قلت: ولم يرض العلامة العيني بهذا التوجيه فقال بعد نقله وعزوه الى صاحبه: وهذا تصرف بالحدس والتخمين. (عمدة القاری ج ۴ ص ۲۷)

(۳) مسلم، کتاب المساجد ومواضع الصلاة، باب قضاء الصلاة الفائتة واستحباب تعجيل قضائها، رقم ۶۸۰

(۴) التوضيح لشرح الجامع الصحيح، لابن ملقن الشافعي ج ۵ ص ۱۹۹

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

په روایت الباب باندې یوه شبهه او د هغې ازاله : حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ په دې روایت الباب باندې یوه شبهه او د هغې جواب ذکر کړې دې.

شبهه دا ده چه مونږ گورو چه بعض وخت د یو پیر یو مرید د عقیدت د انتها د وجې نه خپل حالت بیانولو سره دا وائی چه د کله نه مې د حضرت سره بیعت کړې دې، بس د تهجد په وخت کښ رانه خپله خوب اوتختی او سترگې مې او غړېږی، او دلته (په روایت کښ) لونی لونی صحابه کرام او خپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سره د تقوی او طهارت د دومره اعلی او اوچت مقام باوجود د سحر د مانځه نه اوده پاتې شو، تهجد خو څه چه فرض هم ترې لاپل. چه کله د یو ادنی ولی په برکت سره یو عامی ته د تهجد توفیق ملاوېږی نو دلته خو د هغه صحابه کرام رضی اللہ عنہم ذکر دې چه د هغوی په باره کښ د امت اجماعی فیصله ده چه د لونی نه لونی ولی هم د یو وړوکی صحابی مقام او مرتبې ته نه شی رسیدلې، نو بیابه د هغوی په باره کښ دا څنگه اونیلې شی چه دوی اوده شو په داسې حال کښ چه د فرض مونځ وخت ترې لاپو او هغوی ته خبر هم اونشو؟

دا او د دې قسم نورو واقعاتو جواب دا دې چه د نبی او رسول وظیفه دا وی چه هغه د تعلیم قولی سره سره د تعلیم فعلی فرائض هم پوره کوی، لهذا د دې (تعلیم فعلی) د وجې نه هغه افعال کوم چه د نبوت د شان خلاف نه وی، هغه د امت د تعلیم دپاره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اخستلې شی، اگر چه هغه زمونږ په نظر کښ واړه او حقیر معلومېږی، لکه په مونځ کښ سهوه کیدل او اوده کیدل وغیره.

خپله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی : **(ان لا انس ولكن انس لاسن)** ^(۱) چه زما نه هیر شی، یا هیر کړې شی، چه هغه کار دامت دپاره سنت یا امر مشروع کړې شی، هم دغه شان د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمان:

^(۱) قد ذكره الامام مالك في موطنه بلفظ يقاربه في المعنى ونصه : عن مالك أنه بلغه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إنني لأنسى أو أنسى لأسن. (الموطأ، كتاب السهو، باب العمل في السهو، رقم ۲، ج ۱ ص ۱۰۰) وقال ابن عبد البر : أما هذا الحديث بهذا اللفظ فلا أعلمه يروى عن النبي صلى الله عليه وسلم بوجه من الوجوه مسندا ولا مقطوعا من غير هذا الوجه والله أعلم وهو أحد الأحاديث الأربعة في الموطأ التي لا توجد في غيره مسندة ولا مرسله والله أعلم. ومعناه صحيح في الأصول وقد مضت آثار في باب نومه عن الصلاة تدل على هذا المعنى نحو قول صلى الله عليه وسلم: "إن الله قبض أرواحنا لتكون سنة لمن بعدهم". وقال صلى الله عليه وسلم: "إنما أنا بشر أنسى كما تنسون". وثبت صلى الله عليه وسلم معلما فما سن لنا اتباعه وقد بلغ ما أمر به ولم يتوفاه الله حتى أكمل دينه سننا وفرائض. (فتح المالك بتبويب التمهيد لابن عبد البر، كتاب السهو، باب العمل في السهو، ج ۲ ص ۲۲۳)

وقال في الاستذكار : فهذا حديث لا يعرف بهذا اللفظ في الموطأ ولا يأتي مسندا بهذا اللفظ بوجه من الوجوه والله أعلم أو أنسى شك من المحدث وأما قوله لأسن فإنه يريد لأسن لأمتي كيف العمل فيما ينوبهم من السهو ليقنوا بي ويتأسوا بفعلی. (الاستذكار، كتاب السهو، باب العمل في السهو ج ۲ ص ۸، ۷)

﴿ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ، اَنْتُمْ كَمَا تَنْتَسُونَ ﴾^(۱) چه زه هم ستاسو په شان بشر یم، څنگه چه ستاسو نه هیږه کیږی دغه شان زما نه هم کیږی.

دا خو د هغه افعالو خبره ده کوم چه د شان نبوت خلاف نه وی او کوم چه د شان نبوت خلاف وی نو د تعلیم فعلی د غرض او مقصد د حاصلولو دپاره هغه کارونه د صحابه کرام رضی الله عنهم نه اخستلې شی، هم د دې نکتې په وجه باندې د سیدنا معز بن مالک اسلمی او امرأة غامدیة رضی الله عنهما نه زنا صادره شوه. ^(۲) او د بعض نورو صحابه کرام رضی الله عنهم نه سرقه صادر شوه. ^(۳) اوس د نبی نه زنا خو کله هم نه شی صادریدلی او نه هغه غلا کولې شی چه د هغه لاسونه پرې کړې شی، ځکه چه دا کارونه د نبوت د شان خلاف دی، خو امت ته د حدود او تعزیرات فعلی تعلیم ورکول هم مقصود وو، په دې وجه الله پاک د دې دپاره د صحابه کرام رضی الله عنهم انتخاب او فرمائیلو.

لهذا په دې وجه سره د یو صحابی په صحابیت کښ هیڅ نقص نه راځی او د دې قسم واقعاتو په تناظر کښ د صحابه کرام رضی الله عنهم متعلق په زړه کښ نفرت، بغض بلکه ادنی بی ادبی راوستل هم صحیح نه دی، څنگه چه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د نسیان د راتلو د وجې نه څه خیال په زړه کښ راوستل صحیح نه دی.

هم د دې تعلیم فعلی دریمه مرحله مشاجرات صحابه کرام رضی الله عنهم ده، چه دا هم په دنیا کښ واقع کولو سره امت ته تعلیم ورکول مقصود وو، او هغه د خلافت راشده په عهد کښ اوشوه، د رسول الله صلی الله علیه و آله په مبارکه زمانه کښ د هغې وقوع ممکنه نه وه، ځکه چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله موجود وی نو هم هغه به خلیفه او سردار وی او بل هر څوک چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودگي کښ د خلافت او ملک طالب وی هغه به باغی گنړلې کیږی، لهذا د رسول الله صلی الله علیه و آله په مبارک دور کښ د دې مشاجرات وقوع ممکن نه وه.

^(۱) وتمامه : ..... قَالَ عَبْدُ اللَّهِ : صَلَّى النَّبِيُّ ﷺ .... فَلَمَّا سَلَّمَ قِيلَ لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَحَدَثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ قَالَ وَمَا ذَاكَ قَالُوا صَلَّيْتَ كَذًّا وَكَذًّا فَتَنَى رَجُلَيْهِ وَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ وَسَجَدَ سَجْدَتَيْنِ ثُمَّ سَلَّمَ فَلَمَّا أَقْبَلَ عَلَيْنَا بَوَّجَهُ قَالَ إِنَّهُ لَوْ حَدَّثَ فِي الصَّلَاةِ شَيْءٌ لَنَبَأْتُكُمْ بِهِ وَلَكِنْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ أُنْسَى كَمَا تَنْسُونَ فَإِذَا نَسِبَ فَذَكَّرُونِي. (اخرجه البخاري في كتاب الصلاة، باب أتوجه نحو القبلة حيث كان، رقم ٤٠١، ومسلم، كتاب المساجد، مواضع الصلاة، باب السهو في الصلاة والسجود لهو رقم : ٥٧٢، وابوداؤد في سننه، في كتاب الصلاة، باب اذا صلى خمسا، رقم ١٠١٩، ١٠٢٢، والترمذي في جامعه في كتاب الصلاة، باب ما جاء في سجدة السهو بعد السلام والكلام، رقم ٣٩٢، ٣٩٣، والنسائي في سننه، في كتاب الافتتاح، باب ما يفعل من صلى خمسا، رقم ١٢٥٥، ١٢٦٠، وابن ماجه في سننه، في كتاب اقامة الصلاة والسنة فيها، باب السهو في الصلاة، رقم ١٢٠٣، وباب من صلى الظهر خمسا وهو ساه، رقم ١٢٠٥، وباب ما جاء فيمن شك في صلاته فتحري الصواب، رقم (١٢١١، ١٢١٢)، وباب ما جاء فيمن سجدهما بعد السلام، رقم ١٢١٨.

^(۲) مسلم، كتاب الحدود، باب من اعترف على نفسه بالزنا، رقم ١٦٩٢-١٦٩٨

^(۳) مسلم، كتاب الحدود، باب قطع السارق الشريف وغيره، والنهي عن الشفاعة في الحدود، رقم ١٦٨٨-١٦٩٠

اوس د دې نه روستو د خلفاء ثلاثه دور وو، په هغې کښ هم د دې واقعاتو صدور ممکن نه وو د سيدنا ابوبکر صدیق رضي الله عنه په دور کښ خو په دې وجه نه شو کيدلې چه په هغه زمانه کښ د ارتداد فتنه خوريده، چه د هغې اجتماعي طور سره خپل مينځ کښ اتفاق او اتحاد باندې ختمول ضروري وو، که د صحابه کرام رضي الله عنهم په داسې نازکه موقع باندې اختلاف راغلې وي، نو معلومه نه ده چه معامله به خرابيدو سره د کوم ځانې نه کوم ځانې ته تلې وي. په دې وجه د ابوبکر صدیق رضي الله عنه په زمانه کښ هم د دې وقوع او نه شوه.

بيا د دې نه روستو د سيدنا عمر فاروق رضي الله عنه په دور خلافت کښ د اسلامي شوکت ضرورت وو. پس د هغه په دور خلافت کښ اسلامي شوکت خپل عروج ته اورسيدو او ظاهره ده چه خپل مينځ کښ اختلاف د اسلامي شوکت د حصول دپاره مانع وو، پس دې وجه د هغه په دور خلافت کښ هم داسې اونشو.

اوس د سيدنا عثمان رضي الله عنه په دور خلافت کښ دا واقعات پېښيدل پکار وو، پس د دې بنياد غورځيدلې هم وو، خو چونکه د هغه په زمانه کښ د ثروت کثرت وو، په دې وجه اختلافات پېدا نه شو.

اوس د سيدنا علي رضي الله عنه دور خلافت پاتې شو او هم دا د خلافت راشده تقريبا اخري دور وو، په دې وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم او فرمايل چه: «**الخلافة بعدى ثلاثون سنة**» (۱) چه خلافت، کامله علي منهاج النبوة به زما نه روستو ديرش کاله وي او دا ديرش کاله د سيدنا علي رضي الله عنه د خلافت د اخري پورې بلکه د سيدنا حسن رضي الله عنه د دور خلافت د شپږو مياشتو پورې پوره کيږي، لهذا مشاجرات صحابه رضي الله عنهم د هغه په دور خلافت کښ ښکاره شو او د جنگ جمل او جنگ صفين په صورت کښ ظاهر شو دا مشاجرات د صحابه کرام رضي الله عنهم په شان او د هغوی په مقام او مرتبې کښ د هيڅ قسم نقص او طعن موجب نه دی، بلکه د دې په ذريعه د مسئله خلافت، کامله، تکميل او تعليم فعلي مقصود وو، لهذا د دې مشاجرات په تناظر کښ په صحابه کرام رضي الله عنهم باندې طعن کول قطعاً جائز نه دی. (۱)

قوله: لَأَنَّا لَا نَدْرِي مَا يَخْدُثُ لَهُ فِي نَوْمِهِ: ځکه چه موږ ته نه وه معلومه چه په خوب کښ رسول الله صلى الله عليه وسلم ته څه معامله پېښيدونکې ده.

(۱) الحديث اخرجہ ابو داؤد عن ابی عبدالرحمن سفينة مولى رسول الله صلى الله عليه وسلم فى سننه، فى كتاب السنة. باب فى الخلفاء، رقم ۴۶۴۶، ۴۶۴۷، والترمذی فى جامعه، فى ابواب الفتن، باب ما جاء فى الخلافة، رقم ۲۲۲۶، والامام احمد فى مسنده، تحت حديث ابی عبدالرحمن سفينة مولى رسول الله صلى الله عليه وسلم رقم ۲۲۲۶۴، ۲۲۲۶۸، ۲۲۲۷۳، ج ۷ ص ۳۲۳ - ۳۲۵، وابوداؤد الطيالسى فى مسنده برقم ۱۲۰۳، ج ۱ ص ۶۲۰ والهيثمى فى موارد الظمان، كتاب الامارة، باب الخلافة رقم ۱۵۳۴، ۱۵۳۵

(۲) تقرير بخارى ج ۲ ص ۱۱۲، ۱۱۳

(یحدث) د دال په ضمی او ثاء مثلثه سره د حدوث نه دې. (۱) مطلب دا چه په رسول الله ﷺ باندې به کله کله په خوب کښ وحی نازلیده نو په دې وجه به صحابه کرام ﷺ هغه لره د خوب د بیدارولو نه ویریدل چه چرته داسې اونشی چه وحی نازلیرې او زمونږ په رابیدارولو سره په هغې کښ خلل او انقطاع پیدا شی. (۲)

ابن بطلال رحمه الله فرمائی د دې صحابه کرام ﷺ رسول الله ﷺ لره نه بیدارولو نه دا معلومه شوه چه په امورو کښ د اعم اعتبار کولو سره په هغې باندې حکم لگولې شی، څنگه چه صحابه کرام ﷺ د وحی د نازلیدو د ویرې نه رسول الله ﷺ بیدار نه کړو، حال دا چه وحی به کله نازلیده او کله به نه نازلیده، خو په اعم باندې به حکم لگولې شی د احتیاط په درجه کښ، څنگه چه د نائم په باره کښ د حدث حکم شرعا لگولې شی، حال دا چه حدث نائم ته کله لاحق کیرې او کله نه. (۳)

علامه سنوسی رحمه الله فرمائی چه د حضرات صحابه کرام ﷺ رسول الله ﷺ لره د نه بیدارولو د سبب په باره کښ غوره خبره هم دا ده چه ادبا او احتراماً هغوی رسول الله ﷺ نه بیدارولو (۴) امام نووی رحمه الله فرمائی چه د مونځ وخت تیر شوې وو او صحابه کرام ﷺ رسول الله ﷺ راوړخ نه کړو، خونن چه که څوک داسې اوده شی او د مونځ د وخت تیریدو ویره وی نو څوک چه هلته حاضر وی هغه لره پکار دی چه هغه اوده انسان ته تنبیه ورکړی، چه د هغه د مونځ وخت فوت نه شی. (۵)

قوله: فَلَمَّا اسْتَيْقَظَ عُمُرُ رَأْيَ مَا أَصَابَ النَّاسَ: چه کله سیدنا عمر رضی الله عنه بیدار شو او هغه دا حالت اولیدو کوم چه په مسلمانانو باندې راغلې وو.
هغه حالت د خلقو د مانځه په وخت کښ اوده پاتې کیدل، د مونځ د وخت وتل او د اوبونه

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، شرح النووی ج ۵ ص ۱۹۵، اکمال اکمال المعلم للابی ج ۲ ص ۳۴۲

(۳) شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱، مکمل اکمال الکمال للسنوسی ج ۲ ص ۳۴۲

وقد نسب العلامة العثماني رحمه الله في فتح الملهم الى الابي فقال: وقال الابي: والاحسن في عدم ايقاظهم اياه انه ادب. (فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱) ولم اجده في كلام الابي، وانما ذكر الابي نفس السبب الذي ذكره غيره فقال: وعدم ايقاظهم له ﷺ، لانه كان يوحى اليه. (اكمال اكمال المعلم للابی ج ۲ ص ۳۴۲)، نعم ذكره الامام السنوسي كما قال شيخنا، والله اعلم

(۴) شرح النووی ج ۵ ص ۱۹۵، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱

کیدل و غیره وو (۱)

علامه عینی او قسطلانی ذکر کرې دی چه د (لما) جواب محذوف دي، تقدیر به داسې وی
 (فلما استيقظ عمر کبر) چه کله عمر عمر بن الخطاب بیدار شو نو تکبیر ئې اووي وړاندې چه کوم (فکبر)
 راروان دي. هغه په دي جواب محذوف باندې دلالت کوي (۱)
 د دي تقدیر علت هغوی نه دي بیان کرې، خو هغه معروف دي چه جزاء چه کله فعل ماضی
 مثبت وی د (قد) نه بغیر، چه قد نه ظاهر وی او نه مقدر، نو بیا پرې د فاء داخلول جائز نه
 دی (۲) وړاندې چونکه (فکبر) فعل ماضی مثبت او د (قد) نه بغیر ده او په هغې باندې فاء
 داخله شوې ده نو دا جواب نه شی جوړیدي، په دي وجه به د کلام د تصحیح دپاره جواب مقدر
 منلې شی.

قوله: وَكَانَ رَجُلًا جَلِيدًا: او هغه یو مضبوط او همت والا انسان وو

(جلیدا) د فعیل په وزن باندې د صفت صیغه ده او د (جَلَدَ الرَّجُلُ جَلَادَةً فَهُوَ جَلِيدٌ) د
 باب کرم نه د باهمت، استقلال او جرات والا په معنی کښ استعمالیږي (۱)

د مسلم په روایت کښ دلته د (اجوف) اضافه ده یعنی (وكان اجوف جلیدا) (۲)

د اجوف معنی ده اوچت اواز والا، کوم چه په قوت سره د خپلې خیتي نه آواز راوب سی (۳)

قوله: فَكَثَّرَ وَرَفَعَ صَوْتَهُ بِالتَّكْبِيرِ فَمَا زَالَ يُكَبِّرُ وَيَرْفَعُ صَوْتَهُ بِالتَّكْبِيرِ: نو هغه تکبیر اونیلو
 او په تکبیر ئې خپل اواز اوچت کړو او برابر ئې تکبیر ونیلو او په تکبیر ئې خپل اواز اوچتولو

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، شرح الکرمات ج ۳ ص ۲۲۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰

(۳) قال العلامة ابن حاجب: وإذا كان الجزاء ماضيا بغير قد لفظا ومعنا لم يجز الفاء (لكافية، بحث الجواز ص ۳۱۲، ایچ ایم سعید) کذا فی شرح الجامی ص ۳۱۴، المكتبة الرشيدية، وفي هداية النحو: وأعلم أنه إذا كان الجزاء ماضيا بغير قد لم يجز الفاء فيه، نحو، ان اكرمتني اكرمتك، قال انه تعالى: ﴿ومن دخله كان امنا﴾ ..... (القسم الثاني في الفعل واقامه، فصل في جواز المضارع ص ۹۱) کذا فی شرح الاشمونی علی الفیه ابن مالک، بحث عوامل الجزم، ج ۳ ص ۲۶۴

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۴، کذا فی لسان العرب، ج ۲ ص ۳۲۳، ومختار الصحاح للجوهري ص ۱۸۲، وقال ابن الاثير: الجلد القوة، والصبر ومنه حديث عمر: كان اجوف جليدا اي قويا في نفسه وجسمه، (النهاية في غريب الحديث والاثار ج ۱ ص ۲۷۸)

(۵) مسلم، کتاب المساجد، ومواضع الصلاة، رقم ۶۸۲

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۹، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۴

سیدنا عمر رضی اللہ عنہ په دې یو فعل سره دواړه مصلحتونه حاصل کړل، یعنی په تکبیر و نیلو سره
نې د الله پاک ذکر هم او کړو او هم دا ذکر د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د بیداریدو سبب هم جوړ شو، هم دا د
ادب او احترام د انتها تقاضه هم وه چه د بیدارولو دپاره د عام طریقی په اختیارولو کښ د
بې ادبی شائبه وه.

بیا هغه نور اذکار پریخودلو سره تکبیر **(الله اکبر، الله اکبر)** په دې وجه اختیار کړو چه د مونځ
دپاره په راغوبستلو کښ هم دا ذکر اصل دې. ^(۱)

ابن بطلال رحمته الله فرمائی: **(وفيه التأديب في ايقاظ السيد كما فعل عمر، لانه لم يوقظ النبي ﷺ بالنداء، بل
ايقظه بذكر الله)** ^(۲)

علامه عینی رحمته الله فرمائی: **(فيه استحباب سلوك الادب مع الاكابر، كما في فعل عمر رضي الله عنه في ايقاظ
النبي ﷺ)** ^(۳)

یعنی د سیدنا عمر رضی اللہ عنہ د دې فعل نه معلومه شوه چه د اکابر او شیوخ وغیره سره د ادب او
احترام والا معامله کول پکار دی او دا مستحب ده، هم د دې ادب د وجې نه هغه رسول الله
صلی اللہ علیہ وسلم ته آواز اونکړو، بلکه په اوچت آواز سره ئې ذکر کولو او په دې سره رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم راویځ شو.
قوله: حَتَّى اسْتَيْقَظَ بِصَوْتِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تردې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هغه د
آواز په سبب بیدار شو.

(النبي) مرفوع دې خکه چه دا د استيقظ فاعل دې او هغه فعل لازم دې (تيقظ) بیداریدلو، په
معنی کښ.

(بصوته) کښ باء سببيه ده، یعنی **(بسبب صوته)** او په بعض نسخو کښ **(لصوته)** دې، او
هله لام اجليه تعليليه دې، یعنی **(لاجل صوته)** د هغه د آواز د وجې نه. ^(۴)

قوله: قَالَ لَا ضَيْرَ أَوْ لَا يَضِيرُ: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه هیڅ نقصان نشته، یا ئې
او فرمائیل چه، هیڅ نقصان نه کوی.

د **(لا يضر)** معنی ده **(لا ضرر)** او د **(لا يضر)** معنی ده **(لا يضر)** .... ضار يضر ضرور او ضار يضر
ضيرا .... د باب نصر او ضرب نه د ضرر رسولو په معنی باندې راځی. ^(۵)

^(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، ۵۹۱

^(۲) شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۴

^(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، شرح الکرمانی ۲۲۷/۳، عمدة القاری ۲۸۱۴

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴

په السند المستخرج لابن نعیم کنس (لایسؤ ولا یضیر) الفاظ دی (۱)

دلته د راوی شک پیدا شوې دې چه رسول الله ﷺ (لاضیر) فرمائیلې وو یا (لایضیر)؟
امام بیهقی رحمه الله په خپل روایت کنس دا تصریح کړې ده چه دا شک عوف اعرابی ته پیدا شوې
دې (۱)

چونکه د مونځ په وخت تیریدلو او د مونځ په فوت کیدو سره په حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم
باندې د افسوس او غم کیفیت طاری وو، په دې وجه رسول الله ﷺ د هغه د تانیس قلوب
دپاره دا جمله ارشاد او فرمائیلله چه په دې کنس هیڅ د حرج خبره نشته، ځکه چه هغه عمدا
مونځ نه وو قضاء کړې (۲)

ابن بطال او علامه عینی فرمائی چه د دې واقعي نه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ به هم کله
کله د عام انسانانو د خوب کولو په شان اوده کیدو، خو د عام انسان په خوب او د رسول
الله ﷺ په خوب کنس فرق دا دې چه عام انسانانو ته په خوب کنس اضغاث ابی تعبیرد او گډوډ
خوبونه، راځي. او رسول الله ﷺ داسې خوبونه نه وینی ځکه چه د حضرات انبیاء رضی الله عنهم خوبونه
هم وحی وی (۳)

علامه عینی رحمه الله فرمائی چه د دې نه دا هم معلومه شوه چه که د یو سړي نه سڼوا او خطاء
بغیر د تقصیر نه مونځ فوت شی نو شرعا په هغې کنس څه باک نشته او په هغه سړي باندې څه
مواخذه نشته، ځکه چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم چه کله د مونځ د قضاء کیدو شکیت او کړو
نور رسول الله ﷺ او فرمائیل (لاضیر) (۴)

په ذکر شوې قصې سره په (ولا ینام قلبی) باندې اشکال په حدیث الباب کنس په ذکر شوې
قصه کنس تیر شو چه رسول الله ﷺ او حضرات صحابه کرام اوده شو او مونځ ترې فوت شو، او
په صحاح کنس مشهور حدیث دې چه رسول الله ﷺ او فرمائیل (ان عینی تنامان ولا ینام قلبی) (۵)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، ۴۵۰

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، فتح السليم ج ۴ ص ۴۴

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۳، ۴۷۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۶) أخرجه البخاری فی صحیحہ، عن عائشة رضی الله تعالی عنها بلفظ: قَالَتْ عَائِشَةُ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَتَنَامُ قَبْلَ أَنْ تُؤْتِرَ، فَقَالَ: يَا عَائِشَةُ، إِنْ عَيْنِي تَنَامَانُ وَلَا يَنَامُ قَلْبِي.... فی کتاب التَّهَجُّد، باب قِيَامِ النَّبِيِّ ﷺ فِي رَمَضَانَ وَغَيْرِهِ، رَقْم ۱۱۴۷، وَفِي كِتَابِ صَلَاةِ التَّرَاوِيجِ، بَابُ فَضْلِ مَنْ قَامَ رَمَضَانَ، رَقْم ۲۰۱۳، وَفِي كِتَابِ الْأَنْقَابِ، بَابُ كَانَ النَّبِيُّ ﷺ تَنَامَ عَيْنَهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبَهُ، رَقْم ۳۵۶۹، وَمُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ فِي كِتَابِ صَلَاةِ الْمَسَافِرِينَ وَقَصَرِهَا، بَابُ صَلَاةِ اللَّيْلِ وَعَدَدُ رَكَعَاتِ النَّبِيِّ ﷺ فِي اللَّيْلِ، وَإِنْ الْوُتِرَ رَكَعَةً وَإِنْ الرُّكْعَةُ صَلَاةً صَحِيحَةً، رَقْم ۷۳۸، وَالتِّرْمِذِيُّ فِي جَامِعِهِ، فِي كِتَابِ الصَّلَاةِ، بَابُ مَا جَاءَ فِي.... [بَقِيهِ بِرِصْفِهِ آتَنَدُ....]

زما سترگې اوده کيرې خو زړه مې نه اوده کيرې. چه کله د رسول الله ﷺ زړه بيدار اوسيرې نو بيا ترې څنگه د مونځ وخت تير شو، مونځ ترې قضاء شو او رسول الله ﷺ ته د دې شعور اونشو؟^(۱)

حضرات محدثين کرام ﷺ د دې مختلف جوابات کړي دي.

د ذکر شوي اشکال اولنې جواب: بعض حضراتو د دې اشکال دا جواب کړې دې چه «لاینام قلبی» نه مراد دا دې چه د اودس د ماتیدو حالت به په رسول الله ﷺ باندې پټ نه پاتې کیدو. حقیقتاً عدم نوم نه دې مراد، لهذا که په ذکر شوي قصه کښ د نوم ثبوت راغلو نو هغه د دې منافی نه دي.^(۲)

دویم جواب: بعض حضراتو دا کړې دې چه د «لاینام قلبی» مطلب دا دې چه «لایستغرق بالنوم» حق یوجد منه الحدث» چه زړه په خوب کښ دومره نه مستغرق کیرای چه په هغې سره حدث لاحق شی. چه د هغې مطلب دا دې چه زړه مې اوده کيرې خو په خوب کښ دومره نه مستغرق کيرې، لهذا په حدیث الباب کښ په ثبوت نوم سره هیڅ اشکال نه راځي. دا جواب هم اولنې جواب ته نزدې نزدې دي.^(۳)

په ذکر شوي دواړو جوابونو باندې اشکال: ابن دقیق العید رحمه الله په ذکر شوي دواړو جوابونو باندې کلام کولو سره د دې تضعیف کړې دي، هغه فرمائی چه د دې جواباتو نه دا لزمیرې چه د زړه بيداریدل د اودس د ماتیدلو د ادراک د حالت سره خاص دي، او دا خبره د «لاینام قلبی» د صحیح مفهوم نه بعیده ده، ځکه چه د رسول الله ﷺ دا فرمان «لاینام قلبی» د عائشې رضی الله عنها دې سوال په جواب کښ ووچه «اتنام قبل ان توتر؟» ایا تاسو د وتر د ادا کولو نه مخکښ اوده شی؟ ظاهره ده چه د دې کلام د انتقاض طهارت سره هېڅ تعلق نشته، (لهذا د «لاینام قلبی» د انتقاض طهارت د ادراک سره خاص کول صحیح نه دي، بلکه دا جواب خو د وتر سره متعلق

بقیه از گذشته اوصاف صلاة النبي ﷺ باللیل، رقم ۴۳۹، وابدأؤد فی سننه، فی کتاب الصلاة، باب فی صلاة اللیل، رقم ۱۳۴۱، والنسائی فی سننه، فی کتاب قیام اللیل، باب کیف الوتر بثلاث، رقم ۱۶۹۸، واحمد فی مسنده ج ۶ ص ۳۶، ۷۳، ۱۰۴، وابن خزیمه فی صحیحه، فی کتاب الوضوء، باب وجوب الوضوء من النوم علی امته دونه علیه السلام، رقم ۴۹، ج ۱ ص ۷۰.

^(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، شرح النووی ج ۵ ص ۱۹۰، اکمال اکمال المعلم للابی: ج ۲ ص ۳۳۷، الاستذکار ج ۱ ص ۱۱۳، مکمل اکمال الاکمال للسوسی ج ۲ ص ۳۳۷.

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰.

^(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰، اکمال اکمال المعلم للابی: ج ۲ ص ۳۲۷، مکمل اکمال الاکمال للسوسی ج ۲ ص ۳۳۷.

دې، لهذا د زړه د بيداريدو نه مراد به د وترو دپاره د زړه بيداريدل وی (او مطلب به دا وی چه سترگې خو مې اوده شی خو زړه مې د وترو په فکر کښ بيدار وی او د زړه توجه په وتر باندې وی، په دې وجه د وترو دپاره پاسيرېم)

او ظاهره ده چه فارغ القلب او مطمئن کيدو سره اوده کيدو او د زړه د بيدارۍ سره اوده کيدو کښ فرق دې. لهذا اوس په قصه مذکوره او «لا ینام قلبی» کښ هيڅ اشکال او تعارض نشته، ځکه چه په ذکر شوي قصه کښ به د رسول الله ﷺ حالت په دې خبره باندې محمول کولې شی چه رسول الله ﷺ مطمئن کيدو سره اوده شو او د دې اطمینان وجه د سفر سخت ستړې والې او په سحر بيدارونکي باندې اعتماد وو. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ابن دقيق العيد رحمه الله د دې کلام حاصل دا شو چه «لا ینام قلبی» کښ د کوم «يقظه» بيدارۍ ذکر دې د هغې نه مراد معنوی طور د وتر د وخت ادراک دې. په دې معنی چه زړه د هغه وخت د ادراک طرف ته متوجه وی. او په حديث باب کښ چه د کوم نوم ذکر دې هغه نوم مستغرق دې، (لهذا په دواړو کښ هيڅ اشکال او تعارض نشته، او د دې تائيد په صحيح مسلم کښ د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه په حديث کښ د سيدنا بلال رضي الله عنه د کلام نه کيږي «اخذ بنفسی الذی اخذ بنفسک» (۲) چه زما روح هم هغه ذات په خپله قبضه کښ واخستلو چا چه ستاسو روح قبضه کړې وو. او په دې جواب باندې رسول الله ﷺ انکار او نه فرمائيلو. او دا خبره معلومه ده چه د سيدنا بلال رضي الله عنه خوب مستغرق (نبخ) وو، (لهذا د دې نه هم معلومه شوه چه د رسول الله ﷺ خوب هم مستغرق وو)، (۳)

خو د ابن دقيق العيد په دې جواب باندې اشکال دا راځی چه دا د بيدارۍ قلب سبب خاص کړې شو. يعنی د وترو د وخت د ادراک سره، او دا تخصيص صحيح نه دې. د دې جواب دا دې چه کله په تخصيص باندې څه قرينه دلالت کوی او د کلام د سياق نه ئې تائيد هم کيږي نو هغه تخصيص معتبر وی او په هغې کښ هيڅ باک نشته، خو تخصيص بلا دليل صحيح نه دې، او دلته هم دغه شان ده، يعنی د عائشې رضي الله عنها سوال او د کلام سياق د دې تخصيص تائيد کوی، (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله هم د ابن دقيق العيد په تائيد کښ ذکر شوی دواړو جوابونو ته ضعيف ونيلې دی. (۲)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

(۲) مسلم. کتاب المساجد ومواضع الصلاة. باب قضاء الصلاة الفائتة واستحباب تعجيل قضائها. رقم ۶۸۰

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

(۱) پورته حواله

(۲) فقال: وقد اجيب عن اصل الاشكال باجوبة اخرى ضعيفة. (فتح الباری ج ۱ ص ۵۸۴. دار السلام)

د ذکر شوی اشکال دریم جواب بعض حضراتو دا کړې دې چه په دواړو احادیثو کښ هیڅ تعارض نشته او د رسول الله ﷺ فرمان (لاینام قلبی) هم دا صحیح دې او په ذکر شوې قصه کښ هم داسې وه چه د رسول الله ﷺ زړه بیدار وو او رسول الله ﷺ ته د وخت د تیریدلو علم هم اوشو. خو رسول الله ﷺ د تشریع د مصلحت او غرض په وجه باندې عمدا حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم ته د دې خبر ورنکړو چه د مونځ په قضا، کیدو سره عملی طور د دې مشروع طریقہ د امت مخې ته راشی،^(۱)

خلورم جواب بعض حضراتو دا جواب کړې دې چه د زړه نه د نوم د نفی کولو نه مراد دا دې چه په خوب کښ په هغه باندې د (اضغاث) بې معنې خوبونو، ورود نه کیږی. لکه چه په نورو انسانانو باندې کیږی. بلکه څه چه رسول الله ﷺ په خوب کښ وینی هغه حق او وحی وی لہذا اوس په ذکر شوې قصه کښ د رسول الله ﷺ اودۀ کیدل د (لاینام قلبی) منفی نه دی (۱) حافظ صاحب رحمہ اللہ دې دواړو جوابونو ته هم ضعیف وئیلې دی (۲)

پنځم جواب امام نووی رحمہ اللہ او بعض نور محدثین فرمائی چه ذکر شوې قصه او حدیث (لاینام قلبی) کښ هیڅ منافات نشته. ځکه چه زړه خو صرف د هغه حسیات ادراک کوی کوم چه د هغه سره متعلق دی. لکه حدث والم وغیره او حال دا چه طلوع فجر او دغه شان نور څیزونه چه د هغې د ادراک تعلق د سترګې سره دې. د هغې ادراک خو سترګې کوی نه زړه او سترګې خو اودۀ وې. اگر چه زړه نې بیدار وو. په دې وجه د طلوع فجر ادراک رسول الله ﷺ اونکړې شو (۳)

شپږم جواب ابن عبدالبر وغیره یو بل جواب کړې دې چه د رسول الله ﷺ عام عادت. طبیعت او جبلت خو هم دا وو کوم چه په حدیث د (لاینام قلبی) کښ ذکر دې یعنی د رسول الله ﷺ زړه به بیدار وو. خو په قصه مذکوره کښ د خرق عادت په طور د رسول الله ﷺ په زړه باندې الله پاک خوب مسلط کړو. او په دې کښ حکمت دا وو چه دا معلومه شی چه که یو سړې اودۀ شی یا ترې هیرد اوشی او د مونځ وخت اوخی نو اوس د هغې د قضا، وغیره دپاره مسنون او مشروع طریقہ څه ده؟

او دا د رسول الله ﷺ د دې فرمان د قبیل نه ده (ان لائس ولیکن انس لاسن) (۴)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۲) پورته حواله

(۳) فقال عند ذکرهما : ومن الاجوبة الضعيفة ايضا قول من قال ... الخ (فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰، ۴۵۱)

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰. اکمال اکمال المعلم للابی : ج ۲ ص ۳۲۷. مکمل اکمال اکمال للسوسی ج

۲ ص ۳۳۷. شرح النووی ج ۵ ص ۱۹۰. بذل المجہود ج ۳ ص ۱۲۴

(۵) الموطاء للامام مالک. کتاب السہو. باب العمل فی السہو. رقم ۲. ج ۱ ص ۱۰۰

چه زمانه هیرشی یا رانه هیرکری شی چه هغه کار د امت د پاره سنت او امر مشروع کړې شی د دې جواب تائید د سیدنا علاء بن خباب رضی الله عنه په حدیث کښ د دې ذکر شوی الفاظونه هم کړې (لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَا يَقْضِيَنَّ وَلَكِنَّهُ ارَادَ أَنْ تَكُونَ سَنَةً لِمَنْ بَعْدَكُمْ) چه که الله پاک غوښتلې نو مونږ به نې بیدار کړې هم وې. خو د الله پاک مشیت دا وو چه دا عمل د مونږ په قضاء کیدو بندې د هغې د ادا کولو طریقه ستاسو نه د روستور اتلونکو د پاره سنت جوړه شی (۱)

امام نووی رحمته الله وغیره دا مختصراً داسې بیان کړې ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله به دوه حالتونه وو په یو حالت کښ به نې زړه نه اوده کیدلو او هم دا نې اکثری او اغلب حالت وو او دویم حالت هغه چه په هغې کښ به نې زړه اوده کیدلو. دا حالت نې ډیر نادر وو. ذکر شوی قصه هم په دې حالت کښ پېښه شوه (۲)

خو امام نووی رحمته الله اخری جواب ته ضعیف وئیلې دې او اولنی جواب ته نې اصح او معتمد وئیلې دې (۳)

د امام نووی رحمته الله په اتباع کښ حافظ ابن حجر رحمته الله هم اول (یعنی پنځم) جواب ته صحیح او معتمد وئیلې دې (۴) هم د اعلامه قسطلانی رحمته الله اختیار کړې دې (۵) حافظ ابی او علامه سنوسی هم دې ته راجح وئیلې دې (۶) او ابن عبدالبر رحمته الله دې اخری جواب ته راجح وئیلې دې (۷)

قوله: ارْتَحِلُوا: د دې ځانې نه، روان شی.

دا د امر صیغه ده د جمع مذكر حاضر د پاره او خطاب حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم ته دې (۸) بعض حضراتو د دې نه د فوت شوی مونږ په رایايدو سره د وخت نه د موخر کولو په جواز باندې استدلال کړې دې په دې شرط چه هغه تاخیر د تغافل او استهانت وغیره د وجې نه نه وی (۹)

(۱) الاستذکار ج ۱ ص ۱۱۳. ۱۱۴. فتح المالک بتبویب التمهید لابن عبدالبر ج ۱ ص ۱۸۷

(۲) اکمال اکمال المعلم للابی: ج ۲ ص ۳۲۷. مکمل اکمال الاکمال للسنوسی ج ۲ ص ۳۳۷. شرح النووی ج

۵ ص ۱۹۰. بذل المجهود ج ۳ ص ۱۲۴. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸

(۳) شرح النووی ج ۵ ص ۱۹۰

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۶) مکمل اکمال الاکمال للسنوسی ج ۲ ص ۳۳۷. ۳۳۸

(۷) فقال: وسار على هذا التاويل جماعة من اهل الفقه والاثر. وهو واضح. والمخالف فيه مبتدع. (فتح المالک

بتبویب التمهید لابن عبدالبر ج ۱ ص ۱۸۷)

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۸. ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱. شرح الکرمانی

ج ۳ ص ۲۲۴

(۹) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

د مذکوره مکان نه د روانیدو سبب : دلته په روایت کښ رسول الله ﷺ د مذکوره مقام نه د روانیدو حکم اوکړو، په حدیث الباب کښ د دې سبب مذکور نه دې، او په مسلم کښ د ابو حازم عن ابی هریره رضی الله عنه په روایت کښ دی ﴿فان هذا منزل حضرة الشيطان﴾ (۱) چه په دې ځانې کښ چه مونږ پکښ حاضر یو دلته شیطان دې، چه د هغې نه معلومیږي چه د ارتحال مذکور سبب د شیطان د اثراتو نه لرې کیدل وو. (۱)

او په ابوداؤد کښ د ﴿سعيد بن المسيب عن ابی هريرة رضي الله عنه﴾ په حدیث کښ دی چه رسول الله ﷺ او فرمائیل : ﴿تحولوا عن مکالکم الذی اصابکم فيه الغفلة﴾ (۲) یعنی دا ځانې پریږدئ او بل ځانې ته منتقل شی، چه دلته په تاسو باندې غفلت راخوړ شو. د دې نه معلومیږي چه د مقام مذکور نه د ارتحال سبب د موضع غفلت نه لرې کیدل دی. (۱)

علامه خطابی رحمه الله د بعض حضراتو په حوالې سره نقل کړې دی چه د هغه ځانې نه د ارتحال سبب دا وو چه نمر اوچت شی، چه مکروه وخت اوځی او د هغې نه روستو هغه خلق مونږ اوکړی، ځکه چه هغه د اول طلوع شمس وخت وو او په اوقات مکروهه کښ د فوائت قضاء هم جائز نه ده. (۳)

خو علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمه الله د دې سبب تردید کړې دې، یوه وجه خو دا ده چه د مسلم او ابوداؤد روایت کوم چه اوس ذکر کړې شو هغه د دې تردید کوی. دویمه وجه دا ده چه په حدیث باب کښ تیر شو چه ﴿فما یقظنا الا حر الشمس﴾ د نمر گرمی، مونږه بیدار کړو، هم دغه شان په مسلم کښ د ابوهریره رحمه الله په حدیث کښ دی : ﴿فلم یستیقظ رسول الله ﷺ ولا بلال ولا احد من اصحابه حتى ضربتهم الشمس﴾ (۴)

او ظاهره ده چه د نمر په گرمی سره رابیداریدل به هم هغه وخت وی چه کله مکروه وخت ختم شی. لهذا مکروه وخت لره د ارتحال سبب بیانول صحیح نه دی. (۵)

(۱) مسلم. کتاب المساجد مواضع الصلاة. باب قضاء الصلاة الفائتة ... رقم (۶۸۰)

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱. اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۳۸. مکمل اکمال الاکمال للسنوسی ج ۲ ص ۳۳۹

(۳) ابوداؤد. کتاب الصلاة. باب فیمن نام عن صلاة او نسیها. رقم ۴۳۴

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰. بذل المجهود ج ۳ ص ۱۲۴. اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۳۸. مکمل اکمال الاکمال للسنوسی ج ۲ ص ۳۳۹

(۵) معالم السنن ج ۱ ص ۱۸۶. بذل المجهود ج ۳ ص ۱۲۳

(۶) مسلم رقم ۶۸۰

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

بعض حضراتو یو سبب دا بیان کړې دې چې هم په دې وخت کې مونځ په دې وجه اونکړو او د روانیدو حکم کې په دې وجه باندې اوکړو چې قافله حرکت اوکړی، په دې سره د خوب اثرات لرې شی او خلق د مونځ تیارې اوکړې شی. (۱)

یو سبب دا هم بیان کړې شوې دې چې په دې مقام باندې د دشمن د حملې د ویرې د وجې نه د هغه ځانې نه محفوظ مقام ته د منتقل کیدو په غرض د ارتحال حکم کړې شوې وو. (۲)

بعض حضرات فرمائی چې د وحی په انتظار کېنې د هغه ځانې نه کوچ او فرمائیلو، چې ممکنه ده چې وحی نازلې شی او د هغې نه دا معلومه شی چې دې وخت کېنې څه حکم دې. (۳)

یو سبب دا ارتحال دا هم بیان کړې شوې دې چې د ارتحال د وجې نه چې کوم خلق تر اوسه پورې اوده وو هغوی راویځ شی او کوم چې اوده وی خو په هغوی باندې سستی خوره وی، هغوی بیدار شی. (۴)

بیا دلته د روایت نه معلومیږي چې د صلاة فائته په قضاء کېنې تاخیر اوکړې شو د ارتحال د وجې نه، خو ابن وهب او عیسی بن دینار وغیره فرمائی چې د صلاة فائته په قضاء کېنې د تاخیر حکم د دې آیت کریمه د وجې نه منسوخ شوې دې. ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ (۵) خو د محققینو په نزد دا خبره صحیح نه ده، ځکه چې ذکر شوې آیت کریمه مکې دې او دا قصه د هجرت نه روستو پېښه شوې ده. لهذا متقدم د متاخر دپاره ناسخ څنگه جوړېدې شی؟ (۶)

علامه ابن بطال رحمه الله فرمائی چې د آیت کریمه ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ نه د عیسی بن دینار د نسخ قول اختیارول صحیح نه دی، ځکه چې رسول الله ﷺ چې کله د هغه میدان نه اووتلو او مونځ کې اوکړو، نو چونکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم ته د مونځ د قضاء کیدو د وجې نه غم رسیدلې وو په دې وجه د هغوی د تانیس قلب دپاره رسول الله ﷺ خطبه ارشاد او فرمائیل، چې په هغې کېنې دې او فرمائیل چې الله پاک زمونږ ارواح قبض کړې وو، که هغه غوښتلې نو واپس کولې کې شو، خو اوس حکم دا دې چې، د چا چې یو مونځ فوت شی یا د هغه نه هیر شی نو هغه لره پکار دی چې په یاد راتلو باندې هغه ادا کړي، ځکه چې د الله پاک فرمان دې: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰ اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۳۸. مکمل اکمال الاکمال

للسنوسی ج ۲ ص ۳۳۹

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰ اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۳۹. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۶) پورته حواله جات

نو رسول الله ﷺ د دې آیت کریمه نه په خپل فعل باندې استدلال او کړو او په دې سره نې حضرت صحابه کرام ﷺ مانوس کړل او بیا نې د دې آیت کریمه طرف ته اشاره او کړه. چه د هغې نه دا معلومیږي چه دا آیت کریمه د دې واقعي نه متقدم دي. لهذا دا د دې واقعي دپاره ناسخ نه شی جوړېدي (۱)

د دې نه علاوه د نسخ دپاره د توقیف ضرورت وی کوم چه دلته نشته. لهذا آیت کریمه نړه د دې واقعي دپاره ناسخ منل صحیح نه دی (۱)

بهر حال د رسول الله ﷺ د مذکور مقام نه د ارتحال فرمائیلو دا مختلف اسباب او احتمالات حضرت محدثین کرام ﷺ بیان کړي دي

حضرات احنافو د مکروه وخت تیریدل سبب بیان کړي دي او هغوی فرماني چه د دې تائید په

بعض روایاتو کښ د ذکر شوې الفاظو نه کیږي. (حتی اذا ارتفع الشمس نزل) یعنی چه کله نمر

اوچت شو او مکروه وخت لاړو. نو هغه وخت رسول الله ﷺ نزول او فرمائیلو باقی (فما یقظنا

الاحرا الشمس) د دې منافی نه دي. ځکه چه که د گرمی زمانه وی نو د نمر گرمی زړ پر یوخی.

بالخصوص چه په میدان کښ وی. بیا خاص کړ د عربو گرمی د ورځې سخته گرمه او شپه نې

سخته یخه وی. لهذا په (فما یقظنا الاحرا الشمس) سره په دې باندې هیڅ اشکال نه راځي

او د شوافع راني د دې امر په باره کښ دا ده چه په دې میدان کښ رسول الله ﷺ له خوب

ورغلو چه د هغې د وجې نه نې مونځ قضاء شو. په دې وجه په دې میدان کښ یو قسم پیږه

والې وو. په دې وجه نې د هغه ځانې نه د روانیدو حکم او کړو. او د دې تائید د هغه روایت نه

کیږي چه په هغې کښ دی (فان بها شیطانا) چه په دې میدان کښ شیطان دي (۲)

بهر حال د ذکر شوو تولو احتمالاتو په کیدو سره په دې کښ یو لړه داسې حتمی طور نه شی

متعین کیدی چه د باقی اسبابو نفی او کړي شی

بلکه په دې اسباب کښ څه تضاد هم نشته. چه یو لړه سبب منلو سره د بل نفی لازمه شی بیا

د یو څیز د متعدد اسباب کیدل هم شرعا او عقلا ممنوع نه دی. لهذا دا ممکنه ده چه د

رسول الله ﷺ د هغه ځانې نه سفر کول د مکروه وخت د وتلو د وجې نه هم وی او د شیطان د

اثراتو نه د لرې تلو دپاره هم وی او د ملگرو نه د غفلت او سست والی د ختمیدو دپاره هم

وی. او د اوبو د لټون دپاره هم وی وغیره والله اعلم

قوله: فَارْتَحَلَ: پس رسول الله ﷺ د هغه ځانې نه روان شو

دا د فعل ماضی واحد مذکر صیغه ده او ضمیر فاعل د رسول الله ﷺ طرف ته راجع دي

(۱) شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴

(۲) اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۳۹

(۳) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۴

په دې باندې اشکال دا دې چه د رسول الله ﷺ سره خو حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم هم ارتحال اوفرمانیلو؟

د دې جواب او د عبارت د تصحیح دپاره علامه قسطلانی رحمه الله دلته معطوف مقدر منلې دې
یعنی «ارتحل النبي ﷺ ومن معه» (۱) د ابوذر او ابن عساکر په روایت کښ «فارتحلوا» د جمع
په صیغې سره راغلې دې (۲) د دې روایت مطابق هیڅ اشکال نشته

قوله: فَسَارَ غَيْرَ بَعِيدٍ: بیا رسول الله ﷺ لږ شان لرې لږ و

دلته هم ضمیر فاعل رسول الله ﷺ ته راجع دې او معطوف به مقدر وی یعنی «فسار النبي ﷺ
ومن معه» (۳) د دې (لږ شان تلو) نه معلومیږي چه دا ارتحال مذکور د هغوی د سیر معتاد
خلاف وقتی طور وو. (۴)

امام قرطبی رحمه الله فرمائی چه بعض علماء کرامو د دې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې
چه که په سفر کښ د چا نه مونځ فوت شی او هغه روستو را بیدار شی. نو هغه لږد پکار دی چه
هغه د خپل ځانې نه بل ځانې ته منتقل شی. او که هغه په یو میدان کښ وی نو د هغه میدان نه
دې اوځی (۵)

بعض حضراتو دا حکم هم د دې وادی سره خاص کړې دې چه په کومه کښ د رسول الله ﷺ او
صحابه کرام رضی الله عنهم سره دا واقعه راغلې وه (۶)

بعض دا وائی چه دا (ارتحال) د رسول الله ﷺ سره خاص دې. ځکه چه د رسول الله ﷺ نه
غلاوه بل چاته هم د دې میدان یا بل میدان په باره کښ دا علم نه شی کیدې چه هلته شیطانی
اثرات وغیره دی. (۷)

او بعض حضراتو د دې قصې نه د دې خبرې استنباط کړې دې چه که څوک په یو ځانې کښ د
عبادت نه غافل شی نو د هغه دپاره مستحب ده چه هغه د هغه ځانې نه بل ځانې ته منتقل
شی د جمعې په ورځ باندې چه په چا د خوب غلبه راشی هغه ته د ځانې بدلولو حکم هم د دې
قبیل نه دې (۸)

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴. عمده القاری ج ۴ ص ۲۹. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱. عمده القاری ج ۴ ص ۲۹

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۶) پورته حواله

(۷) پورته حواله

(۸) پورته حواله

قوله: ثُمَّ نَزَلَ فَدَعَا بِالْوُضُوءِ: «الْوُضُوءُ» د واؤ په فتحې سره دې. (۱) هغه اوبو ته ونيلې شې چې په کومو سره اودس کولې شې. او «وُضُوءٌ» د واؤ په ضمې سره د طهارت د حاصلولو فعل ته ونيلې شې (۲)

قوله: فَتَوَضَّأَ: نور رسول الله ﷺ اودس اوکړو.

دلته به هم د کلام د تصحيح دپاره معطوف مقدر منلې شې. ای: فتوضاء النبي ﷺ واصحابه. (۳)

قوله: وَنُودِيَ بِالصَّلَاةِ: او د مونځ دپاره اقامت اوکړې شو.

د دې نه د فوت شوې مونځونو دپاره د اذان په مشروعيت باندې استدلال کړې شوې دې، خو په دې باندې دا اشکال راځي چې دلته خو د نداء ذکر دې د اذان نشته. او نداء اعم دې د اذان نه؛ لهذا ممکنه ده چې د نداء نه مراد اقامت وي. (۴)

حافظ صاحب د دې جواب دا ورکړې دې چې په مسلم کتب د ابوقتاده رضي الله عنه په روايت کښ د اذان تصريح ده، «وَنَصَّه: ثُمَّ اَذَّنَ بِالصَّلَاةِ» (۵)

د دې نه معلومه شوه چې د نداء نه مراد اذان دې. (۶)

قوله: فَصَلَّىٰ بِالنَّاسِ: نور رسول الله ﷺ خلقو ته مونځ ورکړو.

د دې نه معلومه شوه چې قضاء شوې مونځ هم په جماعت سره ادا کول مشروع دي. (۷)

قوله: فَلَمَّا انْقَلَبَ مِنْ صَلَاتِهِ إِذَا هُوَ بِرَجُلٍ مُّعْتَزِلٍ لَمْ يُصَلِّ مَعَ الْقَوْمِ: چې کله د مانځه نه فارغه شو نو يو سړي ئې اوليدو چې د خلقو نه جدا ناست وو، او هغوی سره ئې مونځ نه وو کړې.

«انقلب» معنی ده: انصراف (۸) د مانځه نه راواپس شو، يعنی لوستلو سره فارغ شو.

«مُعْتَزِلٍ» د دې معنی ده «منفرد عن الناس» (۹) يعنی د خلقو نه بالکل جدا، په يو ځای کښ.

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۲) قال ابن الاثير الجزري: فالوُضُوءُ بالفتح الماء الذي يتوضأ به، كالفطور والسحور، لما يفطر عليه ويتسحر به. والوُضُوءُ بالضم: التوضوء، او الفعل نفسه. (النهاية في غريب الحديث والاثر ج ۲ ص ۸۵۶)

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۵) مسلم رقم ۶۸۱

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۸) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴

(۹) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

دلته (رجل) مبهم دې د هغه نوم نشته. حافظ صاحب فرمائی (لم اقف على تسميته) (۱) چه ماته د هغه نوم معلوم نه شو.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (لم یعلم اسمه) (۲) چه د هغه نوم معلوم نه دې. ابن ملقن رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دا د سیدنا رفاعه رضی اللہ عنہ رور خلاد بن رافع بن مالک انصاری رضی اللہ عنہ دې کوم چه په بدر کښ هم شریک وو. (۳) خو علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دا تعیین صحیح نه دې، قائل ته په دې وکښ وهم پیدا شوې دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د دې وضاحت کولو سره فرمائی چه د ابن الکلبی بیان دا دې چه سیدنا خلاد بن رافع انصاری رضی اللہ عنہ په بدر کښ شهید شوې وو، او نور حضرات دا وائی چه هغوی د حدیث روایت هم کړې دې دا دویم قول په دې باندې دلالت کوی چه هغه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روستو هم ژوندې پاتې شوې دې.

اوس د ابن الکلبی د بیان مطابق خو دا خبره محال ده چه دا (رجل مبهم) خلاد بن رافع وی، ځکه چه هغه په بدر کښ شهید شوې وو، او دا ذکر شوې قصه بغیر د اختلاف نه د بدر د واقعي نه ډیره موده پس پیښه شوې ده، لهذا د شهادت نه پس په دې قصه کښ حاضریدل محال دی.

د نورو حضراتو د بیان مطابق اگر چه دا احتمال دې چه رجل مبهم هم هغه وی، خو د حدیث په روایت کولو سره دا نه لازمیږي چه هغه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روستو هم ژوندې پاتې شوې وی، ځکه چه دا ممکنه ده چه د هغه نه روایت په انقطاع سره کړې شوې وی، یا دا چه متصلاً کړې شوې وی، خو یو بل صحابی د هغه نه نقل کړې وی.

لهذا د ابن الکلبی او نورو حضراتو په بیان کښ هیڅ منافات نشته، چه دا رجل مبهم خلاد بن رافع په دواړو صورتونو کښ نه شی کیدی. مگر دا چه یو داسې تابعی د هغه نه روایت اوکړی کوم چه غیر محضرم وی او د هغه نه د سماع تصریح اوکړی، نو اوس د دې نه د هغه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه پس ژوندې پاتې کیدل لازمیږي.

خو ظاهره ده چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه روستو د ژوندې پاتې کیدو نه هم دا نه لازمیږي چه هم هغه په دې قصه کښ موجود وو، مگر دا چه په یو روایت کښ د دې تصریح وی، او ماته یو روایت هم داسې ملاؤ نه شو چه په هغې کښ دا تصریح وی چه خلاد بن رافع رضی اللہ عنہ په دې واقعه کښ

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۴) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱.

موجود وو (۱) (لهذا دهغه تعیین صحیح نه دی،

قوله: قَالَ أَصَابْتُ جَنَابَةً وَلَا مَاءً: چه زده جنب شوې یم او اوبه نه وې.

(ماء) د همزه په فتحې سره دې (۲) او د (لا) لنفی الجنس اسم دې، او خبر نې محذوف دې

حافظ ابن حجر رحمته الله د دې تقدیر بیان کړې دې (معنی او موجود) (۳)

خو علامه عینی په دې تقدیر باندې د سختې ناراضګۍ اظهار کړې دې ځکه چه په دې صورت کښ به مطلب دا وی چه ما سره اوبه نشته حال دا چه (لا) خو د مطلق جنس نه د صفت، د نفی دپاره راځی او ظاهره ده چه هغه سره د اوبو د نه کیدو نه دا نه لزمیږی چه اوبه بالکل نه وی، یعنی بل چا سره هم نه وی اوس به په داسې صورت کښ د جنس ماء د نفی معنی صحیح او صادق نه راځی (۴)

علامه عینی رحمته الله په دې ترکیب کښ یو احتمال دا هم ذکر کړې دې چه (لا) مشابه (بلیس) اومنلې شی په دې صورت کښ به (ماء) مرفوع وی او ضمیر به محذوف وی او معنی به به دا وی (لیس ماء عندی) (۵)

ابن دقیق العید رحمته الله فرمائی چه دلته د (لا) خبر قائل محذوف کړې دې، چه هغه ته په خپل فعل باندې د عذر کولو گنجائش ملاؤ شی، ځکه چه د حذف په خبر سره به په نفی کښ عموم راځی اوس به مطلب دا وی چه اوبه بالکل نه وې، که چرته اوبه ملاؤ شوې وې ی د چا په سعی سره حاصلې شوې وې نو ما به طهارت حاصل کړې وې، خو اوبه ورته نه وې ملاؤ شوې، لهذا د حذف کول ابلغ فی النفی شو اوبه دې کښ د هغه د عذر دپاره گنجائش هم ملاؤ شو (۶) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د دې قصې نه دا معلومیږی چه د جنبی دپاره هم تیمم کول مشروع دی، په دې مسئله کښ به تفصیل انشاء په وړاندې باب کښ راشی (۷) او د دې قصې نه دا هم معلومه شوه چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودګۍ کښ هم اجتهاد کول

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، و ذکر بعضه العلامة العینی فی عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۴) فقال: قال بعضهم بفتح الهمزة أى معنى (قلت) تفسيره تفسير من لم يمس شيئا من علم العربية لأن كلمة لا على قوله لنفى جنس الماء فأى شيء بقدر خبرها بقوله معنى وعدم الماء عنده لا يستلزم عدمه عند غيره فحينئذ لا يستقيم نفي جنس الماء. (عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، کذا فی ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱)

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، کذا فی ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۶) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

جائز دی. خکه چه د واقعی د سیاق نه معلومیری چه د تیمم حکم هغه ته معلوم وو. خو په آیت تیمم کښ د حدث اصغر نه خو د تیمم کولو صراحت دی. په دې تقدیر چه د ملامسه نه مراد جماع نه وی. خو د حدیث اصغر په باره کښ آیت کریمه صریح نه دی. نو ممکنه ده چه دې صحابی د جنبی دپاره تیمم کول صحیح نه گنرلو، پس په دې باندې عمل کولو سره هغه تیمم اونکړو. حال دا چه هغه دې باره کښ د رسول الله ﷺ نه د تپوس کولو قدرت لرلو د دې نه معلومه شوه چه د رسول الله ﷺ په موجودگی کښ هم اجتهاد کول جائز دی دا مسئله مختلف فیه ده (۱)

خو د دې خبرې هم احتمال دی چه دې صحابی ته د تیمم د مشروعیت بالکل علم هم نه وی. نو په داسې صورت کښ په هغه د فاقد الطهورین په حکم کش وی او ذکر شوي استدلال به صحیح نه وی (۲)

د دې قصې نه دا هم معلومه شوه چه عالم کله یو فعل محتمل اوینی نو هغه له پکار دی چه د فاعل نه د هغې وضاحت طلب کړی. چه د هغه صحیح رهنمائیاشی (۳)

هم دغه شان ترې د جماعت د مانځه ترغیب هم معلوم شوو او دا چه د یو سړی د مونځ کونکو په موجودگی کښ بغیر د عذر نه مونځ پریخودل شرعا یو مذموم فعل دی (۴)

د دې سره ترې دا هم معلومه شوه چه په یوه خبره باندې د ناراضگی په صورت کښ او په هغې باندې د تنبیه کولو په موقع د نرمی نه کار اخستل پکار دی (۵) او رسول الله ﷺ ډیر په نرمی

سره د مونځ نه کونکی نه تپوس اوکړو ﴿ما منعک یا فلان ان تصلی مع القوم﴾

قوله: عَلَيْكَ بِالصَّعِيدِ: خاوره اختیار کړه «تیمم اوکړه»

هم د دې نه ترجمه ثابتیږی (۶) هم د دې جملې دپاره امام بخاری رحمه الله دا پوره حدیث نقل فرمانیلې دی (۷)

په مسلم کښ د سلم بن زریر سلم: بفتح السين وسكون اللام، زریر: بفتح الزاء المعجمة ورائین

مهلتین بینهما باء، (۸) په روایت کښ دی ﴿فامرهم ان یتیمم بالصعيد﴾ چه رسول الله ﷺ هغه ته په

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) التوضیح لابن ملفن ج ۵ ص ۲۰۳

(۷) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۴

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

خاوری سره د تیمم کولو حکم اوکړو (۱)

«عليك» د اسماء افعال نه دي چه د هغې معنی ده «الزم» (۲) مطلب دا چه خاوره د تیمم د باره لزمه اونیسه او په «الصعيد» کښ الف لام عهدی دي او معهود هغه صعيد دي کوم چه په آیت تیمم کښ ذکر شوي دي (۳)

د دي نه دا معلومېږي چه په لېشان کلام سره د افهام مقصود حاصل شي نو په هغې باندې اکتفاء کول جائز دي ځکه چه رسول الله ﷺ د تیمم د هم هغه کیفیت حواله ورکړه کوم چه هغه ته معلوم وو او د هغې طرف ته نې اشاره او فرمانيله د هغې تصریح او تفصیل نې اونکړو (۴) د لفظ صعيد تحقيق صعيد په لغت کښ اوچتې زمکې يا د زمکې اوچتې حصې ته ونيلې شي. يوه معنی نې د هغه زمکې هم کړې شوې ده چه په هغې کښ د شپې او شپې والي گډون نه وي. يو معنی نې مطلق ارض کړې شوې ده. بعض حضراتو نې پاکه زمکه او بعض نې پاکه خاوره معنی بيان کړې ده.

امام فراء رحمه الله د آیت کریمه «صعيدا جزا» (۵) په باره کښ فرماني چه د صعيد نه مراد تراب دي امام قتاده رحمه الله فرماني چه صعيد هغه زمکې ته وائي چه په هغې باندې بوتی او اوبې وغيره نه وي ابن دريد فرماني چه صعيد هوارې زمکې ته ونيلې شي. جمهور اهل لغت فرماني چه صعيد وجه الارض ته ونيلې شي

پس جوهری په الصحاح کښ نقل کړې دي چه امام ثعلب احمد بن يحيى فرماني صعيد وجه الارض ته ونيلې شي لقوله تعالى: «فتصبح صعيدا لقا» (۶) او جمع د دي صُعدا او صُعدات راځي. لکه د طريق جمع چه طرق او طرقات راځي د امام سيويه رحمه الله استاذ خليل بن احمد فراهيدى بصرى. ابو اسحاق نجار او ابن الاعرابي د دي تصحيح کړې ده

امام زجاج ابو اسحاق فرماني چه «صعيد» وجه الارض ته ونيلې شي. که خاوره پرې وي يا نه وي. ځکه چه صعيد د خاورې پورته حصې ته نه بلکه د زمکې پورته حصې «وجه الارض» ته ونيلې شي که هغه خاوره وي يا يوه داسې کسر وغيره چه په هغه باندې خاوره نه وي لهذا که هر څوک تیمم کول غواړي نو هغه له پکار دي چه په «وجه الارض» باندې تیمم

(۱) فتح الباری ج ۱ ض ۴۵۱، عمده القاری ج ۴ ص ۲۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۲) عمده القاری ج ۴ ص ۲۹

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، عمده القاری ج ۴ ص ۲۹

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۵) الکهف: ۸

(۶) الکهف الاية: ۴۰

او کړی. پس که یوه زمکه داسې وی کومه چه ټوله په ټوله د کمر په شان وی او خورده پرې نه وی او په هغې باندې څوک لاس رابنکلو سره په مخ وغیره باندې د تیمم په نیت راکاږی نو هغه به د هغه دپاره تیمم منلې شی. ځکه چه د الله پاک فرمان دې (فَتَصْبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا) (۱) چه هغه باغ صفا زمکه او هوار میدان شی.

بیا امام زجاج رحمته الله د (صعيد) معنی (وجه الارض) سره کولو باندې د ټولو اهل لغت اتفاق نقل کړې دې (۱)

په کوم څیز سره تیمم جائز دې د دې نه پس په دې خان پوهه کړې چه په دې مسئله کې د فقهاء کرام اجماع او اتفاق دې چه په تراب منبت طاهر سره تیمم کول جائز دی. (۲) خو د دې نه علاوه په کومو څیزونو سره تیمم کول جائز دی؟ په دې کې اختلاف دې

(۱) الکف الاية : ۴۰ : دا د سورة الکف آیت دې او د صعيد نه مراد وجه الارض کیدو باندې امام زجاج د دې نه استدلال کړې دې. چه دلته د صعيد نه مراد وجه الارض یعنی صف زمکه او هوار میدان مراد دې. د دې وضاحت دا دې چه دلته په سورة الکف کې الله پاک د دوه کلمو متل بیان کړې دې چه په هغوی کې یو ته الله پاک د انگورو دوه باغونه ورکړي وو چه د هغې نه د کپجورو اوني تاو شوي وي او د هغوی دواړو ترمنځه فصل هم وو. دواړو باغونو به پوره میوه ورکوله چه په هغې کې به لږ شان کمې هم نه واقع کیدو او د دواړو ترمنځه الله پاک یو نهر جاری کړې وو. نو هغه دویم کس د کبر او تفاخر په طور اووې چه د مال او طاقت په اعتبار سره زه ستا نه زیات یم. پس یو کورت هغه خپل باغ ته داخل شو او د هغې لیدو سره ئې اووې چه زما خیال نشته چه دا باغ به چرته برباد شی او زما خیال نشته چه قیامت په قائم شی.

هغه بل سړی د هغه په تکبر او کفر باندې هغه ته تنبیه ورکړه او وې ونیل چه تاله داسې نه دی ونیل پکار. د هغې نه روستو ئې ورته اووې (إِنْ تَرَىٰ أَنَا أَقْلَٰ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا) (۱) فَقَسَىٰ رَبِّي أَن يُّؤْتِيَنِي خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ فُتُصِّحُ صَعِيدًا زَلَقًا) (الکف : ۳۹، ۴۰)

یعنی که ته ما په مال او اولاد کې د خپل ځان نه کم ویني نو ماته هغه وخت نژدې معلومیږي چه ماته به زما رب ستا د باغ نه غوره باغ راکړی او ستا په دې باغ باندې به څه، تقدیری، آفت راولیږي. چه په هغې سره به هغه بالکل صفا میدان پاتې شی (بیان القرآن، سورة الکف ج ۲ ص ۴۱۲)

علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله د دې په تفسیر کې فرمائی. یعنی یوه گرم اور به پرې راشي یا څه افت سماوی به پرې نازل شی کوم چه به ستا د تکبر او تجبر په سزا کې باغ لږه تباہ او برباد کولو سره هوار میدان کړی (تفسیر عثمانی، تحت الاية المذكورة، ص ۳۸۸)

د دې نه معلومه شوه چه صعيد بالکل صفا زمکې او هموار میدان ته وائی په هغې کې د تراب یا غبار وغیره د کیدو یا نه کیدو هیڅ قید نشته

(۱) قال ابن منظور فی اللسان : وقال ابو اسحاق (الزجاج) : الصعيد وجه الارض قال : لا اعلم بين اهل اللغة خلافا فيه ان الصعيد وجه الارض. (لسان العرب، مادة صعد : ج ۷ ص ۳۴۳، ۳۴۴. کذا فی تاج العروس.

فصل الصاد من باب الدال : ج ۲ ص ۳۹۸، ۳۹۹. معجم الصحاح، مادة صعد : ص ۵۹)

أَفِي الْمَوْسُوعَةِ الْفَقْهِيَّةِ : اتَّفَقَ الْفُقَهَاءُ عَلَىٰ جَوَازِ التَّيَمُّمِ بِالصَّعِيدِ الطَّاهِرِ . وَهُوَ شَرْطٌ عِنْدَ الْجَنُودِ . فَرَضَ عِنْدَ الْمَالِكِيَّةِ . قَالَ اللَّهُ تَعَالَى : { فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا } وَقَدْ اخْتَلَفُوا فِي الْمَرَادِ بِالصَّعِيدِ هَلْ هُوَ وَجْهُ الْأَرْضِ أَمْ التُّرَابُ الْمُنَبِّتُ ؟ أَمَّا جَوَازُ السَّحْبِ عَلَى التُّرَابِ الْمُنَبِّتِ فَبِالْإِجْمَاعِ . وَأَمَّا غَيْرُهُ مِمَّا ..... [بَقِيَهُ بِرِصْعِهِ آئِنْدَهُ ...]

د امام شافعی او امام احمد رضی اللہ عنہما مسلک امام شافعی او امام احمد رضی اللہ عنہما فرمائی چه تیمم صرف په خاورې سره جائز دي. خكه چه د صعيد اطلاق د هغوی په نزد صرف په غبار والا خاوره او تراب منبت وغيره باندې كيږي. لهذا فراخه ميدان كه سخت وي يا نرم. هم دغه شان د شپږو په ډيركي وغيره باندې تیمم كول جائز نه دي

او كه ورسره خاوره كډه شي نو په كومه حصه چه خاوره ده هغې ته (صعيد) ونيلې شي او په هغې سره به تیمم كول جائز وي. په بلې حصې سره نه هم دغه شان په شړه زمكه. خټې او لوتې او كچه بنځتو باندې كه غبار وي نو تیمم پرې جائز دي كيني نه دي (۱)

د امام احمد رضی اللہ عنہ نه يو روايت دا دي چه د غبار والا خاورې سره سره په شړه زمكه او شپږي باندې هم تیمم جائز دي

بعض حنابلة په دواړو اقوالو كښ دا تطبيق كړې دي چه په كوم قول كښ د رمل نه منع كړې شوې ده يعنې صرف په تراب سره د تیمم جواز خاص كړې شوې دي، د دي نه مراد رمل غير ذي غبار دي او په كوم كښ چه نې اجازت وركړې دي د هغې نه مراد د غبار والا دي (۱)
د امام ابويوسف رضی اللہ عنہ قديم قول هم دا دي. بيا هغه د امام شافعی رضی اللہ عنہ د قول طرف ته رجوع او كړه. يعنې صرف په تراب منبت سره د جواز قائل شو. هم دا د هغه اخري قول دي (۲)

د امام مالك رضی اللہ عنہ مسلک د امام مالك رضی اللہ عنہ په نزد په (صعيد) سره تیمم كول جائز دي او صعيد

بقية از گذشته اعلى وجد الأرض . فقد اختلف الفقهاء فيه. (الموسوعة الفقهية. تیمم ج ۱۴ ص ۲۶۰)
(الاستذكار. كتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۳۵۳)

وقال ابن عبد البر في التمهيد: اجمع العلماء على ان التيمم بالتراب ذي الغبار جائز. (فتح البالك بنويوب التمهيد لابن عبد البر. كتاب الطهارة ج ۱ ص ۴۸۱) كذا في البناية شرح الهداية للعيني رحمه الله ج ۱ ص ۵۳۲
(۱) كتاب الام. (موسوعة الامام الشافعي) كتاب الطهارة. باب التراب الذي يتيمم به ولا يتيمم ج ۱ ص ۱۹۷.
۱۹۸. دار قتيبة. كذا في الوسيط ج ۱ ص ۴۴۳. وحلية العلماء ج ۱ ص ۱۸۳. ونهاية المحتاج ج ۱ ص ۲۸۹.
والمجموع مع المذهب ج ۲ ص ۲۱۲. ومغنى المحتاج ج ۱ ص ۹۶. ۹۷

وقال موفق الدين ابن قدامة: (وجملة ذلك انه لا يجوز التيمم الا بتراب طاهر ذي غبار يتعلق باليد)
(المغنى لابن قدامة. كتاب الطهارة. باب التيمم بالصعيد الطيب وما هو؟ ج ۱ ص ۱۵۵. دار الفكر بيروت.
كذا في المحلى بالاثار. كتاب التيمم ج ۱ ص ۳۷۷. ۳۸۹. وكناف القناع ج ۱ ص ۱۹۷. ۱۹۸

(۱) المغنى ج ۱ ص ۲۵۶

(۲) قال الامام السرخسي رحمه الله: وكان ابو يوسف رحمه الله يقول اولاً: لا يجوز التيمم الا بالتراب والرمل.
ثم رجع فقال: لا يجزئه الا بالتراب الخالص. وهو قول الشافعي رحمه الله. (المبسوط. كتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۲۴۶) كذا في بدائع الصنائع. كتاب الطهارة. فصل فيما يتيمم به. ج ۱ ص ۳۳۵. والبناية للعيني رحمه الله: ج ۱ ص ۵۳۲. والكفاية في شرح الهداية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲ والسحاب لعلامة اللكنوي رحمه الله ج ۱ ص ۵۵۲.

د هغه په تړد وجه الارض ته وئیلې شی. لهندا په کانړې، غر، شېرې او خاورې وغیره چه څه هم په وجه الارض وی په هغې سره تیمم کول جائز دی (۱)
بعض څیزونو باندې د تیمم په جواز کښ اختلاف سره سره د احنافو مسلک هم د مالکیانو په شان دی. یعنی حضرات طرفین رحمهما الله هم د جنس الارض سره سره په هغه څیز باندې هم د تیمم د جواز قائل دی کوم چه د زمکې نه پیدا کیږي لکه د چوڼې کانړې، هر تال، گچ (۲) او سنگ مرمر وغیره (۳)

د امام ابوحنیفه او امام محمد رضی الله عنهما مسلک: د حضرات طرفین رحمهما الله مسلک دا دی چه کوم څیز د زمکې د جنس نه وی که هغه پاک وی نو په هغه سره تیمم جائز دی اگر چه غبار پرې نه وی او که هغه د زمکې د جنس نه نه وی نو د هغې نه د جواز تیمم دپاره په هغه باندې د غبار کیدل شرط دی (۴)

د زمکې د جنس کیدو او نه کیدو معیار: بیا حضرات فقهاء کرام د زمکې د جنس نه د یو څیز د کیدو او نه کیدو معیار دا بیان کړې دي چه هر هغه څیز چه په اور باندې سوزیدو سره ایره شی لکه اونه لرگې وغیره. هم دغه شان هر هغه څیز چه په اور باندې غرمیدو سره نرم شی او ویلی شی. لکه اوسپنه، تانبه، پیتل، سره زر، سپین زر او شیشه وغیره او هر هغه څیز چه زمکه ئې خوری. لکه غنم، اوربشې او نورې ټولې دانې، هغه به د زمکې د جنس نه نه حسابیږي او کوم چه داسې څیزونه نه وی هغه به د زمکې د جنس نه حسابیږي (۵)

(۱) الموطاء، کتاب الطهارة، باب تیمم الجنب ج ۱ ص ۵۷، (فتح المالك بتبویب التمهید لابن عبدالبر، کتاب الطهارة ج ۱ ص ۴۸۰)

کذا فی الاستذکار، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۱ ص ۳۵۲، وشرح الزرقانی، کتاب الطهارة، باب تیمم الجنب ج ۱ ص ۱۱۴، واوز المسالك ج ۱ ص ۵۷۷، والموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۶۰، والمنتقى، کتاب الطهارة، باب تیمم الجنب، ج ۱ ص ۴۳۶، والمدونة الكبرى، باب ما جاء فی المجدور والمحسوب، ج ۱ ص ۴۶، وبداية المجتهد، الباب الخامس: فیما تصنع به هذه الطهارة ج ۲ ص ۳۹

(۲) سره چونه، د ابادي مساله، (القاموس الوحيد ص ۳۶۳)

(۳) الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۲۶۰، بداية المجتهد، الباب الخامس، فیما تصنع به هذه الطهارة ج ۲ ص ۳۹.

(۴) قال فی السعاية: ان ما يضرب عليه منقسم الى قسمين: احدهما: ما هو من جنس الارض، وثانيهما: ما ليس من جنس الارض ... فالقسم الثاني لا يجوز به التيمم ما لم يكن عليه غبار، فيمسح به وجهه ويديه، والقسم الاول يجوز به التيمم، ولو لم يكن عليه غبار، بشرط ان يكون طاهرا، (ج ۱ ص ۵۲۰)

وانظر مذهب الحنفية فی الهداية ج ۱ ص ۵۰، وفتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، وبدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۳۵، والبنية للعيني ج ۱ ص ۵۳۲، والمبسوط للسرخسي ج ۱ ص ۲۴۶، والكفاية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، وتحفة الفقهاء، باب التيمم ج ۱ ص ۴۴، ومجمع الانهار ج ۱ ص ۳۸، والدر المختار مع رد المختار ج ۲ ص ۹۹، ۱۰۰

(۵) السعاية ج ۱ ص ۵۲۰، كذا فی بدائع الصنائع، كتاب الطهارة فصل فيما يتيمم به ج ۱ ص ۳۳۹

بیا په اصل مسئله کښ د اتفاق نه پس د حضرات طرفین څخه خپل مینځ کښ په دې اختلاف دې چه په کوم څیز سره تیمم کولې شی دهغه د یو جزء د لاسونو سره لگیدل ضروری دی یا نه؟ نو د امام محمد رحمته الله علیه په نزد دا ضروری دی، او د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په نزد دا ضروری نه دی.

د امام محمد رحمته الله علیه په نزد اصل دا دې چه د **(صعید)** یو جزء استعمال کړې شی. او دا په هغه صورت کښ ممکنه ده چه په لاسونو باندې څه نه څه ولگيږي.

او د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په نزد اصل دا ده چه په لاسونو سره وجه الارض مسح کړې شی او هغه په خپلو اندامونو باندې رانښکلي شی، برابره خبره ده که په لاسونو باندې څه لگي یا نه لگي.

د دې اختلاف ثمره ده دا ده چه د امام صاحب په نزد د چوني په کانړی، هړتال او گچ، تورې، سرې او سپین خټې، سپا کانړی، په خټه باندې لیو کړې شوي دیوال، په چوني سره لیو کړې شوي دیوال، غریزې مالگه، پخې ښختې او خالص خټې سره جوړې شوي تیگری. په لونده زمکه، په لونده خټه، یاقوت، فیروز، زمرد، مرجان او زبرجد وغیره سره تیمم کول جائز دی.

او د امام محمد رحمته الله علیه په نزد چونکه په دې څیزونو باندې لاسونو سره غبار وغیره نه لگيږي. په دې وجه په دې باندې به تیمم جائز نه وی. لهذا که په دې باندې غبار وی، یا دا څیزونه میده شوي وی نو بیا به د امام محمد رحمته الله علیه په نزد په دې تیمم جائز وی. (۱)

د امام محمد رحمته الله علیه دلیل: د امام محمد رحمته الله علیه دلیل دا دي چه مامور به **(صعیدا)** لره استعمالولی دی او د هغې استعمال به په دې صورت کښ وی چه کله هغه د لاسونو سره ولگي. باقی صرف په سخت او غوړ (صفا) څیز باندې لاس وهلو ته استعمال نه وائی. (۲)

د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه دلیل: دا دې چه په مامور به **(صعید)** سره مطلقا تیمم کول جائز دی. **(من غیر شرط الاتراک)** لهذا مطلق لره بغیر د څه دلیل نه مقید کول صحیح نه دی. باقی د امام محمد رحمته الله علیه دا فرمائیل چه استعمالولی ئې شرط دی، دا خبره صحیح نه ده، حکه

(۱) قال العلامة الكسائي رحمه الله: ثم اختلف أبو حنيفة ومحمد فيما بينهما، فقال أبو حنيفة: يجوز التيمم بكل ما هو من جنس الأرض، التزق بيده شيء أو لا.

وقال محمد: لا يجوز إلا إذا التزق بيده شيء من أجزائه، فالأصل عنده أنه لا بد من استعمال جزء من الصعيد، ولا يكون ذلك إلا بأن يلتزق بيده شيء، (وعند أبي حنيفة هذا ليس بشرط، وإنما الشرط: مس وجه الأرض باليدين وإمرارهما على العضوين).

وإذا عرف هذا فعلى قول أبي حنيفة يجوز التيمم بالجنص والنورة والزرنيخ والطين الأحمر والأسود والأبيض، والكحل والحجر الأملس والحائط المطين والمجصص والملح الجبلي دون المائي والمرداسنج المعدني والآجر والخزف المتخذ من طين خالص، والياقوت والفيروزج والزمرد والأرض الندية والطين الرطب، (وعند محمد إن التزق بيده شيء منها بأن كان عليها غبار أو كان مدقوقا يجوز، وإلا فلا. بدائع الصنائع، كتاب الطهارة، فصل فيما يتيمم به ج ۱ ص ۳۳۹، ۳۴۰) كذا في موسوعة الفقهية ج ۱ ص ۲۶۱

(۲) بدائع الصنائع ج ۱ ص ۳۴۰

چه په دې سره خو به د مخ تغییر لازمیږي، کوم چه د مثله مشابه دې، هم دا وجه ده چه په احادیثو کښ د ضرب لگولو نه پس د لاسونو د څنډلو حکم کړې شوې دې، لهذا د تیمم شرط دا دې چه په وجه الارض باندې وهلې شوې لاسونه په مخ او لاسونو باندې راکاږي. او دا حکم تعبدی غیر معقول المعنی دې، چه د هغې حکمت الله پاک ته معلوم دې. (۱)

د مذاهبو حاصل دا دې چه د حضرات شوافع، حنابله او احنافو نه امام ابویوسف رحمته الله صرف په تراب سره د جواز تیمم قائل دې. او (د امام احمد رحمته الله) په یو روایت کښ (او د امام ابویوسف رحمته الله په قول قدیم کښ، شریه هم په دې کښ داخلوی.

او حضرات مالکیه او طرفین د هر هغه څیز نه د تیمم د جواز قائل دی کوم چه د زمکې د جنس نه وی، یا علی وجه الارض وی.

د حضرات شافعیه او حنابله دلائل : اولنې دلیل، ایت کریمه : د دې حضراتو اولنې استدلال د سورة المائدة د آیت کریمه نه دې (فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ) (۲) تاسو په پاکې زمکې سره تیمم اوکړئ، یعنی په خپلو مخونو او لاسونو سره د هغې نه لاس راکاږئ.

طریقه د استدلال : دا ده چه د (منه) ضمیر مجرور (تراب) ته راجع دې، چه د هغې تقاضه دا ده چه د خاورې یو جزء په تیمم کش استعمالیدل پکار دی او دا د غبار والا څیزونو نه بغیر ممکن نه ده، لهذا د خاورې نه علاوه په شریه، دري او کانږی وغیره باندې تیمم جائز نه دې. (۳)

د ذکر شوی استدلال جواب : د احنافو او مالکیانو د طرف نه دا دې چه د (منه) ضمیر مجرور لره د تراب (یا صعيد) طرف ته راجع کول محل نظر دی، مونږ ته تسلیم نه دی، بلکه دا ضمیر د حدث طرف ته راجع دې، مطلب به دا وی چه د دې حدث نه تیمم اوکړئ او د خپل لاسونو او مخونو مسح اوکړئ. (۴)

د ذکر شوی استدلال دویم جواب : که علی سبیل التنزل دا تسلیم هم کړې شی چه دا ضمیر صعيد ته راجع دې نو بیا هم د دې نه استدلال تام نه دې ځکه چه (من) د ابتداء غایت دپاره دې لکه (سَمَاتٍ مِنَ الْبَصَرَةِ) وغیره کښ. نو اوس به دا آیت کریمه صرف په دې خبره دلالت کوی چه د تیمم ابتداء دې په صعيد سره اوکړې شی، اشتراط تراب به بیا هم د دې مدلول نه وی. او د دې توجیه دلیل په سورة النساء کښ ذکر شوی هم دا آیت تیمم دې (فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ

(۱) البدائع، کتاب الطهارة، فصل فیما یتیم به ج ۱ ص ۳۴۰

(۲) المائدة : ۶

(۳) فقال ابن قدامة : ولنا، الاية فان الله سبحانه وتعالى امر بالتيمم بالصعيد، وهو التراب، فقال : (فامسحوا بوجوهكم وایدیکم منه) ولا يحصل المسح بشئ منه الا ان يكون ذا غبار يعلق باليد. (المغنی ج ۱ ص ۱۵۶) کذا فی الموسوعة الفقهية ج ۱۴ ص ۱۶۲، والسعاية ج ۱ ص ۵۲۴، والفقه الاسلامی وادلته ج ۱ ص ۵۹۰

(۴) السعاية ج ۱ ص ۵۲۴

وَأَيُّكُمْ) (۱) هلته د (منه) ذکر نشته، چه د هغې نه معلومه شوه چه د تراب استعمال د تیمم د صحت دپاره شرط نه دې ځکه چه که دا شرط وې نو هلته به په سورة النساء کښ هم د دې ذکر وې (۲)

د حضرات شافعيه وحنابله جواب د شافعيه وحنابله د طرف نه دا جواب ورکولې شی چه د سورة النساء آیت کریمه مطلق دې او د سورة المائدة آیت کریمه مقید دې، او دا خبره د اصول مقرر نه ده چه کله مطلق او مقید په یوه حادثه (او مسئله) کښ راشی نو مطلق بالاتفاق په مقید باندې محمول کولې شی، لهذا دلته به هم مطلق په مقید باندې محمول کولې شی. ځکه چه حادثه په دواړو ځایونو کښ یوه ده او دا به وئیلې شی چه سورة النساء (کومه چه مطلق ده په دې، کښ هم (منه) متصور دې

او بله خبره دا ده چه لفظ د (من) د تبعیض په معنی کښ حقیقت دې او په نورو معانی کښ مجاز او دا اصل هم معلوم او مقرر دې چه بغیر د څه ضرورت داعیه نه حقیقت پریخودلو سره مجاز نه شی اختیار کیدلې، لهذا لفظ د (من) به دلته د تبعیض په معنی کښ اخستلې شی، دد ابتداء په معنی کښ. (۳)

د احناف او مالکیانو د طرف نه جواب: دا دې چه دلته مطلق او مقید د اسباب متعلق وارد شوې دی او په داسې صورت کښ مطلق په مقید باندې نه شی محمول کیدلې. ځکه چه په اسباب کښ څه تراخم نه وی.

او هر چه د (من) د حقیقی او مجازی معنی تعلق دې، نو مونږ ته دا خبره تسلیم نه ده چه تبعیض د هغه معنی حقیقی ده، بلکه ډیرو حضراتو د دې تصریح کړې ده چه د (من) معنی حقیقی ابتداء غایت ده او باقی معانی هم د هغه طرف ته واپس کیږي.

که د دې نه علاوه دا تسلیم هم کړې شی چه لفظ د (من) دلته د تبعیض دپاره ده. نو بیا په مسح کولو سره به مشابهت بالمثل لرمیږي، کوم چه بالاجماع قبیح دې، لهذا په زمکه باندې لگولې شوې لاس به د هغې قائم مقام جوړیږي او هم په هغې سره به د مخ وغیره مسح کولې شی. (۴)

بل دلیل، د سیدنا حذیفه رضی الله عنه روایت: د حضرات شوافع او حنابله دویم استدلال په مسلم کښ د سیدنا حذیفه رضی الله عنه د روایت نه دې چه په هغې کښ دی:

(۱) النساء: ۴۳

(۲) السعایه ج ۱ ص ۵۲۴، ۵۲۵

(۳) السعایه ج ۱ ص ۵۲۵

(۴) السعایه ج ۱ ص ۵۲۵

(و جعلت لنا الأرض كلها مسجداً وجعلت تربتها لنا طهوراً إذا لم نجد الماء) (۱)

یعنی پوره زمکه زمونږ دپاره مسجد جوړ کړې شوې دې او د دې (زمکې) خاوره زمونږ دپاره پاکولې مقرر کړې شوې دې، که اوبه ملاؤ نه شی

وجه د استدلال نې دا ده چه په بخاری او مسلم کښ چه د سیدنا جابر رضی الله عنه په روایت کښ کوم

(و جعلت لنا الأرض مسجداً وطهوراً) (۲) راغلې دې (چه زما دپاره زمکه مسجد او پاکونکې مقرر

کړې شوې دې) راغلې دې هغه عام دې (چه په دې کښ پوره زمکې ته طهور وئیلې شوې دې)

او د سیدنا حذیفه رضی الله عنه روایت خاص دې (چه پکښ صرف د زمکې یو جزء ته یعنی خاورې ته

طهور وئیلې شوې دې) او عام به په خاص باندې محمول کولې شی

یا به داسې وئیلې شی چه په مسلم کښ ذکر شوې د سیدنا حذیفه رضی الله عنه روایت په صحیحین

کښ د ذکر شوی د جابر رضی الله عنه روایت دپاره مخصص دې. لهذا صرف په خاورې سره به تیمم

جانزوی. (۳)

د استدلال یو تقریر داسې هم بیان کړې شوې دې چه د سیدنا حذیفه رضی الله عنه په ذکر شوی روایت

کښ اول پوره زمکې ته مسجد وئیلې شوې دې، بیا نې د هغې نه د زمکې خاوره خاص کولو

سره هغې ته طهور اووې. دا د دې خبرې دلیل دې چه طهوریت د زمکې د خاورې سره خاص

دې، که هغه د ټولې زمکې دپاره عام وې نو هغه به جدا په داسې صنیع سره د ذکر کولو

ضرورت نه وو. (۴)

د دلیل مذکور جواب : بعض حضراتو د دې جواب داسې کړې دې چه په لفظ د «تربة» سره

استدلال صحیح نه دې، ځکه چه «تربة» هغه ځانې ته وئیلې شی چرته چه خاوره او د هغه د

جنس نور څیزونه وی. (۵)

د حافظ ابن حجر رحمته الله جواب حافظ ابن حجر رحمته الله د جواب الجواب په طور فرمانی چه د ابن

خزیمه په روایت کښ لفظ د «تراب» راغلې دې (۶) هم دغه شان امام احمد او بیهقی په حسن

(۱) مسلم. کتاب المساجد مواضع الصلاة. رقم ۱۱۴۸

(۲) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب التیمم رقم ۳۳۸. ومسلم فی صحيحه فی کتاب المساجد مواضع الصلاة. باب المساجد ومواضع الصلاة. رقم ۱۱۶۳. والنسائي فی سننه. فی کتاب الغسل والتیمم. باب التیمم بالصعيد الطيب رقم ۴۳۲

(۳) شرح المواهب للزرقانی ج ۷ ص ۱۰۴، ۱۰۵. فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح النووی علی مسلم ج ۵ ص ۷. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۱۳. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸

(۴) فتح الباری لابن رجب ج ۱ ص ۳۱۳، ۳۱۴

(۵) شرح المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۱۰۵. فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. البناية للعینی رحمه الله ج ۱ ص ۵۳۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸

(۶) رواه ابن خزيمة فی صحيحه عن حذيفة بن اليمان رضى الله عنه وفيه : ..... [بقية برصفحه آتئده....]

سند سره د سیدنا علی رضی الله عنه نه روایت ذکر کړې دې چه د هغې الفاظ داسې دي : ﴿ وجعل التراب لی طهورا ﴾ ^(۱) چه پکښ د خاورې تخصیص او تصریح ده.

بیا حافظ صاحب فرمایلي دي چه د دې تقویت د دې خبرې نه کیږي چه د حدیث مقصد اظهار تشریف او تخصیص دي، لهذا که تیمم د خاورې نه علاوه په بل یو څیز هم جائز وي نو د خاورې په ذکر باندې په اکتفاء او اقتصار نه شو کیدلې. ^(۲)

د محقق عینی رحمته الله جواب : محقق عینی رحمته الله د دواړو دلیلونو جواب ورکولو سره فرماني چه هر چه د مسلم په روایت کښ د سیدنا حذیفه رضی الله عنه د روایت تعلق دي، پس د دې الفاظو په ذکر کولو کښ ابو مالک الاشجعی تفرد اختیار کړې دي. ^(۳) لهذا هغه معتبر نه دي.

او امام قرطبي رحمته الله فرماني چه د سیدنا حذیفه رضی الله عنه روایت د سیدنا جابر رضی الله عنه د روایت دپاره مخصص منل صحیح نه دي، ځکه چه د تخصیص مطلب خودا وی چه د حکم عام نه یو داسې څیز لره خارج کول کوم ته چه عموم شامل وی، او د سیدنا حذیفه رضی الله عنه روایت یو څیز هم نه دي خارج کړې، بلکه هغه خود یو فرد تعیین کړې دي کوم ته چه مخکښ اسم هم شامل وو.

یعنی د سیدنا جابر رضی الله عنه روایت کښ ﴿ ارض ﴾ ته طهور وئيلي شوې دي او د سیدنا حذیفه رضی الله عنه په روایت کښ تراب ته، او ظاهر دی چه ارض تراب ته شامل دي او د دواړو حکم یو دي، د تخصیص مطلب خوبه دا وی چه تراب د ارض د حکم نه خارج او منلې شی، یعنی هغه طهور نه وی حال دا چه داسې خو نه ده.

د دې حاصل دا دي چه د مخصص دپاره ضروری ده چه هغه د عام حکم منافی وی، او دلته د دواړو حکم یو شان دي. او دا هم داسې دي لکه د الله پاک فرمان ﴿ فیها فاکهة ونخل ورمان ﴾ ^(۴)

بقیه از گذشته ۱. جعلت الارض کلها مسجدا. وجعل ترابها لنا طهورا. (جماع ابواب التیمم باب ذکر الدلیل علی من وقع علیه اسم التراب فالتیمم به جائز عند الاعواز من الماء.... رقم ۲۶۴. ج ۱ ص ۱۶۶.

^(۱) اخرجه البيهقي باسناد فيه كلام عن محمد بن الحنفية انه سمع علي بن ابي طالب يقول .... وفيه : وجعل لي التراب طهورا (السنن الكبرى. كتاب الطهارة. باب الدليل على ان الصعيد الطيب هو التراب. رقم ۱۰۲۴. ج ۱ ص ۳۲۸.

وقال ابن الترمكاني في الجوهر النقي : فيه ما تقدم من المباحث، غير ان في سنده عبدالله بن محمد بن عقيل، وقد تقدم في باب لا ينظهر بالماء المستعمل، قول البيهقي : اهل العلم مختلفون بالاحتجاج برواية (الجوهر النقي بهامش السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۲۸)

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۶۸. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۷۸

^(۳) ابو مالک الاشجعی د مسلم په ذکر شوی روایت کښ یو راوی دي. سند داسې دي حدثنا ابوبکر بن ابي شبة، قال حدثنا محمد بن فضيل، عن ابي مالک الاشجعی، عن ربعي، عن حذيفة .... (رقم : ۱۱۴۸)

^(۴) الرحمن : ۶۸

او په دې فرمان کښ چه (مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ) (۱) چه دلته د لفظ (فاکهاه او ملائکه) په مشمولاتو کښ د بعض تعیین او کړې شو تشریفا، او حال دا چه کهجورې او انار په فاکهاه کښ داخل او شامل دی، هم دغه شان جبرائیل او میکائیل عليهم السلام هم په ملائکه کښ داخل دی، خو هغوی جدا تشریفا ذکر کړې شو. هم دغه شان د سیدنا حذیفه رضی الله عنه په روایت کښ هم د خاورې ذکر د فرد واحد تعیین براء تشریف د قبیل نه دې. (۲)
هم دا جواب محقق ابن الهمام ورکړې دې. (۳) او هم دا جواب د ابن خزیمه، مسند احمد او د بیهقی د هغه روایت هم دې چرته چه لفظ د (تراب) راغلې دې. یعنی هلته تشریفا د فرد واحد تعیین کړې شوې دې. (۴)

د ذکر شوی دلیل دویم جواب : او د دې دویم جواب دا دې چه په دې احادیثو کښ د تراب تعیین په دې وجه کړې شوې دې چه د تراب موندلې کیدل او ملاویدل زیات اغلب دی. په دې وجه نه چه تیمم د تراب سره خاص دې او په غیر تراب سره جائز نه دې. (۵)

دریم جواب : دریم جواب دا دې چه د تیمم د جواز مستدل لفظ د (صعید) دې، (فی قوله تعالى:

فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا) (النساء : ۴۳. المائدة : ۶) نه لفظ (تراب) او صعید د زمکې دپاسه حصې ته ونیلې

شی که هغه خاوره وی، یاداسې کمرچه په هغه باندې خاوره نه وی، یا بل څه څیز (۶) کاسنډ کړه.

د مولانا عبدالحی رحمه الله جواب : مولانا عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه فرمائی چه د سیدنا حذیفه رضی الله عنه د روایت نه استدلال صحیح نه دې، ځکه چه په دې باب کښ احادیث په مختلف

الفاظو سره راغلې دی په بعض کښ لفظ د (تراب) او په بعض کښ لفظ د (ارض) راغلې دې.

پس په بخاری او مسلم کښ د سیدنا جابر رضی الله عنه په روایت کښ لفظ د (ارض) راغلې دې

ولعه : (وجعلت لی الارض مسجدا وطهورا) کذا عند الترمذی.

په ابن ماجه کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه او سیدنا ابوذر رضی الله عنه په روایت کښ دی (وجعلت لی

الارض مسجدا وطهورا)

په مسند احمد کښ د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښ دی (جعلت لی کل ارض طيبة مسجدا وطهورا)

او په ابوداؤد کښ د سیدنا ابوذر رضی الله عنه په روایت کښ دی : (جعلت لی الارض مسجدا وطهورا)

(۱) البقرة : ۹۸

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۱۳

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

(۵) پورته حواله جات

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. شرح المواهب ج ۷ ص ۱۰۵

هم دغه شان په بعض روایاتو کښې «عليك بالصعيد» الفاظ دی او په بعض روایاتو کښې د «عليکم بالارض» الفاظ دی.

او په دې ټولو الفاظو کښې لفظ د «ارض» او «صعيد» د ټولو نه اعم دي او د يو څيز د بعض اجزاء په تخصيص کولو سره دا نه لزميرې چې حکم د هغه جزء سره متعلق او هم د هغې سره خاص دي. خاص طور سره چې کله هغه د عام لفظ سره هم راغلې وي، هو هلته د خاص لفظ سره حکم متعلق کول او په هغې کښې منحصر کول صحيح نه دي. لهذا دلته هم د تيمم په سلسله کښې تراب، صعيد او ارض الفاظ راغلې دي او تراب د دې نه خاص دي. لهذا د عام الفاظو (صعيد او ارض) په موجودگي کښې د تيمم حکم صرف د تراب سره معلق کول او هم په هغې کښې منحصر کول اصولاً صحيح نه دي. (۱)

دریم دليل د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه اثر: سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه په «فَتَيَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» کښې د «صَعِيدًا طَيِّبًا» تفسير په «تراباً منبِتاً» سره کوي، چې د هغې نه حضرات شافعيه او حنابله د جواز تيمم دپاره د تراب منبت وغيره په شرط باندې استدلال کوي. (۲)

اصل کښې امام رافعي رحمته الله عليه په فتح العزيز شرح الوجيز کښې د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه او سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه په «صَعِيدًا طَيِّبًا» تفسير په «تراباً طاهراً» سره نقل کړې دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه په تخليص الحبير کښې فرمائي چې د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه دې باره کښې ماته تفسير نه دي ملاؤ شوي.

او هر چې د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه د تفسير تعلق دي، پس هغه امام بيهقي رحمته الله عليه د «قاهوس بن ابن ظبيان عن ابيه» په طريق سره نقل کړې دي چې سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه فرمائي: «اطيب الصعيد حرث الارض» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه ده دې نه روستو د تفسير ابن ابي حاتم او تفسير ابن مردويه حواله هم ورکړې ده. (۵) ليکن ماته نه دي ملاؤ شوي.

(۱) السعاية ج ۱ ص ۵۲۳، ۵۲۴

(۲) الهداية ج ۱ ص ۵۰، الموسوعة الفقهية المقارنة للامام القدوري ج ۱ ص ۲۱۰، البناء للعيني ج ۱ ص ۵۳۲، ۵۳۳، الكفاية ج ۱ ص ۱۱۲

(۳) ونصه: (فتيمموا صعيداً طيباً) عن ابن عمر وابن عباس رضي الله عنهم: أي تراباً طاهراً. (فتح العزيز بهامش المجموع، كتاب التيمم، الباب الثاني في كيفية التيمم ج ۲ ص ۳۱۰)

(۴) ولفظه عند البيهقي: عن ابن عباس قال: الصعيد الحرث حرث الارض. (السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب الدليل على ان الصعيد الطيب هو التراب، رقم (۱۰۲۶) ج ۱ ص ۳۲۸)

(۵) فقال ورواه ابن ابي حاتم في تفسيره بلفظ: اطيب الصعيد تراب الارض. واورده ابن مردويه في تفسيره من حديث ابن عباس: وليس مطابقاً لما ذكره الرافعي. (تلخيص الحبير، كتاب التيمم) رقم: ۲۰۱، ۳۹۶۱۱

د احنافو او مالکیانو د طرف نه د ذکر شوی استدلال جواب احناف او مالکیان د دې په جواب کښ فرمائی چه د ابن عباس رضی الله عنهما د کوم اثر نه چه استدلال کړې شوې دې د هغې الفاظ داسې دی. «اطيب الصعيد حرث الارض» یعنی د ټولو نه پاکه خاوره زرغونه کونکې خاوره ده. چه د هغې مطلب دا دې چه د ټولو نه پاکونکې خاوره زرغونه کونکې خاوره ده او غیر منبت هم طیب او پاکه ده، لهذا اول خو د دې نه استدلال کول او تراب منبت لره خاص کول صحیح نه دی. (۱)

د ذکر شوی استدلال دویم جواب: دا دې چه دا لفظ «طیب» مشترک دې په ډیر معانی کښ پس د دې معنی طاهر هم راځی. حلال هم او منبت هم په آیت کریمه «كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ» (۱) او «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ» (۲) کښ طیب په معنی د حلال راغلې دې

هم دغه شان یو آیت: «والبلد الطيب يخرج نباته باذن ربه والذي خبث لا يخرج الا نكدا» (۳) کښ طیب د منبت په معنی کښ راځی

او اکثر دا د طاهر په معنی کښ راځی، او دلته بالاجماع د دې نه طاهر مراد دې. ځکه چه طهارت د دې دپاره شرط دې، ځکه چه نجس څیز طهور نه وی، لهذا دا به د طاهر په معنی باندې محمول کولې شی، ځکه چه په مقام د طهارت کښ هم دا معنی زیاته مناسب ده، او دلیل د دې دا دې چه د دې آیت کریمه په اخر کښ الله پاک فرمائی: «وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ» او د منبت والامعنی په دې مسئله کښ هیڅ اثر او دخل نشته، هم دا وجه ده چه که تراب منبت نجس وی نو په هغې سره بالاتفاق تیمم جائز نه دې، لهذا د «طیبا» معنی به «طاهرا» وی نه «منبتا» (۴) په دې باندې دا اشکال راځی چه په آیت کریمه کښ د طیب ذکر د ارض سره راغلې دې، لهذا د انبات والامعنی مراد کول په دې مقام کښ زیاته مناسبه ده علامه عینی رحمته الله د دې جواب دا ورکړې دې چه د دې آیت کریمه اخري حصه په دې خبره باندې دلالت کوی چه طیب نه مراد طاهر دې، ځکه چه که د «طیبا» نه مراد «منبتا» وی، نو د آیت په اخره کښ به د «ليطهركم» په ځانې «لتزروعوا» وغیره وي، ځکه چه زرع د انبات زیات مناسب دې نه تطهیر. (۵)

(۱) السعایه ج ۱ ص ۵۲۳

(۲) البقره ۵۷، ۱۷۲

(۳) البقره: ۲۶۷

(۴) الاعراف: ۵۸

(۵) البناء للعینی ج ۱ ص ۵۳۵، السعایه ج ۱ ص ۵۲۳، فتح القدیر ج ۱ ص ۱۱۳، الهدایه ج ۱ ص ۵۰

(۶) البناء للعینی ج ۱ ص ۵۳۵

د احنافو او مالکیانو د طرف نه د ذکر شوی استدلال جواب : احناف او مالکیان د دې په جواب کښ فرمائی چه د ابن عباس رضی الله عنهما د کوم اثر نه چه استدلال کړې شوې دې د هغې الفاظ داسې دی : **« اطیب الصعید حرث الارض »** یعنی د ټولو نه پاکه خاوره زرغونه کونکې خاوره ده. چه د هغې مطلب دا دې چه د ټولو نه پاکونکې خاوره زرغونه کونکې خاوره ده او غیر منبت هم طیب او پاکه ده، لهذا اول خو د دې نه استدلال کول او تراب منبت لره خاص کول صحیح نه دی. ^(۱)

د ذکر شوی استدلال دویم جواب : دا دې چه دا لفظ **« طیب »** مشترک دې په ډیر معانی کښ پس د دې معنی طاهر هم راځی، حلال هم او منبت هم. په آیت کریمه **« کُلُوا مِنْ طَیِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ »** ^(۲) او **« يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَیِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ »** ^(۳) کښ طیب په معنی د حلال راغلې دې.

هم دغه شان یو آیت : **« والبلد الطیب یخرجه نباته باذن ربّه والذی یمیت لا یخرجه الا نکدا »** ^(۴) کښ طیب د منبت په معنی کښ راځی.

او اکثر دا د طاهر په معنی کښ راځی، او دلته بالاجماع د دې نه طاهر مراد دې، ځکه چه طهارت د دې دپاره شرط دی، ځکه چه نجس څیز طهور نه وی، لهذا دا به د طاهر په معنی باندې محمول کولې شی، ځکه چه په مقام د طهارت کښ هم دا معنی زیاته مناسب ده، او دلیل د دې دا دې چه د دې آیت کریمه په اخر کښ الله پاک فرمائی : **« وَلَکِنْ یُرِیدُ لِيُطَهِّرَکُمْ »** او د منبت والا معنی په دې مسئله کښ هیڅ اثر او دخل نشته، هم دا وجه ده چه که تراب منبت نجس وی نو په هغې سره بالاتفاق تیمم جائز نه دې، لهذا د **« طیباً »** معنی به **« طاهراً »** وی نه **« منبتاً »** ^(۵) په دې باندې دا اشکال راځی چه په آیت کریمه کښ د طیب ذکر د ارض سره راغلې دې، لهذا د انبات والا معنی مراد کول په دې مقام کښ زیاته مناسبه ده. علامه عینی رحمته الله د دې جواب دا ورکړې دې چه د دې آیت کریمه اخری حصه په دې خبره باندې دلالت کوی چه طیب نه مراد طاهر دې، ځکه چه که د **« طیباً »** نه مراد **« منبتاً »** وی، نو د آیت په اخره کښ به د **« لیطهرکم »** په ځانې **« لتزروعوا »** وغیره وی، ځکه چه زرع د انبات زیات مناسب دې نه تطهیر. ^(۶)

^(۱) السعایه ج ۱ ص ۵۲۳

^(۲) البقره ۵۷، ۱۷۲

^(۳) البقره : ۲۶۷

^(۴) الاعراف : ۵۸

^(۵) البنایه للعینی ج ۱ ص ۵۳۵، السعایه ج ۱ ص ۵۲۳، فتح القدیر ج ۱ ص ۱۱۳، الهدایه ج ۱ ص ۵۰

^(۶) البنایه للعینی ج ۱ ص ۵۳۵

دې طهارت حاصلول جائز نه وی، پس څنگه چې په مطلقا اوبه عام کیدلو سره دا نه لارمیرې چې د اونې په اوبو او د زمزم وغیره په اوبو سره طهارت حاصلول جائز نه وی، هم دغه شان د خاورې په عام کیدو سره هم دا نه لارمیرې چې په نورو څیزونو سره طهارت حاصلول جائز نه وی. (۱)

د دلیل مذکور دویم جواب: دا دې چې مونږ د طهارت تعلق هم هغه څیز سره منلې دې چې هغه وجود اعم دې یعنی تراب، خو مونږ په هغې اضافه کړې ده چې د تراب سره سره مو په غیر تراب باندې هم جائز کړې دې کوم چې د زمکې د جنس نه وی نو گویا مونږ په دې کښ توسیع کړې ده.

او چې کله د ضرورت په بناء اصل تیمم جائز او مشروع شو نو د ضرورت په بنیاد په هغې کښ توسیع هم جائز شوه. (۲)

د اشتراط تراب او رمل دلیل: کوم حضرات چې د تراب سره سره په رمل باندې هم د تیمم د جواز قائل دی، لکه د امام ابویوسف رحمته الله علیه اولنې قول او د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت دې. هغه په

مسند احمد او بیهقی کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د روایت نه استدلال کوی. ونه:

«عن ابن هريرة: أن ناساً من أهل البادية أتوا رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فقالوا: إنا نكون بالرمال الأشهر-

الثلاثة والأربعة-، ويكون فينا الجنب والنفساء والحائض، ولسنأجد الماء. فقال: عليكم بالأرض» (۳)

یعنی بعض باندېچیان د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښ حاضر شو او وې وئیل چې مونږ درې درې، څلور څلور میاشتي په صحرا کښ یو، په مونږ کښ جنبی هم وی او د حیض او نفاس والا زنان هم، او اوبه نه ملاویرې، (نو مونږ څه اوکړو؟) نو رسول الله صلی الله علیه و آله وفرمائیل: زمکه (او د هغې خاوره د تیمم دپاره) استعمالوئ.

ظاهره ده چې کله هغوی په شرنه زمکه باندې وی او رسول الله صلی الله علیه و آله په زمکې سره د تیمم حکم وفرمائیلو نو د دې لازمی نتیجه او مفهوم هم دا دې چې په شری سره تیمم کوی د ذکر شوی استدلال جواب: د احناف او مالکیانو د طرف نه اول خو دا جواب ورکولې شی چې ذکر شوي روایت ضعیف دې په دې سره استدلال صحیح نه دې.

پس محقق ابن الهمام رحمته الله علیه فرمائی: «وهو حديث يعرف بالمشي بن الصيام، وقد ضعفه أحمد، وابن معين في الأخيرين» (۴)

(۱) التجريد للإمام القدوري ج ۱ ص ۲۱۳

(۲) التجريد للإمام القدوري ج ۱ ص ۲۱۳

(۳) أخرجه أحمد في مسنده تحت مسندات أبي هريرة رضي الله عنه، برقم: ۷۷۳۳. والبيهقي في السنن الكبرى في كتاب الطهارة باب ما روي في الحائض والنفساء أيكفيهما التيمم عند انقطاع الدم إذا عدت الماء؟ رقم (۱۰۳۸). (۱۱/۳۳۲. ۳۳۳).

(۴) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۳۱. کذا فی السعایة ج ۱ ص ۵۱۳. وبذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۵.

د دې په سند کښ مثنی بن الصباح راوی ته امام احمد او یحیی بن معین رحمهما ضعیف ونيلي دي. علامه زیلعی رحمهما فرماني: «قال احمد والرازي: المثنى بن الصباح لا يساوي شيئا، وقال النسائي: متروك الحديث»^(۱) حافظ ابن حجر رحمهما فرماني: «وهو ضعيف جدا»^(۲) ابن لهيعة د عمرو بن شعيب نه دا روايت ذکر کولو سره د مثنی بن الصباح متابعت کړې دي، کما رواه ابو يعلى الموصلي في مسنده! خو ابن لهيعة خپله ضعیف دي. سره به ابن الهمام في الفتح، والزيلعي في نصب الراية، وابن حجر في الدرر الاية وغيرهم.^(۳)

په معجم اوسط د طبرانی کښ دا روايت «حدثنا أحمد بن محمد البزار الأصبهاني حدثنا الحسن بن عمار الحضرمي حدثنا وكيع بن الجراح عن إبراهيم بن يزيد عن سليمان الأحول عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة» طريق سره هم روايت دي.

ابن الهمام رحمهما وغيره ذکر کړې دي: «لا نعلم لسليمان الأحول عن سعيد بن المسيب غير هذا الحديث»^(۴) خو په دې طريق کښ ابراهيم بن يزيد الجوزي دي حافظ صاحب رحمهما هغه ته هم ضعیف ونيلي دي.^(۵)

د ذکر شوی استدلال بل جواب که صحيح او منلي شي نو هم دا روايت زمونږ د موقف معارض نه دي، ځکه چه په دې سره زیات نه زیات په رمل (شپږه) باندې د تیمم د جواز ثبوت راځي او د دې خو مونږ هم قائل يو، دا روايت به زمونږ د موقف معارض هغه وخت وي چه کله په دې کښ په رمل باندې د جواز تیمم سره سره په غیر د رمل نه د عدم جواز تیمم ثبوت هم وي او ظاهره ده چه په غیر رمل سره د عدم جواز تیمم ثبوت په دې روايت کښ نشته، ځکه چه په دې روايت کښ د یوې خاص واقعي په تناظر کښ د طهارت د حصول په باره کښ سوال کړې شوې دي او رسول الله ﷺ جواب ورکړو چه په زمکې سره تیمم اوکړئ: چه د هغې نه د نتيجې او مفهوم په طور دا معلومه شوه چه په رمل سره هم تیمم کول جائز دي. خو د دې نه په غیر رمل باندې عدم جواز بالکل هم نه معلومېږي.

بلکه که د رسول الله ﷺ جواب ته اوکتلي شي نو دا روايت هم زمونږ د موقف مؤيد دي ځکه چه رسول الله ﷺ او فرمايل «عليکم بالارض»، چه د زمکې نه تیمم کوي، نه دا چه «عليکم بالرمل» اگر چه «عليکم بالرمل» ونيل به هم زمونږ د موقف منافي نه وو.

^(۱) نصب الراية ج ۱ ص ۱۵۶

^(۲) الدارۃ فی تخرج احاديث الهداية. بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹

^(۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۳۱. الدارۃ بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹. السعایة ج ۱ ص ۵۱۳. بذل المجہود ج ۲ ص ۴۸۵

^(۴) فتح القدیر ج ۱ ص ۱۳۱. السعایة ج ۱ ص ۵۱۳. بذل المجہود ج ۲ ص ۴۸۵

^(۵) الدارۃ بهامش الهداية ج ۱ ص ۴۹. وكذا فی بذل المجہود ج ۲ ص ۴۸۵

دویم دلیل، د سیدنا ابوامامه رضی الله عنه روایت: علامه ابن قیم رحمته الله په رمل سره د تیمم په جواز باندې د سیدنا ابوامامه رضی الله عنه د روایت نه استدلال کړې دې، چه په هغې کښ دی «حیثما ادرکت رجلا من امتی الصلاة، فعندة مسجداه وطهوره»^(۱)

د دې د ذکر کولو نه پس علامه ابن قیم رحمته الله فرمائی: «وهذا نص صریح فی ان من ادرکته الصلاة الرمل، فالرمل له طهور»^(۲)

چه دا روایت په دې باره کښ صریح دې چه په یو شپږلن ځانې (صحرا) کښ د مونځ وخت راشی نو هغه شپږه د هغه دپاره طهور دې، یعنی په هغې سره تیمم به د هغه دپاره جائز وی د ذکر شوی دلیل جواب: د دې جواب هم دا دې چه په دې سره زیات نه زیات د شپږې په جواز تیمم باندې استدلال کیدلې شی، په غیر رمل سره په عدم جواز تیمم باندې نه په دې وجه دا روایت هم زموږ د موقف معارض او منافی نه دې.

بلکه که غور اوکړې شی نو دا روایت په صراحت سره زموږ د موقف مؤید دې، ځکه چه علامه ابن قیم رحمته الله په دې الفاظو سره استدلال کړې دې: «حیثما ادرکت رجلا من امتی الصلاة، فعندة مسجداه وطهوره» او فرمائی چه که په یو شپږلن ځانې کښ پرې د مانځه وخت راغلو نو په شپږې سره تیمم کولو نه پس په د هغه دپاره مونځ کول جائز وی، یعنی د حدیث د ذکر شوی الفاظو د مفهوم نه نې استدلال کړې دې، او د دې مفهوم دا هم دې چه که په یو داسې ځانې کښ پرې د مانځه وخت راشی چرته چه شپږه او خاوره نه وی بلکه کانرې، کمر وغیره وی نو ظاهر ده چه هم په هغې سره به ورته د تیمم کولو او مونځ کولو حکم وی.

د دې نه علاوه هم په دې حدیث کښ د ذکر شوی الفاظو نه علاوه دا الفاظ راغلې دی «وجعلت الارض کلها لی ولامتی مسجدا وطهورا» چه ټوله زمکه زما او زما د امت دپاره مسجد (د مونځ ځانې) او طهور جوړ کړې شوې دې.

دا الفاظ په دې خبره باندې صریح دی چه ټوله زمکه مطهر ده او په هغې سره تیمم جائز دې، په دې کښ د تراب او رمل تخصیص نشته.

حاصل دا شو چه ابن قیم رحمته الله د حدیث د الفاظو د مفهوم نه استدلال کړې دې، او زموږ موقف د حدیث د الفاظو د مفهوم سره سره د حدیث د الفاظو نه هم صراحة ثابتیږی.

دریم دلیل: علامه ابن قیم رحمته الله په رمل سره جواز تیمم باندې یو دلیل دا پیش کړې دې چه

(۱) رواه احمد فی مسنده من حدیث ابی امامة رضی الله عنه، ولفظه بتمامه: فضلتی ربی علی الانبیاء علیهم الصلاة والسلام. او قال علی الأئم بأربع قال أرسلت إلی الناس كافة وجعلت الأرض کلها لی ولامتی مسجدا وطهورا فاینما ادرکت رجلا من امتی الصلاة فعندة مسجده وعندة طهوره ونصرت بالرعب مسيرة شهر یقذفه فی قلوب أعدائی وأحل لنا الغنائم. (مسند احمد رقم: ۲۲۴۸۸، ج ۷ ص ۳۸۷، ۳۸۸)

(۲) زاد المعاد فی هدی خیر العباد، فصل فی هدی فی التیمم ج ۱ ص ۲۰۰

رسول الله ﷺ او حضرات صحابه کرام رضی الله عنہم چه کله د غزوه تبوک دپاره تشریف اوړلو، رسول الله ﷺ په تبوک کښ رېگستان فنج کړلو، په لاره کښ اوبه مفقود شوې، صحابه کرام رضی الله عنہم د تندي شکایت او کړو، ظاهره ده چه په دې وخت کښ چه رسول الله ﷺ مونځ کولو نو هم په دې شرې سره به نې تیمم کولو سره کولو (۱)

د ذکر شوی دلیل جواب هم هغه دې چه کوم اوس تیر شو چه په دې سره صرف په رمل باندې د تیمم جواز ثابتیږي، چه د هغې مونځ هم قائل یو، خو د دې نه چونکه د رمل تخصیص نه ثابتیږي. په دې وجه دا زمونږ د موقف معارض او منافی نه دې

د حضرات احنافو او مالکیانو دلایل

اولنې دلیل، ایت کریمه د احناف او مالکیانو اولنې دلیل آیت تیمم «فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» (۲) نه دې او طریقه د استدلال دا ده چه «صعيد» وجه الارض ته ونيلې شی، کما تقدم النقل فی ذلك. امام خليل رحمه الله فرماني چه «صعيد» وجه الارض ته ونيلې شی او د «عليك بالصعيد» معنی ده په زمکه باندې کینه، او هم دغه شان د «تيمم بالصعيد» معنی ده زمکه د تیمم دپاره استعمال کړه (۳)

امام ابوبکر جصاص رحمه الله په خپل سند سره د امام ثعلب عن ابن الاعرابی نقل کړی دی چه د «صعيد» اطلاق په زمکه، خاوره، قبر او لارې هر یو باندې کیږي. پس څه چه د زمکې د جنس نه وی. هغه صعيد دې او په هغې سره تیمم کول جائز دی (۴)
امام زجاج رحمه الله په دې باندې د اهل لغت اتفاق نقل کړې دې، چه صعيد وجه الارض ته ونيلې شی (۵)

(۱) فقال ابن القيم رحمه الله : ولما سافر هو وأصحابه في غزوة تبوك قطعوا تلك الرمال في طريقتهم وماؤهم في غاية القلة ولم يرو عنه أنه حمل معه التراب ولا أمر به ولا فعله أحد من أصحابه مع القطع بأن في الفاويز الرمال أكثر من التراب وكذلك أرض الحجاز وغيره ومن تدبر هذا قطع بأنه كان يتيمم بالرمل والله أعلم وهذا قول الجمهور. (زاد المعاد في هدي خير العباد ج ۱ ص ۲۰۰)

(۲) المائدة : ۶

(۳) قال الامام خليل : الصعيد : وجه الأرض قل أو كثر. تقول : عليك بالصَّعِيدِ أي اجلس على الأرض وتيمم الصعيد أي : خذ من غباره بكفيك للصلاة. (كتاب العين، مادة صعد : ج ۱ ص ۲۹۰)

(۴) قال الامام ابوبكر الجصاص رحمه الله : أخبرنا أبو عمر غلام ثعلب عنه عن ابن الاعرابی قال الصعيد الأرض والصعيد التراب والصعيد القبر والصعيد الطريق فكل ما كان من الأرض فهو صعيد فيجوز التيمم به بظاهر الآية ... (احكام القرآن. سورة المائدة، باب ما يتيمم به : ج ۲ ص ۴۸۷)

(۵) قال ابن فارس : فأما الصعيد فقال قوم : وجه الأرض. وكان أبو إسحاق الزجاج يقول : هو وجه الأرض. والمكان عليه تراب أو لم يكن. قال الزجاج : ولا يختلف أهل اللغة أن الصعيد ليس بالتراب. وهذا مذهب يذهب إليه أصحاب مالك بن أنس. وقولهم إن الصعيد وجه الأرض سواء ..... [بقيه برصفحه آئنده...]

د اهل لغت د دې نقول نه معلومه شوه چه صعيد وجه الارض ته ونيږي شی، او الله پاک په صعيد سره د تیمم کولو حکم کړې دې، لهذا کوم څيز چه په وجه الارض باندې وی او د جنس الارض د قبيل نه وی، په هغې سره تیمم کول جائز دی. (۱)

دویم دلیل، د ابو جهیم الانصاری رحمته الله روایت: **﴿ قَالُوا أَهِيَ الْجَاهِلِيَّةُ الَّتِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ تَحْرِيرِ جَمَلٍ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ فَمَسَحَ بِوَجْهِهِ وَيَدَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ ﴾** (۲)

سیدنا ابو جهیم انصاری رحمته الله فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله د بئر جمل د طرف نه راروان وو چه په لاره کښ ورته یو سړې ملاؤ شو او هغه رسول الله صلی الله علیه و آله ته د سلام جواب ورکړو، خو رسول الله صلی الله علیه و آله جواب ورنکړو بیا رسول الله صلی الله علیه و آله د دیوال طرف ته راغلو او په هغې باندې لاس و هلو سره دې د مخ او دواړو لاسونو مسح او کړه، بیا ئې هغه سړی ته د سلام جواب ورکړو.

په دې حدیث کښ د وارد لفظ **﴿ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ ﴾** نه احناف او مالکیان په کانړی باندې د تیمم په جواز باندې استدلال کوی، ځکه چه د مدینې منورې دیوالونه د تورو تړو نه جوړ کړي شوي وو. (۳) چه د دې نه معلومیږي چه جواز تیمم صرف د خاورې یا شپې سره خاص نه دې علامه ابن بطال رحمته الله فرماني: **﴿ وَفِي تَيْمُمِ النَّبِيِّ، (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)، بِالْجِدَارِ رَدُّ عَلَى أَبِي يُوسُفَ،**

بقیه از گذشته... اكان ذا تراب أو لم يكن، هو مذهبا، إلا أن الحق أحق أن يتبع، والأمر بخلاف ما قاله الزجاج.... وذلك أن أبا عبيد خفي عن الأصمعي أن الصعيد التراب. وفي الكتاب المعروف بالخليل، قولهم تيمم بالصعيد، أي خذ من غبار. فهذا خلاف ما قاله الزجاج. (معجم مقاييس اللغة، لابي الحسين احمد بن فارس بن زكريا، المتوفى ۳۹۵، كتاب الصاد، باب الصاد والعين وما يلتهما ص: ۸۵ در الحديث، القاهرة)

قلت: بل الامر ما قاله الزجاج رحمه الله، واما حكاية ابي عبيد عن الاصمعي عن تفسير الصعيد بالتراب فانه لا يستلزمه عدم اطلاقه (الصعيد) على غيره (التراب) كما ذكرنا عن الامام ثعلب عن ابن الاعرابي: ان الصعيد الارض، والتراب، والقبر، والطريق.

وما نقله عن الامام الخليل فهو احد مشمولات لفظ (الصعيد) وليس بتمام معناه ومصادقه، ولم يرد الامام بذلك السئال حصر معناه فيه، وانما ذكر ذلك مثالا لكونه بمعنى التراب، وهو قد صرح في كتاب العين بان الصعيد وجه الارض، قل او كثر كما ذكرناه، فلا تغفل.

(۱) التجريد للامام القدوري، ج ۱ ص ۲۰۹، ۲۱۰، البناء للعيني ج ۱ ص ۵۳۴، السعاية ج ۱ ص ۵۲۴، فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، الهداية ج ۱ ص ۵۰، الكفاية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، العناية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، بدائع الصنائع، كتاب الطهارة، فصل فيما يتيمم به، ج ۱ ص ۳۳۷، ماني الاحبار ج ۲ ص ۱۳۱، المبسوط ج ۱ ص ۲۴۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۷، تبیین الحقائق ج ۱ ص ۱۲۲، (۲) اخرجه البخاري في صحيحه، في كتاب التيمم، باب التيمم في الحضر اذا لم يجد الماء وخاف فوت الصلاة، رقم ۳۳۷، وقد تقدم تخريجه هناك.

(۳) عمدة القاري ج ۴ ص ۱۶، شرح النووي ج ۳ ص ۲۸۷، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۵، السعاية ج ۱ ص ۵۲۴

د اهل لغت د دې نقول نه معلومه شوه چه صعيد وجه الارض ته وئيلې شی، او الله پاک په صعيد سره د تیمم کولو حکم کړې دې. لهذا کوم څیز چه په وجه الارض باندې وی او د جنس الارض د قبیل نه وی، په هغې سره تیمم کول جائز دی (۱)

دویم دلیل، د ابو جهیم الانصاری رحمته الله علیه روایت **﴿ قَالُوا أَبُو الْجُهَيْمِ أَقْبَلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ نَحْوِ بَيْتِ جَمَلٍ فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ فَمَسَحَ بِوَجْهِهِ وَيَدَيْهِ ثُمَّ رَدَّ عَلَيْهِ السَّلَام ﴾** (۲)

سیدنا ابو جهیم انصاری رحمته الله علیه فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله د بئر جمل د طرف نه راروان وو چه په لاره کښ ورته یو سړې ملاؤ شو او هغه رسول الله صلی الله علیه و آله ته د سلام جواب ورکړو، خو رسول الله صلی الله علیه و آله جواب ورنکړوو بیا رسول الله صلی الله علیه و آله د دیوال طرف ته راغلو او په هغې باندې لاس و هلو سره نې د مخ او دواړو لاسونو مسح او کړه، بیا نې هغه سړی ته د سلام جواب ورکړو

په دې حدیث کښ د وارد لفظ **﴿ حَقَّ اقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ ﴾** نه اخاف او مالکیان په کانړې باندې د تیمم په جواز باندې استدلال کوی، ځکه چه د مدینې منورې دیوالونه د تورو ترو نه جوړ کړې شوې وو (۳) چه د دې نه معلومیږي چه جواز تیمم صرف د خاورې یا شړې سره خاص نه دي. علامه ابن بطال رحمته الله علیه فرماني: **﴿ وَلِي تيمم النبي، (صلى الله عليه وسلم)، بالجدار رد على أبي يوسف،**

بقیه از گذشته. [اكان ذا تراب أو لم يكن، هو مذهبنا، إلا أن الحق أحق أن يتبع، والأمر بخلاف ما قاله الزجاج.... وذلك أن أبا عبيد حكي عن الأصمعي أن الصعيد التراب. وفي الكتاب المعروف بالخليل، قولهم تيمم بالصعيد، أي خذ من غباره، فهذا خلاف ما قاله الزجاج. (معجم مقاييس اللغة، لابی الحسين احمد بن فارس بن زكريا، المتوفى ۳۹۵، كتاب الصاد، باب الصاد والعين وما يلتهما ص: ۸۵، در الحديث، القاهرة) قلت: بل الامر ما قاله الزجاج رحمه الله، واما حكاية ابي عبيد عن الاصمعي عن تفسير الصعيد بالتراب فانه لا يستلزمه عدم اطلاقه (الصعيد) على غيره (التراب) كما ذكرنا عن الامام ثعلب عن ابن الاعرابي: ان الصعيد الارض، والتراب، والقبر، والطريق.

وما نقله عن الامام الخليل فهو احد مشمولات لفظ (الصعيد) وليس بتمام معناه ومصادقه. ولم يرد الامام بذلك المثال حصر معناه فيه، وانما ذكر ذلك مثالا لكونه بمعنى التراب، وهو قد صرح في كتاب العين بان الصعيد وجه الارض، قل او كثر كما ذكرناه، فلا تغفل.

(۱) التجريد للامام القدوري، ج ۱ ص ۲۰۹، ۲۱۰، البناء للعيني ج ۱ ص ۵۳۴، السعاية ج ۱ ص ۵۲۴، فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، الهداية ج ۱ ص ۵۰، الكفاية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، العناية بهامش فتح القدير ج ۱ ص ۱۱۲، ۱۱۳، بدائع الصنائع، كتاب الطهارة، فصل فيما يتيمم به، ج ۱ ص ۳۳۷، مانی الاحبار ج ۲ ص ۱۳۱، المبسوط ج ۱ ص ۲۴۶، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۷، تبیین الحقائق ج ۱ ص ۱۲۲، (۲) اخرجه البخاری فی صحیحہ، فی کتاب التیمم، باب التیمم فی الحضر اذا لم يجد الماء وخاف فوت انصلا، رقم ۳۳۷، وقد تقدم تخريجه هناك.

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶، شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۷، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۵، السعاية ج ۱ ص ۵۲۴

ضعیف دی که ته جواب او کړې چه امام بغوی رحمته الله د هغه روایت تحسین کړې دي نو د هغې جواب دا دي چه د بغوی تحسین خپله صحیح نه دي، خکه چه په هغه روایت کښ د امام شافعی رحمته الله شیخ ابراهیم بن محمد او د هغه شیخ الشیخ ابو الحویرث دواړه ضعیف دی، په هغې سره احتجاج او استدلال صحیح نه دي، هم دا د امام مالک او نورو رائي ده دویم جواب دا دي چه دا روایت منقطع هم دي، خکه چه په دي روایت کښ د اعرج او ابو جهیم ترمینځه د عمیر واسطه ده، لکه چه دلته په بخاری کښ هم ده او په نورو کتابونو کښ هم ده او امام بیهقی رحمته الله هم د دي تصریح کړې ده، او د امام شافعی رحمته الله په ذکر کړې سند کښ دا واسطه نشته

دریم جواب دا دي چه د امام شافعی رحمته الله په روایت کښ د «حک الجدار» (د دیوال د گرولو) زیادت دي، چه د ابراهیم بن محمد نه علاوه دا زیادت چا هم نه دي نقل کړې، حال دا چه دا حدیث یو جماعت نقل کړې دي، او دا زیادت به هم هغه وخت مقبول وو چه کله هغه د ثقة د طرف نه وه، او حال دا چه دلته خو زیادت نقل کونکې هم ضعیف دي لهذا دا معتبر نه دي. (۱) د احنافو او مالکیان دریم دلیل د دي نه علاوه احناف او مالکیان د هغه ټولو احادیث مرفوعه نه استدلال کوی چه په هغې کښ مطلق په ارض سره د تیمم حکم دي یا پکښ مطلق ارض ته طهور ونیلې شوې دي او په هغې کښ د تراب یا رمل وغیره هیڅ تخصیص نشته

د سیدنا جابر رضی الله عنه حدیث پس په صحیحین کښ د سیدنا جابر بن عبد الله رضی الله عنه په حدیث کښ

دی «وجعلت الارض مسجدا وطهورا» (۲)

د سیدنا ابو هریره رضی الله عنه حدیث په ابن ماجه او مسند احمد کښ د سیدنا ابو هریره رضی الله عنه په

روایت کښ دی «وجعلت الارض مسجدا وطهورا» (۳)

د سیدنا ابوذر غفاری رضی الله عنه حدیث په ابوداؤد او مسند احمد کښ د سیدنا ابوذر غفاری رضی الله عنه

په حدیث کښ دی «جعلت الارض طهورا ومسجدا» (۴)

د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه حدیث په مسند احمد کښ د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه په

حدیث کښ دی «وجعلت الارض طهورا ومسجدا» (۵)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. وکذا فی السعایة ج ۱ ص ۵۲۴

(۲) صحیح البخاری. کتاب التیمم رقم ۳۳۵. وقد تقدم تخريجه هناك.

(۳) اخرج ابن ماجه فی سننه. کتاب الطهارة. ابواب التیمم. رقم (۵۶۷) واحمد فی مسنده. تحت مسندات

ابی هريرة رضي الله عنه. رقم: ۷۳۹۷. ۱۰۵۲۴

(۴) اخرج ابوداؤد فی سننه. فی کتاب الصلاة. باب فی المواضع التي لا تجوز فيها الصلاة. رقم ۴۸۹. واحمد

فی مسنده تحت مسندات ابی ذر الغفاری رضي الله عنه رقم ۲۱۶۲۴. ۲۱۶۴۰

(۵) اخرج احمد فی مسنده. تحت مسندات ابی موسی الاشعری رضي الله عنه رقم ۱۹۹۷۳. ج ۶ ص ۶۴۸

ضعیف دی که ته جواب او کړې چه امام بغوی رحمته الله د هغه روایت تحسین کړې دی نو د هغې جواب دا دی چه د بغوی تحسین خپله صحیح نه دی. ځکه چه په هغه روایت کښ د امام شافعی رحمته الله شیخ ابراهیم بن محمد او د هغه شیخ الشیخ ابو الحویرث دواړه ضعیف دی. په هغې سره احتجاج او استدلال صحیح نه دی. هم دا د امام مالک او نورو رائي ده دویم جواب دا دی چه دا روایت منقطع هم دی. ځکه چه په دی روایت کښ د اعرج او ابو جهیم ترمینځه د عمیر واسطه ده. لکه چه دلته په بخاری کښ هم ده او په نورو کتابونو کښ هم ده او امام بیهقی رحمته الله هم د دی تصریح کړې ده. او د امام شافعی رحمته الله په ذکر کړې سند کښ دا واسطه نشته

دریم جواب دا دی چه د امام شافعی رحمته الله په روایت کښ د «حک الجدار» د دیوال د کړولو زیادت دی. چه د ابراهیم بن محمد نه علاوه دا زیادت چا هم نه دی نقل کړې. حال دا چه دا حدیث یو جماعت نقل کړې دی. او دا زیادت به هم هغه وخت مقبول وو چه کله هغه د ثقه د طرف نه وه. او حال دا چه دلته خو زیادت نقل کونکې هم ضعیف دی لهذا دا معتبر نه دی. (۱) د احنافو او مالکیان دریم دلیل: د دی نه علاوه احناف او مالکیان د هغه ټولو احادیث مرفوعه نه استدلال کوی چه په هغې کښ مطلق په ارض سره د تیمم حکم دی یا پکښ مطلق ارض ته طهور ونیلې شوې دی او په هغې کښ د تراب یا رمل وغیره هیڅ تخصیص نشته. د سیدنا جابر رضی الله عنه حدیث پس په صحیحین کښ د سیدنا جابر بن عبد الله رضی الله عنه په حدیث کښ دی «وجعلت الارض مسجدا وطهورا» (۲)

د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه حدیث. په ابن ماجه او مسند احمد کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښ دی: «وجعلت الارض مسجدا وطهورا» (۳) د سیدنا ابوذر غفاری رضی الله عنه حدیث په ابوداؤد او مسند احمد کښ د سیدنا ابوذر غفاری رضی الله عنه په حدیث کښ دی «جعلت الارض طهورا ومسجدا» (۴) د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه حدیث. په مسند احمد کښ د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه په حدیث کښ دی «وجعلت الارض طهورا ومسجدا» (۵)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۶. وکدا فی السعیة ج ۱ ص ۵۲۴

(۲) صحیح البخاری. کتاب التیمم رقم ۳۳۵. وقد تقدم تخريجه هناك.

(۳) اخرجه ابن ماجه فی سننه. کتاب الطهارة. ابواب التیمم. رقم (۵۶۷) واحمد فی مسنده. تحت مسندات ابی هريرة رضى الله عنه. رقم: ۷۳۹۷. ۱۰۵۲۴

(۴) اخرجه ابوداؤد فی سننه. فی کتاب الصلاة. باب فی المواضع التي لا تجوز فيها الصلاة. رقم ۴۸۹. واحمد فی مسنده تحت مسندات ابی ذر الغفاری رضى الله عنه رقم ۲۱۶۲۴. ۲۱۶۴۰

(۵) اخرجه احمد فی مسنده. تحت مسندات ابی موسی الاشعری رضى الله عنه رقم ۱۹۹۷۳. ج ۶ ص ۶۴۸

علامه قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ د دواړو مطلبونو احتمال ذکر کړې دې خو د یو مطلب ترجیح نې نه ده ذکر کړې
او علامه کرمانی شافعی رحمۃ اللہ علیہ اول مطلب ته ظاهر او د عبارت نه متبادر وئیلې دې. هغه
فرمانی « قوله (یکفیک) ای لإباحة الصلاة وهذا يحتمل أن يراد یکفیک لكل الصلوات مالم تحدث أو یکفیک
لصلاة واحدة والظاهر هو الثاني » (۱)

د دې برعکس علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ صرف اولنې مطلب ذکر کړې دې. « فقال: قوله: یکفیک ای:
«إباحة الصلاة والمعنى یکفیک: للصلاة مالم تحدث» (۲)
قوله: فَأَشْتَكِي إِلَيْهِ النَّاسُ مِنَ الْعَطَشِ: نو خلقو رسول الله ﷺ ته د تندي شکایت
او کړو په بعض نسخو کښ « فاشتکوا » د جمع صیغه راغلې ده، په دې صورت کښ به دا د
(اکلونی البراغیث) (۳) د لغت د قبیل نه وی (۴)

(۱) شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۲۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۳) د فاعل د اسم ظاهر کیدو په صورت کښ د فعل مفرد راوړل واجب دی. اگرچه فاعل مثنی یا جمع وی. خو د بعض عربو یو ضعیف لغت دې چه په داسې صورت کښ به هم فاعل مثنی یا جمع راوړلې شی. پس د دې لغت مطابق به « اجتهدوا الطالبان » او « اجتهدوا الطلبة » وئیلې شی د دې لغت د شاهد په طور د عربو په کلام کښ « اکلونی البراغیث » د مثال په طور پیش کولې شی. چه په دې کښ فاعل د اسم ظاهر د جمع دپاره فعل هم جمع راوړلې شی. په دې وجه دا لغت په « اکلونی البراغیث » سره نامدار کولې شی

که په کلام فصیح کښ داسې څه جمله راشی لکه د الله پاک دا قول « واسرؤا النجوى الذين ظلموا » نو جمهور مخالفین د هغې درې توجیهاټ کړې
یا روستو راتلونې اسم ظاهر په سابق کښ مذکور ضمیر سره بدل کړی
یا اسم ظاهر لږد مبتدا موخر او جمله سابقه لږد خبر مقدم او منی
یا اسم ظاهر لږد د فعل محذوف دپاره فاعل مقرر کړی

او د لغت « اکلونکی البراغیث » مطابق چونکه فاعل وړاندې راتلونکې اسم ظاهر دې. په دې وجه هغه حضرات په فعل مثنی کښ الف. په جمع مذکر کښ واو ا په جمع مؤنث کښ نون لږد ضمیر او فاعل نه شماری. بلکه هغه صرف حروف شماری کوم چه په تشبیه او جمع باندې دلالت کوی. لهذا د دوی هیڅ محل د اعراب نه وی. او د دوی حکم هم هغه دې کوم چه په فعل کښ د تاء تانیث وی. او د جمهورو او صحیح مذهب مطابق دا حروف نه دی بلکه ضمائر دی او په محل د رفع کښ فاعل واقع کیږی (انظر: شرح ابن عقيل على الفية ابن مالك. بحث الفاعل. (ص: ۶۵، طبع قدیمی). وجامع الدروس العربية. الباب الثامن. مرفوعات الاسماء. بحث الفاعل ج ۲ ص ۱۶۵. وشرح جمل الزجاجی. لابن غصفور الاشبیلی. باب الفاعل والمفعول به. حکم الفعل اذا تاخر عن الاسم ج ۱ ص ۱۰۴، ۱۰۵

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۲۵

قوله: فَنَزَلَ، فَدَعَا فُلَانًا-كَانَ يُسَمِّيهِ أَبُو رَجَاءٍ نَسِيَهُ عَوْفٌ: رسول الله ﷺ را کوز شو او فلانی سرې نې را طلب کړو. ابو رجاء، عطاردی، د هغه نوم اخستلې وو خو د عوف (عربي نه هير شو

دلته چه کوم سرې رسول الله ﷺ را طلب کړې وو د هغه تعيين نشته، بلکه د عوف اعرابي نه د هغه نوم هير شو. او د مسلم په روايت کښ د سلم بن زريق په روايت کښ سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه فرمائي **«ثم عجلني في ركب بين يديه نطلب الماء»** ^(۱) چه بيا رسول الله ﷺ د يو جماعت سره مونږ ته په تندې باندې د اوبو د لتون دپاره اووې. د دې نه معلومېږي چه دا سرې د حديث راوي سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه وو. ^(۲)

خو په دې باندې دا شكال دې چه دلته په حديث الباب کښ **«اذهبا»** او **«فابتغا»** د تشبيه په صيغې سره معلومېږي چه د اوبو لتونکي دوه وو، يو سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه او بل سيدنا علي رضي الله عنه او د مسلم په مذکوره روايت کښ د لفظ **«ركب»** نه معلومېږي چه هغه يو جماعت وو.

ددې جواب دادې چه د اوبو د لتون حکم اصل کښ هم دې دواړو ته وو، خو نور بعض ملګري ضمنی طور په دې کښ شريك شو، لهذا د مسلم په روايت کښ د **«ركب»** اطلاق په دې اعتبار سره صحيح دې چونکه اصل حکم مقصودی طور صرف هم هغوی دواړو ته وو. په دې وجه د بخاری په روايت کښ د تشبيه په صيغې سره د دوی دواړو خاص کول هم صحيح دی ^(۳)

قوله: فَقَالَ: اَذْهَبَا فَاَبْتَغِيَا الْمَاءَ: نور رسول الله ﷺ هغوی دواړو ته او فرمائيل لاړ شي او اوبه اولټوي

«فابتغيا» دا د باب افتعال نه دې، د اصیلی په روايت کښ **«فابتغيا»** په همزه وصلی سره د باب ضرب نه دې اود احمد په روايت کښ **«فابتغيانا»** د همزه قطعی سره د باب افعال نه دې. ^(۴) د ټولو معنی یوه ده، یعنی د طلب کولو په معنی کښ استعمالېږي. ^(۵)

«بغى الشئ یعنی بغاه، ابتغاه، تبغاه او استبغاه»

مطلب دا دې چه هغه خيز نې طلب کړو، تلاش کړو. اود **«ابغى شيئا»** او **«ابغى شيئا»** مطلب

^(۱) مسلم رقم: ۶۸۲

^(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، ۴۵۲، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱. فتح الملهم ج ۴ ص ۴۲

^(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۲

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

دې چه هغه خیز ماته را کړه. یا نې زما دپاره اولتوبه (۱)
 د دې نه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ د تعلیم په غرض سره د اوبو په تلاش کښ بعض
 صحابه کرام رضی الله عنہم اولیرل. یعنی د عادت مطابق نې باقاعده د اوبو په لټون کښ ملگری
 اولیرل. گینې الله پاک د معجزې په طور هلته د اوبو انتظام کولې شو
 هم دغه شان د دې نه دا هم معلومه شوه چه په داسې امورو کښ اسباب اختیارول د توکل
 هرگز منافی نه دی (۲)

قوله: فَتَلَقَّيَا امْرَأَةً بَيْنَ مَزَادَتَيْنِ - اَوْسَطِيحَتَيْنِ - مِنْ مَّاءٍ عَلَى بَعِيرٍ لَهَا: نو دا
 دواړه د یوې زنانه سره ملاؤ شو کومه چه په یو اوبښ باندې د اوبو د دود تھیلو یا دود مشکونو
 ترمینځه روانه وه.

په بعض نسخو کښ «فتلقيا» کوم چه د باب تفعل نه دې، په خانې «فلقيا» چه د باب سمع
 نه دې، راغلې دې (۳) معنی د دواړو یو دود

قوله: مَزَادَتَيْنِ: دا تشبیه دود «مزادة» بفتح الميم والزای. د دې جمع مزاد، او مزائد راخی. د
 اوبو مشک ته ونیلې شی دې ته مزاده په دې وجه ونیلې شی چه په دې کښ دود خرمنې وی.
 یعنی خوله نې په بلې خرمنې سره تړلې شی. هم دې ته سطيحه هم وائی او دا د عام مشک نه
 کوم ته چه «قرية» ونیلې شی، غټه وی (۴)

د مسلم په روایت کښ دی: «اذانحن بامرأة سادلة بين رجلين» (۵)

د «سادلة» معنی دا ده چه لاندې طرف ته نې خپلې خپې زوړندې کړې وې (۶)

قوله: اَوْسَطِيحَتَيْنِ: لفظ «او» د شک دپاره دې، دا شک د چا پیدا شوې دې؟ علامه کرمانی

(۱) قال ابن منظور: بَقِيَ الشيء ... تَبَغَّيه بغاء ... طَلَبَهُ ... وَابْتَغَاه وَتَبَغَّاه واستَبَغَاه كل ذلك طلبه ... قال
 الأصمعي بَقِيَ الرجل حاجته أو ضالته ... إذا طلبها ... ويقال أَبْغَى شيئاً أي أعطى وأَبْغَى لي شيئاً ... عن
 الأصمعي وَأَبْغَاه الشيء طلبه له أو أعانته على طلبه ... ويقال أَبْغَى كذا وكذا. أي: اطلبه لي. ومعنى أَبْغَى
 وأَبْغَى لي سواء وإذا قال أَبْغَى كذا وكذا فمعناه أَعْنَى على بغائه واطلبه معي ... يقال أَبْغَى كذا بهمة الوصل
 أي اطلب لي وأَبْغَى بهمة القطع أي أَعْنَى على الطلب. (لسان العرب. مادة: بغى: ج ١ ص ٤٥٥. ٤٥٦)

(۲) فتح الباری ج ١ ص ٤٥٢. فتح الملهم ج ٤ ص ٤٢

(۳) عمدة القاری ج ٤ ص ٢٩

(۴) عمدة القاری ج ٤ ص ٢٩. فتح الباری ج ١ ص ٤٥٢. ارشاد الساری ج ١ ص ٥٩١. فتح الملهم ج ٤ ص

٤٢. شرح الكرمانی ج ٣ ص ٢٢٥

(۵) مسلم رقم ٦٨٢

(۶) فتح الباری ج ١ ص ٤٥٢. عمدة القاری ج ٤ ص ٢٩

صرف دومره فرمایلی دی چه « والشک من الراوی » (۱) د دې راوی تعیین نې نه دې کړې علامه قسطلانی رحمته الله د دې راوی تعیین کړې دې او فرمائی : « والشک من الراوی، وهو عوف » (۲) چه هغه راوی عوف اعرابی دې. حافظ ابن حجر رحمته الله د عوف د تعیین سره سره د دې وجه هم بیان کړه، هغه دا چه د مسلم په روایت کښ عوف نشته بلکه هلته د ابو رجاء نه روایت کونکې سلم بن زریر عطاردی دې او په مسلم کښ په دې مقام باندې شک هم نشته، د دې نه معلومیږي چه دا شک د عوف پیدا شوې دې. (۳)

علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب دې تعیین ته بلا دلیل وئیلې دې. (۴) بهر حال د حافظ صاحب ذکر کړی علت سره دا تعیین اگر چه حتمی او یقینی خو نه دې، خو دا د ظن بلکه د ظن غالب، فائده خو ورکوي.

قوله: قَالَتْ عَهْدِي بِالْمَاءِ أُمْسٍ هَذِهِ السَّاعَةُ: هغه زنانه اووې چه پرون زه هم دې وخت کښ د اوبه په خوا کښ اوم. یعنی اوبه دومره لرې دی چه پرون زه هم دې وخت کښ د اوبو د خوا نه راروانه شوې یم. مطلب دا دې چه د دې خائې نه د یو منزل په فاصله باندې دی (۵) د ذکر شوې جملې نحوی ترکیب: « عهدی » دا مبتدا دې، « بالماء » ورسره متعلق دې، « امس » نې خبر دې. « هذه الساعة » منصوب دې بناء بر ظرفیت. (۶)

امام ابن مالک رحمته الله فرمائی چه « هذه الساعة » په اصل کښ « فی مثل هذه الساعة » وو. مضاف لره حذف کولو سره مضاف الیه د هغه قائم مقام کړې شو (۷) اوس به د دې ترجمه دا وی چه: د اوبو سره زما زمانه پرون هم دا وخت وه.

د ذکر شوې جملې په ترکیب کښ دویم احتمال دا دې چه « عهدی » مبتدا وی او « بالماء » ورسره متعلق وی « امس » ورله ظرف وی، « هذه الساعة » دا د امس نه بدل اومنلې شی

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲

(۴) فقال: وقال بعضهم شك من عوف (قلت) تعيينه به من اين؟ عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹

(۵) تقرير بخاری ج ۲ ص ۱۱۴

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵

(۷) فقال: وقول صاحبة المزدتين: عهدی بالماء امس هذه الساعة، اصله: فی مثل هذه الساعة، فحذف المضاف واقیم المضاف الیه مقامه. (شواهد التوضیح والتصحيح لمشكلات الجامع المصابيح، المبحث التاسع والثلاثون فی بیان سد الحال مسد الخبر ص ۷۴) کذا فی فتح الباری ۵۲۱/۴، وعمدة القاری ۲۹/۱۴، وارشاد الساری ۵۹۲/۱۱.

بدل البعض من الكل. او خبر محذوف وی یعنی حاصل وغیره (۱)
 په دې صورت کښ به هم هغه مفهوم وی کوم چه مخکښ ذکر کړې شو
 دریم احتمال دا دې چه (عهدي) مبتدا وی او (بالماء) نې خبر وی. یعنی د یو محذوف سره
 متعلق کیدو نه پس، او (امس) د دې خبر د عامل دپاره ظرف وی اوس به تقدیر داسې وی
 (عهدي متلبس بالماء امس) او ترجمه به وی زما زمانه د اوبو سره ملاؤ شوي دد پرون دا
 مفهوم هم د مخکښ مفهوم سره موافق دې

په دې صورت کښ ظرف لره د (عهدي) مصدر مبتدا سره نه شی متعلق کیدلې. لکه چه په
 بل صورت کښ کړې شوې دی، ځکه چه په دې صورت کښ که ظرف د (عهدي) سره متعلق
 کړې شو نو په داسې صورت کښ به د مصدر د معمولات د پوره کیدو نه مخکښ د هغه په
 باره کښ خبر ورکول لازم شی. او دا جائز نه ده (۲)

د لفظ امس نحوی تحقیق : بیا خان په دې باندې پوهه کړې چه لفظ د (امس) ظرف زمان
 دې او د تیرې شوې ورځ په معنی کښ راځي او د دې د استعمال څلور حالات دی
 ① اول حالت دا دې چه دا نکره وی. او دا به په هغه صورت کښ وی چه کله د دې نه څه معین
 (تیره شوې) ورځ مراد نه وی لکه : کل غد یصیر امسا : هر راتلونکې ورځ تیره ورځ جوړېږي. وکل
 امس یصیر اول من امس

② دویم حالت نې دا دې چه دا معرف باللام وی لکه (کان الامس طيبا) یا (ان الامس طيبا) یا
 (اسفت على انقضاء الامس) د درې واړو حالتونو مثال ومنه قوله تعالى (فَجَعَلْنَهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنِ
 بِالْأَمْسِ) (۳)

③ دریم حالت نې دادي چه دا معرف بالاضافة وی لکه (مضى امسنا) او (كيف وجدتم امسكم)
 ④ څلورم دا چه دا معرفه وی د لام تعریف معنی لره د متضمن کیدو د وجې نه او دا به هم په
 هغه صورت کښ وی چه کله ترې مراد معین ورځ (تیره ورځ) وی او د تعریف د ادات نه به
 خالی وی. لکه (امس الداهر لا يعود) تیره شوې ورځ واپس نه راځي په دې مثال کښ (امس)
 معرفه دې. په دې وجه د دې صفت هم معرف باللام راوړلې شوې دې د حدیث په ذکر شوې

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، ۵۹۲

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

(۳) یونس : ۲۴ .... وکما فی قوله تعالى : (فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ) (القصص : ۱۸) وقوله
 تعالى : (أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ) (القصص : ۱۹) وقوله تعالى : (وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ
 بِالْأَمْسِ) (القصص : ۸۲)

الفاظ «عهدی بالباء امس هذه الساعة» کنس هم «امس» په دې څلورم حالت کنس استعمال شوې دی

په ابتدائی درې واړو حالتونو کنس «امس» معرف منصرف وی، او په څلورم حالت کنس اختلاف دې د اهل حجاز په نزد په دې څلورم حالت کنس دا مېنې دې په کسري سره او د مېنې کیدو وجه نې د لام تعریف معنی لره متضمن کیدل دی، او د بعض عربو «بنو تمیم» په نزد به په دې صورت کنس دامعرب غیرمنصرف وی، د علمیت او د عدل د وجې نه، چه دا د «الامس» معرف باللام نه معدول دې، لکه چه لفظ د «سحر» ترې معدول دې «السحر» معرف باللام نه (۱) اوس به د حدیث الباب په جمله کنس د ذکر شوی درې واړو ترکیبې احتمالاتو نه په هر صورت کنس لفظ مېنې وی په کسري سره د اهل حجاز د مذهب مطابق، او د بنو تمیم د مذهب مطابق به په اول صورت کنس دا مضموم وی د خبر کیدو د وجې نه. او په باقی دوه صورتونو کنس به مفتوح وی د ظرف کیدو د وجې نه. (۲)

قوله: وَنَقَرْنَا خُلُوفًا: او زمونږ سړی شاته دی.

«نفر» د نون او فاء په فتحې سره، دا اسم جمع ده د دې اطلاق د درې نه لسو پورې افرادو باندې کیږي. د لسو نه په زیات باندې دا لفظ نه استعمالیږي، لهذا «عشرون نفرا» وویل صحیح نه دی. بعض دا د «رجال» سره خاص کړې دې، چه د دې اطلاق په رجال باندې کیږي نه په «نساء» باندې. د دې جمع «انفار» ده، مفرد د دې د مادې نه نه استعمالیږي او «نفر»، «نفور» نه دې چه د هغې معنی ده د قتال وغیره دپاره وتل. او نفر ته هم په دې وجه نفر و نیلې شی چه کله یو قوم ته د دشمن د طرف نه څه مسئله پیښه شی نو دا نفر جمع کیدو سره بیا د هغه دشمن طرف ته وراوځي. (۳)

«خلوف» د خاء په ضمې سره د «خالف» جمع ده لکه چه د «شاهد» جمع «شهود»

د «خالف» معنی مسافر هم راځي او «غائب» هم. حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي هم دا دویمه معنی دلته مناسب ده، یعنی زمونږ سړی غائب دی (۴)

(۱) انظر: شرح الرضى على الكافية: ج ۳ ص ۳۰۹، ۳۱۲. والنحو الوافي. بحث ظرف الزمان والمكان ج ۲ ص ۲۶۴، ۲۶۵. وجامع الدروس العربية. الباب التاسع. منصوبات الاسماء الظرف المعرب والمبني. ج ۳ ص ۴۶، ۴۷

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، ۵۹۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵

(۳) لسان العرب مادة نفر: ج ۱۴ ص ۲۳۲. کذا فی النهاية فی غریب الحديث والاثر. لابن الاثیر ج ۲ ص ۷۷۵. وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۴

(۴) انظر: لسان العرب ج ۴ ص ۱۸۸ والنهية لابن الاثیر ج ۱ ص ۵۲۳. وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، ۳۰. وفتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. وشرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵. والتوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۴

الفاظ (عهدى بالباء امس هذه السامة) کنس هم (امس) په دې څلورم حالت کنس استعمال شوې دی

په ابتدائی درې واړو حالتونو کنس (امس) معرف منصرف وی، او په څلورم حالت کنس اختلاف دې د اهل حجاز په نزد په دې څلورم حالت کنس دا مېنې دې په کسرې سره او د مېنې کیدو وجه نې د لام تعریف معنی لره متضمن کیدل دی، او د بعض عربو (بنو تمیم) په نزد به په دې صورت کنس دامعرب غیرمنصرف وی، د علمیت او د عدل د وجې نه، چه دا د (الامس) معرف باللام نه معدول دې، لکه چه لفظ د (سح) ترې معدول دې. (السح) معرف باللام نه. (۱) اوس به د حدیث الباب په جمله کنس د ذکر شوی درې واړو ترکیبې احتمالاتو نه په هر صورت کنس لفظ مېنې وی په کسرې سره د اهل حجاز د مذهب مطابق، او د بنو تمیم د مذهب مطابق به په اول صورت کنس دا مضموم وی د خبر کیدو د وجې نه. او په باقی دوه صورتونو کنس به مفتوح وی د ظرف کیدو د وجې نه. (۲)

قوله: وَنَقَرْنَا خُلُوفًا: او زموږ سپری شاته دی.

(نفر) د نون او فاء په فتحې سره، دا اسم جمع ده د دې اطلاق د درې نه لسو پورې افرادو باندې کیږي. د لسو نه په زیات باندې دا لفظ نه استعمالیږي، لهذا (عشرون نقرا) وئیل صحیح نه دی. بعض دا د (رجال) سره خاص کړې دې، چه د دې اطلاق په رجال باندې کیږي نه په (نساء) باندې. د دې جمع (انفار) ده، مفرد د دې د مادې نه نه استعمالیږي.

او (نفر)، (نفور) نه دې چه د هغې معنی ده د قتال وغیره دپاره وتل او نفر ته هم په دې وجه نفر وئیلې شی چه کله یو قوم ته د دشمن د طرف نه څه مسئله پېښه شی نو دا نفر جمع کیدو سره بیا د هغه دشمن طرف ته ور اوځي. (۲)

(خلوف) د خاء په ضمي سره د (خالف) جمع ده لکه چه د (شاهد) جمع (شهود)

د (خالف) معنی مسافر هم راځي او (غائب) هم حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي: هم دا دویمه معنی دلته مناسب ده، یعنی زموږ سپری غائب دی. (۱)

(۱) انظر: شرح الرضى على الكافية: ج ۳ ص ۳۰۹، ۳۱۲. والنحو الوافي. بحث ظرف الزمان والمكان ج ۲ ص ۲۶۴، ۲۶۵. وجامع الدروس العربية. الباب التاسع. منصوبات الاسماء الظرف المعرب والمبني. ج ۳ ص ۴۶، ۴۷.

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، ۵۹۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵.

(۳) لسان العرب مادة نفر: ج ۱۴ ص ۲۳۲. کذا فی النهاية فی غریب الحديث والاثار. لابن الاثیر ج ۲ ص ۷۷۵. وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۹. التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۴.

(۴) انظر: لسان العرب ج ۴ ص ۱۸۸. والنهایة لابن الاثیر ج ۱ ص ۵۲۳. وعمدة القاری ج ۴ ص ۲۹، ۳۰. وفتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. وشرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵. والتوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۴.

او یوه معنی نې د اوبو طلب کولو والا هم راځي. یعنی هغه سړی چه زنانه او سازوسامان په خپل کور وغیره کښ پرېخودلو سره د اوبو د لټولو دپاره لار شى. ذکره العلامة الخطابي (۱) چه کله هغه زنانه اولیدل چه دا دوه سړی دی نو هغه اویریده چه دا خلق د اوبه په لټون کښ دی. چرته داسې او نه شى چه زمانه اوبه واخلي، په دې وجه هغې د معذرت په طور اووې چه زموږ سړو کور خالی پرېخودلې دې او بهر تلې دی او زه ماشومانو وغیره ته روانه یم. (۲) لهذا دا جمله د سوال د جواب نه زائد یوه مستقلة جمله ده (۳)

د ذکر شوې جملې نحوی ترکیب د اصیلی په روایت کښ دی «ونفرنا خلوف» یعنی «خلوف» رفع سره دې، کما اثبتناه او دا خبر دې د «نفرنا» دپاره. (۴) او د مستملی او حموی په روایت کښ «ونفرنا خلوف» په نصب سره دې. علامه کرمانی د دې د منصوب کیدو وجه دا بیانوی چه دا د «کان» مقدر خبر دې، «فتقدیره» «کان نفرنا خلوف» (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله د دې وجه دا بیانوی چه دا حال دې کوم چه د خبر قائم مقام دې (۶) علامه قسطلانی رحمته الله د دې وضاحت کولو سره فرمائی چه هم دا رائې د علامه زرکشی او دامامینی هم ده او په دې صورت کښ په تقدیر داسې وی «ونفرنا متروکون خلوف» لکه چه په دې آیت کریمه کښ «وَنَحْنُ عُصْبَةٌ» (یوسف : ۸) کښ «عُصْبَةٌ» په نصب سره دې، چه دا منصوب دې د حال کیدو د وجې نه. کوم چه د خبر قائم مقام دې. (۷) خو علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب د دې رائې تردید کولو سره فرمائی چه دلته خبر څه څیز دې چه حال د هغه قائم مقام شى، لهذا غوره رائې هم هغه ده کومه چه علامه کرمانی رحمته الله ذکر کړې دې یعنی دا د «کان» مقدر دپاره خبر اومنلې شى (۸)

(۱) فقال : والخلوف : هم الذين خرجوا للاستسقاء يقال : الحى خلوف. اذا خلفوا النساء والاثقال فى الحى. وخرجوا الى موضع الماء يستقون. يقال : اخلف الرجل واستخلف : اذا استقى الماء. (اعلام الحديث فى شرح صحيح البخارى. للإمام ابى سليمان احمد بن محمد الخطابى ج ۱ ص ۳۴۲)

(۲) تقرير بخارى ج ۲ ص ۱۱۴

(۳) فتح البارى ج ۱ ص ۴۵۲

(۴) ارشاد السارى ج ۱ ص ۵۹۲

(۵) شرح الكرمانى ج ۳ ص ۲۲۵

(۶) فتح البارى ج ۱ ص ۴۵۲

(۷) ارشاد السارى ج ۱ ص ۵۹۲

(۸) فقال : وقال بعضهم : منصوب على الحال السادة سد الخبر. (قلت) : ما الخبر ههنا حتى تسد الحال مسدود. والوجه ما قاله الكرمانى. انه منصوب بكان المقدر. (عمدة القارى ج ۴ ص ۳۰)

د امام جمال الدین ابن مالک رحمته الله تحقیق امام ابن مالک طائی نحوی رحمته الله فرمائی چه د بعض صحابه کرام رضی الله عنهم د اقول په حدیث کښ راغلی دې (کانوا یصلون مع رسول الله ﷺ وهم عاقدی ازهم) چه هغوی به د رسول الله ﷺ سره مونځ کولو، په داسې حال کښ چه هغوی لنگونه تړلې وو هم دغه شان د صاحبه المزادین قول دې چه (عهدی بالباء امس هذه الساعة، ونفرنا خلوقا) پس دې باره کښ خان پوهول ضروری دی چه (عاقدی ازهم، او خلوقا) دا دواړه پټ، بر حالیت منصوب دی او دا حال دی چه قائم مقام د خبر دی او هغه خبر په اوله جمله کښ د (هم) او په دویمه جمله کښ د (نفرنا) طرف ته منسوب دې، لېذا د اول حدیث تقدیر به داسې وی (وهم مؤتزون عاقدی ازهم) او د دویم تقدیر به داسې وی: (ونفرنا متروکون خلوقا) د دې دواړو احادیثو نظیر د سورة یوسف دا آیت کریمه (وَنَحْنُ عُصْبَةٌ) (۱) د (عُصْبَةٌ) د نصب سره دې او دا قراءت د سیدنا علی رضی الله عنه طرف ته منسوب دې او د دې تقدیر دې (ونحن معه عصبة) یا (ونحن نحفظه عصبة)

دلته چونکه حال خپله هم د خبر جوړیدو صلاحیت لری، لېذا په اول حدیث کښ (وهم عاقدوا ازهم) او په دویم کښ (ونفرنا خلوقا) او په آیت کریمه کښ که (وَنَحْنُ عُصْبَةٌ) مرفوع لوستلو سره دا خبر اومنلې شی نو معنی بالکل صحیح ده په دې وجه دې صورت کښ منصوب لوستلو سره حال قائم مقام د خبر منل شاذ دی او د دې استعمال انتیائی قلیل دې لېذا په داسې صورت کښ (چرته چه ئې خپله خبر کیدل صحیح وی، غوره توجیه دا ده چه خبر لره د هقدر منلو په ځانې هم هغه خبر منلو سره مرفوع اولوستلې شی او! چه چرته د هغه خپله خبر جوړیدل د معنی په اعتبار سره صحیح نه وی نو هلته منصوب کولو سره قائم مقام د خبر منل ئې غوره دی لکه (ضرب زیدا قائما) او (اکثره منی للسویق ملتوتا) چه دلته (قائما) او (ملتوتا) دا دواړه بنا بر حالیت منصوب دی او د خبر قائم مقام دی دلته که (قائما) د (ضرب) او (ملتوتا) د (اکثره منی) دپاره خبر اومنلې شی او مرفوع اولوستلې شی نو دا به صحیح نه وی، ځکه چه معنی به ئې فاسد شی هم په دې وجه به هغه منصوب لوستلې شی بنا، بر حالیت

خو کوم مثالونه چه اول تیر شوې دی، یعنی (وهم عاقدی ازهم) او (ونفرنا خلوقا) نو هلته چه کوم بناء بر حالیت منصوب دی د هغې نه خبر جوړول چونکه صحیح دی، په دې وجه د نصب

(۱) ونماها: قالوا لنن أكله الذئب ونحن عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَّخَاسِرُونَ (سورة يوسف: ۱۴)

صورت هلتہ ضعیف دے^(۱)

د امام ابن مالک رحمہ اللہ د دے تحقیق حاصل دا شو چه په ذکر شوې جمله کښ (*ونفرنا خلوقا*) په نصب سره لوستل هم جائز دی چه دا د حال قائم مقام اومنلې شی، خو دا ضعیف دے، بلکه هغه خپله خبر منلو سره مرفوع لوستل فصیح او جید دی.

قوله: الَّذِي يُقَالُ لَهُ الصَّابِيُّ: هغه سرې چه هغه ته صابی وئیلې شی.

(*الصابي*) په همزه سره هم روایت دې او بغير د همزه نه یاء سره هم.

په اول صورت کښ دا د (*صبا الرجل صبا*) د باب فتح نه یو دین پریخودلو سره د بل دین اختیارولو په معنی کښ دې. او په دویم صورت کښ (*صبا يصبو صبا وصبوته فهو صاب*) نه د مائل کیدو په معنی کښ دې.^(۱)

د دې حدیث په اخره کښ امام بخاری رحمہ اللہ د دې تفسیر کړې دې هم هلتہ به مونږ د دې نور وضاحت او کړو. انشاء الله

قوله: قَالَ هُوَ الَّذِي تَعْنِيَنَّ: هغوی دواړو اووې. او! هم هغه چه ته ئې دغه شان گنړې. حضرات شارحین رحمهم الله فرمائی چه سیدنا علی رضی اللہ عنہ وغیره په دې موقع باندې دلته دې زنانه ته ډیر د عقلمندی او برابر جواب ورکړې دې، چه په هغې کښ اصل خبره هم راغله او د ادب او احترام لحاظ هم اوساتلې شو. ځکه چه که دې حضراتو د هغې په جواب کښ (*لا*) وئیلې نو مقصد به فوت شوې وې او که (*نعم*) ئې وئیلې وې نو د دې مطلب به دا وې چه د هغه زنانه د خبرې تقریر کولو سره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د صابی کیدو اقرار کوی، حال دا چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم صابی نه وو او هغوی هم رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم صابی نه گنړلوو په دې وجه هغوی جواب کښ اووې (*هو الذي تعنيَنَّ*) هم هغه سرې چه ته ئې داسې گنړې^(۲)

دا د حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم ادب دې او ادب د صحبت نه پیدا کیږي ع

محبت تجھ کو آداب محبت خود کھادے گی ذرا آہستہ آہستہ ادھر رجحان پیدا کر

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی (*وفيه جواز الخلوة بالاجنبية في مثل هذه الحالة عندا من الفتنة*)^(۱)

^(۱) شواهد التوضيح والتصريح لمشكلات الجامع الصحيح للإمام العلامة جمال الدين محمد بن عبد الله بن مالك الطائفي النحوي، المبحث التاسع والثلاثون في بيان سد الحال مسد الخبر ص ۷۳. ۷۴. مطبع انوار احمدي اله اباد.

^(۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۲۹، ۳۰. وفتح الباري ج ۱ ص ۴۵۲. وشرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۵. والتوضيح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۴، ۲۰۵. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲. اعلام الحديث للخطابی ج ۱ ص ۳۴۲

^(۲) عمدة القاري ج ۴ ص ۳۰. فتح الباري ج ۱ ص ۴۵۲. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

^(۱) فتح الباري ج ۱ ص ۴۵۲

یعنی د حدیث د دې ټکړې نه معلومه شوه چه په داسې حالت کښ چه کله د فتنې ویره نه وی نو د پردې زنانه سره خلوت کول جائز دی

ماته د شارحینو په کلام کښ دا خبره چرته هم په نظر رانغله، بلکه بعض شارحینو د دې حدیث نه مستنبط کیدونکې فوائد او احکام جدا ذکر کړې دی، پس ابن بطال تقریبا دیارلس فوائد او احکام ذکر کړې دی (۱) علامه عینی دیرش فوائد او احکام ذکر کړې دی (۲) خو دا خبره چا هم نه ده ذکر کړې

زما په دې باندې اشکال دا وو چه دلته خلوت خو نشته، ځکه چه دا دوه سړی وو، دلته د تشبیه صیغه او د دې قصې سیاق ټول په دې باندې صراحت سره دلالت کوی چه د دې زنانه سره خبرې کولو والا دوه سړی وو، یو سیدنا علی رضی الله عنه او بل سیدنا عمران بن حصین رضی الله عنه یا بل یو صحابی، علی الاختلاف

بهر حال خلوت خو به دې ته هله وئیلې کیدې چه صحابی یو وی د فتح الباری د یوې پخوانې نسخې په حاشیه کښ ماته دې طرف ته اشاره ملاؤ شوې وه. والله اعلم

قوله: فَجَاءَ أَبَا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نو دواړو هغه د رسول الله ﷺ خدمت ته راوستله

د ابوذر او ابو الوقت په نسخه کښ (ال رسول الله ﷺ) الفاظ راغلې دي. (۳)

قوله: فَاسْتَنْزَلُوهَا عَنْ بَعِيرِهَا: نو خلقو هغه زنانه ته د خپل اوبښ نه د کوزیدو دپاره

اووې دا لفظ (استنزال) د باب استفعال نه دې چه د هغې معنی ده (طلب النزول) دلته د تشبیه په ځانې د جمع صیغه راغلې ده، ځکه چه د سیدنا علی او سیدنا عمران رضی الله عنهما سره نور صحابه کرام رضی الله عنهم هم د خادم او مددگار په طور شریک وو (۴)

قوله: فَفَرَّغَ فِيهِ مِنْ أَفْوَاهِ الْمَزَادَتَيْنِ: نو رسول الله ﷺ د هغه دواړو مشکونو خولې

پرانستلې او د هغې نه ئې په لوبښی کښ اوبه اچول شروع کړل. (فرغ) د باب تفعیل نه د اچولو په معنی کښ راځی

د کشمېښی په روایت کښ (فارغ) دې، کوم چه د افراغ باب افعال نه دې. (۵) د دې معنی هم دا ده

(۱) شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۳ - ۴۷۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱ - ۳۲

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

د خبرانی او بییهقی په روایت کښ دلته (فتبض فی الباء واعاده فی افواه المزدتین) اضافه دد.
یعنی رسول الله ﷺ د دواړو مشکونو خوله پرانستله او لږې شان اوبه نې خوله کښ واچولې او
د هغه مشکونو په خوله باندې نې دوباره واچولې
هم د دې زیادت نه د مشکونو خولې پرانستلو سره د دوباره بندولو حکمت هم معلوم شو
چه په هغې کښ د برکت اثرات باقی پاتې شی،
او هم د دې نه دا هم معلومه شوه چه د هغه اوبو نه چه کوم برکت حاصل شوې وو هغه د رسول
الله ﷺ د مبارکې جیونې په سبب حاصل شوې وو (۱)

(افواه) جمع دد (فم) حکه چه د دې اصل (فوه) دې. هاء خلاف القیاس حذف کړې شوه.
بیا واو په میم سره بدل کړې شو نو (فم) پاتې شو او واو په میم سره په دې وجه باندې بدل
کړې شو چه که هغه برقرار اوساتلې شی نو اعراب به په واو باندې راځی، اوس به واو متحرک
او مقابل به نې مفتوح وی. نو د (قال وباء) د قانون د لاندې به دا په الف سره بدلولې شی.
بیا به د التقاء ساکنین د وجې نه الف غورخولې شی، اوس به صرف (فاء) پاتې کیږی او د
عربو په کلام کښ د یوې معرب کلمې یك حرفی کیدل صحیح نه دی. هم په دې وجه واو په
میم سره بدلولو سره اعراب په میم باندې جازي کولې شی (۲)

دلته دا سوال راځی چه چه د هر یو مشک یو فم وی نو د دوه مشکونو به دوه فم وی بیا (افواه)
جمع ولې راوړلې شوه؟

د دې جواب دا دې چه دا د (فقد صغت قلوبکما) (۳) د قبیل نه دې (۱)
مطلب دا دې چه جرته د مضاف او مضاف الیه تر مینځه اتصال قوی وی. چه اتصال لفظی هم
وی او معنوی هم او دواړه مثنی وی. نو په داسې صورت کښ به مضاف (مثنی) د جمع په
صیغې سره راوړلې شی چه په فصیح کلام کښ په داسې صورت کښ د دوه مثنی اجتماع نه
شی خوښولې
اتصال لفظی خو د هر مضاف او مضاف الیه تر مینځه وی او اتصال معنوی دا دې چه مضاف

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمده القاری ج ۴ ص ۳۰

(۲) کذا فی حاشیه شرح الجامی. ص ۳۹. ودرایة النحو شرح هداية النحو ص ۴۷. وفی غایة التحقیق: فوک
: هذا اجوف بالواو. ولامه هاء. واصله فوه. علی وزن فعل بفتح الفاء وسكون العين. دل علیه جمعه افواه.
کتوب واثواب. فحذفت الهاء علی سبیل النذوذ. فاذا قطع عن الاضافة. ابدلت الواو میما. قبل: فم. واذا
اضیف قبل: فوک. (غایة التحقیق شرح الکافیة. للشیخ صفی ابن نصر النحوی ص ۳۷)

(۳) سورة التحريم آیت: ۴

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمده القاری ج ۴ ص ۳۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲. شرح الکرمانی ج ۳
ص ۲۲۵. ۲۲۶

الیه مضاف لره متضمن «بکسر المیم» وی، مطلب دا چه مضاف د مضاف الیه جزء وی او مضاف الیه د هغه دپاره کل وی. نو په داسې صورت کښ په مضاف د جمع د صیغې سره ذکر کولې شی. کما فی قوله تعالی: ﴿ان تتوبا الى الله فقد صغت قلوبكما﴾^(۱) وقوله تعالی: ﴿السارق والسارقة فاقطعوا ايديهما﴾^(۲) په اولنی آیت کریمه کښ قلوب مضاف دې د «کما» ضمیر طرف ته او مضاف چونکه جزء دې د مضاف الیه، په دې وجه دا ده «قلبا کما» په خائې «قلوبکما» د جمع صیغې سره ذکر کړې شو. هم دغه شان په بل آیت کریمه کښ هم د «ایدی» اضافت دې د «ها» ضمیر تشبیه طرف ته کوم چه د «السارق» او «السارقة» طرف ته راجع دې او ظاهره ده چه دا د هغه جزء دې، په دې وجه «یدیها» په خائې په جمع سره «ایدیها» راوړلې شو دلته په حدیث کښ هم چونکه «فم» د مشک جزء دې، هم په دې وجه د جمع په صیغې سره راوړلو سره «افواه المزادین» او د هغې نه وړاندې «واوکافواهما» او نیلې شو^(۳)

قوله: وَأَوْكَا أَفْوَاهَهُمَا وَأَطْلَقَ الْعَزَالِيَّ: بیا رسول الله ﷺ د مشکونو پورته خولې بندې کړې او لاندې خوله ئې پرانستله.

«اوکاء» د «ایکاء» باب افعال نه دې، چه د هغې معنی ده تهیلا یا مشک په تار باندې تړل او «وکاء» هغه تار یا رسی وغیره ته وائی چه په هغې سره د تهیلې یا مشک وغیره خوله تړلې شی «اطلق» ای افتح.... پرانستلو. «العزالی» دا جمع ده د «عزلاء» «بفتح العين وبالمد» دا د مشک لاندې حصې طرف ته جوړې شوې خولې ته و نیلې شی جوهری فرمانی چه «عزالی» د لام په فتحې او کسرې دواړو سره لوستلې شی، لکه «صحاری او صحاری» د راء په فتحې او کسرې دواړو سره لوستلې شی^(۴)

^(۱) سورة التحريم آیت : ۴

^(۲) المائدة : ۳۸

^(۳) ففی هداية النحو : واعلم : وإذا أُضيف المثنى إلى المثنى ، يعبّرُ عن الأوّل بلفظ الجمع ، كقوله تعالى : فقد صغت قلوبكما . {والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما} (المائدة/۳۸). وذلك لكرآة اجتماع التثنيّين فيما يَكُونُ اتصاليهما لفظاً ومعنى . (الخاتمة فى أحكام الاسم . فصل فى المثنى . ص ۷۵) كذا فى جامع الدروس العربية . الباب الرابع . تعريف الاسماء . الجمع مكان المثنى ج ۲ ص ۱۰ ، ۱۱ . ودرایة النحو . فصل فى المثنى ص ۱۹۱ ، ۱۹۲ . وشواهد التوضيح والتصحيح لمشكلات الجامع الصحيح . المبحث السادس والستون فى حوازي افراد المضاف المثنى وفى .... الخ (ص ۱۲۹ ، ۱۳۰)

^(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲ . عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰ . ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲ . شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶ . اعلام الحديث ج ۱ ص ۳۴۲ . معجم الصحاح . مادة : عزل (ص : ۷۰۱)

د مشک دوه خولې وی یو پورته وی کومه چه لویه وی هغې ته (افواه) وئیلې شی او دویمه لاندې وی کومه چه وړه وی هغې ته (عزالی) جمع د عزالو وئیلې شی افواه نې په دې وجه بنده کړه چه ټولې اوبه او نه غورځیرې او عزلا چونکه وړه وی په دې وجه نې هغه پرانستله، چه لږې لږې اوبه ترې د ضرورت مطابق راځی، چه په هغې سره ضرورت هم پوره شی او اوبه ضائع نه شی (۱)

قوله: وَنُودِيَ فِي النَّائِسِ اسْقُوا وَاسْتَقُوا: او په خلقو کښ اعلان او کړې شو چه اوبه په نورو هم اوڅکې او خپله نې هم اوڅکې

(اسقوا) په همزه وصلیه مکسوره سره دې، یعنی (سقی سقی) د ضرب نه، او په بعض نسخو کښ (اسقوا) همزه قطعیه سره دې، په دې صورت کښ به دا د باب افعال نه وی او همزه به مفتوح وی

دا دواړه د امر صیغې دی، د (سقی) معنی د څکول، او د (استقاء) معنی ده څکل بعض استقاء هم د سقی (څکولو) په معنی باندې ذکر کړې دې، نو په دې صورت کښ به د سقی او استقاء فرق دا وی چه د سقی استعمال به د خپل ذات وغیره دپاره وی او د استقاء استعمال به د څاروو وغیره دپاره وی.

او د سقی او اسقاء معنی یوه ده، بعض په دې کښ دا فرق بیان کړې دې چه د سقی استعمال د خپل ذات وغیره دپاره وی او د (اسقاء) استعمال د څاروو وغیره دپاره وی. (۲)

قوله: وَكَانَ آخِرَ ذَلِكَ أَنْ أُعْطِيَ الَّذِي أَصَابَتْهُ الْجَنَابَةُ إِنَاءً مِنْ مَاءٍ: او په اخیره کښ داسې اوشوه چه کوم سړی ته جنابت رسیدلې وو هغه ته رسول الله ﷺ د اوبو یو ډک لوبڼې ورکړو

(اخرا) دا منصوب دې او د (کان) دپاره خبر مقدم دې، او (ان اعطی) د تاویل په مصدر کښ د (کان) دپاره اسم مؤخر دې، لهذا تقدیر به داسې وی: (وكان اعطاءه للرجل الذي اصابته الجنابة اخرا ذلك) او (ان) به د خپل فعل سره یو ځانې کیدو باندې د مصدر معرفه په تاویل کښ وی. په دې وجه به هغه ته د (کان) اسم وئیل صحیح وی او دا اشکال به نه وارد یرې چه (اخرا) خود معرفه طرف ته مضاف کیدو د وجې نه معرفه دې نو هم دا دې اسم اومنلې شی. د دې په ترکیب کښ بل صورت هم جائز دې چه (اخرا) مرفوع کولو سره د (کان) اسم اومنلې

(۱) تقریر بخاری ج ۱ ص ۱۱۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲، شرح الکرمانی ج ۲ ص ۲۲۶

شی او (ان اعطی) نې خبر او منلې شی

ابو البقاء فرمائی چه اول صورت زیات بهتر او غوره دي کما فی قوله تعالى: ﴿فما كان جواب قومه الا ان قالوا﴾ (۱)

علامه قسطلانی رحمته الله د اولیت وجه دا بیانوی چه (ان) مصدریه د خپل فعل سره یوځانې کیدو باندې زیات اعراف وی. لهذا د دې اسم منل زیات اولی دی. او علامه عینی رحمته الله فرمائی چه چونکه اسم او خبر دواړه معرفه دی په دې وجه زما په نزد دواړه صورتونه برابر دی. (۲)

قوله: الذي اصابته الجنابة: دا هم هغه سړې دې کوم چه په یو گټ کېن ناست وو او د طهارت د نه کیدو د وجې نه د جماعت په مانځه کېن شریک شوې نه وو. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د دې قصې نه معلومه شوه چه د ضرورت په موقع باندې به انسان او حیوان باندې د اوبو څکول د طهارت د ضرورت او مصلحت نه مقدم کولې شی او دلته هم داسې شوې دی

خو په دې باندې دا اشکال راځی چه په مسلم کېن د سلم بن زریر په روایت کېن دی: ﴿غیرانا لم نسق بعیدا﴾ (۴) د دې نه معلومیږی چه د طهارت ضرورت به مقدم ساتلې شی څاروی باندې د څکولو د ضرورت نه

حافظ صاحب د دې جواب دا ورکړې دې چه دا به په دې خبره باندې محمول کولې شی چه څاروی ته د اوبو ضرورت هغه وخت نه وو، مطلب به دا وی چه که ضرورت وې نو هغه به هم د طهارت د ضرورت حاصلولو نه مقدم کولې شو. (۵)

قوله: وَهِيَ قَائِمَةٌ تَنْظُرُ إِلَى مَا يَفْعَلُ بِمَائِهَا: او هغه زنانه ولاړه وه کتل نې چه د هغې په اوبو باندې څه کولې شی
چه په دې لږو شان اوبو باندې ټول خړوب هم شو، خپل لوبنی نې هم ډک کړل او یو سړی هم په هغې سره غسل هم اوکړو (۶)

(۱) النمل: ۵۶، العنکبوت: ۲۴، ۲۹، وقال تعالى: وما كان جواب قومه الى ان قالوا الآية. الاعراف: ۸۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲ شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲

(۴) مسلم رقم: ۶۸۲

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲، ۴۵۳، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۳

(۶) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۴

دلته دا اشکال راخی چه دا خو د غیر په ملک کښ تصرف دې کوم چه جائز نه دې؟
حافظ صاحب وغیره د دې جواب دا کړې دې چه اصل خبره خو دا ده چه په رسول الله ﷺ باندې هر یو څیز علی سبیل الوجوب قربان او فدا دې. لهذا دا اشکال دلته نه راخی
او د اشکال صحیح منلو په صورت کښ یو جواب دا ورکړې کیدې شی چه هغه زنانه کافره او
حریبه وه. په دې وجه د هغې مال مباح وو
او که هغه حریبه نه وی. بلکه ذمیه وی نو بیا به جواب دا وی چه د تندې د ضرورت د وجې نه
د یو مسلمان دپاره عوض ورکولو سره اوبه استعمالول جائز دی، کومې چه د بل په ملک کښ
وی (۱)

شیخ الحدیث مولانا ذکریا صاحب رَحْمَةُ اللهِ عَلَیْهِ فرمائی چه اصحاب د علوم ظاهریه د دې جواب دا
ورکوی چه رسول الله ﷺ داسې په دې وجه فرمایلي وو چه ټولو ته معلومه شی چه په
اضطراری حالت کښ د بل چا مال په قدر د ضرورت بغیر د اجازت نه استعمالولې شی
او حقیقی جواب دا دې چه رسول الله ﷺ د هغه زنانه د اوبو نه لږې هم نه دی کمې کړې. بلکه
هغه خو د مخکښ نه زیات ډک وو. (۲)

د شیخ الحدیث رَحْمَةُ اللهِ عَلَیْهِ د دې جواب تائید د حدیث د راتلونکو الفاظو نه هم کیږي چه د رسول
الله ﷺ د معجزې په طور هغه اوبه د مخکښ نه زیاتې شوې. او دا چه رسول الله ﷺ هغه زنانه
ته اوفرمايل چه مونږ پستا د اوبو نه هیڅ نه دی کم کړي.

قوله: وَائِمُ اللَّهِ لَقَدْ أَقْلِعَ عَنْهَا وَإِنَّهُ لَيُخَيَّلُ إِلَيْنَا أَنَّهُمَا أَشَدُّ مِلَّةً مِنْهَا حِينَ ابْتَدَأَ فِيهَا

: او قسم په الله! اوبه اخستل بند کړې شو، او حال دا وو چه زمونږ په خیال کښ هغه مشک
اوس د هغه وخت نه هم زیات ډک وو چه د کله نه رسول الله ﷺ د هغې نه اوبه اخستل شروع
کړې وو

(ایم الله) دا په اصل کښ (ایمن الله) وو، بیا د کثرت استعمال د وجې نه نون تخفیفاً حذف
کړې شو نو (ایم الله) شولگه چه د (لم یکن) نه نون تخفیفاً حذف کولو سره (لم یکن) وئیلې شی
بیا کله یا هم تخفیفاً حذف کولو سره (ام الله) لوستلې شی، او کله همزه هم حذف کولو سره
په میم مضمومه سره (ما الله) لوستلې شی. د دې نه علاوه په دې کښ نور هم لغات دی لکه:
(ایم الله، هیم الله، امر الله، من الله، لیم الله) او (لیمن الله) وغیره

حافظ ابن حجر او علامه عینی فرمائی چه امام نووی رَحْمَةُ اللهِ عَلَیْهِ په دې کښ اولس (۱۷) لغات ذکر

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۲. شرح الکرمانی ج ۲
ص ۲۲۶. فتح الملهم ج ۴ ص ۴۳. التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۷

(۲) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۴. هم دا جواب ابن الجوزی رَحْمَةُ اللهِ عَلَیْهِ هم اختیار کړې دې. ذکره ابن ملقن فی
التوضیح ج ۵ ص ۲۰۷

کړې دی او بعض نورو حضراتو پکښې شل (۲۰)، لغات ذکر کړې دي. (۱)
د امام زجاج او رمانی په نزد دا حرف دې. او د جمهورو په نزد دا اسم دې او هم دا صحیح ده.
دا د (يُئِن) نه مشتق دې. چه د هغې معنی د برکت راځي. د دې همزه په اصل کښې قطعې
وه. بیا د کثرت استعمال د وجې نه وصلی شوه. او اسماء کښې د دې کلمې نه علاوه چرته هم
همزه وصلی مفتوح نشته.

او د کوفیانو په نزد دا د (يِئِن) جمع ده. لهندا همزه ئې قطعې ده، خو دا خبره صحیح نه ده.
ځکه چه په دې کښې یو لغت (يِئِنُ الله) د همزه په کسري او د میم په فتحي سره هم دې. او د
(افعل) په وزن چه کومه جمع راځي لکه (اکلب) او (افلس) په هغې کښې دا جائز نه ده هم
دغه شان کله په دې باندې لام تاکید داخلېږي نو دا (لِئِنُ الله) لوستلې شی. په دې صورت
کښې د همزه ساقط کیدل هم د دې د وصلی کیدو دلیل دې.

دا تعبیر (ایم الله، این الله) د قسم دپاره استعمالېږي. او دا کلمه په ترکیب کښې د مبتدا د
واقع کیدو د وجې نه مرفوع وی. او دا همیشه د لفظ جلاله طرف ته مضاف وی او د دې خبر
محذوف وی. لهندا تقدیر به داسې وی (وایم الله قسمی)

هم دا د جمهور نحویانو مذهب دې، او د ابن درستویه په نزد دا مجرور بحرف الجر للقسم
وی او د امام ابن مالک په نزد د دې اضافت د لفظ (کعبي) او کاف (ضمیر مخاطب) ته هم
کولې شی. او د ابن عصفور اشبیلی په نزد د دې نه خبر جوړولو سره مبتدا محذوف منل هم
صحیح دی. په دې صورت کښې به تقدیر داسې وی: (قسمی ایم الله) (۲)

قوله: اقلم: دا د همزه په ضمي سره د اقلاع باب افعال نه دې، (اقلم عن الامر) د دې معنی
وی د یو کار نه اودریدل، هغه کار پریخودل. (۳)

قوله: اشد ملاعة: دا لفظ د میم په کسري او فتحي دواړو سره لوستلې شی، د دې نه روستو
لام ساکنه او بیا همزه مفتوحه دې. (۴)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰

(۲) انظر: مغنی اللیب عن کتب الاعاریب. للامام جمال الدین ابن هشام الانصاری. الباب الاول فی تفسیر
المفردات و ذکر احکامها. باب الهمزة: ج ۱ ص ۱۹۵، ۱۹۶. ومعجم النحو والصرف. لعبد الفنی الدقر: ص
۱۲۶، ۱۲۷. موسوعة النحو والصرف والاعراب. للدكتور امیل بدیع یعقوب. ص ۱۸۲، ۱۸۳ معجم الصحاح
للجوهری. مادة یمن. ص ۱۱۷۳. وبعضه فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. شرح
الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶. لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۶

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

د بیهقی په روایت کښ (**املاء منها**) دې مطلب د دې جملې دا دې چه هغوی دا گمان کولو چه په دې کښ چه اوس کومې اوبه پاتې شوې هغه د هغه اوبو نه زیاتې دی کومې چه په دې کښ د مخکښ نه موجود وې. (۱)

دا واقعه د رسول الله ﷺ د دلائل نبوت او معجزاتو نه ده، بلکه دا د نبوت د لویو نخبو او معجزاتو نه ده چه ټولو صحابه کرام رضی الله عنہم د دې لږو شان اوبو نه اودس هم اوکړو، ښه په مړه نې اوڅکلې او په نورو نې هم اوڅکولې، یو جنبی په هغې سره غسل هم اوکړو او کوم مشکونه چه د هغوی سره وو هغه نې ترې هم ډک کړل، خو د دې باوجود دواړه مشکونه د رسول الله ﷺ د برکت د وجې نه ډک وو، حال دا چه د هغه صحابه کرام رضی الله عنہم تعداد چا چه دا اوبه استعمال کړې، څلوېښت وو لکه چه د سلم بن زبیر په روایت کښ دی. (۲)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه د (مسلم د) دې روایت نه معلومیږي چه په دې واقعه کښ د موجود مجموعی صحابه کرام رضی الله عنہم تعداد څلوېښت ووو خو په دې لږ شان تعداد کښ په یوه غزوه وغیره کښ د رسول الله ﷺ وتل مونږ ته نه دی معلوم. په ظاهره کښ داسې ده چه هغه جماعت کوم چه رسول الله ﷺ د اوبو په لټولو پسې لیږلې وو او هغوی ته زنانه ملاؤ شوې وه، هغوی د هغه څلوېښتو نه علاوه وو او دا چه هغوی به د هغه صحابه کرام رضی الله عنہم نه مخکښ اوبه څکلې وې، دغه شان دا تعداد د څلوېښتو نه زیات شو. (۳)

د دې نه روستو خان په دې باندې پوهه کړئ چه دلته په دې واقعه د رسول الله ﷺ د معجزې وجه او بنیاد څه څیز دې، چه د هغې د وجې نه دې ته معجزه وئیلې شی؟ نو قاضی عیاض رحمه الله فرمائی: **(فی هذا الحديث معجزة عظيمة في تكثير القليل من الماء من نحو معجزة البياض)** (۴) یعنی د رسول الله ﷺ وجه تکثیر القلیل دې چه لږې شان اوبه نې ډیر کړې.

خو ابو عبد الله ابی مالکی او علامه سنوسی رحمهما الله دا خبره رد کړې ده، هغوی فرمائی چه د حدیث د ظاهر نه دا معلومیږي چه رسول الله ﷺ او صحابه کرام رضی الله عنہم خاص هم هغه اوبه نه دی استعمال کړې، بلکه د رسول الله ﷺ د معجزې په طور په هغه اوبو باندې اضافه اوشوه او هم هغه زائد اوبه استعمال کړې شوې، د دې تائید د حدیث په اخر کښ د رسول الله ﷺ د دې

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۲. عمدة القاری ج ۴ ص ۲۰، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۶

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴، ۴۷۵، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۶.

وفی رواية مسلم: ثم بعث بروايتها، فشربنا، ونحن اربعون رجلا عطاش، حتى روينا، وملانا كل قربة معنا اداوة وغسلنا صاحبنا. (مسلم رقم: ۶۸۲)

(۳) اکمال المعلم بفوائد مسلم ج ۲ ص ۶۷۷، کذا فی التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۶، ۲۰۷، وعمدة القاری ج ۴ ص ۳۲

(۴) اکمال المعلم بفوائد مسلم للقاضی عیاض: ج ۲ ص ۶۸۰

کلام نه کیرې چه (واعلى انالم نرزا من مائک شیئا) چه مونږ ستا د اوبو نه لږې هم نه دی کمې کړې

هم دغه شان د هغه زنانه د خپل کور خلقو ته د رسول الله ﷺ متعلق دا ونیل چه (اسحر الناس او انه نبی) چه یا خو هغه د ټولو نه لوڼې جادوگر دې یا د الله پاک برحق نبی دې، د دې نه معلومېږي چه تکثیر القلیل (یو کم څیز لره زیاتول، دا خو یو داسې څیز دې کوم چه په معجزه او سحر دواړو کښ مشترک دې، په دې وجه هغه زنانه په سرسری نظر سره دا تکثیر القلیل او گنړلو، په دې وجه ئې دغه شان اوتیل او دا په سحر کښ هم وی، څنگه چه یو مداری د یو غوز نه ډیر غوزان راوباسی.

په دې وجه په ظاهر نظر کښ په دې (تکثیر القلیل، کښ فرق کول گران وی چه دا معجزه ده یا سحر، هم په دې وجه هغه زنانه په دې کښ توقف یا تردد او کړو، بیا چه کله په هغې باندې دا خبره منکشف شوه چه دا معجزه وه سحر نه وو، ځکه چه هغې په معجزه او سحر کښ د فرق کولو ادراک لرلو، نو هغې اسلام قبول کړو.

په دې وجه باندې د هغه زنانه په کلام کښ چه کوم لفظ د (او) دې هغه د عاطفه منلو په ځانې زیات مناسب دا دی چه هغه د اضراب دپاره اومنلې شی، مطلب به دا وی چه (پل انه نبی) یعنی هغه جادوگر نه دې، بلکه هغه خو برحق نبی دې او دا د هغه زنانه د حسن فطرت دلیل دې او د عربو د بدوی زنانو نه حسن فطرت هیڅ بعید نه دې. (۱)

د علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمهما الله رانې هم دا ده چه رسول الله ﷺ او صحابه کرام رضی الله عنہم چه کومې اوبه استعمال کړې وې، هغه زیاتې اوبه وې. (۲)

قوله: فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اجْمَعُوا هَآءَا: نورسول الله ﷺ او فرمائیل: اوس د دې زنانه دپاره (څه) جمع کړئ.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د دې نه معلومېږي چه د محتاج او ضرورت مند دپاره د چا مال د هغه په رضامندی سره اخستل جائز دی، هم دغه شان که د هغه رضا متعین معلوم وی، نو د اجازت نه بغیر هم د هغه مال اخستلې شی. (۳)

(۱) اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۴۳، ۳۴۴، ومکمل اکمال الاکمال للسنوسی الحسینی ج ۲ ص ۳۴۳، ۳۴۴

(۲) فقلل العلامة العینی رحمه الله وفيه أن جميع ما أخذوه من الماء مما زاده الله وأوجده وأنه لم يختلط فيه شيء من ماء تلك المرأة في الحقيقة وإن كان في الظاهر مختلطاً وهذا أبعد وأغرب في المعجزة. (عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲، کذا فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳)

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

هم دغه شان د دې نه دا هم معلومه شوه چه دا قسم معاملات، یعنی هبات او اباحات کښې په تعاطي سره معامله کول جائز دی، په داسې طریقه چه د ورکونکي او اخستونکي د طرف نه څه الفاظ عقد د معاملې دپاره استعمال نه کړې شي. (۱)

قوله: فَجَمَعُوا لَهُمِنْ بَيْنِ عَجْوَةٍ وَدَقِيقَةٍ وَسَوِيقَةٍ: نو صحابه کرام رضي الله عنهم د هغه زنانه دپاره کهجورې، اوږه او ستوان جمع کول شروع کړل.

«عجوة» دا د مدینې د کهجورو یو قسم دې، ابن التین رحمه الله فرمائی دا د «صیحانی» کهجورې نه لویه وی، دې ته «لينة» هم وئیلې شي، دا د مدینې منورې په کهجورو کښې د ټولو نه غوره قسم دې. (۲)

قوله: دَقِيقَةٍ وَسَوِيقَةٍ: دا دواړه الفاظ د «فعيلة» په وزن باندې نقل دی، یعنی د دال او سین په فتحې سره او یا مخففه سره او په تصغیر سره هم نقل دی، یعنی د دال او سین په ضمې او یا مشدده سره، دا دویم روایت د کریمه دې. (۳)

قوله: حَتَّى جَمَعُوا لَهَا طَعَامًا: تردې چه د هغې دپاره ئې (ډیر) خوراک را جمع کړو. د احمد په روایت کښې د «طعاما» نه پس د «کثیرا» اضافه ده. (۴)

«طعام» په لغت کښې «مایوکل» یعنی هر هغه خیز ته وئیلې شي کوم چه خوړلې شي. او په هغې سره بدن ته طاقت ملاولېږي، لکه غنم، اوریشې، کهجورې وغیره. (۵)

علامه زمخشری او نورو حضراتو نقل کړې دي چه د «طعام» اطلاق د عربو په کلام کښې خاص په غنمو باندې وئیلې شي، هم دا د امام خلیل نه هم نقل دی. او په استشهاد کښې د سیدنا ابوسعید خدری رضي الله عنه دا حدیث پیش کولې شي چه «كُنَّا نَخْرِجُ زَكَاةَ الْفِطْرِ صَاعًا مِنْ طَعَامٍ، أَوْ صَاعًا مِنْ شَعِيرٍ، أَوْ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ، أَوْ صَاعًا مِنْ أَقِطٍ، أَوْ صَاعًا مِنْ زَبِيبٍ» (۶)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۷

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۷، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۵) معجم الصحاح للجوهري، مادة طعام، ص ۶۴۰، النهایة فی غریب الحدیث والاثار لابن الاثیر ج ۲ ص ۱۱۲

تاج العروس للزبیدی، فصل الطاء من باب المیم، ج ۸ ص ۳۷۸، لسان العرب، مادة طعام، ج ۸ ص ۱۶۴

(۶) الحدیث اخرجه البخاری، فی کتاب الزکاة، ابواب صدقة الفطر، باب صدقة الفطر صاع من طعام، رقم ۱۵۰۶، وباب، صاع من زبيب رقم (۱۵۰۸)، وباب الصدقة قبل العيد، رقم (۱۵۱۰)..... [بقیه بر صفحه آنده...]

دلته د جو، کهجورې، پنیر او اوسکویه مقابله کښ طعام ذکر کړې شوې دي. د دې تقابل نه متبادر هم دا ده چه د دې نه مراد غنم دی. ځکه چه د دې ذکر شوې څیزونو نه علاوه غنم په زکاة الفطر کښ ورکولې شی.

او په حدیث د مصراة کښ دی. (من اشترى شاة مصراة فهو بالخيار ثلاثة ايام، فان ردها رد معها صاعا من طعام، لا سبعا) (۱)

سما غنمو ته ونيولې شی. دلته د طعام نه غنم خارج کړې شوې دي، چه د هغې د وجې نه دې مصداق دلته نور څیزونه (اوربشي، کهجورې وغيره) دي.

د سیدنا ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ په یو بل روایت کښ د طعام د مصداق تصریح کولو سره فرمائی: (وكان طعامنا الشعير والزبيب والاقط والتين) (۲)

چه زمونږ خوراک (طعام) هغه وخت اوربشي، اوسکې، پنیر او کهجورې وې.

اهل لغت فرمائی چه طعام د غنمو سره خاص دي، خو چرته چه په نورو څیزونو باندې د دې اطلاق کولې شی هغه اطلاق مجازی دي. (۲)

د دې نه روستو خان پوهه کړې چه علامه کرمانی رحمته الله علیه دلته فرمائی چه د لفظ طعام مصداق په ما قبل کښ ذکر شوی کهجورې، اوږه او ستوان دی (۱)

بقیه از گذشته ۱ و مسلم فی صحیحه، فی کتاب الزکاة، باب زکاة الفطر علی المسلمین من التمر والشعير رقم (۹۸۵) والترمذی فی جامعہ، فی کتاب الزکاة، باب ما جاء فی صدقة الفطر رقم (۶۷۳) وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الزکاة، باب کم یؤدی فی صدقة الفطر، رقم (۱۶۱۶، ۱۶۱۸) والنسائی فی فی سننه، فی کتاب الزکاة، باب التمر فی زکاة الفطر، رقم ۲۵۱۳، وباب الزبيب، رقم (۲۵۱۴، ۲۵۱۵) وباب الدقيق، رقم (۲۶۱۶)، وباب الشعير، رقم (۲۵۱۹) وباب الاقط رقم: (۲۵۲۰) وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الزکاة، باب صدقة الفطر، رقم: ۱۸۲۹.

(۱) حدیث المصراة اخرجه مسلم فی صحیحه عن ابی هريرة رضى الله عنه واللفظ له، فی کتاب البيوع، باب حکم بيع المصراة، رقم ۱۵۲۴، والبخاری فی صحیحه، فی کتاب البيوع، باب ان شاء رد المصراة ... الخ رقم (۲۱۵۱) وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الاجارة، باب من اشترى مصراة فکرها، رقم: (۳۴۴۳، ۳۴۴۴)، والنسائی فی سننه، فی کتاب البيوع، باب النهی عن المصراة وهو الخ، رقم: (۴۴۹۲، ۴۴۹۳)، والترمذی فی جامعہ، فی کتاب البيوع، باب ما جاء فی المصراة رقم ۱۲۵۲.

(۲) اخرجه البخاری فی صحیحه، فی ابواب صدقة الفطر، باب الصدقة قبل العيد، رقم ۱۵۱۰

(۳) قال العلامة الزمخشري: قيل: الطعام البر خاصة. وعن الخليل: ان الغالب في كلام العرب انه هو البر خاصة. (الفائق في غريب الحديث: الطاء مع العين ج ۲ ص ۳۶۲) كذا في النهاية لابن الاثير ج ۲ ص ۱۱۳. ولسان العرب، مادة طعم: ج ۸ ص ۱۶۴، ومعجم الصحاح، مادة طعم، ص ۶۴۱، وتاج العروس للزبيدي ج ۸ ص ۳۷۸ وقال الزبيدي: وفي شرح الشفاء، الطعام: ما يؤكل وما به قوام البدن، ويطلق على غيره مجازا، وفي حديث المصراة ... (تاج العروس للزبيدي ج ۸ ص ۳۷۸)

(۴) فقال: (طعاما) صادق على الامور الثلاثة مجتمعة من العجوة والدقيقة والسويقة (شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۲۶)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے کہ حدیث پہ دی تکرر کنس د غنمو نہ علاوہ پہ غیر د طعام اطلاق کرے شوی دی ^(۱)

خو علامہ عینی رحمته الله د دی پہ تردید کنس فرمائی ہے کہ خبرہ د اهل لغت د قول مخالف ده، پہ دی وجہ صحیح نہ ده، بلکه دلته د طعام نہ مراد پہ ماقبل کنس ذکر شوی خیزونو (کھجوری، اورہ او ستوانو) نہ علاوہ بل خہ خیز دی او هغه عام دی، کہ غنم وی، یا اوربشی، یا بل خہ خیز ^(۲)

خو زما پہ خیال د دی تردید ضرورت نشته، خکہ چه هم دا احتمال حافظ صاحب خپله هم وړاندې بیان کرے دی ^(۳)

قوله: فَجَعَلُوهَا فِي ثَوْبٍ: بیانې هغه (خیزونه) په یوه کپړه کنس کیخودل.

دلته ضمیر منصوب **(ها)** د واحد مؤنث دی، هم دا د ابوذر روایت دی، او په بل روایت کنس **(فجعلوه)** د واحد مذکر ضمیر سره دی.

علامہ کرمانی رحمته الله فرمائی ہے کہ د ابوذر په روایت کنس به ضمیر مؤنث **(انواع ثلاثة)** طرف ته راجع وی او د بل روایت مطابق به ضمیر مذکر د (طعام) طرف ته راجع وی ^(۴)

علامہ عینی رحمته الله فرمائی ہے کہ ضمیر مذکر په صورت کنس دا د **(طعام)** طرف ته راجع کول صحیح نه دی، خکہ چه هغوی په کپړه کنس صرف طعام نه وو کیخودلې، بلکه د دی نه علاوہ ئې نور خیزونه هم کیخودلې وو، لهذا صحیح دا ده چه دا ضمیر د (مذکور) په تاویل کنس د هر

یو طرف ته په طریقه د بدلیت، راجع او منلې شی ^(۵) یعنی **(فجعلوه کل احد من المذکورین ثوب)** علامہ قسطلانی رحمته الله هم دی ته نزدې نزدې توجیه ذکر کرے ده، خکہ چه هغه د ضمیر مذکر

مرجع اسم موصول **(الذی جمعوه)** منلې دی، یعنی **(فجعلوه الذی جمعوه فی ثوب)** ^(۶)

قوله: وَحَمَلُوهَا عَلَى بَعِيرِهَا وَوَضَعُوا الثَّوْبَ بَيْنَ يَدَيْهَا: او هغوی هغه (زنانه) د هغې په اوښ باندې سوره کړه او هغه کپړه ئې د هغې مخې ته کیخودله.

علامہ عینی رحمته الله په **(حملوها)** کنس د ضمیر منصوب مرجع **(المزادة)** بیان کرے ده، یعنی

^(۱) فقال: وفيه اطلاق لفظ الطعام على غير الحنطة والذرة، خلافا لمن ابى ذلك. (فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳)

^(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

^(۳) فقال ويحتمل ان يكون قوله: حتى جمعوا لها طعاما، اي: غير ما ذكر من العجوة وغيرها. (فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳)

^(۴) شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۲۶

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

^(۶) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ عمدة القاری ۳۱/۴

هغوی هغه مشک او چت کړو او د هغه زنانه په اوبښ باندې ئې کيخودلو.
او علامه کرمانی او علامه قسطلانی رحمتهما دا ضمیر هغه زنانه ته راجع کړې دې، یعنی هغوی
دا زنانه په هغه اوبښ باندې سوره کړه. (۱)

د علامه عینی رحمتهما رانې هم اگر چه صحیح منلې کیدې شی، خو د علامه کرمانی او علامه
قسطلانی رانې زیاته غوره ده، ځکه چه د کلام سیاق او د هغه خپل مینځ کښ تسلسل هم د
هغې تائید کوی، په دې وجه وړاندې د **(علی بعلیها)** او **(بین یدیهما)** ضمائر هم د زنانه طرف
ته راجع کیږی. او که کلام ته په تسلسل سره او کتلې شی نو متبادر به هم دا وی چه دا ضمیر د
زنانه طرف ته راجع شی.

قوله: قَالَ لَهَا تَعْلَمِينَ مَا رَزَقْنَا مِنْ مَّا بِكَ شَيْئًا: بیا رسول الله ﷺ هغه زنانه ته
اووې چه تاته معلومه ده چه مونږ ستا د اوبو نه لرې هم نه دی کمې کړې.

د **(قال)** ضمیر د رسول الله ﷺ طرف ته راجع دې. د اصیلی په زوایت کښ **(قالوا)** د جمع
مذکر په صیغې سره راغلې دې، په دې صورت کښ به دا ضمیر د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم
طرف ته راجع وی، مطلب به دا وی چه د رسول الله ﷺ په حکم سره صحابه کرام رضی الله عنهم هغه زنانه
ته اووې. (۱) او د اسماعیلی په روایت کښ د صیغه افراد سره سره د فاعل هم تصریح ده،
یعنی **(قال لها رسول الله ﷺ)** (۲)

(تعلمین) د تاء په فتحې، د عین په سکون، او د لام په تخفیف سره (یعنی د باب سمع نه، د
فعل مضارع صیغه ده او د امر په معنی کښ ده ای: اعلی! یعنی پوهه شه.

هم دا د محقق عینی او علامه قسطلانی رانې ده (۱)
او حافظ صاحب فرمائی چه دا صیغه د تاء او عین دواړو په فتحې او لام مشدد سره (د باب
تفعل نه، ده د تعلم معنی چونکه د زده کولو راخی، په دې وجه حافظ صاحب فرمائی چه دا د
(اعلی) (باب سمع) په معنی کښ دې (۲)

علامه عینی دا خبره رد کړې ده او فرمائی چه دا په تکلف باندې مبنی توجیه ده، پس د دې
ضرورت نشته، او صحیح هم دا ده چه دا د باب علم نه د مفرد مؤنث مخاطب صیغه ده (۳)

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

اقول د علامه عینی رائی صحیح ده، د دې تائید په مسلم کتب د سلم بن زبیر عطاردی د روایت نه هم کیږي چه په هغې کتب دا صیغه د باب سمع نه راغلې ده ونه: ﴿واعلمی: انالم تزدامن مائك﴾^(۱)

﴿زهدنا﴾ د را په فتحې او د زاء په کسري سره د باب سمع نه د کمولو په معنی کتب راخی، تقول: زهدنا ماله زهدنا و مرزئة... د چا په مال کتب څه اخستلو سره کمې کول. هم دغه شان د راء او زاء دواړو په فتحې سره د باب فتح نه هم په دې معنی کتب استعمال دي. او ﴿ارتواشي﴾ د باب افتعال نه لازم (یعنی د کمیدو په معنی) استعمالیږي. ^(۲) شارحینو دا دواړو بابونو نه ذکر کړې دي، خو علامه عینی رحمته الله فرماني چه د زاء په کسري سره دا لغت زیات مشهور دي ^(۳)

او مطلب د دې جملې دا دي چه مونږ ستا د اوبو نه هیڅ کمې نه دي کړې، بلکه چه څه مو اخستلې دي هغه مو د هغه زیات مقدار نه اخستلې دي کومې چه د الله پاک د طرف نه وې. او په ظاهره کتب اگر چه دا په نظر راتلل چه د هغه زنانه د اوبو هم په هغې کتب اختلاط وو خو په حقیقت کتب داسې نه وه. ^(۴)

د دې تائید د وړاندې جملې ﴿ولكن الله هو الذي سقانا﴾ نه هم کیږي. ^(۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله یو احتمال دا هم بیان کړې دي چه ﴿مانقصنا من مقدار مائك شيئا﴾ ^(۶) چه مونږ ستا د اوبو د مقدار نه هیڅ هم نه دی کم کړی، اوس به مطلب دا وی چه اوبه خونې د هم هغه زنانه استعمال کړې. خو الله پاک پکېن نوره هم اضافه او کړه، چه د هغې د وجې نه د اوبو په مقدار کتب هیڅ کمې راغلې، بلکه هغه د مخکېن مقدار نه هم زیاتې شوې.

قوله: وَلَكِنَّ اللَّهَ هُوَ الَّذِي اسْقَانَا: البته الله پاک په مونږ باندې اوبه اوڅکولې

﴿اسقانا﴾ د باب افعال نه دي، د ابن عساكر په روایت کتب ﴿سقانا﴾ د باب ضرب نه دي. ^(۷) او د دواړو معنی یوه ده کماذکرناه سابقا

^(۱) مسلم رقم: ۶۸۲

^(۲) المعجم الوسيط، مادة: رزواو ج ۱ ص ۳۴۱، القاموس الوحيد ص ۶۱۹

^(۳) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

^(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

^(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳

^(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

د دې واقعي نه حضرات علماء کرام په دې خبره باندې استدلال کوی چه د مشرکانو لوښی وغیره استعمالول جائز دی چه ترڅو پورې په هغې کښ د نجاست کیدو یقینی علم نه وی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه رسول الله ﷺ چه هغه زنانه ته څه ورکړل هغه د اوبو په عوض کښ نه وو. ځکه چه د هغې اوبه خو هغې ته ملاؤ شوې، بلکه د هغې نه ورته زیاتی ملاؤ شوې. دا خو رسول الله ﷺ اکراما او تفضلا د خپل طرف نه هغه ته ورکړې. (۲)

علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چه دا د اوبو عوض نه وو، بلکه هغه زنانه چه هغه وخت د خپل کور والو طرف ته د تلو نه منع کړې شوې وه او هغې ته د خپلو اوبو په باره کښ کومه خطره پېښه شوې وه، د هغې د جبیره او د تطییب خاطر په طور ورته دا هر څه ورکړې شو. (۳)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه هغه زنانه کافره مباحة الدم والمال وه، د دې باوجود رسول الله ﷺ هغې سره د اکرام او رعایت معامله د هغې د اسلام د راوړلو په طمع کښ اوکړه. چه کیدې شی هغه د دې حسن سلك نه متاثر کیدو سره د اسلام طرف ته مائل شی. (۴)

بهرحال! په دې ټولو خبرو کښ خپل مینځ کښ هیڅ تعارض نشته، دا ټولې خبرې جمع کیدې هم شی.

قوله: قَالُوا مَا حَبَسَكَ يَا فُلَانَةً: نو د هغې د کور خلقو اووې: ته څه څیز ایساره کړې وې؟
(قالوا) د ابوذر او ابو الوقت په روایت کښ (تقالوا) دې او د اصیلی په روایت کښ (قالوا) لها دې. (۵)

قوله: قالت: العجب: هغه زنانه ورته اووې چه زه یو تعجب والا خبرې ایساره کړې اوم.
(العجب) د فعل مقدر دپاره فاعل جوړېږي، تقدیر دې: (حسبى العجب) (۶)
د حذف فعل دا صورت جوازی دې، یعنی د قرینې په موجودگي کښ د فاعل فعل لره حذف کول جائز دی او قرینه دا ده چه فاعل د یو سوال محقق یا یو سوال مقدر په جواب کښ واقع وی. دلته د سوال محقق (مذکور) په جواب کښ واقع دې. (۷)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۵۳

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۴) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۶، ۲۲۷

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

(۶) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۷) جامع الدروس العربیة، الباب الثامن، مرفوعات الاسماء، بحث الفاعل: ج ۲ ص ۱۶۷، ۱۶۸، وفي هداية النحو: ويجوز حذف الفعل حيث كانت قرينة. نحو: زيد في جواب من قال: من ضرب؟ (المقصد الاول في الموضوعات، فصل في الفاعل ص ۲۴، قديمي)

(العجب) د عین او جیم په فتحې سره، علامه عینی رحمته الله د دې مادي او لفظ په تحقیق کښ فرمائی چه (وهو الامر الذي يعتجب منه لغرابته) چه (عجب) هغه کار ته وئیلې شی چه د هغه نه د غرابت د وجې نه تعجب او کړې شی.

په دې معنی کښ (عجیب، اعجوبة) او (عجاب) هم دې. عجاب، بضم العين وتخفيف الحيم دې، مخو په تشدید سره د دې استعمال اکثر دې.

د عجب او عجیب جمع نه راخی، او بعض وائی چه د عجیب جمع عجائب ده لکه د (تیمم) (تابع، ماتحت، خادم، جمع تبائع راخی. او د اعجوبة جمع (اعاجیب) راخی، لکه چه د (احدوثة) جمع (احادیث) راخی.

قوله: عجبت من كذا: (د باب سمع نه، (وتعجبت منه) (د باب تفعل نه، او (استعجبت منه) د ټولو یوه معنی ده، یعنی زما تعجب پیدا شو.

قوله: اعجبتني هذا الشيء لحسنه: زما دا څیز د ښکلا د وجې نه خوښ شوز.

قوله: عجبت غیری تعجبا: د باب تفعیل نه، بل لره په حیرانتیا او تعجب کښ اچول.

(العجب) د عین په ضمی او د جیم په سکون سره د خودپسندی په معنی کښ راخی او دا د (اعجب فلان بنفسه) او (فهو معجب برأيه وب نفسه) نه اخستلې شوې دې. یعنی د چا په خپله رانې او خپل خان باندې فخر کول. (۱)

قوله: إِنَّهُ لَأَسْحَرُ النَّاسِ مِنْ بَيْنِ هَذِهِ وَهَذِهِ: هغه سرې د دې او دې تر مینځه د ټولو نه لوڼې جادوگر دې.

دلته یو اشکال دې چه په دې خانې کښ مناسب تعبیر (فی هذه وهذه) دې نو دلته (من) ولې راوړلې شو؟

د دې جواب دا دې چه (من) دلته د ابتداء دپاره نه دې، بلکه بیانیه دې. (۲) او د (من) بیانیه مابعد بیان وی د ماقبل دپاره، لهذا (بَيْنَ هَذِهِ وَهَذِهِ) د زمکې او اسمان تر مینځه اوسیدونکي، دا به بیان وی (الناس) دپاره، اوس به مطلب دا وی: دا په خلقو کښ یعنی د زمکې او اسمان تر مینځه اوسیدونکو کښ د ټولو نه لوڼې جادوگر دې. لهذا لفظ د (من) سره هم دا تعبیر صحیح دې.

او که دا توجیه او هم نه کړې شی، نو بیا به هم د حروف جاره نه د بعض استعمال د بعض نورو

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

حروفو په ځانې جائز دي، لهذا (من) به د (نې) په معنی کښ اخستلې شی. (۱)
 قوله: وَقَالَتْ يَا صَبَّغِيهَا الْوُسْطَىٰ وَالسَّبَابِيَّةُ: او هغې په خپلو دواړو ګوتو، یعنی د مینځ
 والاو د شهادت په ګوته باندې اشاره اوکړه

دلته (قالت) د اشارې کولو په معنی کښ دي، یعنی دا د اطلاق القول علی الفعل د قبیل نه
 دي. (۱)

مطلب دا دي چې هغه زنانه چې کله پوره قصه واوریده او په هغې کښ د هغې د اوبو متعلق د
 عجیبه خبرې تذکره هم راغله نو په هغې سره تعجب کولو باندې هغه په خپلو دواړو ګوتو سره
 د اسمان او زمکې طرف ته اشاره کولو سره اووې چې دا سړې یا خو په اسمان او زمکه کښ
 اوسیدونکو کښ د ټولو نه لوڼې جادوگر دي یا بیا د الله پاک حق رسول دي، ځکه چې کومه
 قصه پېښه شوې وه، دا هم په دې دوه قسم خلقو کښ د چا سره پېښیدلې شی.

علامه قسطلاني رحمه الله فرماني دلته چې د دې زنانه د طرف نه کوم د رسالت اعتراف دي چونکه
 دا د شک په درجه کښ دي په دې وجه دا ایمان نه دي، خو هغې د دې په باره کښ غور اوکړو،
 چې دهغې نه روستونې الله پاک د حق طرف ته رهنمائي اوکړه، نوروستو هغې ایمان راوړلو. (۲)

(اقول): دا خبره هم صحیح ده، په دې صورت کښ به لفظ د (او) د شک په معنی کښ
 اخستلې شی. مطلب دا دي چې لا اوس خو د هغه شک وو چې یا خو لوڼې جادوگر دي یا برحق
 رسول دي، خو روستو چې پرې کله حق ظاهر شو نو هغه په اسلام کښ داخله شوه، د دې تائید
 په مسلم کښ د سلم بن زریر د روایت نه کیږي چې د هغې په اخره کښ دی: فهدى الله ذلك
العصرم بئلك المرأة، فاسلمت واسلموا چې الله پاک دې قوم ته د هغه زنانه په سبب هدايت ورکړو،
 پس هغې هم اسلام قبول کړو او قوم ئې هم د دې نه متبادر هم دا ده چې هغې هغه وخت ایمان
 نه وو راوړې، بلکه روستو ئې اسلام قبول کړو.

خو شاته موږ د دې توجیه ذکر کړې وه چې په هغې کښ (او) د (هل) په معنی کښ یعنی د
 اضراب دپاره اخستلې شوې وو، چې د هغې معنی د کلام سابق نه اعراض، د هغه ابطال او د
 کلام جدید اثبات وی، په دې صورت کښ به د دې جملې مطلب وی چې هغه د ټولو نه لوڼې
 جادوگر دي، نه؛ بلکه هغه خو د الله پاک برحق رسول دي. په دې صورت کښ دا جمله د هغې د

طرف نه بغیر د تردد نه د رسالت اعتراف دي. والله اعلم

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳ فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳

قوله: يُغَيِّرُونَ عَلَى مَنْ حَوْلَهَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ: د هغه زنانه نه چاپیره مشرکانو باندې به نې حمله کوله

(یغیرون) د یاء په ضمې سره د (اغار علیه بالخیل) نه اجوف واوی دې د دې معنی ده حمله کول. په اسونو سره په چا ورختل، د حملې دپاره ورتلل. (۱)

قوله: وَلَا يُصِيبُونَ الضَّرْمَ الَّذِي هِيَ مِنْهُ: خو د هغه کورونو والاته به نې هېڅ هم نه و نیلې د کومو خلقو نه چه دا وه

(الضرم) د صاد په کسرې سره او د راء په سکون سره، د هغه کورونو مجموعې ته و نیلې شی کومه چه د خلقو نه جدا یو طرف ته اوسېږي.

هم دغه شان هغه جماعت ته هم و نیلې شی کوم چه د خپل اهل و عیال سره د اوبو په یو ځانې باندې پړاو واچوی. د دې جمع (اصرام) او (اصاریم) هم راخی، د امام سیبویه رحمته الله نه یوه جمع (صرمان) هم نقل ده. (۲)

دلته دا اشکال دې چه کله هغوی کافر وو نو د نورو کافرو په شان نې په هغوی باندې حمله ولې نه کوله؟

د دې یو جواب خو دا کړې شوې دې چه د هغه زنانه په وجه باندې به نې د هغوی د اسلام په طمع هغوی پریخودل، چه کیدې شی دوی اسلام قبول کړی، یعنی د هغوی د تالیف دپاره به نې هغوی پریخودل.

بل جواب دا دې چه ممکنه ده چه هغه خلق ذمیان وی، په دې وجه به نې د هغوی په خوا کېن اوسیدونکو باندې خو حمله کوله، خو هغه به نې پریخودلو او د هغوی سره به نې تعرض نه کولو. (۳)

د دې دویم جواب په تقدیر باندې د دې حدیث نه معلومېږي چه د اهل ذمه او د هغوی د ذمه او عهد رعایت کول او د هغوی د مال او نفس حفاظت کول ضروری دی، څنگه چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغه زنانه او د هغې قوم ته د عهد او پیمان رعایت کولو سره تحفظ ورکړو. (۴)

قوله: فَقَالَتْ يَوْمًا لِقَوْمِهَا مَا أَرَى أَنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ يَدْعُونَكُمْ عَمْدًا: پس هغه زنانه یوه ورځ خپل قوم ته اووې چه زما خیال دې چه دا مسلمانان تاسو قصد پرېږدی

(۱) لسان العرب ج ۱۰ ص ۱۴۲. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. معجم الصحاح. مادة. غور: ص ۷۸۸.

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷.

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷.

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۵. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵. التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۸. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸.

د ذکر شوي جملې نحوی تحقیق او د نسخو اختلاف ذکر شوي جمله په مختلف الفاظو سره مختلف نسخو کښ راغلې ده. په دې وجه باندې د دې په ترکیب کښ هم متعدد احتمالات دی، چه د هغې په وجه باندې به د دې په معانی کښ هم لږ شان بدلون وی.

پس ذکر شوي متن د ابوذر روایت دې یعنی **(مَا أَرَىٰ أَلَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ يَدْعُونَكَ هَذَا)** د **(ان)** په اثبات سره

(اری) که د همزه په ضمی سره دې، نو په معنی د **(اظن)** دې او که د همزه په فتحي سره دې، نو په معنی د **(اعلم)** دې او **(ما)** موصوله دې **(ان)** به د پروستو جملې سره د مصدر په تاویل کښ وی. اوس به نې مطلب وی **(الذی اظن - او اعلم - ترکهم ایاکم عمدا)** چه زما خیال دې چه دا خلق تاسو لره عمدا پریرېدی.

د اکثر و حضراتو روایت دې: **(مَا أَرَىٰ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ يَدْعُونَكَ هَذَا)** یعنی د **(ان)** نه بغیر

ابن مالک رحمہ اللہ فرمائی چه په دې صورت کښ **(ما)** موصوله ده او **(اری)** د همزه په فتحي سره په معنی د **(اعلم)** ده او مطلب دې **(الذی اعتقد ان هؤلا یترکونکم عمدا لاغفلة ولا نسیانا)**

اقول: د دې تقدیر نه معلومه شوه چه **(هؤلاء القوم)** دا مرفوع مبتدا دې او وړاندې جمله **(یدعونکم)** د هغې خبر دې، بیا دا جمله اسمیه په محل د رفع کښ د **(ما اری)** دپاره خبر جوړېږي. د اصیلی او ابن عساکر په روایت کښ دی **(ما ادری ان هؤلاء یدعونکم عمدا)** یعنی د **(اری)** په ځانې **(ادری)** دې.

ابن مالک رحمہ اللہ فرمائی چه په دې صورت کښ **(ما)** موصوله دې، او **(ان)** د همزه په فتحي سره دې، مطلب دا دې چه **(ما ادری)** په معنی د **(الذی ادری)** به مبتدا وی او مابعد به د مصدر په تاویل کښ د هغه خبر وی.

نور حضرات فرمائی چه **(ما دافیه)** دې، بیا په دې صورت کښ په **(ان)** کښ اختلاف دې، نو بعض وائی چه دا همزه په فتحي سره دې او په محل د نصب کښ به د **(ادری)** دپاره مفعول جوړېږي، پس تقدیر به داسې وی **(ما ادری ترک هؤلاء ایاکم عمدا لباذا هو؟)** ماته نه ده معلومه چه دا حضرات تاسو عمدا ولې پریرېدی؟

او ابو البقاء فرمائی چه **(ان)** د همزه په کسري سره دې او **(ادری)** به په دې صورت کښ مهمل وی، یعنی په روستو جمله کښ به عمل نه کوی، بلکه مفعول به نې محذوف وی او وړاندې جمله **(ان)** بکسر الهمزه به استینافیه وی او مطلب به نې وی **(لا اعلم مالکم فی تغلفکم)**

عن الاسلام وان المسلمین یدعونکم عمدا مع القدرة

یعنی ستاسو د اسلام نه قبلولو سبب ماته اوس هم ماته نه دې معلوم، حال دا چه دا مسلمانان

د قدرت باوجود تاسو عمدا پرېږدئ. (۱)

دلته دا اشکال راځي چه په اهل حرب کفار باندې صرف استیلاء حاصلولو سره د هغوی زنانه او بچی غلامان کولې شی. نو بیا دا زنانه آزاده ولې پرېخودلې شوه؟
د دې جواب دا دې چه د استیلاف د مصلحت د وجې نه هغه آزاده پرېخودلې شوه. هم دا استیلاف د هغې د پوره قوم په اسلام کښ د داخلیدو سبب جوړ شو.
دویم جواب دا دې چه ممکنه ده چه گیر چاپیره خلق ترې حربیان وی او هغوی ذمیان وی، یا دا چه هغوی ته امان حاصل وی، په دې وجه ئې د هغوی نه غلامان جوړ نه کړل. (۲)

قوله: فَدَخَلُوا فِي الْإِسْلَامِ: پس هغوی ټول په اسلام کښ داخل شو.

په عام نسخو کښ تردې ځانې پورې دی، د دې نه روستو چه د امام بخاری رحمته الله علیه کوم کلام دې هغه صرف د مستملې په روایت کښ دې. (۳)

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ صَبَأٌ خَرَجَ مِنْ دِينَ إِلَى غَيْرِهِ: ابو عبدالله (امام بخاری رحمته الله علیه)

فرمانی: «صبا» د دې معنی ده، د یو دین نه وتلو سره د بل دین طرف ته لاړو.

د صنعانی په نسخه کښ دی: «صبا فلان، انخلع، واصبا: ای کذلك» (۴)

یعنی د «صبا فلان» او د «اصبا» معنی ده د یو څیز نه وتل، ازادیدل، بیلیدل.

شاته په حدیث کښ چونکه د «صابر» لفظ راغلې وو، په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه د دې ځانې نه د دې تفسیر فرمانی او په هغې سره د هغه ذهن په قران کریم کښ د ذکر شوی لفظ «صابئين» طرف ته منتقل شو نو وړاندې ئې د هغې وضاحت هم او فرمائیلو، بیا ئې د سورة یوسف آیت کریمه «وَالْأَمْصَافِ عَنِ كَيْدِهِنَّ أَصْبَابُ الْيَهُنَّ» (۵) طرف ته ذهن لاړو نو د هغې تفسیر او د هغه دواړو الفاظو معنی کښ ئې فرق هم بیان کړو. (۶)

قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ: الصَّابِئِينَ فِرْقَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ يَقْرَعُونَ الزُّبُورَ: او

ابو العالیه فرمانی چه صابنین د اهل کتابو یوه ډله ده کوم چه زبور لولی.

(۱) انظر: ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳، ۵۹۴ فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۳) تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴

(۵) یوسف: ۳۳

(۶) تقریر بخاری ج ۲ ص ۱۱۴، ۱۱۵

ابو العالیه دا رُفِیع (بضم الراء وفتح الفاء مصغرا) (۱) بن مهران بصری ریاحی رضی اللہ عنہ دی. د قبیلہ بنو تمیم د یو شاخ ریاح بن مر طرف ته د نسبت ولاء د وجہ نه هغه ته ریاحی وئیلی شی. (۲) ابو العالیه نې کنیت دی.

د جاهلیت زمانه نې موندلې ده، د رسول الله ﷺ د وفات نه روستو نې دوه کاله پس د سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښ اسلام قبول کړو، د سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ په اقتداء کښ نې مونځونه او کړل.

د کبار صحابه کرام، سیدنا علی بن ابی طالب، عبدالله بن مسعود، ابو موسی اشعری، ابی بن کعب، انس بن مالک، ثوبان مولى رسول الله ﷺ، حذیفه بن الیمان، رافع بن خدیج، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر بن الخطاب، ابو ایوب انصاری، ابو سعید خدری، ابوهریره، ابو نرزه الاسلمی، ابوذر غفاری او ام المومنین سیده عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا نه روایت کوی.

د هغه نه خالد الحذاء، داؤد بن ابی هند، محمد بن سیرین، حفصه بنت سیرین، بکر المزنی، ثابت البنانی، قتاده، منصور بن زاذان، عاصم الاحول، عوف الاعرابی او جعفر بن میمون رضی اللہ عنہ وغیره روایت کوی. (۳)

امام ابو حاتم او حافظ ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی: **(ثقة)** (۴)

هم دا توثیق اسحاق بن منصور د یحیی بن معین رضی اللہ عنہ نه هم نقل کړې دي. (۵)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: **(ثقة كثير الارسال)** (۶)

ابو القاسم لالکانی فرمائی: **(ثقة مجبم على ثقته)** (۷)

امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی: **(تابع ثقة من كبار التابعين)** (۸)

ابوبکر بن ابی داؤد فرمائی چه د صحابه کرام رضی اللہ عنہم نه روستو د ابو العالیه نه لوڼې د قران کریم عالم بل نه وو، د هغه نه روستو سعید بن جبیر، د هغه نه روستو سدی او د هغه نه روستو

(۱) المغنی فی ضبط اسماء الرجال، حرف الراء ص ۱۱۲، تقریب التهذیب، رقم الترجمة ۱۹۵۸، ج ۱ ص ۳۰۳

(۲) الانساب للسمعانی، باب الراء والباء ج ۳ ص ۱۱۱

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری. تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۵، ۲۱۶، وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۴، وسیر

اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۰۷، والجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۶۱، ۴۶۲

(۴) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۶، وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۴

(۵) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۶، وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۴

(۶) تقریب التهذیب ج ۱ ص ۳۰۳

(۷) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۶، وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۴

(۸) تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۷۵

سفيان ثوري وو. (۱)

ابو احمد بن عدی رحمته الله فرمائی ہے کہ ہفہ روایت کبریٰ احادیث صحیح دی. د ہفہ د روایاتونہ چہ د تہو لو نہ زیات پہ کوم روایت باندی کلام کبریٰ شوی دی ہفہ (حدیث الضحک فی الصلاة) دی (۲) دی. دا حدیث چہ د ہفہ نہ علاوہ خومردہ راویانو ہم روایت کبریٰ دی د دی مدار پہ ابو العالیہ باندی دی. ہم د دی حدیث پہ وجہ باندی محدثین کرام پہ ہفہ باندی کلام کبریٰ دی او د ہفہ نور روایات صحیح او درست دی. (۳)

د ہغوی د وفات پہ کال کنس اختلاف دی: پس ہیثم بن عدی او نور یدیر حضرات فرمائی چہ د حجاج بن یوسف پہ دور حکومت کنس وفات شوی دی. (۴)
ابو خلدہ فرمائی چہ پہ شوال ۹۰ ہجری کنس ہفہ وفات شوی دی. (۵)
بعض حضراتو ۹۳ ہجری د وفات کال نقل کبریٰ دی. (۶)

(۱) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۶، و تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۸۴

(۲) وهو حدیث مرسل، أخرجه عبد الرزاق: عن معمر عن قتادة عن أبي العالیة (الریاحی) أن رجلاً أعمى تردى فی بئر والنبی صلی اللہ علیہ وسلم یصلی بأصحابه فضحک بعض من کان یصلی مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فأمر النبی صلی اللہ علیہ وسلم من ضحک منکم فلیعد الصلاة.
قال معمر وأخبرنی أبوب عن حفصة بنت سیرین عن أبي العالیة مثل ذلك.
ورواه عبد الرزاق ایضاً عن الثوری عن خالد عن ام الهذیل عن ابی العالیة قال: بینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصلی بالناس اذ جاء رجل فی بصره سوء، فوقع فی بئر عند المسجد فأمر النبی صلی اللہ علیہ وسلم من ضحک فلیعد الوضوء والبعد الصلاة.

ورواه ایضاً: عن هشام بن حسان عن حفصة بنت سیرین عن أبي العالیة قال کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یصلی بأصحابه یوما فجاء رجل ضریر البصر فوقع فی رکیة فیها ماء فضحک بعض أصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فلما انصرف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال من ضحک فلیعد وضوءه ثم لیعد صلاته.
(مصنف عبد الرزاق، کتاب الصلاة، باب الضحک والتبسم فی الصلاة، رقم ۳۷۷۰ - ۳۷۷۳)

واخرجه الدارقطنی فی سننه، واكثر فی اخراج طرقه فخرجه من ثمانية وستین وجها من طرق مختلفة و تکلم فی علله، وکذا تکلم علی اسناده وعلله المحدث العلامة محمد شمس الحق العظیم ابادی فی التعليق المغنی. وان شئت التفصیل فراجع سنن الدارقطنی والتعليق المغنی علی هامشه، کتاب الصلاة، باب احادیث الفقهة فی الصلاة ج ۱ ص ۱۶۱ - ۱۷۵

(۳) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۱ ص ۳۵۳، تہذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸، و تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۸۵

(۴) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸، و تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۸۵

(۵) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸، و تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۸۵، تقریب التہذیب ج ۱ ص ۳۰۳، الکاشف للذهبی ج ۱ ص ۲۶۷

(۶) تہذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸، و تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۲۸۵، تقریب التہذیب ج ۱ ص ۳۰۳، کتاب الثقات لابن حبان ج ۲ ص ۱۴۲

مدائنی ۱۰۶ هجری ذکر کړې دې (۱) ابو عمر الضریر وائی چه په ۱۱۱ هجری کښ وفات شوې دې (۲) اکثر حضراتو اول قول ته صحیح و نیلې دې.
د زهد، تدین، تقوی، اعتزال فتن، تصوف او اخلاق په باب کښ د هغه ډیر زیات اقوال او اخبار دی (۳)

د اثر مذکور تخریج: امام بخاری رحمه الله چه د ابو العالیه کوم اثر دلته تعلیقا ذکر کړې دې، ابن ابی حاتم د ربیع بن انس په طریق سره هغه موصولا نقل کړې دې. ونصه:

(قَالَ ثَنَا عَصَامُ بْنُ رِذَاةٍ ثَنَا آدَمُ هُوَ ابْنُ أَبِي إِسْحَاقَ ثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ هُوَ الزَّائِدِيُّ عَنْ الزَّيْنِعِ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ قَالَ الصَّابِقِينَ فِرْقَةً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ يَقْرَأُونَ الرُّبُورَ) (۴)

د فرقه صابنین تحقیق: د فرقه صابنه په باره کښ د اهل علم مختلف رائي دی.
پس بعض حضرات فرمائی چه دا د سیدنا نوح علیه السلام د تره صابی بن متوشلخ طرف ته منسوب دی او د سیدنا نوح علیه السلام په دین باندې وو. (۵)
یو قول دا دې چه دا د ملانکو عبادت کونکی وو. (۶)
یو قول دا دې چه د ستورو عبادت کونکی وو. (۷)

قاضی بیضاوی فرمائی چه دا د نصاری او مجوسو ترمینځه یو قوم دې. (۸)
قاضی شهاب الدین خفاجی رحمه الله د امام بیضاوی رحمه الله د دې قول په تشریح کښ فرمائی چه د نصاری او د مجوسو ترمینځه د کیدو مطلب دا دې چه د هغوی دین مذکور د دواړو فرقو سره مشابه دې. یا دا مطلب دې چه د هغوی دین او د هغې زمانه د ذکر شوې دواړو دینونو د زمانې ترمینځه واقع دې. (۹)

(۱) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸. وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۵

(۲) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۲۱۸. وتهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۵

(۳) تهذیب التهذیب ج ۳ ص ۲۸۴. تقریب التهذیب ج ۱ ص ۳۰۳. الکاشف للذهبی ج ۱ ص ۲۶۷. و کتاب الثقات لابن حبان ج ۲ ص ۱۴۲. رقم الترجمة ۱۱۰۸. والاصابة ج ۱ ص ۵۲۸. والانساب للسمعانی ج ۳ ص ۱۱۱. والجرح والتعديل ج ۳ ص ۴۶۱، ۴۶۲. وحلیه العلماء لابی نعیم ج ۲ ص ۲۱۷. واخبار اصبهان ج ۱ ص ۳۱۴. والجمع بین رجال الصحیحین لابن القیسرانی ج ۱ ص ۱۴۰. وسیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۲۰۷. وتذکره الحفاظ ج ۱ ص ۶۱، ۶۲

(۴) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۸۸

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴. تفسیر البیضاوی، سورة البقرة الاية: ۶۲. ج ۲ ص ۲۷۴

(۶) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴. تفسیر البیضاوی ج ۲ ص ۲۷۴

(۷) پورته حواله جات

(۸) پورته حواله جات

(۹) حاشیه الشهاب المسماة: عناية القاضی وكفاية الراضی، علی تفسیر البیضاوی ج ۲ ص ۲۷۵

یو قول د هغوی په باره کښ دا دې چه دا مؤحدین دی، د تاثیر نجوم اعتقاد ئې لرلو او د بعض انبیاء کرام علیهم السلام د نبوت اعتراف ئې کولو. (۱)

ابن مردویه په حسن سند سره د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنهما نه نقل کړی دی چه « الصابئون لیس لهم کتاب » (۲) یعنی هغه په هیڅ اسمانی کتاب باندې ایمان نه لری. د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه تحقیق : علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه ماته د تاریخ نه تحقیقا دا خبره معلومه شوه چه عربو به خپل خان ته حنفاء او بنی اسرائیل ته به ئې صابئین وئیل او بنی اسرائیل به د دې برعکس خپل خان ته حنفاء او هغوی ته به ئې صابئین وئیل. امام بیضاوی رحمته الله علیه د هغوی په باره کښ یو قول دا نقل کړې دې چه هغوی به د ستورو عبادت کولو. او دا ئې هم نقل کړی دی چه دا خلق د نبوت منکر وو. علامه شهرستاني رحمته الله علیه تقریبا په پنځوس صفحاتو باندې د هغوی مناظره نقل کړې ده، د هغې نه هم دا معلومیږی چه دا خلق د نبوت منکر وو. (۳)

د حافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه تسامح : علامه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه علامه ابن تیمیه رحمته الله علیه د صابئین په تحقیق کښ سهو شوې دې هغه هغوی د فلاسفه او اهل کتاب یوه فرقه خیال کوله. د هغوی مستدل دا آیت کریمه وو : « إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ » (۴) چه په دې آیت کریمه کښ د اهل کتاب او صابئین معامله یو شان بیان کړې شوې ده. او په هغوی کښ د ایمان راوړنکو دپاره د اجر وعده کړې شوې ده څنگه چه د یهودو او نصارو دپاره کړې شوې ده، لهذا دا آیت کریمه دې باره کښ صریح دې چه صابئین اهل کتاب دی، ځکه چه په هغوی کښ د بعض د ایمان دلته ذکر کړې شوې دې.

حافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه « مَنْ آمَنَ » د ماضی په معنی کښ اخستلې دې، چه د هغې نه د « صابئین » ایمان راوړل ثابتیږی.

او د نورو مفسرین کرام په نزد د اولنې « امنوا » نه په ماضی کښ ایمان راوړل، یعنی په انبیاء سابقین باندې ایمان راوړل مراد دی، او په بل « مَنْ آمَنَ » کښ په مستقبل کښ یعنی په رسول الله صلی الله علیه و آله او د هغه په شریعت باندې ایمان راوړل مراد دی. اوس به په دې صورت کښ دا آیت کریمه د صابئین په اهل کتاب کیدو باندې دلالت نه کوی، بلکه د دې مفهوم به دا وی چه د

(۱) حاشیه الشهاب علی تفسیر البیضاوی ج ۲ ص ۲۷۵

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴

(۳) انظر : الملل والنحل، للامام ابی الفتح محمد بن عبدالکریم الشهرستاني، بحث مقالة اصحاب الروحانيات واجوبة الحنفاء ج ۲ ص ۲۹۱ - ۳۴۴، مكتبة عثمانیه

(۴) البقرة : ۶۲

آخرت کامیابی د یو معین جماعت سره خاص نه ده. بلکه چه څوک هم په الله پاک او د هغه په رسول ﷺ باندې ایمان راوړی، هغه به نجات بیا مومی، که هغه یهودی وی، یا نصرانی وی، یا بل څوک وی.

او دا په په حقیقت کښ د یهودو او نصاری د هغه گمان ابطال وی چه د آخرت کامیابی صرف د یهودو او نصارو دپاره ده، لهذا په دې صورت کښ په دا تفصیل بعد الإجمال وی او ما دا ذکر کړه چه زما په نزد دویم «مَنْ آمَنَ» استیناف دې او بیا مې دا هم ذکر کړه چه صابنین زما په نزد هغه خلق دی کوم چه د مجاهدات او ریاضیات په ذریعه باندې د عالم د تسخیر اعتقاد لری، څنگه بعض خلق د اعمال په ذریعه جنات مسخر کوی، په خلاف د حنیفیت چه په هغې کښ هر یو څیز تخشع، تذلل، تضرع او اظهار مسکنت وعاجزی ده او دا ټول هر څه صرف د عبودیت د وظیفې ادا کولو دپاره دی په هغې کښ د تسخیر وغیره د نیت هیڅ دخل نه وی. (۱) د صابنین متعلق د امام ابوبکر الجصاص رحمته الله رانې: امام ابوبکر جصاص رحمته الله فرماني چه صابنینو به د اووه ستورو عبادت کولو او هغوی ته به نې «الهة» ونیلو او د هغې متعلق د هغوی اعتقاد دا وو چه د دې عالم ټول حوادث هم د هغوی په افعال سره واقع کیږی. دا په اصل کښ معطله دی کوم چه د صانع واحد نه منکر دی.

هم د هغوی طرف ته الله پاک سیدنا ابراهیم عليه السلام مبعوث او فرمائیلو، پس هغه هغوی ته د الله پاک طرف ته دعوت ورکړوس او په مضبوط دلائلو سره نې غهوی په توحید باندې پوهه کړل او په دې طریقه نې په هغوی باندې حجت پوره کړو چه د هغې جواب د هغوی نه نه شو کیدې. پس هغوی سیدنا ابراهیم عليه السلام په اور کښ واچولو، الله پاک هغه ته نجات ورکړو او د شام طرف ته نې ورته د هجرت کولو حکم ورکړو، تردې وخته پورې، د بابل، عراق، شام، مصر او روم والا هم په دې عقیده باندې وو. او دا سلسله بیوراسب کوم ته چه عرب الضحاک وانی، ترد اخری ورڅو پورې هم په دې باندې روان وو، روستو اهل فارس په هغوی باندې غالب شو د هغې نه روستو د دې مذهب شان وشوکت ختم شو.

د اهل فارس وغیره د ظهور نه مخکښ دا خلق د علم نجوم وغیره ډیر ماهر وو او هغه به نې استعمالولو، هغوی د اووه ستورو په نوم باندې بتان تراشلې وو، د هغوی عبادت به نې کولو او د هر یو بت دپاره نې یو هیکل جوړ کړې وو، او د خپلې عقیدې مطابق به نې چه د کوم بت نه کوم کار اخستلو د هغې مطابق به نې اعمال پوره کول او د هغه بت «ستوری» نه به نې تقرب حاصلولو. مثلاً که څوک به د خیر او ښیگرې طلب گار وو نو هغوی به په هغه بتانو «ستورو» کښ د «مشری» تقرب د داسې عمل په ذریعه حاصلولو کوم چه به د هغه «مشری» موافق وو، یعنی دم او تعویذ وغیره.

هم دغه شان به چه چا د چا دپاره د شر، جنگ، مرگ او هلاکت وغیره اراده کوله نو هغه به د «احل» تقرب د داسې اعمالو په ذریعه حاصلولو کوم چه د هغه موافق وو.

(۱) فیض الباری، کتاب التیمم، باب الصعید الطیب وضوء المسلم یکفیه من الماء ج ۱ ص ۵۲۸، ۵۲۹

او که چا به د اسمانی بجلی، اور یا طاعون په ذریعه د چا د مرگ اراده کوله نو هغه به بعض حیوانات وغیره ذبح کولو سره د مریخ تقرب حاصلولو. دا ټول اعمال به په حقیقت کښ د هغه ستورو د تعظیم دپاره کیدل د کومو نه چه به هغوی د خیر یا شر مطلوب کار اخستل غوښتل، پس د هغوی اعتقاد دا وو چه د ذکر شوې امورو د حصول دپاره د ذکر شوې اعمال او قربات نه علاوه د بل څه کار کولو ضرورت نشته، بلکه د مذکوره اعمال نه پس به دا ستوری خپله زمونږ دا ټول کارونه پوره کوی. (۱)

امام جصاص رحمته الله بل خائي کښ فرمائی چه ابو الحسن کرخي رحمته الله فرمائی : صابنين د دين مسيح طرف ته منسوب دي او انجيل به ئې لوستلو.

امام ابو حنيفه رحمته الله به هغوی په اهل کتاب کښ شمارل، او صاحبين فرمائی چه دا اهل کتاب نه دي.

زما (امام جصاص رحمته الله) رائي دا ده چه ابو الحسن کرخي چه د کومو صابنين متعلق ذکر کړې دې هغه خلق د واسط په مضافات کښ د بطائح نومې علاقې اوسيدونکي وو او د کومو صابنينو چه مونږ ذکر کړې دي هغوی به د ستورو عبادت کولو هغه د حران اوسيدونکي وو.

او زما ظن غالب دا دې چه امام ابو حنيفه رحمته الله به د صابنين نه هغه قوم ليدلې وي چا چه به خپل خان نصاری بنکاره کولو، انجيل به ئې لوستلو او د دين مسيح طرف ته به ئې خپل خان په تقیه کولو سره منسوب کولو، هم په دې وجه امام صاحب هغوی اهل کتاب او منل، گيڼي اکثر فقهاء کرام د هغوی په باره کښ دا حکم بيان کړې دې چه يا به دوی اسلام قبلوی يا به هغوی قتلولې شي، د هغوی نه به جزیه نه شی قبلولې.

خو د صابنين په باره کښ چه کوم اعتقاد مونږ بيان کړو، د هغوی په باره کښ د ټولو فقهاء کرامو اتفاق دې چه هغه اهل کتاب نه دي، لهذا نه خوبه د هغوی ذبيحه خوړلې شي او نه به د هغوی د زنانو سره نکاح کولې شي. (۲)

علامه انور شاه کشمیری رحمته الله بل خائي کښ فرمائی چه حنيف په حقیقت کښ د سيدنا ابراهيم رحمته الله لقب وو، هم هغه اصل دې او باقی ټول خلق د هغه تابع دي او دا د صابی په مقابله کښ دې. د حنيف معنی ده د ټولو اديان باطله نه اعراض کولو سره په يو دين حق باندې تلل، يا د ټول اطراف او اړخونو نه صرف نظر کولو سره د دين حق طرف ته تلل. او حنيف د نبوت معترف وي، او صابی د نبوت منکر وي.

حافظ ابن تیمیه رحمته الله په ډيرو ځايونو کښ د صابنينو ذکر کړې دې خو هغه څه شافي بحث نه دې کړې شوې. او چونکه هغه د هغوی په حقیقت باندې پوهه نه شو په دې وجه د آيت کریمه :

﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ

(۱) احکام القرآن للجصاص، سورة البقرة، باب السحر وحکم الساحر ج ۱ ص ۵۲، ۵۳

(۲) احکام القرآن للجصاص، سورة المائدة، باب الطهارة والوضوء للصلاة، مطلب فی الکلام علی الصابنة وبيان محلته ج ۲ ص ۱۳۴

رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٥٠﴾ (۱) په تفسیر کښ هم د هغه نه سهو و واقع شوې ده. او هغه دا خیال او کړو چه څنگه یهود او نصاری په خپله زمانه کښ په یهودیت او نصرانیت باندې باقی پاتې کیدو سره مومنان وو هم دغه شان صابنین هم په خپله زمانه کښ په صابنیت باندې اوسیدو سره مومنان وو. حال دا چه صابنین بالکل مومنان نه وو، د هغوی نه یوې ډلې خړ د فلاسفه په طریقه باندې په اول المبادی باندې ایمان او اعتقاد ساتلو، بلې ډلې په هیاکل کښ د ستورو عبادت کولو او دریمې ډلې بتان تراشلو سره د هغې عبادت کولو. علامه آلوسی رحمه الله په روح المعانی کښ او امام جصاص په احکام القرآن کښ د دې تصریح کړې ده

اهل علم د صابنین د عقائدو بحث کړې دې، په هغې کښ ابن الندیم په الفهرست کښ ښه تحقیق کړې دې. (۲) او د ټولو نه غوره بحث په دې موضوع باندې امام ابوبکر جصاص رحمه الله په

(۱) البقرة : ۶۲

(۱) اقول : ان ابن الندیم فی کتابه 'الفهرست' عرفهم اولاً، فذكر معتقداتهم، ثم صلواتهم وصيامهم وذبائحهم، وامور واحكام دينهم مفصلاً فقال : ودعوة هؤلاء القوم كلهم واحدة وستتهم وشرائعهم غير مختلفة جعلوا قبلتهم واحدة بأن صيروها لقطب الشمال في سفرة العقلاء.... وقالوا ان السماء يتحرك حركة اختيارية وعقلية المفترض عليهم من الصلاة في كل يوم ثلاث أولها قبل طلوع الشمس بنصف ساعة أو أقل لتتقضى مع طلوع الشمس وهي ثمان ركعات وثلاث سجعات في كل ركعة الثانية انقضاؤها مع زوال الشمس وهي خمس ركعات وثلاث سجعات في كل ركعة الثالثة مثل الثانية انقضاؤها عند غروب الشمس وإنما ألزمت هذه الأوقات لمواضع الاوتاد الثلاثة التي هي وتد المشرق وتود وسط السماء وتود المغرب.... والمفترض عليهم من الصيام ثلاثون يوماً أولها لثمان مضين من اجتماع أذار وتسعة آخر أولها لتسع بقين من اجتماع كانون الأول وسبعة أيام آخر أولها لثمان مضين من شباط وهي أعظمها.... ولهم قربان يتقربون به وانما يذبحون للكواكب.... والذي يذبح للقربان الذكور من البقر والضأن والمعز وسائر ذى الأربع غير الجزور مما ليس له أسنان في اللحيين جميعاً.... والذبيحة عندهم مع قطع الاوداج والحلقوم.... وأكثر ذبائحهم الديوك ولا يؤكل القربان ويحرق ولا يدخل الهياكل ذلك اليوم وللقربان أربعة أوقات في الشهر.... وأعيادهم عيد يسمى عيد فطر السبعة وفطر الشهر وقيل فطر الثلاثين بيومين وبعدها الفطربخسة أيام وبعدها الفطر بشمانية عشر يوماً وهو يوم ستة وعشرين من الشهر.... وعليهم الغسل من الجنابة وتغيير الثياب.... وقد نهوا عن أكل الجزور وما لم يذك وكل ما له أسنان في اللحيين جميعاً كالخنزير والكلب والحمار.... ويفرطون في كراهة الجمل حتى يقولون ان من مشى تحت خطام بعير لم يقض حاجته ذلك.... ويتركون الاختتان.... ولا طلاق الا بحجة بينة عن فاحشة ظاهرة ولا يراجع المطلقة ولا يجمع بين امرأتين ولا يطأهن الا لطلب الولد. وعندهم أن الثواب والعقاب إنما يلحق الأرواح وليس يؤخر ذلك عندهم إلى أجل معلوم ويقولون إن النبی هو البريء من المذمومات في النفس والآفات في الجسم والکامل في کل محمود وأن لا يقصر عن الإجابة بصواب کل مسألة.... وقولهم في الهیولی والعنصر والصورة والعدم والزمان والمكان والحركة كما قال ارسطاطاليس في سمع الكيان وقولهم في السماء إنها طبيعة خامسة ليست.... [بقیه برصفحه آنده...]

احكام القرآن كنب په درې ځايونو كښ كړې دې، په دې موضوع باندې د هغه كلام ښه شافى. انتهاى محقق او مدلل دې. (١)

په مشكلات القرآن كښ علامه كشيلى رحمته الله فرماني: ﴿ولم اجد تحقيق الصابئين اتقن ما ذكره البصاص في احكام القرآن في مواضع منه﴾ (٢)

..بقية از گذشته... من العناصر الأربعة لا تضحل ولا تفسد ما قال في كتاب السماء..... وقولهم في أن الله واحد لا تلحقه صفة ولا يجوز عليه خبر موجب....

ثم ذكر حكاية أخرى في امرهم فقال: قال أبو يوسف ايشع القطيعي النصراني في كتابه في الكشف عن مذاهب الحرانيين المعروفين في عصرنا بالصابة إن المأمون اجتاز في آخر أيامه بديار مضر يريد بلاد الروم للغزو فتلقاء الناس يدعون له وفيهم جماعة من الحرانيين وكان زيهم إذ ذاك لبس الاقية وشعورهم طويلة بوفرات كوفرة قره جد سنان بن ثابت فانكر المأمون زيهم وقال لهم من أنتم من الذمة فقالوا نحن الحرانية فقال أنصاري أنتم قالوا لا قال فيهود أنتم قالوا لا قال فمجوس أنتم قالوا لا.... فقال لهم فأنتم إذا الزنادقة عبدة الأوثان وأصحاب الرأس في أيام الرشيد والدي وأنتم حلال دماؤكم لا ذمة لكم فقالوا نحن نؤدى الجزية فقال لهم إنما تؤخذ الجزية ممن خالف الإسلام من أهل الأديان الذين ذكرهم الله عز وجل في كتابه ولهم كتاب وصالحه المسلمون عن ذلك فأنتم ليس من هؤلاء ولا من هؤلاء فاختراروا الآن أحد أمرين إما أن تنتحلوا دين الإسلام أو ديننا من الأديان التي ذكرها الله في كتابه وإلا قتلنكم عن آخركم فإني قد أنظرتكم إلى أن أرجع من سفرتي هذه..... ورحل المأمون يريد بلد الروم فغيروا زيهم وحلقوا شعورهم وتركوا لبس الاقية وتنصر كثير منهم ولبسوا زنابير وأسلم منهم طائفة وبقي منهم شرذمة بحالهم وجعلوا يحتالون ويضطربون حتى انتدب لهم شيخ من أهل حران فقيه فقال لهم قد وجدت لكم شيئاً تنجون به وتسلمون من القتل.... فقال لهم إذا رجع المأمون من سفره فقولوا له نحن الصابئون فهذا اسم دين قد ذكره الله جل اسمه في القرآن فانتحلوه فأنتم تنجون به وقضى أن المأمون توفي في سفرته تلك بالبذندون وانتحلوا هذا الاسم منذ ذلك الوقت لأنه لم يكن بحران ونواحيها قوم يسمون بالصابة فلما اتصل بهم وفاة المأمون ارتد أكثر من كان تنصر منهم ورجع إلى الحرانية..... ومن أسلم منهم لم يمكنه الارتداد خوفاً من أن يقتل فاقاموا مستترين بالإسلام فكانوا يتزوجون بنساء حرانيات ويجعلون الولد الذكر مسلماً والأنثى حرانية....

وبعد تفصيل احوالهم ومسرد معتقداتهم واعمالهم قال (ابن النديم) في الخاتمة: وقد كان هارون بن إبراهيم بن حماد بن إسحاق القاضي لما كان يلي بحران واعمالها القضاء وقع إليه كتاب سرياني فيه أمر مذاهبهم وصلواتهم فأحضر رجلاً فصيحاً بالسريانية والعربية ونقله له بحضرته من غير زيادة ولا نقصان والكتاب موجود كثير بيد الناس واحتسب هارون بن إبراهيم حمله إلى أبي الحسن علي بن عيسى وفي ذلك الكتاب أمرهم مشروح فليُنظر فيه فإنه يغني عن كثير من الكتب المعمولة في معناه. اهـ (وانظر للاستزادة) كتاب الفهرست لابن النديم، الفن الاول، من المقالة التاسعة ص ٣٨٣، ٣٨٥، ٣٩١

(١) فيض الباري، كتاب الايمان، باب الدين يسر، ج ١ ص ٢٠٣، ٢٠٤

(٢) مشكلات القرآن، رقم ١٢، تحت الآية ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾ الخ ص ١٦، ادارہ تالیفات اشرفیہ

یعنی امام جصاص چه په احکام القرآن کښ په مختلف ځایونو کښ د صابین کوم تحقیق ذکر کړې دې، د هغې نه مضبوط او قوی تحقیق ماته د بل چا په کلام کښ نه دې ملاؤ شوې. د ذکر شوې تحقیق نه معلومه شوه چه د صابین متعلق چه امام بخاری رحمته الله علیه د ابوالعالیه کوم قول نقل کړې دې هغه د تحقیق خلاف دې. امام بخاری رحمته الله علیه په حدیث باب کښ د ذکر شوې صابی او فرقه صابی ترمینځه د فرق بیانولو دپاره دا اثر دلته بیان کړې دې. (۱)

(اصب: امل) د اصب معنی ده زه به مائل شم. (اصب): بفتح الهیزة، وسکون الصاد وضم الباء، د فعل مضارع واحد متکلم صیغه ده، په اصل کښ (اصبو) ووو یعنی ناقص واوی دې، د جزم د وجې نه واؤ ساقط شو، دا د سورة یوسف آیت دې ( ) ( ) والا تصرف عنی کیده هن اصب الیهن واکن من الجاهلین (۲) که تا د هغوی مکر زما نه لرې نه کړو نو زه به هم د هغوی طرف ته مائل شم او کوم خلق چه د جهالت کارونه کوی په هغوی کښ به هم شامل شوم. (امل) بفتح الهیزة وکسر الیم وسکون اللام: دا هم د فعل مضارع واحد متکلم صیغه ده، د (مال ییل) باب ضرب نه اجوف یائی دې، د مائل کیدو په معنی کښ، په اصل کښ (امیل) وو، د جزم د وجې نه (یا) ساقطه شوه، نو (امل) شو.

دلته دا اشکال راځی چه امام بخاری رحمته الله علیه لفظ د (صابی) د لغت په اعتبار سره دا وضاحت فرمائی چه هر کله په سورة یوسف کښ (اصب) راغلې دې او هغه د (امل) په معنی کښ دې او ناقص واوی دې، او (صابی) خو مهموز اللام دې او د دې معنی هم مختلف ده نو (اصب) دلته په څه مناسبت سره ذکر کړې شو؟

د دې جواب دا دې چه امام بخاری رحمته الله علیه د اشتقاق اکبر لحاظ کولو سره دلته د (اصب) تفسیر ذکر کړو، چه په اکثر حروفو کښ دا دواړه مشترک دی. (۲)

(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۴۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴
(۲) یوسف: ۳۳

(۳) الاشتقاق الاکبر: هو ما اتحدت الكلمتان فيه، فی اکثر الحروف مع تناسب فی الباقي ک: الفلق والفلج، بمعنى الشق، و: اله ودله بمعنى تحير. (معجم النحو والصرف، بحث الاشتقاق، ص ۶۲) کذا فی موسوعة النحو والصرف والاعراب، بحث الاشتقاق ص ۹۱

وقد ذکر العلامة العثماني فی فضل الباری ان الامام البخاری رحمه الله فسر لفظ (اصب) ههنا اعتبارا للاشتقاق الكبير، انظر: فضل الباری ج ۲ ص ۵۲۲.

ولعله تسامح فی تسميته بالاشتقاق الكبير وهو على ما ذكره: اتحاد الكلمتين فی حروف الاصول بلا ترتيب، مثل طسم طمس، و اضمحل وامضحل .... وحذب وجذب، حمد ومدح، انظر: معجم النحو والصرف ص ۶۲، وموسوعة النحو والصرف والاعراب ص ۹۱
....[بقیه برصفحه آئنده...]

د حدیث الباب نه مستنبط څو فوائد او احکام او مسائل : د حدیث الباب نه حضرات محدثین کرام د ډیرو فوائدو او احکاماتو استنباط کړې دي چې د هغې نه څو دا دي :

① د اکابرینو سره د ادب او احترام سلوک کول، لکه چې سیدنا عمر رضی الله عنه د رسول الله ﷺ د بیدارولو دپاره طریقه اختیار کړه. (۱)

② د امور دین نه که یو امر فوت شی نو په هغې باندې د خفگان اظهار پکار دي. (۲)

③ که د چا نه د تقصیر او تکاسل نه بغیر مونځ فوت شی نو په هغه باندې هیڅ باک نشته، ځکه چې رسول الله ﷺ په ذکر شوې واقعه کښ د مونځ په فوت کیدو باندې وفرمائیل : ﴿ لا ضیر ﴾ (۲)

④ که چاته جنابت اورسیرې او اوبه ملاؤ نه شی نو هغه لره تیمم کولو سره مونځ کول پکار دي، ځکه چې رسول الله ﷺ هغه صحابی ته، چاته چې د غسل حاجت وو خو اوبه ورته نه وې ملاؤ شوې، چې د کوم د وجې نه هغه مونځ نه وو کړې، وفرمائیل : ﴿ عليك بالصعيد، فانه يكفيك ﴾ (۱)

⑤ عالم لره پکار دي چې که هغه یو مجمل کار وینی نو د هغه تفصیل او وضاحت دې طلب کړي، چې د هغه صحیح راهنمائی اوشي. ځکه چې رسول الله ﷺ چې کله هغه سرې اولیدو چا چې مونځ نه وو کړې نو تپوس ئې ترې اوکړو چې د مونځ نه کولو سبب څه دي؟ (۳)

⑥ په یو څیز باندې نکیر کولو سره نرمی اختیارول پکار دي، ځنګه چې رسول الله ﷺ په مونځ کونکي باندې په نرمي او شفقت سره نکیر وفرمائیلو.

⑦ په دې حدیث کښ په جماعت سره د مونځ د ادا کولو ترغیب او تحریض دي. (۴)

بقیه از گذشته... وقال العلامة القاضي ابو البقاء في كلياته : ثم الاشتقاق ان اعتبر فيه الحروف الأصول مع الترتيب وموافقة الفرع الأصل في المعنى فهو الصغير وان اعتبر فيه الحروف الأصول مع عدم الترتيب فالكبير ويشترط في كل منهما المناسبة بين المعنيين في الجملة..... وقال بعضهم يكفي في الأكبر أن يكون بين الكلمتين تناسب في اللفظ والمعنى ولا يكفي ذلك في الكبير بل لا بد من الاشتراك في حروف الأصول بلا ترتيب. (كليات ابي البقاء، فصل الالف والشين ص ۴۸) والله اعلم

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۹، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۰، ۵۹۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۰

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۱

- ⑧ د مونځ کونکو په موجودگي کښ بغیر د عذر نه مونځ ترك کول قابل مذمت او عیب دي. (۱)
- ⑨ د فوت شوې مونځونو قضاء واجب ده، په تاخير سره هغه نه ساقط کيږي او بغیر د عذر نه په تاخير کولو کښ گناه ده. (۲)
- ⑩ که په يوه علاقه کښ يو سړې په څه فتنه کښ اخته شي نو هغه له د خپل دين د حفاظت دپاره د هغه علاقې نه تلل پکار دي، لکه څنگه چه د رسول الله ﷺ نه مونځ قضاء شو نو رسول الله ﷺ د هغه ځاني نه روان شو، په دې وجه چه هلته شيطان په خلقو کښ فتنه واچوله، او د هغوی نه نې مونځ قضاء کړو. (۳)
- ⑪ که يو سړی ته فوت شوې مونځ راياد شي نو هغه له پکار دي چه د هغې د ادا کولو دپاره تياری اوکړي، مثلاً اودس کول، طهارت حاصلول او داسې ځاني لټول چه چرته په اطمینان سره مونځ ادا کړې شي، رسول الله ﷺ ته چه کله مونځ راياد شو نو د هغه ځاني نه نې کوچ اوکړو، بياني اودس اوکړو او ټولو صحابه کرام رضی الله عنهم هم اودس اوکړو، بياني مونځ اداکړو. (۴)
- ⑫ د قضاء مونځ دپاره هم اذان کول مستحب دي، ځکه چه په مسلم کښ د سيدنا ابو قتاده رضی الله عنه په حديث کښ دي: «ثم اذن ببال بالصلاة» (۵)
- ⑬ قضاء مونځ په جماعت سره ادا کول مشروع دي، چه رسول الله ﷺ په ذکر شوې واقعه کښ د جماعت سره مونځ ادا او فرمائيلو. (۶)
- ⑭ که د ځکلو او طهارت دپاره اوبه ملاؤ نه شي نو اول هغه طلب کول پکار دي. (۷)
- ⑮ که د اوبو سخت حاجت وي نو چه چرته ملاؤ شي استعمالول پکار دي، روستو دې د هغه مالک ته عوض ورکړي، څنگه چه زنانو ته ورکړې شو. (کوم چه ظاهراً عوض وو). (۸)
- ⑯ د تندي ماتولو ضرورت هم وي او د طهارت حاصلولو هم، نو ترې به په جنبی باندي مقدم کولې شي. (۹)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ۵۱۱ شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۵) مسلم رقم: ۶۸۱. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۱

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۱. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۱. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۸) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۱. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۴. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸

(۹) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۵۲. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

۱۵) په هبات او ابحاث کښ په تعاطی سره معامله کول، چه د جانبین نه معامله منعقد کولو سره یو لفظ استعمال نه کړې شی، دا جائز ده. (۱)

۱۶) د مشرکانو لوښی استعمالول جائز دی ترڅو چه په هغې کښ د نجاست د واقع کیدو یقین پیدا نه شی. (۲)

۱۷) د دې قصې نه دا هم معلومه شوه چه د رسول الله ﷺ په موجودگي کښ هم اجتهاد کول جائز دی، ځکه چه د واقعي د سیاق نه معلومیږي چه د تیمم حکم هغه ته معلوم وو، خو په آیت تیمم کښ د حدث اصغر نه خو د تیمم کولو صراحت دي، په دې تقدیر چه د ملاسه نه مراد جماع نه وی، خو د حدیث اصغر په باره کښ آیت کریمه صریح نه دي، نو ممکنه ده چه دې صحابی د جنبی دپاره تیمم کول صحیح نه گڼلو، پس په دې باندې عمل کولو سره هغه تیمم اونکړو، حال دا چه هغه دې باره کښ د رسول الله ﷺ نه د تپوس کولو قدرت لرلو. د دې نه معلومه شوه چه د رسول الله ﷺ په موجودگي کښ هم اجتهاد کول جائز دی.

خو د دې خبرې هم احتمال دي چه دې صحابی ته د تیمم د مشروعیت بالکل علم هم نه وی، نو په داسې صورت کښ په هغه د فاقد الطهورین په حکم کش وی او ذکر شوې استدلال به صحیح نه وی. بهر حال! دا مسئله (د رسول الله ﷺ په موجودگي کښ د اجتهاد جواز) د اهل علم تر مینځه مختلف فیه دي. (۳)

۱۸) د فوت شوی مונځ په قضاء کښ تاخیر کول جائز دی که هغه تاخیر د تغافل او تکاسل په وجه باندې نه وی، ځکه چه رسول الله ﷺ د بیداریدو او یاد راتلو په وجه باندې فورا قضاء راوړله، بلکه د هغه ځاني نه نې د کوچ کولو حکم او قزمانیلو. (۴)

۱۹) د کافر او ذمی د عهد او ذمه رعایت کولو سره د هغه د نفس او مال حفاظت کول ضروری دی، ځنګه چه رسول الله ﷺ هغه زنانه او د هغې قوم ته تحفظ ورکړو. (۵)

۲۰) د قسم طلب کولو نه بغیر هم قسم خوړل جائز دی، ځکه چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم په دې قصه کښ فرماني: «وایم الله! لقد اقلع عنها...» (۶)

۲۱) که په مسافر باندې د خوب غلبه راشی نو د هغه دپاره پراؤ اچول مستحب دی. (۷)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۵۳

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۵۳

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۱، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۵۲، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۸، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۵، تحفة الباری ۲۷۵/۱

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲

۳۵ د محتاج او مضطر دپاره د مالک په اجازت سره د هغه څیز استعمالول جائز دی او که اجازت او رضامندی د مخکښ نه متعین وي، نو بغیر د اجازت نه هم جائز دي (۱)

۳۶ په رسول الله ﷺ باندې به بعض وخت د عام انسانانو په شان خوب راتلو، خو په هغې کښ به پرې گډوډ خوبونه نه راتلل، ځکه چه د رسول الله ﷺ فرمان دي چه: «رؤيا الانبياء وحى» د دي نوم تحقيق شاته تیر شو. (۲)

۳۷ په امورو کښ دننه به د اعم الاحوال اعتبار کولې شي، ځکه چه کله رسول الله ﷺ آرام فرمانيلو نو صحابه کرام ﷺ په دي ويره باندې هغه رابيدار نه کړو چه ممکنه ده په رسول الله ﷺ باندې څه وحى نازليرې، حال دا دي چه په رسول الله ﷺ باندې به په خوب کښ کله وحى راتله او گله به نه راتله، خو حضرات صحابه کرام ﷺ د اعم اعتبار کولو سره رسول الله ﷺ رابيدار نه کړو.

لکه چه په نائم باندې د حدث حکم لگولې شي، حال دا چه کله هغه ته د خوب په حالت کښ حدث لاحق کيرې او کله نه، خو د عام حالت په اعتبار سره په هغه باندې د حدث حکم لگولې شي. (۳)

۳۸ په ټولو صحابه کرام ﷺ کښ سيدنا عمر بن الخطاب رضی الله عنه د دين په معامله کښ د ټولو نه زيات سخت وو. (۴)

۳۹ د حديث الباب نه د رسول الله ﷺ يو عظيم الشان معجزه هم معلوميرې چه ټولو صحابه کرام ﷺ د هغه زنانه د هغه لږو شان اوبو نه اودس هم اوکړو، ښه په مړه ئې اوڅکلې او نورو ته ئې هم ورکړې، يو جنبی په هغې سره غسل هم اوکړو او کوم مشکونه چه د هغوی سره موجود وو هغه ټولې ئې ډکې هم کړې، خو د هغې باوجود دواړه مشکونه د رسول الله ﷺ په برکت سره ډکې وې، بلکه د مخکښ نه زياتې ډکې وې، حال دا چه د سلم بن زريق رضی الله عنه د روايت مطابق د هغه صحابه کرام ﷺ تعداد څلويښت وو. (۵)

۴۰ د دي حديث نه دا هم معلومه شوه چه حضرات صحابه کرام ﷺ خاص د هغه زنانه اوبه استعمال نه کړې، بلکه هغوی هغه زائد مقدار استعمال کړو کوم چه دالله پاک د طرف نه خاص انعام وو. او دا چه په استعمال شوې اوبو کښ اگر چه د ظاهر په اعتبار سره د زنانه اوبه ملاؤ شوې وې خو په حقيقت کښ هغه اوبه په هغې کښ نه وې ملاؤ شوې. او دا د رسول الله ﷺ

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۳، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۲، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۷۵

(۳) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۷۴، فتح الملهم ج ۴ ص ۴۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۹

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۷۴

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۵۳، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۷، شرح ابن بطال ج ۱

ص ۷۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۳، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۰۶

انتهائی عجیب او حیران‌نکنی معجزه وه. (۱)
 د حدیث مذکور د ترجمه الباب سره مطابقت : د حدیث د ترجمه الباب سره مطابقت د دې
 جملې (علیک بالصیّد فانه یکفیک) نه بالکل ښکاره دې. (۲)

⑥ بَابُ إِذَا خَافَ الْجُنْبُ عَلَى نَفْسِهِ الْمَرَضَ

أَوِ الْمَوْتَ أَوْ خَافَ الْعَطَشَ تَيَمَّمَ

یعنی دا باب دې چه په هغې کښ دا بیان شوې دی چه جنبی انسان ته که په اوبو سره غسل کولو کښ، په خپل خان باندې د مرض یا د مرگ ویره وی، یا (د اوبو د کمیدو په صورت کښ د تندې ویره وی، نو هغه دې تیمم اوکړی. (۲)

(باب) دا په تنوین سره دې او مرفوع دې د مبتدا محذوف (هذا) دپاره د خبر کیدو د وجې نه (ای: هذا باب..... الخ) (۱)

(المرض) که هغه مرض مهلك وی، یا مهلك نه وی، صرف د هغه د زیاتیدو ویره وی، یا بل څه صورت، مثلاً په ظاهر اندام کښ بدرنگ والې او د بې ډوله کیدو ویره وی، وغیره. (۲)

قوله: او خاف العطش: یعنی اوبه په کم مقدار کښ دی چه که هغه د طهارت دپاره استعمال کړې شی نو د تېرې پاتې کیدو ویره ده. او دا خدشه که د خپل خان په باره کښ وی یا د خپل سفر د ملگری په باره کښ، یا د خپل څاروی په باره کښ، غرض دا چه هر یو محترم حیوان وی. (۳)

د عبارت د ظاهر نه دا متبادر ده چه د تندې د ویرې نه د جواز تیمم حکم د جنبی دپاره دې، ځکه چه په (خاف العطش) کښ ضمیر فاعل په سابق کښ مذکور د (الجنب) طرف ته راجع دې، خو دا حکم د جنبی سره خاص نه دې، بلکه د هر محدث دپاره که هغه ته حدث اصغر لاحق وی یا حدث اکبر، که د هغه سره اوبه په کم مقدار کښ وی او د هغې نه د طهارت د ضرورت پوره کیدو په صورت کښ د تېرې پاتې کیدو ویره وی نو هغه لره تیمم کول پکار دی. (۴)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۱، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۳، اکمال اکمال المعلم للابی المالکی ج ۲ ص ۳۴۳، مکمل اکمال الاکمال للسوسی ج ۲ ص ۳۴۳، ۳۴۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۲۶

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴

(۵) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳، ۳۴

(تیمم) دا جواب دې د «اذا» او د ماضی صیغه ده، د اصیلی او د ابن عساکر په روایت کښی (یتیم) په مضارع سره راغلې ده. مطلب دا دې چه د ذکر شوي درې واړه قسمه خلقو دپاره د اوبو په موجودگي کښی هم تیمم کول جائز دی. (۱)
 د باب د ماقبل و مابعد سره مناسبت : علامه عینی رحمته الله فرماني چه د دې باب د ماقبل او مابعد سره مناسبت ښکاره دې او هغه دا چه په دې ټولو کښی د تیمم د احکاماتو بیان دې. (۲)
 د جنب دپاره د تیمم کولو مسئله : د تیمم للجنب مسئله د حضرات ائمه ترمینځه اتفاقی ده، ائمه اربعه، سفیان ثوری، ابو ثور، اسحاق بن راهویه او ابن المنذر وغیره دا ټول حضرات د جواز قائل دی. (۳)
 په صحابه کرامو کښی سیدنا علی رضی الله عنه (۴) سیدنا عبدالله بن عباس (۵) عمرو بن العاص، ابو موسی اشعری او عمار بن یاسر رضی الله عنهم وغیره هم دا مسلک دي. (۶) خو سیدنا عمر (۷)

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴

(۳) الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۱۳، ۱۴، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۴، الهدایة، کتاب الطهارة، باب التیمم، ج ۱ ص ۴۸، ۴۹، شرح الزیادات، کتاب الطهارة، باب من الصلاة بالتیمم، الفصل الاول ج ۱ ص ۱۷۰، ۱۷۱، المغنی لابن قدامة، کتاب الطهارة، تیمم الجنب یخاف ضرر الماء ج ۱ ص ۱۶۱، شرح الزرقانی ج ۱ ص ۱۱۴، المنتقی ج ۱ ص ۴۳۴، الام، کتاب الطهارة، باب علة من یجب علیه الغسل والوضوء ج ۱ ص ۱۸۰

(۴) رواه عنه : عبد الرزاق عن اسرائیل عن أبی إسحاق عن الحارث عن علی قال إذا اجنبت فاسأل عن الماء جهدک فإن لم تقدر فتیمم وصل فإذا قدرت علی الماء فاغتسل. (مصنف عبدالرزاق، کتاب الطهارة، باب الرجل یعزب عن الماء رقم : ۹۲۴، ج ۱ ص ۱۸۸)

(۵) حکاه عنه ابن المنذر، فقال : حدثنا محمد بن علی، ثنا أحمد بن شبيب، ثنا یزید، ثنا سعید، عن قتادة، عن لاحق بن حمید وهو أبو مجلز، أن ابن عباس، کان يتأولها : ولا جنباً إلا عابری سبیل، قال : یحرّمها أن لا یقرب الصلاة وهو جنب، إلا وهو مسافر لا یجد الماء فیتیمم ویصلی. (ذكر اثبات التیمم للجنب المسافر الذي لا یجد الماء ج ۲ ص ۱۴)

(۶) وذكر ابن قدامة فی المغنی : إباحة التیمم للجنب وهو قول جمهور العلماء منهم علی وابن عباس وعمرو بن العاص وأبو موسی وعمار وبه قال الثوری و مالک و الشافعی و أبو ثور و إسحاق و ابن المنذر و أصحاب الراي ..... (کتاب الطهارة، باب التیمم، تیمم الجنب یخاف ضرر الماء ج ۱ ص ۱۶۱، کذا فی اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۴)

(۷) اخرج الامام مسلم : من طریق یحیی بن سعید، عن شعبه .... أَنَّ رَجُلًا أَتَى عَمَرَ فَقَالَ إِنِّي أَجَنَّبْتُ فَلَمْ أَجِدْ مَاءً. فَقَالَ لَا تُصَلِّ. فَقَالَ عَمَرُ .... الخ (کتاب الحيض، باب التیمم، رقم ۸۲۱) وقد مر تخريجه كاملاً فی باب التیمم هل ینفخ فیهما؟

عبد الله بن مسعود رضي الله عنه (١) او ابراهيم نخعي رضي الله عنه (٢) د دې نه انكار كوي.
 د جمهورو دلائل د جمهورو اولنې دليل ايت التيمم دې : (وَأَنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمْ تُنْمِ السَّاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ) (٣)
 او په احاديث كښ د تيمم للجنب په باره كښ په صحاح سته كښ پنځه روايات دي.
 يو د سيدنا عمار بن يار رضي الله عنه روايت او دويم د سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه، دا دواړه روايات په صحيحين كښ دي. (٤)
 دريم د سيدنا ابوذر غفاري رضي الله عنه دې كوم چه په ابوداؤد، ترمذي او نسائي كښ دې، كوم ته چه دارقطني او ابن حبان صحيح ونيلي دي. (٥)
 خلورم روايت د سيدنا عمرو بن العاص رضي الله عنه دې، چه تخريج نې امام محمد، اسحاق بن

(١) حكاه عنه : عبد الرزاق عن يحيى بن الأعرج عن الثوري عن أبي إسحاق عن أبي عبيدة عن بن مسعود قال لو اجنبت ولم أجد الماء شهرا ما صليت قال سفيان لا يؤخذ به. (المصنف، كتاب الطهارة، باب الرجل يعزب عن الماء، رقم ٩٢٢) كذا رواه الهيثمي وعزاه الى الطبراني في الكبير ثم قال : وابو عبيدة لم يسمع من ابن مسعود. قال سفيان : لا يؤخذ به. (ج ١ ص ٢٦٠)

(٢) حكاه عنه ابن المنذر فقال : وقال النخعي : إذا أجنب الرجل ولم يجد الماء فلا يتيمم ولا يصلي ، وإذا وجد الماء اغتسل وصلى الصلوات. (الوسط، كتاب التيمم ج ٢ ص ١٥)
 (٣) المائدة : ٦

(٤) اما حديث عمار بن ياسر رضي الله تعالى عنه، فقد أخرجه البخاري في باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ وفي باب التيمم للوجه والكفين وقد مر تخريجه هناك. حديث عمران بن حصين رضي الله تعالى عنه، أخرجه البخاري كذلك في الباب السابق، باب الصعيد الطيب وضوء المسلم يكفيه من الماء، وقد مر تخريجه الكامل هناك.

(٥) أخرجه ابوداؤد قال : حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَوْنٍ أَخْبَرَنَا خَالِدُ الْوَاسِطِيُّ عَنْ خَالِدِ الْحَذَاءِ عَنْ أَبِي قَلَابَةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ بَجْدَانَ عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ اجْتَمَعَتْ غُنَيْمَةُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- فَقَالَ « يَا أَبَا ذَرٍّ أَبَدَ فِيهَا ». فَبَدَوْتُ إِلَى الرَّبْذَةِ فَكَانَتْ تُصِيبُنِي الْجَنَابَةُ فَأَمُكْتُ الْخَمْسَ وَالسَّتْ فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-... وَفِيهِ : فَقَالَ « الصَّعِيدُ الطَّيِّبُ وَضُوءُ الْمُسْلِمِ وَلَوْ إِلَى عَشْرِ سِنِينَ فَإِذَا وَجَدْتَ الْمَاءَ فَأَمْسِهِ جِلْدَكَ فَإِنَّ ذَلِكَ خَيْرٌ ». (ابوداؤد، كتاب الطهارة، باب الجنب يتيمم، رقم ٣٣٢، ٣٣٣)

وأخرجه النسائي برقم ٣٢٢، والامام احمد في مسنده ج ٥ ص ١٥٥، وابن خزيمة في صحيحه رقم ٢٤٩٢، وابن حبان في صحيحه برقم (١٣١٠-١٣٠٨) والدارقطني في سننه في كتاب الطهارة، باب في جواز التيمم لمن لم يجد الماء سنين كثيرة. ج ١ ص ١٨٦، ١٨٧، والترمذي في ابواب الطهارة، باب ما جاء في التيمم للجنب اذا لم يجد الماء رقم (١٢٤) وقال : هذا حديث حسن صحيح، وهو قول عامة الفقهاء. ان الجنب والماء اذا لم يجد الماء تيمما وصليا. وقال الامام الحاكم في مستدركه في كتاب الطهارة : هذا حديث صحيح ولم يخرجاه (رقم ٦٢٧/١٨٢) ج ١ ص ٢٨٤

راهوریه. ابوداؤد، ابن حبان او حاکم میتو کړې دي (۱)

پنځم د صاحب شجه روایت دي، کوم چه په ابوداؤد کښ دي (۱)

د سیدنا عمر او سیدنا ابن مسعود رضی الله عنهما د انکار جواب د سیدنا عمر رضی الله عنه نه چه کوم انکار روایت کړې شوي دي د هغې جواب دا دي چه کومه مناظره د عبدالله بن مسعود او ابو موسی اشعری رضی الله عنهما ترمنځه شوې ده، چه د هغې بعض حصه شاته تیره شوې ده او په تفصیل سره وړاندې په روایت الباب کښ راروانه ده د هغې نه معلومیږي چه سیدنا عمر رضی الله عنه ته حدیث د تیمم بالکل معلوم نه وو.

او سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د تیمم للجنب انکار نه کولو بلکه په دي سلسله کښ نې تساهل خوښ نه گنرلو، لکه چه د عبدالله بن مسعود او ابو موسی اشعری رضی الله عنهما مناظره کومه چه وړاندې راروانه ده په دي باندې دلالت کوي.

او که بالفرض د هغوی نه انکار منقول کیدل صحیح هم شی، نو بیا هم د ذکر شوی صحیح احادیث په مقابله کښ هغه انکار لږه هیڅ اعتبار نشته.

(۱) اخرجه ابوداؤد فقال: حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُنْثَى أَخْبَرَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ أَخْبَرَنَا أَبِي قَالَ سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ أَيُّوبَ يَخْدُثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي أَسَى عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جَبْرِ الْمَصْرِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْقَاصِ قَالَ اخْتَلَمْتُ فِي لَيْلَةٍ بَارِدَةٍ فِي غُرُوزَةِ ذَاتِ السَّلَاسِلِ فَأَشْفَقْتُ أَنْ اغْتَسَلْتُ أَنْ أَهْلِكَ فَتَيْسَلْتُ ثُمَّ صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِي الصُّبْحَ فَذَكَرُوا ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ « يَا عُمَرُ صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ » فَأَخْبَرْتُهُ بِالَّذِي مَنَعَنِي مِنَ الْاِغْتِسَالِ وَقُلْتُ إِنِّي سَمِعْتُ اللَّهَ يَقُولُ (وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا) فَضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا. (كتاب الطهارة، باب إذا خاف الجنب البرد ایتیم، رقم: ۳۳۴)

واخرجه الحاكم في مستدرکه. كتاب الطهارة، رقم (۱۸۳ / ۶۲۸) ج ۱ ص ۲۸۵. وابن حبان في صحيحه. كتاب الطهارة، ذكر الاباحة للجنب اذا خاف التلف على نفسه من البرد الشديد عند الاغتسال..... الخ رقم: ۱۳۱۲، ۲۴۹۱۳. والدارقطني في سننه، في كتاب الطهارة، باب التيمم ج ۱ ص ۱۷۹.

(۱) اخرجه ابوداؤد فقال: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْأَنْطَاكِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ الزُّبَيْرِ بْنِ خُرَيْقٍ عَنْ غَطَاءٍ عَنْ جَابِرٍ قَالَ خَرَجْنَا فِي سَفَرٍ فَأَصَابَ رَجُلًا مِنَّا خَجَرٌ فَشَجَّهُ فِي رَأْسِهِ ثُمَّ اخْتَلَمَ فَسَأَلَ أَصْحَابَهُ فَقَالَ هَلْ تَجِدُونَ لِي رَخَصَةً فِي التَّيْمُمِ فَقَالُوا مَا نَجِدُ لَكَ رَخَصَةً وَأَنْتَ تَقْدِرُ عَلَى الْمَاءِ فَأَغْتَسَلَ فَمَاتَ فَلَمَّا قَدِمْنَا عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَخْبَرَ بِذَلِكَ فَقَالَ « قَتَلُوهُ قَتَلَهُمُ اللَّهُ أَلَا سَأَلُوا إِذْ لَمْ يَعْلَمُوا فَإِنَّا شَاءَ الْعِيءُ السُّؤَالُ إِنَّمَا كَانَ يَكْتُمُهُ أَنْ يَتَيَمَّمَ وَيَعْصِرَ » أَوْ « يَغْصِبُ » . شَكََّ مُوسَى « عَلَى جُرْحِهِ خِرْقَةٌ ثُمَّ يَنْسَحُ عَلَيْهَا وَيَغْسِلُ تَائِرَ جَسَدِهِ » (كتاب الطهارة، باب في المجروح يتيمم، رقم ۳۳۶)

واخرجه الدارقطني في سننه، في كتاب الطهارة، باب جواز التيمم لصاحب الجرح مع استعمال الماء وتعصيب الجرح ج ۱ ص ۱۸۹، ۱۹۰، والبيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب السح على العصاب والجبانر رقم ۱۰۷۷، ج ۱ ص ۳۴۸

د دې نه علاوه امام ترمذی (۱) او امام عبدالرزاق (۲) د سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ رجوع نقل کړې ده.

او علامه ابن تیمیہ رحمہ اللہ لیکلې دی چې د دواړو حضراتو نه رجوع منقول ده. (۳)
اوس ابراهیم نخعی رحمہ اللہ پاتې شو، پس هغه تابعی دې او د تابعی قول د چا په نزد هم حجت نه دې. ابن العربی رحمہ اللہ فرمائی چې د ابن مسعود رضی اللہ عنہ نه انکار نقل کړې شوې وو روستو د نصوص د وجې نه د دې په جواز باندې اجماع منعقد شوه. (۴)
امام بخاری رحمہ اللہ په دې باب کښ د درې مسائلو حکم ذکر کړې دې. (۵)
اوله مسئله: د جنبي د مرض د ویرې نه د تیمم کولو حکم: په دې مسئله کښ داؤد ظاهري رحمہ اللہ د آیت تیمم په اطلاق باندې نظر کولو سره مطلقاً د هر مرض د وجې نه د تیمم کولو اجازت ورکړې دې، هم دا د بعض مالکیانو مذهب دې. (۶)
حسن بصری او عطاء بن ابی رباح رحمہ اللہ فرمائی چې د یو مرض د وجې نه تیمم کول جائز نه دی. ترڅو چې اوبه موجود وی تیمم نه شی کولې. (۷)

(۱) قال الامام الترمذی رحمه الله: ویروی عن ابن مسعود أنه كان لا يرى التيمم للجنب وإن لم يجد الماء ویروی عنه أنه رجع عن قوله فقال يتيمم إذا لم يجد الماء. (جامع الترمذی. کتاب الطهارة. باب ما جاء فی التيمم للجنب إذا لم يجد الماء رقم: ۱۲۴)

(۲) رواد عبدالرزاق: عن ابن عیینة، عن ابی سنان، عن الضحاک، ان ابن مسعود نزل عن قوله فی الجنب: إن لا یصلی حتی یغتسل (المصنف، کتاب الطهارة، باب الرجل یعزب عن الماء رقم ۹۲۳، ج ۱ ص ۱۸۸)

(۳) قال الحافظ ابن تیمیة رحمه الله: وَقَدْ رَوَى عَنْ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّكَ تَتِمُّ الْجَنْبُ وَيُروى عَنْهُمَا الرَّجُوعُ عَنْ ذَلِكَ وَهُوَ قَوْلُ أَكْثَرِ الصَّحَابَةِ: كَعَلِيٍّ وَعُمَارِ بْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي ذَرٍّ وَغَيْرِهِمْ. (کتاب الفقه. کتاب الطهارة، باب التيمم ج ۲۱ ص ۱۷۸)

(۴) عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۱۹۲

(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳

(۶) فقال ابن قدامة فی المغنی: وحكى عن مالك وداود اباحة التيمم للمريض مطلقاً، لظاهر الآية. (المغنی ج ۱ ص ۱۶۲) کذا فی عمدة القاری ج ۴ ص ۳۳

(۷) فقال ابن المنذر: وكان الحسن يقول فی المجدور تصيبه الجنابة، یسخر له الماء فیغتسل به. ولا بد من الغسل. (الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۲۱)

واخرج عبدالرزاق: عن ابن جریج، قال: قلت لعطاء، شأن المجدور هل له رخصة فی ان لا يتوضأ، وتلوت عليه: وإن كنتم مرضى أو على سفر وهو ساكت كذلك حتی جئت فإن لم تجدوا ماء قال ذلك إذا لم يجدوا ماء فإن وجدوا ماء فليتطهروا قال وإن احتمل المجدور وجب عليه الغسل والله لقد احتملت مرة (عطاء القائل) وأنا مجدور فاغتسلت هی لهم کلهم إذا لم يجدوا الماء یعنی الآية. (المصنف، کتاب الطهارة، باب إذا لم يجد الماء، رقم ۸۶۴، ج ۱ ص ۱۷۴، کذا فی الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۲۰، ۲۱)

وفی المحلی لابن حزم: وقال عطاء والحسن: المريض لا يتيمم أصلاً، ما دام ..... [بقیه برصفحه آئنده...]

جمهورو په دې مسئله کښن تفصیل کړې دې. فرمائی چه که د مرگ ویره وی، یا د داسې مرض د پیدا کیدو ویره وی چه د مرگ سبب جوړ شی، یا د یواندام یا د هغه د منفعت د فوت کیدو خطر دوی نو تیمم کول جائز دی. (۱)

او که د مرض د اوږدیدو یا د سختیدو ویره وی نو د امام ابوحنیفه، امام مالک او امام احمد رضی الله عنہم په نزد تیمم کول جائز دی. (۲)
د شوافع په نزد په داسې صورت کښن درې روایات دی

یو دا چه جائز دې. قولوا احدا. دویم دا چه جائز نه دې. قولوا احدا.
دریم دا چه په دې کښن دوه اقوال دی: یو د جواز او بل د عدم جواز. امام نووی رحمته الله علیه د جواز قول ته راجح و نیلې دې. (۳) ځکه چه امام شافعی رحمته الله علیه د زیادت ثمن د ضرر د وجې نه د تیمم اجازت ورکوی نو د مرض نه بچ کیدو دپاره به خو په طریقه اولی اجازت وی. ځکه چه ضرر بدنی د ضرر مالی نه اشد وی او ضرر مالی زمونږ او د هغوی ترمینځه بالاتفاق مبیح تیمم دې، لهذا که یو سړی ته اوبه صرف په قیمت ملاوړېږي، نو که د هغه قیمت کم یا مساوی وی نو هغې لره

بقیه از گذشته... يجد الماء، ولا يجزیه الا الغسل والوضوء والمجدور وغير المجدور سواء. (کتاب التیمم، رقم المسألة، ۲۲۴، ج ۱ ص ۲۴۶)

(۱) قال الامام النووي رحمه الله: (الضرب الثاني) مرض يخاف معه من استعمال الماء تلف النفس أو عضو أو حدوث مرض يخاف منه تلف النفس أو عضو أو فوات منفعة عضو فهذا يجوز له التيمم مع وجود الماء بلا خلاف بين أصحابنا الا صاحب الحاوي فانه حكى في خوف الشلل طريقتين... وأصحهما القطع بالجواز كما قاله الجمهور. (المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۵)

كذا في الهداية ج ۱ ص ۴۸، ۴۹، ورد المختار ج ۲ ص ۷۹، ۸۰، والفتاوى الهندية، كتاب الطهارة، الباب الرابع في التيمم ج ۱ ص ۲۸، وشرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۵، وحاشية الدسوقي ج ۱ ص ۱۴۹، ومغنى المحتاج ج ۱ ص ۹۳، وكشاف القناع ج ۱ ص ۱۶۳.

(۲) ففي الهداية للمرغيناني: ولو كان يجد الماء إلا أنه مريض فخاف إن استعمل الماء اشتد مرضه يتيمم لما تلونا. (كتاب الطهارة، باب التيمم ج ۱ ص ۷۸، كذا في البناء ج ۱ ص ۵۱۶، ۵۱۷، ورد المختار ج ۲ ص ۸۰، والاختيار لتعليق المختار ج ۱ ص ۲۰، ومجمع الانهار ج ۱ ص ۳۸.

وانظر المغنى ج ۱ ص ۱۱۰، والكافي لابن عبد البر ج ۱ ص ۱۸۱، وشرح الزرقاني ج ۱ ص ۱۱۵، والمغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۶۱، ج ۱ ص ۱۶۱، والكافي لابن قدامة ج ۱ ص ۶۵.

(۳) قال في المذهب: وان خاف الزيادة في المرض وابطاء البرئ قال في الام لا يتيمم وقال في القديم والبويطي والاملاء يتيمم إذا خاف الزيادة فمن أصحابنا من قال هما قولان.... ومنهم من قال لا يجوز قولاً واحداً.... وحكى أبو على في الافصاح طريقاً آخر انه يتيمم قولاً واحداً.

وقال الامام النووي في المجموع: وحاصله ثلاث طرق الصحيح منها أن في المسألة قولين أصحهما جواز التيمم ولا اعاده عليه وبه قال أبو حنيفة ومالك وأحمد وداود وأكثر العلماء لظاهر الآية وعموم البلوى والطريق الثاني القطع بالجواز، والثالث القطع بالمنع. (المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۶)

اخذتوا سره اودس کول پکار دی او که قیمت نه زیات وی نو د هغه اخسنل او په هغې سره اودس کول لزم نه دی. بلکه د هغه دپاره تیمم کول کافی دي پس چه د اوبو په قیمت کښ د غبن ضرر د تیمم د جواز سبب دي، نو د مرض زیادت خوبه په طریق اولی د هغې سبب وی (۱) د دې تائید د دې آیت کریمه نه کیږی ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ (۲) چه الله پاک په تاسو اسانتیا غواړی او تنگسیا نه غواړی هم دغه شان د آیت تیمم په اخره کښ فرمائی ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ﴾ (۳) د دې د ظاهر نه د هر هغه مریض دپاره د تیمم د جواز حکم معلومیږی کوم ته چه د اوبو په استعمال سره حرج او تکلیف لاحق کیږی، او حال دا چه حرج شرعا مدفوع دي قال الله تعالى: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ (۴)

هم د دې ځانې نه د دې سوال جواب هم کیږی چه په قران کریم کښ د تیمم د جواز دپاره چه د کومو عذرونو ذکر دي هغه خو مرض او عدم وجدان ماء دي نو په هغه باندې خوف البرد او خوف العدو وغیره اضافه څنگه او کړې شوه؟

جواب داسې اوشو چه آیات او احادیث د تیمم د جواز دپاره د حرج اعتبار کړي دي او حرج څنگه چه په آیت کریمه کښ مذکور عذرونو کښ موندلې شی په باقی عذرونه کښ هم دغه شان حرج دي یا د هغې نه زیات دي، لهذا د هغه عذرونه د وجې نه به هم ضرور تیمم ته جائز وئیلې شی

د دې نه علاوه د باقی عذرونو په معتبر کیدو باندې احادیث نبویه او اثار صحابه رضی الله عنہم هم دلالت کوی اود روایاتو نه دومره په وضاحت سره ثابت دي چه په دې کښ هیڅ اشتباه نشته (۵) بله وجه دا ده چه په داسې مرض کښ په مانځه کښ قیام او روژه وغیره ساقطیږی، نو د تیمم اجازت هم کیدل پکار دی چه د دې معامله خو اخف ده (۶)

او که مرض داسې دي چه نه نې د زیاتیدو ویره ده، نه د اندام د تلویا د هغه د منفعت د فوت کیدو ویره ده، لکه د سر درد وی، یا داسې تبه وی چه د هغې سبب گرمی وی. چه په هغې کښ د اوبو استعمال ضرر نه ورکوی نو په هغې کښ د تیمم اجازت نشته.

(۱) فقال ابن قدامة : ولأنه يجوز له التيمم إذا خاف ذهاب شيء من ماله أو ضررا في نفسه من لص أو سبع أو لم يجد الماء بزيادة على ثمن مثله كثيرة فلأن يجوز ههنا أولى. (المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۶۱). كذا في المجموع ج ۲ ص ۲۸۶. والهداية. كتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۴۸. والسعاية ج ۱ ص ۴۹۵. ۴۹۶

(۲) البقرة : ۱۸۵

(۳) المائدة : ۶

(۴) الحج : ۷۸

(۵) السعاية ج ۱ ص ۹۶

(۶) قال ابن قدامة : ولأن ترك القيام في الصلاة وتأخير الصيام لا ينحصر في خوف التلف. وكذلك ترك الاستقبال. فكذا ههنا. (المغنى ج ۱ ص ۱۶۱. كذا في المجموع ج ۲ ص ۲۸۶)

خکه چه د تیمم اجازت د ضرر د دفع کولو دپاره دې او دلته د اوبو په استعمالولو کښ ضرر نشته (۱) او ظاهریه چه کوم علی الاطلاق د مرض د وجې نه تیمم ته جائز ونیلې دی او د آیت کریمه اطلاق نې د دې دپاره دلیل جوړ کړې دې، نو د جمهورو د طرف نه د دې جواب دا ورکړې شوې دې چه په آیت کریمه کښ د مرض نه مراد دانه، زخم وغیره دې (۱) لکه چه د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه نقل کړې شوې دی (۲)

دویمه مسئله: د مرګ د ویرې د وجې نه تیمم کول: که د اوبو په استعمالولو سره د مرګ واقع کیدل یقینی وی نو په دې صورت کښ بالاجماع تیمم کول جائز دی، په دې کښ د چا هم اختلاف نشته (۳)

او که د مرګ ویره وی نو د جمهور علماء کرامو په نزد تیمم کول جائز دی، بلکه بعض علماء کرامو په دې باندې اجماع نقل کړې ده، صرف د عطاء بن ابی رباح او حسن بصری رضی الله عنه

اختلاف په دې مسئله کښ نقل کړې شوې دې، هغوی فرمائی: ﴿لایجوز الاعداء الماء﴾ (۴)

قاضی خان په دې مسئله کښ د حدث اصغر او حدث اکبر فرق کړې دې هغه فرمائی

﴿الجنب الصحيح فی البصر اذا خاف الهلاك من الاغتسال یباح له التیمم فی قول ابن حنیفة رحمه الله، والمسافر

اذا خاف الهلاك من الاغتسال جاز له التیمم فی قولهم، واما المحدث فی البصر اذا خاف الهلاك من التوضؤ،

اختلفوا فیہ علی قول ابن حنیفة رحمه الله، والصحيح انه لا یباح له التیمم﴾ (۵)

(۱) قال ابن قدامة: فأما المريض أو الجريح الذي لا يخاف الضرر باستعمال الماء مثل من به الصداع والحمى الحارة أو أمكنه استعمال الماء الحار ولا ضرر عليه فيه لزمه ذلك لأن إباحة التيمم لنفي الضرر ولا ضرر عليه ههنا. (المغنى ج ۱ ص ۱۶۱، ۱۶۲، كذا في المجموع ج ۲ ص ۲۸۴، ۲۸۵)

(۲) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۲۸۲، ۲۸۳

(۳) نقله عنه الامام البيهقي رحمه الله في السنن الكبرى قال: أخبرنا أبو حازم الحافظ حدثنا أبو أحمد الحافظ أخبرنا أبو بكر: محمد بن إسحاق بن خزيمة. وأخبرنا أبو بكر: أحمد بن علي الحافظ أخبرنا أبو إسحاق: إبراهيم بن عبد الله أخبرنا محمد بن إسحاق بن خزيمة حدثنا يوسف بن موسى حدثنا جرير عن عطاء بن السائب عن سعيد بن جبير عن ابن عباس رفته في قوله تعالى (وإن كنتم مرضى أو على سفر) قال: إذا كانت بالرجل الجراحة في سبيل الله أو الفروع أو الجذري فيجنب فيخاف إن اغتسل أن يموت فليتييم. (كتاب الطهارة، باب الجريح والجرح والمجذور يتيم إذا خاف التلف باستعمال الماء أو شدة الضأ، رقم

۱۰۶۶، ج ۱ ص ۳۴۳

(۴) في الوسوعة الفقهية: اتفق الفقهاء على جواز التيمم للمريض إذا تيقن التلف. (۱۴/۲۵۹)

(۵) قال العلامة العيني رحمه الله: إذا خاف الجنب على نفسه الموت يجوز له التيمم بلا خلاف. (عمدة القاري ج ۴ ص ۳۳) وانظر الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۱۹-۲۰، والحلى لابن حزم. كتاب التيمم. رقم المسألة:

(۲۲۴) ج ۱ ص ۲۴۶

(۶) الفتاوى الخانية بهامش الفتاوى الهندية، كتاب الطهارة، باب التيمم، فصل فيما يجوز له التيمم ج ۱ ص

۵۸، ۵۹، كذا في البناية ج ۱ ص ۵۱۸

مطلب دا چه که حدث اکبر دې، نو په سفر او حضر دواړو کښ تيمم کولې شی او که حدث اصغر دې نو په سفر کښ خو کولې شی، خو په حضر کښ د امام ابوحنيفه رحمه الله د قول په نقل کولو کښ د ائمه مذهب اختلاف دې، صحيح دا ده چه په دې صورت کښ تيمم نه شی کولې صاحب هدايه د امام صاحب او صاحبين تر مينځه په حضر کښ اختلاف نقل کړې دې، مطلب دا چه د مرگ د ويرې نه د امام صاحب په نزد تيمم جائز دې، که په سفر کښ وی په حضر کښ، او د صاحبين په نزد په حضر کښ جائز نه دې.

صاحبين فرماني چه په بنهر کښ چونکه د داسې حالت تحقق نادر دې په دې وجه دې نو: اعتبار نشته، او امام صاحب رحمه الله فرماني چه عجز بنهر حال ثابت دې لهذا دې له به اعتبار ورکولې شی. (۱)

دريمه مسئله: د تندې د وجې نه د تيمم کولو حکم: که اوبه په دومره کم مقدار کښ وی چه په هغې سره طهارت (که په حدث اصغر سره وی يا اکبر سره) د حاصلولو په صورت کښ خپله د تېرې پاتې کيدو ويره وی، يا د خپل يو رفيق سفر د تېرې پاتې کيدو ويره وی يا يو محترمه حيوان مثلاً څاروی، د څوکۍ دپاره ساتلې شوې سپې، پيشو او مرغۍ وغيره د تېرې پاتې کيدو ويره وی، نو په دې صورت کښ تيمم کول او اوبه د څکلو دپاره استعمالول جائز دی (۱)
د امام ابوحنيفه (۲) امام مالک (۱) امام شافعي (۲) امام احمد (۱) ابو ثور، اسحاق بن راهويه (۱) او سفيان ثوري (۱) رحمهم الله هم دا مسلك دې. هم دا قول د سيدنا علي (۱)

(۱) الهداية ج ۱ ص ۴۸، ۴۹، والبنایه ج ۱ ص ۵۱۸، ۵۱۹

(۱) ففى الهداية: وَكَذَا إِذَا خَافَ الْعَطَشَ عَلَى نَفْسِهِ أَوْ رَفِيقَهُ الْمَخَاطَلَةَ لَهُ أَوْ آخَرَ مِنْ أَهْلِ الْقَافِلَةِ أَوْ ذَابْتَهُ أَوْ كَلَبَهُ لِنَاشِئَتِهِ أَوْ صَبَدَهُ فِي الْخَالِ أَوْ ثَانِي الْخَالِ. (كتاب الطهارة، الباب الرابع فى التيمم، الفصل الاول ج ۱ ص ۲۸)

وفى المغنى لابن قدامة: وإن خاف على رفيقه أو رفيقه أو بهائمهم فهو كما لو خاف على نفسه لأن حرمة رفيقه كحرمة نفسه والخائف على بهائمهم خائف من ضياع ماله فأشبه ما لو وجد ماء بينه وبينه لص أو سبع يخافه على بهيمته أو شيء من ماله وإن وجد عطشان يخاف تلفه لزمه سقيه وتيمم. (ج ۱ ص ۱۶۵)

(۲) الدر المختار مع رد المحتار ج ۲ ص ۸۶، ۸۷ الفتاوى الهندية ج ۱ ص ۲۸

(۱) المدونة الكبرى ج ۱ ص ۴۶

(۳) قال الامام الشافعي فى الام: وَإِذَا وَجَدَ الْجَنْبَ مَاءً يَفْسُلُهُ وَهُوَ يَخَافُ الْعَطَشَ فَهُوَ كَمَنْ لَمْ يَجِدْ مَاءً وَلَهُ أَنْ يَفْسُلَ النَّجَاسَةَ إِنْ أَصَابَتْهُ عَنْهُ وَيَتَيَمَّمُ. (كتاب الطهارة، باب علة من يجب عليه الغسل والوضوء ج ۱ ص ۱۷۷)

(۱) المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۶۵

(۲) حكاها عنهما ابن المنذر فى الاوسط ج ۲ ص ۲۹، وابن قدامة فى المغنى ج ۱ ص ۱۶۵

(۱) الاوسط لابن المنذر ج ۲ ص ۲۹، المغنى لابن قدامة ج ۱ ص ۱۶۵

(۱) رواه عنه البيهقى فى السنن الكبرى قال: أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْخَافِظُ حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ الْفَقِيه حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ سَفْيَانَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ يَحْيَى بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَخْوَصِ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ زَادَانَ... [بقية برصفحه آنده...]

عبد الله بن عباس رضي الله عنه (١) حسن بصرى (٢) عطاء بن ابي رباح (٣) مجاهد (٤) قتاده (٥) طاوس (٦) او ضحاك (٧) رضي الله عنه نه روايت شوي دي

امام ضحاك رضي الله عنه فرماني : « ان اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم قالوا : من سافر فكانوا في ارض يخشون على انفسهم العطش ، ومعهم ماء يسير ، فاستبقوا ماءهم لشربهم وتيمموا بالصعيد » (٨)
حضرات صحابه كرام رضي الله عنهم فرماني چه كه خوك د سفر دوران كنښ په يو داسې ځانې باندې وي ، چرته چه هغه ته د تندي ويره وي او هغوی سره اوبه په لږ مقدار كنښ وي ، نو هغوی به دا اوبه د څكلو دپاره بچ كوي او په خاورې سره به تيمم كوي
ابن المنذر په دې مسئله باندې اجماع نقل كړې ده . (٩)

..بقية از گذشته... ۱. عَنْ عَلِيٍّ قَالَ : إِذَا أَجْنَبَ الرَّجُلُ فِي أَرْضٍ فَلَاَ وَمَعَهُ مَاءٌ يَسِيرٌ فَلْيُؤْتِرْ نَفْسَهُ بِالنَّاءِ وَلْيَتَيْمَمْ بِالصَّعِيدِ.

وعنه : إِذَا أَصَابَتْكَ جَنَابَةٌ فَأَرَدْتَ أَنْ تَتَوَضَّأَ - أَوْ قَالَ تَغْتَسِلَ - وَلَيْسَ مَعَكَ مِنَ الْمَاءِ إِلَّا مَا تَشْرَبُ وَأَنْتَ تَخَافُ قَتِيمًا. (كتاب الطهارة. باب الجنب او المحدث يجد ماء لفسله وهو يخاف العطش فيتيمم. رقم : ١١٠٨، ١١٠٧، ج ١ ص ٣٥٦)

(١) روى عنه الامام البيهقي بسنده عن ابن عباس رضى الله عنهما قال : إِذَا كُنْتَ مُسَافِرًا وَأَنْتَ جُنُبٌ. أَوْ أَنْتَ عَلَى غَيْرِ وَضوءٍ فَخِفْتَ أَنْ تَوَضَّأَ أَنْ تَمُوتَ مِنَ الْعَطَشِ ، فَلَا تُوضَّأْ وَأَخْبِسْ لِنَفْسِكَ. (السنن الكبرى ج ١ ص ٣٥٦)

(٢) رواد عنه : عبد الرزاق عن هشام بن حسان عن الحسن قال إذا خشى المسافر على نفسه العطش ومعه ماء تيمم. (المصنف. كتاب الطهارة. باب المسافر. يخاف العطش ومعه ماء رقم (٨٩٧) ج ١ ص ١٨١)

(٣) رواد عنه : عبد الرزاق عن بن جريج قال قلت لعطاء رجل معه إداوة من ماء فقط في سفر فأصابته جنابة أو حانت الصلاة وهو على غير وضوء فخشى أن تطهر بما في الإداوة الظمأ قال فالله أعذر بالعدر عليه بالتراب. (المصنف رقم ٨٩٦. ج ١ ص ١٨١)

(٤) رواد عنه : عبد الرزاق عن بن مجاهد عن أبيه وعن عطاء قالا إذا خاف العطش ومعه ماء يتيمم ولا يتوضأ. * (المصنف رقم ٨٩٩. ج ١ ص ١٨١)

(٥) المصنف للامام عبد الرزاق رقم ٨٩٨. ج ١ ص ١٨١

(٦) السنن الكبرى للبيهقي ج ١ ص ٣٥٦. المصنف لابن ابي شيبة ج ١ ص ١٠٥. الاوسط لابن المنذر ج ٢ ص ٢٨.

(٧) المصنف للامام عبد الرزاق رقم ٨٩٨. ج ١ ص ١٨١. الاوسط لابن المنذر ج ٢ ص ٢٨

(٨) الاوسط لابن المنذر ج ٢ ص ٢٨

قوله : فاستبقوا .... هكذا في النسخة التي بين ايدينا. اعني : بالفاء الجزائية، ولعله سهو النسخ والكتابة. فان الجزاء اذا كان ماضيا بدون قد (ظاهرة او مقدره) لم يجوز دخول الفاء عليه. كما تقرر ذلك في موضعه. والله اعلم
(٩) ونصه : أجمع كل من أحفظ عنه من أهل العلم على أن المسافر إذا خشى على نفسه العطش ومعه مقدار ما يتطهر به من الماء أنه يبقى ماءه للشرب وتيمم. الاوسط لابن المنذر ج ٢ ص ٢٨. كذا في المغني لابن قدامة

د ترجمه الباب مقصد

د حافظ ابن حجر رحمته الله رائي: د مرگ د ويرې د وجې نه او د تندې د وجې نه تیمم د ټولو په نزد جائز دې خو که د مرض ويره وی نو په دې کښ د فقهاء کرامو اختلاف دې، امام بخاري رحمته الله دا مختلف فيه مسئله هم د متفق عليه مسئلې سره ملحق کولو باندې فرماني چه په دې صورت کښ هم تیمم جائز دې. (۱)

د مولانا زکريا صاحب رحمته الله رائي: حضرت شيخ الحديث مولانا زکريا صاحب رحمته الله فرماني چه د یخني يا د مرض د وجې نه په تیمم کولو کښ په سلف صالحين کښ اختلاف پاتې شوې دې، بالخصوص د سيدنا عمر رضي الله عنه او حسن بصري رحمته الله ترمينځه، امام بخاري رحمته الله په ترجمه الباب سره د دې اختلاف طرف ته اشاره کوي.

هم دغه شان په صورت مذکوره کښ تیمم کولو سره د مونځ کولو نه پس د مونځ د اعادي په حکم کښ هم اختلاف دې. پس د احنافو او مالکيانو په نزد اعاده واجب نه ده. د صاحبين په نزد واجب ده. د امام احمد رحمته الله نه دواړه روايتونه دي او د امام شافعي رحمته الله په نزد د حاضر دپاره اعاده واجب ده د مسافر دپاره نه، پس د دې اختلاف طرف ته ئې اشاره او فرمايله. (۲)

﴿وَيَذْكُرَنَّ عَمْرُ بْنُ الْعَاصِ أَجَنْبَ فِي لَيْلَةٍ بَارِدَةٍ فَتَيَمَّمُ وَتَلَا {وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا} فَذَكَرَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يُعْنَفْ﴾

بيانولې شي چه سيدنا عمرو بن العاص رضي الله عنه ته د یخني په يوه شپه کښ د غسل کولو حاجت راغلو. نو هغه تیمم او کړو او (د سورة النساء) دا آيت ئې تلاوت کړو: تاسو خپل نفسونه مه قتل کوي. بيشکه الله پاک په تاسو باندې مهربان دې، بيا رسول الله صلي الله عليه وسلم ته دا قصه بيان کړې شوه نو رسول الله صلي الله عليه وسلم پرې هيڅ ملامته اونکره

سيدنا عمرو بن العاص رضي الله عنه دا مشهور صحابي سيدنا عمرو بن العاص رضي الله عنه بن وائل بن هاشم بن سعيد (بالتصغير) بن سهم بن عمر قرشي دې، ابو عبدالله او ابو محمد ئې کنيت دې. د سيدنا عبدالله بن العاص پلار دې. د فتح مکه نه څو مياشتې مخکښ ئې په ۸ هجري کښ د سيدنا خالد بن وليد او عثمان بن طلحه رضي الله عنه په ملگرتيا کښ اسلام قبول کړو او د رسول الله صلي الله عليه وسلم خدمت ته راغلو (۳)

د مور نوم ئې سلمی بنت حريمه وو. (۴) د رسول الله صلي الله عليه وسلم او ام المومنين سیده عائشه رضي الله عنها نه

(۱) فقال: مراده إلحاق خوف المرض وفيه اختلاف بين الفقهاء بخوف العطش ولا اختلاف فيه. (فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴)

(۲) (الابواب والتراجم ص ۶۸، والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۳۷)

(۳) وقيل اسلم بين الحديبية وخيبر. الاصابة ج ۳ ص ۲. تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۷۹. الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۵۰۸

(۴) وقيل: النابغة بنت حريملة وقيل: بنت خزيمة. وقيل: سلمی بنت النابغة. سبية من غزوة (تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۷۹ - ۸۲)

روایت کوی، د هغه نه خپل خوښي عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه، حسن بصری، قبيصة بن ذؤيب خزاعي، ابو عثمان النهدي، عروه بن الزبير، قيس بن ابي حازم، عمارة بن خزيمه بن ثابت انصاري او محمد بن كعب قرظي رضی الله عنه وغيره روايت كوي.

امام بخاري رحمته الله فرماني چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغه په غزوه د ذات السلاسل كښ امير مقرر كړو، اصلا مكی وو، بيا مدينې منورې ته راغلو، د هغې نه روستو نې په مصر كښ اقامت اختيار كړو او هم هلته وفات شو. (۱)

رسول الله صلی الله علیه و آله هغه د عمان والي جوړ كړې وو، پس د رسول الله صلی الله علیه و آله د وفات پورې په هغې باندي برقرار وو. (۲)

د دې نه روستو د سيدنا عمر بن الخطاب رضی الله عنه په دور خلافت كښ د مصر امارت هغه ته اوسپارلې شو، هغه هم مصر فتح كړو، بيا د سيدنا عثمان رضی الله عنه په دور خلافت كښ هغه په دې امارت باندي څه موده برقرار اوساتلو، د هغې نه روستو نې هغه معزول كړو او عبدالله بن ابي السرح رضی الله عنه ته نې امارت ور كړو. د سيدنا علي او سيدنا معاويه رضی الله عنه تر مينځه د واقع جنگ صفين پورې دې هم دغه شان بغير د امارت نه وو، په جنگ صفين كښ د سيدنا معاويه رضی الله عنه

په جماعت كښ شريك وو او د هغه د طرف نه نې جنگي امور او انتظامات چلول چه كله په جنگ صفين كښ د صلح دپاره د طرفين نه حكم مقرر كړې شو نو د سيدنا علي رضی الله عنه د طرف نه سيدنا ابو موسی اشعري او د سيدنا امير معاويه د طرف نه سيدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه وو.

بيا د سيدنا امير معاويه رضی الله عنه د طرف نه د مصر طرف ته د تيار كړې شوی لښكر سره وو. روستو د مصر والي شو او هم هلته وفات شو. (۳)

د صحيح او مشهور قول مطابق په ۴۳ هجري كښ وفات شوې دې، حافظ ابن حجر او ابن عبد البر رضی الله عنه هم دې ته صحيح ونيلي دي (۴) او هم دا ليث بن سعد، مدائني، يحيى بن بكير، يحيى بن معين، عجلي، ابن البرقي او ابو سعيد بن يونس رضی الله عنه په جزم سره ذكر كړې دي. (۵)

(۱) التاريخ الكبير للبخاري ج ۶، رقم الترجمة ۲۴۷۵، تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۸۰

(۲) شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۲۹، عمدة القاري ج ۴ ص ۳۴

(۳) الاصابة ج ۳ ص ۳، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۵۱۱، ۵۱۲

(۴) الاصابة ج ۳ ص ۳، والاستيعاب لابن عبد البر بهامش الاصابة ج ۲ ص ۵۱۱، ۵۱۲

(۵) انظر تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۸۴

وقال محمد بن المثنى، وهارون بن عبد الله: مات سنة اثنتين وأربعين.

وقال محمد بن عبد الله بن نمير: مات سنة اثنتين وأربعين.

وقال في موضع آخر: سنة ثلاث وأربعين. وكذلك روى عن عمرو بن شعيب.

وقال خليفة بن خياط، وأبو عبيد: مات سنة اثنتين ويقال: سنة ثلاث وأربعين.

.....[بقية برصفحه آتند...

وقال الراقي: مات سنة اثنتين أو ثلاث وأربعين.

د وفات په وخت د هغه عمر نوی (۹۰) کاله وو. (۱) د هغه ځونې سیدنا عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ په هغه جنازه اوکړه.

د هغه فضائل او مناقب ډیر دی، ابن عساکر په تاریخ دمشق کښ ډیر په تفصیل سره د هغه احوال لیکلي دي. (۲)

د هغه نه اووه ډیرش (۳۷) احادیث نقل دي چه د هغې نه درې احادیث په بخاری کښ دي. (۳)
قوله: فلم یعنف: دلته مفعول به د معلوم کیدو د وجې نه حذف کړې شوي دي، یعنی رسول الله ﷺ سیدنا عمرو رضی اللہ عنہ په دې فعل باندې ملامت نه کړو. د کشمیهني په روایت کښ « فلم یعنفه » ضمیر مفعول سره دي.

د آیت کریمه نه د سیدنا عمرو رضی اللہ عنہ د استدلال طریقه دا ده چه د سختې یخني د وجې نه د اوبو استعمال کله د هلاکت سبب جوړ شي او الله پاک د هغه څیز نه منع کړې ده کوم چه د هلاکت سبب جوړیږي.

بیا د رسول الله ﷺ هغه لره نه ملامت کول د رسول الله ﷺ د طرف نه د دې فعل تقریر دي، کوم چه د تیمم للجنب د جواز دلیل دي، هم په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دلته ذکر کړې دي. (۴)

..بقیه از گذشته [وَقَالَ فِي مَوْضِعٍ آخِرٍ (۱): سَنَةُ ثَلَاثٍ وَأَرْبَعِينَ، وَهُوَ ابْنُ سَبْعِينَ سَنَةً. وَقَالَ غَيْرُهُمْ: مَاتَ سَنَةَ ثَمَانٍ وَأَرْبَعِينَ.

وَقَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ (۵)، عَنْ الْهَيْثَمِ بْنِ عَدِيِّ: مَاتَ سَنَةَ إِحْدَى وَخَمْسِينَ.

وَقَالَ طَلْحَةُ أَبُو مُحَمَّدٍ الْكُوفِيُّ عَنْ أَشْيَاخِهِ: مَاتَ سَنَةَ ثَمَانٍ وَخَمْسِينَ فِي خِلَافَةِ مُعَاوِيَةَ.

وَقَالَ الْبُخَارِيُّ (۱)، عَنْ الْحَسَنِ بْنِ وَاقِعٍ عَنْ ضَمْرَةَ بْنِ رَبِيعَةَ، مَاتَ سَنَةَ إِحْدَى أَوْ اثْنَتَيْنِ وَسِتِّينَ فِي وَلايَةِ يَزِيدَ. وَقِيلَ: سَنَةُ سِتٍّ وَأَرْبَعِينَ، وَقِيلَ سَنَةُ ثَمَانٍ وَأَرْبَعِينَ. انظر تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۸۳ - ۸۵ الاصابة ج ۳ ص ۳، الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۵۱۲

(۱) ذكره يحيى بن بكير وابن البرقي. وقال ابن بكير في موضع آخر، والواقدي: عاش سبعين سنة. وقال العجلي وهو ابن تسع وتسعين سنة. انظر: الاصابة ج ۳ ص ۳، وتهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۸۴

(۲) انظر: تاريخ دمشق ج ۱۳ ص ۲۴۵، فما بعدها

(۳) شرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۲۹، عمدة القاری ج ۴ ص ۴۳، وللاستزادة من احواله انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۴ ص ۲۵۴، ج ۷ ص ۴۹۳، والاصابة ج ۳ ص ۲، ۳، وتاريخ البخاری الكبير ج ۷ ص، الترجمة ۲۴۷۵، وتاريخ ابی زرعة الدمشقی ص ۱۷۳، فما بعدها، والجرح والتعديل ج ۶ الترجمة ۱۳۴۲، وكتاب الكنى والاسماء للدولابی ج ۱ ص ۷۷، والاستيعاب لابن عبد البر بهامش الاصابة ج ۲ ص ۵۰۸ - ۵۱۵، وكتاب الجمع بين رجال الصحيحين لابن القيسرانی ج ۱ ص ۳۶۲، واسد الغابة ج ۴ ص ۱۱۵، والکامل فی التاريخ ج ۲ ص ۷۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۳ ص ۵۴، والکاشف ج ۲، الترجمة ۴۳۳۸، وتهذيب التهذيب ج ۸ ص ۵۶

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴، وشرح الكرمانی ج ۳ ص ۲۲۹، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵

د تعلیق مذکور تخريج امام بخاری رحمہ اللہ چه د سيدنا عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کوم روایت دلتہ تعلیقا ذکر کړې دې هغه امام ابوداؤد، امام احمد، امام حاکم، ابن حبان، بیهقی او دارقطنی رحمہم اللہ وغيره موصولا ذکر کړې دې ونصه:

﴿حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُنْثَرِ أَخْبَرَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ أَخْبَرَنَا ابْنُ قَالٍ سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ أَيُّوبَ يُحَدِّثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جُبَيْرٍ الْبَصْرِيِّ عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ اخْتَلَمْتُ فِي لَيْلَةٍ بَارِدَةٍ فِي غَزْوَةِ ذَاتِ السَّلَاسِلِ فَأَشْفَقْتُ أَنْ أَهْلِكَ فَتَيَمَّمْتُ ثُمَّ صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِي الطُّهَمَاءَ قَدْ كَرُوا ذَلِكَ لِلْيَمِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ «يَا عَمْرُو صَلَّيْتُ بِأَصْحَابِكَ وَأَنْتَ جُنُبٌ». فَأَخْبَرْتُهُ بِأَلَدِي مَتَعْنِي مِنَ الْإِغْتِسَالِ وَقُلْتُ إِنِّي سَمِعْتُ اللَّهَ يَقُولُ (وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا) فَصَحَّكَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا»^(۱)

بعضی: سيدنا عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ فرمائی چه د غزوه ذات السلاسل په يوه يخه شپه کښې ماته احتلام پېښ شو او دا ويره راسره ملگرې شوه چه که زه غسل او کړم نو چرته هلاک نه شم. نو ما تيمم کولو سره خپلو ملگرو ته د سحر مونځ ورکړو، چه کله مونږ واپس شو نو ملگرو دا قصه رسول الله ﷺ ته بيان کړه، نو رسول الله ﷺ رسول الله ﷺ ماته او فرمايل تا د جنابت په حالت کښې خپلو ملگرو ته مونځ ورکړو؟ نو ما ورته د غسل کولو په صورت د هلاکت د ويرې د لاحق کيدو تذکره اوکړه او د آيت کریمه نه مې استدلال کولو سره او فرمايل چه الله پاک فرمائی خپل ځان په هلاکت کښې مه اچوه. بيشکه الله پاک په تاسو باندې رحم کونکې دې. په دې وجه ما د غسل په ځانې تيمم اوکړو، نو رسول الله ﷺ زما جواب اوريدو سره او خنډل او هيڅ نې هم او نه ونيل

دلته د دې روایت په سياق کښې سند او متنا په ابوداؤد او مستدرک وغيره کښې اختلاف دې

﴿قال الامام البيهقي رحمه الله: ورواه عمرو بن الحارث، عن يزيد بن ابي حبيب، عن عمران، فخالغه في الاسناد والمتمن جميعا﴾^(۲)

د اختلاف حاصل دا دې چه د عبدالرحمن بن جبیر او عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ تر مینځه د ابو قیس مولى عمرو بن العاص واسطه شته یا نه؟ يحيى بن ايوب هيڅ واسطه نه ذکر کوی او

^(۱) اخرجه ابوداؤد واللفظ له. كتاب الطهارة. باب اذا خاف الجنب البرد ايتيمم؟ رقم ۳۳۴. والامام احمد فى مسنده فى بقية حديث عمرو بن العاص عن النبي ﷺ رقم (۱۷۹۶۵) ج ۶ ص ۱۱۱، ۱۱۲. والحاكم فى مستدركه. فى كتاب الطهارة رقم (۱۸۴، ۶۲) ج ۱ ص ۲۸۵. وابن حبان فى صحيحه. فى كتاب الطهارة. ذكر الاباحة للجنب اذا خاف التلف على نفسه من البرد الشديد عند الاغتسال ان يصلى بالوضوء او التيمم دون الاغتسال. رقم (۱۳۱۲) ج ۳ ص ۲۴۹، ۲۵۰. والبيهقي فى السنن الكبرى. كتاب الطهارة. باب التيمم فى السفر اذا خاف الموت او العلة من شدة البرد. رقم ۱۰۷۰. ج ۱ ص ۳۴۵. والدارقطني فى سننه. فى كتاب الطهارة. باب التيمم ج ۱ ص ۱۷۸. وانظر: تغليق التعليق ج ۲ ص ۱۸۸ - ۱۹۱.

^(۲) السنن الكبرى ج ۱ ص ۳۴۵

عمرو بن الحارث نې ذکر کوی ﴿وحدیث عمرو اخرجه ابوداؤد، والحاکم وعلیهما﴾^(۱) دا خود سند اختلاف وو، د متن اختلاف دا دې چه د یحیی بن ایوب په طریق کښ، کوم چه مونږ ذکر کړې دې، د تیمم کولو ذکر دې. چه سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه تیمم کولو سره مونږ ورکړو. او د عمرو بن الحارث په طریق کښ د تیمم ذکر نشته، په هغې کښ دی ﴿فغسل مغابنه، وتوضاء وضوء للصلاة، ثم صلى بهم﴾^(۲) یعنی هغه استنجاء او کړه او د مونږ والا اودس کولو سره نې هغوی ته مونږ ورکړو.

قوله: مغابن: د ﴿مَغْبِنٍ﴾ جمع ده، د خولې او خپرو وغیره جمع کیدو ځانې ته ونیلې شی. یعنی د بدن هغه حصی چرته چه د جوړ کیدو د وجې نه خوله او خپرې راجمع شی، لکه ترخونه او اصول فخذین (اغمانې)، او دلته هم دا اصول فخذین مراد دی. امام عبدالرزاق په یو بل طریق سره د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه نه دا روایت ذکر کړې دې په هغې کښ نه د تیمم ذکر شته نه د غسل او نه د وضوء مغابن.^(۳) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په دویم طریق کښ یو بل اختلاف هم ذکر کړې دې چه په دویم طریق کښ د عمرو بن الحارث سره ابن لهیعه هم روایت کوی، اوس د ابن لهیعه نه په روایت کونکو کښ اختلاف دې، پس ابن وهب د ابن لهیعه نه هم دغه شان نقل کړی دی لکه چه په طریق ثانی کښ تیر شو. یعنی غسل مغابن او د اودس د ذکر سره، زید بن الحباب هم د ابن لهیعه نه هم دغه شان نقل کړی دی، خو هغه د ابو قیس مولى عمرو بن العاص په ځانې د ابو فراس یزید بن رباح مولى عمرو بن العاص ذکر کوی حسن بن موسى او عبدالله بن عبدالحکم وغیره د اول طریق د یحیی بن ایوب د طریق، په شان د ابو قیس په واسطې سره ذکر کړې دی ولید بن مسلم ﴿عن ابن لهیعة. عن یزید بن ابی حبيب، عن عبد الرحمن بن جهم، عن ابی قیس﴾ په مرسل صورت

^(۱) رواه ابوداؤد وسنده: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ الْمَرَادِيُّ أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ ابْنِ لَهِيْعَةَ وَعَمْرُو بْنِ الْحَارِثِ عَنِ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي أَسَسٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جَبْرِ عَنْ أَبِي قَيْسٍ مَوْلَى عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ أَنَّ عَمْرُو بْنَ الْعَاصِ ... الخ (كتاب الطهارة، باب إذا خاف الجنب البرد أي تیمم؟ رقم: ۳۳۵)

واخرجه الحاكم في مستدرکه، كتاب الطهارة رقم ۶۲۸/۱۸۳ ج ۱ ص ۲۸۵. وابن حبان في صحيحه، رقم ۱۳۱۲ ج ۲ ص ۲۴۹، ۲۵۰. والبيهقي في السنن الكبرى رقم ۱۰۷۱ ج ۱ ص ۳۴۵. والدارقطني في سننه، برقم ۱۳. من باب التيمم ج ۱ ص ۱۷۹

^(۲) ابو داؤد رقم: ۳۳۵

^(۳) ونصه: أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا بن جريج قال أخبرني إبراهيم بن عبد الرحمن الأنصاري عن أبي أمية بن سهل بن حنيف وعبد الله بن عمرو بن العاص عن عمرو بن العاص أنه أصابته جنابة وهو أمير الجيش فترك الغسل من أجل آية قال إن اغتسلت مت فطلى بمن معه جنباً فلما قدم على رسول الله صلى الله عليه وسلم عرفه بما فعل وأنبأه بعذره فافر وسكت. (المصنف، كتاب الطهارة، باب الرجل تصيبه الجنابة في أرض باردة، رقم ۸۷۸ ج ۱ ص ۱۷۷)

کنن روایت کړې دې، حافظ صاحب د دې اختلاف د ذکر کولو نه روستو فرمائی چې زما خیال دې چې هم د دې اختلاف د وجې نه امام بخاری رحمته الله دا روایت په صیغه د ترمیض سره تعلیقا ذکر کړې دې، ځکه چې بعض حضرات د تیمم ذکر کوی او بعض صرف د اودس. او بعض نه تیمم ذکر کړې دې او نه اودس. ^(۱)

د امام بخاری رحمته الله د صنیع نه معلومېږي چې هغه اولنې، یعنی د تیمم د ذکر والا طریق راجح کړې دې، په دې وجه هغه هم دا روایت دلته تعلیقا مختصرا ذکر کړې دې. حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چې هم دا روایت د امام بخاری رحمته الله د مراد او د ترجمه الباب سره زیات مناسب دې، ځکه چې په دې کښن د تیمم ذکر دې او ترجمه هم د هغې نه ثابتېږي او د هغې سند هم قوی دې. ^(۲)

د امام حاکم رجحان د دویم طریق د ترجیح طرف ته دې، پس هغه د دې حدیث د ذکر کولو نه پس فرمائی **« هذا حدیث صحیح علی شرط الشیخین ولم یخرجاه والذی عندهما علاه بحدیث جریر بن حازم عن یحیی بن أبیوب عن یزید بن أبی حبيب »** ^(۳) یعنی دا حدیث د شیخینو د شرط مطابق صحیح دې خو هغوی دا نه دې ذکر کړې، او زما خیال دې چې هغوی د جریر بن حازم د حدیث د وجې نه دا معلول گنرلې دې.

د دې نه روستو امام حاکم د جریر بن حازم روایت ذکر کړې دې، کوم چې د امام بخاری رحمته الله په نزد راجح وو د هغې نه روستو فرمائی **« حدیث جریر بن حازم هذا لا یعمل حدیث عمرو بن الحارث الذی وصله بذکر أبی قیس فان أهل مصر أعراف بحديثهم من أهل البصرة »** ^(۴) یعنی د جریر بن حازم د دې روایت په ذریعه د عمرو بن الحارث روایت ته معلول نه شی ونیلې کیدی، کوم چې د ابو قیس په واسطې سره موصلا ذکر کړې شوې دې، ځکه چې اهل مصر په خپلو احادیثو باندې د اهل بصره نه زیات عالمان دی.

مطلب دا دې چې جریر بن حازم بصری دې او عمرو بن الحارث مصری دې او دا روایت د عمرو بن العاص رضی الله عنه نه روایت دې کوم چې مصری دې او مصریانو ته خپل احادیث د نورو په نسبت زیات معلوم دی، لهذا جریر بن حازم کوم چې بصری دې، د هغه د وجې نه د عمرو بن الحارث روایت ته معلول نه شی ونیلې کیدی.

حافظ ابن حجر رحمته الله په تغلیق التعلیق کښن د امام حاکم رحمته الله د کلام نقل کولو نه پس فرمائی چې د امام حاکم رحمته الله غرض د عمرو بن الحارث د روایت راجح کول دی چې په هغې کښن د ابو قیس

^(۱) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۸۹، ۱۹۰

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۸۱

^(۳) المستدرک علی الصحیحین ج ۱ ص ۲۸۵

^(۴) پورته حواله

واسطه ده او د هغې په راجح کیدو کښ هیڅ شک نشته، ځکه چه دا د ثقه زیادت دې کوم چه مقبول وی.

هم دغه شان د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه روایت د دې دپاره شاهد دې، کوم چه امام عبدالرزاق په المصنف کښ ذکر کړې دې چه په هغې کښ د تیمم ذکر نشته ^(۱) د امام ابوداؤد رحمه الله میلان د امام بخاری رحمه الله د رانې طرف ته معلومیږی ځکه چه هغه د عمرو بن الحارث د روایت ذکر کولو نه پس فرمائی: **(وَرُوِيَ هَذِهِ الْقِصَّةُ عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ عَنْ حَسَّانَ بْنِ عَطِيَّةٍ قَالَ فِيهِ فَتَيَمُّمٌ)** ^(۲)

مطلب دا چه د عمرو بن الحارث د ذکر کړې شوې قصې د ظاهر نه دا وهم کیدو چه سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه د تیمم کولو نه بغیر صرف غسل مغابن او اودس کولو سره مونځ اوکړو. امام ابوداؤد رحمه الله د دې وهم دفع کولو سره او فرمائیل چه اوزاعی د حسان بن عطیه نه دا قصه نقل کړې ده او په هغې کښ د تیمم ذکر هم دې، یعنی **(فغسل مغابنه وتوضاء وضوء للصلاة)** نه پس او د **(ثم صلى بهم)** نه مخکښ د **(وتيمم)** اضافه ده. ^(۳) د دې نه معلومه شوه چه د امام بخاری رحمه الله په شان امام ابوداؤد رحمه الله هم د ذکر تیمم والاروایت راجح گنړی.

امام بیهقی رحمه الله په دواړو کښ د جمع او تطبیق صورت اختیار کړې دې، فرمائی چه کیدې شی چه عمرو بن العاص رضی الله عنه اول استنجاء کړې وی، منی ئې زائل کړه، بیا ئې د هغې نه روستو د غسل دپاره تیمم اوکړو او بیا ئې اودس کولو سره مونځ ورکړو. ^(۱) امام نووی رحمه الله هم دا د جمع او تطبیق صورت په جزم سره اختیار کړې دې. هغه فرمائی چه امام بیهقی رحمه الله چه د جمع او تطبیق کوم صورت اختیار کړې دې هم هغه متعین دې، ځکه چه کله په دوه روایتونو کښ جمع ممکن وی نو هم هغه اختیارولې شی. ^(۲)

د دې نه روستو په دې خان پوهه کړی چه سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه وسلم مخکښ دا آیت کریمه تلاوت کړو، لکه چه مونږ تفصیلی روایت ذکر کړې دې، امام بخاری رحمه الله چه دلته مختصر طور کوم روایت ذکر کړې دې د هغې نه دا شبه کیږی چه کیدې شی چه هغه د صحابه کرام رضی الله عنهم د جماعت وړاندې دا آیت کریمه تلاوت کړو، حال دا چه دا صورت نه دې راغلي، امام بخاری رحمه الله چونکه روایت مختصراً ذکر کړې دې په دې وجه دا شبه پیدا شوه او

^(۱) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۹۰

^(۲) ابوداؤد: رقم ۳۲۵

^(۳) بذل المجهود ج ۲ ص ۵۳۲

^(۱) فقال: وَيَحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ قَدْ فَعَلَ مَا نُقِلَ فِي الرَّوَايَتَيْنِ جَمِيعًا غَسَلَ مَا قَدَرَ عَلَى غَسْلِهِ وَتَيَمَّمَ لِلْبَاقِي. السنن

^(۲) الكبرى (ج ۱ ص ۳۴۵)

^(۳) المجموع شرح المذهب: ج ۲ ص ۲۸۳

هم په دې وجه یې په صیغه د تمریض سره ذکر کړې دې، ځکه چه امام بخاری رحمته الله علیه چه څنگه په روایت کښ د کلام کیدو د وجې نه د تمریض صیغه استعمالوی هم دغه شان په روایت کښ د اختصار کولو په وخت هم کوی، ځکه چه اختصار روایت د روایت بالمعنی قسم دې او په روایت بالمعنی کښ اختلاف دې (۱)

په روایت کښ د ذکر شوې غزوې مختصر ذکر: دې ته مجازا او توسعا غزوه وئیلې شی، په حقیقت کښ دا غزوه نه ده، بلکه سربه ده، ځکه چه د مشهور قول مطابق غزوه هغې ته وئیلې شی چه په هغې کښ رسول الله صلی الله علیه و آله پخپله شریک شوې وی او په دې کښ رسول الله صلی الله علیه و آله نه دې شریک شوې خو دا دواړه الفاظ د یو بل په ځانې باندې استعمالیږی

دا سربه د سربه ابن العاص رضی الله عنه په نوم سره مشهوره ده، کومه چه په جمادی الاولی ۸ هجری کښ لیرلې شوې وه، د سربه امیر سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه وو، رسول الله صلی الله علیه و آله هغه د درې سوه مهاجرین او انصار امیر جوړولو سره د مشرکینو قبائل لخم او جذام وغیره د مقابلې دپاره لیرلې وو. دا مقابله په موضع سلاسل کښ شوې وه، سلاسل د یو کوهې نوم دې، د دې ځانې او د مدینې ترمینځه د لسو ورځو فاصله ده، هم په دې مناسبت ورته غزوه ذات السلاسل وئیلې شی، بعض د دې وجه دا بیان کړې ده چه په دې جنگ کښ مشرکانو خپل مینځ کښ یو بل په زنځیر سره تړلې وو چه د هغوی نه څوک تختیدلې نه شی، او بعض دا وجه بیانوی چه په دې میدان کښ د شپږو د ډیرکو د لرې لرې پورې یوه سلسله وه چه د یو بل سره مربوط وې او د خپو د زنځیر په شان په قدم مخکښ کولو کښ رکاوټ وې، په دې وجه هغه ډیرکو ته ذات السلاسل د زنځیر والې ډیرکې، او په دې مناسبت سره دې جنگ ته غزوه ذات السلاسل وئیلې شی. د دې تفصیل به وړاندې په کتاب المغازی کښ راشی.

د روایت مذکوره نه مستنبط څو فوائد: ① د سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه د دې روایت نه محدثین کرام رحمته الله علیهم د څو احکام او فوائدو استنباط کړې دې، د هغې نه یو دا دې چه د یخنی د وجې نه د جنبی دپاره تیمم کول جائز دی (۲)

② که په مذکوره صورت کښ تیمم کولو سره مونځ او کړی نو بیا د هغې اعاده ضروری نه ده، ځکه چه رسول الله صلی الله علیه و آله د سیدنا عمرو بن العاص رضی الله عنه د فعل تقریر او فرمائیلو. هغه ته نې د اعادې حکم اونکړو. لهذا کوم حضرات چه د وجوب اعاده قائل دی لکه صاحبین او په یو روایت کښ امام احمد او د حاضر په باره کښ د امام شافعی رحمته الله علیه مسلک دې، دا زوایت د هغوی خلاف حجت او دلیل دې. (۳)

③ که چاته د اوبو په استعمالولو سره د هلاکت ویره وی نو د هغه دپاره تیمم جائز دې، که

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۹. الدر المنضود ج ۱ ص ۴۳۷. شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۷

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴

هغه ویرد د یخنی د وجې نه وی یا د بل څه وجې نه، که د سفر د وجې نه وی یا په حضر کې وی، که جنبی وی یا محدث وی (۱)

۵ متیمم د متوضئین امامت کولې شی. هم دا د امام ابوحنیفه، امام ابویوسف، امام شافعی، احمد بن حنبل، سعید بن المسیب، حسن بصری، ابن شهاب زهري، عطاء بن ابی رباح، سفیان ثوري، اسحاق بن راهویه او ابو ثور مسلك دي.
امام مالک رحمه الله دا ناخوبه گنړی. خو که متیمم امامت او کړې نو مونږ به یې صحیح وی امام محمد رحمه الله د دې انکار کوی و قد مر مفصلاً (۲)

۵ د دې نه دا هم معلومه شوه چه د رسول الله ﷺ په زمانه کې اجتهاد کول جائز وو (۱)

۶ جنبی دپاره تیمم کول جائز دی (۱)

۱۳۳۸ ۳۳۹ حَدَّثَنَا يَشْرُبُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ - هُوَ غُنْدَرٌ - عَنْ شُعْبَةَ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِي وَائِلٍ (۲) قَالَ قَالَ أَبُو مُوسَى لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَعُودٍ إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمَاءَ لَا يُصَلِّي. قَالَ عَبْدُ اللَّهِ لَوْ رَخَّصْتُ لَهُمْ فِي هَذَا، كَانَ إِذَا وَجَدَ أَحَدُهُمُ الْبِرْدَ قَالَ هَكَذَا - يَعْنِي تَيَمَّمَ وَصَلَّى - قَالَ قُلْتُ فَأَيْنَ قَوْلُ عَمْرِو بْنِ لُمَا رَأَى عُمَرَ يَقُولُ عَمَّا رَأَى

رجال الحديث

يشرب بن خالد دا ابو محمد بشر بن خالد عسکری فرائضی ثم البصری رحمه الله دي. د هغه احوال په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم کېن تیر شوې دي (۱)

قال حدثنا محمد دا ابو عبدالله محمد بن جعفر الهذلي بصری رحمه الله دي، د غندر په لقب سره

مشهور دي د هغه احوال هم په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم د لاندې تیر شوې دي (۲)
عن شعبة دا امير المومنين في الحديث امام شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی بصری واسطی رحمه الله دي، د هغه حالات هم په کتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۵

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۷، الدر المنضود ج ۱ ص ۴۳۷

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴

(۴) شرح ابن بطلال ج ۱ ص ۴۷۷

(۵) الحديث. اطرافه في الحديث الاتي. رقم ۳۴۶، وفي باب التيمم ضربة رقم ۳۴۷، واخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۳۶۸، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۳۲۱، والنسائي في سننه، في كتاب الطهارة. باب تيمم الجنب. رقم ۳۲۱

(۶) اوگوری: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۲۴۹، ۲۵۰

(۷) اوگوری: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۲۵۰، ۲۵۱

کښ تیر شوي دي. (۱)

سليمان دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفي دي، کوم چه د اعمش په لقب سره

مشهور دي. د هغه احوال په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم کښ تیر شوي دي. (۲)

عن ابی وائل: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفي دي، کوم چه د اعمش په لقب سره

مشهور دي. د هغه احوال په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم کښ تیر شوي دي. (۳)

قال ابو موسى: دا مشهور صحابي دي، نوم ئې عبدالله بن قيس رضي الله عنه دي، د هغه ترجمه په

کتاب الايمان، باب ای الاسلام افضل کښ ذکر شوي ده. (۴)

لعبد الله بن مسعود: دا مشهور صحابي سيدنا عبدالله بن مسعود بن غافل بن حبيب هذلي

دي، د هغه تذکره په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم کښ بيان شوي ده. (۵)

شرح حديث: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ، هُوَ غُنْدَرٌ» د اصيلي په روايت کښ «حدثنا محمد» دي د غندر

اضافه پکښ نشته، دا د امام بخاري رحمه الله د طرف نه د محمد توضيح او تعريف دي، د هغه د

شيخ مقوله نه ده، په دي وجه ئې د «هو غندر» تعبير اختيار کړي دي. (۶)

«عن شعبة»: د اصيلي په روايت کښ «حدثنا شعبة» او د ابن عساكر په روايت کښ «اعبرنا

شعبة» دي. (۷)

قوله: إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمَاءَ لَا يُصَلِّيْ: که هغه (جنبی) ته اوبه ملاؤ نه شي نو ليا هغه به مونځ نه

کوي؟ دا د کریمه روايت دي يعنی «لم یجد» او «لا یصل» دواړه د غائب صیغې دي او ضمیر

«جنب» ته راجع دي.

د اصيلي وغيره په روايت کښ د خطاب په صیغې سره دي، يعنی «إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمَاءَ لَا يُصَلِّيْ؟»

سيدنا ابو موسی اشعري رضي الله عنه سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ته خطاب کولو سره د هغه نه

تپوس کوي چه که تاته جنابت اورسيږي او اوبه درته ملاؤ نه شي نو ته به مونځ نه کوي؟ (۸)

(۱) اوگوري: کشف الباری. بدء الوحي. کتاب الايمان ج ۱ ص ۶۷۸

(۲) اوگوري: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۲۵۱، ۲۵۲

(۳) اوگوري: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۵۵۹، ۵۶۱

(۴) اوگوري: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۱ ص ۶۹۰، ۶۹۱

(۵) اوگوري: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۲۵۷، ۲۶۱

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۹، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

(۸) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

د دې تائید د اسماعیلی د روایت نه کیږي. کوم چه هم په دې طریق سره روایت کړې شوي دي او په هغې کښ د سیدنا ابو موسی اشعري رضی الله عنه د دې خطاب او سوال نه پس د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه جواب هم منقول دي. (نعم! ان لم اجد الماء شهرا لاصلي) او جی: که ماته تر یوې میاشتې پورې هم اوبه ملاؤ نه شی نوزه به مونځ نه کوم. (۱)

قوله: قال عبدالله: د ابن عساکر په روایت کښ د دې نه روستو د (نعم) اضافه ده یعنی (قال عبدالله: نعم... ای نعم لایصل) یعنی عبدالله بن مسعود رضی الله عنه جواب ورکړو او هغه به مونځ نه کوي. (۲)

قوله: لَوَرَخَصْتُ هُمْ فِي هَذَا: ای: لی جواز التیمم للجنب، که تا د جنبی دپاره د تیمم د جواز رخصت ورکړو نو خلق به تساهل کوي. (۳)

قوله: كَانَ إِذَا وَجَدَ أَحَدَهُمُ الْبُرْدَ: نو بیا که د هغوی نه څوک یخنی محسوس کوي. د حموی په روایت کښ (احداکم) په ضمیر مخاطب سره راغلي دي، یعنی په تاسو کښ که څوک یخنی محسوس کوي نو.... (۴)

قوله: قال هکذا: د دې قول اطلاق په فعل باندې کړې شوي دي، یعنی (فعل هکذا) چه هغه لږه شان یخنی محسوس کړی نو هغه به داسې کوي. (۵)

قوله: یعني تیمم و صلی: ظاهره ده چه دا د ابو موسی اشعري رضی الله عنه کلام دي او هغه په دې سره د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د کلام (قال هکذا) تفسیر فرمائی. (۶)

(**قَالَ:** قُلْتُ قَاتِنَ قَوْلِ عَمَارٍ لِعُمَرَ: ابو موسی رضی الله عنه فرمائی چه ما هغه (عبدالله بن مسعود رضی الله عنه) ته اووې چه د سیدنا عمار رضی الله عنه هغه وینا چرته لږه کومه چه ئې سیدنا عمر رضی الله عنه ته کړې وه؟ د (قال) فاعل سیدنا ابو موسی اشعري رضی الله عنه دي. سیدنا عمار رضی الله عنه چه سیدنا عمر رضی الله عنه ته کومه خبره کړې وه هغه دا ده: (۷)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۹

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۴، ۳۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵

ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۹

(۷) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۵، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۵، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۲۹

(أَمَّا تَذَكُّرُ أَكَاكُلِي سَفَرٍ أَنَا وَأَنْتَ فَأَمَّا أَنْتَ فَلَمْ تَصَلِ، وَأَمَّا أَنَا فَتَمَعْتُكَ فَصَلَّيْتُ قَدْ كَثُرْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ هَكَذَا فَضَرَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَفِّهِ الْأَرْضَ وَنَفَخَ فِيهِمَا ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ) (۱)

د دې وضاحت په مخکېني ابواب کښ تير شوې دې

قوله: قَالَ إِنِّي لَمَأْرُ عُمَرَ قَنَعٌ بِقَوْلِ عَمَّارٍ: سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه جواب ورکړو چه زما خيال نه دې چه سيدنا عمر رضي الله عنه د سيدنا عمار رضي الله عنه په قول باندې قناعت کړې وي. سيدنا عمر رضي الله عنه د سيدنا عمار رضي الله عنه په خبره باندې قناعت په دې وجه اونکړو چه سيدنا عمر رضي الله عنه هم په دې سفر کښ د هغه سره موجود وو او هغه ته دا قصه صحيح طريقي سره ياده نه وه په دې وجه د هغه په دې خبره کښ شک پيدا شو، چه د هغې د وجې نه نې د سيدنا عمار رضي الله عنه په خبره باندې اطمینان نه وو. (۲)

د سيدنا ابو موسی اشعري او سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه تر مينځه چه کومه مناظره شوې وه هغه امام بخاري رحمه الله دلته د امام شعبه رحمه الله په طريق سره مختصراً ذکر کړې ده. د دې باب په وړاندې حديث کښ نې د عمر بن حفص په طريق سره لږه په تفصيل سره او په وړاندې باب کښ نې د ابو معاويه په طريق سره تفصيلاً ذکر کړې ده او هم هغه د تولو نه اتم او اکمل دې (۳) د حديث د ترجمه الباب سره مطابقت د حديث د ترجمه الباب سره مطابقت په دې جمله (يعني تيمم و صلى) سره راځي چه د هغې نه معلومېږي چه جنبی سرې د څه عذر په وجه باندې تيمم کولو سره مونځ کولې شی. (۴)

د حديث دويم طريق

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ قَالَ سَمِعْتُ شَقِيقَ بْنَ سَلَمَةَ (۵) قَالَ كُنْتُ عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ وَأَبِي مُوسَى فَقَالَ لَهُ أَبُو مُوسَى أَرَأَيْتَ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ إِذَا أَجْنَبَ فَلَمْ يَجِدْ مَاءً كَيْفَ يَصْنَعُ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ لَا يُصَلِّي حَتَّى يَجِدَ الْمَاءَ. فَقَالَ أَبُو مُوسَى كَيْفَ تَصْنَعُ بِقَوْلِ عَمَّارٍ جِئَ قَالَ لَهُ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «كَانَ يَكْفِيكَ» قَالَ أَلَمْ تَرَوْا لَمْ يَقْنَعُوا بِذَلِكَ. فَقَالَ أَبُو مُوسَى قَدْ عَنَّا مِنْ قَوْلِ عَمَّارٍ، كَيْفَ تَصْنَعُ بِهَذِهِ الْآيَةِ

(۱) صحيح البخاري في باب التيمم هل ينفخ فيهما؟ رقم: ۳۳۸

(۲) ارشاد الساري ج ۱ ص ۵۹۵. تحفة الباري ج ۱ ص ۲۷۵. عمدة القاري ج ۴ ص ۳۵. شرح الكرماني ج ۳ ص ۲۲۹. ۲۳۰ شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۷۷

(۳) عمدة القاري ج ۴ ص ۳۵

(۴) عمدة القاري ج ۴ ص ۳۴

(۵) الحديث. قد تقدم تخريجه في الحديث السابق

فَمَا دَرَى عَبْدُ اللَّهِ مَا يَقُولُ فَقَالَ إِنَّا لَوَرَّخَصْنَا لَهُمْ فِي هَذَا الْأَوْشَكِ إِذَا بَرَدَ عَلَى أَحَدِهِمُ الْمَاءُ أَنْ يَدْعَهُ وَيَتَيَمَّمُ. فَقُلْتُ لِشَقِيقٍ فَأَيُّمَا كَرِهَ عَبْدُ اللَّهِ هَذَا قَالَ نَعَمْ. [۳۴۰، وانظر: ۳۳۱]

رجال الحديث : د دې حديث ټول راويان شاته ذکر کړي شو. (۱)

شرح حديث

د تيمم للجنب په مسئله کې د سيدنا ابو موسى اشعري او عبدالله بن مسعود رضي الله عنهما تر مينځه مناظره د ابو موسى اشعري رضي الله عنه استدلال : سيدنا ابو موسى اشعري رضي الله عنه سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ته اووې چه که يو سړي جنب شي او هغه ته اوبه ملاؤ نه شي نو هغه به څه کوي؟ نو عبدالله بن مسعود رضي الله عنه جواب ورکړو چه ترڅو پورې هغه ته اوبه ملاؤ نه شي هغه به مونځ نه کوي، په دې باندې ابو موسى اشعري رضي الله عنه اووې چه بيا په تاسو د قول عمار رضي الله عنه څه تاويل کوي؟

ابو موسى اشعري رضي الله عنه چه د قول عمار نه کوم استدلال کړې دې د هغې وضاحت دا دې چه سيدنا عمر او سيدنا عمار رضي الله عنهما دواړه په يو سفر کېن شريک وو او دواړو ته د غسل ضرورت راغلو. اتفاقاً هلته اوبه نه وې، سيدنا عمر رضي الله عنه مونځ مؤخر کړو او سيدنا عمار رضي الله عنه په زمکه باندې لوغړيدو (تيمم کولو) سره مونځ اوکړو، (ځکه چه هغه ته دا معلومه نه وه چه په حدث اصغر او اکبر دواړو سره د تيمم طريقه يوه ده)، د دې نه روستو چه کله د رسول الله ﷺ وړاندې دا واقعه پيش کړې شوه نو رسول الله ﷺ د سيدنا عمار رضي الله عنه د دې عمل اصلاح او فرمايله او د تيمم صحيح طريقه ئې هم بيان کړه، خو دا ئې ورته بيان نه کړه چه د جنابت په حالت کېن د تيمم ممانعت دې، د دې نه سيدنا ابو موسى اشعري رضي الله عنه د جواز التيمم للجنب باندې استدلال کړې دې.

(۱) عمر بن حفص : دا عمر بن حفص بن غياث نخعی کوفی رضي الله عنه دې. د هغه احوال په کتاب الفسل، باب المضمضة والاستنشاق کېن ذکر شوي دي.

قال حدثنا ابي : دا حفص بن غياث بن مطلق دې. د هغه احوال هم په ذکر شوي باب کېن اوگورئ. حدثنا الاعمش : دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفی دې، کوم چه د اعمش په لقب سره مشهور دې. د هغه احوال په کتاب الايمان. باب ظلم دون ظلم کېن تير شوي دي. (کشف الباری، کتاب الايمان، ج ۲ ص ۲۵۱، ۲۵۲)

سمعت شقيق بن سلمة : دا مشهور تابعی ابووائل شقيق بن سلم اسدي کوفی دې، ددوی تذکره په کتاب الايمان، باب خوف المؤمن من ان يخطئ عمله وهو لا يشعر د لاندې تير شوي دي. (اوگورئ : کشف الباری، کتاب الايمان، ج ۲ ص ۵۵۹، ۵۶۱)

عبد الله : دا مشهور صحابی سيدنا عبدالله بن مسعود بن غافل بن حبيب هذلي دې، د هغه تذکره په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم کېن بيان شوي ده. (اوگورئ : کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۷ - ۲۶۱)

وابي موسى : دا مشهور صحابی دې، نوم ئې عبدالله بن قيس رضي الله عنه دې، د هغه ترجمه په کتاب الايمان، باب ای الاسلام افضل کېن ذکر شوي ده. (اوگورئ : کشف الباری ج ۱ ص ۶۹۰، ۶۹۱)

د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه جواب : د ابو موسی اشعری رضی الله عنه په دې استدلال باندې سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا جواب ورکړو چه د کومې واقعی نه تاسو استدلال کوئ خپله صاحب واقعه سیدنا عمر رضی الله عنه هم د سیدنا عمار رضی الله عنه په روایت سره مطمئن نه وو، لهذا دا په مونږ باندې څنگه حجت کیدې شی؟

ځکه چه د سیدنا عمار رضی الله عنه هغه ته په رایادولو باندې هم سیدنا عمر رضی الله عنه ته دا واقعه صحیح طریقې سره رایاده نه شوه، هم په دې وجه هغه عمار رضی الله عنه ته په جواب کښ فرمایلي وو « اتق الله یا عمار » یعنی د دې حدیث په بیانولو کښ احتیاط کوه، ځکه چه زه هم په دې قصه کښ موجود اوم او ماته داسې هیڅ خبره یاده نه ده، په دې باندې سیدنا عمار رضی الله عنه فرمایلي وو: « ان شئت لیا جعل الله علی من حقك، لا احديث به احدا » که تاسو وایئ نوزه به دا حدیث د چا مخکښ هم نه بیانوم، په دې باندې سیدنا عمر رضی الله عنه جواب ورکړو چه « توليك ما توليت »^(۱) چه مونږ تا د دې د بیانولو نه نه منع کوو، خو په خپله ذمه داری باندې دا حدیث بیانوه، مونږ د دې واقعی په ذکر کښ مه شاملوه. او کوم څیز چه صحیح گنږي هغه بیانوه مونږ ته هیڅ اعتراض نشته، چونکه د سیدنا عمر رضی الله عنه د سیدنا عمار رضی الله عنه په غلطی باندې یقین نه وو، په دې وجه هغوی دا جواب ورکړو.

بهرحال! د دې نه معلومه شوه چه صاحب واقعه سیدنا عمر رضی الله عنه د سیدنا عمار رضی الله عنه د دې روایت نه مطمئن نه وو، په دې وجه سیدنا ابن مسعود رضی الله عنه دا جواب ورکړو چه هر کله هغه خپله مطمئن نه دې نو د دې نه استدلال څنگه کیدې شی؟

د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه دویم استدلال : د دې نه روستو ابو موسی اشعری رضی الله عنه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ته اووې چه د تیمم د آیت کریمه په باره کښ په تاسو څه فرمایي؟ چه په هغې کښ د « أَوَلَمْ تَسْمُوا الْمَاءَ » نه پس فرمایلي شوې دی : « فَتَمَسُّوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ »^(۲) چه د هغې نه د جنبي دپاره د تیمم جواز معلومیږي.

سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه چه د ابو موسی اشعری رضی الله عنه د اول استدلال (حدیث عمار رضی الله عنه) کوم جواب کړې وو، د هغې مقصد دا وو چه د هغه د خبرې جواب هم اوشی او د کوم مصلحت د لاندې چه هغه د جواز تیمم نه معانعت کوی هغه هم ظاهر نه شی، خو چه کله ابو موسی اشعری رضی الله عنه د هغې په جواب کښ ایت تیمم پیش کړو نو اوس ابن مسعود رضی الله عنه دا مصلحت پټ نه کړې شو او صفا طریقې سره ئې د هغې اظهار کولو سره افرمایلي : « إِنَّا نَوَرِّثُكُمْ هَذَا لَا وَشَكَ إِذَا بَرَدَ عَلَى أَحَدِهِمُ الْمَاءُ أَنْ يَدَّعَهُ وَيَكْتُمَهُ » که مونږ دې باره کښ خلقو ته رخصت ورکړو نو هیڅ بعیده نه ده چه کله خلقو باندې اوبه یخې لگی نو هغوی په غسل پریخودلو سره تیمم کوی.

(۱) مسلم، رقم : ۳۶۸، وابوداؤد رقم ۳۲۲

(۲) المائدة : ۶

اوس چه هر کله د تیمم د ممانعت مصلحت ښکاره شو نو سلیمان اعمش د ابو وائل شقیق بن سلمه نه تپوس او کړو چه ابن مسعود رضی الله عنه هم د دې وجې نه د تیمم د جواز فتوی ورکول نه غوښتل؟ نو ابو وائل رضی الله عنه د دې تصدیق او کړو

هو اهم تنبیهاات: علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه د لته په خو اهم خبرو باندې تنبیه فرمائیلې ده: اوله خبره دا ده چه د ابو موسی اشعری او عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما تر مینځه د واقع مناظرې چه کوم تفسیر او قصه په دې (د عمر بن حفص، روایت کښ ده هم دا صحیح ده، یعنی د ابن مسعود رضی الله عنه د تیمم جنب په انکار باندې ابو موسی اشعری رضی الله عنه اول خو د قصه عمار و عمر رضی الله عنهما نه استدلال او کړو، د هغې په جواب ملاویدو باندې ئې بیا آیت تیمم پیش کړو، هم دا ترتیب صحیح او برابر دې، او د دې نه مخکښ د امام شعبه رحمته الله علیه روایت دې هغه خو ډیر مختصر دې، وړاندې د ابو معاویه روایت راروان دې د هغې ترتیب صحیح نه دې، په هغې کښ تقدیم او تاخیر دې، یعنی اول پکښ د آیت تیمم نه د استدلال ذکر دې بیا د حدیث عمار رضی الله عنه نه، هم په دې تقدیم او تاخیر سره دا روایت په ابوداؤد او مسلم کښ هم دې.

دویمه خبره دا ده چه د دې مناظرې د سیاق نه دا معلومیږي چه سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه به د تیمم للجنب نه انکار نه کولو، بلکه د مصلحت د وجې نه به ئې ترې منع کوله او د هغوی په نزد به د سیدنا عمر رضی الله عنه د انکار مصلحت هم په دې وجه باندې وی لکه چه د هغه قول (لو رخصنا لهم فی هذا، لا وشک اذا برء علیهم الماء ان یدعه وی تیمم) او د هغې نه روستو د امام اعمش د شقیق بن سلمه نه دا تپوسل چه ایا ابن مسعود رضی الله عنه هم د دې مصلحت په وجه باندې د جنب دپاره تیمم ناخوښه گنړلو؟ او د شقیق بن سلمه د دې تصدیق کول، دا ټول په دې باندې په وضاحت سره دلالت کوی چه هغه د جنبی دپاره د تیمم نه انکار نه کولو، بلکه د مصلحت د وجې نه به ئې منع کوله. لهذا د امام ترمذی رحمته الله علیه د هغه طرف ته انکار منسوب کول غلط دی، اگر چه هغه د هغه نه رجوع هم نقل کړې ده. (۱)

دریمه خبره د دې نه دا معلومه شوه چه سیدنا ابو موسی اشعری او ابن مسعود رضی الله عنهما دواړو آیت تیمم (قُلْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا) د جنب او محدث دپاره عام گنړلو او په آیت کریمه کښ ئې (أَوْ لَمْ تُسَمِّ) د (جامعتم) په معنی اخستلو. یعنی د ملامسه نه مراد ئې جماع اخستله، لکه چه د احنافو مسلک دې، گینې د دې نه علاوه په آیت کریمه کښ یو لفظ هم داسې نشته چه د هغې نه تیمم للحدیث الا صغر سره تیمم للحدیث الا کبر هم مستفاد وی. هم دغه شان که د ملامسه نه هغه لمس بالید مراد کولې نو بیا خو آیت تیمم د هغه خلاف حجت نه شو کیدې او هغه د دې په جواب کښ دا وئیلې شو چه په آیت کریمه کښ د مس

(۱) فقال الترمذی: ویروی عن ابن مسعود أنه کان لا یری التیمم للجنب وإن لم یجد الماء ویروی عنه أنه رجع عن قوله فقال یتیمم إذا لم یجد الماء. (جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی التیمم للجنب اذا لم یجد الماء رقم: ۱۲۴)

المراة ذکر دې د جنابت نشته، لهذا آیت کریمه لره په دې تقدیر باندې اخستل چه په دې کښ د جنابت نه د تیمم کولو حکم ذکر دې، د دې خبرې دلیل دې چه د ملامسه نه مراد د هغه په تزد جماع ده، لهذا ابو عمر ابن عبدالبر چه د ابن مسعود رضی الله عنه طرف ته د ملامسه چه کوم تفسیر مس المراة منسوب کړې دې، هغه محل تردد وتامل دې. (۱)

د صحابه کرام رضی الله عنهم د مذاهب په نقل کولو کښ د غلطی واقع کیدل : علامه کشمیری رحمته الله علیه دلته یو د تنبیه بله هم کړې ده چه د صحابه کرام رضی الله عنهم په مذاهب نقل کولو کښ په کثرت سره غلطیانې واقع شوې دی، او په دې کښ چه خومره احتیاط کول پکار وو، هغه پکښ نه دې شوې، د دې وجه دا ده چه دا غیر مخدوم دی او ټول په ټول متواتر بالعمل نه دی.

دویمه دا چه هغه مذاهب د هغوی د عمل نه هم نه دی اخذ کړې شوې، بلکه د هغوی د اقوالو نه اخذ کړې شوې دی او ظاهره ده چه یو څیز لره د نقل او روایت په ذریعه صحیح گنل ډیر گران دی، بلکه د دې صحیح فهم د ممارست نه روستو حاصلیږي او ممارست د عمل نه روستو وی، چه د هغې نتیجه به دا وی چه د چا مذهب نقل کولو دپاره د هغه په قول باندې اکتفاء کول صحیح نه دی، بلکه د هغه عمل به هم کتلې شی، څنگه چه دلته د سیدنا عبدالله

بن مسعود رضی الله عنه طرف ته انکار تیمم منسوب کړې شوې دې صرف د هغه د الفاظو «لا یصل حق

یجد الماء» ته کتلو سره. خو چه کله ته تحقیق او کړې نو تاته به معلومه شی چه هغه هرگز د

تیمم نه انکار نه کوی، بلکه هغه خو د مصلحت په وجه باندې د تیمم کولو نه منع فرمائی.

بیا د دې نه روستو دې ته اوگورئ چه کله انکار تیمم د هغه طرف ته منسوب کړې شو نو

اوس په دې باندې دا تفریع هم بیان کړې شوه چه په آیت تیمم کښ د ملامسه نه مراد د هغه په

تزد مس المراة دې، نه جماع، ځکه چه د جنبی دپاره خو هغه تیمم صحیح نه گنړی. (۲) حال دا

(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۲۹، ۵۳۰

(۲) ومن ذالک ما نقله ابن بطلال فی شرحه فقال: أجمعوا أن الجنب يجوز له التيمم، إلا ما روی عن عمر، وابن مسعود أنهما لا يجيزان التيمم للجنب، لقوله تعالى: (وإن كنتم جنباً فاطهروا) [المائدة: ۶]، وقوله: (ولا جنباً إلا عابري سبيل حتى تغسلوا) [النساء: ۴۳]، وقد روی مثل هذا عن ابن عمر، واختلف فيه عن عليّ، وخفيت عليهم السنة في ذلك من رواية عمار، وعمران، وإنما استراب عمر عماراً في ذلك، لأنه كان حاضراً معه، فلم يذكر القصة وأنسبها، فارتاب، ولم يقنع بقوله، وكان عمر وابن مسعود لما كان من رأيهما أن الملامسة في الآية هي ما دون الجماع، وكان التيمم في الآية يعقب الملامسة منعاً للجنب التيمم، ورأيا أن التيمم إنما جعل بدلاً من الوضوء، ولم يجعل بدلاً من الغسل، فكان من رأى ابن عباس، وأبي موسى: أن الملامسة في الآية الجماع، فأجازا للجنب التيمم، ألا ترى أن أبا موسى حاجّ ابن مسعود بالآية التي في سورة النساء، فإن الملامسة فيها الجماع، فلم يدفعه ابن مسعود عن ذلك، ولا قدر أن يخالفه في تأويله للآية فلجأ إلى قوله أنه لو رخص لهم في هذا كان أحدهم إذا برد عليه الماء تيمم.... فمن قال: الملامسة الجماع أوجب التيمم بالقرآن، وهو قول الكوفيين، ومن قال: الملامسة ما دون الجماع أوجب التيمم للجنب بحديث عمار وعمران، وهو قول مالک، (شرح ابن بطلال: ج ۱ ص ۴۷۷، ۴۷۸)

چه دا ټول د هغه په لفظ او قول باندې تفریعات دی، حقیقت د دې برعکس دې لکه چه مونږ واضحه کړه

د دې نه روستو فرمانی چه وجاده (د چا د لیکلې شوې خبرې نه د مطلب او مفهوم اخستلو) په حجیت کښ د اختلاف وجه هم زما په نزد هم دا ده، ځکه چه وجاده د کتاب نه اخذ کولې شی نه د کلام او خطاب نه. او ظاهره ده چه د کتاب نه د یو مفهوم اخستل هغه د کلام او خطاب نه د اخستلو برابر نه وی، په هغې کښ د غلطۍ امکان زیات دې. په دې وجه زما په نزد که د کتاب مطالعه هم کما حقہ او کړې شی او په پوره ممارست سره د هغه صحیح مفهوم اخذ کړې شی نو بیا به هغه هم قطعی طور حجت وی. (۱)

قوله: يا ابا عبد الرحمن: دا د عبد الله بن مسعود رضي الله عنه کښت دې، په بعض نسخو کښ «ياها عبد الرحمن» همزه تخفیفاً حذف کړې شوې دې. (۲)

قوله: إِذَا أَجْنَبَ فَلَمْ يَجِدْ مَاءً كَيْفَ يَصْنَعُ: د ابن عساکر په روایت کښ «فلم يجد الماء» معرف باللام دې، په یو روایت کښ «اذا اجنبت فلم تجد الماء كيف تصنع» درې واړو خایونو کښ د خطاب په صیغې سره راغلې دې. او په یو نسخه کښ «الماء» لفظ ساقط دې. (۳)
د غائب په صیغې سره چه کوم روایت دې هغه د مخاطب د صیغې نه زیات مشهور دې او هم هغه د سیاق او سباق زیات مناسب دې، ځکه چه د هغې نه روستو د ابن مسعود رضي الله عنه جواب په دې الفاظو کښ دې: «قَالَ عَبْدُ اللَّهِ لَا يُصَلِّي حَتَّى يَجِدَ الْمَاءَ» ای: لا یصلی الرجل الذی لا یجد الماء لی ان یجد الماء. (۴)

قوله: كَانَ يَكْفِيكَ: ای یکفیک مسح الوجه والکفین. ستا دپاره د مخ او دواړو ورغوو مسح کول کافی وو، دلته متن هم دغه شان مختصر ذکر کړې دې، د وړاندې باب په حدیث کښ د دې لږ تفصیل شته. (۵)

قوله: أَلَمْ تَرَ عُمَرُ لَمْ يَقْنَعْ بِذَلِكَ: د مستملی، اصیلی او ابن عساکر په روایت کښ د دې جملې په اخره کښ لفظ د «منه» هم راغلې دې او ضمیر مجرور د سیدنا عمار رضي الله عنه طرف ته

(۱) فیض الباری ج ۱ ص ۵۳۰

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۰. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵

(۳) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵

(۵) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۶. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۰. فتح الباری ج ۱ ص ۵۵۱

راجع دی: ای: لم یقنع من ذلك من عباد^(۱)

قوله: فَدَعَانَا مِنْ قَوْلِ عَمَّارٍ: د (دعنا) معنی ده (اترکنا) مونږ پرېږده. دا د امر صیغه ده (یدم) نه، عرب د دې ماضی نه استعمالوی، مطلب د دې جملې دا دې: (اقطع ظرک من قول

عمار) د سیدنا عمار رضی الله عنه قول پرېږده. ^(۲)

قوله: فَمَا دَرَى عَبْدُ اللَّهِ مَا يَقُولُ: اول (ما) نافیة او دویم استفهامیه دې، مطلب دا دې چه سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه پوهه نه شو چه د خپلې فتوې مطابق د آیت کریمه په توجیه کښ څه وائی؟ ^(۳)

شارحین فرمائی چه کیدې شی د دې مناظرې په مجلس کښ د وخت گنجائش کم وو، هم په دې وجه ابن مسعود رضی الله عنه د آیت کریمه توجیه بیان نه کړې شوه، گینې هغه ونیلې شو چه په آیت کریمه کښ د (ملاسه) نه مراد (تلاقی المشرکین فیما وون الجہام) دې او تیمم صرف د اودس بدل دې، نه د غسل، لهذا په آیت کریمه کښ د جنبی دپاره د جواز تیمم دلیل نشته. ^(۴) د علامه کشمیری رحمته الله علیه تحقیق مونږ د دې خلاف مخکښ ذکر کړو.

قوله: لَا وَشَكَ: ای: قرب واسماع: بعض اهل لغت او نحوی حضرات دا وائی چه د (یوشک) نه د ماضی صیغه نه استعمالیږی، صرف مضارع ترې مستعمل دې، دلته په حدیث کښ د ماضی صیغه استعمال شوې ده، چه په هغې سره د هغوی د رائې تردید کیږی. ^(۵)

قوله: إِذَا بَرَدَ عَلَى أَحَدِهِمُ الْمَاءُ: (برد) د راء په فتحې سره د باب نصر نه دې، جوهری د راء په ضمی سره د باب کرم نه نقل کړې دې، خود راء په فتحې سره زیات مشهور دې. ^(۶) دلته دا اشکال راځی چه بحث خود د جنبی د تیمم په باره کښ دې او سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د تیمم المتبرد ذکر فرمائی چه که مونږ هغوی ته رخصت ورکړو نو بیا به هر سرې په لږه شان یخنی محسوس کولو باندې تیمم کوی په دې دواړو کښ مناسبت او ملازمت څه دې؟

^(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶

^(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، تحفة الباری ۲۷۶۱۱ شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۰

^(۳) پورته حواله جات

^(۴) پورته حواله جات

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۱۳۰، شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۳، اکمال اکمال المعلم

ج ۲ ص ۱۳۱

^(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۰، شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۳، ارشاد الساری ج ۱

ص ۵۹۶، تحفة الباری ۲۷۶۱۱ الصحاح مادة برد: ص ۸۳

شارحینو د دې جواب دا کړې دې چه د اوبو په استعمال باندې قدرت نه کیدل، دا معنی په دواړو کښ مشترک ده او هم دا په دواړو کښ جهت جامعه دې ځکه چه د اوبو په استعمال باندې عدم قدرت یا خود فقد الماء د وجې نه وی، یا د تعذر استعمال د وجې نه، لهذا هم د دې مناسبت د وجې نه جواب ورکړې شو. (۱)

قوله: فَقُلْتُ لِشَقِيقٍ فَأَتَمَّا كَرَّةً عَبْدُ اللَّهِ هَذَا؟: امام اعظم رحمته الله فرمائی چه ما د شقیق بن سلمه رحمته الله نه تپوس او کړو چه ایا هم په دې وجه باندې سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د جنبی تیمم کول ناخوښه گنرلو چه بیا به هر یځنې محسوس کولو والا سرې تیمم کوی؟ په بعض نسخو کښ د «فانما» په ځانې «وانما» په واو عاطفه سره راغلې دې، په دې باندې اشکال دا دې چه د قول او مقولې ترمینځه واو نه داخلېږی، نو بیا د «فقلت لشقیق، وانما» څنگه صحیح شو؟

د دې جواب دا دې چه د دې عطف په ټولو مقولات مقدره باندې دې، یعنی «قلت کذا وکذا ایضا». بهر حال! په مشهور نسخو کښ په فاء عاطفه سره دې، په دې صورت کښ عبارت بالکل صحیح دې، په دې باندې هیڅ اشکال نه راځی. (۲)

د حدیث الباب نه مستنبط څو مسائل: ① د دې نه د مناظرې جواز ثابتېږی. (۳)

② په مناظره کښ یو دلیل پریخودلو سره د هغې نه زیات واضح دلیل او مختلف فیه پریخودلو سره د متفق علیه طرف ته انتقال جائز دې، لکه چه سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه حدیث عمار رضی الله عنه پریخودلو سره د آیت تیمم طرف ته انتقال او فرمائیلو.

او د متناظرین دپاره دا جائز ده چه خپل خصم ته د فوری جواب ورکولو او د هغه د خاموش کولو دپاره هغه د یو دلیل نه بل دلیل طرف ته انتقال او کړی، لکه چه سیدنا ابراهیم رضی الله عنه او نمرود ملعون ترمینځه مناظره اوشوه چه سیدنا ابراهیم رضی الله عنه چه کله د دلیل په طور او فرمائیل چه «يَا الَّذِي يَحْيِي وَيُمِيتُ» نو نمرود په جواب کښ اووې «اَنَا حَيٌّ وَامِيتٌ» نو د دې نه روستو سیدنا ابراهیم رضی الله عنه د الله پاک د صفت احیاء و اماتة نه بحث اونکړو. بلکه هغه ئې پریخودلو او بل دلیل طرف ته منتقل شو، «فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ» پس په دې باندې نمرود لاجوابه شو. (۴)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۱۳۰، ۱۳۱، بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۲، ۴۷۳

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۱۳۱

(۳) پورته حواله جات

(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۵، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۱۳۱، شرح ابن بطال ج ۱ ص ۴۴۸، التوضیح لابن ملقن ج ۵ ص ۲۱۳، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۶، تحفة الباری ۲۷۶۱۱ فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵.

⑤ حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د دې حدیث نه د جنبی دپاره جواز تیمم ثابتیږي، بخلاف ما نقل عن عمرو ابن مسعود. (۱)

⑥ ابن بطال وغیره فرمائی چه په دې کښ د (خائف من البرد) دپاره د تیمم د جواز ثبوت دې. بعض شارحین فرمائی چه د دې قصې نه دا معلومیږي چه د سیدنا عمر او عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما رانې دا ده چه په ملامسة البشرتین سره طهارت ختمیږي او دا چه د جنبی دپاره تیمم صحیح نه دې، ځکه چه الله پاک هغوی ته د غسل کولو حکم کړې دې، (قال الله تعالى: وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطَهَّرُوا) (۲)

د علامه کشمیری رحمته الله تحقیق د دې خلاف دې. وقد ذکرناه

④ باب التیمم ضربۃ

په اکثر نسخو کښ هم دغه شان راغلې دی یعنی (باب) د تنوین سره خبر دې، د مبتدا محذوف دپاره. او (ضربة) مرفوع دې بناء بر خبریت. (التیمم) مبتدا دې. د کشمیهنی په روایت کښ (باب) بغیر د تنوین نه دې، مضاف دې د (التیمم) طرف ته. او (ضربة) منصوب دې د حال کیدو د وجې نه، تقدیر به داسې وی. (هذا باب فی بیان صفة التیمم حال کونه ضربة واحدة) (۳)

علامه قسطلانی رحمته الله په دې صورت باندې دا اشکال ذکر کړې دې چه د مضاف الیه نه د حال واقع کیدو درې صورتونه دی. یو دا چه مضاف د مضاف الیه جزء وی، دویم دا چه د جزء په شان وی، دریم دا چه هغه په حال کښ عمل کوی، دلته په درې واړو صورتونو کښ یو هم نه دې. د دې جواب نې دا ورکړې دې چه دلته یو بل مضاف مقدر دې (تقدیر: باب شرح التیمم) نو باب په اصل کښ مضاف دې د (شرح) طرف ته او هغه مضاف دې د (التیمم) طرف ته، او شرح عامل دې د (ضربة) دپاره، لهذا دا په (صور) ثلاثه کښ داخل دې. هم دا د علامه دامینې رانې ده. (۴)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۵. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۱

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۶. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۱

(۳) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۶. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۱. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۶. تحفة الباری ج ۱

ص ۲۷۷. شرح ابن بطال ۴۷۷/۱

(۴) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۷

د ترجمه الباب مقصد: د شاه ولي الله رحمته الله علیه رائي دا ده چه د امام بخاري رحمته الله علیه مقصد په دې ترجمه الباب سره دا ثابتول دی چه په تیمم کښ به یو ضرب لگولې شی، لکه چه د بعض اهل علم مذهب دې، خلافا للجمهور. او جمهور د ضربتین قائل دی او د حدیث مذکور توجیه دا کوی چه په دې کښ د جمیع تیمم صورت بیانول مقصود نه دې، بلکه د طریقه معروفه طرف ته اشاره کول مقصود دې. (۱)

د حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه رائي: د شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه هم دا رائي ده پس هغه فرمائی چه په تیمم کښ په دوه خایونو کښ د علماء کرامو اختلاف دې، یو په مقدار الیدین کښ او دویم په عدد ضربات کښ. چه په هغې کښ د حنابلہ مذهب دا دې چه په تیمم کښ په یو ضرب لگولې شی، د امام بخاري رحمته الله علیه میلان هم دې طرف ته دې پس هغه دوه ترجمې جزما اختیار کړې دی. یو «باب التیمم للوجه والكفين» او دویم «باب التیمم فربه» کښ. (۲)

۳۴۰: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ شَقِيقٍ (۱) قَالَ كُنْتُ جَالِسًا مَعَ عَبْدِ اللَّهِ وَأَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ فَقَالَ لَهُ أَبُو مُوسَى لَوْ أَنَّ رَجُلًا أَجْنَبَ، فَلَمْ يَجِدِ الْمَاءَ شَهْرًا، أَمَا كَانَ يَتَيَمَّمُ وَيُصَلِّي فَكَيْفَ تَصْنَعُونَ بِهَذِهِ الْآيَةِ فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ (فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا) فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ لَوْ رَخِصَ هُمْ فِي هَذَا الْأَوْشَكُوا إِذَا بَرَدَ عَلَيْهِمُ الْمَاءُ أَنْ يَتَيَمَّمُوا الصَّعِيدَ. قُلْتُ وَإِنَّمَا كَرِهْتُمْ هَذَا إِذَا قَالَ نَعَمْ. فَقَالَ أَبُو مُوسَى أَلَمْ تَسْمَعْ قَوْلَ عَمْرِو بْنِ لُحَيْمٍ بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي حَاجَةٍ فَأَجْنَبْتُ، فَلَمْ أَجِدِ الْمَاءَ، فَتَمَرَّغْتُ فِي الصَّعِيدِ كَمَا تَمَرَّغُ الدَّابَّةُ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ «إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَصْنَعَ هَكَذَا». فَضَرَبَ بِكَفِّهِ ضَرْبَةً عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ نَفَضَهَا، ثُمَّ مَسَحَ بِهَا ظَهْرَ كَفِّهِ يَسْمَالِهِ، أَوْ ظَهْرَ شِمَالِهِ بِكَفِّهِ، ثُمَّ مَسَحَ بِهَا وَجْهَهُ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ أَفَلَمْ تَرَوْا عَمْرًا يَقْنَعُ بِقَوْلِ عَمَارٍ

رجال الحديث

د دې حدیث د ټولو راویانو تذکره مخکښ ذکر شوې ده. (۱)

(۱) شرح تراجم ابواب البخاری ص ۲۰

(۲) الابواب والتراجم (ص ۶۸) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۲۴. هامش لامع الدراری ج ۲ ص ۳۰۴

(۳) الحدیث. قد تقدم تخريجه في الباب السابق. باب اذا خاف الجنب على نفسه المرض او الموت. او خاف العطش. تیمم.

(۴) محمد بن سلام: دا ابو عبد الله محمد بن سلام بن الفرج السلمي البیكندي رحمته الله علیه دې. د هغه ترجمه په كتاب الايمان. باب قول النبي ﷺ: انا اعلمكم بالله، وان المعرفة فعل القلب... الخ کښ ذکر شوې ده، (اوگورئ: کشف الباری، کتاب الايمان ج ۲ ص ۹۳، ۹۴) اخبرنا ابو معاوية: دا محمد بن حازم التميمي السعدي الكوفي دې... [بقیه بر صفحه آندوه...]

په حدیث کتب د ذکر شوې مسئلې وضاحت : مونږ ذکر کړې دی چه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې باب کتب دا بیانول دی چه په تیمم کتب به صرف یو ضرب لگولې شی، پس په دې مسئله کتب د حضرات فقهاء کرام څلور اقوال دی.

امام اوزاعی، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، عطاء، مکحول، شعبی، ابن المنذر او ابن خزیمه وغیره فرمائی چه په تیمم کتب به صرف یو ضرب وی. (۱)

د امام مالک رحمته الله علیه نه یو روایت هم دغه شان دې. (۲)

دویم قول : امام شافعی، امام ابوحنیفه، سفیان ثوری او په یو روایت کتب امام مالک رحمته الله علیه فرمائی چه دوه ضربونه دی. (۳)

هم دا د عبدالله بن عمر، جابر بن عبدالله رضی الله عنهما، عبدالله بن المبارك، ابراهیم نخعی او حسن بصری رحمته الله علیه رائي ده. (۴)

دریم قول : سعید بن السیب او ابن سیرین فرمائی چه درې ضربات دی. « ضربة للوجه، ضربة للمكفين وضربة للذراعين » (۵)

بعض حضراتو د ابن سیرین رحمته الله علیه نه نقل کړی دی : « ضربة للوجه وضربة لليدين وضربة لهما » (۶)
 څلورم قول : د بعض علماء کرامو دې، چه څلور ضربات به وی : « ضربتان للوجه وضربتان لليدين » ابن بزیزه په شرح الاحکام کتب د دې قول نقل کولو نه پس فرمائی : « وليس له اصل من السنة » (۷)

بقیه از گذشته ۱ و د هغه احوال په کتاب العلم، باب الحياء فی العلم کتب ذکر شوې دی. (اوگوری :

کشف الباری، کتاب العلم ج ۴ ص ۶۰۵-۶۰۹)

د باقی راویان سلیمان اعمش، شقیق بن سلمه، سیدنا عبدالله بن مسعود او ابو موسی اشعری رضی الله عنهم په باره کتب په مخکین باب کتب ذکر شوې دې.

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، فتح الباری ج ۱ ص ۴۴۵، مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، المغنی ج ۱ ص ۱۵۴ الاوسط لابن المنذر ۵۱، ۵۰۱۱، ۵۱

(۲) اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۱

(۳) مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۴۶، والفيض السمانی ج ۱ ص ۱۵۲

(۴) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۶

(۵) بذل المجهود ج ۲ ص ۴۷۶، الفيض السمانی ج ۱ ص ۱۵۲، اوجز المسالك ج ۱ ص ۵۷۱ عمدة القاری

ج ۴ ص ۱۹، السعایه ۵۰۷۱۱

(۶) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

(۷) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹

د موطاء امام مالك (١) او المدونة الكبرى (٢) د ظاهر نه معلومېږي چه امام مالك رحمه الله په دې مسئله كېن د احناف او شوافع سره دې خو په اوجز المسالك (٣) او شرح الزرقاني (٤) كېن هغه د امام احمد رحمه الله سره ذكر كړې شوې دې.

په ذكر شوې اقوالو كېن اول قول د حنابلة او دويم قول د جمهور وزيات مشهور دې.
د حنابلة دليل : د حنابلة مشهور دليل حديث عمار رضي الله عنه دې، كوم چه امام بخاري رحمه الله په دې

باب كېن ذكر كړې دې، د دې نه علاوه په مسلم، ابوداؤد او نسائي كېن هم دې وفيه :
قَالَ إِذَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَضُمَّ هَكَذَا فَضْرَبَ بِكَفِّهِ ضَرْبَةً عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ نَفَضَهَا ثُمَّ مَسَحَ بِهَيَا ظَهْرَ كَفِّهِ بِشِئَالِهِ أَوْ ظَهْرَ شِئَالِهِ بِكَفِّهِ ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ (٥)

د دې حديث نه دا معلومېږي چه رسول الله ﷺ په تيمم كېن يو ضرب اولگولو.
د جمهور مستدللات : جمهور چه په هغوی كېن احناف، شوافع او په يو قول كېن امام مالك رحمه الله هم شامل دي، د هغه احاديثو نه استدلال كړې دې، چه په هغې كېن صراحة د ضربتين ذكر دې. په هغې كېن په بعض رواياتو باندې اگر چه څه كلام شته، او بعض روايات پكېن صحيح هم دي. دغه شان مجموعی طور سره هغه قابل احتجاج واستدلال دي.

پس طبرانی او طحاوی كېن د سيدنا اسلع تميمي رضي الله عنه روايت، په مستدرک حاکم او سنن دارقطني كېن د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما روايت، په مسند احمد او سنن كبرى كېن د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه روايت، په ابوداؤد او سنن كبرى كېن د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما روايت، په كشف الاستار عن زوائد البزار كېن د سیده عائشه صديقه رضي الله عنها روايت، په معجم كبير طبرانی كېن د سيدنا ابو امامه رضي الله عنه روايت، په مسند بزار كېن د سيدنا عمار بن ياسر رضي الله عنه روايت، په مستدرک حاکم، سنن دارقطني او سنن كبرى د بيهقي كېن د سيدنا جابر رضي الله عنه روايت، په ابوداؤد، نسائي، ابن ماجه، مسند امام احمد او سنن كبرى د بيهقي كېن د سيدنا عمار بن ياسر رضي الله عنه روايت او په جامع المسانيد كېن د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما روايت نه جمهور

(١) وفيه : وسئل مالك كيف التيمم وأين يبلغ به فقال يضرب ضربة للوجه وضربة لليدين ويمسحهما إلى المرفقين. كتاب الطهارة، باب العمل في التيمم. رقم ١٢٠

(٢) وفيه : والتيمم ضربة للوجه وضربة لليدين يضرب الأرض بيديه جميعاً ضربة واحدة.... ثم يضرب ضربة أخرى بيديه فيبدأ باليسرى على اليمنى..... عن أبي أمامة الباهلي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "في التيمم ضربة للوجه وأخرى للذراعين." (١/٤٢)

(٣) فقال الشيخ هناك: قلت وفي مختصر الخليل ومختصر عبدالرحمن في فقه المالكية : جعل الضربة الاولى فريضة. والثانية سنة، فعلم ان الراجح في مذهب مالك الموافقة مع احمد رحمه الله... اوجز المسالك: ج ١ ص ٥٧١

(٤) شرح الزرقاني ج ١ ص ١١٣

(٥) الحديث، أخرجه البخاري. في هذا الباب، ومسلم في كتاب الحيض. باب التيمم رقم ٨١٩، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب التيمم، رقم ٣٢١، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب تيمم الجنب، رقم ٣٢١.

استدلال کوی، د دې ټولو روایاتو او په دې کښ ذکر شوي د بعض متکلم فیه راویانو توثیق او تضعیف حوالې سره د حضرات ائمه کرام تفصیلی کلام مونږ مخکښ ذکر کړې دي. د ضربتین اثبات د دلیل عقلی نه د دې نه علاوه جمهور فقهاء کرام د آیت تیمم ﴿ قَتَمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَاَمْسَحُوا بُيُوتَهُمْ وَاَيْدِيَهُمْ مِمَّنْهُ ﴾^(۱) نه هم استدلال کوی، وجه د استدلال نې دا ده چه په دې آیت کریمه کښ په مخ او دواړو لاسونو باندې د مسح کولو حکم کړې شوي دي او دا خبره معلومه ده چه تیمم د اودس خلیفه دي، او په اودس کښ هم د دې دوه اندامونو د وینخلو حکم دي او هلته په یو اوبو سره د مخ او لاسونو وینخل جائز نه دی، بلکه د دواړو دپاره جدا جدا دوه کرته اوبه اخستل ضروری دی، هم دغه شان به د هغه په نائب تیمم کښ هم یو کرته خاوره اخستلو سره د دوه اندامونو دپاره استعمالول جائز نه وی، بلکه د هر اندام یعنی مخ او لاسونو، دپاره جدا جدا خاوره اخستل دی، ځکه چه د اصل او خلف حکم یو وی، او دا به هم هغه وخت وی چه کله دوه ضربونه اولگولې شي.^(۲)

اثار صحابه و تابعین رضی الله عنہم : دا خو د هغه احادیثو ذکر وو د کوم نه چه جمهور فقهاء کرام په اثبات ضربتین باندې استدلال کوی، چه په هغې کښ بعض اگر چه ضعیف دی خو د بعض نورو صحیح احادیثو سره په یوځانې کولو باندې د ضعف کمې پوره کیږي. علامه عبدالحی لکنهوی صاحب رحمته الله علیه په السعایه کښ فرمائی:

﴿ قد وردت احادیث بروایات متعددة تدل صراحة وباطلاقها على الاستيعاب، وبعضها وان كانت ضعيفة، لكنه ينجبر بفهم بعضها الى بعض، كما بسطه الريدی فی نصب الراية ﴾^(۳) د دې احادیثو نه علاوه ډیر اثر صحابه و تابعین رضی الله عنہم هم د جمهور د موقف تائید کوی. ومن ذلك!

د سیدنا علی رضی الله عنه اثر : ﴿ ان علیا قال فی التیمم ضربة فی الوجه وضربة فی الیدین الى الرسغین ﴾ رواه عبدالرزاق ل مصنفه، عن ابراهیم بن طهمان الخراسانی، عن عطاء بن السائب عن ابی البختري ان علیا الخ^(۴) د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنہما اثر : ﴿ ان ابن عمر تیمم فی مِرْبَدِ النعم، فقال: يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَمَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ، ثُمَّ ضَرَبَ بِهِمَا عَلَى الْأَرْضِ فَضْرَبَهُ أُخْرَى، ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا يَدَيْهِ إِلَى الْمِرْقَتَيْنِ ﴾ رواه ابن شعبة فی مصنفه، من طریق ابن علیة، عن ایوب، عن نافع، عن ابن عمر رضی الله تعالی عنهما^(۵)

^(۱) المائدة : ۶

^(۲) امانی الاحبار ج ۲ ص ۱۲۳، ۱۲۴. بذل المجهود ج ۲ ص ۴۸۶. السعایه ج ۱ ص ۵۱۵

^(۳) السعایه ج ۱ ص ۸۷

^(۴) مصنف عبدالرزاق ج ۱ ص ۱۶۷

^(۵) المصنف. کتاب الطهارة. باب فی التیمم کیف هو؟ رقم ۱۶۸۵، ج ۲ ص ۱۸۵. ورواه عبدالرزاق عن معمر. عن الزهري. عن سالم. عن ابن عمر مثله. المصنف. کتاب الطهارة. ....[بقیه بر صفحه آنده...]

د امام طاؤس رحمته الله اثر : (عَنْ ابْنِ طَاوُسٍ ، عَنْ أَبِيهِ ؛ أَنَّهُ قَالَ : التَّيْمُمُ فَرِيضَتَانِ : فَرِيضَةٌ لِلْوُجْهِ ، وَفَرِيضَةٌ لِلْيَدَيْنِ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ) (١)

د ابن شهاب زهري رحمته الله اثر : (عَنِ الزُّهْرِيِّ ، قَالَ : التَّيْمُمُ فَرِيضَتَانِ : فَرِيضَةٌ لِلْوُجْهِ وَفَرِيضَةٌ لِلْيَدَيْنِ) رواه ابن شيبه (٢)

د سالم بن عبدالله رحمته الله اثر : (عَنْ أَيُّوبَ ، قَالَ : سَأَلْتُ سَالِمَةَ عَنِ التَّيْمُمِ ؟ قَالَ : فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَتَمَسَّ بِهِنَّ وَجْهَهُ ، ثُمَّ فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَتَمَسَّ بِهِنَّ يَدَيْهِ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ) رواه ابن ابى شيبه من طريق ابن عليه عن ايوب . (٣)

د امام حسن بصرى رحمته الله اثر : (سُئِلَ عَنِ التَّيْمُمِ ؟ فَضَرَبَ يَدَيْهِ إِلَى الْأَرْضِ فَتَمَسَّ بِهِنَّ وَجْهَهُ ، ثُمَّ فَضَرَبَ يَدَيْهِ عَلَى الْأَرْضِ فَتَمَسَّ بِهِنَّ يَدَيْهِ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ) رواه ابن ابى شيبه (٤)

د ابراهيم نخعي رحمته الله اثر : (عَنْ إِبْرَاهِيمَ ، قَالَ تَضَعُ رَاحَتَيْكَ فِي الصَّعِيدِ ، فَتَمْسَحُ وَجْهَكَ ، ثُمَّ تَضَعُهَا ثَالِثًا فَتَضَعُهَا فَتَمْسَحُ يَدَيْكَ وَذِرَاعَيْكَ إِلَى الْبِرْتَقَيْنِ) (٥)

د جمهور و د طرف نه حنابله ته جواب : امام طحاوى رحمته الله وغيره دا جواب وركوى چه د سيدنا عمار رضي الله عنه په روايت كېن سخت اضطراب دي ، كله كفین ، كله كوعین ، كله مرفقين . هم دغه شان پكېن مناكب او آباط هم راغلي دي ، لهذا د دي نه استدلال صحيح نه دي . (٦) هم په دي وجه امام ترمذي رحمته الله د دي روايت ذكر كولو نه پس فرمائي :

..بقية از گذشته ۱. و باب : كيف التيمم من ضربة رقم ۸۱۷ ج ۱ ص ۱۶۶. ورواه الطحاوى فى شرح معانى الآثار من طريق يونس عن على بن معبد عن عبيد الله بن عمر وعن عبدالكريم الجزرى. عن نافع عن ابن عمر. كتاب الطهارة. باب صفة التيمم. كيف هي. رقم ۶۵۴ ج ۱ ص ۱۴۷. وكذا فى اثار السنن للنيوى. كتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۱۸۹. ص ۴۸

(١) رواه ابن ابى شيبه فى مصنفه من طريق ابن مهدى. عن زبعة. عن ابن طاؤس عن ابيه برقم ۱۶۹۳. ج ۲ ص ۱۸۷

(٢) فى مصنفه من طريق معن بن عيسى. عن ابن ابى ذئب عن الزهري قال.. الخ ... برقم ۱۶۹۶. ج ۲ ص ۱۸۸

(٣) المصنف رقم ۱۶۸۶. ج ۲ ص ۱۸۵

(٤) عن طريق بن عليه. عن حبيب بن الشهيد. انه سمع الحسن. سئل عن التيمم؟ رقم ۱۶۸۷.

(٥) رواه الامام محمد فى كتاب الآثار. قال : اخبرنى ابو حنيفة قال حدثنا حماد عن ابراهيم فى التيمم قال الخ : وقال محمد : وبه ناخذ ونرى مع ذلك ان ينفذ يديه فى كل مرة. من قبل ان يمسح وجهه وذراعيه وهو قول ابى حنيفة. (كتاب الطهارة. باب التيمم. رقم ۳۱. ص ۱۴. كذا فى جامع المسانيد للخوارزمي. الباب الرابع فى الطهارة. الفصل الاول فى كيفية الوضوء والتيمم. رقم ۳۳۱. ج ۱ ص ۲۷۸

(٦) عمدة القارى ج ۴ ص ۲۳. السعاية ج ۱ ص ۵۱۱ ۵۱۲

(ضعف بعض اهل العلم حدیث مبارک عن النبی ﷺ فی التیمم للوجه والكفین، لما روی عنه حدیث المناکب والابطال) (۱)

دویم جواب: کوم چه اکثر حضراتو ذکر کړې دي او هم هغه قوی او مضبوطه خبره ده، هغه دا چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم پوره طریقه بیانول نه وو، بلکه د تیمم معروف طریقې طرف ته اشاره کول وو. (۲) د دې توجیه تائید خپله د سیدنا عمار رضی الله عنه د روایت نه کیږي، په کوم کښ چه هغه فرماني چه ماته جنابت رسیدلې وو، نوزه په خاورو کښ اولوغړیدم، بیا مې د رسول الله ﷺ په خدمت کښ حاضریدو سره صورت حال بیان کړو، نو رسول الله ﷺ او فرمایل: (انما یکفیک هکذا) دا سیاق په دې خبره باندې دلالت کوي چه د رسول الله ﷺ مقصد د معروفې طریقې طرف ته اشاره کول وو او د تمرغ نفی کول وو. هم دغه شان د دې نه دا هم معلومه شوه چه (انما یکفیک) کښ حصر حقیقی نه دي، بلکه اضافی دي.

او شاته د سیدنا عمار بن یاسر رضی الله عنه روایت مونږ د مسند بزار په حوالې سره ذکر کړې دي. چه په هغې کښ د ضربتین تصریح ده، هغه د دې توجیح د ټولو نه قوی مؤید دي.

د حدیث الباب دا الفاظ (ثم مسح بها ظهرکفه بشماله، او ظهرشماله بکفه) هم په دې باندې دلالت کوي چه د رسول الله ﷺ مقصد د تیمم پوره طریقه بیانول مقصود نه وو، بلکه د طریقه معهوده طرف ته اشاره کول وو، ګینې بیا خو به دا لازم شی چه صرف په (ظهر احد الکفین) باندې مسح واجب وی، د جمع الکفین (ظاهر وباطن) مسح واجب نه وی، او د دې څوک هم قائل نه دی.

وراندې امام بخاری رحمه الله د یعلی بن عبید په طریق سره چه کوم زیادت نقل کړې دي د هغې په اخر کښ دی: ومسح وجهه وكفيه واحداً...

دلته اگر چه د (واحداً) تصریح ده، خو ظاهره ده چه د (ضربة واحدة) او د ضربتین، تصریح دلته هم نشته، د دې نه متبادر هم دا ده چه د دې مطلب (مسحة واحدة) وی، یعنی (ومسح وجهه وكفيه مسحة واحدة) د دې مطلب به وی چه خپل مخ او دواړو لاسونو باندې نې یو کړت مسح او کړه. حافظ صاحب په فتح الباری کښ د دې هم دا معنی بیان کړې ده. (۳)

ممکن ده چه امام بخاری رحمه الله د (مسحة واحدة) نه مراد (ضربة واحدة) اخستلې وی، هم په دې وجه نې دا روایت په باب التیمم ضربة د لاندې لیکلې دي، خو دا خبره مسلم نه ده. ځکه چه په دې کښ دا هم احتمال دي چه د دې نه مراد دا وی چه په وجه او کفین کښ نې د هر یو مسح یو

(۱) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی التیمم رقم ۱۴۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۱۹، ۳۳، السعاية ج ۱ ص ۵۱۱، شرح النووی ج ۴ ص ۲۸۳

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷

کرت او کړه، نه دوه یا درې کرته، لهذا اوس خو به د دې نه په حد ضربه باندې استدلال کول صحیح نه وی (۱)

شرح حدیث: **قوله: اما کان یتیم ویصلی؟** ایا هغه به تیمم کولو سره مونځ نه کوی؟ دا د کریمه او اصیلی روایت دې، یعنی په «اما» کښ د همزه په اثبات سره، د اکثر په روایت کښ «ماکان» بغیر د همزه نه دې، په مسلم کښ دی: «کیف یصنع بالصلاة؟ فقال عبدالله: لا یتیم وان لم یجد الماء شهرا» (۲) ونحوه لای داؤد.

بیا د اصیلی او کریمه د روایت مطابق «اما» کښ همزه یا خو زائد ده یا د تقریر دپاره ده. (۲) یا د استفهام دپاره دې.

د تقریر معنی تثبیت ده، یعنی د یو څیز د ثبوت یا عدم علم تاته وی او ته د مخاطب نه دې باره کښ تپوس او کړې، او حال دا چه د دې سوال مقصد او طلب نه وی، بلکه د مخاطب نه د هغه څیز اعتراف او اقرار کول مقصود وی لکه «اما قلت لی کذا؟» ایا تا ماته داسې نه وو وئیلی؟ مطلب دا دې چه تا ماته داسې وئیلی وو.

په اولنو دوه صورتونو کښ د همزه مدخول به د «لو» جواب وی. د زائد کیدو په صورت کښ خو به په دې وجه جواب جوړېږي چه د هغه کیدل او نه کیدل برابر دی، او د تقریر په صورت کښ به په دې وجه جواب جوړېږي چه د استفهام حقیقی معنی د جواب شرط جوړیدو نه مانع وو، اوس چه کله هغه د استفهام حقیقی په معنی کښ پاتې نه شو، بلکه د تقریر دپاره شونو هغه مانع ختم شو او هغه به جواب جوړېږي. په دواړو صورتونو کښ د «لو» نه مخکښ به «قول» مقدر وی، لهذا تقدیر به داسې وی: «اتقولون: لوان رجلا جنب، فلم یجد الماء شهرا، ماکان یتیم ویصلی فکیف تصنعون بهذه الایة فی سورة البائده؟»

په دواړو صورتونو کښ یعنی همزه که زائد وی یا د تقریر دپاره وی، ترجمه به داسې وی: تاسو دا وایی چه که یو سړې جنب شی او تر یوې میاشتنې پورې اوبه بیا نه مومی. نو ایا هغه تیمم کولو سره مونځ نه شی کولې، نو بیا به د سورة المائده د دې آیت کریمه په باره کښ څه وائی؟

او په دریم صورت کښ چه کله همزه د استفهام په معنی کښ وی، دا به د «لو» جواب

(۱) بذل المجهود: ج ۲ ص ۴۷۸ - ۴۷۹

(۲) مسلم رقم ۳۶۸

(۳) ومعنی التقرير: هو حملک المخاطب علی الاقرار بامر قد استقر عنده ثبوته او نفيه، ویجب ان یلیها الشئ الذی تقرره به. تقول فی التقرير بالفعل: اضربت زید؟ وبالفعل: انت ضربت زیدا؟ وبالمفعول: ازیدا ضربت؟ کما یجب فی المستفهم عنه. (معنی اللیب لابن هشام الانصاری ج ۱ ص ۴۶)

جوړېږي او په دې صورت کښ به قول مقدر وي د (اما کان) نه مخکښ، تقدير به داسې وي.
(لوانا رجلا جنب، فلم يجد الماء شهرا، يقال في حقه: اما كان يتيمم ويصل؟)

په دې دريم صورت کښ هم دا احتمال دې چه (فكيف تصنعون الخ) لره د (لو) جواب او منلې شي^(۱)

قوله: فَكَيْفَ تَصْنَعُونَ بِهَذِهِ الْآيَةِ فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ: نو تاسو به د سورة مائده په دې آيت څه کوي؟

دا د کشميهنې روايت دې، او د اصيلي په روايت کښ دی (فكيف تصنعون بهذه في سورة المائدة) لفظ د (الاية) په هغې کښ ساقط دې.^(۱)

د تيمم حکم په سورة المائده آيت نمبر ۶ او په سورة النساء آيت نمبر ۴۳ دواړو کښ دې، خو دلته ئې د سورة مائده تخصيص په دې وجه کړې دې چه هغه د سورة النساء د آيت نه زيات ظاهر او واضح دې، ځکه چه په هغې کښ د اودس حکم اول مستقل راغلو، هم دغه شان هغه د نزول په اعتبار سره د سورة النساء د آيت کریمه نه هم مؤخر دې.^(۲)

حافظ صاحب د علامه خطابی رحمته الله وغيره نه نقل کړې دی چه د مناظرې د دې حصې نه معلومه شوه چه سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په آيت تيمم کښ (ملاسه) په جماع باندي محمول کوله، هم دا وجه وه چه هغه د سيدنا عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په استدلال باندي هيڅ رد اونکړو، که داسې نه وي نو هغه دا ونيلې شو چه په آيت کریمه کښ د ملاسه نه مراد (التقاء البهنتين فيما دون الجماع) دې او تيمم د اودس بدل جوړ کړې شوې دې، چه د هغې نه د هغه د غسل بذل کيدل نه لزميږي، خو هغه دا جواب ورنکړو، نو معلومه شوه چه د هغه په نزد هم د (ملاسه) نه مراد جماع ده^(۳)

علامه عيني رحمته الله فرماني چه دا خبره صحيح نه ده، ځکه چه که هغه ملاسه په جماع باندي محمول کولې نو بيا به ئې هم د تيمم اجازت نه ورکولې، نو په دې سره خو صراحة د آيت کریمه مخالفت لزميږي، او صحيح دا ده چه هغه ملاسه د غير جماع په تاويل کښ اخستلې ده^(۴)

^(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۷، ۵۹۸، تحفه الباری ج ۱ ص ۲۷۷، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۲، عمده القاری ج ۴ ص ۳۶

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸، عمده القاری ج ۴ ص ۳۶

^(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸، عمده القاری ج ۴ ص ۳۶

^(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۶، عمده القاری ج ۴ ص ۳۷

^(۵) عمده القاری ج ۴ ص ۳۷

قوله: قُلْتُ وَإِنَّمَا كَرِهْتُمْ هَذَا لِذَا قَالَ نَعَمْ: په بعض نسخو کښ (فادما) په فاء سره دې،

د دواړو توجیه شاته تیره شوې ده.

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چې د ذکر شوې جملې قائل شقیق بن سلمه دې. ^(۱)
علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمتهما الله وغیره د دې تردید کړې دې، چې د دې قائل سلیمان
الاعمش دې او مقول له شقیق دې، لکه چې د عمر بن حفص په روایت کښ شاته تیر شو. ^(۲)

قوله: كَمَا تَمَرَّغُ الدَّابَّةُ: (تمرغ) د تا په فتحې او د غین په ضمې سره د مضارع صیغه ده.

په اصل کښ (تتمرغ) وو، یو تاء تخفیفاً جوازا حذف کړې شوه، کما فی قوله تعالی (فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى)^(۳) په اصل کښ (تتلظى) وو. ^(۴)

مطلب دا چې زه په خاورو کښ اولو غریدم په دې خیال سره چې په جنابت کښ څنگه چې پوره
بدن ته اوبه رسول ضروری دی، هم دغه شان ورته خاوره رسول هم ضروری دی. ^(۵)

د ذکر شوې جملې ترکیب: (کما تمرغ الدابة) کاف د تشبیه دپاره دې، (ما) مصدریه دې،
روستنې جمله د مصدر په تاویل کښ د کاف دپاره مجرور دې، جار مجرور په محل د نصب
کښ د اکثر نحویانو په نزد د مفعول مطلق محذوف دپاره صفت دې، هم دې ته ابو البقاء
عکبری په املاء ما من به الرحمن کښ د (واذا قيل لهم امنوا كما امن الناس)^(۶) په ترکیب کښ
اختیار کړې دې. ^(۷)

لهذا په دې صورت کښ په تقدیر داسې وی: (فتمرغت في الصعيد تمرغا كتمرغ الدابة)
امام سیبویه رحمته الله دا حال منی د مصدر محذوف نه په کوم باندې چې فعل متقدم دلالت کوی،
په دې صورت کښ به تقدیر داسې وی: (فتمرغت على هذه الحالة) یعنی زه اولو غریدم، او هغه
لو غریدل داسې وو.

^(۱) شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۳۲

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷، تحفة الباری ج ۱
ص ۲۷۷، سورة الليل: ۱۴

^(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۶، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷، تحفة الباری ج ۱
ص ۲۷۷، شرح الکرماني ج ۳ ص ۲۳۲، فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۰

^(۴) فتح الملهم ج ۳ ص ۱۲۰

^(۵) البقرة: ۱۳

^(۶) املاء ما من به الرحمن من وجوه الاعراب والقراءات فی جميع القرآن ج ۱ ص ۱۹، کذا فی اعراب القرآن
الکريم وبيانه، لمحی الدين الدرويش ج ۱ ص ۴۹، والاعراب المفصل لکتاب الله المرتل ج ۱ ص ۲۰، وقال
الامام شهاب الدين الحلبي: واكثر العربین يجعلون ذلك نعتاً لمصدر محذوف. (الدر المصون فی علوم
الکتاب المکنون ج ۱ ص ۱۲۱)

د امام سیبویه رحمته الله په نزد د مصدر محذوف دپاره د صفت نه کیدو وجه دا ده چه موصوف لره حذف کولو سره صفت د هغه قائم مقام جوړول په څو مخصوص مقاماتو باندې وی او دا مقام د هغه مقاماتو نه نه دې (۱)

قوله: فَقَالَ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَصْنَعَ هَكَذَا: ستا دپاره داسې کول کافی وو.

سیدنا عمار رضی الله عنه تیمم جنابت په غسل جنابت باندې قیاس کړې وو او د قیاس تقدیر دا وو چه اودس خاص دې دې د څلورو اندامونو سره، چه په هغې کښ پوره بدن نه شی وینځلې کیدې او د هغه بدل تیمم هم خاص دې، او غسل عام دې چه په هغې کښ په پوره بدن باندې اوبه تویول ضروری دی لهذا بدل به نې هم عام وی.

د دې نه د جواز اجتهاد و قیاس ثبوت ملاویرې، او دا هم چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودگي کښ هم اجتهاد کول جائز دی.

مسئله: د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودگي کښ د اجتهاد جواز او عدم جواز: په دې مسئله کښ درې اقوال دی. یو دا دې چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په موجودگي او غیر موجودگي دواړو صورتونو کښ اجتهاد کول جائز دی.

دویم قول دا دې چه په دواړو صورتونو کښ جائز نه دې.

دریم دا دې چه په موجودگي جائز نه دې او په غیر موجودگي کښ جائز دې. اول قول ته علماء کرامو اصح و نیلې دې (۱)

د ابن حزم ظاهري رحمته الله د قیاس په بطلان باندې استدلال: ابن حزم ظاهري رحمته الله د دې واقعي نه د قیاس په بطلان باندې استدلال کړې دې چه سیدنا عمار رضی الله عنه چه کله تیمم جنابت لره په غسل جنابت باندې قیاس کړو، نور رسول الله صلی الله علیه و آله هغه باطل کولو سره او فرمائیل چه ستا دپاره خوداسې کول کافی وو (۲)

د جمهور د طرف نه ابن حزم رحمته الله ته جواب: جمهور دا جواب ورکوی چه دلته د قیاس په ټولو صورتونو کښ یو خاص صورت ته باطل و نیلې شوې دې، او د قیاس د یو صورت په باطل کیدو سره د اصل قیاس بطلان په هیڅ صورت کښ نه لازمیږي (۳)

دویم جواب: بعض حضراتو دا جواب ورکړې دې چه ذکر شوې قصه د قیاس په بطلان باندې نه بلکه د قیاس په صحت باندې دلیل دې، ځکه چه د مطلق تیمم په باره کښ سیدنا

(۱) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷ قال الامام الشهاب الحلبي: وانما احوج السيويه.. الخ.

(۲) اکمال اکمال المعلم للابی ج ۲ ص ۱۲۲. مکمل اکمال الاکمال للسونسي ج ۲ ص ۱۲۲

(۳) فقال: قال علي: هذا هذا الحديث ابطال القياس. لان عمارا قدر ان المسكوت عنه من التيمم للجنابة حكمه حكم الفصل للجنابة. اذ هو بدل منه. فابطل رسول الله صلی الله علیه و آله ذلك، واعلمه ان لكل شئ حكمه المنصوص عليه فقط. (المحلي بالاثار. كتاب التيمم. كيفية التيمم وصفته ج ۱ ص ۳۷۵)

(۴) اکمال اکمال المعلم للابی ج ۲ ص ۱۲۲. مکمل اکمال الاکمال ج ۲ ص ۱۲۲

عمار رضی الله عنه غسل په اودس باندې قیاس کړې وو، چه څنگه په حدث اصغر کښ د اوبو د نه کیدو په صورت کښ تیمم وی، هم دغه شان به په حدث اکبر کښ هم وی، او په دې (مطلق) قیاس، باندې رسول الله ﷺ په هغه باندې انکار او نه فرمائیلوو خو د صفت تیمم په باره کښ اجتهاد او قیاس کولو کښ چه د د هغه نه کومه غلطی اوشود، رسول الله ﷺ د هغې خبر ورکړو، لهذا دا خپله د قیاس د صحت دلیل دې.

په دې باندې دا اشکال راځي چه په غسل کښ د مطلق تیمم حکم هغه په قیاس کولو سره نه وو اخذ کړې، بلکه هغه خو په آیت کریمه کښ خپله موجود دې؟

د دې جواب دا دې چه هغه قیاس کولو سره په غسل کښ د مطلق تیمم حکم اخذ کړې وو، د آیت کریمه نه نې نه وو اخذ کړې، گینې رسول الله ﷺ به ورته په جواب کښ فرمائیلې وو (الم یقل الله تعالى: فَأَمْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ) چه ایا الله پاک دا نه فرمائی چه د خپل مخ او لاسونو مسح او کړې، نو بیا ته په خاورو کښ ولې اولوغړیدې.

خو رسول الله ﷺ ورته دا جواب ورنکړو، د دې نه معلومېږي چه هغه په غسل کښ د تیمم حکم د قیاس نه اخذ کړې وو، نه د آیت کریمه نه. والله اعلم^(۱)

قوله: فَضْرَبَ بِكِفِّهِ ضَرْبَةً عَلَى الْأَرْضِ: پس رسول الله ﷺ خپل لاس په زمکه باندې یو کړت او وهلو.

هم د دې جملې نه امام بخاری رحمه الله خپله ترجمه اخذ کړې ده چه رسول الله ﷺ په یو ضرب سره د خپل مخ او لاسونو مسح او کړه.

دلته «بکفه» په افراد سره دې، د اصیلی په روایت کښ «بکفیه» تشبیه سره دې.^(۲)

(ثُمَّ نَفَضَهَا) کوم حضرات چه په کانړی او هغه څیزونو باندې د تیمم د جواز قائل دی چه په هغې باندې دوره وغیره نه وی، هغوی د دې نه هم استدلال کوی چه رسول الله ﷺ په زمکه باندې لاس رابښکلو سره اوځنډلو، که خاوره یا دوره د تیمم د جواز دپاره شرط وي نو رسول الله ﷺ به خپل لاس نه ځنډلې.

خو مانعین دا وانی چه د رسول الله ﷺ لاس ځنډل د تخفیف تراب دپاره وو.^(۳)

د دې مسئلې تفصیلی بحث شاته تیر شوې دې.^(۴)

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِهَا ظَهْرَ كَفِّهِ بِشِمَالِهِ، أَوْ ظَهْرَ شِمَالِهِ بِكَفِّهِ: بیا رسول الله ﷺ د (بښی) لاس شا په گس لاس سره، او د گس لاس شا په بښی لاس سره مسح کړه.

^(۱) مکمل اکمال الاکمال ج ۲ ص ۱۲۲

^(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷

^(۳) شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۴

^(۴) انظر: باب الصعيد الطيب وضوء المسلم يكفيه من الماء وتحت قوله عليه السلام: عليك بالصعيد

د (بها) ضمیر د (ضربة) طرف ته راجع دې

په ټولو روایاتو کېښ دا جمله هم دغه شان په شک په لفظ د (او) سره راغلې ده، خو په ابوداؤد کېښ د ابو معاویه په طریق سره بغیر د شک نه راغلې دې، ونه.

(ثم ضرب بشماله على يمينه، ويمينه على شماله على الكفين) (١) قاله الحافظ وغيره. (٢)

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ: بیا نې په دې سره د خپل مخ مسح او کړه.

په (بها) کېښ د واحد مؤنث ضمیر دې کوم چه (ضربة) ته راجع دې، هم دا د ابو الوقت او ابن عساكر روایت دې، په بعض روایاتو کېښ (بها) د تشبیه په ضمیر سره راغلې دې، کوم چه د کفین طرف ته راجع دې (٣)

ابن دقيق العيد فرمائی چه د حدیث الباب په دې جمله کېښ اختلاف دې، پس په بخاری کېښ لفظ د (ثم) سره راغلې دې خو د بخاری په متن کېښ اختصار دې، په مسلم کېښ واو سره راغلې دې. ولفظه: (ثم مسح الشمال على اليمين، وظاهر كفيه، ووجهه) (٤) د اسماعیلی روایت د دې نه هم زیات صریح دې، پس (هارون الحمال عن ابی معاویه) په طریق کېښ د دې الفاظ دی:

(انما يكفيك ان تضرب يمينك على الارض، ثم تنفضهما، ثم تمسح بيمينك على شمالك وشمالك على يمينك، ثم تمسح على وجهك) (٥)

په حدیث الباب کېښ ذکر شوی کیفیت تیمم باندې څو اشکالات. په حدیث باب کېښ چه د تیمم کوم کیفیت ذکر شوی دې، علامه کرمانی رحمته الله په دې باندې څو اشکالات ذکر کړي دي

اول اشکال دا دې چه دلته د د یو ضرب ذکر دې او په نورو روایاتو کېښ د ضربتین ذکر دې،

هم په دې وجه امام نووی رحمته الله فرمائی: (الاصح المنصوص ضربتان)

دویم اشکال د دې روایت نه معلومیږي چه د یو ورغوی په شا باندې مسح کول کافی دي، حال دا چه د دواړو ورغوو په شا باندې مسح کول بالاتفاق واجب دی، په یو باندې د اکتفاء کولو اجازت د چا په نزد هم نشته.

دریم اشکال دا دې چه کله یو کړت د تلې خاوره د گس لاس په شا باندې استعمال کړه نو اوس نې په هغې سره د مخ مسح څنگه او کړه، حال دا چه هغه خو مستعمل شوې دي؟

(١) ابوداؤد رقم: ۳۲۱

(٢) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۶. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷

(٣) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۸

(٤) مسلم: رقم ۳۶۸

(٥) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷

خلورم اشکال : دا دې چه په دې کښ د ذراعین ذکر نشته، او په نورو روایاتو کښ د ذراعین پورې د مسح کولو ذکر دې.

پنځم اشکال : دا دې چه په دې ترتیب کښ رعایت نشته، بلکه مسح الکف په مسح الوجه باندې مقدم کړې شوې ده، حال دا چه ترتیب د دې خلاف دې. (۱)

د علامه کرمانی رحمته الله د طرف نه د ذکر شوې اشکالاتو جوابات : د دې نه روستو علامه کرمانی رحمته الله د دې د جواباتو ورکولو کوشش کړې دې.

د اول او دویم اشکال جواب : ئې په عدم تسلیم سره ورکړې دې چه د دې تیمم په یو ضرب سره کیدل مونږ ته تسلیم نه دی، ځکه چه د یو لاس په شا باندې مسح کول بالاجماع جائز نه دی، بلکه په دې باندې اتفاق دې چه په دواړو لاسونو باندې مسح کول واجب دی، لهذا دلته به عبارت مقدر منل ضروری وی یعنی «ثم ضرب ضربة اخرى ومسح بها يديه» هم په دې سره بل اشکال هم رفع کیږي چه د یو لاس په مسح باندې اکتفاء کول څنگه جائز شوه.

هم دغه شان د دې دا جواب هم ورکړې کیدې شی چه لفظ د «او» کوم چه د فضل دپاره راځي هغه د واو په معنی باندې محمول کړې شی کوم چه د جمع دپاره راځي. او په حروف کښ د بعض استعمال د نورو بعض په ځانې توسعا جائز دې.

د دریم اشکال جواب : ئې په دې احتمال سره ورکړو چه خاوره مستعمل شوې نه وی، په دې تقدیر چه د کف نه جنس کف مراد کړې شی، «نه کف واحده» کوم چه کفین ته هم شامل دې، اوس به صورت دا وی چه د ښی لاس په تلی سره ئې د گس لاس په شا باندې او د گس لاس په تلی سره ئې د ښی لاس په شا باندې مسح اوکړه، بیا ئې هغه کف مستعمله د کف غیر مستعمله (گس لاس) پورې اومړلو اوس ئې په دواړو لاسونو سره د خپل مسح اوکړه.

د خلورم اشکال جواب : ئې دا ورکړې دې چه د مسح الذراعین وجوب مونږ ته تسلیم نه دې، هم په دې وجه سره دا ونیلې شی چه د مسح الکفین قول د روایت په اعتبار سره اصح دې، او د مسح الذراعین قول د اصول موافق دې.

د پنځم اشکال جواب : ئې دا ورکړې دې چه د ترتیب رعایت ضروری نه دې، لکه چه د احنافو مسلک دې، په اخر کښ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی : «هذا اخر غاية وسعنا في تقریر، ولعل عند غیرنا خیرا منه» چه د دې اشکالاتو په جوابات ورکولو کښ دا زمونږ حد درجه کوشش وو، ممکنه ده چه چا سره د دې نه غوره جواب وی. (۲)

علامه قسطلانی او علامه عینی رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله جواباتو ته په تکلف باندې مېنې ونیلې دی.

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۲، ۲۳۳

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۳

د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله جواب: شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله د اولنی او دریم اشکال جواب دا ورکړې دې چې د ضربتین روایت د ضربه واحده معارض دې، لهذا د جمع صورت دا دې چې په اصل کښ ضربتین وواو دلته چې کوم د ضربه واحده ذکر دې، په هغې کښ د تیمم د کیفیت د تعلیم ذکر دې د جمیع تیمم ذکر نشته، مطلب دا شو چې دوه ضریونه لگولې شوې دی، لهذا په دې تقدیر باندې د تراب مستعمل د استعمال جواب هم اوشو.

د دویم اشکال (الاكتفاء بمسح احد ظهري الكف) جواب ئې دا ورکړې دې چې په دې خبره باندې اجماع منعقد شوې ده چې د یو لاس د شا په مسح کولو باندې اکتفاء کول صحیح نه دی.

د څلورم اشکال (عدم استيعاب الذراعین) جواب ئې دا ورکړې دې چې تیمم بدل دې د اودس، لهذا انبې هم دا ده چې هغه د استیعاب عضو په معامله کښ هم د اودس په مثل وی، چې څنگه په اودس کښ استیعاب ضروری دې هم دغه شان په تیمم کښ هم وی.

او د پنځم اشکال (عدم ترتیب) جواب ئې دا ورکړې دې چې لفظ د (ثم) په حدیث مذکور کښ د ترتیب زمانی دپاره نه دې، بلکه د ترتیب فی الاخبار دپاره دې چې راوی اول د دې خبر ورکړو، بیا د دې او مراد به هم هغه ترتیب وی لکه چې په حدیث کښ راغلې دی (ابداءهما بدأ الله به) (۱).

د علامه عینی رحمته الله تحقیق: علامه عینی رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله جواباتو ته په تکلف باندې مبنی وئیلو سره هغه رد کړې دی او نور جوابات ئې کړې دی پس هغه فرمائی چې هر چې د اول اشکال (ضربه واحده) د جواب تعلق دې، نو د علامه کرمانی دا وئیل چې دا مونږ ته تسلیم نه دې، صحیح خبره نه ده، ځکه چې هلته د ضرب واحده ذکر دې او رسول الله صلی الله علیه و آله په خپل قول (انما یکفیک) سره هغه کافی گنرلې دې، لهذا صحیح جواب دا دې چې (ضربه واحده) به په جواز باندې محمول کولې شی او چرته چې د ضربتین ذکر دې هغه دې په کمال باندې محمول کړې شی، دا تطبیق زیات غوره دې، باقی د امام نووی رحمته الله قول (الاصح المنصوص ضربتان) د حدیث په مقابله کښ نه شی پیش کیدلې، ځکه چې هغه خو هغه مذهب بیان کړې دې.

او هر چې د دویم اشکال تعلق دې، پس د علامه کرمانی د دې متعلق تقدیر عبارت (ثم ضرب ضربة اخرى ومسح بهایديه) راویستلو ته هیڅ حاجت نشته، ځکه چې اصل فرض په ضربه واحده سره ادا کیرې لکه چې په اودس کښ. هم دغه شان د جمهورو مذهب دا دې چې یو ضرب د تیمم دپاره کافی دې، هم دا ابن المنذر ذکر کړې دی او هم دا خبره هغه اختیار کړې ده او هم دا د امام بخاری رحمته الله مختار دې، هم په

(۱) تخفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷، ارشاد الساری ۵۹۸۱۱، ۵۹۹، عمدة القاری ۳۷۱۴

دې وجه هغه په دې باندې مستقل باب قائم کړې دې. ددریم اشکال چه ئې کوم جواب کړې دې د هغې تکلف بالکل ظاهر دې، صحیح جواب دا دې چه په خاوره باندې د مستعمل او غیر مستعمل حکم نه لگی، دا حکم د اوبو سره خاص دې. د څلورم اشکال جواب ئې دا کړې دې چه وجوب مسح الذراعین مونږ ته نه دې تسلیم. بیا ئې د دې په تائید کښ اووې چه مسح الکفین د روایت په اعتبار سره اصح او مسح الذراعین د اصول زیات موافق دې. زما (علامه عینی رحمته الله) رانې دا ده چه په دې صورت کښ خو بیا څلورم اشکال بالکل نه واردیږي، چه هرکله صرف مسح الکفین واجب دې، نو په حدیث مذکور کښ خو هم د دې ذکر دې، اوس به د مسح الذراعین په قول سره اشکال څنگه راځي، چه کله د هغې د وجوب نه انکار او کړې شی.

د پنځم اشکال جواب ئې دا ورکړې دې چه د احنافو د مسلک مطابق ترتیب ضروری نه دې، په دې کښ د مذهب مخالف د قول نه استعانت دې، د دې ضرورت نشته. (۱)

قوله: أَفَلَمْ تَرَ عُمَرَ لَمْ يَقْنَمْ بِقَوْلِ عَمَّارٍ: ایا تا او نه کتل چه سیدنا عمر رضی الله عنه د سیدنا عمار رضی الله عنه په خبره باندې قناعت اونکړو.

هم دا د کریمه او اصیلی روایت دې، په بعض روایاتو کښ «الم تر» بغیر د فاء نه دې. (۲) سیدنا عمر رضی الله عنه د سیدنا عمار رضی الله عنه په خبره باندې قناعت په دې وجه اونکړو چه سیدنا عمار رضی الله عنه ورته وئیلې وو چه هغه (عمار رضی الله عنه) د هغه سره وو، لکه چه وړاندې د یعلی بن عبید په روایت کښ راروان دی، او سیدنا عمر رضی الله عنه ته هغه قصه نه رایا دیږله، هم په دې وجه عمر رضی الله عنه هغه ته فرمائیلې وو، لکه چه د مسلم په روایت کښ د عبدالرحمن بن ابزی په طریق کښ دی: «اتق الله يا عمار» نو سیدنا عمار رضی الله عنه جواب ورکړو «ان شئت لم احدث به» نو عمر رضی الله عنه د دې په جواب کښ او فرمائیل «نولیک ماتولیت» (۳)

امام نووی رحمته الله وغیره فرماني چه د «اتق الله يا عمار» مطلب دا دې چه څه ته بیانوي چه د هغې په بیانولو کښ د الله پاک نه اویرېږه، کیدې شی ستا نه هیره شوي وی یا تاته اشتباه پیدا شوي وی، ځکه چه زه هم په دې قصه کښ موجود اوم او ماته داسې هیڅ خبره یاده نه ده

د سیدنا عمار رضی الله عنه د دې قول «ان شئت لم احدث به» مطلب دا دې چه که ته د دې حدیث د بیانولو په نسبت په نه بیانولو کښ مصلحت گنږې نوزه په ستا د رانې سره اتفاق او کړم، ځکه چه په غیر معصیت کښ ستا اطاعت کول په ما باندې واجب دی او ما د دې تبلیغ او کړو او

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۹، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷

(۳) مسلم رقم ۳۶۸/۸۲۱

خپله ذمه مې فارغ کړه، اوس په نه بیانولو کښ ماته هیڅ نقصان نشته، نه په دې سره کتمان علم لارمیري.

او د دې مطلب دا هم کیدې شی چه زه به دا دومره په کثرت سره نه بیانوم چه دا په خلقو کښ مشهور شی، خو کله کله به ئې بیانوم.

او د سیدنا عمر رضی الله عنه د جواب (نولیک ماتولیت) مطلب دا دې چه ته په خپله ذمه داری باندې دا بیانولې شی او د یاد نه راتلو نه دا نه لارمیري چه په واقع او نفس الامر کښ دې هم داسې نه وی شوې، لهذا د دې حدیث د بیانولو نه ستا منع کول زما دپاره مناسب نه دی، ته په خپله ذمه داری باندې دا بیانولې شی. (۱)

په قصه مذکوره کښ په ترتیب استدلال باندې اشکال او د هغې توجیه: سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مخکښ د جواز التیمم للجنب په استدلال کښ دوه څیزونه پیش کړي وو، یو آیت مائده او دویم حدیث عمار رضی الله عنه، او مونږ مخکښ ذکر کړل چه د دې مناظرې چه کوم ترتیب د عمر بن حفص په روایت کښ دې هم هغه صحیح دې. دلته چه د ابو معاویه په طریق کښ کوم ترتیب ذکر دې هغه صحیح نه دې، چه هغه اول د آیت کریمه نه استدلال او کړو، بیا د حدیث نه، او چه کله ئې د آیت کریمه نه استدلال او کړو نو عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د هغه خبره تسلیم کړه، خو دا عذر ئې او کړو چه مونږ د مصلحت د وجې نه د جواز فتوی ورکړو.

په دې باندې اشکال دا راځی چه کله سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه مخکښ د جواز تیمم جنب اعتراف او کړو، نو بیا د ابو موسی اشعری رضی الله عنه د دې نه پس دوباره استدلال بالحدیث ولې او کړو، د دې خو حاجت پاتې نه شو؟

بل اشکال پرې دا راځی چه سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د جواز تیمم اعتراف کړې وو، د دې نه روستو چه کله ابو موسی اشعری رضی الله عنه د هغه مخکښ حدیث عمار رضی الله عنه پیش کړو، نو عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په دې استدلال باندې نقد ولې او کړو؟

د دې جواب دا دې چه اول چه کله سیدنا ابو موسی اشعری رضی الله عنه د جواز تیمم دپاره د آیت مائده نه استدلال او کړو نو عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د هغې اعتراف خو او کړو خو ورسره ئې دا هم افرمائیل چه د جواز فتوی ورکول د مصلحت خلاف دی. بیا د دې نه روستو ابو موسی اشعری رضی الله عنه حدیث عمار پیش کړو، چه د هغې مقصد د جواز تیمم د خلاف مصلحت کیدو تردید وو، نو اوس په دې باندې عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د هغه په دلیل باندې نقد او کړو، نو په حقیقت کښ د هغه نقد په اصل جواز باندې نه وو بلکه هغه اعتراف کړې وو، بلکه د مصلحت په انکار باندې وو.

(۱) شرح النووی ج ۳ ص ۲۸۵، اکمال اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۲۴، فتح الباری ج ۱ ص ۳۵۷، مکمل اکمال الاکمال للسنوسی ج ۲ ص ۱۲۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۷، ۳۸.

او کوم ترتیب چه د عمر بن حفص په روایت کښ دې، په هغې باندې هیڅ اشکال نشته (۱)
 وَزَادَ يَعْلَى عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ شَقِيقٍ كُنْتُ مَعَ عَبْدِ اللَّهِ وَأَبِي مُوسَى فَقَالَ أَبُو مُوسَى أَلَمْ
 تَسْمَعْ قَوْلَ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بَعَثَنِي أَنَا وَأَنْتَ فَأَجْنَبْتَ فَمَمَعَكْتَ
 بِالصَّعِيدِ، فَأَتَيْنَا رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَأَخْبَرْنَاهُ فَقَالَ «إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ
 هَكَذَا». وَمَسَحَ وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ وَاحِدَةً (۲) ۱۳۳۸

یعلی د اعمش من شقیق په طریق سره دا زیادت بیان کړو.
 یعلی : دا یعلی بن عبید بن ابی امیه الایادی الحنفی الطنافسی الکوفی رضی الله عنه دې. ابویوسف
 نې کښت دې، د محمد بن عبید، عمر بن عبید او ابراهیم بن عبید رور دې. (۱)
 دې د یزید بن کیسان، یحیی بن انصاری، موسی الجهنی، حجاج بن دینار، اسماعیل بن ابی
 خالد، عبدالرحمن بن زیاد بن انعم الافریقی، محمد بن اسحاق، زکریا بن ابی زانده، سفیان
 ثوری او سلیمان اعمش نه روایت کوی.

د هغه نه ابراهیم بن یعقوب الجوزجانی، عبدالله بن محمد بن ابی شیبه، عثمان بن محمد بن
 ابی شیبه، اسحاق بن راهویه، عبدالاعلی بن واصل بن عبدالاعلی، محمد بن اسماعیل بن
 علیه، محمد بن عبدالله بن نمیر، د هغه رور محمد بن عبید الطنافسی، محمد بن مقاتل
 المروزی، محمود بن غیلان او هارون بن عبدالله الحمال وغیره روایت کوی. (۲)

د سفیان ثوری په ذکر کړې روایت کښ هغه ته بعض (لین) او بعض (ضعیف) وئیلې دې او د
 باقی شیوخ په روایاتو کښ هغه (ثقه) منلې شوې دې. (۳) صالح بن احمد د خپل والد محترم
 احمد بن حنبل رضی الله عنه نه نقل کوی : (کان صحیح الحدیث، وکان ضالحاً فی نفسه) (۴)

(۱) تقریر ابو داؤد : ج ۱ ص ۴۲۹، ۴۳۰

(۲) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۸۹، سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۶

(۳) د شیوخ او تلامه د تفصیل دپاره اوگورئ : تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۴۰۲، تهذیب الکمال ج ۳۲
 ص ۳۸۹، ۳۹۱، سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۶، الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۷۱

(۴) فقال الحافظ المزی : قال عثمان بن سعيد الدارمی : عن يحيى بن معين : ضعيف في سفیان. ثقة في غيره.
 (تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۹۱) کذا في تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۴۰۳، والجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۷۲
 وخلاصة الخزرجی، ص ۴۳۸، والکاشف ج ۳ ص ۲۸۲

وقال الحافظ ابن حجر رحمه الله : ثقة الا في حديث سفیان ففيه لين . (تقريب التهذیب رقم الترجمة :
 ۷۸۷۳، ج ۲ ص ۳۴۱) وقال الذهبي رحمه الله : وقيل : لم يكن يعلی بالمتقن لما حمل عن سفیان الثوري.
 (سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷)

(۵) تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۹۱، تقريب التهذیب ج ۱۱ ص ۴۰۲، ۴۰۳، تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۳۴
 سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷، الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۷۱

- امام ابو حاتم فرمائی: (صدوق، وهو اصبغ اولادہ فی الحدیث) (۱)
 احمد بن یونس رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ما رايت احدا يريد بعلمه الله تعالى الا يعلى بن عبيد، ما رايت افضل منه) (۲)
 امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة، عابد) (۳)
 محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (وكان ثقة، كثير الحديث) (۴)
 دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (بنو عبيد كلهم ثقات) (۵)
 ابن عمار موصلي فرمائی: (اولاد عبيد كلهم ثبت، واحفظهم يعلى) (۶)
 حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة) (۷)
 اسحاق بن منصور د یحییٰ بن معین نہ نقل کوی: (ثقة) (۸)
 ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ہغہ پہ کتاب الثقات کنس ذکر کرے دی (۹)
 دا د کتب ستہ راوی دی، (۱۰) پہ ۱۱۷ ہجری کنس پیدا شوے دی (۱۱)
 محمد بن عبد اللہ بن نمیر، امام بخاری، ابوداؤد او ترمذی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ فرمائی چہ پہ ۲۰۹
 ہجری کنس وفات شوے دی (۱۲)

- (۱) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۷۲. تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۱. تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳. سير
 اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷. تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۳۴
 (۲) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۱. تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳. سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷. تذكرة
 الحفاظ ج ۱ ص ۳۳۴
 (۳) الكاشف رقم الترجمة: ۵۰۲ ج ۳ ص ۲۸۲
 (۴) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۳۹۷. كذا في تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳
 (۵) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳
 (۶) پورتنہ حوالہ
 (۷) تقريب التهذيب رقم الترجمة: ۷۸۷۳ ج ۲ ص ۳۴۱
 (۸) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۱. تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳. الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۷۲
 وروى الكوسج عن ابن معين ثقة. (سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷)
 وروى جماعة عن ابن معين: ثقة. (تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۳۴)
 (۹) كتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۵۳ غ ۶۵۴
 (۱۰) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۲
 (۱۱) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۳۹۷. تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۲. تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۴۰۳
 (۱۲) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۳۹۲. التاريخ الكبير للامام البخاري ج ۸ ص ۴۱۹. تذكرة الحفاظ ج ۱ ص ۳۳۴.
 تقريب التهذيب ج ۲ ص ۴۴۱. الكاشف ج ۳ ص ۲۸۲. خلاصة الخرجي ص ۴۳۸... [بقية برصفحه آئندہ..]

قوله: وزاد يعلى: علامة کرمانی رحمته فرمائی چه دا یا خو د محمد بن سلام د سند د لاندې داخل دې، یا د امام بخاری رحمته د طرف نه تعلیق دې، خو ورسره دا احتمال هم دې چه امام بخاری رحمته د یعلی نه سماع کړې وی، په دې وجه چه امام بخاری رحمته دهغه زمانه موندلې وه (۱) نور وشارحینو دا د امام بخاری رحمته د طرف نه تعلیق منلې دې (۲) د تعلیق مذکور تخریج: امام بخاری رحمته چه د یعلی بن عبید کوم روایت دلته تعلیقاً ذکر کړې دې، امام احمد رحمته دا په خپل مسند کښ دا موصولا ذکر کړې دې ونه:

﴿ حَدَّثَنَا يَعْلَى بْنُ عُبَيْدٍ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ شَقِيقٍ، قَالَ: كُنْتُ جَالِسًا مَعَ عَبْدِ اللَّهِ وَأَبِي مُوسَى، فَقَالَ أَبُو مُوسَى: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، الرَّجُلُ يُجْنِبُ وَلَا يَجِدُ الْمَاءَ، أَيُصَلِّي؟ قَالَ: لَا، قَالَ: أَلَمْ تَسْمَعْ قَوْلَ عَنَارِ بْنِ رِغْوَةَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَنِي أَنَا وَأَنْتَ، فَأَجْتَبْتُ فَمَعَكَ بِالصَّعِيدِ، فَأَتَيْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَخْبَرْنَاهُ، فَقَالَ: إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ هَكَذَا، وَمَسَحَ وَجْهَهُ وَكَفَّيْهِ وَاحِدَةً، فَقَالَ: إِنِّي لَمْ أَرْ عُمَرَ قَتَمَ بِذَلِكَ، قَالَ: فَكَيْفَ تَصْنَعُونَ بِهَذِهِ الْآيَةِ: { فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا }؟ قَالَ: إِنَّا لَوَرَّخَصْنَا لَهُمْ فِي هَذَا، كَانَ أَحَدُهُمْ إِذَا وَجَدَ الْمَاءَ الْبَارِدَ، تَمَسَّحَ بِالصَّعِيدِ. قَالَ الْأَعْمَشُ: قُلْتُ لَشَقِيقٍ: فَمَا كَرِهَهُ إِلَّا هَذَا ﴾ (۱)

هم دغه شان اسماعیلی هم دا په خپل مستخرج کښ (ابن زیدان، عن احمد بن حازم، عن يعلى، عن الاعمش) په طريق سرد موصولا ذکر کړې دې (۲)

قوله: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَنِي أَنَا وَأَنْتَ: رسول الله ﷺ زه او ته لیرلې وو

هم دا هغه زیادت دې کوم چه د یعلی بن عبید په طریق کښ دې، هم د دې دپاره امام

بقیه از گذشته ۱. وزاد ابوداؤد فی شوال. (تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۹۲)

وقال محمد بن سعد: وتوفي بالكوفة يوم الأحد لخمس ليال خلون من شوال. سنة تسع ومائتين في خلافة المأمون. (الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۶ ص ۳۹۷)

کذا فی تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۹۲. سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۷. وکتاب الجمع بین رجال الصحیحین. لابن القیسرانی رقم الترجمة ۲۲۹۲. ج ۲ ص ۵۸۷. وقال ابن حبان: لها تسع ومائتين في شهر رمضان. وقد قيل: سنة سبع. (كتاب الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۵۴) کذا فی تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۳۹۲. وتهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۴۰۳

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۳

(۲) انظر: عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸. فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷. ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۹

(۳) مسند الامام احمد. تحت مسندات عمار بن یاسر رضی الله عنه رقم ۱۸۵۲۴. ج ۶ ص ۲۶۵. ۲۶۶. وانظر كذلك: تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۹۱

(۴) کذا فی عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸. وتغلیق التعلیق ج ۲ ص ۱۹۲

بخاری رحمته الله د یعلی بن عبید دا روایت دلتہ تعلیقاً ذکر کړې دې. هم په دې سره د سیدنا عمر رضی الله عنه د عذر وضاحت کیږي چه هغه وئیلې وو چه زه هم په دې واقعه کښ موجود اوم او دا چه ماته داسې هیڅ خبره یاده نه ده. په دې وجه د هغه نه رجوع هم نقل ده، کومه چه ابن ابی شیبہ په منقطع سند سره ذکر کړې ده. (۱)

قوله: بعثنی انا وانت: په دې ترکیب باندې دا اشکال راځي چه **« انا »** ضمیر مرفوع دې او دا تاکید واقع کیږي په **« بعثنی »** کښ چه کوم د یا، متکلم ضمیر منصوب دې، نو د ضمیر منصوب تاکید په ضمیر مرفوع سره څنگه راوړلې شو، حال دا چه تاکید تابع دې او د متبوع او تابع په اعراب کښ مطابقت ضروری دې، هم دا حال د **« انت »** هم دې، ځکه چه هغه معطوف دې، په **« انا »** باندې او معطوف د معطوف علیه په حکم کښ وی، لهذا د قاعدې په رنرا کښ **« بعثنی ایاى وایاک »** کیدل پکار دی.

د دې جواب دا دې چه په ضمائرو کښ تبادلہ راځي، یو ضمیر د بل په ځانې استعمالیږي، پس دلتہ هم ضمیر مرفوع د منصوب په ځانې استعمال شوې دې. (۲)

قوله: ومسح وجهه وكفيه واحدة: او د خپل مخ او دواړو لاسونو ئې یو کړت مسح او کړه

« واحدة » صفت دې د موصوف محذوف دپاره، حافظ ابن حجر رحمته الله **« مسحة »** مقدر منلې هې، یعنی **« مسحة واحدة »** نورو شارحینو دا احتمال هم بیان کړې دې چه موصوف مقدر **« فريضة »** وی. یعنی **« فريضة واحدة »** په اول صورت کښ به ئې مطلب دا وی چه د مخ او دواړو لاسونو ئې یو یو کړت مسح او کړه، په بل صورت کښ به ئې مطلب دا وی چه په یو ضرب سره ئې د مخ او دواړو لاسونو مسح او کړه.

هم دا دویم تقدیر د امام بخاری رحمته الله د غرض موافق او مناسب دې، ځکه چه هغه د ترجمه عنوان **« باب التيمم فريضة »** کیخودلې دې او هم په دې سره به د امام بخاری رحمته الله ترجمه ثابتیږي. (۳)
علامه کرمانی رحمته الله د **« مسحة واحدة »** تقدیر ظاهر او متبادر منلې دې او وئیلې ئې دی چه په دې تقدیر باندې به تیمم په ضربتین سره وی او د **« فريضة واحدة »** په تقدیر ئې دا اشکال پیش کړې دې چه په دې صورت کښ چه کله د مخ مسح اوشی نو بیا به د هغې نه روستو د کفین مسح څنگه کولې شی، ځکه چه هغه خاوره خو مستعمل شوه؟

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷

(۲) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۳، ۲۳۴، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۹ تحفة

الباری ج ۱ ص ۲۷۷، تعلیقات لامع الدراری ج ۲ ص ۳۱۲

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۵۷، عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۹، شرح الکرمانی ج ۳

ص ۳۳۴، تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۷

بیا ئې د دې جواب دا کړې دې چې د کومو حضراتو په نزد چې خاوره نه مستعمل کېږي د هغوی د مذهب مطابق خو دا اشکال نه واقع کېږي، او زموږ د مذهب مطابق (چې خاوره زموږ په نزد مستعمل کېږي، به د دې توجیه دا وی چې په یو لاس په مخ مسح او کړي، بیا دې په دویم غیر مستعمل لاس سره په مستعمل لاس باندې لږ شان غبار اوځنډی او د هغې نه روستو دې د لاسونو مسح او کړي.

یا دې دا صورت اختیار کړي چې په یو لاس سره دې د مخ د مسح کولو نه پس بل لاس لږه د کوم خاوره چې غیر مستعمل وی، په هغه باندې اومړي، بیا دې پرې د لاسونو مسح او کړي. (۱)
 علامه عینی فرماني چې دا خبره صحیح نه ده د «مسحة واحدة» د تقدیر په صورت کېن دلته یو لفظ هم په دې باندې دلالت نه کوي چې تیمم به په ضربتین سره وی. هم دغه شان د تراب په مستعمل کېدو باندې چې کو توجیهات علامه کرمانی رحمته الله علیه پیش کړې دي د هغې نه یو هم د حدیث مذکور نه فهم ته نه راځي. (۲)

حدیث الباب نه مستنبط څو فوائد

- ① علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني چې د دې حدیث نه معلومه شوه چې په تیمم کېن ترتیب لږه ترك كول هم جائز دي، ځكه چې رسول الله صلی الله علیه و آله اول د دواړو لاسونو مسح او كړه او بیا د مخ. (۳)
- ② علامه خطابی رحمته الله علیه فرماني چې د حدیث الباب نه دا هم معلومه شوه چې په تیمم کېن یو ضرب دې، کوم چې د مخ او دواړو لاسونو دپاره دې. (۴)
- ③ دا هم فرماني چې د سیدنا عمر، عمار بن یاسر، ابن مسعود او ابو موسی اشعري رضی الله عنهم کومه قصه چې دلته ذکر شوې ده، د دې نه دا معلومیږي چې سیدنا عمر او عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما په ملامسة البشرین سره د انتقاض طهارت قائل وو. (۵)
- اقول. دا استنباط په دې خبره باندې بناء دې چې دا دواړه حضرات د تیمم جنب قائل نه وو او په آیت مائده کېن د ملامسة نه «ملامسة البشرین فیما دون الجعاع» مراد اخلي، او مخکېن موږ د علامه کشمیری رحمته الله علیه تحقیق ذکر کړې دې کوم چې د دې خلاف دې.
- ④ علامه خطابی رحمته الله علیه په حدیث الباب کېن د ذکر شوې قصې په تناظر کېن د بعض حضراتو دا اشکال ذکر کړې دې چې د سیدنا ابو موسی اشعري رضی الله عنه دا فرمان چې «فکیف تصنعون بهذا الاية فی سورة المائدة: فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» او د دې په جواب کېن د سیدنا عبدالله بن

(۱) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۴

(۲) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸

(۳) شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۴

(۴) اعلام الحدیث ج ۱ ص ۳۴۵

(۵) پورته حواله

مسعود رضی اللہ عنہ دا فرمائیل (لورخص لهم فی هذا لاوشکوا اذا برء علیهم الماء ان یتیمسوا الصعید) بیا د سیدنا ابو موسی اشعری رضی اللہ عنہ دا فرمائیل: (فانما کرهتم هذا لئلا) په دې مناظرې سره د آیت تیمم د حکم ابطال لازمیږي ځکه چه که څوک دا آیت کریمه په غیر محل کښ استعمال کړي او د لرې شان یخنی د وجې نه غسل پریخودلو سره تیمم کوی نو دا خو د هغه خپل فعل دې، په دې کښ په آیت کښ د ترک کولو څه حاجت او جواز دې؟

بله دا چه که څوک هغه په غیر محل کښ استعمالوی، نو د هغه نه دا خبره هم بعیده نه ده چه هغه بالکلیه طهارت لره ترک کړي، نو که هم په دې وجه د آیت کریمه په مضمون باندې عمل پریخودلې شی، نو بیا به د آیت کریمه موجب او حکم څه باقی پاتې شی؟ هم دغه شان سیدنا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ چه کوم په آیت کریمه کښ مذکور رخصت ته باطل وئیلې دې او دا ئې وئیلې دی چه هغه به مونځ نه کوی، د دې نه خو به دا لازمه شی چه د هغه نه مونځ ساقط دې. کوم چه شرعا په مونځ مکلف اود هغې په ادا کولو باندې مامور دې، بیا د دې رخصت د ختمولو څه وجه ده؟

علامه خطابی رحمته اللہ علیہ د دې جواب ورکولو سره فرمائی چه د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دا مذهب هرگز نه وو کوم چه د دې قائل او معترض گمان دې، چه هغه د ملامسه نه جماع مراد اخستله او د مذکوره مصلحت د وجې نه ئې جنبی ته د تیمم اجازت نه ورکولو. بلکه هغه خو د ملامسه داسې تاویل کولو کوم چه د آیت کریمه مناسب هم دې او احوط هم. یعنی (ملامسة البشرین فیما دون الجماع) ځکه چه که هغه ملامسه د جماع په معنې کښ اخستلې وې، نو د دې مفهوم به د جنبی دپاره د تیمم رخصت وې. اوس به په معمولی عذر سره هم خلقت تیمم کولې، چه د هغې د وجې نه به د آیت کریمه حکم او موجب باقی نه پاتې کیدو، په دې وجه هغه د دې نه ملامسة البشر مراد کړې ده.

هم دغه شان که د دې نه ئې جماع مراد کولې، بیا ئې د دې باوجود هم د تیمم اجازت نه ورکولو. نو دا به د آیت کریمه صریح مخالفت وې، کوم چه د عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ په شان جلیل القدر عالم او فقیه د شان نه ډیره لرې خبره ده.

اقول: ان ما ذکره العلامة المحدث الکشمیری رحمه الله فی تحقیق مذهب عمرو ابن مسعود رضی الله عنهما یخالف ما ذکره هنا، وقد نهه العلامة علی تسامح الشراح فی هذا المقام، فتنبه له.

د حدیث د ترجمه الباب سره مطابقت: په حدیث موصول کښ (ضرب بکفه ضربة علی الارض) نه او په تعلیق کښ د (ومسح وجهه وکفیه واحدا) نه ترجمه الباب ثابتیږي، که دا د (ضربة واحدا) په تاویل کښ واخستلې شی. (۱)

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۵۹۹، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۴

باب

اختلاف نسخ . په اکثر نسخو کښ دا باب هم دغه شان مجرد يعنی بغير د څه ترجمې نه دې، او د اصیلې په روایت کښ دا باب بالکل موجود نه دې، لهذا د اصیلې د روایت مطابق چه دلته کوم حدیث دې دا د مخکښ باب د لاندې داخل دې، او د اکثر د روایت مطابق به دا د باب سابق دپاره په منزله د فصل وی او د دې به هیڅ اعراب نه وی، ځکه چه اعراب د ترکیب نه پس راځی او دلته ترکیب نشته. (۱)

د ترجمه الباب مقصد

د شاه ولی الله رحمته الله علیه رائي : د شاه ولی الله رحمته الله علیه رائي دا ده چه دا باب غلط دې او دا روایت د مخکښ باب دې، په صحیح نسخو کښ دا باب نشته، او هم دا صحیح ده. (۱)
د عام شارحینو رائي : عام شارحین، علامه کرمانی، حافظ ابن حجر، محقق عینی او علامه قسطلانی رحمته الله علیه وغيره رائي دا ده چه چومکه د ذکر شوی روایت نه د ضربه واحده ثبوت صراحت نه کیري، په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا باب ترلې دې. او دلته ئې د «عليك بالصعيد» د اطلاق نه استدلال کړې دې، چه په دې کښ د ضربه یا ضربتین تقيید نشته، لهذا اقل متعین دې او هغه ضربه واحده دې. (۲)

د حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه رائي : حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه د عام شارحینو د رائي سره اختلاف کوی او فرمائی چه زما په نزد د امام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې باب سره د یو اشکال جواب ورکول دی. او هغه اشکال دا دې چه سیدنا عمار رضی الله عنه چه په تیمم کښ کوم تمرغ اختیار کړو نو ایا هغه ته آیت تیمم معلوم وو یا نه؟ که معلوم وو نو بیا ئې تمرغ ولې اوکړو، په هغې کښ خو د تیمم طریقه ذکر ده؟ او که معلوم نه وو نو بیا هغه ته دا خبره د کوم ځانې نه معلومه شوه چه د اوبو د غیر موجودگي په صورت کښ خاوره د هغې قائم مقام وی، حال دا چه په خاوره کښ خو ظاهراً نور هم زیات تلویث دې؟ شارحین د دې جواب دا ورکوی چه آیت تیمم اول صرف د «فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» پورې نازل شوي وو چه په هغې کښ د تیمم حکم کړې شوي وو، وړاندې چه د تیمم کومه طریقه ذکر ده هغه نه وو نازل شوي. او هم دومره خبره د سیدنا عمار رضی الله عنه په علم کښ وه، هم په دې وجه د هغه نظر دا وو چه چونکه په غسل کښ په پوره بدن باندې اوبه بهیولې شی، لهذا په تیمم کښ به هم دغه شان کولې شی. پس هغه په خاورو کښ اورغړیدو. خو زما په دې جواب باندې اشکال دا دې چه دا خبره خالص د نقل سره تعلق لری، لهذا د دې دپاره د دلیل ضرورت دې او په هیڅ روایت کښ دا نه دی راغلی چه د

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸. ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰

(۲) شرح تراجم ابواب البخاری ص ۲۰

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷. عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸. ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰. شرح الکرمانی ج ۲ ص ۲۳۵

تیمم آیت جدا جدا نازل شوې وی، نه یو مفسر د دې ذکر کړې دې. لهذا زما په نزد د دې جواب دا دې کوم چه امام بخاری رحمه الله ورکوی چه سیدنا عمار رضی الله عنه په روایت کښ صرف (علیک بالصعيد) اوریدلې وو او د ټولو صحابه کرام رضی الله عنهم آیت لره اوریدل ضروری نه دی، نو ممکنه ده چه هغه دا آیت کریمه نه وی اوریدلې، او د (علیک بالصعيد) په عموم باندې نظر کولو سره ښې تیمم په غسل باندې قیاس کړو او په خاورو کښ اولو غړیدو. (۱)

۳۴۱: حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَوْفٌ عَنْ أَبِي رَجَاءٍ قَالَ حَدَّثَنَا عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ الْخَزَاعِيُّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- رَأَى رَجُلًا مُعْتَزِلًا لَمْ يُصَلِّ فِي الْقَوْمِ فَقَالَ «يَا فُلَانُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تُصَلِّيَ فِي الْقَوْمِ». فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَصَابَتْهُ جَنَابَةٌ وَلَا مَاءَ. قَالَ «عَلَيْكَ بِالصَّعِيدِ فَإِنَّهُ يَكْفِيكَ». [ر: ۳۳۷]

رجال الحديث

د دې حديث د ټولو راویانو تذکره مخکښ شوې ده. (۱)

شرح حديث: قوله: يَا فُلَانُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تُصَلِّيَ فِي الْقَوْمِ: اي فلانيه! ته څه څيز خلقو سره د مونځ کولو نه منع کړې؟

قوله: يَا فُلَانُ: دا د هغه سړي د نوم نه کنایه ده. يا خور رسول الله ﷺ هغه لره هم دغه شان مخاطب کړو. يا خور رسول الله ﷺ په نوم سره مخاطب کړو، خور او د هیریدو د وجې نه یا د بل څه وجې نه په کنایه سره د هغه ذکر او کړو. (۲)

(۱) الابواب والتراجم ص ۶۸. الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۴۱، ۳۴۲

(۲) عبدان: دا د هغه لقب دې. نوم نبي عبد الله بن عثمان بن جبلة دې. د هغه تذکره په بدء الوحي کښ د پنځم حديث دلاندې شوې ده. اوگوري: کشف الباری. بدء الوحي و کتاب الايمان ج ۱ ص ۴۶۱، ۴۶۲ (۴۶۲) اخبرنا عبد الله: دا مشهور امام عبد الله بن المبارك بن واضح الحنظلي المروزي دې د هغه احوال هم په بدء الوحي کښ د پنځم حديث دلاندې ذکر شوې دی. اوگوري: کشف الباری. بدء الوحي و کتاب الايمان ج ۱ ص ۴۶۲.

اخبرنا عوف: دا ابو سعيد يحيى بن سعيد بن فروخ التميمي البصري القطان دې. ددوی ترجمه په کتاب الايمان، باب الايمان ان يحب لآخيه ما يحب، کښ ذکر شوې ده. اوگوري: کشف الباری. کتاب الايمان ج ۲ ص ۳۷۲

عن ابي رجاء: دا عمران بن ملحان عطاردی بصری رضی الله عنه دې. په خپل کنيت ابو رجاء سره زیات مشهور دې. د هغه تذکره شاته په باب الصعيد الطيب وضوء المسلم، یکفیه من الماء دلاندې تیره شوې ده. عمران بن حصين الخزاعي: د صحابی رسول سیدنا عمران بن حصين بن عبيد بن خلف خزاعي رضی الله عنه دې د هغه احوال هم شاته په باب الصعيد الطيب وضوء المسلم، یکفیه من الماء کښ ذکر شوې دی.

(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰. تحفة الباری ج ۱ ص ۲۷۸

قوله: ما منعك: د ماضی په صیغې سره دې، او د ابن عساکر په روایت کښ «ما يمنعك» د مضارع په صیغې سره راغلي دي. ^(۱)

قوله: ان تصلي مع القوم: دا جمله د «ان» ناصبه په ذریعه د مصدر په تاویل کښ ده، بیا د دې په محل اعراب کښ دوه مشهور مذاهب دی، یو دا چه دا په محل د نصب کښ ده، دویمه دا چه په دا په محل د جر کښ ده. په اول صورت کښ دا فعل د «منعك» دپاره مفعول ثانی دی، په دویم صورت کښ دا د حرف جر دپاره مجرور دی، کوم چه د عبارت نه ساقط کړې شوې دې په اصل کښ داسې وو. «ما منعك من ان تصلي مع القوم» ^(۲)

قوله: اصابتني جنابة ولا ماء: ماته د غسل کولو ضرورت دې او اوبه نشته.

قوله: ولا ماء: مبنی دې په فتحې سره او د دې نه مراد عموم نفی دی. کماذکرنا... گویا هغه د اوبو د غیر موجودگۍ بالکل نفی او کړه د خپل عذر په اظهار کښ. ^(۳)

دا حدیث د هغه اوږد حدیث یوه مختصر شان ټکړه ده کوم چه په باب «الصعيد الطيب وضوء المسلم، يکفيه من الباء» د لاندې تیر شوې دې. ^(۴) هم هلته د دې پوره تشریح او ټول مباحث مونږ ذکر کړې دي.

د حدیث د ترجمه الباب سره مطابقت: د حدیث مذکور د ترجمه الباب سره په مطابقت کښ دا اشکال دې چه په دې کښ خو د دې خبرې هیڅ تصریح نشته چه په تیمم کښ په یو ضرب لگولې شی، بیا ترجمه څنگه ثابتیږي؟

د دې جواب دا دې چه د اصیلی په روایت کښ «عليك بالصعيد» د اطلاق نه د ترجمې سره مناسبت پیدا کیږي، ځکه چه د اصیلی په روایت کښ دلته اصلا د هیڅ باب ذکر نشته، لهذا دا به د باب سابق د لاندې داخل وی او د باب سابق عنوان «التيمم ضربة» دې کوم چه د «عليك بالصعيد» د اطلاق او عموم نه ثابتیږي، ځکه چه په دې کښ د ضربه واحده یا ضربتین هیڅ تقيید نشته، لهذا احتمال د دواړو دې او د دې نه بهر حال ضربه واحده متیقن ده. ځکه چه هغه اقل دي، لهذا د دې اطلاق نه د ضرب واحده ثبوت اوشو. ^(۵)

^(۱) پورته حواله جات

^(۲) ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰

^(۳) پورته حواله

^(۴) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰

^(۵) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸، ارشاد الساری ج ۱ ص ۶۰۰، شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۵، شرح تراجم

ابواب البخاری ص ۲۰، فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷، الابواب والتراجم ص ۶۸، الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۴۱

د اکثر په روایت کښ چونکه دلته باب بغير د ترجمې نه دې نو په دې صورت کښ دا اشکال نه واردیږي، بلکه د ترجمې اطلاق او بغير د عنوان نه کیدل د دې خبرې طرف ته اشاره کولو دپاره دی چه د دې حدیث د تیمم د یو خاص حکم سره هیڅ اختصاص نشته، بلکه په دې کښ صرف دا بیانول دی چه په تیمم کښ صعيد (پاکه خاوره) استعمالول کافی دی. (۱)

د احنافو په نزد د تیمم طریقه : د تیمم طریقه دا ده چه په جنس ارض (پاکه خاوره وغیره) باندې به د دواړو لاسونو تلې فراخه کولو سره اووهی او بیا دې شاته بوخی، بیا دې هغه اوچتولو سره داسې اوځنډی چه دواړو تلې دې د لاندې طرف ته مائل کولو سره دواړه گوتې خپل مینځ کښ اوجنگوی، چه زیاتی خاوره ترې پریوخی، «دواړه تلې د خپل مینځ کښ مړلو سره نه ځنډی چه په دې سره به ضرب باطل شی، او که زیاته خاورې پرې اولگی نو پوکې ورکولو سره دې ترې هغه والوخی، بیا دې په خپلو دواړو لاسونو سره د خپل پورده مخ د پورته نه لاندې پورې داسې مسح اوکړی چه هیڅ ځانې باقی پاتې نه شی. (که د وینسته برابر ځانې هم په مسح کښ پاتې شونو تیمم به نه کیږي)، (۲) د گيرې خلال دې هم اوکړی.

بیا دې د مخکښ په شان خپل لاسونه په خاورو باندې اووهی او دې ځنډی او د گس لاس درې گوتې (د شهادت د گوتې او غتې گوتې نه علاوه) دې د بنی لاس د غتې گوتې نه علاوه د څلورو وارو گوتو په شا باندې کیخودلو سره د څنگلو پورې داسې راکاږی چه د گس لاس تلې ور پورې هم اولگی (د څنگلو مسح هم اوشی) بیا دې په باقی دواړو گوتو (غته او د شهادت گوته) او د لاس باقی تلې د دننه طرف ته کیخودلو سره د څنگل د طرف نه د لیچې طرف ته راکاږی او د غتې گوتې مسح دې هم ورسره اوکړی. (د اندام د مسح تمام کیدو نه مخکښ نې که لاس اوچت کړو نو مسح په باطله شی).

هم دغه شان دې په بنی لاس سره د گس لاس مسح اوکړی. (۲) بیا دې د گوتو خلال اوکړی. (۱)

(۱) عمدة القاری ج ۴ ص ۳۸. شرح الکرمانی ج ۳ ص ۲۳۵

(۲) ففی المحيط البرهانی : ذکر الکرخی رحمه الله فی کتابه: أن استیعاب العضوين بالتیمم واجب فی ظاهر رواية أصحابنا حتی لو ترک التیمم شیئاً قليلاً من مواضع التیمم لا یجزئه وهذا ظاهر: لأن التیمم قائم مقام الوضوء. ولو ترک المتوض شيئاً قليلاً من مواضع الوضوء فی الوضوء لا یجزئه کذا هذا. وروی عن محمد رحمه الله فی «النوادر» ما یؤكد هذا القول .... (کتاب الطهارات، الفصل الخامس فی التیمم ج ۱ ص ۲۹۶) کذا فی الفتاوی الهندیة، کتاب الطهارة، الباب الرابع فی التیمم، الفصل الاول ج ۱ ص ۲۶. وغنیة المتملی، کتاب الطهارة فصل فی التیمم الخ ص ۶۳

(۳) قال الامام برهان الدین ابن مازة البخاری : وقال بعض مشایخنا فی کیفیة التیمم: أنه إذا ضرب یدیه علی الأرض فی المرة الثانية. ونفضها ینبغی أن یضع بطن کفه الیسری علی ظهر کفه الیمنی ویمسح بثلاثة أصابع یدیه الیمنی أصغرها ظاهر الید الیسری إلى المرفق ثم یمسح باطنه بالإبهام، والمستحب إلى رؤوس الأصابع. (کتاب الطهارات، الفصل الخامس فی التیمم ج ۱ ص ۲۹۵) کذا فی عمدة الفقه، کتاب الطهارة ج ۱ ص ۲۴۵

(۴) ففی الفتاوی الخانیة بهامش الفتاوی الهندیة : ولم یذكر فی الکتاب تخلیل الاصابع. ولا بد منه لیتم الاستیعاب. (کتاب الطهارة، باب التیمم، فصل فی صورة التیمم ج ۱ ص ۵۳)

د لاسونو د مسح کولو بله طریقه دا ده چه د گس لاس په څلورو گوتو سره دې د بنی لاس د گوتو د سروونو نه (شا طرف ته) تر څنگلو پورې مسح او کړی، بیا دې صرف په تلی سره دننه طرف ته د څنگل نه تر د لیچې پورې مسح او کړی، بیا دې د گس لاس د غټې گوتې په دننه حصې سره د بنی لاس د غټې گوتې دننه او ظاهري حصه مسح کړی، بیا دې هم په دې طریقه په بنی لاس سره د گس لاس مسح او کړی دواړه طریقې صحیح او احوط دی. (۱)

د تیمم ارکان: د تیمم دوه ارکان دی.

① دوه کرته په خاوره باندې لاس وهل. ② د دواړو اندامونو بالاستیعاب مسح کول. (۲)

د تیمم شرطونه: فقهاء کرامو عام طور شپږ شرطونه ذکر کړي دي.

① نیت کول، ② مسح کول، ③ په درې یا د هغې نه په زیاتو گوتو سره مسح کول، په یو یا

دوه گوتو سره مسح کول به کافی نه وی، ④ صعيد (جنس ارض) سره مسح کول، ⑤ د صعيد

مطهر کیدل. ⑥ د اوبه نیشته والې، یا د څه وجې نه په استعمال باندې نه قادر کیدل. (۳)

① منافی طهارت، مثلاً د حیض، نفاس او حدث وغیره نه کیدل.

② اوبه لټول، که ظن غالب وی چه نزدې چرته اوبه شته. (۴)

د تیمم سنت: په تیمم کښ اته سنت دی!

(۱) ففی الفتاوی الهندیة: قَالَ مَشَايخُنَا: وَيَمْسَحُ بِأَرْبَعِ أَصَابِعِ يَدِهِ الْيُسْرَى ظَاهِرَ يَدِهِ الْيُمْنَى مِنْ رِءُوسِ الْأَصَابِعِ إِلَى الْمَرْفَقَيْنِ ثُمَّ يَمْسَحُ بِكَفِّهِ الْيُسْرَى بَاطِنَ يَدِهِ الْيُمْنَى إِلَى الرِّسْغِ وَيَمْرُ بَاطِنَ إِبْهَامِهِ الْيُسْرَى عَلَى ظَاهِرِ إِبْهَامِهِ الْيُمْنَى بِالْيَدِ الْيُسْرَى كَذَلِكَ وَهُوَ الْأَخْوَطُ. (کتاب الطهارة، الباب الرابع فی التیمم، الفصل الثالث فی المتفرقات ج ۱ ص ۳۰) کذا فی رد المحتار، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۲ ص ۶۶، ۶۷. وبدائع الصنائع، کتاب الطهارة، فصل فی کیفیة التیمم ج ۱ ص ۴۶، وتحفة الفقهاء، کتاب الطهارة، باب التیمم ج ۱ ص ۳۶، وغنیة المتملی، کتاب الطهارة، فصل فی التیمم، ص ۶۳.

(۲) غنیة المتملی، کتاب الطهارة، فصل فی التیمم، ص ۶۲، ۶۳، والفتاوی الهندیة، کتاب الطهارة، الباب الرابع فی التیمم، الفصل الاول، ج ۱ ص ۲۶، والدر المختار ج ۲ ص ۶۹.

وقال العلامة ابن عابدين تحت قول الشارح: وركنه شينان: الضربتان، والاستيعاب، ما نصه: الذي يظهر لي أن الركن هو المسح، لأنه حقيقة التيمم كما مر، والاستيعاب شرط: لأنه مكمل له والشارح عكس ذلك، ثم رأيت التصريح في كلامهم بما ذكرته.

وقال العلامة الرافعي في تقريراته متعقبا كلام ابن عابدين: (قوله: والاستيعاب شرط الخ) فيه انه من تمام الحقيقة، فيكون ركنا لعدم خروجه عنها، وكونه شرطا يقتضي انه خارج مع انه داخل فيها، فعلى هذا الركن هو المسح المستوعب، وقال ابن الشحنة: في كون المسح شرطا نظر قوي، بل هو ركن، وما وقع في كلام بعضهم، من ان الاستيعاب شرط، فالمراد بذلك انه مما لا بد منه، ولعل المؤلف اطلق الشرط بهذا المعنى، كذا نقله السندی عنه. (رد المختار مع تقارير الرافعي ج ۲ ص ۶۹، ۷۰)

(۳) الدر المختار ج ۲ ص ۷۰، الفتاوی الهندیة ج ۱ ص ۲۶، ۲۷، البحر الرائق ج ۱ ص ۱۵۲.

(۴) رد المختار ج ۲ ص ۷۴، غنیة المتملی ص ۶۴، ۶۵.

① دواړه لاسونه په زمکه باندې رابښکل، ②، ③ په خاورې وغیره باندې لاس کيځودلو نه پس اقبال او ادبار کول. ④ د دواړو لاسونو څنډل. ⑤ گوتې فراخه ساتل. ⑥ بسم الله لوستل. ⑦ په ترتیب سره تیمم کول، یعنې اول د مخ او بیا د لاسونو مسح کول. ⑧ موالات، یعنې مسلسل د یو نه پس بل مسح کول. (۱)
بعض په دې د څلورو سنتو اضافه کړې ده:

① تیامن د ښې طرف نه شروع کول. ② الضرب علی الصعید: یعنې په جنس ارض باندې صرف وضع (لاسونه کيځودل) نه وی، بلکه هغه اووهلې شی، چه د گوتو دننه حصې ته هم خاوره او دوره وغیره داخله شی. ③ د گیرې خلال کول، ④ په هغه مخصوص کیفیت سره تیمم کول، کوم چه مونږ د تیمم په طریقه کښ بیان کړو. (۲)

د استیعاب مسئله: د مخ او د دواړو لاسونو تر څنگلو پورې بالاستیعاب مسح کول ضروری دی. هم دا ظاهر الروایه دې او د امام شافعی رحمته الله علیه وغیره هم دا رانې ده، لکه چه امام نووی او زیلعی وغیره ذکر کړې دی، علامه زبیدی فرمائی چه حسن بن زیاد د امام صاحب نه روایت کړې دې چه د مخ او لاسونو د اکثر حصې مسح کول کافی دی، دفعاللحم، خکه چه اکثر د کل قائم مقام دې، د دې روایت تصحیح هم کړې شوې ده، لهذا د دې روایت مطابق به د گوتو خلال کول او د کړې او گوتمې وغیره ویستل واجب نه وی، خو ظاهر روایت، صحیح او مفتی به قول دا دې چه استیعاب محل ضروری دې، چه بدل (یعنې تیمم) اصل (اودس) سره محلق شی او د اصل مخالفت لازم نه شی، خکه چه په اودس کښ استیعاب ضروری دې لهذا د گوتمې ویستل، د گوتو خلال کول، د سترگو دپاسه او د روځو د لاندې حصې او د مخ او غوږونو تر مینځه حصې مسح کول به ضروری وی (۳)

مولانا عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه د استیعاب په مسئله باندې په السعایه کښ ښه بحث او غوره تحقیق کړې دې. پس د دې بحث په شروع کولو کښ فرمائی:

﴿قول: قد وردت احادیث بروایات متعددة تدل صراحة او باطلاقتها علی الاستیعاب، وبعضها وان كانت ضعيفة لکنه ینجذب بضم بعضها الی بعض، کما بسطه الزیلعی فی نصب الرایه وغیره﴾ (۴)

د دې نه روستو په مسئله د استیعاب باندې حدیث ابن عمر، حدیث جابر. حدیث اسلم تمیمی، او حدیث عائشه رضی الله عنهن ذکر کولو او د هغې په صحت او سند باندې تفصیلی کلام کولو

(۱) الدر المختار مع رد المختار ج ۲ ص ۷۱ - ۷۳

(۲) رد المختار ج ۲ ص ۷۴ - ۷۵

(۳) امانی الاحبار، ج ۲ ص ۱۳۲، المحيط البرهانی ج ۱ ص ۲۹۶، غنیة المتملی ص ۶۳، الفتاوی الهندیة ج ۲ ص ۲۶، الفتاوی الخانیة بهامش الفتاوی الهندیة ج ۱ ص ۵۳

(۴) السعایه ج ۱ ص ۸۷

نه پس آخر کتب فرمائی : ﴿ فهذه الاخبار وامثالها مما سئلنا في شرح باب التيمم ان شاء الله تعالى تدل على استيعاب الوجه ﴾^(۱) تفصیل دی ہلتہ او کتلہ شی خاتمة الكتاب : یہ کتاب التیمم کتب تول اولس احادیث مرفوعہ دی، چہ د ہغی نہ لس مکرر دی، او اووہ روایات خالص (غیر مکرر) دی بیا یہ ہغہ لس مکرر کتب دوه روایات معلق او باقی موصول دی ہم دغہ شان پہ اووہ غیر مکرر روایات کتب یو معلق او باقی تولو موصول دی امام مسلم رحمہ اللہ د دی تولو روایاتو پہ تخریج کتب د امام بخاری رحمہ اللہ موافقت کرے دی، سوا د حدیث عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ معلقا ذکر کرے دی او پہ دی کتب موقوف علی الصحابہ او موقوف علی التابعین تول لس اثار دی، چہ د ہغی نہ درے موصول دی، یعنی د سیدنا عمر بن الخطاب، سیدنا ابو موسی اشعری او سیدنا عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فتویٰ^(۲)

براعت اختتام : د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ نزد د دی جملہ ﴿ عليك بالصعد فانه يكفيك ﴾ نہ پہ طور د براعت اختتام د ختم کتاب تہ اشارہ دہ، چہ کہ خوک د تدبر او تفہم نہ کار واخلی نو خومرہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ دلہ ذکر کرے دی پہ ہغی کتب د ہغہ دپارہ یقینا کفایت دی^(۳) زمونہ حضرت (شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب) رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دی کتب ستا د خاتمہ طرف تہ اشارہ دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ او فرمائیل ﴿ عليك بالصعيد ﴾ خاورہ لازم اونیسہ، دا د دخول قبر طرف تہ اشارہ دہ، مطلب دا چہ تہ بہ خاورو تہ خہ، لہذا د ہغی دپارہ تیاری اوکرہ۔

ع مٹی میں مٹی مل گئی انجام دنیا دیکھ لے

د دنیا انجام تہ اوگورہ! خاورہ بہ خاورو کنبی ملاؤ شوہ۔

ہم دغہ شان فرمائی چہ دا ہم ممکن دہ چہ براعت د اختتام حدیث پہ دی لفظ ﴿ معتزلاً ﴾ کتب وی خکہ چہ د دخول قبر حالت ہم دغہ شان وی چہ انسان پہ قبر کتب د دنیا وما فیہا نہ معتزل (جدا) شی^(۴) خو اول قول زیات واضح دی۔

هذا و آخر کتاب الطہارات، طہرنا اللہ تعالیٰ من دنس الوزار، وادخلنا برحمتہ فی عبادۃ الصالحین الابرار۔

^(۱) السعاية ج ۱ ص ۸۸

^(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۷، ۴۵۸

^(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۴۵۸، کذا فی الابواب والتراجم ص ۶۸ والکنز المتواری ج ۳ ص ۳۴۲

^(۴) الابواب والتراجم ص ۶۸، الکنز المتواری ج ۳ ص ۳۴۲

فهرست مصادر ومراجع

- القرآن الكريم.
- إعراب القرآن الكريم وبيانه، غني الدين الدرويش، دار ابن كثير.
- إملاء مامن به الرحمن، لأبي البقاء عبدالله بن الحسين العُكْبَرِيُّ رَحِمَهُ اللهُ (٥٦١٦) قديمي كتب خانة.
- الإصابة في تمييز الصحابة، للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني رَحِمَهُ اللهُ (٥٨٥٢) دار الفكر، بيروت.
- الإقناع في فقه الإمام أحمد رَحِمَهُ اللهُ، للإمام شرف الدين موسى بن أحمد بن الحجاوي رَحِمَهُ اللهُ (٥٩٦٠) دار المعرفة، بيروت.
- الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف، للإمام إبي الحسن علي بن سليمان المرداوي الحنبلي رَحِمَهُ اللهُ (٥٨٨٥) دار الكتب العلمية.
- أحكام القرآن لأبي بكر محمد بن عبدالله المعروف بـ «ابن العربي رَحِمَهُ اللهُ» (٥٥٤٣) دار الكتب العلمية، بيروت.
- أحكام القرآن، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رَحِمَهُ اللهُ (٥٣٧٠) دار الكتب العلمية، بيروت.
- أسد الغابة في معرفة الصحابة، لابن الأثير الجزري (٥٦٣٠) دار الكتب العلمية، بيروت.
- أعلام الحديث، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي رَحِمَهُ اللهُ (٥٣٨٨) مركز إحياء التراث الإسلامي.
- ألوارُ الباري، إفادات الشيخ الكشميري رَحِمَهُ اللهُ وغيره، للشيخ السيد أحمد رضا البجنوري رَحِمَهُ اللهُ، إدارة التأليفات الأشرفية.
- أوجز المسالك، للإمام المحدث الشيخ محمد زكريا الكاندهلوي رَحِمَهُ اللهُ (٥١٤٠٢) دار القلم، دمشق.
- الاستدكار، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر رَحِمَهُ اللهُ (٥٤٦٣)، دار إحياء التراث العربي.

- الاستيعاب في أسماء الأصحاب (هامش الإصابة)، للإمام الحافظ ابن عبد البر رحمته الله (٥٤٦٣هـ)، دار الفكر، بيروت.
- الأبواب والتراجم لصحيح البخاري، للشيخ محمد زكريا الكاندهلوي رحمته الله (١٤٠٢هـ)، ايج ايم سعيد، كراتشي.
- الأعلام، للشيخ خير الدين الزركلي رحمته الله، دار العلم للملايين، لبنان.
- البحر الرائق، للإمام زين الدين بن إبراهيم المعروف بـ «ابن نجيم» المصري رحمته الله (٩٧٠هـ)، دار الكتب العلمية.
- البحر الزخار المعروف بمسند البزار، للإمام أبي بكر أحمد بن عمرو البزار رحمته الله (٢٩٢هـ) مؤسسة علوم القرآن.
- البداية والنهاية، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمته الله (٥٧٧٤هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- البناية، للإمام المحدث الفقيه محمود بن أحمد، المعروف بـ «بدر الدين العيني رحمته الله» (٨٥٥هـ) دار الكتب العلمية.
- التاج والإكليل لمختصر خليل، لأبي عبد الله محمد بن يوسف العبدري رحمته الله (٨٩٧هـ)، دار الفكر، بيروت.
- الترغيب والترهيب، للحافظ عبد العظيم بن عبد القوي المنذري رحمته الله (٦٥٦هـ)، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع.
- التفسير الكبير، للإمام محمد بن عمر الملقب بـ «فخر الدين الرازي رحمته الله» (٦٠٤هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- التوشيح شرح الجامع الصحيح، للإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته الله (٩١١هـ)، مكتبة الرشد.
- التوضيح، لأبي حفص عمر بن علي بن أحمد الأنصاري، المعروف بـ «ابن ملقن رحمته الله» (٨٠٤هـ) وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت.
- الجامع لأحكام القرآن، للإمام محمد بن أحمد القرطبي رحمته الله (٦٧١هـ)، دار إحياء التراث العربي.

- الجرح والتعديل، للإمام عبدالرحمن بن أبي حاتم الرازي رحمته (٥٣٢٧)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- الحاوي الكبير، للإمام أبي الحسن علي بن محمد الماوردي رحمته (٥٥٤٠)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- الدر المختار، لعلاء الدين محمد بن علي الحصكفي رحمته (٥١٠٨٨)، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية.
- السنن الكبرى، للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته (٥٤٥٨)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- السنن، للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن يزيد العربي، ابن ماجه القزويني رحمته (٥٢٧٣)، دار السلام.
- السيرة الحلبية، للعلامة علي بن برهان الدين الحلبي رحمته (٥١٠٤٤)، المكتبة الإسلامية، بيروت.
- السيرة النبوية، للإمام أبي محمد عبدالملك بن هشام المعافري رحمته (٥٢١٣)، المكتبة العلمية، بيروت، لبنان.
- الشرح الصغير، للإمام أحمد بن محمد العدوي، الشهير بـ «الدردير رحمته» (٥١٢٠١)، دار الكتب العلمية.
- - الشرح الكبير، لشمس الدين عبدالرحمن بن محمد، ابن قدامة المقدسي رحمته (٥٦٨٢)، هجر للطباعة والنشر.
- الشرح الكبير، للإمام أحمد بن محمد العدوي، الشهير بـ «الدردير رحمته» (٥١٢٠١)، دار الكتب العلمية.
- الشفاء بتعريف حقوق المصطفى، القاضي أبي الفضل عياض اليحصبي رحمته (٥٥٤٤)، دار الكتب العلمية.
- الصحيح، للعلامة أبي بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة السلمي رحمته (٥٣١١)، المكتب الإسلامي، بيروت.
- الطبقات الكبرى، للإمام محمد بن سعد البصري رحمته (٥٢٣٠)، دار صادر، بيروت.

- العرف الشذي، للإمام المحدث محمد أنور شاه الكشميري ثم الهندي رحمتهما (١٢٥٢هـ)، دار الكتب العلمية.
- العلل الواردة في الأحاديث النبوية، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر الدار قطني رحمتهما (٥٣٨٥هـ)، دار طيبة.
- الفائق في غريب الحديث والأثر، للعلامة جابر الله محمود بن عمر الزمخشري رحمتهما (٥٥٣٨هـ)، دار الفكر، بيروت.
- الفتاوي الهندية، للعلامة الشيخ نظام وجماعة من علماء الهند الأعلام رحمهم الله، رشيدية، كوثته.
- الفقه الإسلامي وأدلته، للدكتور وهبة الزحيلي، دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر، دمشق.
- القاموس المحيط، لمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمتهما (٥٨١٧هـ)، دار الحديث، القاهرة.
- القاموس الوحيد، مولانا وحيد الزمان قاسمي كيرانوي رحمتهما، ادارة اسلاميات، لاهور.
- الكاشف عن حقائق السنن، (شرح الطيبي) للعلامة حسن بن محمد الطيبي رحمتهما (٥٧٤٨هـ)، إدارة القرآن والعلوم.
- الكاشف، للإمام الحافظ الذهبي رحمتهما (٥٧٤٨هـ)، دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة رحمتهما مؤسسة علوم القرآن، جدة.
- الكامل في ضعفاء الرجال، للإمام الحافظ أبي أحمد عبدالله بن عدي (٥٣٦٥هـ)، دار الكتب العلمية.
- الكاشف والبيان، (تفسير الثعلبي) للإمام أحمد بن محمد الثعلبي رحمتهما (٥٤٢٧هـ)، دار الكتب العلمية.
- الكترا المتواري، للشيخ محمد زكريا الكاندهلوي رحمتهما (١٤٠٢هـ)، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد.
- الكوثر الجاري، للإمام أحمد بن اسماعيل الكوراني رحمتهما (٥٨٩٣هـ)، دار إحياء التراث العربي.

- الكوكب الدرّي، للإمام المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنجوهي رحمته الله (٥١٣٢٣)، مطبعة ندوة العلماء، لكهنؤ.
- المبدع شرح المقنع، للإمام أبي إسحاق إبراهيم بن محمد بن عبد الله الحنبلي رحمته الله (٥٨٨٤)، دار الكتب العلمية.
- المجموع شرح المهذب، للإمام أبي زكريا يحيى بن شرف النووي رحمته الله (٥٦٧٦)، شركة من كبار علماء الأزهر.
- المحلى بالآثار، للإمام المحدث أبي محمد علي بن أحمد بن حزم الأندلسي رحمته الله (٥٤٥٦)، دار الكتب العلمية.
- المدونة الكبرى، لإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصبحي رحمته الله (٥١٧٩)، دار صادر، بيروت.
- المستدرک على الصحيحين، للإمام الحافظ محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري رحمته الله (٥٤٠٥)، دار الكتب العلمية.
- المصنف لعبد الرزاق، للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعائي رحمته الله (٥٢١١)، دار الكتب العلمية.
- المصنف للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة رحمته الله (٥٢٣٥)، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.
- المعجم الكبير، للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمته الله (٥٣٦٠)، دار إحياء التراث العربي.
- المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية، الطبعة السادسة: (٥١٤٢٩)، مؤسسة الصادق للطباعة والنشر، إيران.
- المغني في الضعفاء، للإمام الحافظ الذهبي رحمته الله (٥٧٤٨)، دار الكتب العلمية.
- المغني في فقه الإمام أحمد رحمته الله، للإمام موفق الدين عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته الله (٥٦٢٠)، دار الفكر.
- المنتقى (شرح مؤطا الإمام مالك)، للقاضي أبي الوليد سليمان بن خلف الباجي رحمته الله (٥٤٩٤)، دار الكتب العلمية.

- المنهاج، شرح النووي. على صحيح الإمام مسلم، للإمام النووي رحمته الله (٥٦٧٦هـ)، دار المعرفة.
- المواهب اللدنية بالمنح المحمدية، للعلامة أبي العباس أحمد بن محمد القسطلاني رحمته الله (٥٩٢٣هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.
- الموسوعة الفقهية، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الطبعة الثانية: ١٤٠٤هـ، الكويت.
- المؤطا، للإمام مالك بن أنس الأصبحي رحمته الله (٥١٧٩هـ)، دار إحياء التراث العربي.
- النهاية، للإمام مجد الدين المبارك بن محمد، المعروف بـ «ابن الأثير رحمته الله» الجزري (٥٦٠٦هـ)، دار المعرفة، بيروت.
- النهر الفائق شرح كتر الدقائق، للعلامة عمر بن إبراهيم ابن نجم الحنفي رحمته الله (٥١٠٠٥هـ)، دار الكتب العلمية.
- بدائع الصنائع، للإمام علاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي رحمته الله (٥٥٨٧هـ)، دار الكتب العلمية.
- بداية المجتهد، للإمام لقاضي أبي الوليد محمد بن أحمد ابن رشد القرطبي رحمته الله (٥٥٩٥هـ)، دار الكتب العلمية.
- بذل الجهود، للشيخ المحدث خليل أحمد السهارنفوري رحمته الله (٥١٣٤٦هـ)، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي.
- بيان القرآن، مولانا اشرف علي قنلوي رحمته الله (٥١٣٦٢هـ)، ادارة تاليفات اشرفيه، ملتان.
- تاج العروس، للإمام اللغوي السيد محمد بن محمد مرتضى الزبيدي رحمته الله (٥١٢٠٥هـ)، دار الهداية.
- تاريخ التاريخ الكبير، للإمام محمد بن إسماعيل البخاري رحمته الله (٥٢٥٦هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان.
- تاريخ الطبري، للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمته الله (٥٣١٠هـ)، دار الكتب العلمية.
- تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، للإمام الحافظ الذهبي رحمته الله (٥٧٤٨هـ)، دار الكتب العلمية.

- تبين الحقائق، للإمام فخر الدين عثمان بن علي الزيلعي رحمته (٥٧٤٣)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- تحفة الأشراف، للحافظ جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزني رحمته (٥٧٤٢)، المكتب الإسلامي.
- تذكرة الحافظ، للإمام الحافظ الذهبي رحمته (٥٧٤٨)، دار إحياء التراث العربي.
- تغليق التعليق، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، المكتبة الأثرية، باكستان.
- تفسير بضاوي، للقاضي أبي سعيد عبد الله بن عمر البضاوي رحمته (٥٦٨٥)، دار الكتب العلمية.
- تفسير السمرقندي، للإمام الفقيه أبي الليث نصر بن محمد السمرقندي رحمته (٥٣٧٥)، دار الكتب العلمية.
- تفسير الطبري، للإمام أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمته (٥٣١٠)، دار المعرفة.
- تفسير القرآن العظيم، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمته (٥٧٧٤)، وحيد كتب خانه.
- تفسي الكشاف، للعلامة جار الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمته (٥٥٣٨)، دار الكتب العلمية.
- تفسير أبي السعود، لقاضي القضاة أبي السعود محمد بن محمد العمادي الحنفي رحمته (٥٩٨٢)، دار الكتب العلمية.
- تفسير عثمانى، شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمانى (٥١٣٦٩)، دار القرآن، اردو بازار لاهور.
- تقريب التهذيب، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٨٥٢)، دار الرشيد، سوريا، حلب/ دار الكتب العلمية.
- تقرير بخارى، شيخ الحديث مولانا محمد زكريا كاندهلوى رحمته (٥١٤٠٢)، مكتبة الشيخ، كراچي.
- تلخيص الحبير في تخريج احاديث الرافي الكبير، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، دار الكتب العلمية.
- تهذيب الأسماء واللغات، للإمام النووي رحمته (٥٦٧٦)، دار الكتب العلمية، بيروت.

- تذيب التهذيب، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، دار صادر، بيروت.
- تذيب الكمال، للحافظ جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزني رحمته (٥٧٤٢)، مؤسسة الرسالة.
- تيسر القاري شرح صحيح البخاري بالفارسية، للشيخ نور الحق المحدث الدهلوي رحمته ابن الشيخ عبدالحق المحدث الدهلوي رحمته (٥١٠٧٣)، المكتبة الرشيدية.
- جامع الأصول في أحاديث الرسول، للإمام ابن الأثير الجزري رحمته، (٥٦٠٦)، دار الفكر.
- جامع الترمذي، للإمام المحدث الحافظ محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته (٥٢٧٩)، دار السلام.
- جامع الدروس العربية، للشيخ مصطفى الغلاييني رحمته، (٥١٣٦٤)، قديمي كتب خانه.
- حاشية الدسوقي، للعلامة محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي رحمته (٥١٢٣٠)، دار الكتب العلمية.
- حاشية الشهاب على البيضاوي، للشيخ شهاب الدين أحمد بن محمد الخفاجي رحمته (٥١٠٦٩)، دار الكتب العلمية.
- حاشية الصاوي على تفسير جلالين، للعلامة أحمد بن محمد الصاوي رحمته (٥١٢٤١)، دار الكتب العلمية.
- حاشية الطحطاوي على مراقي الفلاح، للإمام أحمد بن محمد الطحطاوي رحمته (٥١٢٣١)، قديمي كتب خاله.
- حجة الله البالغة، للإمام الكبير الشاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم دهلوي رحمته (٥١١٧٦)، قديمي كتب خاله.
- حلبي كبير (غنية المتمللي في شرح منية المصلي)، للشيخ إبراهيم بن محمد الحلبي رحمته (٥٩٥٦)، سهيل الكيدمي.
- خلاصة تذيب تذيب الكمال، للعلامة صفى الدين الخزر جي رحمته (بعد: ٥٩٢٣)، مكتب المطبوعات الإسلامية.
- دلائل النبوة، لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته (٥٤٥٨)، دار الكتب العلمية.

- رد المختار، للفقية العلام محمد أمين بن عمر، الشهير بـ «ابن عابدين رحمه الله» (١٢٥٢هـ)، دار الثقافة والتراث.
- روح المعاني، للعلامة شهاب الدين السيد محمد الألوسي رحمه الله (١٢٧٠هـ)، دار الكتب العلمية رحمه الله، دار إحياء التراث العربي، بيروت لبنان.
- روضة الطالبين وعمدة المفتين، للإمام النووي رحمه الله (٦٧٦هـ)، المكتب الإسلامي.
- زاد المسير في علم التفسير، للإمام أبي الفرج عبدالرحمن بن علي الجوزي رحمه الله (٥٩٧هـ)، دار الكتب العلمية.
- زاد المعاد، للإمام شمس الدين محمد بن أبي بكر رحمه الله المعروف بـ «ابن القيم الجوزية» (٧٥١هـ)، مؤسسة الرسالة.
- سراج القاري، للشيخ عبدالرحيم مدظله، الجامعة القاسمية دار العلوم زكريا، بالهند.
- سنن الدار قطني، للإمام المحدث علي بن عمر الدار قطني رحمه الله (٣٨٥هـ)، دار نشر الكتب الإسلامية، لاهور.
- سنن النسائي، للإمام الحافظ أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (٣٠٣هـ)، دار السلام.
- سنن أبي داود، للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث الأزدي السجستاني رحمه الله (٢٧٥هـ)، دار السلام.
- سراج أعلام النبلاء، للإمام الحافظ الذهبي رحمه الله (٧٤٨هـ)، مؤسسة الرسالة.
- شرح الزرقاني على المواهب اللدنية، للإمام محمد بن عبدالباقي الزرقاني رحمه الله (١١٢٢هـ)، دار الكتب العلمية.
- شرح الزرقاني على المؤطا، للإمام محمد بن عبدالباقي الزرقاني رحمه الله (١١٢٢هـ)، دار الكتب العلمية.
- شرح الكرماني (الكواكب الدراري)، للإمام محمد بن يوسف الكرماني رحمه الله (٧٨٦هـ)، دار إحياء التراث العربي.
- شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، للعلامة النووي رحمه الله (٦٧٦هـ)، دار المعرفة.
- شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري)، للإمام الشاه ولي الله رحمه الله (١١٧٦هـ)، قديمي.

- شرح صحيح البخاري، لأبي الحسن علي بن خلف، ابن بطلال القرطبي رحمته (٥٤٤٩)، دار الكتب العلمية.
- شرح معاني الآثار، للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمته (٥٣٢١)، دار الكتب العلمية.
- شعب الإيمان، للحافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته (٥٤٥٨)، مكتبة الرشد، الرياض.
- صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، للإمام محمد بن حبان، ابن أبي حاتم البستي رحمته (٥٣٥٤)، مؤسسة الرسالة.
- صحيح البخاري، للإمام أبي عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري رحمته (٥٢٥٦)، دار السلام.
- صحيح إمام مسلم، للإمام أبي الحسن مسلم بن الحجاج النيسابوري رحمته (٥٢٦١)، دار السلام.
- طرح الثريب في شرح التقريب، للحافظ زين الدين عبدالرحيم بن الحسين العراقي رحمته (٥٨٠٦)، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.
- عارضة الأحوذى، لأبي بكر محمد بن عبدالله، المعروف بـ «ابن العربي المالكي رحمته» (٥٥٤٣)، دار الكتب العلمية.
- عمدة القاري، للعلامة بدرالدين محمود بن أحمد العيني رحمته (٥٨٥٥)، دار الكتب العلمية، إدارة الطباعة المنيرية.
- فتح الباري، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، دار المعرفة/ دار الكتب العلمية/ دار السلام.
- فتح الباري، للإمام عبدالرحمن بن أحمد بن رجب الحنبلي رحمته (٥٧٩٥)، دار الكتب العلمية.
- فتح القدير، للعلامة محمد بن علي بن محمد الشوكاني رحمته (٥١٢٥٠)، دار الكتب العلمية.
- فتح القدير، للمحقق ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبدالواحد رحمته (٥٦٨١)، المكتبة الرشيدية.

- فتح الملهم شرح صحيح الإمام مسلم، للعلامة شير أحمد العثماني رحمته (٥١٣٦٩)، دار القلم.
- فضل الباري، شيخ الاسلام علامه شير احمد عثمانى (٥١٣٦٩)، ادارة العلوم الشرعيه، كراچي.
- فيض الباري، للإمام المحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري الهندي رحمته (٥١٢٥٢)، المكتبة الرشيدية.
- فيض القدير شرح الجامع الصغير، للعلامة محمد عبدالرؤف المناوي رحمته (٥١٠٣١)، دار المعرفة.
- كتاب الأم، للإمام المطلب محمد بن إدريس الشافعي رحمته (٥٢٠٤)، دار قتيبة.
- كتاب الثقات، للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد أبي حاتم التميمي البستي رحمته (٥٣٥٤)، دار الفكر.
- كتاب المبسوط، للإمام شمس الأئمة الفقيه أبي بكر محمد بن أحمد المرخسي رحمته (٥٤٩٠)، دار الكتب العلمية.
- كشف القناع عن متن الإقناع، للشيخ العلامة منصور بن يونس بن إدريس البهوتي رحمته (٥١٠٥١)، دار الفكر.
- كراعمال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسام الدين الهندي رحمته (٥٩٧٥)، دار الكتب العلمية.
- لامع الدراري، للفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبجوهي رحمته (٥١٣٢٣)، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة.
- لسان العرب، للإمام جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي رحمته (٥٧١١)، دار إحياء التراث العربي.
- لسان الميزان، للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، دار البشائر الإسلامية، بيروت.
- مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (٥٨٠٧)، دار الفكر، بيروت.

- مجمع بحار الأنوار، للعلامة محمد طاهر الهندي رحمته الله (٥٩٨٦)، مجلس دائرة المعارف العثمانية، الهند.
- مجموع الفتاوى، للإمام تقي الدين أحمد بن تيممة الحراني رحمته الله (٥٧٢٧)، دارالكتب العلمية.
- مختار الصحاح، للإمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمته الله (بعد: ٥٦٦٦)، دار الكتب العلمية.
- مرقاة المفاتيح، للعلامة الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمته الله (٥١٠١٤)، دار الكتب العلمية.
- مسند أبي داود الطيالسي، للإمام الخدث سليمان بن داود بن الجارود رحمته الله (٥٢٠٤)، دار الكتب العلمية.
- مسند أبي عوانة، للإمام الجليل أبي عوانة يعقوب بن إسحاق الأسفرائيني رحمته الله (٥٣١٦)، دار المعرفة، بيروت.
- مسند أبي يعلى، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن المثنى التميمي رحمته الله (٥٣٠٧)، دار المأمون للتراث، دمشق.
- مسند أحمد، للإمام أبي عبدالله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني رحمته الله (٥٢٤١)، عالم الكتب.
- معارف السنن، للشيخ السيد محمد يوسف بن محمدز كريا الحسيني البصري رحمته الله (٥١٣٩٧)، ايج ايم سعيد.
- معالم السنن، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي رحمته الله (٥٣٨٨)، مطبعة العلمية، حلب.
- معجم البلدان، للإمام شهاب الدين أبي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي رحمته الله (٥٦٢٦)، دار إحياء التراث العربي.
- معجم الصحاح، للإمام إسماعيل بن حماد الجوهري رحمته الله (٥٣٩٣)، دار المعرفة، بيروت، لبنان.
- معرفة الصحابة، للإمام أحمد بن عبدالله المعروف بـ «أبي نعيم الأصبهاني رحمته الله» (٥٤٣٠)، دار الكتب العلمية.

- منحة الباري (تحفة الباري)، لشيخ الإسلام أبي يحيى زكريا الأنصاري رحمته الله (٥٩٢٦)، دار الكتب العلمية.
- ميزان الاعتدال في نقد الرجال، للإمام الحافظ الذهبي رحمته الله (٥٧٤٨) دار المعرفة، بيروت.
- نسيم الرياض، للعلامة شهاب الدين أحمد بن محمد الحفاجي رحمته الله (٥١٠٦٩)، دار الكتب العلمية.
- نصب الراية لأحاديث الهداية، للعلامة جمال الدين عبدالله بن يوسف الزيلعي رحمته الله (٥٧٦٢)، مؤسسة الريان.
- نهاية المحتاج، للإمام محمد بن أبي العباس الأنصاري الشهير بـ «الشافعي الصغير رحمته الله» (٥١٠٠٤)، دار الفكر.
- نيل الأوطار شرح منتقى الأخبار، للشيخ محمد بن علي الشوكاني رحمته الله (٥١٢٥٥)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- هدي الساري، للحافظ ابن حجر شهاب الدين العسقلاني رحمته الله (٥٨٥٢)، دار السلام، الرياض.
- إرشاد الساري، للإمام أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمته الله (٥٩٢٣)، دار الكتب العلمية.
- إعلاء السنن، للمحدث الناقد ظفر أحمد العثماني رحمته الله (٥١٣٩٤)، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.
- إكمال المعلم بفوائد مسلم، للإمامة أبي الفضل عياض بن موسى اليحصبي رحمته الله (٥٥٤٤)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- إكمال قليب الكمال، للعلامة علاء الدين مغلطاي رحمته الله (٥٧٦٢)، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر.
- إكمال إكمال المعلم، للإمام أبي عبدالله محمد بن خليفة الاني المالكي رحمته الله (٥٨٢٧ أو ٥٨٢٨)، دار الكتب العلمية.
- اختصار علوم الحديث، للحافظ أبي الفداء اسماعيل بن كثير (٥٧٧٤)، دار الكتب العلمية.

- اعلام الموقعين، للإمام أبي عبدالله محمد بن أبي بكر رحمهما الله، المعروف بـ «ابن قيم الجوزية» (٥٧٥١هـ)، دار الجيل.
- الاختيار لتعليل المختار، للإمام أبي الفضل عبدالله بن محمود الموصل رحمهما الله (٥٦٨٣هـ)، المكتبة الحقانية، بشار.
- الأذكار النواوية، للإمام محي الدين يحيى بن شرف النووي رحمهما الله (٥٦٧٦هـ)، المكتبة الإسلامية.
- الأطول، شرح تلخيص مفتاح العلوم، للعلامة إبراهيم بن محمد بن عربشاه رحمهما الله (٥٩٤٣هـ)، دار الكتب العلمية.
- الأنساب، للإمام أبي سعيد عبدالكريم بن محمد السمعاني رحمهما الله (٥٥٦٢هـ)، دار الجنان.
- الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، لأبي بكر محمد بن إبراهيم بن النذر النيسابوري رحمهما الله (٥٣١٨هـ)، دار طيبة.
- البدر الساري إلى فيض الباري، للأستاذ محمد بدر عالم المير قمي رحمهما الله (٥١٣٨٥هـ)، المكتبة الرشيدية.
- التجريد، الموسوعة الفقهية المقارنة، للإمام أحمد بن محمد بن جعفر القُدوري رحمهما الله (٥٤٢٨هـ)، المكتبة المحمودية.
- التحرير في أصول الفقه، للإمام العلامة المحقق الكمال بن الهمام رحمهما الله (٥٨٦١هـ)، دار الفكر.
- التعليق الحسن على آثار السنن، للعلامة محمد بن علي النيموي رحمهما الله (٥١٣٢٢هـ)، المكتبة الإمدادية، ملتان.
- التعليق المفني، للعلامة شمس الحق محمد بن علي العظيم آبادي رحمهما الله (٥١٣٢٩هـ)، دار نشر الكتب الإسلامية.
- التقرير والتجريد في علم الأصول، للعلامة المحقق محمد بن محمد، ابن أمير الحاج رحمهما الله (٥٨٧٩هـ)، دار الفكر.
- الجوهر النقي في الرد على البيهقي، للعلامة علاء الدين بن علي المارديني، الشهير بـ «ابن الترمذي» (٥٩٤٥هـ)، دار الكتب العلمية.
- الحواشي الجديدة على الكافي، إيج ايم سعيد، كراتشي.

- الدارية في تخريج أحاديث الهداية، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته (٥٨٥٢)، هامش الهداية، المكتبة الرحمانية.
- الدر المصون، للإمام شهاب الدين أحمد بن يوسف، السمين الحلبي رحمته (٥٧٥٦)، دار الكتب العلمية.
- الدر المنضود على سنن أبي داود (تقرير ابوداود شريف)، مولانا محمد عاقل صاحب مكتبة الشيخ.
- السراج الوهاج على متن المنهاج، للشيخ محمد الزهري الغمراوي، دار الكتب العلمية.
- السعاية، لعلامة الهند أبي الحسنات محمد عبدالحى اللكنوي رحمته (٥١٣٠٤)، سهيل اكيدمي، لاهور.
- العناية، للإمام أكمل الدين محمد بن محمود البابرني رحمته (٥٧٨٦)، بهامش فتح القدير، المكتبة الرشيدية.
- الفتاوي الخانية، للإمام فخرالدين حسن بن منصور الأوزجندی (٥٢٩٥)، المكتبة الرشيدية.
- الفتوحات الربانية على الأذكار النواوية، للعلامة محمد بن علان الصديقي رحمته (٥١٠٥٧)، المكتبة الإسلامية.
- الفيض السمائي على سنن النسائي، مجموع إفاذات الإمام الرباني الشيخ رشيد أحمد الجنجوهي رحمته (٥١٣٢٣)، والإمام الشيخ محمد زكريا الكاندهلوي رحمته (٥١٤٠٢)، حققه: مولانا محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي.
- الكافية، للإمام العلامة جمال الدين عثمان بن عمر ابن الحاجب رحمته (٥٦٤٦)، قديمي كتب خاله.
- الكامل في التاريخ، للإمام أبي الحسن علي بن أبي الكريم، ابن الأثير الجزري (٥٦٣٠)، دار الكتب العلمية.
- الكفاية في شرح الهداية، لمولانا جلال الدين الخوارزمي الكرلائي رحمته، بهامش فتح القدير، المكتبة الرشيدية.
- الكفاية في معرفة أصول علم الرواية، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الخطيب البغدادي (٥٤٦٣)، مكتبة ابن عباس.

- المبدع شرح المقنع، لأبي إسحاق إبراهيم بن محمد المقدسي رحمته الله (٨٨٤)، دار عالم الكتب.
- المحيط البرهاني، للإمام برهان الدين محمود بن صدر الشريعة ابن مازة البخاري رحمته الله (٥٦١٦)، المجلس العلمي.
- المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، للحافظ أبي نعيم الأصفهاني رحمته الله (٥٤٣٠)، دار الكتب العلمية.
- المسند، للإمام أبي بكر عبدالله بن الزبير الحميدي رحمته الله (٥٢٩١)، ت: الأستاذ حبيب الرحمن الأعظمي، دار الفكر.
- المسند، للإمام محمد بن ادريس الشافعي (٥٢٠٤)، دار الكتب العلمية.
- المطول، للعلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني رحمته الله (٥٧٦٢)، المكتبة الحبيبة.
- المعجم الأوسط، للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمته الله (٥٣٦٠)، دار الكتب العلمية.
- المغني في ضبط أسماء الرجال، للعلامة محمد طاهر بن علي الهندي رحمته الله، (٥٩٨٦)، الرحيم أكاديمي.
- الملل والنحل، للإمام أبي الفتح محمد بن عبدالكريم الشهرستاني رحمته الله (٥٥٤٨)، دار الكتب العلمية.
- المنجد في اللغة، للويس معارف، مؤسسة انتشارات دار العلم.
- النحر الوافي، لعباس حسن، دار المعارف بمصر.
- الهداية، لشيخ الإسلام برهان الدين علي بن عبد الجليل المرغيناني (٥٥٩٣)، المكتبة الرحمانية، لاهور.
- الإعراب المفصل لكتاب الله المرتل، مهجت عبدالواحد صالح، دار الفكر للنشر والتوزيع، الأردن.
- الإكمال في رفع الارتياب عن المؤلف والمختلف في الأسماء والكنى والأنساب، للحافظ أبي نصر علي بن الوزير، ابن مأكولا رحمته الله (٥٤٧٥)، الناشر: محمد أمين دمج، بيروت، لبنان.

- الإيضاح في علوم البلاغة، للعلامة الدين محمد بن عبد الرحمن خطيب قزويني (٧٣٩هـ)، المكتبة العصرية.
- آثار السن، للعلامة محمد بن علي التيموري (١٣٢٢هـ)، المكتبة الإمدادية، مثن.
- أعلام الحديث، للإمام أبي سليمان حمد بن محمود الخطابي (٣٨٨هـ)، مركز أحياء التراث الإسلامي.
- أماني الأحبار في شرح معاني الآثار، للشيخ محمد يوسف تكتندفوري (١٣٦٩هـ)، إدارة المؤلفات الأشرقية.
- أنوار محمود علي سن أبي داود، تقريبات: شيخ الفضل محمود حسن السيدي (١٣٣٩هـ)، والعلامة المحدث الكشميري الفندي (١٣٥٢هـ)، وأخذت تكبر خليل أحمد السمارتفوري (١٣٤٦هـ)، والعلامة الشيخ شبر أحمد الفندي (١٣٦٩هـ).
- جمعياً: الشيخ محمد صديق النجيب آبادي، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية.
- أوضاع المسالك إلى ألفية ابن مالك، للإمام ابن هاشم الأنصاري (٧٦١هـ)، المكتبة العصرية، بيروت.
- تاريخ ابن خلدون، للعلامة عبدالرحمن بن خلدون (٨٠٨هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت.
- تاريخ أبي زرعة، للإمام الحافظ عبدالرحمن بن عمرو بن عبد الله أنصاري (٢٨١هـ)، دار الكتب العلمية.
- تاريخ دمشق، للإمام الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن علي، المعروف بـ «ابن عساكر» (٥٧١هـ)، دار الفكر.
- تدريب الراوي في شرح تقريب النواوي، للإمام الحافظ السيوطي (٩١١هـ)، المكتبة العلمية، بالمدينة المنورة.
- تعليقات الدكتور بشار عواد معروف على تذيب الكمال، للحافظ المزي (١٤٠٢هـ)، مؤسسة الرسالة.
- تعليقات شيخ شعيب الأرناؤوط على سير أعلام النبلاء للذهبي، مؤسسة الرسالة.
- تعليقات لامع الدراري، للشيخ المحدث محمد زكريا الكاندهلوي (١٤٠٢هـ)، المكتبة الإمدادية.

- تفسير الجلالين، للإمام جلال الدين محمد بن أحمد المحلي رحمته (٥٨٦٤هـ)، والإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته (٥٩١١هـ)، مؤسسة الريان.
- تفسير الخازن، للإمام علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم الخازن (٥٧٢٥هـ)، حافظ كتب خاله، كوثته.
- تفسير الضحاك، للإمام الضحاك بن مزاحم البلخي الهلالي رحمته (٥١٠٥هـ)، جمع: الدكتور محمد شكري، دار السلام.
- تفسير غرائب القرآن، للعلامة الحسن بن محمد النيسابوري رحمته (٥٨٥٠هـ)، بهامش تفسير الطبري، دار المعرفة.
- تقريرات الرافعي، حاشية ردالمحتار، للعلامة عبدالقادر بن مصطفى بن عبدالقادر الرافعي رحمته، دار الثقافة والتراث.
- تلخيص المستدرک، للإمام الحافظ الذهبي رحمته (٥٧٤٨هـ)، دار الكتب العلمية.
- تلخيص المفتاح، لجلال الدين محمد بن عبدالرحمن الخطيب القزويني رحمته (٧٣٩هـ)، مكتبة شرکت علمیه.
- تنوير الأبصار، لشيخ الإسلام محمد بن عبدالله بن أحمد الخطيب التمرناشي رحمته (٥١٠٠٤هـ)، دار الثقافة والتراث.
- توضيح المشتبه، للإمام الحافظ الذهبي رحمته (٥٧٤٨هـ)، دار الكتب العلمية.
- قلايب تاريخ دمشق، للشيخ عبدالقادر بدران (٥١٣٤٦هـ)، دار المسيرة.
- جامع التحصيل في أحكام المراسيل، للحافظ صلاح الدين أبي سعيد بن خليل العلاسي (٥٧٦١هـ)، عالم الكتب.
- جامع المساليد والسنن، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير (٥٧٧٤هـ)، دار الكتب العلمية.
- جامع المساليد، للإمام أبي المريد محمد بن محمود الخوارزمي رحمته (٥٦٦٥هـ)، المكتبة الحنيفة، كوثته.
- جمع الجوامع، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته (٥٩١١هـ)، دار الكتب العلمية.
- حاشية الشيخ محمد المحدث التهانوي رحمته على النسائي، قديمي كتب خاله.

- حاشية للإمام الحافظ جلال الدين السيوطي رحمه الله (٥٩١١)، على النسائي، قديمي كتب خاله.
- حاشية الإمام أبي الحسن محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله (٥١٣٨)، على النسائي، قديمي كتب خاله.
- درر الحكام في شرح غرر الأحكام، لملاخسرو الحنفي رحمه الله (٥٨٨٥)، مير محمد كتب خاله.
- دراية النحو، شرح هدية النحو، قديمي كتب خاله.
- سنن الدارمي، للإمام الحافظ عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله (٥٢٥٥)، قديمي كتب خاله.
- سنن سعيد بن منصور، للإمام الحافظ سعيد بن منصور بن شعبة الخراساني المكي رحمه الله (٥٢٢٧)، دار الكتب العلمية.
- شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، لبهاء الدين بن عبدالله، ابن عقيل القرشي (٥٧٦٩)، قديمي.
- شرح الأشعري على الألفية، لأبي الحسن علي بن محمد بن عيسى (٥٩٠٠)، دار الكتب العلمية.
- شرح الجامي، لملا عبدالرحمن الجامي رحمه الله (٥٨٩٨)، المكتبة الرشيدية.
- شرح الرضي على الكافية، لرضي الدين محمد بن الحسن الأستراباذي (٥٦٨٦٩)، مكتبة المنار، كوثه.
- شرح الزيادات، للفقير فخر الدين حسن بن منصور، المعروف بـ «قاضي خان» (٥٥٩٢)، المجلس العلمي.
- شرح جميل الزجاجي، لأبي الحسن علي بن مومن، ابن عصفور الإشيلي. (٥٦٦٩)، دار الكتب العلمية.
- شرح شيخ الإسلام على صحيح البخاري، بالفارسية، من أخفاد الشيخ عبدالحق المحدث الدهلوي رحمه الله (٥١٠٧٣)، هامش تيسر القاري، المكتبة الرشيدية.
- شرح عقود رسم المفتي، للعلامة محمد أمين بن عمر، ابن عابدين الشامي رحمه الله (٥١٣٥٢)، مكتبة البشرية.

- شواهد التوضيح والتصحيح لمشكلات الجامع الصحيح، للإمام جمال الدين محمد بن عبدالله، ابن مالك النحوي (٥٦٧٢هـ)، مطبع أنوار أحمد، إله آباد.
- عدة السالك إلى تحقيق أوضح المسالك، للشيخ محمد محي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، بيروت.
- علل الحدث، للإمام الحافظ أبي محمد عبدالرحمن بن أبي حاتم (٥٣٢٧هـ)، دار ابن حزم.
- عمدة الحفاظ، للشيخ أحمد بن يوسف، المعروف بـ «السمين الحلبي» (٥٧٥٦هـ)، دار الكتب العلمية.
- غاية التحقيق، شرح الكافية، للشيخ صفى بن نصر النحوي، مطبع فتح الكريم، بمبئي.
- فتح العزيز شرح الوجيز، للإمام أبي القاسم عبدالكريم بن محمد الراجعي (٥٦٢٣هـ)، شركة من علماء الأزهر.
- فتح المالك بتويب التمهيد، للإمام يوسف بن عبدالله بن عبدالبر الأندلسي (٥٤٦٣هـ)، دار الكتب العلمية.
- فوائح الرحموت، للعلامة عبدالعلي محمد بن نظام الدين الكنوي (٥١٢٢٥هـ)، دار الكتب العلمية.
- قواعد في علوم الحديث، للعلامة ظفر أحمد العثماني (٥١٣٩٤هـ)، ت: عبدالفتاح أبو غدة، إدارة القرآن.
- كتاب الآثار، برواية الإمام محمد بن الحسن الشيباني (٥١٨٩هـ)، المكتبة الإمدادية، ملتان.
- كتاب الثقات، للإمام الحافظ محمد بن حبان التميمي (٥٣٥٤هـ)، دائرة المعارف العثمانية، محيدر آباد الدكن.
- كتاب الجمع بين رجال الصحيحين، للإمام الحافظ أبي الفضل محمد بن طاهر بن علي المقدسي، يعرف بـ «ابن القيسرائي» (٥٥٠٧هـ)، دائرة المعارف النظامية.
- كتاب الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمر والعقيلي (٥٣٢٢هـ)، دار صادر.

- كتاب العين، للإمام خليل بن أحمد الفراهيدي البصري رحمته الله (٥١٧٥)، مؤسسة دار الهجرة.
- كتب الفهرست، لأبي الفرج محمد بن أبي يعقوب الوراق، المعروف بـ «النديم» (٥٣٨٠)، نور محمد.
- كتاب الكنى والأسماء للشيخ العلامة أبي بشر محمد بن أحمد بن حماد الدولابي رحمته الله (٥٣١٠)، المكتبة الآثرية.
- كتاب المجروحين، للإمام الحافظ محمد بن حبان التميمي رحمته الله (٥٣٥٤)، دار الصميعي.
- كشف الأستار عن زوائد البزار، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته الله (٥٨٠٧)، مؤسسة الرسالة.
- كليات أبي البقاء للعلامة القاضي أبي البقاء أيوب بن السيد شريف موسى رحمته الله (٥١٠٩٤)، دار الإضاءة العربية.
- لمعات التنقيح، للشيخ الإمام عبدالحق المحدث الدهلوي رحمته الله (٥١٠٥٢)، مكتبة المعارف العلمية.
- مجمع الأهر، للفقية عبدالرحمن بن محمد الكليوبي، المدعو بـ «شيخ زاده» (٥١٠٧٨)، مكتبة المنار.
- مختصر اختلاف العلماء، لأبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمته الله (٥٣١٤)، دار البشائر الإسلامية.
- مختصر المعاني، للعلامة سعيد الدين مسعود بن عمر التفتازاني رحمته الله (٥٧٩٢)، قديمي كتب خانه.
- مدارك التريل وحقائق التأويل، لأبي البركات عبدالله بن أحمد بن النسفي (٥٧١٠)، دار ابن كثير.
- مراقبي الفلاح، لأبي الإخلاص حسن بن عمار بن علي الشرنبلالي رحمته الله (٥١٠٦٩)، قديمي كتب خانه.
- مسلم الثبوت، للإمام القاضي محب الله بن عبدالشكور البهاري رحمته الله (٥١١١٩)، دار الكتب العلمية.

- مسوى مصفى شرح مؤطا، للإمام الشاه ولي الله المحدث الدهلوي رحمته الله (٥١١٧٦)، مير محمد كتب خانه.
- مشكلات القرآن، للإمام المحدث العلامة الكشميري الهندي رحمته الله (٥١٣٥٢)، إدارة التأليفات الأشرفية.
- معجم الأدباء للإمام المؤرخ أبي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحوي رحمته الله (٥٦٢٦)، مؤسسة المعارف.
- معجم المصطلحات الحديثية، للسيد عبدالماجد الغوري، مكتبة زمزم للطباعة والنشر.
- معجم النحو والصرف، لعبد الغني الدقر، المكتبة المحمودية، كوثته.
- معرفة السنن والآثار، للإمام دبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته الله (٥٤٥٨)، دار الكتب العلمية.
- معرفة أنواع علم الحديث، للإمام أبي عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشهرزوي رحمته الله (٥٦٤٣)، عباس أحمد الباز.
- مغني اللبيب، للإمام جمال الدين عبدالله بن يوسف بن هشام الأنصاري رحمته الله (٥٧٦١)، قديمي كتب خانه.
- مغني المحتاج، لشمس الدين محمد بن الخطيب الشربيني رحمته الله (٥٩٧٧)، دار الفكر.
- مفتاح العلوم، لأبي يعقوب يوسف بن محمد بن علي السكاكي رحمته الله (٥٦٢٦)، دار الكتب العلمية.
- مقاييس اللغة، لأبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا (٥٣٩٥)، دار الحديث القاهرة.
- مكمل إكمال الإكمال، للإمام أبي عبدالله محمد بن السنوسي الحسيني رحمته الله (٥٨٩٥)، دار الكتب العلمية.
- منهاج الطالبين وعمدة المفتين، للإمام أبي زكريا النووي رحمته الله (٥٦٧٦)، دار المعرفة.
- موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان، للحافظ نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته الله (٥٨٠٧)، دار الكتب العلمية.
- مواهب الجليل لشرح مختصر خليل، لأبي عبدالله محمد الطرابلسي الخطابي رحمته الله (٥٩٥٤)، دار عالم الكتب.

- موسوعة النحو والصرف والإعراب، للدكتور إميل بديع يعقوب، المكتبة المحمودية، كوئته.
- موسوعة الرجال الكتب التسعة، للدكتور عبدالغفار سليمان البغدادي والميد كردي حسن، دار الكتب العلمية.
- نزهة النظري توضيح لخبّة الفكر، للحافظ ابن حجر العسقلاني رحمته الله (٥٨٥٢هـ)، ت: نور الدين عتر، الرحيم أكاديمي.
- وفيات الأعيان، لأبي العباس أحمد بن محمد، ابن خلكان (٥٦٨١هـ)، دار صادر.
- هداية النحو، قديمي كتب خانه.

*****